This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

Over dit boek

Dit is een digitale kopie van een boek dat al generaties lang op bibliotheekplanken heeft gestaan, maar nu zorgvuldig is gescand door Google. Dat doen we omdat we alle boeken ter wereld online beschikbaar willen maken.

Dit boek is zo oud dat het auteursrecht erop is verlopen, zodat het boek nu deel uitmaakt van het publieke domein. Een boek dat tot het publieke domein behoort, is een boek dat nooit onder het auteursrecht is gevallen, of waarvan de wettelijke auteursrechttermijn is verlopen. Het kan per land verschillen of een boek tot het publieke domein behoort. Boeken in het publieke domein zijn een stem uit het verleden. Ze vormen een bron van geschiedenis, cultuur en kennis die anders moeilijk te verkrijgen zou zijn.

Aantekeningen, opmerkingen en andere kanttekeningen die in het origineel stonden, worden weergegeven in dit bestand, als herinnering aan de lange reis die het boek heeft gemaakt van uitgever naar bibliotheek, en uiteindelijk naar u.

Richtlijnen voor gebruik

Google werkt samen met bibliotheken om materiaal uit het publieke domein te digitaliseren, zodat het voor iedereen beschikbaar wordt. Boeken uit het publieke domein behoren toe aan het publiek; wij bewaren ze alleen. Dit is echter een kostbaar proces. Om deze dienst te kunnen blijven leveren, hebben we maatregelen genomen om misbruik door commerciële partijen te voorkomen, zoals het plaatsen van technische beperkingen op automatisch zoeken.

Verder vragen we u het volgende:

+ *Gebruik de bestanden alleen voor niet-commerciële doeleinden* We hebben Zoeken naar boeken met Google ontworpen voor gebruik door individuen. We vragen u deze bestanden alleen te gebruiken voor persoonlijke en niet-commerciële doeleinden.

+ *Voer geen geautomatiseerde zoekopdrachten uit* Stuur geen geautomatiseerde zoekopdrachten naar het systeem van Google. Als u onderzoek doet naar computervertalingen, optische tekenherkenning of andere wetenschapsgebieden waarbij u toegang nodig heeft tot grote hoeveelheden tekst, kunt u contact met ons opnemen. We raden u aan hiervoor materiaal uit het publieke domein te gebruiken, en kunnen u misschien hiermee van dienst zijn.

+ *Laat de eigendomsverklaring staan* Het “watermerk” van Google dat u onder aan elk bestand ziet, dient om mensen informatie over het project te geven, en ze te helpen extra materiaal te vinden met Zoeken naar boeken met Google. Verwijder dit watermerk niet.

+ *Houd u aan de wet* Wat u ook doet, houd er rekening mee dat u er zelf verantwoordelijk voor bent dat alles wat u doet legaal is. U kunt er niet van uitgaan dat wanneer een werk beschikbaar lijkt te zijn voor het publieke domein in de Verenigde Staten, het ook publiek domein is voor gebruikers in andere landen. Of er nog auteursrecht op een boek rust, verschilt per land. We kunnen u niet vertellen wat u in uw geval met een bepaald boek mag doen. Neem niet zomaar aan dat u een boek overal ter wereld op allerlei manieren kunt gebruiken, wanneer het eenmaal in Zoeken naar boeken met Google staat. De wettelijke aansprakelijkheid voor auteursrechten is behoorlijk streng.

Informatie over Zoeken naar boeken met Google

Het doel van Google is om alle informatie wereldwijd toegankelijk en bruikbaar te maken. Zoeken naar boeken met Google helpt lezers boeken uit allerlei landen te ontdekken, en helpt auteurs en uitgevers om een nieuw leespubliek te bereiken. U kunt de volledige tekst van dit boek doorzoeken op het web via `http://books.google.com`

J. H. KRELAGE.

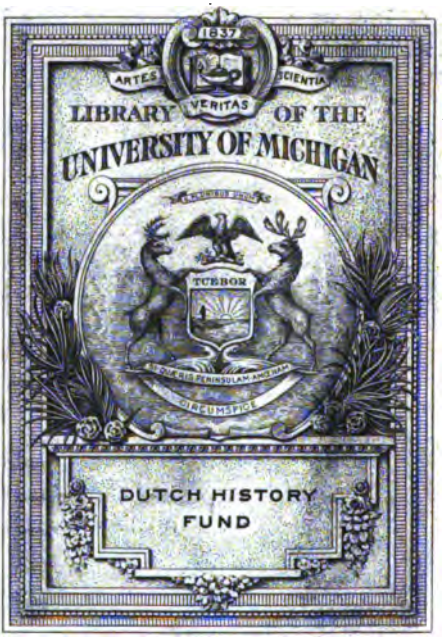
1837
ARTES
VERITAS
SCIENTIA
LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF MICHIGAN
TUEBOR
DUTCH HISTORY
FUND

BOEKBESCHOUWING,

VOOR

1848.

VADERLANDSCHE LETTEROEFENINGEN,

OF

TIJDSCHRIFT

VAN

KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN,

WAARIN DE

BOEKEN EN SCHRIFTEN,

DIE DAGELIJKS IN ONS VADERLAND EN ELDERS UITKOMEN, OORDEELKUNDIG TEVENS EN VRIJMOEDIG VERHANDELD WORDEN.

BENEVENS

MENGELWERK,

tot Fraaije Letteren, Kunsten en Wetenschappen, betrekkelijk.

EERSTE STUK.

VOOR

1848.

BOEKBESCHOUWING.

Te AMSTERDAM, bij

G. S. LEENEMAN VAN DER KROE

en

J. W. IJNTEMA.

1848.

Dutch lit.
Nijhoff

BOEKBESCHOUWING.

Voorlezingen over de Geschiedenis der Opvoeding des Menschdoms door God tot op de komst van Jezus Christus. Door P. HOFSTEDE DE GROOT, *Hoogleeraar te Groningen. Isten Deels, 2de Stuk. Te Groningen, bij* A. L. Scholtens. 1847. *In gr.* 8*vo.* 232 *bl. f* 2-25.

Het is ons eene aangename taak, de voortzetting te mogen aankondigen van de uitgave dezer belangrijke Voorlezingen. Bij die aankondiging behoeven wij niets terug te nemen van den hoogen lof, daaraan vroeger gegeven (*Vaderl. Letteroef.* 1847, bl. 149—154). Eene beknopte inhoudsopgave, door eenige kritische opmerkingen gevolgd, moge de hooge waarde van dezen arbeid eenigermate in het licht stellen.

De geschiedenis was in het *eerste* stuk gebragt tot de komst van JOZEF in *Egypte*. Naar aanleiding daarvan wordt in *de negende* Voorlezing, waarmede dit tweede stuk aanvangt, over dat land uitvoerig gesproken, zoo als het ons door de Fransche expeditie meer dan te voren is bekend geworden. Belangrijk zijn de bijzonderheden, hier medegedeeld, over deszelfs natuurlijken toestand en oudste bewoners en hunne vroegste ontwikkeling en beschaving. Ook de gedenkteekenen van *Egypte* worden vermeld en het ontstaan van het letterschrift aldaar. Deze geschiedkundige herinneringen banen den weg tot de opgave van den invloed van *Egypte* op JOZEF, en wederkeerig van JOZEF op *Egypte;* terwijl eindelijk nog het edel en menschkundig gedrag, door JOZEF omtrent zijne broeders gehouden, in het licht gesteld wordt.— De *tiende* Voorlezing handelt over het verblijf der Israëliten in *Egypte* en het doel daarvan, om hen tot een volk te vormen; over hunne onderdrukking, zoo regt dienstig, om hen begeerig te maken naar het vertrek; over MOZES, zijne opvoeding en roeping door God; over de wonderen bij den uit-

togt, en over het Pascha, beschouwd als proeve van den geest en de strekking der geheele Mozaïsche Godsdienst. — De *elfde* Voorlezing beschrijft den uittogt der Israëliten, hunnen doortogt door de Roode Zee, eene Goddelijke redding door middel van natuurkrachten, en het lied van MOZES; daarna het verblijf des volks in de woestijn, toen het met vrije keuze God aannam tot Koning; de veertig jaren van omzwerving, en het doel daarvan; eindelijk den oorsprong en de hoofdzaak der wetgeving van MOZES: God de éénige God, wien Israël eeren moest door eene hen heiligende dienst, en daartoe één heiligdom voor het gansche volk, en dat zonder beeld der Godheid. — In de *twaalfde* Voorlezing wordt gehandeld over Priesters, Profeten en Offers. Daarbij wordt de instelling van het Profetisme in hare hooge waarde voorgesteld, de beteekenis der zoenoffers onder Israël verklaard, en de vraag beantwoord, waarom de dood van onzen Heer bij een offer wordt vergeleken. — Nu komt in de *dertiende* Voorlezing MOZES nog nader ter sprake, en wel vooral zijne burgerlijke wetgeving. Na de opmerking, dat Kerk en Staat bij MOZES één waren, volgen eenige andere, als: MOZES stichtte een' godsdienstig-zedelijken Staat, gaf als bedoeling daarvan te kennen, dat de Israëliten een heilig volk van God op aarde zouden worden, en trachtte, in overeenstemming daarmede, Israël te vormen en op te voeden tot eene boven alle volken door deugd en godsvrucht uitmuntende natie. Hierbij komt in aanmerking Israel's afzondering van andere volken, de sabbatsviering, de zorg voor de dieren, voor armen en verlatenen, het nut van feesten voor de armen, de vrolijkheid van MOZES' Godsdienst, en de optogten naar JEHOVA's heiligdom op de drie hooge feesten. Na de opgave van eenige betrekkelijke onvolkomenheden in de Mozaïsche wetgeving worden eenige getuigenissen medegedeeld aangaande hare hooge voortreffelijkheid, en eindelijk MOZES voorgesteld in geheel zijne werkzaamheid, ook als Geschiedschrijver, Dichter en Profeet van Israël. — Van de overige Voorlezingen kunnen wij den inhoud met enkele woorden opgeven. De *veertiende* schetst de opvoeding van het Israëlitische volk door God na MOZES in

eenige algemeene trekken; de *vijftiende* vermeldt Israël's lotgevallen na JOSUA tot SAMUËL, waarbij over de verdelging der Kanaäniten, over het tijdvak der Rigters, en vooral over SAMUËL en de door hem opgerigte Profetenscholen gesproken wordt; de *zestiende* beschrijft den oorsprong van het Koningschap, SAMUËL's verdiensten, DAVID's opvoeding door God, zijne verrigtingen, zijnen val en zijne laatste levensjaren, en weidt, tot SALOMO genaderd, over de *Phenicièrs* uit, over hunnen wereldhandel en hunne verbindtenis met Israël; de *zeventiende*, eindelijk, doet SALOMO's tijd nader kennen, de wederkeerige hulp, door de *Phenicièrs* aan hem en door hem aan de *Phenicièrs* aangebragt, en den duurzamen invloed van SALOMO op Israël; voorts de twee rijken, hunnen afval van JEHOVA en hunne vernietiging, en wordt besloten met een overzigt van hetgeen in dit deel behandeld is en in het andere volgen zal.

Uit deze inhoudsopgave blijkt, wat groote rijkdom van zaken, de eene al belangrijker dan de andere, hier ter sprake komt, en welk een' gang van ontwikkeling de Hoogleeraar gevolgd is. Van de wijze van behandeling kunnen wij bij vernieuwing de meest gunstige getuigenis afleggen. Het hoofddoel, de opvoeding des menschdoms door God, wordt streng in het oog gehouden. Niets van hetgeen ter zake dient wordt met stilzwijgen voorbijgegaan. Moeijelijke vraagstukken worden met groote gemakkelijkheid behandeld. Talrijke oordeelkundige opmerkingen trekken de aandacht tot zich. Zonder eenig vertoon van geleerdheid, valt de rijke belezenheid des Schrijvers telkens in het oog. En de stijl, hoe eenvoudig ook, is zoo vloeijend en onderhoudend als men verwachten mag, en munt vooral door ongedwongene vrijheid, soms door ongezochte verhevenheid en kracht, uit. In één woord, wij zijn met dit tweede stuk niet minder ingenomen dan met het eerste, en wenschen het, om meer dan ééne reden, in aller handen.

Het zou ons gemakkelijk vallen, dit ons gunstig oordeel door eene groote menigte van proeven te staven. Wij zouden dan niet nalaten op die *apologetische* gedeelten te wijzen, waar de gewijde geschiedenis uit de ongewijde, vooral

uit de ontdekkingen van latere reizigers, wordt opgehelderd, of waar de Goddelijkheid der roeping van MOZES wordt gehandhaafd, of waar de voortreffelijkheid der Mozaïsche wetgeving wordt uiteengezet, of waar gehandeld wordt over het Profetisme en deszelfs invloed op Israël. Maar wij moeten ons beperken, en vermelden daarom alleen datgene, wat ons minder bevredigd heeft of ons toeschijnt aan bedenking onderhevig te zijn. Moeijelijk kunnen wij ons vereenigen met de voorstelling, die bl. 265 voorkomt, dat *de* zoogenaamde *berooving der Egyptenaren* door de Israeliten, bij den uittogt, door MOZES slechts zou zijn toegelaten, omdat hij haar niet verhinderen kon, en *aan Gods bevel wordt toegeschreven, dewijl uit het bevel van God, om uit* Egypte *te trekken; door den ruwen hoop werd afgeleid, dat men dan ook wel, als op Gods bevel, van de Egyptenaren eene schadevergoeding voor al hunne onderdrukkingen mogt eischen.* Voor deze meening is in de geschiedenis geenerlei grond te vinden, en de daad der berooving laat zich nog wel op andere wijze verdedigen tegen de beschuldiging van onzedelijkheid. — De vraag: wat zijn de tien geboden? de tien vroegere alleen *zedelijke* voorschriften, *Exod.* XX: 2—17? of de tien latere meest *rituele*, *Exod.* XXXIV: 10—26? had, onzes inziens, uitvoeriger moeten behandeld zijn, dan bl. 292, 293 geschiedt, en stelliger kunnen beantwoord worden, ten voordeele der eerstgenoemde. — Het komt ons voor, dat de *veertiende* Voorlezing schraler van inhoud is dan eenige andere. Merkelijk ingekort, had zij zonder schade met de volgende kunnen zamenvloeijen. — De zwarigheid, hoe het met Gods liefde en heiligheid overeenkome, dat Hij de Kanaäniten liet verdelgen door Israël, wordt, bl. 371—377, niet genoegzaam opgelost door de opmerking, dat door Israël vele wreedheden zijn gepleegd tegen Gods wil. — Ook twijfelen wij zeer, of het tijdvak der Rigters wel genoeg zij gekarakteriseerd. Van GIDEON, JEPHTHA, SIMSON EN RUTH wordt slechts in het voorbijgaan gesproken, bl. 380. — Met hetzelfde regt hadden wij mogen verwachten, dat er van DAVID'S verordeningen omtrent de openlijke eeredienst,

bl. 403 ter naauwernood vermeld, breeder zou gesproken zijn. — Van den tempelbouw door SALOMO wordt, bl. 429, slechts met een enkel woord gewag gemaakt. — Even weinig is er, meenen wij, regt gedaan aan DAVIDS Psalmen, bl. 408, als aan de Messiaansche verwachtingen, onder Israël gewekt en door de Profeten, die achtereenvolgens optraden, versterkt, bl. 406—408, 439, 440. En de behandeling van de geschiedenis der beide rijken, in de laatste Voorlezing, kan niet anders dan vlugtig genoemd worden.

Indien wij zoo voortgingen, zou het kunnen schijnen, als ware er op onze lofspraak veel af te dingen. En dit is toch in geenen deele het geval. Hartelijk verblijden wij ons in het bezit van een zoo uitvoerig en oordeelkundig geschrift over de opvoeding des menschdoms door God, als wij van de hand des Hoogleeraars ontvingen. Onze beste wenschen vergezellen de verdere uitgave. En het godsdienstig gedeelte onzer natie waardere den kostbaren schat van wetenschap, in deze Voorlezingen ontsloten!

Gedachten over den toestand der zielen in den staat der afgescheidenheid tusschen den dood en de opstanding, door A. CAPADOSE, *M. D. Te 's Gravenhage bij* P. C. Dill. *In gr.* 8*vo.* 42 *bl. f* :-45.

De Heer CAPADOSE begint zijn vlugschriftje met de opmerking, dat over het op den titel genoemde onderwerp twee gevoelens worden omhelsd. Het eerste houdt in, dat «de zielen, zoodra zij door den dood van de ligchamen gescheiden zijn, terstond overgaan in den staat van eeuwig en volkomen heil of eeuwig en volkomen onheil, met de bewustheid en het gevoel van dezen haren toestand.» Volgens het andere «gaat de ziel der afgestorvenen over tot den staat des slaaps met volkomene bewusteloosheid, en duurt die toestand voort tot de opstanding.» Hij vindt het «*treffend*, dat in onze dagen en wel in *Amerika* soortgelijke onderwerpen de aandacht van gemoedelijke Christenen

bezig houden.» In geen dezer beide gevoelens — en andere schijnen hem niet bekend te zijn, of worden althans met stilzwijgen voorbijgegaan — kan zich de *Med. Doct.* vinden; en nu geeft hij zijne eigene denkbeelden in het licht, «den bescheiden lezer ter overdenking; den geloovigen en vooral den door smartelijke verliezen bezochte geloovigen bij een blik in de ure des doods tot vertroosting en bemoediging; maar ook den verdwaalden, die nog de wereld liefheeft, tot eene nadrukkelijke vermaning.» En daar hij deze overdenkingen aan het ziek- en sterfbed van een zijner kinderen heeft opgesteld, is het hem, alsof «door de kennelijkste verzekering van diens jeugdige ziele, dat hij zoo de vreugde des eeuwigen levens stond in te gaan, de Heere Zelve Zijnen zegel is komen hechten aan de waarheid van het gevoelen, dat in deze bladen uiteengezet is.» Wij hebben geoordeeld, dat een en ander letterlijk te moeten mededeelen.

Het tweede dan der opgegevene gevoelens wil de Heer CAPADOSE «wederleggen: het eerste rectificeren, door het verdedigen van een derde, dat hierop nederkomt: De ziel des geloovigen na den dood komt tot een verre boven hare beste oogenblikken op aarde verheven trap van zaligheid, die in een naauwer gemeenschap met haren Heer bestaat, maar zij blijft een nog hooger en volmaakte zaligheid wachten op den dag der opstanding, daar de aanschouwing eerst dan zal plaats hebben.»

De wederlegging van het eerste gevoelen — doch het zou onze lezers waarschijnlijk bitter vervelen, indien wij hun een verslag wilden geven van het zonderlinge *exegetiseren*, *dogmatiseren* en *argumenteren*, waarvan elke bladzijde de bewijzen draagt. Gezegden van JOB en anderen worden in bewijskracht op gelijke lijn geplaatst met die van onzen Heer zelven, en doorgedraafd op steile regtzinnigheid met eene verzekering, die ons verbazen zou, indien wij niet wisten, dat vermeende kennis opgeblazen maakt.

Indien Dr. CAPADOSE niet meer van de Geneeskunde weet, dan van de *theologie*, beklagen wij zijne patienten; bij zijnen vriend DA COSTA is hij ver genoeg achtergebleven.

Godsdienstige Oefeningen. Een Volksleesboek over de christelijke waarheid; door A. RUTGERS VAN DER LOEFF, *Predikant te Zutphen [thans te Leyden]. Te Zutphen, bij* A. E. C. van Someren. 1847. *In* 8*vo.* 312 *bl. f* 2-:

In den laatsten winter van zijn verblijf te *Zutphen*, hield de ijverige RUTGERS VAN DER LOEFF wekelijks eene avondgodsdienst voor armen, aan welke de gelegenheid was gegeven om alzoo naar hunne vatbaarheid en behoefte te worden onderwezen, vermaand, bestuurd en vertroost, in vergoeding van de openbare godsdienstoefeningen, aan welke zij zich wegens schamele kleeding of om andere redenen meestal onttrokken. De waardige Leeraar besloot, daarin in de eerste plaats, ook als goeden grondslag voor het vervolg, een eenvoudig, duidelijk en beknopt overzigt te geven van de geheele Christelijke waarheid; en het is deze reeks van oefeningen of eenvoudige leerredenen, die hij, naar anderen werkkring geroepen, aan zijne voormalige hoorders achterliet. Wij mogen met volle ruimte zeggen, dat, gelijk zulk eene populaire ontwikkeling van de Christelijke geloofsleer uitstekend geschikt is voor de ongeoefenden, voor wie ze werd uitgesproken, zoo ook in ruimeren kring dit leesboek voor eenvoudige Christenen een even aangenaam als nuttig geschenk is. Zonder zijne inzigten in het Evangelie op te offeren, of zijne overtuiging te bemantelen, heeft de Prediker zich in den vorm van zijn onderwijs geschikt naar de vatbaarheid van zijne hoorders, en zorgvuldig toegezien, dat hij door geene uitdrukking, die ligtelijk kon worden misverstaan, ergernis gave aan de kleinen in kennis, wier opbouwing, niet wier tegen-ingenomenheid hij bedoelde. En, uit een wetenschappelijk oogpunt beschouwd, is het geene kleine verdienste van dit geschrift, dat het die beschouwingswijze van de Christelijke waarheid, welke men den naam geeft van de *Groningsche*, zóó blootlegt, dat het eene heldere, innemende voorstelling ook bij hen bevordert, die aan eene andere gewoon, of

zelfs wel tegen deze ingenomen waren. Het is het eenvoudige Evangelie, (gelijk het kan en moet worden opgenomen in geest en hart van hen, die vragen, wat zij moeten weten om zalig te worden, door de kennis des Eenigen Waarachtige en van JEZUS CHRISTUS den Heer). Daarom wordt de waarheid, die in Hem is, *positief* voorgedragen uit den Bijbel en doorgaans geene verkeerde voorstelling tegengesproken. Voegt bij dat heldere, bezadigde, voorzigtige (waarin o. a. de *vijfde* oefening: *over het leerstuk van Vader, Zoon en H. Geest*, en de *achtste: over de verlossing, welke in* JEZUS CHRISTUS *is*, uitmunten) den warmen, hartindringenden, praktischen toon; de duidelijkheid, overal met waardigheid gepaard — en gij hebt de voornaamste eigenschappen, die dit geschrift ook voor ruimeren kring tot een voortreffelijk leesboek maken. Geen Evangelieprediker, die vooral voor eenvoudige heeft op te treden, zal het uit de hand leggen, zonder nut voor zich zelven; en in veler woningen brenge de lezing en bepeinzing iets goeds toe aan de kennis der waarheid, die daar is in Hem, die de weg, de waarheid en het leven is.

Wij danken den waardigen man, die zijne heldere blikken in de Evangeliewaarheid nuttig maakt ook voor eenvoudigen, voor dit geschenk, en wenschen hem den besten zegen op hetgeen hij spreekt en schrijft, zoowel voor hen die meer, als die minder ontwikkeld zijn in Christelijke kennis. En als zoo velen, die *hem* vooral tot het mikpunt stelden, of welligt nog stellen, van liefdelooze veroordeeling en hoogmoedige tegenwerking, voor overtuiging vatbaar zijn — dat zij dan dit boeksken lezen!

Dankstond voor den Oogst, gehouden op den algemeenen Dankdag, den 26 *Sept.* 1847, *te Zwolle; door* G. H. VAN SENDEN, *Theol. Doct. en Pred. te Zwolle. Met Bijvoegsels. Te Zwolle, bij* J. J. Tijl. 1847. *In gr.* 8*vo.* 42 *bl.* *f*:-50.

Leerrede over Psalm CXLV: 9, 10, *gehouden ter gele-*

genheid van den algemeenen Dankdag, door J. WATERMAN, *Godsdienstonderwijzer te Kampen. Te Zwolle, bij* J. J. Tijl. 1847. *In* 24 *bl.* *f*-30.

Wij voegen deze beide Leerredenen, hoe verschillend ook, bij de aankondiging bijeen, omdat zij bij dezelfde gelegenheid uitgesproken en bij denzelfden Uitgever verkrijgbaar zijn.

1. Die van den Heer VAN SENDEN, naar aanleiding van Ps. L: 15 gehouden, munt in menig opzigt uit. Er is kracht en gloed en leven in, ofschoon de sierlijkheid der uitdrukking soms een weinig gekunsteld schijnt. De bekende tekst: *roept mij aan in den dag der benaauwdheid; ik zal er u uithelpen, en gij zult mij eeren,* herinnert ons — dus luidt de opgave van het plan — eene opwekking, die wij gevolgd hebben, brengt ons eene belofte voor den geest, die aan ons is vervuld geworden, en doet ons eenen eisch vernemen, die aan ons thans geschiedt. Zoo eenvoudig dit plan is, even zoo geleidelijk is ook de leerrede zelve. Aan rijkdom van denkbeelden, doorgaans in weinige woorden uitgedrukt, ontbreekt het niet. Ook de gebeden, die er aan zijn toegevoegd, verdienen lof. En belangrijker is de uitgave geworden door de bijvoegsels, waarin onderscheidene bijzonderheden, betrekkelijk den oogst der laatste jaren, den Overijsselschen Dankdag en andere, worden toegelicht. Wij danken den Eerw. VAN SENDEN, dat hij aan het verzoek van het Armbestuur der Nederduitsche Hervormde Gemeente heeft gehoor gegeven, wenschen dit stukje in veler handen, en zullen ons verblijden, wanneer daardoor de armen der gemeente, ten wier behoeve het is uitgegeven, eenige verkwikking ontvangen.

2. De andere leerrede, van den Heer WATERMAN, gehouden voor de Israëlitische gemeente te *Kampen*, en bij de uitgave aan s. J. MULDER, Inspecteur der Nederlandsche Godsdienstige Israëlitische Scholen, opgedragen, kan met die van VAN SENDEN op geenerlei wijze vergeleken worden. Zij getuigt echter gunstig van de lofwaardige pogingen, die er onder Israël worden aangewend tot verkondiging van Gods woord in onze landtaal. Aanleg en vorm zijn als

van eene Christelijke leerrede. Ook de inhoud getuigt van den invloed des Christendoms. Uit den tekst, op den titel uitgedrukt, wordt aanleiding genomen tot het betoog, dat Gods vaderlijke goedheid geenszins in strijd is met zijne bestraffing en kastijding, dat door zijne barmhartigheid die kastijding tot ons wezentlijk heil verstrekt, en dat wij alzoo voor die kastijding dankbaar en erkentelijk moeten zijn. Maar de ontwikkeling van dit een en ander laat in menig opzigt veel te wenschen over en verdient naauwelijks dien naam te dragen. Alles is even oppervlakkig en algemeen. Desniettemin raden wij den Heer WATERMAN ernstig aan, om de gave, die in hem is, te ontwikkelen en ten behoeve zijner geloofsgenooten op woeker te stellen. Hij is op den weg, om wat goeds te leveren, en kan, bij voortgaande oefening, veelsoortig nut stichten. Alleen geve hij niet te spoedig uit, wat niet voor de pers bestemd was, al wordt daarop ook ernstig aangedrongen. Indien hij nog jong is, gelijk wij vermoeden, dan verwachten wij van zijnen lateren leeftijd meer rijpe vruchten.

Klinische ervaringen, gewonnen in de Koninklijke poliklinische inrigting der Hoogeschool te Berlijn. Door Dr. EDUARD HENOCH, *Assistent bij de voornoemde inrigting, en uitgegeven door Dr.* MAURITS HENDRIK ROMBERG, *gewoon Hoogleeraar in de Geneeskunde en Director van bovengenoemde inrigting. Met twee Platen. Te Utrecht, bij* J. G. van Terveen en Zoon. 1846. *In gr.* 8*vo.* 247 *bl.* *f* 2-50 (*).

Het werk, van hetwelk wij de Hollandsche vertaling aankondigen, draagt op den titel den naam van iemand, die in de geneeskundige literatuur te gunstig bekend is, dan dat eene eigenlijke aanprijzing noodig zoude zijn. Aan Dr. ROMBERG, toch zijn wij hoofdzakelijk de meer physiologi-

(*) Door eene zeldzame toevalligheid werd vroeger van eene andere hand, reeds eene beoordeeling van dit werk in dit Tijdschrift, in N°, VII geplaatst. Geest en strekking zijn nagenoeg dezelfde. De ontdekking kwam te laat om haar terug te nemen. — UITG.

sche behandeling der zenuwziekten verschuldigd, en men kan zeggen, dat hij in dit gedeelte der geneeskundige wetenschap, hetwelk vroeger geheel door de empirie werd beheerscht, een nieuw leven heeft gebragt. Klinische ervaringen, onder de leiding van zoodanig iemand gedaan en door hem uitgegeven, kunnen wel niet anders, dan aan de eischen eener rationele geneeskunde voldoen; het was te verwachten, dat men in dezelve overal strenge toepassing van de physiologische waarheden op de diagnostiek zoude aantreffen. Doch bij de doorlezing van het aangekondigde werk zal men zich niet alleen in dit opzigt bevredigd vinden; ook de therapie, welke het *hoofddoel* van den praktische geneesheer moet zijn, tot welks bereiking eene zorgvuldige diagnostiek slechts *hoofdmiddel* is, en waarover toch desniettemin in de meeste waarnemingen, welke in den lateren tijd publiek zijn gemaakt, met oppervlakkigheid wordt heengeloopen, wordt hier met de meeste zorgvuldigheid behartigd. Dr. ROMBERG zelf legt naar waarheid in zijne voorrede de volgende getuigenis aangaande zijn werk af: »De volgende bladen bevatten klinische ervaringen, die uit de aanteekeningen over de zieken naauwgezet zijn zamengesteld, om getuigenis af te leggen van mijn streven, het physiologisch beginsel in de waarnemingen tot rigtsnoer te nemen, en om eenige therapeutische waarheden algemeen te verspreiden, aan welke wij nog in een veel grooter aantal behoefte hebben." Deze ervaringen zijn niet in de eigenlijke kliniek, maar in de dus genoemde polikliniek verzameld, d.i. in eene kliniek buiten het gasthuis. Eene zoodanige polikliniek heeft vele moeijelijkheden, welke in eene stationaire kliniek niet worden aangetroffen. »In het geheel worden de waarnemingen bemoeijelijkt en veelal gebrekkig door het gemis van een opzigt der [over de] zieken, zoo als dit in een gasthuis met de oppassing gepaard gaat. Daarentegen munt de polikliniek door andere eigenschappen uit, waarvan het nut niet te miskennen is. Niet alleen, dat men in dezelve het begin van vele ziekten en de wijze, waarop zij elkander opvolgen, leert kennen, maar het is ook van belang, dat men ligte en voorbijgaande aandoeningen kent, die men in de praktijk immers het meest

ontmoet, en achter welke men in onze dagen zoo vaak reusachtige en gevaarlijke toestanden zoekt. Terwijl het in het gasthuis alleen de ziekte in den mensch is, die den leerling boeit, leert hij hier den mensch in de ziekte kennen. De groote invloed der hartstogten en vooroordeelen, die zich in de hut zoowel als in het paleis doet gelden, onthult zich, en het zien van eenen gevaarlijken lijder wekt vroegtijdig die menschelijke rigting op, die, mits zij niet in huichelarij en schijnheiligheid ontaardt, de harde loopbaan van den arts verzoet en verligt." Wij hebben de bovenstaande woorden van den Schrijver, vooral ook daarom in hun geheel overgenomen, omdat zij zoo juist den geest, welke in het werk doorstraalt, kenmerken: tot de bron van het lijden door te dringen, ten einde dit lijden, hoe onbeduidend het ook moge schijnen, weg te nemen, is het doel, hetwelk de schrijver zich overal voorstelt; hiertoe moet niet slechts een objectief onderzoek van den lijder, maar ook het nasporen van zijne *vita ante acta*, van zijn huiselijke omstandigheden enz. dienen. Hierdoor worden zijne waarnemingen niet slechts op zich zelve belangrijk, maar ook als voorbeelden, welke de arts zich ook in het praktische leven ter navolging kan voorstellen. Het is uit dien hoofde, dat wij elken praktikus het werk van ROMBERG dringend aanbevelen; het heeft voor hem niet slechts een voorbijgaand nut, zoo als met zoovele wetenschappelijke werken het geval is, die als 't ware slechts het uitvloeisel zijn van het tegenwoordig standpunt der wetenschap, doch na verloop van eenige jaren grootendeels hunne belangrijkheid hebben verloren; maar deze klinische ervaringen zullen steeds hare waarde blijven behouden, omdat er geene theoriën in worden gehuldigd, maar alles op zuivere studie der natuur berust.

Het ligt buiten ons plan, eene uitvoerige opgave van den inhoud van het door ons aangekondigde boek te geven. Wij zouden gevaar loopen, óf een dor geraamte van een onderhoudend werk te leveren, hetwelk weinig ter lezing zoude uitlokken, óf in eene te groote uitvoerigheid te vervallen, welke weinig met den aard van een tijdschrift, hetwelk hoofdzakelijk aan letterkunde is toegewijd, zoude strooken.

Daarenboven heeft reeds een onzer beste geneeskundige Tijdschriften (*) in het vorig jaar, korten tijd na het verschijnen der oorspronkelijke editie, eene uitvoerige en naauwkeurige opgave medegedeeld van den rijken inhoud van het voor ons liggend werk. Een voornaam gedeelte van hetzelve is toegewijd aan de ziekten van het zenuwstelsel (bl. 1—97) en het is vooral daar, dat wij de physiologie op de pathologie vinden toegepast: het ligt in den aard der zaak, dat dit gedeelte *con amore* is bewerkt. Intusschen is ook aan de volgende gedeelten (ziekten van het bloed bl. 98—144, ziekten der spijsverteringsorganen, bl. 145—171, ziekten van de organa urinaria et generationis, bl. 172—185, ziekten van de ademhalingswerktuigen, bl. 186—210, ziekten van den toestel der circulatie, bl. 211—217, ziekten der huid, bl. 218—247.) niet minder zorg besteed en menig belangrijk geval is ook aldaar opgeteekend. De behandeling kenmerkt zich steeds door groote eenvoudigheid en door het streng volhouden aan de eenmaal volgens goede gronden gemaakte indicatie; alle stelselzucht wordt ook hier vermeden. Als voorbeelden halen wij de drie door den Schrijver medegedeelde gevallen van *morbus Brightii* aan: Hij brengt deze ziekte tot de bloedziekten en wendt in deze overtuiging dan ook in twee dezer gevallen het *Joduretum ferri* aan, beide malen met goed gevolg; doch deze beschouwing van den aard der ziekte hield hem niet terug, om in een ander geval van albuminurie, waar de verschijnselen voor eenen inflammatoiren toestand der nieren pleitten de antiphlogistische geneeswijze in het werk te stellen, welke dan ook met een gunstig gevolg werd bekroond. Zoo ook was bij de behandeling der huidziekten het opsporen der oorzaak het voorname doel, en menig hardnekkig geval werd, nadat door een zorgvuldig onderzoek de oorzaak was opgespoord, langs eenen zeer eenvoudigen weg genezen: maar hierom verzuimde de Schrijver niet, om in die gevallen, waar het onmogelijk

(*) Kliniek. Tijdschrift voor wetenschappelijke Geneeskunde. 3de Deel. 1846. p. 84—94.

was, eene zoodanige, diepergelegene oorzaak te ontdekken, van die middelen gebruik te maken, van welker nut hij door eene zekere empirische kennis was overtuigd geworden. — Twee weluitgevoerde platen zijn aan het werk toegevoegd; zij stellen geene anatomisch-pathologische preparaten voor, welke anders doorgaans de medegedeelde klinische waarnemingen versieren, maar portretten van twee lijders, bij welke de ziekelijke veranderingen vooral aan het gelaat voorkwamen: het een is dat van eene vrouw, bij welke de geheele linkerzijde van het aangezigt geätrophieerd was, terwijl de regterzijde in den normalen toestand verkeerde; het ander dat van eenen lijder aan *lepra Arabum tuberculosa* (*elephantiasis*), welke beide gevallen in het werk zelf uitvoerig worden medegedeeld. De vertaling is over het algemeen zeer goed geslaagd, zij laat zich vloeijend lezen en geeft getrouw den zin van het oorspronkelijke terug. Enige germanismen herinnerden ons nu en dan den Duitschen oorsprong van het werk, zoo als *vermist*, *erger* voor hartzeer. apoplectische *haarden*, ziekte*haard*, p. 114 een officier, *die vooraan in de dertig was*, p. 126 een paar *dozen* rheum, voor *doses*, bl. 232 *geestige* verrigtingen enz. Op bl. 117 lezen wij: »Ofschoon er in dit geval belangrijke veranderingen aan de *blaas* gevonden werden;" volgens het voorafgaande zouden wij meenen, dat er »*in de nieren*" moest staan; welligt dat dit eene schrijffout in het oorspronkelijke is, welke ook in de vertaling is overgegaan; uit den zin is het, dunkt ons, duidelijk, dat hier niet van de blaas, maar wel van de nieren kan gesproken worden. — Wij eindigen onze aankondiging met den wensch, dat de klinische ervaringen van ROMBERG niet onder de menigte van vertalingen, waarmede onze geneeskundige literatuur tegenwoordig wordt overstroomd, mogen vergeten worden. S.

Biographisch Handwoordenboek. Levensbeschrijvingen der meest beroemde Personen uit alle Eeuwen en Vol-

ken, daar G. ENGELBERTS GERRITS. *Eerste gedeelte der eerste Aflevering en eerste Aflevering tweede gedeelte. Te Amsterdam, bij* M. H. Binger. 1847. *In gr.* 8*vo.* 1-20.

Biographische Woordenboeken *op te stellen* en met zorg en naauwkeurigheid te bewerken, is geene gemakkelijke taak. Ze *zamen te stellen* en onder de naschrijvers en compilators te behooren, is voorzeker minder moeijelijk; vooral naarmate men, meer dan ooit, tegenwoordig in alle talen een' belangrijken voorraad van Biographiën, Dictionnairen, Lexicons, en wat men meer zoude kunnen noemen, te zijner beschikking heeft, waaruit, bij eene goede keuze, rijke stof voor biographische artikelen kan worden opgezameld.

Wanneer wij nu den Heere ENGELBERTS GERRITS, dien wij hier onder de compilators meenen te moeten rangschikken, onbewimpeld onze gedachten over zijnen arbeid moeten zeggen, dan komt het ons voor, dat hij zeer ver is van volledig te zijn, en dat het zoeken, naslaan en naschrijven, over het algemeen, niet met die zorg en naauwkeurigheid is geschied, die de belangrijkheid van zulk een werk vereischt; ja, wij zouden haast zeggen, dat een en ander zelfs de blijken van overhaasting draagt. Wij weten wel, dat niet allen eene volledige bibliotheek van *Hollandsche, Duitsche, Fransche, Engelsche* en in andere talen geschrevene biographische Woordenboeken bezitten; maar de Heer ENGELBERTS GERRITS noemt er toch zeer velen op, die hem voor zijnen arbeid veelzijdiger handleiding hadden kunnen geven, en die hij nu zoo het schijnt als ter loops heeft ingezien. Het verwondert ons dus ten hoogste, dat de Schrijver, die bijna overal onder al de artikels (en dit is een gelukkig denkbeeld) de bronnen opgeeft, waaruit hij geput heeft, daarbij zoo veel belangrijks heeft voorbijgezien, wat uit hare rijkheid en mildheid had kunnen en moeten worden aangeboden, en dat nu gemist wordt.

Wij willen, hoezeer wij reeds artikelen op de letter B hebben, ons thans alleen tot de A bepalen, daar de Schrijver deze voor afgewerkt houdt. Maar, welk eene lijst van merkwaardige en beroemde personen zouden wij kunnen opgeven, die, buiten allen twijfel, hier moesten gevonden worden! Onder de Woordenboeken, die wij bezitten, nemen wij er slechts eenige ter hand; en wanneer wij vlugtig de artikelen doorloopen, dan zouden wij bladzijden kunnen volschrijven om de leemten aan te vullen. Ook bevreemdt het ons, dat de Heer ENGELBERTS GERRITS, uit de verschillende door hem opgegevene Schrijvers, die hem ten dienste hebben gestaan, zoo als J. W. TE WATER, VAN DER PALM, STUART, MONTANUS, COMMINUS, PLUTARCHUS, WINKELMAN, HOUBRAKEN en anderen, geen uitvoeriger aanhalingen over de personen, die hij wilde behandelen, heeft medegedeeld. Wij willen een en ander met bewijzen staven.

Waarom wordt, om slechts van weinigen te gewagen, THOMAS ABBT niet genoemd, die toch, als wijsgeerig schrijver, met roem in de Duitsche Letterkunde bekend is, en die, daar de Heer ENGELBERTS GERRITS aan HIERONYMUS VAN ALPHEN te regt een artikel wijdt, hier niet misgeplaatst zoude zijn? (De verhandeling van dien Geleerde en Wijsgeer over *de Verdiensten* werd door VAN ALPHEN in 1777 vertaald: onder de opgave der werken van VAN ALPHEN had deze vertaalde Verhandeling, bij de omwerking van RIEDEL's *Theorie* enz., op het artikel in dit Woordenboek wel mogen genoemd worden; de lijst zijner uitgegevene Schriften is daar ook niet compleet). Wat mag de reden zijn, dit zij in 't voorbijgaan gevraagd, dat sommige titels van VAN ALPHEN's werken hier zoo onjuist worden opgegeven? Zoo lezen wij o. a. voor den titel van 's Mans werk: *Predikt het Euangelium allen Creaturen! eene Staatsmaxime in het Rijk van waarheid en deugd*, hier: *Predikt enz. aan alle menschen eene maxime van het Christendom.* (!). Welk een artikel b. v. over ABSALOM uit VAN DER PALM's *Bijbel voor de Jeugd!* »ABSALOM, zoon van DAVID, een vorst van fraaije ligchaams-

gestalte, maar van eene snoode inborst. Hij stond op tegen zijnen vader, doch zijn leger werd verslagen en hij door JOAB gedood." Kan men dit een voldoend artikel *in een biographisch* Woordenboek noemen? Zóó is het niets *meer* dan bladvulling, en wat nu van ABSALOM gezegd wordt, had men, verkoos men niets meer van hem te berigten, dan wel in het artikel DAVID kunnen opnemen, *waar* het toch noodig zijn zal van ABSALOM te spreken, *en* men van den beruchten zoon wel niet minder, op het artikel des vaders, zal kunnen melden, dan hier afzonderlijk gedaan wordt. ABIMELECH (de Heer ENGELBERTS GERRITS wijdt toch menig artikel aan dwingelanden en *beruchte* personen) is vergeten. Van Paus ADRIAAN DE VI, wordt melding gemaakt; maar verder wordt er van geene personen, die den pauselijken stoel bekleed hebben, meer gesproken: ALEXANDER de VI b. v. kon wel genoemd zijn. CORNELIS VAN ALKEMADE treft men hier aan, en de beroemde LIEUWE VAN AITZEMA, die op zestienjarigen ouderdom zijne *Poëmata juvenilia* uitgaf, wordt gemist. Aan ANACREON wordt gedacht; van ALCEUS vindt men niets. Wanneer men b. v. een artikel vindt van het broederpaar ANAPIAS en ANPHINOMUS, zoude dan, in zeker opzigt, een art. over HANNIBAL en ALEXANDER ALBANI, waarvan de een protector van *Duitschland* was, en de andere de schoonste *villa* van *Italië*, de *villa Albani* voor de *Porta Salara*, te *Rome* aanlegde, hier overtollig zijn geweest? Waarom wordt ANNA COMNENA genoemd, en ANNA AMALIA, Weduwe van den Hertog van *Saksen-Weimar*, over het hoofd gezien? Zij was de beschermster van schrijvers en kunstenaars en verdient eene uitstekende plaats onder de Vorstinnen van *Duitschland*. Gelijk het slot te *Muiden*, in de roemrijke XVIIde eeuw onzer letterkunde, het verblijf was van de beroemdste mannen onzes Vaderlands, zoo waren haar slot te *Weimar*, hare lusthuizen te *Tieffurth* en *Effertsburg*, de verzamelplaatsen van geleerden en reizigers van verdiensten: een HERDER, GÖTHE, WIELAND en anderen lokte zij naar *Weimar*, terwijl zij op de zedelijke vorming der natie eenen

belangrijken invloed uitoefende. Onder de kunstenaars vindt men b. v. den Schilder AARTZ of RIJK met *de Stelt*; en ASSELYN, bijgenaamd *Krabbetje*, zoekt men te vergeefs. Zou aan ANCILLON, den in 1766 geboren en in 1837 overleden Pruissischen Minister, hier ook niet een plaatsje moeten gegund zijn. Ref. leest in zijne *Biographie universelle* van dien man: *il mourut honoré des regrets de l'Europe entière.* Zulk een man behoort toch wel onder de beroemdste personen uit alle eeuwen en volken; en de Heer ENGELBERTS GERRITS maakt immers van meer personen gewag, die in de XVIIIde eeuw geboren en in de XIXde gestorven zijn. Wel wordt ALFIERI, de *Italiaansche* treurspeldichter, genoemd; maar zou de dichter, die van Paus INNOCENTIUS X een' gouden penning ontving en van de *Zweedsche* Koningin CHRISTINA met een gouden keten begiftigd werd, die wel vele zijner gedichten in *Italië* heeft vervaardigd, maar ook in ons Vaderland met roem bekend is, en die gedichten heeft geleverd, waarin men, zoo als onze VAN KAMPEN zegt, »rijkdom van denkbeelden zoo wel als hooge dichterlijke vlugt bewonderen moet," — zou REINIER ANSLO niet een regeltje waardig zijn geweest Als men ALARIC aanhaalt, waarom dan AMBIORIX niet? (Zie over hem CAESAR, *de Bello Gallico*, *Lib. V. Cap.* 24 *sqq.* FLORUS *Lib. III. Cap.* 10.) Ook wordt geen gewag gemaakt van HENDRIK ALTING, van *Embden*, Professor in de Godgeleerdheid. (Zie over hem, als over MENSO ALTING, Burgemeester te *Groningen*, geb. 1636, o. a. *Allgemeines Gelehrten-Lexicon* van CHRISTIAAN GOTTLIEB JÖCHER; een werk, dat bij het zamenstellen van Handwoordenboeken gerustelijk als eene zeer belangrijke leiddraad mag aanbevolen worden.) De beroemde JACOB AMERSFOORDT, Hoogleeraar te *Franeker*, in 1786 te *Amsterdam* geboren, kon ook wel opgegeven zijn. Maar genoeg! wij zouden vragen op vragen kunnen stapelen en nog tal van aantekeeningen mededeelen ter aanvulling, maar wij zouden waarlijk niet weten waar te eindigen. Kan men zulk een Handwoordenboek met naauwkeurigheid bewerkt noemen? Of JOHANNES ALLART onder de meest beroemde mannen uit

alle eeuwen en volken behoort, mogen anderen uitmaken; maar dat het hier voorkomende artikel over dien boekverkooper, met het bijtende puntdicht van WITSEN GEYSBEEK, overgenomen uit het *Woordenboek der Zamenleving*, had kunnen gemist worden, is, naar onze wijze van zien, ontegenzeggelijk.

Wij vatten, om nog iets aan te merken, de uitnoodigende aankondiging niet regt, op den titel der 1ste Aflevering 2de gedeelte aan *Nederlanders* gerigt, om, indien er in hun geslacht beroemde personen zich hebben bevonden, die nog niet in eenig Woordenboek zijn opgenomen, van wie zij verlangen mogten den *naam*, het *leven* en de *daden* in dit Woordenboek vermeld te zien, daaromtrent het een en ander mede te deelen, mits de bijdragen zoo beknopt mogelijk zijn zaamgevat en *Franco* aan den uitgever worden ingezonden. Moet, vragen wij, een schrijver of zamensteller van een Woordenboek niet bekend zijn, of zich bekend maken, met alle beroemde personen voor zijn werk geschikt? En waar zijn waarlijk beroemde personen, van vroeger of later tijd, van welke niet *eenige* nasporingen voorhanden of te vinden zijn? Personen, die door letter-, geschied-, oudheid- of staatkundige verdiensten hebben uitgemunt of sieraden des Vaderlands zijn geweest, *kunnen* niet geheel onbekend zijn; zijn ze *niet* bekend, dan zouden wij hunne verdiensten zeer in twijfel trekken, of hoe! zouden de zoodanigen, die iets belangrijks in dergelijke vakken hebben gelcverd, dan niet bij naam onder de aandacht van geleerden of letterkundigen komen? Ons dunkt, ja! en de Heer ENGELBERTS GERRITS behoefde dus niet te wachten, om uit een *Nederlandsch* geslacht, waarin zich beroemde personen bevonden, die nog niet in eenig Woordenboek zijn opgenomen, mededeelingen te ontvangen, omtrent een in zijn Handboek wel te huis behoorend Geleerde en beroemd Geschied- Letter- en Oudheidkundige; wij bedoelen Mr. WILLEM CORNELIS ACKERSDIJK, die hier ongenoemd blijft, en die wij vermeenen dat in Woordenbocken nog geene plaats heeft. Prof. SIEGENBEEK zegt van den achtingwaardi-

gen grijsaard in de *Handel.* van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te *Leiden* van 1843, »dat wat hij schreef de heerlijkste blijken droeg van gezonde oordeelkunde, grondig onderzoek en uitgebreide kennis;" en, waarlijk, men behoeft den naam van ACKERSDIJK slechts te noemen, om zich te herinneren, voor hoe velen hij ten vraagbaak was in alles, wat geschiedenis, taal en letteren betrof; terwijl een groot aantal van kleinere en grootere opstellen 's mans letterkundige verdiensten in een glansrijk licht plaatsen. Na dit aangevoerde zal het wel aan geen' twijfel onderhevig zijn, of Mr. ACKERSDIJK moest hier vermeld zijn. Wat hij schreef en deed, geschiedde in geen' verborgen hoek; vele geleerde genootschappen vereerden hem en erkenden zijne verdiensten; zelfs bij het *Thuringisch Sachsisch Verein* te *Halle* en te *Maagdenburg* was de edele man niet onbekend. Men spore dus liever zelf op, en wachte niet naar mededeelingen, die door familiën somtijds uit kieschheid en bescheidenheid achterwege worden gehouden: de bronnen zijn toch, wanneer men zich niet overijlt, wel te vinden.

Wij willen het nu bij letter A laten, om niet te uitvoerig te worden, en zullen verder ons oordeel opschorten, tot dat de Heer ENGELBERTS GERRITS eenige meerdere Afleveringen zal hebben bewerkt, en hopen dan nader op zijnen arbeid terug te komen, terwijl onze wenken, voor het vervolg, zoo wij hopen, niet geheel in den wind zullen geslagen worden.

Nog iets ten besluite. In hoeverre het vermeerderen van Woordenboeken het vermeerderen van oppervlakkige kennis in de hand werkt, is hier de plaats niet in het breede te ontwikkelen: dat zij, met een aantal *Magazijnen* van allerlei aard, waarmede wij reeds overvoerd zijn, voor gezet onderzoek en vlijtige studie veel voordeel aanbrengen, gelooven wij niet; en hoezeer het Handwoordenboek van den Heer ENGELBERTS GERRITS zijn betrekkelijk nut hebben kan, kunnen wij echter nog niet inzien, dat er, in dezen tijd, aan zulk een werk behoefte wezen zoude.

Éene verdienstelijke eigenschap mogen wij echter niet

onvermeld laten, namelijk: »dat," zoo als de Uitgever zegt, »de hier geleverde Biographiën zich aanbevelen door kernachtigen inhoud, zoodat de behandelde personen, door dezen of genen kenmerkenden trek of treffende bijzonderheid, des te ligter in het geheugen worden bewaard." Dien lof beperkende tot *eenige* der hier voorkomende Biographiën, zouden wij hiervan verscheidene proeven kunnen opgeven; en dit karakterestieke dier artikelen maakt, wij ontveinzen dit niet, de lezing niet onaangenaam, en wekt voorzeker, bij minkundigen den lust te meer op, om met dergelijke personen kennis te maken.

De uitvoering is goed. De deelneming moge, in weerwil van al het aangemerkte, toereikend zijn, om tot evenwigt te strekken voor de zware kosten dezer onderneming!

Geschiedenis van het Spaansch Schiereiland, gedurende de jaren 1807—1814. *Naar het Engelsch van* ARCHIBALD ALISON, *door* G. KUYPER, HZ., *Luit. Ing. bij de Koninklijke Militaire Akademie. IIde Deel. Te Breda, bij* Broese en Comp. 1847. *In gr.* 8*vo.* 488 *bl.* *f* 4-:

Het tweede deel van de geschiedenis des Spaanschen en Portugeeschen onafhankelijkheidskrijgs gaat van den veldtogt van 1810 tot aan deszelfs einde door den vrede van 1814. Al hetgeen wij ten voordeele van dit uitvoerige tafereel bij de aankondiging van het eerste deel gezégd hebben, is in alle opzigten op dit toepasselijk, en zoo wel de staatkundige gebeurtenissen als de oorlogsoperatiën zijn hier weder omstandig en met eene onpartijdigheid, zoo ver zulks met het standpunt van den Schrijver overeenkwam, verhaald. Men kan echter hier en daar wel bemerken, dat het een *Engelschman* is, die hier spreekt, ofschoon hij meestal de *Fransche* dapperheid naast die der *Britsche* armee en de wanhopige volharding der *Spanjaarden* regt laat wedervaren.

Wat het strategische gedeelte, de beschrijving der bewegingen van de legers, der gevechten, veldslagen en bele-

geringen betreft, hierin kan ALISON, niettegenstaande zijne uitvoerigheid, met den Generaal FOY, in zijne *Histoire de la Guerre de la Péninsule*, niet gelijk gesteld worden; want het is daar een man van het vak, die spreekt. — Jammer is het, dat de vroegtijdige dood van dien krijgsoverste hem belet heeft zijne taak geheel af te werken, waardoor wij niet dan een voortreffelijk gedeelte van een schoon geheel bezitten.

Het werk van ALISON stelt ons eeninzins voor dit verlies schadeloos; want er bestond tot nog toe geene volledige geschiedenis van de gebeurtenissen in *Spanje* en *Portugal*, gedurende de merkwaardige jaren in het begin onzer eeuw. Wij kunnen, door de mededeeling van den Britschen Geschiedschrijver, genoegzaam van alle bijzonderheden, hiertoe betrekkelijk, worden ingelicht; hetgeen thans des te meer noodzakelijk is, omdat wij eerlang van eenen anderen kant de beschouwing van den oorlog in *Spanje* en *Portugal*, namelijk van THIERS, in zijne *Histoire du Consulat et de l'Empire*, zullen ontvangen. De vergelijking der beide voorstellingen zal niet alleen belangwekkend zijn, maar ook kunnen dienen, om eindelijk, in dit zoo gewigtig gedeelte van NAPOLEON's regering, tot de waarheid te geraken.

Wij eindigen onze aankondiging met den wensch te herhalen, dat de Uitgevers en de verdienstelijke Vertaler, door medewerking van het publiek, in staat mogen gesteld worden, om de geheele Geschiedenis van *Europa* van 1789 tot 1815 door ALISON, in onze taal overgebragt, het licht te doen zien.

Staatshuishoudkundige Drogredenen van FRÉDÉRIC BASTIAT, *Corresponderend Lid van het Instituut. Naar de tweede Fransche uitgave vertaald door Mr.* W. R. BOER. *Te Utrecht, bij* C. van der Post, Jr. 1847. *In* 18*mo.* 213 *bl.* *f* 1 - 10.

Dit kleine boekje bevat, in een' levendigen en verstaan-

baren stijl ingekleed, de wederlegging van vele staatshuishoudkundige dwalingen, die niet alleen in *Frankrijk*, maar ook in ons vaderland voor onomstootelijke waarheden gehouden worden. Dat de nijverheid, de landbouw, de koophandel niets bij eene ongestoorde vrijheid van verkeer lijden, integendeel dat zij daardoor alleen kunnen bloeijen, wordt er voldingend in aangetoond. Dat verbodswetten, beschermende regten, represailles slechts een schijnbaar en oogenblikkelijk voordeel, maar wezentlijk een algemeen en lang voortdurend nadeel toebrengen, wordt er op eene geestige wijze in bewezen. Bestonden deze hinderpalen nergens, het onderling verkeer der volken zou nog grooter zijn dan thans en de schaarsche en duurte, die tegenwoordig heerschen, zouden ophouden of althans spoediger gelenigd worden. In *Frankrijk*, waar men de wieg der staatshuishoudkundige wetenschap moet zoeken, heerschen nog de meeste vooroordeelen tegen hare eerste en duidelijkste grondbeginselen. Maar hoe lang duurde het ook niet in *Engeland*, het vaderland van ADAM SMITH, eer men aan diens leerstellingen gehoor gaf! In *Nederland* was het, en is het nog, een voortdurende strijd tegen of voor de verbodswetten en beschermende regten, tusschen de handeldrijvende en landbouwende provinciën gevoerd. De afschaffing der graanwet heeft velen nog niet van hare schadelijkheid en ondoelmatige strekking overtuigd. De val en uitdrooging van vele fabrieken, die hier te lande door kunstmatige middelen, door premiën en voorschotten moesten staande gehouden worden, heeft sommigen nog niet van het vooroordeel der nuttigheid van beschermende belastingen op den invoer genezen.

De Heer Mr. W. R. BOER heeft door de welgelukte vertaling van het werkje van den Heer BASTIAT een verdienstelijk werk verrigt, en veel, dat er in voorkomt, is geheel ook op ons land toepasselijk. Hij zou het echter door eene omwerking voor zijne landgenooten nog verstaanbaarder hebben kunnen maken; want er komt toch veel locaals in, dat alleen op *Frankrijk* van toepassing is of eene geheel Fransche kleur draagt. Voor sommige leden uit de Kamer

der Gedeputeerden zouden wel die uit de tweede Kamer onzer Staten-generaal te kiezen geweest zijn, en voor de namen van Fransche staatshuishoudkundige Schrijvers, wel Nederlandschen zijn te vinden geweest; de voorbeelden, uit *Frankrijk* aangehaald, waren gemakkelijk door Nederlandsche te verwisselen, de stof is hier ruim voorhanden, en dan had voorzeker de lezing van dit geschrift meer geboeid en algemeen meer bevallen. Zoo als het echter daar ligt, kunnen wij het evenwel aan allen, die belang in den bloei van handel en fabrieken stellen of hierbij een onmiddellijk belang hebben, ten volle ter lezing en overdenking aanbevelen; zij zullen hier menige waarheid leeren, of duidelijker leeren inzien, en menig vooroordeel, dat zij tot nog toe voor een onbetwistbaar staatshuishoudkundig axioma hielden, in deszelfs ware gedaante, als een misbegrip of oppervlakkige meening, en dus eene dwaling, zien verschijnen. Hoezeer de verlichting in alle vakken toeneemt, bestaan er, vooral in de staatshuishoudkunde, een aantal drogredenen, die veel schijn van gegrondheid bezitten, doch die bij eene nadere beschouwing al hare waarheid verliezen; men maakt zich door derzelver gepaste bestrijding bij de maatschappij verdienstelijk, en men heeft hierdoor aanspraak op den dank van allen, die in den bloei van handel en nijverheid belang hebben en stellen.

De vrije Handel, of Redevoeringen van WILSON, FOX, COBDEN, HUME, *Dr.* BOWRING, *Dr.* COX, O'CONNELL, G. THOMPSON, RICCARDO, M. GIBSON, BRIGHT: *Leden der Engelsche Vereeniging voor den vrijen Handel; vertaald door* M. H. DE GRAAFF. *Te Gorinchem, bij* H. Horneer. 1847. *In gr.* 8*vo. II en* 94 *bl. f* 1-:

De strijd tusschen theorie en praktijk. Eene wederlegging der gevoelens van het Handelsblad en den Hoogleeraar DEN TEX, *over de beslissing der Graanwetten, of het zoogenoemde groote pleit. Te Gorinchem, bij* H. Horneer. 1847. *In gr.* 8*vo.* 14 *bl. f* :-25.

Met een aantal andere tot vrijen handel, tariefshervorming enz. betrekkelijke werken en vlugschriften, zijn ook de bovenstaande, na eene beredeneerde verhandeling, aangekondigd door Mr. N. OLIVIER, in de *Themis* voor 1847, 8ste jaargang, N°. 3, nu onlangs uitgekomen. Daarnaar, en voor zoo veel als reeds door ons, bij de beoordeeling der werken van den Heer KLINK STERK en anderen, gezegd is, meenen wij eenvoudig te mogen verwijzen, ten einde niet onszelven en anderen te herhalen. Het is bekend, hoe het stelsel van den vrijen handel, 'twelk in de Redevoeringen, die de Heer DE GRAAFF vertaald heeft, door een aantal beroemde mannen aangeprezen wordt, steeds in dit Tijdschrift is gehandhaafd; en de zoogenaamde wederlegging der gevoelens van het *Handelsblad* en van den Hoogleeraar DEN TEX door eenen ongenoemde, zijnde het tweede hier aangekondigde stukje, heeft Referent wel niet van gevoelen doen veranderen.

De namelooze bestrijder van bijna alle vermaarde Staathuishoudkundigen vraagt onder anderen, bl. 6: »Hoe stelt »het dan de pachter in een' tijd als de tegenwoordige en »de twee jongstverloopene jaren, waarin hij zeker niet meer »dan een vierde van eene gewone schoof heeft kunnen in»zamelen, wanneer hij nu ook nog dit weinige tot eenen »lagen of middelmatigen prijs moet afstaan? wat schiet hem »dan over, en wat staat hem dan te wachten?" — Maar in de twee jongstverloopene jaren is immers overal duurte geweest. Ook zonder eenigen invloed van schaalregten, en al ware uit- en invoer in ons land volkomen vrij geweest, zou men hooge prijzen hebben gemaakt. De boerenstand heeft juist in de laatste jaren veel gewonnen. Achterstallig gewordene pachters hebben hun te kort aangezuiverd en het nieuw vervallene voldaan. Mogt het zijn, dat sommigen het niet konden houden, staat dan niet elk beroep voor verliezen bloot, zoo wel als voor winsten? En daar de grondeigenaar zoo min van den eenen als van den anderen pachter meer kan krijgen, dan in evenredigheid staat tot de opbrengst der akkers, zal deze zich dan eens, in eenig nadeelig jaar, met eenigzins lager gestelde huurprijzen moeten vergenoegen. Doch zal nu alles tot eene gekunstelde hoogte moeten worden opgedreven, en, ten koste van den duur brood etenden ambachtsman, zoo hoog moeten worden gehouden, opdat toch de grondbezitters niet genoodzaakt

worden eenigen afslag van pacht aan hunne huurders te geven? — Maar wij willen hier niet verder over uitweiden. Men lese en oordeele zelf!

Reis van Utrecht naar Baden-Baden, in Brieven. Een Handboek voor Reizigers derwaarts van P. HERDER VAN BERN. *Te 's Gravenhage, bij* de Erven Doorman. 1847. *In gr.* 8*vo.* 378 *bl. f* 3 - :

De Heer VAN BERN wil deze reisbeschrijving hebben aangemerkt, niet als eene volledige beschrijving van zijne reis, of vermelding van al het merkwaardige der door hem bezochte streken; maar alleen als aanteekeningen, waarbij hij zijne gedachten voegde. Het zijn dan ook niet enkel beschrijvingen van steden, merkwaardige gebouwen en natuurtafereelen, maar ook opmerkingen van staatkundigen, godsdienstigen of zedekundigen aard, geschiedkundige herinneringen, legenden enz. Aan de laatste is natuurlijk dat gedeelte van den togt het rijkste, hetwelk den *Rijn* in de omstreken van *Bingen* en *Bacharach* betreft. De meeste van die zijn evenwel bekend; de Schrijver heeft ze onderhoudend voorgedragen. De godsdienstige aanmerkingen hebben meerendeels betrekking op het Romanisme en nieuw-katholicisme; ze ademen eenen milden, verstandig-Christelijken geest, en de Schrijver heeft groot gelijk b. v. ten aanzien van de kloosters in *Noord-Braband*, die zich gedurig uitbreiden, tot groot nadeel van die provincie, wier bezittingen, welke aan velen brood en welvaart konden geven, zich langzamerhand ophoopen in de kloosters die alles om zich in armoede dompelen, terwijl zij zelve rijk worden. De geschiedkundige aanteekeningen nopens de bezochte steden kan men elders ook overvloedig vinden; het is nu eenmaal eene gewoonte, ze in reisbeschrijvingen op te nemen, en ze zijn hier niet langdradig. En wat de reis zelve aangaat: zij gaat niet door onbekende streken, en kan dus niets tot land- en volkenkunde toebrengen. Velen onzer landgenooten deden hetzelfde togtje, geheel of gedeeltelijk: door *Noord-Braband* en *België* naar *Aken* en *Keulen*, voorts over *Coblentz*, *Wiesbaden*, *Frankfort*, *Darmstadt* en *Heidelberg* naar *Baden*; terug over *Mentz*, langs den *Rijn*.

Ref., die slechts tot *Ems* op bekenden grond was, vond de aanteekeningen over het geheel zaauwkeurig; dat hij vrij wat miste, daarmede moest hij vrede hebben, daar het den Schrijver vrijstond te geven wat hij wilde, en deze zelf op geene volledigheid aanspraak maakt. Anders: wel wordt melding gemaakt van de ware of verdichte stichting der Domkerk te *Bonn* door de Keizerin HELENA, maar niet van het prachtig bronzen standbeeld dier Vorstin in deze kerk; wel van *Clemensruhe* bij *Poppelsdorf*, maar niet van de *musea* der Bonnsche akademie aldaar, waar de verzameling van *mineralia* eenig en eene met grotwerk ingelegde zaal prachtig is; wel van het akademiegebouw, maar niet van de vier groote *fresco*-schilderijen, de faculteiten voorstellende, die zeer beaienswaardig zijn. Noch het *Ahrthal*, noch het minder bekende *Brohlthal* met de *Fonsteiner* bron worden bezocht, van de *Laachersee* alleen in het voorbijgaan gesproken. Ook van de *Neanderhöhle* bij *Duesseldorf* niets, noch van het fraaije standbeeld van Keurvorst JOHANN WILHELM te paard, schoon de reiziger, die bij HERKINS in *de drie Rijkskroonen* logeerde, het vlak voor zich had. Dit een en ander doet zien, dat de Schrijver met regt kan zeggen, »eenige aanteekeningen" te hebben gegeven; maar dan moest hij het ook geen *Handboek voor Reisigers* hebben genoemd. Die het hiertoe wil gebruiken, zal zich zeer teleurgesteld — die er een onderhoudend reisverhaal in zoekt, zich niet bedrogen vinden.

De spreuk: *ubi bene, ibi patria*, (overal, waar ik het wèl heb, is het mij een vaderland) die lijnregt overstaat tegen gehechtheid aan eigen haard, wordt ten slotte gebruikt als: *ubi patria, ibi bene* (oost west, thuis best).

Een ernstig woord van waarschuwing aan mijne Landgenooten, en inzonderheid aan mijne Ambtsbroeders, tegen eene verderfelijke gewoonte; door G. VAN SANDWIJK, *Onderwijzer te Purmerende. Met een Voorberigt van* P. HOFSTEDE DE GROOT, *Hoogleeraar en Schoolopziener te Groningen. Te Purmerende, bij* J. Schuitemaker. 1847. *In gr.* 8vo. 64 *bl.* f :-70.

Ernstig woord van waarschuwing kan met volle regt boven elk der hier voorkomende tafereelen geplaatst worden. Zij

schilderen ons het beklagenswaardig lot van in hunnen stand anders hoogstverdienstelijke mannen, onderwijzers der jeugd, die, door de jeneverpest aangegrepen, op de jammerlijkste wijze hun leven geëindigd hebben.

De waardige VAN SANDWIJK schildert hier de verderfelijke gevolgen, welke het misbruik van sterken drank voor lieden onder zijnen stand ook meermalen heeft na zich gesleept; en de mededeelingen, die hij van het lot derzulken geeft, gestaafd door bewijzen, die hij als oor- en ooggetuige heeft opgezameld, zijn van hoogsternstigen en leerzamen aard. Elk tafereel levert eene vernieuwde belangrijke proeve van de verwoestingen, door dien grooten vijand van deugd, verlichting, godsvrucht en welvaart in gezin en werkkring aangeregt; en wanneer hij ons opmerkzaam maakt op den geëindigden levensloop van dezulken, die door aanleg, kunde, vlijt, liefde voor de jeugd en achting voor hunnen stand sieraden hadden kunnen zijn van hunne edele en zoo gewigtige betrekking, dan betreuren wij het diep, dat zoo vele waarschuwingen en pogingen, om genoemden vijand te bestrijden, nog met geen gelukkiger uitslag in het algemeen zijn bekroond geworden.

Met innig welgevallen vonden wij in het Voorberigt, waarmede Prof. HOFSTEDE DE GROOT dit werkje aanbeveelt, door den Schrijver de vreeselijke verwoestingen voor oogen gesteld, welke de sterke drank ook onder zijnen stand *pleegt* te maken; en wij hopen niet te veel te zeggen, wanneer wij er bijvoegen, van meening te zijn, dat heden ten dage dit afschuwelijk vocht door lieden van dien waardigen stand algemeen als een doodelijk vergif beschouwd wordt. Zoo er echter nog mogten gevonden worden, die in die draaikolk der ondeugd werden medegesleept, dan bidden wij hen dit ernstig woord te lezen, opdat het hen, eer het te laat is, waarschuwe en afschrikke tegen eene der ergste ondeugden! Het is in elk dezer tafereelen alleen de jenever, die de oorzaak was van het rampspoedig einde der beklagenswaardige ambtgenooten van den Heer VAN SANDWIJK, wien wij dankzeggen voor zijne welgemeende Christelijke poging; terwijl wij allen toeroepen, toch geene onuitwischbare schande te brengen over hun leven en hunne nagedachtenis!

Dictionnaire universel, historique et raisonné, français-hol-

landais, de marine et de l'art militaire, rédigé d'après un nouveau plan; ou répertoire général de tous les termes des arts et sciences dont la connaissane est ou nécessaire ou utile à ceux qui se destinent soit à la carrière de la marine, soit à celle des armes, par E. GOCVIC et H. G. JANSEN, Ingenieur de la Marine. La Haye et Amsterdam, chez les Frères van Cleef. Lexic form. X et 668 pag. *f* 10-:.

Niemand, die eenigzins de zaak kan beoordeelen, zal den arbeid gering of ligt achten, die er besteed is aan de zamenstelling van dit Woordenboek, of de Schrijvers den dank onthouden, dien zij door de moeite, welke zij zich daarvoor hebben getroost, rijkelijk hebben verdiend. Voor den aanstaanden Zee- en Krijgsman niet alleen, maar voor menig een, dien studie of smaak in aanraking brengt met letterkundige voortbrengselen, het Zeewezen of de Krijgskunst betreffende, en in het Fransch geschreven, is dit boek van het hoogste belang. De Schrijvers hebben teregt ingezien, hoe naauw het verband is tusschen het Zeewezen en de Landmagt, en van hoeveel belang voor beide vakken, dat hunne kennis vereenigd is, hoe onontbeerlijk in vele gevallen voor den krijgsman het regt verstand van zeetermen, voor den zeeman dat van uitdrukkingen tot de Krijgskunst behoorende, moet worden gerekend. De vereeniging van beide deze vakken, is het kenmerkende van dit hun Woordenboek. Wat zij hebben willen leveren, wij willen het met hunne eigene woorden den lezer mededeelen, om hem eenig denkbeeld te geven van den rijkdom der zaken, die hier te vinden is. Hun boek, lezen wij, »Comprend tous les termes tant anciens que modernes: 1 de l'architecture navale ou de l'art de l'ingénieur-constructeur, 2. de la construction proprement dite, ou de l'art du charpentier de vaisseau. 3. de la manoeuvre de gréement, 4. de la manoeuvre d'évolution ou tactique navale, 5. de la marine de l'état et celle du commerce, 6. de la navigation tant maritime que fluviale, 7. de la navigation à la vapeur, 8. du pilotage, 9. de la corderie ou de l'art du cordier, 10. de l'astronomie nautique, 11. de la pêche tant maritime que fluviale, 12. de l'architecture militaire, 13. de la tactique et stratégie militaire, 14. de la fonderie des bouches-à-feu et fabrication des armes, 15. de la fabrication de la poudre, 16. de l'escrime, 17. du manège, 18. de la forgerie 19. de la maréchalerie, 20. de la géographie, 21. de la

géométrie, 22. de l'art de l'artificier, 23. de la mécanique, 24. de l'hydraulique, 25. de l'hydrostatique, 26. de l'hydrodynamique, 27. de l'histoire maritime et militaire, 28. des ordres de chevalerie, 29. de l'administration et organisation maritimes et militaires, et enfin 30. les termes communs se rapportant aux arts ou sciences susdits."

Dat men zich bij dezen rijkdom van op te nemen zaken, vooral der kortheid beijveren moest, spreekt van zelf. De moeijelijkheden worden verbazend groot, gelijk er eenige van in de voorrede waren aangewezen. Voor zoo veel wij dit Woordenboek hebben doorgezien en gebruikt (wie zal vorderen, dat men het doorleze?) komt het ons voor, dat de Schrijvers met groote kennis van zaken zijn toegerust en een allezins verdienstelijk werk hebben geleverd. Op de inrigting zouden wij wel enkele aanmerkingen meenen te moeten maken: het komt Rec. voor, dat de Schrijvers, met de gevorderde kennis der behandelde vakken rijkelijk voorzien, minder eigenlijke taalkennis bezitten, minder zich bekommerd hebben om den oorsprong van uitdrukkingen en van de toepassing van deze of gene woorden op de zaken; zij geven de noodige vertaling of ook de vereischte verklaring der zaak, maar zij hadden door de inrigting zelve van hun boek tot het eigenlijke verstand van het woord kunnen toebrengen, kunnen doen gevoelen, hoe van de eigenlijke en oorspronkelijke beteekenis de afgeleide en figuurlijke is ontstaan, hoe de toepassing op deze of gene bijzondere zaak als bij natuurlijk gevolg uit de algemeene bedoeling van woord of uitdrukking voortvloeit. Dat bij ieder woord de wetenschap is gevoegd, waartoe het behoort, is zeer goed te keuren; misschien ware er iets voor te zeggen, indien men een woord, dat voor onderscheidene vakken in onderscheiden zin wordt gebezigd, voor ieder vak weder herhaalde. Maar het maakt het gebruik lastig en schaadt aan het dieper doordringen tot het regte verstand der zaak, dat voor elke kleine wijziging van beteekenis, hetzelfde woord als nieuw hoofdwoord wordt geplaatst. Wij willen het met een enkel voorbeeld ophelderen, dat juist open voor ons ligt; 't is het woord *débarquer*. Wij vinden dit op deze wijze opgenomen:

»Débarquer, v. a. Mar. (Tirer ou faire sortir d'un navire, d'un bateau, les marchandises, les troupes etc. qu'il contient). Lossen, ontschepen — *des marchandises*, Goederen lossen, ontschepen. *Où allez-vous nous* —? Waar zult

gij ons ontschepen? — *des effûts*, affuiten ontschepen — *des canons par les sabords*, stukken door de geschutspoorten ontschepen.

» *Débarquer un officier*, v. a. Mar. (Changer de destination, après l'avoir embarqué ou destiné à s'embarquer. Eenen officier overschepen, overplaatsen.

» Débarquer, v. n. Mar. (Quitter le navire, le bateau, et descendre à terre.) Ontschepen, het schip verlaten. *Nous débarquâmes à tel endroit, à tel port.* Wij ontscheepten op die plaats, in die haven. *Le navire n'ayant pu mettre à la voile, nous fûmes obligés de.* — Het schip niet onder zeil hebbende kunnen komen, waren wij genoodzaakt het te verlaten.

» Débarquer. v. n. Mar. (Quitter son vaisseau avec un congé limité ou absolu.) Zijn ontslag krijgen. *Un tel va —, a été débarqué.* Die zal ontslagen worden, is ontslagen geworden.

Zietdaar het hoofdwoord viermaal op nieuw aangevoerd; blijkbaar intusschen zijn er slechts twee hoofdbeteekenissen, al naar mate het woord als bedrijvend of als onzijdig werkwoord voorkomt. Gesteld dus, dat men voor deze twee afzonderlijke rubrieken moest maken, hetgeen Rec. niet noodig, ja minder goed toeschijnt, daarbij moest men zich dan toch bepalen. *Débarquer un officier* is slechts eene bijzondere toepassing van het gewone, waaraan het spraakgebruik een' bepaalden zin heeft gegeven; en zoo is het ook met de beide opgegevene beteekenissen van het onzijdige werkwoord. Wanneer men in dit opzigt een' beteren regel had gevolgd, daardoor zou vooreerst ruimte zijn gewonnen, eene zaak, bij dergelijk een werk niet van gering belang, maar de grondigheid van behandeling zou er ook bij gewonnen hebben, en daar het toch onmogelijk is, om alle toepassingen van ieder woord op elke bijzonderheid op te geven, zou men den gebruiker ook het maken van eigene toepassingen bij voorkomende gelegenheden gemakkelijker hebben gemaakt.

Niet overal is ook de vertaling juist, somtijds vreemd genoeg, waar de zin van het hoofdwoord goed is omschreven. Bijv. échelle (place de commerce sur les côtes, dans les mers du Levant) is juist, maar de vertaling eenvoudig zeehaven, koopvaardijhaven, is onjuist. Se débander (se dit d'un corps de gens de guerre, qui se disperse sans ordre pour s'enfuir ou pour se retirer) is goed; maar *in opstand raken*; Toute l'armée se débanda. Het gansche leger geraakte in opstand, duidt iets geheel anders aan.

Dergelijke dingen waren ligtelijk te voorkomen geweest. *Queue de rat* b. v. vindt men op dezelfde bladzijde op twee onderscheidene plaatsen van dezelfde zaak verschillend verklaard, bl. 521, 1ste en 2de kolom, en wat dergelijke onnaauwkeurigheden meer zijn.

Over het algemeen hebben de Schrijvers hunne moeijelijke taak, dunkt ons, goed volbragt, en een boek geleverd, dat vele verdiensten bezit, en waarvan de zamenstelling niet alleen niet gemakkelijk, maar ook niet aangenaam moet geweest zijn. Zij hebben dus alle aanspraak op erkentenis.

De uitgevers hebben ook eer van de uitvoering; de druk is goed, de kleine letter scherp en duidelijk, en de prijs voor een werk van dien omvang en inhoud niet te hoog. Wij wenschen hun op den duur een debiet toe, dat hunne onkosten vergoedt.

Gedenkschriften van eene Kamenier. Naar het Engelsch van de Gravin VAN BLESSINGTON. *III Deelen. Te Amsterdam, bij* P. N. van Kampen. 1847. *In gr.* 8*vo.* 798 *bl. f* 7-80.

De aanzienlijke Schrijfster geeft in dezen Roman eene levendige voorstelling van onderscheidene karakters in het maatschappelijke leven, ten deele in den hoogsten, ten deele in den middelstand. De verschillende huisgezinnen, in welke hare heldin, *Miss* STRATFORT, komt, geven daartoe aanleiding. Eenige eenzelvigheid zou wel daardoor ontstaan, dat de *Ladys* doorgaans engelen zijn van deugd en schoonheid, de *Lords* losbollen, die het op de eer der bevallige CELINA hebben toegelegd; maar de Schrijfster heeft dat eentoonige goed vermeden. Een groot gedeelte van het *derde* deel is eene *episode*, de geschiedenis der schoone, ongelukkige Hertogin GLENALLEN, gelijk bijna het geheele *eerste* deel door de geschiedenis van de ouders der heldin wordt ingenomen, zoodat de lotgevallen van haarzelve slechts ruim de helft van het geheel innemen. Doch dit zij zoo; het is een roman, die zich met veel genoegen laat lezen. Uitnemend, gelijk in de meeste Engelsche *Romans de caractère*, is de zedelijke, zelfs godsdienstige strekking. Bij het ziekbed van Mrs. FRASER, bij het lijden van *Lady* AL-

MONDBURY, op het afgelegen kasteel der Hertogin GLENALLEN, gevoelt men, met de Schrijfster, de waarde van godsdienstige beginselen; en zij, die door losbandigheid zichzelve een onaangenaam leven ook bij den grootsten uitwendigen voorspoed bereiden, een WILLERAME, een ALMONDBURY en anderen, hebben dat, *omdat* zij zedeloos zijn. Voorts is er eene groote natuurlijkheid van teekening in, die leven geeft aan personen en voorvallen. Men neme eens de goedhartige, maar in de fatsoenlijke wereld geheelenal onbedrevene *Mrs.* BUXTON, die NB.! eenen *Pair* laat kiezen uit eene menigte sjerpen, ten einde hem een ander lint te bezorgen in plaats van zijne, te haren huize met soep bemorste ridderorde; de gierige *Mrs.* JEFFERSON met hare ongemanierde kinderen, en meerderen. Overdreven is echter de haat van FRASER tegen de familie zijner vrouw, en vooral die ijdele malloot, *Lady* CALDERSPOOT, wier bespottelijkheid onwaarschijnlijk, ja onmogelijk is. Verbeeldt u, zij houdt zich voor de eerste Romanschrijfster van *Engeland*, het hoofd der letterkundige wereld. Te *Dover* verneemt zij, dat een leesbibliotheekhouder slechts éénen van hare Romans heeft, omdat niemand er meer begeerde, en die ééne is ook niet eens te vinden, hoewel de ijdele Schrijfster den logementhouder had gedwongen aan de *autoriteiten* kennis te geven van hare aankomst, hopende op eene schitterende ontvangst. Te *Parijs* neemt zij het als eene groote beleefdheid op, dat de Prins VAN JOINVILLE hare afbeelding geschikt zou achten voor een beeld op een scheepsboeg! In een paar stekelige dagbladen naar verdienste ten toon gesteld, drukt zij ten hove hare bekommering uit, dat de Engelschen zich dat als eene nationale beleediging zullen aantrekken, en dit eenen oorlog veroorzaken, waarop de Koning, zoo als zij het noemt, een' sterken aanval van hoest krijgt, zoodat Z. M. den zakdoek voor den mond moet houden, waarin hem, zoo hoffelijk noemt de *Lady* de hovelingen, allen volgen! Kortom, het ontbreekt evenmin aan grappige, als aan ernstige tooneelen, en Ref. heeft van de Gravin nog geen roman gelezen, die hem zoo beviel als deze, behalve eenigzins *de Gouvernante*, die min of meer in denzelfden smaak is.

De vertaling is goed; eenige kleine abuizen zullen wij daarom laten passeren. De uitvoering verdient lof; maar het éénè steendrukje?....

Woorden voor het hart, op elken dag des jaars. Een Geschenk voor Christenen, door K. P. VAN SETTEN, *Predikant te Doeveren, c. a. Te 's Hertogenbosch, bij* Gebr. Muller. *In* 12*mo. 366 bl. gecartonneerd f* 1 - 25.

Ons gewone verslag van de Almanakken voor dit jaar laten wij voorafgaan door de aankondiging van een boekje, dat er niet toe behoort, en er toch niet geheel vreemd van is. Het bevat voor elken dag des jaars een — hoe zullen wij het noemen? — vertoogje, daar zijn ze wat klein voor, en voor eene gedachte te lang; eenige regels naar aanleiding van eenen Bijbeltekst. Goed en gepast, schoon het bestek niets anders dan algemeene gedachten toelaat, en ieder Christen van eenige ontwikkeling gemakkelijk eene ontelbare menigte van zoodanige regels zamenstellen kan; maar meene slechts niemand met het lezen van iets, waartoe slechts weinige seconden noodig zijn, genoeg te hebben gedacht aan zijne eeuwige belangen. En toch — dit misbruik van het boekje vreezen wij eenigzins. Aanwijzing van gepaste gezangen; maar vooral dan toch van breedvoeriger gedeelten des Bijbels ter lezing, hadden wij er wel bij begeerd, opdat het eigenlijke Bijbelgebruik niet lijde door Bijbelsche dagschriften, aanleidingen tot godsdienstige overdenkingen, of hoe men dergelijke meer noeme. Sommigen zullen misschien de aanmerking maken, dat zoo weinige woorden voor iederen dag niet dan iets oppervlakkigs kunnen geven: wij maakten haar zoo even zelve, en toch — het is ook waar, dat kortheid niet altijd oppervlakkigheid insluit, en dat de Nederlandsche manier, vooral in godsdienstige opstellen, iets uitputtends heeft, waarbij al heel weinig aan het nadenken van den lezer wordt overgelaten; men zie maar eens de leerredenen; zou men niet zeggen, dat ze er op aangelegd zijn, om alles, alles te zeggen, wat van het onderwerp te zeggen of uit den tekst te halen is?

Het boekje bindt zich niet aan een bepaald jaar. Vandaar, dat het wel voor de Kersdagen aan de geboorte van JEZUS doet denken, maar voor het Paaschfeest en de daarvan afhangende Christelijke gedenkdagen geene plaats inruimt. Op 3 *Mei* staat iets over 's Heilands opstanding; op 31 *Mei* iets over het Pinksterfeest; zoo ook worden Oude- en Nieuwejaar in aanmerking genomen; overigens acht Ref.

het boekje al te *rücksichtlos* op de dagen. Zoo is zelfs den 31 *October* niet gedacht aan de Hervorming; voor 1 *November* zou *Hebr.* XII: 23ste goed gepast hebben; voor 15 *Augustus* of 8 *September Matth.* XII: 46—50; voor 18 *Junij* of 18 *November Dan.* III: 19, dat nu geheel ongemotiveerd op 29 *Mei* staat; voor 6 *December Ps.* LXXII: 1 enz. Het ieder jaar bruikbare van het boekje zou er niet bij geleden hebben, veeleer bevorderd zijn, indien de Schrijver afzonderlijke gedachten hadde bestemd voor den *Goeden Vrijdag*, *Paschen*, *Hemelvaartsdag* en *Pinksteren*, ten einde op die dagen voor het anders geschrevene in de plaats te stellen.

Behoefte, dit erkent ook de Schrijver, was er juist aan dit werkje niet, en hoe het eene hulde kan zijn aan de nagedachtenis eener overledene moeder, is moeijelijk te gissen, daar het niet blijkt, dat deze de gedachte er van hebbe geopperd of de uitvoering er van aangeraden. Het eene en andere is evenwel in zooverre buiten ons. Nu het boekske er is, vinden wij geene reden om het niet aan te prijzen, hetwelk wij ons dan haasten, terstond na de uitgave te doen. De uitgever vinde zich door een ruim debiet schadeloos gesteld voor de zeer nette uitvoering.

ALMANAKKEN VOOR 1848.

Er is een tijd geweest, en die is nog niet *lang* verleden, toen de Almanakken-*literatuur* in hoogen bloei was. Het eene prachtjaarboekje voegde zich nevens het andere. De *belletrie* had niet alleen met ieder jaar meer *organen*; maar ook de Christelijke stichting bediende zich van dezen sierlijken vorm. Elke provincie had haren Almanak, wiens hoofdbestemming was, het gewest en zijne geschiedenis, oudheden, merkwaardige mannen enz. te doen kennen. Tot sommige steden begon zich deze *kalenderiomanie* (almanakkenzucht) uit te breiden; maar 't is het lot van alles wat in de *mode* komt, zijn hoogste standpunt te bereiken, en daarna af te takelen. In dit tijdperk verkeeren de Almanakken. De *Christophilus* heeft het ditmaal tot geene verschijning kunnen brengen; de *Zeeuw* is zijnen *Noord-Brabandschen* buurman in de rust gevolgd; zelfs de *Muzenalmanak* heeft zich niet op eigen beenen kunnen staande houden, maar, om het bestaan in schijn althans te bewaren, eene compagnieschap gesloten met de *Vergeet mij niet*,

om elkander te beveiligen tegen den ondergang. Hoe mag dat komen? Wordt er dan minder gelezen? Dit wel niet. Staat dan de eene onderneming van dezen aard de andere te zeer in den weg? Ook dit slechts ten deele, want sommige jaarboekjes zijn in strekking geheel onafhankelijk van elkander, gelijk de *provincialen*. Eene der redenen van het verval ligt zeker in het algemeene lot der afwisseling van alle menschelijke zaken. Wijlen de Baronnesse DE LANNOY vond bij het overdenken van *Babel's* en *Ninive's* ondergang geene reden meer tot verbazing, dat een haak van haar kleed was afgegaan; en zoo is het met alles. Maar bedriegen wij ons niet, dan zijn het vooral twee lijnregt tegen elkander inloopende oorzaken, die den voortgaanden bloei van vele Almanakken belemmeren; zij zijn: oververzadiging, en gebrek aan verzadiging. Oververzadiging, in zooverre het van de zijde der Schrijvers en Redactiën moeijelijk wordt, op den duur eenen genoegzamen voorraad van geschikte, onderhoudende, doeltreffende bijdragen op te stellen en te verzamelen; en van de zijde der lezers de milde overvloed, waarmede hen de jaarlijksche terugkomst van St. Nikolaas en Nieuwejaar overstroomt. Daar staat tegenover gebrek aan verzadiging, leeshonger van het publiek, dat zich niet langer met één' maaltijd per jaar kan vergenoegen, maar spoediger en sneller wat nieuws begeert. Die dit betwijfelt zie slechts eens naar het toenemend aantal Couranten. De geneeskunde b. v. was vroeger tevreden met het ontvangen van mededeelingen in een Tijdschrift, dat om de twee of drie maanden uitkwam; nu vindt zij sneller verspreiding in eene Courant. Men plagt de berigten uit de kerkelijke wereld eenmaal 's maands in de *Boekzaal* te bekomen, en het was ieder goed; thans komt het kerknieuws wekelijks of om de veertien dagen in courantenvorm. Alles gaat per stoom; het eene verdringt het andere; wat wonder, dat sukkelende Almanakken, die maar één's in een heel jaar komen, het niet houden kunnen? Neen, *dag*bladen zijn aan de orde van den dag, en wij naderen den tijd, dat men nog andere dingen aanschouwen zal. Eerlang rijzen in ons vaderland (en ook elders) ruime en sierlijke gebouwen met ontzettend groote zalen. Zij staan door *electro-magnetische telegrafen* in verband met een *algemeen bureau van mededeeling*. Ieder uur worden allerlei berigten uit de letterkundige, regtsgeleerde, staatkundige, godgeleerde, kerkelijke, geneeskundige,

natuurkundige wereld door eenen bijzonder kunstig vervaardigden toestel medegedeeld. Ieder vak van kennis heeft zijne afzonderlijke zaal. Men kan zich voor eene of meer abonneren, en heeft tegen matige betaling het regt, ieder uur naar het nieuws te komen vernemen. Wanneer er voor het oogenblik geen nieuws is, gaat een dichter aan het hoofdbureau aan eene trompet staan, en galmt een vers uit, dat door eene kunstige machinerie overal in de zalen van letterkunde onmiddellijk wordt gehoord. Boeken drukken doet men haast niet meer. Couranten zijn dood. En de *Almanakken* — bevatten alleen de kalenders met maan- en eklipsennieuws. Doch, eer het zoo ver is, hebben wij nog de jaarboekjes in oogenschouw te nemen. Terwijl wij aan die voor het jaar 1848 beginnen, hopen wij, dat de lezers goedgunstig genoeg zullen zijn, er niet over te grommen, wanneer de inleiding ditmaal wat lang viel, dewijl de Almanakken-aankondiging wegens minderen voorraad wat korter zal wezen.

Daar de rijkelui billijk overal den voorrang hebben, behooren wij te beginnen met het duurste en prachtigste Jaarboekje:

Aurora. Te 's Gravenhage, bij K. Fuhri. *f* 4 - 90.

Pro memoria herinneren wij van dit en het volgende, dat zij *jaar*boekjes heeten door bestemming, gelijk men 't in regten noemt; dat is, omdat zij jaarlijks, en wel tegen nieuwjaar verschijnen; overigens hebben zij met jaren en onderdeelen van die niets gemeens.

Wanneer men den sierlijken band heeft opengeslagen, valt het oog op eenen prachtigen titel, en daar tegenover op een lief plaatje, waartoe het allerlaatste gedichtje behoort, zoodat hier *les extrêmes se touchent.* Dit en de overige plaatjes zijn ditmaal allen inlandsche *gravures.* Eere den wakkeren uitgever! Een strandgezigtje van TÉTAR VAN ELVEN naar SCHELFHOUT; eene lezende oude vrouw van SLUYTER naar KRUSEMAN, en een veldgezigt van LANGE naar eene teekening van VAN DEN BERGH, steken de fijnheid der Engelsche platen naar de kroon. Ook het huis *Ottoburg* te *Rijswijk* van eerst- en het plaatje over den titel van den tweeden genoemden graveur zijn goed. Het minst voldeed ons de Dom te *Keulen*, eene gravure van KAISER. Zij geeft

niets terug van den treffenden indruk des trotschen tempels; wij vonden althans niets van het »penseel," dat »dit heiligdom voor 't oog te toov'ren wist." Het is niets, dan een gezigt in eene donkere, sombere kerk. Ons trof het gezigt inzonderheid van het koor zeer diep.

De prozastukken zijn: *Mareike* door Mr. W. VAN DE POLL, eene aangename *novelle*, waarop wij echter wel wat meer Noord-Brabandsche kleur gelegd wenschten. Onder anderen meenen wij, dat daar ter plaatse, waar het tooneel is, de koeijen niet los in de weide loopen, maar als geiten aan een paal gebonden zijn. (Zie bl. 4.) KNEPPELHOUT geeft *het Instituut der Jezuiten te Freiburg*, hoofdzakelijk een gesprek op eene diligence met een' knaap, die op dat Instituut was opgevoed, en dat deze Orde, waarover in *Zwitserland* onlangs zoo veel is te doen geweest, ook al niet van de voordeeligste zijde leert kennen. De kunst, waarmede zij jonge menschen weten aan te lokken en in te nemen, trok meest onze aandacht. Mej. TOUSSAINT levert een nog al uitvoerig verhaal: *eene schertz van* FILIPS II; zij toont er weder in hare onmiskenbare talenten, en tevens haar jagtmaken op gedrongen en stijve woordvoegingen. Van VAN KOETSVELD ontvangen wij: *de St. Pietersberg* bij *Maastricht*, met eene levendige beschrijving dier wereldberoemde groeven; de inkleeding, hoe treffend ook, heeft nog al wat onwaarschijnlijks.

Talrijker zijn de gedichten. Onder de allerbeste tellen wij: *Grietjes verzuchting*, door VAN ZEGGELEN, dat in echte *naïveteit*, vooral ook door het afgebrokene der voorstelling en de keus der uitdrukkingen, niet vele wedergaden in onze taal heeft; *de Dom van Keulen* door DE KANTER, in fiksche *jamben*, waarin misschien van het bestaan der schatten in dien tempel gebruik gemaakt had kunnen worden ten aandrang van den wensch naar voltooijing. De dichter zegt, dat zijn voet »dien tempel niet mogt betreên." Hij heeft dus den verbazenden goud- en juweelenschat niet gezien, die daar in eene kapel is opgestapeld. Toen *Ref.* dien zag, wierp hij eenen blik in de onvoltooide gewelven van het heerlijke gebouw, en hij dacht: zij, die zich 't meest beklagen over het onvolbouwde van dit heerlijke gedenkstuk, konden er 't meest aan doen. Hier vereert men alzoo door het uitstallen van schatten de (vermeende) overblijfselen van de Wijzen uit het Oosten — en deze mannen offerden den Heer hunne schatten..... Dit denkbeeld kon eene tref-

fende *apostrophe* gegeven hebben, waarin de dichter den gloed zijner verontwaardiging hadde lucht gegeven. Voorts: *Weldoen*, door BENNINK JANSSONIUS, waarin wel geene nieuwe denkbeelden voorkomen, maar dat om gang, zuiverheid en echt gevoel eene aangename werking doet. *Onbezwemen* glans (bladz. 210) laat zich moeijelijk regtvaardigen. Om den inhoud, meer dan om den vorm, want wij lazen van BRESTER doorgaans betere gedichtjes, vonden wij genoegen in diens regelen aan het huis te *Rijswijk*, door TOLLENS bewoond, of liever om de hulde aan dien beminnelijken zanger zelven, van wien een gedichtje voorkomt aan *drie weezen* in den mond gelegd *bij het geschenk van een bloemmandje op de zilveren bruiloft hunner pleegouders*, zoo onnavolgbaar eenvoudig en toch zoo roerend schoon, als men het van hem gewoon is. Men vindt bij hem de *ware* heerschappij over de taal, in tegenstelling met de nieuwere Romantieken, die, onder den schijn daarvan, gedurig verraden, dat de taal hun een lastige meester is, van wien zij zich ieder oogenblik ontslaan. Slaat slechts een paar stukken in de *Aurora* op, *Duurstede* door HASEBROEK en *'t Gerecht der Minne* door ALBERDINGK THYM! In het eerste stelt zich de dichter den bouwval voor »grijs en graauw." Hij hoort er de raven, wier raauw gekras

De klaagstem van het spooksel was
Dat treurde, omdat het door [den] Tijd
Een laffen teringdood gewijd,
Waarvoor geen held bezwijken moet,
Bespat met zegehaftig (!) bloed,
Verdonkerd was in 't roemloos graf,
Dat hem 't verval ten beste gaf.

Men dient dit wel een paar keeren te lezen, om het regt te begrijpen.

Aan zijn grijzen voet
Zat ik..
Gij meent, met droef gemoed?
O neen!
— — — —
Gij vraagt, hoe dan, bij 't licht der maan,
Mij zulk een lichtstraal op kon gaan?
Maar weet! het was de maan niet, neen!

Moet nu dat *gij meent; gij vraagt; maar weet*, poëzij verbeelden? Ons dunkt het al zeer onpoëtisch. De dichter, die *waarlijk* in zulk eene verrukking is, stelt zich hoorders noch lezers voor: al wist hij ze te hebben, hij zou niet aan hen denken. Maar welk een licht was het dan?

Een licht, niet door Gods hand gekneed (!)
Van 't stralend vuur, dat hem omkleedt,
En door zijn vingren uitgestrooid
Op t' blaauw, dat voor zijn voeten plooit!

't Is verbazend. — De schildering van Hollands grootheid in en door de Hervorming is veel schooner. Jammer slechts, dat zij wordt ontsierd door regels en uitdrukkingen als:

En ontsteken een vûûr, dat electrisch verbreid
Duizend martlaars uit één heeft geschonken.

En de martelstaak draagt aan zijn doodlijken stam,
Als Aärons staf, bloeijende rozen.

Een fraai denkbeeld, hard uitgedrukt.

de moed van den leeuw, die den dood heeft *verheerd*.
Van den Bruigom, die haar zijn verkorene heet,
D'eersten kus des Verbonds mogt ontvangen.

De derde afdeeling betreft het tegenwoordige, de vierde de toekomst. In beide zijn fraaije plaatsen, maar:

Nog ligt wel in Hollands wijngaard
Christus vijgeboom niet neer.

Welk eene smakelooze verwarring van denkbeelden!

In den strijd voor Waar- en Vrijheid,

is eene afkapping, even ongeoorloofd, als:

Is het wonder, dat het nakroost
Oneer aan de steenrots doet,
Waar het God uit heeft gehouwen,

eene onnatuurlijke, zinverwarrende uitdrukking is, hoedanige er, vele zijn in dit dichtstuk.

Het andere zonderlinge voortbrengsel der romantische school, oneindig lager dan het andere in poëtische waarde, vindt men in *'t Gerecht der Minne*, waaruit wij zonder aanmerkingen, eenige regels afschrijven:

Het lang gejaagde hert roept om de koele bron,
Schoon 't ook des jagers érg (oog?) op hem verscherpen kon.

de rechten, die 'k u gaf
Als *heerschersche* in dit hart

Ons dierbaar minverbond
Verscheurt uw wreede taal.

(De man wil zeggen: Wordt door uw wreede taal verscheurd.)

Te midden van den groenen Hout
Daar kwinkeleert de Vogelzang,
Gelijk het past in 't woud;
Maar 't is geen zang
Van louter *klang*
Van fluit-
geluid
en orgelnoten.
drie bloemen
Die zij, ze in fijne vingren *kluistrend*,
Liet rusten.
d' eigen stond
Zag in den eigen slotgebouwe
Hoe, enz.
't Gerecht der Minne was gespannen:
Moed, Deugd, en Schoonheid, zij aan zij,
De Bloem en Roem der Eedlenrij
Zat hier vergaderd met *Johannen* (!)

Schim van BILDERDIJK! kunt gij die menschen, wanneer ze zulke verzen opdisschen, niet toeroepen:

Weest meesters van de taal!

GREB klaagt weder als de Jood, die gebrandmerkt wordt over »den drukkend zwaren last van 't leven;" geen fraai compliment aan zijn meisje, wier liefde hij een der »drie bewijzen van Gods gunst" acht, die hij bezit. Maar 't is ook niet te verwonderen, dat men het wel eens benaauwd krijgt, wanneer men — de man zegt het zelf — »niet ligt het trotsche hoofd zou buigen." MEPPEN bezingt *Regen na droogte*, minder fraai en minder zangerig, dan het bekende van JACOB VAN DIJK:

Welkom, zoete zomerdropjes!

Oest voor *oogst* en *brogt* voor *bragt* zijn geene geurige offers aan het rijm.

Maar wij kunnen geene beredeneerde opgave van alles geven. GEWIN, TEN KATE, VAN LENNEP, DORBECK, S. J. VAN DEN BERGH, C. G. VAN DER STAR, WITHUYS, DE GENESTET en een paar ongenoemden leverden iets. Van BILDERDIJK vindt men eenige tot hiertoe onuitgegeven regelen aan Mr. L. K. LUZAC bij diens promotie, alleen om den naam des vervaardigers merkwaardig.

Dat deze jaargang in sierlijkheid van uitvoering aan de vorige gelijk is, en dat de Redacteur zoo grooten toevoer verkreeg, dat hij het zijne kon laten liggen tot eene volgende gelegenheid, zij nog slechts met een woord gezegd.

Het heeft ons leed gedaan, dat de *Muzen-Almanak* zich niet heeft kunnen staande houden. Niet zoozeer wegens zijne waarde in de laatste jaren, als wel, omdat het de oudste en in der tijd ook de waardigste van onze Pracht-Almanakken was. Doch aan de andere zijde is het voor Almanakken even als voor menschen beter, af te stappen, dan zich zelf te overleven. Ineengesmolten met een jaarboekje, dat ook al een jaar heeft overgeslagen, is hij nu getreden in eene vennootschap onder de firma:

Vergeet mij niet. Muzen-almanak voor 1848. *Te Amsterdam, bij* J. H. Laarman. *f* 3-50.

Een portret van BREMER staat vooraan, als bewijs, dat dit de *reste* is van een jaarboekje, waarin slechts sterren van de eerste grootte schitterden—combinatie met een ander. Intusschen de naïve BREMER verdiende meer, dan het eenige teeken te zijn, dat de *Muzen* haar altaar onder eenen verschen krans *vergeet mij nieten* verscholen hebben en in Nederland geenen afzonderlijken tempel meer bezitten. BREMER dan staat als patroon voorop; dat hij er staat, daarover verontschuldigt hij zich zoo bescheiden, zoo trouwhartig, zoo vriendschappelijk, dat wij hem het prozaïsche in dat openingsgedichtje gaarne vergeven, te liever om het echt Hollandsche van het *Lied van de Zwemschool*. Gekunstelde *silhouetten* (van schilders) van ALBERDINGK THYM volgen er op. Daarna HASEBROEK met een gedicht: *dertig jaren*, onderschreven 1843—1847. Wil dit zeggen, dat in

elk dier vijf jaren één van de vijf afdeelingen is opgesteld? Het wordt ook hier en daar door onachtzaamheden ontsierd, die wij niet andermaal zullen aanwijzen; doch er is in dit vers ware poëzij, en het is meer *geacheveerd* dan *Duurstede*; beter zou het ons bevallen zonder de zwartgallige tint, die er over ligt. De dichter komt echter met zijne wereld- en menschenbeschouwing tot hetzelfde resultaat als *de Prediker*:

God te dienen is het al.

Van wijlen VAN DER HOOP ontvangen wij eene fraaije navolging van GÖTHE's bekende: *Kennst du das Land, wo die Citrone blühn.* DE KANTER bezingt regt poëtisch *de nieuw ontdekte Planeet* (*Neptunus*). Doch wij vinden, dat hij, even als in den Keulschen Dom, eene poëtischen paarl, die hem voor den voet lag, niet heeft opgeraapt, hier ten minste dadelijk weder heeft laten vallen. De planeet is hare ontdekking niet verschuldigd aan de kracht der teleskopen, maar aan de diepzinnige nasporing der theorie, die uit de afwijkingen van *Uranus* heeft besloten: zij *moet* er zijn, en *daar* moet zij zich op *dien* tijd bevinden. Deze bepaling is eene der schitterendste, in welke zich de menschelijke geest immer heeft doen kennen. En daarvan zegt de dichter niets dan:

De wijsgeer, die uw aanzijn had vermoed, (neen, bewezen)
Hij peinsde, en wikte, en rigtte 't spiedend roer
Naar 't hemelruim — en, o verrukking! ja,
Gij waart er.

Daarvan ware meer partij te trekken geweest.

VAN ZEGGELEN geeft vrolijker poëzij *aan St. Silvester* en eenen *Nieuwjaarswensch*. VAN LENNEP heeft nog een nieuw kleed gevonden voor het zoo menigmaal gebezigde teleurstellend eindigen na een hoogdravend begin: *aan mijn Vaderland*. Zijne vertaling naar FREILIGRATH beviel ons minder. WITHUIJS schenkt geestigen spot in: *Amor en Psyche*. Aan VAN DEN BERGH geven wij (18 *Junij*) niet geheel ongelijk; hij vergeve het ons echter, dat latere gebeurtenissen toch veel hebben weggenomen van den indruk der overwinning bij *Waterloo*. HOFDIJK besluit alles met: *Manneneer en Vrouwentrouw*; een lief stukje. De overige verzen, van VIERHOFF, *de dood van den laatsten Apostel*; *Speelvaren* door TOM LITTLE; *Stanzaas aan een vriend* door DORBECK; *de Moeder en het Kind* en *het*

Kind door TEN KATE; *de Bouwval* door WIJSMAN, en een paar van ongenoemden, zijn, elk in zijne soort, hunne plaats niet onwaardig. *De Groen* is voor eene zinneprent in den trant van HUYGENS niet kort en niet zinrijk genoeg.

In *proza* vindt men een uitvoerig, welgeschreven verhaal van EVERARD: *de Wapensmid*, eene *herinnering* van *de Schrijfster van: te laat*; eene allerliefste vertelling: *op het ijs* van A. ISING; een „*stilleven*" van LUBLINK WEDDIK, en: *Richard Leeuwenhart op Cyprus*, door Mej. TOUSSAINT; het laatste is ingekleed in den vorm van het ontwerp tot eene *opera*. De voorslag ware wel der uitvoering waardig, en het stuk zou aldus ongetwijfeld voldoen. Er behoort een plaatje bij, dat weinig voldoet. Het is bovendien, even als de Wapensmit, een vrouwe portret en *Amor en Psyche*, eene *Duitsche* plaat, zoodat der vereeniging van *twee* Pracht-almanakken niet rijk is aan inlandsch plaatwerk. De twee, die het zijn, strekken onzer hier miskende *gravure* tot eer. Druk en papier zijn geheel gelijk aan die der vroegere jaargangen van de *Vergeet mij niet*.

Daar goede wijn geen krans behoeft, zullen wij van den

Almanak voor het Schoone en Goede. Te Amsterdam, bij G. J. A. Beijerinck. *f* 1 - 80.

weinig behoeven te zeggen. Hij bevat slechts twee *proza*-stukken: een verhaal van VAN SCHAICK: *Mooi Marychien*, en een van TEN BOKKEL: *Ebbe en Vloed*. In *poëzij* treffen wij aan: *aan eene zwaar beproefde* (verlatene vrouw), een vers van WIJSMAN, zacht en vrij van opschik, zoo als het voegt aan het onderwerp. Daarop volgen verscheidene vertalingen, slechts door twee oorspronkelijke stukjes afgewisseld: *Rijkdom en Armoede*, van een' ongenoemde, en *Italië* van LESTURGEON. De overzettingen of navolgingen zijn: *Ferdussi* door VIKKELES, *de Blinde en zijn Zoon*, een verhaal, vrij naar CASTILLE, zuiver en fraai, door *Prof.* DE GREUVE; *de Moeder op Kersavond*, HEBEL door BREWSTER overgebragt; dit is genoeg gezegd; het plaatje is bevallig; maar wat plaatje zou ook niet bekoorlijk zijn, dat eene moeder voorstelt bij het bedje van haar kind? (in de *Vergeet mij niet* is een soortgelijk); van PERK eene vertaling van een tooneel uit de *Horatiërs* van CORNEILLE: *Veni Creator*, door VAN DEN

BERGH naar ANDERSEN, waarin ons het VONDELSCHE kunstje *zangk* tot rijm op *klank* hinderde. Daarop volgen oorspronkelijke van BOUMAN, *aan Adda*, waarin: »één slechts, die niet op mijn verzen vit." Mis; *Rec.* zou ditmaal een tweede kunnen zijn. ROBIDÉ VAN DER AA, *aan een Zuigeling*; J. VAN DAM; *Noordenwind*; GREB, een *Oogstlied in* 1847, een zeer rijk onderwerp, waarvan het ons verwonderde, elders niet meer *partij* getrokken te zien; *het bedelknaapjen* door DORBECK; *Droefheid* door VAN ZEGGELEN, waarvan, dus aangevat, nog meer geestige wendingen te maken waren; eene romance door WITHUYS, wiens fikschen trant men kent; *Middernach* door BENNINK JANSSONIUS, goed *geversificeerd*; de *Huwelijkskeus*, bij een net plaatje van TÉTAR VAN ELVEN, door den Redacteur, en nog een ander stukje van TEN KATE, J. C. GEWIN, J. C. VAN SCHERMBEEK en J. J. ABBINK; — zietdaar, behalve een Fransch stukje van CLAVAREAU, de verzameling, die, met nog eene fijne gravure van LANGE (eene schipbreuk) aan het hoofd, in keurig gewaad, voor slechts 36 stuivers wordt aangeboden.

De kleinste der Pracht-Almanakken is:

Miniatuur-almanak. Te Utrecht, bij L. E. Bosch en Zoon. *f* 1-20.

Eene *miniatuur-recensie* zij van hem genoeg. Een sierlijk bandje; fraaije titel; nette uitvoering; vijf plaatjes, één fraai, één redelijk, de drie overigen, naar 't schijnt, houtsneden, van welke de laatste zeer goed is; voorts verzen en versjes van beter en van minder gehalte, van meerder en minder bekenden, onder welke wij geene van den gewonen Redacteur, noch van M. C. F. aantroffen, hetgeen ons doet denken, dat zich ditmaal een ander met de zamenstelling belast heeft. Het is over 't geheel met goeden smaak verrigt.

Gelijk bij menschen en in huisgezinnen de uitspanningslectuur behoort achter te staan voor hetgeen dient tot opbouwing in Christelijke kennis en stichting, zoo ga de

Christelijke Volks-almanak, te Amsterdam, bij P. N. van Kampen. *f* :-60.

voor de andere minder sierlijke en letterkundige jaarboekjes.

De Kalender bevat op sommige dagen den geboorte- en sterftijd van Godgeleerden of voor het Christendom belangrijke personen, en andere gebeurtenissen uit de kerkelijke geschiedenis. Het mengelwerk geeft weder deels eenige kleine godsdienstige vertoogen, deels enkele verhalen van Godsdienstige strekking en andere opstellen, deels gedichten. Belangrijk is het berigt van een bezoek bij de Christen-Javanen omstreeks *Sourabaija*, door den Zendelings-*Inspector* VAN RHIJN. Al het overige is lezenswaardig. Wij hopen, dat het niet langer verschijnen van den sierlijken *Christophilus* dit eenvoudige, maar regt lieve Jaarboekje moge bevoordeelen, en dé ijverige VAN VOLLENHOVEN op zijne verwijderde standplaats (te *Frederikstad aan den Eider*) ook op dezen zijnen arbeid zegen inoogste! — Een steendrukplaatje en *vier* houtsneden versieren het boeksken.

Nederlandsche Volks-almanak. Te Schoonhoven, bij S. E. van Nooten. *f* : - 75.

Wij vinden op nieuw reden om aan te merken, dat zich dit boekje bepaalt tot verhaaltjes, gedichtjes en dergelijk letterkundig kleingeld. Het zou meer een *Volks*-almanak zijn, indien men zich minder overladen vond door zulke versnaperingen, en meer aantrof, wat de Duitschers *das gemeinnützige* noemen, natuurlijke historie, huishoudkunde en wat dies meer zij. Een geschiedkundig overzigt der togten van JORIS VAN SPILBERGEN, door meerdere over de vestigingen der Nederlanders in *Indië* te volgen, opent de verzameling. Een uitvoerig, maar zeer levendig geschreven verhaal, waarin het gewaagde der landverhuizing naar *Noord-Amerika* en het *politieke radicalisme* naar het leven worden geteekend, is regt *gesaisonneerd*. Met de algemeene aanmerking, dat dit jaarboekje zich gelijk blijft, moeten wij het uit plaatsgebrek nederleggen, hoewel ons anders eene kritiek van een gedicht van DORBECK in de pen lag; het is een smakeloos offer aan de *Ultra-romantiek* met al hare taalverknoeijingen en gewrongene uitdrukkingen. Het moeit ons dat iemand van zijne aanleg dit dwaze spoor gaat bewandelen. Het loopt op miskenning van de echte poëzij en van onze schoone moedertaal uit.

Almanak voor Hollandsche Blijgeestigen. Bij denzelfden. *f*:-60.

Een vrolijke maak onder de Almanakken, die zich nergens afgeeft met laffe boert- of ergerlijke dubbelzinnigheden. Het uitvoerigste is een verhaal van ISING, dien wij boven in de *Vergeet mij niet* als levendig verteller aantroffen. Sommige gebreken van onzen leeftijd, vooral ten aanzien van het politieke, worden *geestig* gegispt. Om het drooge van ons verslag wat op te vrolijken, gaven wij gaarne eene kleine proeve; maar plaatsgebrek verbiedt het ons: wij zullen daarom de overige ons tijdig toegezonden Almanakken slechts met een paar woorden aanmelden.

Het

Zaanlandsche Jaarboekje. Te Zaandijk, bij J. Heynis, Thz. *f*:-75.

is even zuiver, smaakvol en plaatselijk gepast van inhoud, als het Noord-Hollandsch zindelijk is van uitvoering. De *Proeve eener Geschiedenis der Zaanlanden* schetst ditmaal de Spaansche onlusten; ook de *Aanteekeningen uit vroegeren en lateren tijd* worden vervolgd, gelijk mede de *Vertellingen van mijnen Oom, den Chirurgijn*. Wij vreezen evenwel, dat al die vervolgen op den duur niet bevallen zullen. De *Lotgevallen eener Hollandsche Vrouw in Rusland*, een Roman van wijlen de bekwame *Schrijfster*, die zich onder den naam van ERNESTINA VAN BEIJEREN verborg, worden met bescheidenheid, maar naar waarheid, ten aanzien van het onjuiste der voorstelling van *Zaandam* en de *Zaandamners*, beoordeeld. Het Jaarboekje blijft zich gunstig onderscheiden.

De

Landhuishoudkundige Almanak ten dienste van Land- en Buitenman, onder Redactie van H. D. PEERSTRA. *Te Groningen, bij* J. Oomkens, Jz. *f*:-30.

werd ons, schoon reeds meer uitgegeven, voor het eerst toegezonden. Hij bevat eenen zeer naauwkeurigen Kalender met maandelijksche tuinoefeningen, vrijgevolgd naar die van wijlen den Hoogleeraar VILKENS, en Mengelwerk, tot landbouw betrekkelijk, vooral voor de provincie *Groningen*. Hoe eene kleine reisbeschrijving in het *Munstersche* hier verzeild komt, vraagt men, ook na haar met genoegen te hebben gelezen. Het boekje verdient alle aanbeveling, en schijnt bij het landhuishoudkundige hoofddoel min of meer wijlen den Almanak van het Nuts-Departement *Leens* te vervangen. Wij prijzen

het aan, vooral daar, waar gelijksoortigheid van grond en landbouw aan *Groningen* het bruikbaarst maakt.

De van ouds bekende nuttige en aangename Tijdkorter in ledige oogenblikken, door A. HAZELHOFF. *Te Groningen, bij* A. Hazelhoff. *f* :-25.

verscheen ten 36sten male. Vader HAZELHOFF hebbe er profijt en genoegen van!

Ten gevolge van het achterblijven van den *Zeeuwschen Volks-almanak*, heeft een der Redacteuren van dat Jaarboekje, de Heer H. M. C. VAN OOSTERZEE, die er het uitvoerigen en naauwkeurige kalenderwerk van vervaardigde, dit nu ongeveer op dezelfde wijze gegeven in eenen

Zak-Almanak, inzonderheid voor de provincie Zeeland. Te Amsterdam, bij de Wed. R. Stemvers. *f* :-15.

die eeniglijk dient tot het aanwijzen van op- en ondergang van zon en maan, watergetijden en dergelijke zaken, waarmede, wegens het slordige inzonderheid van het laatstgenoemde in de meeste Almanakken, eene naar ons inzien nuttige dienst aan die provincie bewezen is, des wij dit nuttige, gemakkelijke en goedkoope boekje, ook aldus zeer bruikbaar, gaarne aanprijzen.

Al de aangekondigde Jaarboekjes — en anderen hebben wij nog niet ontvangen — zijn voor groote menschen. Die voor de Jeugd, zijnde:

Almanak voor de Jeugd. Te Amsterdam, bij G. J. A. Beijerinck. *f* :-90. gekl. *f* 1-40.

en:

Almanak in miniatuur voor Kinderen, uitgegeven door P. VAN SPALL *en* P. J. V. DUSSEAU. *Te Schoonhoven, bij* S. E. van Nooten. *f* :-50.

beide uit vroegere jaargangen met lof bekend, verdienen dien ook ditmaal.

De nakomende Almanakken hopen wij in een volgend N°. kortelijk aan te kondigen.

Boekbesch. 1847, bl. 691, staat den maand voor de maand.
" " " 697, " erketelijkheid voor erkentelijkheid.

BOEKBESCHOUWING.

Demosthenes en Massillon. Eene Bijdrage tot de Geschiedenis der Welsprekendheid, door Dr. F. THEREMIN. *Naar het Hoogduitsch door* J. SCHADE. *Te 's Gravenhage, bij* J. M. van 't Haaff. 1847. *In kl.* 8*vo. XII en* 290 *bl. f* 1-80.

Het is eene algemeen erkende, maar niet altijd genoeg gewaardeerde stelling, dat de ware welsprekendheid haren grond heeft in het inwendig zedelijk gevoel, en daaruit hare beste krachten ontleent. *Een redenaar moet een regtschapen mensch zijn. Pectus est, quod disertos facit. Le style c'est l'homme.* Deze en andere spreuken bevatten eene altijd geldende waarheid in zich, die wel eens door misduiding en overdrijving tot schadelijke dwaling is geworden, maar die in haren eigenlijken zin iederen, hetzij kerkelijken, hetzij staatkundigen redenaar, altijd voor den geest behoort te zijn. *Om wél* te spreken moet men vooraf *wél* denken en *wél* gezind zijn. Op eene hem eigene wijze heeft de Berlijnsche Hofprediker THEREMIN, reeds vóór vele jaren, in een afzonderlijk werk: *Die Beredsamkeit eine Tugend,* aan deze oude, maar niet verouderde waarheid eene nieuwe kracht van overtuiging zoeken mede te deelen. Naar zijne meening is de miskenning dier waarheid eene voorname reden, waarom de welsprekendheid in onze Eeuw zoo diep gezonken is en in zoo kwijnenden toestand verkeert. In het voor ons liggende werkje heeft hij door aanschouwelijke voorbeelden dezelfde leering zoeken te verduidelijken en aan te bevelen. DEMOSTHENES *en* MASSILLON; de redenaar van *Athene*, die bij PHILIPPUS *van Macedonië* meer gevreesd was dan de schepen en legers van *Griekenland*, en de Fransche Hofprediker, wiens roerende taal LODEWIJK XIV ontevreden op zich zelven deed zijn; de Staatsman, die het wegkwijnende volksleven met

nieuwe kracht bezielde, en de Priester, die het schromelijke zedenbederf zijner eeuw bestreed; wie gevoelt niet, bij het hooren dezer namen, dat de voorbeelden niet gelukkiger konden gekozen zijn? Liefde tot het onderwerp, meer dan recensentenpligt, heeft ons tot het hiervolgend verslag geleid; en zoo wij daarbij de gewone perken een weinig te buiten gaan, of in ons verslag opnemen, wat niet noodwendig daartoe schijnt te behooren, het worde ons om dier namen wil goedgunstiglijk vergeven, of, zoo de lezer iets voor zich zelven vindt, wat hem de lezing van een anders dor en droog relaas vergoedt, de dank daarvoor zij den redenaars van *Athene*, *Parijs* en *Berlijn*, of liever nog aan de Heilige Eloquentia toegebragt.

Het werkje van THAREMIN doet ons in het eerste gedeelte DEMOSTHENES, en in het andere MASSILLON kennen. Voor beide geldt dezelfde orde en wijze van behandeling: eerst eene levensschets, waarbij vooral op de ontwikkeling en het zedelijk karakter van den redenaar wordt gelet; daarna enkele uitgelezene proeven, en ten slotte eene karakteristiek van beider welsprekendheid. Wij volgen den Schrijver in zijne beschouwing.

Reeds als jongeling trad DEMOSTHENES als pleitredenaar tegen zijne eigene voogden op, aan wier oneerlijke handen een deel van het vaderlijke erfgoed door hem ontrukt werd. Minder gelukkigen uitslag had zijn eerste optreden als staatkundig redenaar; want wegens het gekunstelde van zijnen stijl en het gebrekkige zijner voordragt werd hij met luide teekenen van afkeuring bejegend. Hij beseffe zijne gebreken, en, nog beter, hij legde ze af. Met ongeloofelijke moeite oefende hij de kracht en de welluidendheid zijner stem. Hij gewende zich om overluid te spreken met steentjes in den mond, onder het beklimmen eener steile hoogte, en aan den oever der zee. In een vertrek onder den grond zonderde hij zich tot zijne studiën af. Daarna trad hij wederom, en nu met gunstiger gevolg, op. Het was daarbij kennelijk zijn doel, niet om te schitteren, maar om waarheid en regt voor te staan. Eene redevoering tegen MIDIAS, mede behoorende tot zijnen eersten tijd, werd niet openlijk

uitgesproken, omdat hij, volgens sommigen, zich voor eene som gelds (*f* 1350) had laten overhalen, om den ondergaanen hoon, waarover hij zijnen aanzienlijken tegenstander had aangeklaagd, stilzwijgend te verdragen. Is hij deswege niet geheel te regtvaardigen, het zij allen tot leering, dat meestal het onedele met het edele in den mensch pleegt vereenigd te zijn, en dat om eene enkele afwijking het vele goede miskend noch voorbijgezien mag worden.

Het meest werkzame aandeel aan het staatsbestuur heeft DEMOSTHENES gehad tijdens de veeljarige worsteling van *Griekenland* en *Athene*, tegen de overheersching van PHILIPPUS *van Macedonië*. In zijne dusgenoemde Philippische en Olynthische redevoeringen doet hij zich beide als ervaren staatsman en bekwaam redenaar kennen. Het ware belang van zijn vaderland is hem helder en levendig voor den geest; hij heeft den moed, om de waarheid, ook als zij onaangenaam klinkt, te doen hooren, en hij vereenigt daarmede de bekwaamheid, om dit zoo wel op den toon eener echt Attische beschaving, als op eene den zedelijken mensch waardige wijze te doen. In eene zijner redevoeringen ontwikkelt hij het denkbeeld, dat iedere magt, door onregt verkregen, en daarom ook die van PHILIPPUS, zich zelve weder vernietigen moet; en hij openbaart daarin de kracht eener zedelijke overtuiging, waarvoor ook nu nog niet allen rijp zonden zijn. En hoe met deze kracht en vastberadenheid van geest eene zeldzame juistheid van opvatting en oordeel in hem vereenigd waren, zien wij uit zijnen raad, een weinig tijds na de verovering van *Phocis* gegeven, toen het de erkenning van PHILIPPUS als medelid in den raad der *Amphictyonen* gold, dat namelijk het volk van *Athene* wegens deze minder belangrijke reden tot geene nieuwe vredebreuk besluiten zou.

Het is vooral de derde zijner Philippische redevoeringen, waarin DEMOSTHENES al de wegslepende en onweêrstaanbare kracht zijner welsprekendheid heeft ten toon gespreid. Eene meer volledige wapening en eene schitterende overwinning waren het gevolg daarvan. Doch deze en latere overwinningen konden de onderwerping van *Athene* wel

vertragen, maar niet beletten. In den ongelukkigen strijd bij *Chaeronea* was DEMOSTHENES zelf tegenwoordig, maar leverde door het wegwerpen van zijn schild het onweêrsprekelijke bewijs, dat de krijgsmansdapperheid hem ontbrak. Zijne medeburgers onthielden hem echter hunne achting niet, en droegen hem de lofrede ter eere van die bij *Chaeronea* gevallen waren op. PHILIPPUS zelf erkende hem als zijnen magtigsten tegenstander. En edeler nog was de lofspraak, hem door zijnen mededinger AESCHINES gegeven, die, in den staatkundigen wedstrijd *over de Eerekroon* door hem overwonnen en uit *Athene* geweken, zijne eigene redevoering en die van DEMOSTHENES zijnen discipelen voorlas, en, toen deze hunne bewondering van den laatstgenoemde luide te kennen gaven, uitriep: »wat zoudt gij dan wel gezegd hebben, zoo gij hem zelven gehoord hadt!"

De overige zestien jaren van DEMOSTHENES' leven waren minder schitterend dan de vroegere geweest waren. Zij ontleenen den meesten luister van den reeds genoemden strijd *over de Eerekroon*, die hem op voorstel van CTESIPHON toegedacht, maar door AESCHINES en zijne staatkundige medestanders betwist werd. Het gold hierbij niet maar eene uitwendige betooning van eer, maar de regtvaardiging van al zijne staatkundige handelingen. Hij behaalde de meest schitterende overwinning. — Later werd hij door ALEXANDER, den opvolger van PHILIPPUS, opgeëischt, maar met moeite aan diens vervolging onttrokken. Eene ongegronde beschuldiging, door zijne vijanden tegen hem ingebragt, bragt hem daarna in den kerker en in ballingschap. Met eere keerde hij echter in zijn vaderland terug; maar, na den dood van ALEXANDER door ANTIPATER vervolgd, en door zijne vervolgers op het eiland *Calauria* in den tempel van NEPTUNUS achterhaald, stierf hij ten gevolge van een snelwerkend vergif, dat hij in eene schrijfpen verborgen bij zich droeg, in zijn 63ste levensjaar.

Ter proeve der welsprekendheid van DEMOSTHENES wordt de Redevoering *over de Eerekroon* door onzen Schrijver ontleed en met die van AESCHINES vergeleken. Het plan en de verdeeling, de rangschikking en vooral de inner-

lijke waarde der bewijzen van beide redenaars worden opgegeven, en de kennelijke meerderheid van DEMOSTHENES boven zijnen tegenstander aangewezen, als die toont doordrongen te zijn van het besef, dat hij altijd het goede gewild, en ter liefde van zijn vaderland al het overige had opgeofferd.

Als hoofdtrek der welsprekendheid van DEMOSTHENES wordt opgegeven zijne volstrekte verloochening van zich zelven, waardoor hij aan het eigenlijke doel zijner rede en de overreding zijner hoorders alles ondergeschikt doet zijn, en verre verwijderd blijft van die dwaze eigenliefde en ijdelheid, waarmede andere redenaars, en met name CICERO, gewoon zijn hunnen eigen persoon op den voorgrond en in het meest voordeelige licht te plaatsen. Hiertoe behoort ook, dat hij alle valsche sieraden, als die niet tot het doel leiden, versmaadt. — Verder blijkt het uit zijne redevoeringen, dat DEMOSTHENES nooit optrad, dan na vooraf zijn onderwerp behoorlijk onderzocht en overdacht te hebben, zoodat hij alle denkbeelden en bewijzen met zich brengt, die tot de zaak behooren. Die denkbeelden en bewijzen zijn daarenboven zorgvuldig bij hem bewerkt, gerangschikt en verdeeld, zoodat alles op zijne plaats en in zijne volle kracht verschijnt. Niet geheel te onregte wordt hem eene hooge mate van levendig en fijn gevoel ontzegd; maar het krachtige en mannelijke gevoel van vurige vaderlandsliefde, van ijver voor al wat goed en edel is, en van verontwaardiging over alle trouweloosheid en eigenbaat, spreekt zich overal in zijne woorden uit. Zijne taal is welluidende, de woorden met zorg gekozen, lange en korte syllaben wisselen elkander af, en zijn prozastijl, ofschoon nooit in de taal der poëzij ontaardende, is echter met even groote zorgvuldigheid bewerkt, als deze pleegt te zijn. Maar bij al die zorg, aan den vorm zijner redenen besteed, bleef echter de vorm bij hem altijd ondergeschikt aan den inhoud, en werd door hem gebezigd als het welgepaste middel tot een hooger doel.

Wij komen tot MASSILLON. In 1663 geboren te *Hyères*, werd hij op eene school van het zoogenaamde *Oratoire*

onderwezen, werd in 1681 lid van deze geestelijke Congregatie, maar verliet haar weder, om in een *Trappisten*-klooster zich aan een meer afgezonderd en bespiegelend leven toe te wijden. Aan DE NOAILLES bekend geworden als de steller van een' brief door den Abt van het klooster hem toegezonden, werd hij gedrongen tot het *Oratoire* terug te keeren, en hij gaf in eenige lof- en lijkredenen de eerste proeven van welsprekendheid, die hierin aan de eerste redenen van DEMOSTHENES gelijk waren, dat zij leden aan het groote gebrek van gekunsteldheid. In 1696 werd hij naar *Parijs* geroepen en aan het hoofd van een Seminarie geplaatst, waar hij, bij de geestelijke oefeningen van kweekelingen en jeugdige Priesters, eenige leerredenen hield over het ambt en de pligten der geestelijkheid. Reeds toen toonde hij zijne roeping bewust te zijn, om der kerkelijke welsprekendheid eene nieuwe baan te openen; want, naar zijn oordeel over de meestberoemde redenaars van dien tijd gevraagd, antwoordde hij, dat hij de talenten van ieder hunner erkende en waardeerde, maar, wanneer hij als Prediker optrad, niemand van hen dacht na te volgen.

Het meest schitterende tijdvak der Fransche Letterkunde spoedde reeds ten einde toen MASSILLON optrad. Op de zeden oefende het voorbeeld van LODEWIJK XIV en zijn hof een allerverderfelijksten invloed uit. Godsdienstige onverdraagzaamheid had het Edict van *Nantes* doen herroepen en *Portroijal* aan het Jezuitisme opgeofferd. Ook hierin was MASSILLON aan DEMOSTHENES gelijk, dat hij in een' tijd van verval en achteruitgang leefde, en daardoor zich geroepen zag om de kracht zijner welsprekendheid te ontwikkelen in den strijd tegen het bederf zijner Eeuw. Van daar vooral, dat in vele zijner leerredenen een toon van somberen weemoed heerscht, waarvan die over *het klein getal van uitverkorenen* ten voorbeelde strekken kan. Tot hiertoe nog alleen in het Seminarie, als in een' gesloten kring, zijne redenaarstalenten ten toon gespreid hebbende, trad hij in 1698 meer openlijk als kerkelijk redenaar op te *Montpellier*, een jaar later te *Parijs*, en gedurende den tijd van den Advent te *Versailles* voor den Koning

en het hof. Na hem gehoord te hebben, zeide BOURDALOUE: *hij moet wassen en ik moet minder worden.* De Koning zelf gaf hem in het bekende woord, dat hij, hem hoorende, altijd ontevreden werd op zich zelven, de schoonste lofspraak, die eenen Godsdienstleeraar gegeven kan worden. In 1701 en 1704, maar niet later, werd hij weder geroepen om voor het hof te prediken; maar de gewone onderscheiding, aan zoodanige tijdelijke Hofpredikers meestal geschonken, de begiftiging met een Bisdom, viel hem niet ten deele.

In 1715 hield hij de lijkrede op LODEWIJK XIV, waarvan de aanhef: *God alleen is groot, mijne Broeders*, terecht beroemd geworden is. Het mag tot zijne eer gezegd worden, dat hij zich een minder geschikt lofredenaar betoonde te zijn. Hij prijst wel het goede, dat aan dien Vorst en zijne regering eigen was, maar neemt geduriglijk door zijne bijgevoegde opmerkingen dien lof als 't ware terug. Hij roemt 's Konings vroomheid; maar alleen aan de deugd, door de genade geheiligd, kent hij waarde toe, en ook vermeldt hij 's Konings zedelijke afwijkingen. Hij prijst de vervolging der Hervormden en de uitroeijing der ketterij, maar spreekt den vloek uit over den Bartholemeusnacht eener vorige Eeuw. In 1718, toen reeds Bisschop van *Clermont*, werd hij geroepen om voor LODEWIJK XV, nu nog slechts een kind van acht jaren, te prediken. In de wijze, waarop hij zich kweet van deze taak, merken wij den invloed op van zijne Eeuw, die, de kracht des geloofs verloren ziende, haar heil zocht in de zedekunde, maar toch ook openbaarde hij daarin een' rijkdom van fijne menschenkennis, waardoor hij, zoo al niet op het koninklijke kind, dan toch op zijne hovelingen weldadig werken kon. In 1719 hield hij, als nieuw benoemd Lid der Fransche Akademie, eene schitterende rede, maar nam te gelijk van de Akademie afscheid, als verhinderd door de pligten zijner bisschoppelijke waardigheid, om aan hare werkzaamheden deel te nemen. Hij wijdde zich dan ook geheel aan zijn Bisdom voor het overige van zijn leven toe, hield nog van tijd tot tijd korte toespraken tot onderwijzing en stichting des volks, besteedde

zijne inkomsten ten beste der armen, en beijverde zich vooral, om zijne onderhoorige geestelijken tot eene getrouwe vervulling hunner ambtspligten op te wekken. Zijne belangrijke Predikatiën, met dat doel gehouden, kunnen echter, als slechts voor een' bepaalden stand van menschen geschikt, geene modellen voor den gewonen kerkelijken redenaar zijn. Hij stierf in 1742.

Bij de beoordeeling van den vorm zijner Leerredenen moet terstond de gewoonte van dien tijd, en immers ook van iederen tijd, in aanmerking genomen worden, dat dezelfde leerredenen veeltijds meermalen werden uitgesproken, zoodat zij door omwerking en wijziging geduriglijk eene andere gedaante verkregen. Hierdoor heeft somtijds de natuurlijke zamenhang en geleidelijke orde schade geleden, maar meestal hebben wij daaraan eene meerdere volledigheid en netheid te danken. — Meestal gebonden aan de teksten door het Evangelie van den dag hem aangewezen, kiest hij doorgaans daarvan een enkel vers of woord, leidt daaruit zijn onderwerp af, en bewandelt overigens, in de behandeling hiervan, onafhankelijk zijnen eigenen weg. Bij de gelijkenissen en historische teksten is hij daarentegen gewoon, iedere bijzonderheid van den tekst, maar veeltijds in allegorischen zin, voor zijn onderwerp te bezigen. Eene enkele maal wordt de tekst, na afgelezen te zijn, geheel ongebruikt en stilzwijgend door hem voorbijgegaan.

Naar het onderwerp kunnen MASSILLON's Predikatiën in vier soorten onderscheiden worden, als die handelen over *bijzondere Pligten*, *het toekomende Leven*, *de Deugd*, en *de waarheden des Geloofs*. — Bij het behandelen van *Pligten* gebruikt hij veeltijds een antithetischen vorm, zich beijverende om de schijngronden te bestrijden, waarmede de zondige mensch zich zelven tracht te regtvaardigen. Zoo noemt hij, in eene Leerrede over *de Weldadigheid*, als redenen van verontschuldiging, waarmede men zich van het volbrengen van dien pligt zoekt te ontslaan, de eigene behoeften, den druk der tijden, en het groot getal van armen. Met de ontwikkeling en wederlegging daarvan vereenigt hij op vernuftige wijze de woorden van het Evan-

gelische verhaal van de spijziging in de woestijn: *hier zijn vijf gerstenbrooden en twee visschen; deze plaats is woest; wat is dit voor zoo velen?*

In zijne Leerredenen over *het toekomende Leven* bespeuren wij den ongunstigen invloed, dien het kerkelijk Dogme op den Catholieken kerkredenaar moet uitoefenen, en waardoor hij bij den Evangelischen Prediker moet achterstaan. Tot deze soort behoort de reeds genoemde Leerrede over *het klein getal van uitverkorenen*, waarvan de tekst *Luc.* IV: 25—27 in strijd met zin en zamenhang gebruikt wordt, doch waarin nog duidelijker dan elders de ernstige zucht van den prediker, om zijne hoorders te redden van het verderf, openbaar wordt, zoodat zij daardoor voornamelijk eene proeve van welsprekendheid geworden is, die den heftigen schrik zijner toehoorders en de lofspraak van VOLTAIRE begrijpelijk maakt.

De Predikatiën over *de Deugd* wijzen meestal eerst op den aard en daarna op de gevolgen van een deugdzaam en van een zondig leven; maar ook veeltijds worden zij, naar aanleiding van eenen historischen tekst of gelijkenis, tot eigenlijke Homiliën. Zoo wordt de geschiedenis van LAZARUS' opwekking in geestelijken zin op den toestand van eenen mensch, die dood in de zonde is, en zijne opwekking tot een nieuw geestelijk leven overgebragt; de woorden van den tekst: *hij riekt nu al; zijn aangezigt was met eenen zweetdoek omwonden; hij was gebonden aan handen en voeten met grafdoeken;* en in het tweede deel: *ik heb geloofd, dat gij zijt de* CHRISTUS; *neemt den steen weg; kom uit; ontbindt hem en laat hem henengaan*, in allegorischen zin hiertoe gebezigd. Het slot bestaat in eene omschrijving van *Ps.* CXXX, als eene bede tot God, den zondigen mensch in den mond gelegd.

De Dogmatische Leerredenen, althans de beste daarvan, kunnen tot model verstrekken, hoe een leerstellig onderwerp op echt oratorische wijze behandeld kan worden. In zijne Leerrede over *de Godheid van* CHRISTUS, spreekt hij eerst over den luister zijner zending (voorspellingen en wonderen), en daarna over den geest zijner zending (ge-

loofs- en zedeleer). De geheele kracht zijner redenering is gegrond op het Dilemma, dat wij in de beschikkingen van Gods Voorzienigheid (voorspellingen en wonderen), en in de woorden van CHRISTUS (voorschriften en getuigenissen), óf aannemen moeten wat ondenkbaar en onteerende is, óf de Godheid van CHRISTUS moeten erkennen.

De Karakteristiek van MASSILLON's welsprekendheid vangt aan met de getuigenis, dat de redenaar een geloovig, vroom en regtschapen mensch is geweest. Eene rijke verbeelding en de gave van juist en diepzinnig denken ontbraken hem niet; maar het is vooral zijn levendig en fijn gevoel, waardoor hij zoo groote hoogte als welsprekend Prediker bereikt heeft. Hierin staat hij boven DEMOSTHENES, gelijk hij in heftigheid van gevoel en verontwaardiging door den redenaar van *Athene* overtroffen wordt; maar aan dezen is hij wederom hierin gelijk, dat hij als een' bestendigen strijd met zijne hoorders te voeren heeft. Zijne rijke en diepe menschenkennis maakte het hem mogelijk, om zich boven de gewone vormen der kerkelijke welsprekendheid te verheffen, en leverde hem de stof voor zijne menigvuldige antithesen en treffende beschrijvingen. Tot het eigene karakter zijner welsprekendheid behoort niet, wat men gewoon is rijkdom van denkbeelden te noemen; want hij onthoudt zich zorgvuldig van die opeenstapeling van denkbeelden, waardoor de indruk van het geheel meer benadeeld dan versterkt wordt. Men zal tot de eenvoudigheid van MASSILLON moeten wederkeeren, wanneer men de kerkelijke welsprekendheid op nieuw wil doen bloeijen. Voorts was het de echte beschaving des geestes, die in het zedelijke gevoel haren grond heeft, waardoor het gevoel van den redenaar, hoe levendig anders, en ook bij de sterkste proeven zijner stoutmoedigheid, binnen de juiste perken gehouden werd. — Zijn stijl was eenvoudig, helder, bevallig, en niet zonder waardigheid en kracht. Tot zijne gebreken behoort wijdloopigheid en noodelooze herhaling. Hij mist de zuiverheid van vormen en fikschheid van omtrekken, welke bij DEMOSTHENES aan de kunst van den beeldhouwer doen denken; bij hem daarentegen zijn de lijnen min-

der scherp getrokken en vloeijen de beelden somtijds in een, zoodat men onwillekeurig geneigd is om zijne welsprekendheid met de kunst van den schilder te vergelijken.

Hebben wij, gelijk wij vertrouwen, door dit Verslag de belangstelling onzer Lezers voor het werk van THEREMIN gewonnen, het zal wel niet behoeven gezegd te worden, dat wij slechts enkele bijzonderheden uit den rijken tekst, slechts enkele garven uit den rijken oogst hebben kunnen mededeelen. En wie is er, die niet, in het voorbeeld der twee beroemde Redenaars, de innerlijke zedelijke overtuiging als de eigenlijke kracht der welsprekendheid heeft leeren kennen? Wij houden het wel daarvoor, dat eene welgegronde en natuurlijke ingenomenheid met deze Heroën der kunst onzen Schrijver tot eenige partijdigheid heeft vervoerd, zoodat wij niet altijd konden instemmen met zijne wederlegging der tegen DEMOSTHENES ingebragte beschuldigingen, of met zijne verschoonende beoordeeling van hetgeen niet weêrsproken kon worden. Maar, terwijl de Schrijver toch ook den Grieksehen redenaar niet als volmaakt in zedelijke deugd wil doen voorkomen, erkennen wij volgaarne met hem, dat de wezentlijke gebreken van DEMOSTHENES niet voldoende zijn te achten, om hem zijne ware zedelijke grootheid te betwisten, of te ontkennen, dat deze de wezentlijke grond zijner welsprekendheid geweest is. Hetzelfde moge omtrent MASSILLON gelden, die ook wel door sommigen iets minder gunstig beoordeeld is geworden, maar toch onweêrsprekelijk door zijn voorbeeld heeft getoond, dat de welsprekendheid op ontwikkeling en veredeling van het zedelijk gevoel des redenaars gegrond moet zijn. Dat het door allen, die in de Raadzaal, voor de Balie of op den Kansel als redenaars optreden, gehoord en ter harte genomen worde! — De waarde der uiterlijke welsprekendheid, gewis door de meesten ten onzent te veel verwaarloosd, worde door het gezag van zoo beroemde namen meer algemeen erkend, als het onmisbare vereischte en het welgepaste middel, niet om te schitteren, maar om te leeren, te stichten en te overreden. Inzonderheid zij het den kerkelijken redenaar niet te vergeefs herinnerd, dat

hij de goedkeuring der menschen niet *minachte*, maar, met versmading van allen valschen *roem*, alleen en uitsluitend dien lof zoeke, die niet uit *menschen*, maar uit God is.

Hoogelijk ingenomen, als wij zijn, *met het oorspronkelijk werk van* THEREMIN, mogen wij *niet anders* dan ongunstig oordeelen over de hier *geleverde vertaling*. Want de Vertaler moge zijn werk, *zoo als wij gelooven*, met zorgvuldigheid en ijver verrigt *hebben*, hij heeft te gelijk getoond, voor zijne opgenomene taak, immers voor alsnog, niet genoegzaam berekend te *zijn*. *Hij* moge veelal den gewonen weg verlaten hebben, en naar het gezag van beroemde namen, bij voorkeur schrijven *een vloot*, *een vrouw*, *zijn kracht*, *zijn stem*, *gezicht*, *preek* en *preken;* wij willen hem geenszins het *regt* en de vrijheid daartoe betwisten, maar zien hierin nog geen geldig bewijs van grondige taalstudie, vooral wanneer *dit* door zoo menigvuldige proeven van het tegendeel weêrsproken wordt. Ook behoort er meer meesterschap over de taal toe, dan hij heeft getoond te bezitten, om, met BILDERDIJK en het Koninklijk Instituut, het onaangename en sjilpende *dezelve*, *hetzelve* te vermijden, zonder duisterheid of dubbelzinnigheid daarvoor in de plaats te geven. Wij houden terug het meeste, dat wij hadden opgeteekend. Maar, zoo de Vertaler niet terstond geneigd mogt zijn, om onze ongunstige uitspraak als welgegrond te erkennen, hij vergelijke slechts zijne vertaling op bl. 163, 194, 218, 220, 224, 279 en 283 met de betere, hoewel nog niet onberispelijke vertaling, die van dezelfde stukken geleverd is in het vroeger uitgegevene *Zevental Leerredenen van* MASSILLON, *Rotterdam*, IMMERZEEL, 1823. Wij erkennen ook gaarne, dat eene vertaling van eene vertaling, zonder vergelijking van het oorspronkelijke, niet anders dan gebrekkig wezen kon. Waar het overigens aan zij toe te schrijven, dat het eerste gedeelte van het boek in de vertaling beter bewerkt is dan het latere, zal welligt den Vertaler meer duidelijk zijn dan ons. Maar om ons oordeel voor onze Lezers te motiveren, zal het wel voldoende zijn,

mede te deelen, dat hier gesproken wordt van *eenen indruk, die zonder doel op het gemoed der menschen werkt, en geen hooger doel voor oogen heeft;* van *trouwgezinde geestelijken* voor *getrouwe;* van *openbare zeden, die in openbare aanstootelijkheden veranderd zijn;* van *menschen, die met den stroom medezwemmen;* van *het in het oog loopend gebarenspel, waarmede de redenaar zijne woorden vergezeld heeft;* van *eene Vorstin, die wel dikwijls bespot, maar toch altijd met achting behandeld werd;* van *voorzeggingen van* JESAIA *en* MALEACHI, *die op zich zelve zijn, zonder eenigen zamenhang of praal;* en dat MASSILLON gezegd wordt, *in het algemeen niet te kunnen aanbevolen worden, in zoo verre hij een gepast gebruik van den tekst maakt.* In waarheid had de Schrijver, die vroeger door mannen als DES AMORIE VAN DER HOEVEN, VAN HOËVELL, VAN HERWERDEN en CRAMER VON BAUMGARTEN bij ons werd ingeleid, nu ook wel een' anderen tolk voor zich mogen vragen en verwachten, dan die onze Hofstad hem heeft aangeboden. Wanneer de Vertaler in het vervolg, na zijne krachten meer geoefend en de voorlichting van anderen voor zich gevraagd te hebben, weder in het publiek optreedt, moge hij een gunstiger oordeel vinden, dan de waarheid ons nu veroorloofd heeft, over zijnen arbeid uit te spreken.

Waartoe heeft ons de Heer gezegend? Leerrede over Deuteron. VIII: 16 *uitgesproken op den algemeenen Dankdag den* 26 *September* 1847. *Door* C. W. VAN DER POT, *Predikant te Leyden. Te Haarlem, bij* A. C. Kruseman. *In gr.* 8*vo.* 24 *bl. f* : -30.

De Heer VAN DER POT heeft vroeger zijne op den Bededag, den 2 Mei ll., uitgesprokene Leerrede over *Ps.* LXXIX: 9[a] in druk uitgegeven, met het loffelijke doel, om door de opbrengst daarvan den nood te helpen lenigen der armen in en bij den *Bommelerwaard.* Hij heeft het geluk gehad,

de aanzienlijke som van *f* 1950 tot het aangewezen doel te kunnen overmaken, gelijk wij zulks uit een gedrukt verslag van den Heer HOOIJER, met blijde opmerking van den weldadigen zin onzes volks, vernomen hebben. Maar, behalve weldadigheid, heeft toch ook gewis de algemeene erkenning van de voortreffelijkheid dier Biddagsleerrede medegewerkt, om de opbrengst der uitgaaf zoo aanzienlijk te doen zijn. En nu is ook de Christelijke toespraak op den Dankdag, naar den wensch van velen, uitgegeven. Wij kunnen het ons gereedelijk voorstellen, dat die wensch bij velen na het hooren is opgekomen; want ook deze Leerrede kenmerkt zich door groote gepastheid voor de tijdsgelegenheid, diepen ernst en Christelijken zin. De vraag, waartoe de Heer ons gezegend heeft, vindt hare beantwoording in de drie woorden uit den tekst genomen: *vermoedigen*, *beproeven*, *gelukkig maken*. De Heer, namelijk, heeft ons willen *vermoedigen* door de betooning van zijn heerlijk Alvermogen; door de beschaming der angstige bezorgdheid, en door de openbaring eener onverdiende liefde. Door zijne zegeningen *beproeft* Hij onze dankbaarheid, onze gehoorzaamheid en ons vertrouwen. Beide deze vermoedmoediging en beproeving hebben een hooger doel, om namelijk ten laatste *gelukkig te maken;* dat is, om ons te leiden tot waar, geestelijk en hemelsch heil. Gelijk onderwerp en verdeeling zich aanbevelen door innerlijke waarheid, duidelijkheid en zuiverheid, zoo is de uitwerking door eenen helderen, krachtigen en levendigen stijl gekenmerkt, en maakt dit geheele stuk in onze oogen in velerlei opzigt der navolging van iederen Prediker waardig. Referent, die den Steller dezer Leerrede niet anders dan bij name en nu uit deze twee uitgegevene Kanselredenen kent, is althans hoogelijk ingenomen met den man, die met zoo groote en kostelijke gaven zoo edele eenvoudigheid en bescheidenheid van toon weet te vereenigen, en wenscht hartelijk, dat hij nog meermalen, door het uitgeven van zoo voortreffelijke Leerredenen, ongelijk aan zich zelven, gelijk hij het noemt, worden zal.

Wij nemen van onzen lof niets terug, en moeten echter

in bedenking geven, of niet de Tekst, in verband met vs. 15, kennelijk dezen zin heeft, dat verootmoediging en beproeving de bedoeling geweest is van de voorafgegane onheilen en gevaren; terwijl het einddoel was, om daarna door de geschonkene uitredding en zegen gelukkig te maken. Ook de woordvoeging van het oorspronkelijke beveelt deze, maar niet de door den Schrijver gevolgde verklaring aan. — En nu hopen wij wel niet, dat wederom buitengewone omstandigheden tot zoo buitengewone Bede- en Dankdagen de aanleiding zullen worden, en eenen jaarlijks te vieren Biddag, die zoo ligtelijk een Israëlitische Verzoendag wordt, wenschen wij niet terug; maar, zoo ooit wederom een algemeene Bede- of Dankdag gevierd wordt, wenschen wij, dat overal zoo gesproken zal worden, als nu in het afgeloopen jaar voor de Remonstrantsch-Gereformeerde Gemeente van *Leyden* is geschied.

Dissertatio Historico-Theologica de priva religionis Christianæ, medio ævo inter Nederlandos progressæ, naturâ. Auctore U. P. OKKEN, Theol. Doct. Gron. apud *G. J. van Haagen*, Bibliopolam. 1846. 127 pagg.

Ons bestek laat niet toe, om van Akademische proefschriften, die ons dan ook slechts zelden worden toegezonden, uitvoerig verslag te doen. Andere tijdschriften houden zich daarmede meer opzettelijk bezig. Wij kunnen echter niet nalaten, om van bovengenoemde *Dissertatie*, door den Heer OKKEN, een' *Oostvries*, vervaardigd, gunstige getuigenis af te leggen. Het onderwerp, daarin behandeld, is niet gewoon, en belangrijk genoeg. Het betreft de eigenaardige opvatting en ontwikkeling van het Christendom bij de *Nederlanders* gedurende de Middeleeuwen. *Wij* vinden hier aangewezen, hoe daarin, van den oorsprong af, tweederlei element aanwezig was, het *Latijnsche* en *Germaansche;* hoe in het eerst het Latijnsche element het Germaansche scheen te onderdrukken en te verdringen; hoe daarna, vooral door de Kruistogten, de volksgeest der *Ger-*

manen werd opgewekt, zich allengs, het Christendom in zich opgenomen hebbende, eigenaardig ontwikkelde, en eindelijk met de Latijnsche Kerk niet slechts in strijd geraakte, maar daarover al meer en meer den boventoon verkreeg. Dit een en ander wordt met kennis van zaken, in geregelde volgorde, helder uiteengezet. De voorstelling is even belangrijk als levendig, en getuigt van wèl doorgebragten Akademietijd. Ook de latiniteit is, het onderwerp in aanmerking genomen, niet verwerpelijk. Den Schrijver zij voor zijn uitnemend proefschrift dankgezegd en voor zijne verdere loopbaan voorspoed en zegen toegewenscht!

Onder de XX theses, aan de Dissertatie toegevoegd, trok de XVIde bijzonder onze aandacht: *In Euangelio gentibus optime nuntiando*, dus luidt zij, *nobis exemplo Apostoli sunt, majores urbes plerumque adeuntes, rus vero magis negligentes.*

Waarnemingen en wenken in het gebied der praktische Geneeskunde. Naar het Engelsch van MARSHALL HALL, *M. D. F. R. S. L. et E. Te Schoonhoven, bij* S. E. van Nooten. 1847. *In gr.* 8*vo. XII en* 323 *bl. f* 2-80.

Onder de geneeskundige schrijvers, welke niet alleen in *Engeland*, maar ook buiten dit land eenen eervollen naam hebben verworven, bekleedt MARSHALL HALL eene eerste plaats; zijne werken over de ziekten van het zenuwstelsel, over de aderlating, om van kleinere verhandelingen niet te gewagen, zijn ook bij ons te lande niet onbekend. De zoodanigen, die deze vroegere werken van den Engelschen geneesheer hebben gelezen, zullen waarschijnlijk uit de herinnering aan dezelve reeds eenigzins kunnen vermoeden, van hoedanigen aard en in welken geest de boven aangekondigde waarnemingen en wenken zijn opgesteld. MARSHALL HALL is ontegenzeggelijk iemand van groote oorspronkelijkheid, een man van veel genie en uitgebreide

kennis; maar het valt niet te ontkennen, dat hij niet altijd zijne als onbetwistbaar voorgedragene stellingen op eenen vasten grondslag heeft gebouwd en dat hij met name bij zijne verhandelingen over het zenuwstelsel meer op physiologische redeneringen, dan op anatomische daadzaken steunt; terwijl hij in al zijne geschriften zich door eene hooge ingenomenheid met zich zelven en met datgeen, wat hij meent uitgedacht te hebben, kenmerkt. Ook in deze *Waarnemingen en wenken* treffen wij gedurig sporen van deze eigenschappen aan; uitdrukkingen als: »*Mij* viel het eerst het geluk te beurt, om de soort der verrigtingen van het ruggemerg, hun [haar] beginsel, beloop en wijze van werking op te sporen" (p. 5); »*Ik* heb ontdekt, dat de incidentzenuwen met deze excitorische kracht waren (?) begaafd," »door *mijne* ontdekking werd ik in staat gesteld, om de werkingswijze in elken excitomotorischen zenuwboog te verklaren" (p. 6), komen in dit werk van MARSHALL HALL even zeer, als in elk ander zijner geschriften veelvuldige malen voor; zaken, welke aan genoegzaam iederen geneesheer, ook langen tijd voor dat MARSHALL HALL er de aandacht op vestigde, bekend waren, zooals b. v. die, welke in Hoofdst. V (*Over de aanwending der setons, inzonderheid bij de behandeling der Paraplegia*), in Hoofdst. XII (*Over de middelen ter voorkoming der zogabscessen en zogkoorts*), Hoofdst. XXV (*Over de gevolgen van de habituele toediening van opiumbereidingen aan kinderen*), Hoofdst. XXXVI (*Over de aangezigtsversterving bij kinderen*), Hoofdst. XXXVI (*Over de vroegtijdige herkenning der longtering*) voorkomen, worden op eene wijze voorgedragen, alsof de Schrijver de eerste is geweest, die er de geneeskundigen opmerkzaam op heeft gemaakt; het ontbreekt ook niet aan aanprijzingen van geneeswijzen, voor welker gepastheid de Schrijver ons geenen anderen waarborg, dan het »*ipse vidi*" en »*ipse dixi*" verschaft, zonder zich de moeite te geven, eenige rationele gronden voor dezelve aan te voeren. Dit geldt onder anderen van Hoofdst. II (*Over het nut der alcoholische wassching in phthisis pulmonalis*), waar de Schrijver zich bijna op één lijn

plaatst met de groote menigte van geleerde en ongeleerde charlatans, die hunne onfeilbare middelen tegen tot hiertoe als ongeneeslijk beschouwde kwalen uitventen, en waar hij zijn redmiddel door ziektegeschiedenissen, als de navolgende, aanbeveelt: »Een lijder, die mij vijftien jaren geleden raadpleegde, had behalve dofheid van toon bij de percussie en pectoriloquie, alle andere kenteekenen van beginnende longtering. Hij maakte gedurende langen tijd van de alcoholische wassching gebruik en is thans Hoogleeraar aan het — Collegie." Dit geldt mede van Hoofdst. III (*Over de aanwijzing tot het doen van inkervingen in het tandvleesch, gedurende het tandenkrijgen*), waar MARSHALL HALL het dagelijks scarificeren van het tandvleesch bij kinderen bijkans als het eenigst plegtanker in genoegzaam alle congestieve toestanden bij kinderen, gedurende de dentitie, aanbeveelt en herhaaldelijk onder de volgende woorden aanprijst: »Het is beter eene zoo onbeduidende (?) kunstbewerking honderdmaal (!) te doen zonder noodzaak, dan dat er door het verzuim derzelve ééne enkele stuip ontstaat." Op andere plaatsen komt de Schrijver tot voorbarige gevolgtrekkingen en draagt deze als onbetwistbare waarheden voor, zooals b. v. in Hoofdst. X (*Over het afweren der dampkringslucht bij de behandeling van sommige ziekten*): bij de lijkopening van eenen aan peritonitis overledenen lijder vond hij dat gedeelte der darmbuis, hetwelk naar den buikwand gekeerd was, rood en ontstoken, terwijl het meer naar binnen gelegen gedeelte, waar de darmen elkander aanraakten, volkomen bleek van kleur was; *beide oppervlakten waren gelijkelijk bedekt met eene laag van ondoorschijnende en matig vaste strembare lymphe;* M. HALL meent dit verschillend aanzien der beide gedeelten van ditzelfde ingewand daaruit te moeten verklaren, dat in het ééne opslorping van zuurstofgas uit de dampkringslucht zoude hebben plaats gegrepen, terwijl door de meer diepe en verborgene ligging van het andere de toegang van dit gas tot hetzelve was afgesloten geweest. Deze, voor het minst genomen, hoogst gewaagde en willekeurige verklaring wordt nu onmiddellijk door hem als

grondslag gebezigd, 1°. om het gebruik van cataplasmata bij inwendige ontstekingen aan te bevelen, en 2°. om de werking dezer cataplasmata te verklaren: deze zouden namelijk de dampkringslucht afweren. Wij deelen deze stellingen van den Schrijver eenvoudig mede, het aan het gezond verstand onzer lezers overlatende, er de noodige aanmerkingen op te maken; alleenlijk willen wij er nog bijvoegen, dat wij uit ditzelfde Hoofdstuk van M. HALL hebben geleerd, dat het in de Parijsche hospitalen gebruikelijk is, om zich bij de behandeling van pleuritis meerendeels op het aanwenden van cataplasmata te verlaten; daar Rec. zelf niet in de gelegenheid is geweest, de Parijsche hospitalen te bezoeken, durft hij den Schrijver hier niet tegenspreken, schoon hij vroeger uit datgene, wat hij bij Fransche geneeskundige auteurs, met name bij ANDRAL, gelezen had, hieromtrent in eene andere meening stond. — Wanneer men enkele hoofdstukken van het werk van MARSHALL HALL doorleest, zoude men zeggen, dat hij zich geenen hoogen dunk van de physiologische kennis zijner lezers heeft gevormd; zoo wordt in het eerste Hoofdstuk (*De physiologie van het zenuwstelsel*) in *acht* bladzijden een overzigt over de verrigtingen van de verschillende gedeelten van het zenuwstelsel gegeven, aan welks oppervlakkigheid zelfs leeken zich zouden ergeren; terwijl de Schrijver in Hoofdstuk XV (*Over eenige door* LEGALLOIS *geopperde bedenkingen, bij zijne neuro-physiologische onderzoekingen*) tegen eenige meeningen en stellingen, door dezen Franschen physioloog vóór verscheidene jaren (1824 en 1835) geuit, te velde trekt, welke reeds sinds lang door het licht, hetwelk latere onderzoekingen daarover hebben verspreid, zijn wederlegd.

Doch wij gevoelen, dat wij gevaar loopen, onzen lezers eenen ongunstigen dunk van het werk van MARSHALL HALL te geven en hen van de lezing af te schrikken. Zulks zoude voorzeker onbillijk zijn: want in weerwil van de vele leemten, welke het boek aankleven, komt er ook veel, zelfs zeer veel in voor, wat goed en wetenswaardig is en wat men elders niet zoo vindt voorgesteld; ja zelfs in die

Hoofdstukken, welke wij zoo even als bewijzen voor onze min gunstige oordeelvellingen hebben aangehaald, komen ook onderscheidene zaken voor, waaruit men den scherpzinnigen natuuronderzoeker en arts kan leeren kennen. Maar wij meenden onze aanmerkingen niet terug te mogen houden, omdat men ligtelijk gevaar loopt, wegens het voortreffelijke, hetwelk ook dezen arbeid van MARSHALL HALL kenmerkt, zich door hem op andere plaatsen op dwaalwegen te laten brengen. Onder de hoofdstukken, welke wij met genoegen hebben gelezen, noemen wij de volgende: Hoofdst. IV (*Opmerkingen over de natuur en de behandeling van Laryngismus stridulus bij kinderen*); des Schrijvers stelling, dat de vergrooting der glandula thymus *gevolg* en niet *oorzaak* der ziekte is, deelen wij volkomen en wij zijn het ten volle eens met de door hem voorgeslagene wijze van behandeling; minder beviel ons de woordelijke mededeeling van eenige brieven omtrent lijders, welke door zijne behandelingswijze gelukkig hersteld waren. Hoofdst. VII (*Over de behandeling der zijdelingsche kromming van de ruggegraat*); de door den Schrijver voorgestelde behandeling verdient allezins de aandacht der kunstgenooten, alleen hadden wij hier en daar meerdere duidelijkheid in de voorstelling gewenscht. Hoofdst. VIII (*Over de middelen ter bevordering eener regelmatige thermo- en hygrometrische verhouding in de ziekenkamer*), Hoofdst. IX (*Over eenige voorzorgen, in acht te nemen bij de behandeling van algemeene verstijvingskramp en watervrees*), Hoofdst. XI (*Over het gebruik der klisteren van koud en warm water*), Hoofdst. XIII (*Over de oorzaken en voorbehoedmiddelen van beroerte en verlamming*); dit hoofdstuk is een der belangrijkste des geheelen werks, gelijk men zulks van iemand, als MARSHALL HALL, wiens denkbeelden omtrent dit onderwerp uit vroegere geschriften bekend zijn, wel niet anders verwachten kon. Hoofdst. XIV (*Over eene eigendommelijke gemoedsontstemming, bij de Engelschen bekend onder den naam van Temper disease*) bevat onderscheidene belangrijke gevallen van opzettelijke misleiding van den geneesheer door de (meestal hysterische) patienten

en algemeene voorschriften, hoe de geneesheer zich onder dergelijke omstandigheden behoort te gedragen. Hoofdst. XVI (*Over de herkenning van sommige gevallen van aangezigtsverlamming*); Hoofdst. XVII (*Over de irritabiliteit in verlamde spieren*), Hoofdst. XVIII (*Over eenige geschilpunten, de verrigtingen van het ruggemerg betreffende*); deze beide laatste hoofdstukken zijn grootendeels van eene polemische strekking, doch bevatten overigens vele belangrijke feiten en beschouwingen omtrent de leer van het zenuwstelsel; Hoofdst. XIX (*Over ischias nervosa*) niet onbelangrijk, doch wat al te kort; Hoofdst. XX (*Over den bloedsomloop in den foetus acardiacus*), hoogst belangrijk; met dit hoofdstuk hangt, naar het schijnt, in de oorspronkelijke uitgave een ander zamen, hetwelk door den Vertaler — waarom, begrijpen wij niet regt — is weggelaten. Hoofdst. XXIII (*Waarneming van eenen pijnlijken onderhuidschen tuberkel*), Hoofdst. XXXII (*Waarneming van eenen prolapsus uteri door eene nieuwe kunstbewerking genezen*); deze waarneming is allezins belangrijk, schoon Rec. niet durft beweren, dat de hier door den Schrijver verrigte kunstbewerking, de elythroraphie, op den naam van nieuw aanspraak mag maken; Hoofdst. XXXIII (*Iets over de behandeling van den naevus vascularis*), Hoofdst. XXXVII (*Over de abdominaal-tuberculosis*), Hoofdst. XXXIX (*Over darmprikkeling* [*intestinal-irritation*] *en hare verschijnselen*). Dit laatste is een der belangrijkste hoofdstukken des geheelen werks, vooral uit een praktisch oogpunt; de Schrijver behandelt in hetzelve verschillende toestanden, welker diagnose den geneesheer dikwijls groote moeijelijkheden veroorzaakt en welke vaak als zoo vele ontstekingen in de meest verschillende organen, doch meestal zonder gunstig gevolg, zijn behandeld; volgens MARSHALL HALL moet de oorzaak dier verschillende toestanden in ophooping van faeces in de ingewanden en in de hierdoor veroorzaakte irritatie dezer deelen gezocht worden. Het valt intusschen niet te ontkennen, dat hij ons het bewijs voor zijne stelling eenigermate schuldig is gebleven en dat hij eenigzins *post, ergo propter hoc* redeneert; men had

van hem, als physiologisch geneesheer, mogen verwachten, dat hij zijn gevoelen uit een physiologisch oogpunt nader zoude hebben toegelicht, te meer, daar hij ons, uit den aard der zaak, geene bewijzen uit gedane lijkopeningen konde mededeelen, naardien al zijne patienten onder eene purgerende geneeswijze genazen. Eene andere aanmerking, welke wij op dit hoofdstuk hebben, is, dat de medegedeelde ziektegevallen, hoe belangrijk en waarschuwend op zich zelve, niet gelukkig gekozen zijn; de meeste had de Schrijver niet van den aanvang af bijgewoond, maar hij werd er eerst in een later tijdperk als consulterend geneesheer bij geroepen, nadat er door den praktiserenden geneesheer een zeer actief geneesplan, doorgaans in ruime aderlatingen bestaande, was gevolgd, waardoor voorzeker het ziektebeeld minder zuiver was geworden en vele verschijnselen, althans ten deele, op rekening der kunstmatig verwekte anaemie konden gebragt worden. Vooral het 1ste en het 3de der medegedeelde ziektegevallen bragten ons het »*Clysterium donare, postea seignare, ensuita purgare, rèseignare, repurgare, et reclysterisare*," van den *Malade imaginaire* van MOLIÈRE in de gedachten. Het verdient opmerking, dat het vierde ziektegeval, waarin geene bloedontlastingen waren aangewend, zich niet door dat veranderlijke der ziekteverschijnselen kenmerkte, waardoor de andere zich onderscheidden, en dat het ook een zeer kort verloop (van slechts eenige uren) had, terwijl de andere verscheidene dagen lang voortduurden. Niet minder belangrijk is ook Hoofdst. XL (*Over collapsus virium en zijne verschillende oorzaken*); de wenken, door den Schrijver in dit echt praktische hoofdstuk gegeven, verdienen door elken geneeskundige behartigd te worden en men kan zeggen, dat hij zijn onderwerp van de meest verschillende kanten beschouwd heeft. Wanneer hij echter eene verklaring van den toestand van collapsus tracht te geven, mag men zich weder verwonderen, dat een man, die zoo groote verdiensten in de physiologie heeft verworven, er zich met eene zoo algemeene phrase afmaakt. »Sommige ziekten," zegt hij, »hebben eene zekere geneigdheid, om nu eens in een vroeger, dan eens

in een later tijdperk derzelve, een adynamisch karakter aan te nemen. Dit verschijnsel nu schijnt in sommige gevallen het gevolg te zijn van den direkt vernietigenden invloed der ziekte op de *vis vitalis*." Schoon wij op het punt van de *vis vitalis* eenigzins verdraagzamer zijn, dan de meeste nieuwere physiologen, zien wij haar toch ongaarne als middel, om iets te verklaren, aanvoeren en wel om de eenvoudige reden, dat zij niets verklaart en, juist omdat zij iets *schijnt* te verklaren, den weg tot verder onderzoek afsnijdt. Zoo is het ook hier; die zoogenaamde vernietigende invloed der ziekte op de *vis vitalis* is dikwijls van eenen geheel materiëlen aard; zulks blijkt reeds weinige regels verder, waar de Schrijver ter bevestiging zijner stelling de woorden van HUNTER aanhaalt. »Gebrekkige uiting der levenskracht is het laatste stadium van alle zoowel algemeene, als plaatselijke ziekten, voor zooverre zij de mogelijkheid op genezing uitsluiten. Soms volgt deze uitgang reeds in het tweede stadium der ziekte, terwijl de algemeene en plaatselijke verschijnselen nog op het eerste schijnen te wijzen: zoo kunnen b. v. na eene amputatie der dij, vooral boven het kniegewricht, of na eene gecompliceerde fractuur van het been de eerste algemeene verschijnselen zeer hevig zijn, doch daarna gelijkelijk nalaten en de hoop op genezing doen geboren worden. Onverwachts echter ontstaat er een aanval van koude, die echter door geene regelmatige hitte noch zweet wordt opgevolgd, maar in eene voortdurende abnorme hitte overgaat, gepaard met verlies van den eetlust, zwakke en kleine pols, ingezonkene oogen; en die na verloop van weinige dagen door den dood wordt gevolgd." Deze laatste woorden kenschetsen, onzes inziens, niet onduidelijk dien toestand, welken men in lateren tijd als op pyaemie berustende heeft leeren kennen, en MARSHALL HALL had, naar onze meening, beter gedaan, indien hij ons op deze oorzaak van den ongunstigen afloop van sommige ziekten had gewezen, dan nu hij ons met de vis vitalis, dezen *Deus ex machina*, afscheept. Waarschijnlijk was ook pyaemie de oorzaak van dien spoedigen collapsus bij aandoeningen der buikorganen bij puerperae,

waarvan de Schrijver eenige bladzijden verder spreekt. Onder de belangrijke hoofdstukken van het aangekondigde werk noemen wij ten slotte Hoofdst. XL (*Over jicht der inwendige organen*), waarbij wij evenwel met meer nadruk, dan de Schrijver, meenen te moeten waarschuwen tegen het plaatselijk aanwenden van koude op de pijnlijke deelen; Hoofdst. XLII (*Geval eener chronische laryngitis en opvolgende genezing door de laryngotomie en de toediening van kwik*) en Hoofdst. XLIV (*Over den invloed van het ruggemerg op den kraamarbeid*).

Uit het medegedeelde kunnen onze lezers zien, hoe rijk en veelsoortig de inhoud van het door ons aangekondigd boek van MARSHALL HALL is; die veelsoortigheid van den inhoud maakte het voor ons moeijelijk, korter in onze aankondiging te zijn, te meer, daar wij aan den eenen kant veel te prijzen vonden, maar aan den anderen kant ook vele aanmerkingen moesten maken; die aanmerkingen zijn evenwel niet van dien aard, dat zij ons zouden nopen, de overbrenging van het werk van M. HALL in onze taal als minder wenschelijk te beschouwen; integendeel, wij wenschen het in veler handen, om het vele goede en geniale, hetwelk er in voorkomt; maar wij meenden die aanmerkingen niet terug te mogen houden, juist omdat menigeen ligtelijk het onkruid te gelijk met de tarwe zoude verzamelen, te meer daar beide door een' man van naam zijn gezaaid. Wat den Vertaler betreft, over het geheel heeft hij zijne taak loffelijk volbragt en ons het boek in duidelijken stijl overgeleverd; zelfs hier en daar heeft hij door eenige aanmerkingen aan een minder belangrijk hoofdstuk van den oorspronkelijken Schrijver meerdere belangrijkheid bijgezet. Op sommige plaatsen hadden wij stijl, taal en interpunctie wel eenigzins zuiverder gewenscht: regels b. v. als de volgende (p. 207) kunnen er zelfs in een geneeskundig boek niet door: »vooreerst komen dan in aanmerking, — de luchtsgesteldheid en den grond. De eerste moet gematigd; de laatste, droog zijn;" (p. 244) »waardoor eenen meerderen of minderen graad van krachtverlies wordt aangeduid;" (p. 294) »zooals dien in sommige gevallen van pneumonie is waargenomen;" (p. 230) »de

treurige *taak*, om iemand naar het graf te *zien* slepen;" en dergelijke meer. Recensent weet niet, of er van het werk van MARSHALL HALL eene Hoogduitsche vertaling bestaat; daar onze Duitsche naburen even vlijtig vertalen, als wij, vermoedt hij, dat zulks wel het geval zal zijn; zelfs meende hij uit sommige woorden van de Nederduitsche uitgave te moeten opmaken, dat de Nederduitsche overzetter niet onbekend met dezelve kon geweest zijn; *verwandeld* (p. 102) voor *veranderd*, *hartoor* (p. 175) voor *boezem van het hart*, *verduwings-organen* (p. 228) voor *spijsverterings-organen* en enkele uitdrukkingen meer van dien aard bragten hem op dien dwaalweg; toen hij echter op eene andere plaats (p. 218) *oleum Castorei* (*Castor-oil*) voor *oleum Ricini* zag staan, werd hij weder op den regten weg gebragt en kwam hij tot het besluit, dat de bovenvermelde Germanismen er slechts bij toeval waren ingeslopen.

Archives, ou Correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau. Recueil publié, avec autorisation de S. M. le Roi, par Mr. G. GROEN VAN PRINSTERER, Chevalier de l'ordre du lion Belgique, Conseiller d'état. Première Série. Tome VIII. 1581–1584, avec des fac similés. à Leide, chez *S. et J. Luchtmans*. 1847. LXXXIV et 512 pag. *f* 7-:

Archives, ou Correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau. Première Série. Supplément. Mêmes éditeurs. 1847. XXVIII et 235 pag. *f* 3-50.

Toen in het jaar 1839 het zevende deel van deze hoogstbelangrijke verzameling der *Archives* van het Huis van *Oranje-Nassau* uitkwam, zagen wij reeds met verlangen het achtste deel te gemoet, dat de eerste *Serie*, of het leven van WILLEM I, zou ten einde brengen. De verdienstelijke uitgever, Mr. G. GROEN VAN PRINSTERER, geeft in eene uitvoerige inleiding de redenen op, waarom de uitgaaf tot het jaar 1847 moest achterblijven. Vooreerst kostte hem de 2de druk van het eerste deel veel moeite, door de menigte toevoegselen en wijzigingen, die de vrucht waren van zijne on-

derzoekingen in *Frankrijk* en *Duitschland*, en vooral door de uitgebreide en zaakrijke *Prolegomena*, die zulk een welgesteld en deftig voorportaal voor zijne geschiedkundige gedenkstukken uitmaken, eindelijk door de zamenstelling van zijn Handboek voor de Geschiedenis der *Nederlanden*, een werk, dat den Schrijver veel zorg en moeite heeft veroorzaakt, en dat door zijnen inhoud de blijken draagt, dat hij, den toegang hebbende tot bronnen, die voor anderen onbereikbaar waren,' in staat was veel oorspronkelijks en nieuws te leveren, waaromtrent hij zich ook met een bescheiden gevoel van eigenwaarde uitlaat.

De Heer GROEN VAN PRINSTERER, gevoelende dat de uitgaaf van het geheele Archief van het Huis van *Oranje-Nassau* boven de krachten en den leeftijd van éénen mensch gaat, schijnt zich tot die van de eerste *Serie* te willen bepalen, en aan anderen het vervolgen van die grootsche taak te willen overlaten. Al hetgeen hij echter van waarde voor de Geschiedenis van ons Vaderland er in gevonden heeft, wilde hij aan het publiek eenigzins reeds mededeelen; en het was hierom, dat hij tot de zamenstelling van het Handboek besloot, dat, hoe men ook over den geest, die er in doorstraalt, moge oordeelen, steeds eene onschatbare bijdrage zal blijven tot de historie van onzen geboortegrond.

Het zoo lang verwachte achtste deel der eerste *Serie* is niet minder uitgebreid dan de voorgaanden. Van de afzwering van Koning PHILIPS tot den dood van WILLEM I (Julij 1581—Julij 1584) bevat het, over drie jaren, omtrent 150 brieven. Eene korte opgave van den inhoud zal doen zien, dat het, wat het belangrijke betreft, voor geen gedeelte van deze Verzameling behoeft onder te doen.

Er komen vooreerst verscheidene brieven van Graaf JAN VAN NASSAU en zijn' zoon WILLEM LODEWIJK in voor, die hoogst wetenswaardige bijzonderheden bevatten, en doen zien, hoe de broeder en neef van WILLEM I de goede zaak des vaderlands waren toegedaan. De brieven van LOUISE DE COLIGNY en van het achtjarig dochtertje van Prins WILLEM, LOUISE JULIANA, die naderhand de gemalin van den Paltsgraaf werd, verwekken groote deelneming, als geschreven zijnde na den verraderlijken moord, aan haren gemaal en vader gepleegd.

Wat den Prins zelf aanbelangt, hier vindt men nog vele opmerkelijke bijdragen tot de kennis van zijne bedrijven,

inzigten en karakter, die hem als den hoofdpersoon van de Geschiedenis der *Nederlanden* in dit tijdvak blijven kenmerken.

Men kan de drie jaren van 1581—1584 nog in twee tijdperken verdeelen. Het eerste, van de afzwering van het gezag van den Koning van *Spanje* tot aan den aanslag van ANJOU in Januarij 1583, begon met eene groote onrust, tén gevolge van dezen beslissenden stap, en de vrees voor vernieuwde en sterker pogingen van PHILIPS, om de heerschappij en gehoorzaamheid weder terug te krijgen, die hem eindelijk opentlijk — waren opgezegd. De benoeming van den Hertog VAN ANJOU, als Heer dezer landen, stuitte voornamelijk de ijverigste voorstanders der Hervorming tegen de borst. Overal bleef de verwarring en op sommige plaatsen de regeringloosheid voortduren, en de oorlog met zijne verwoesting sommige provinciën, voornamelijk *Gelderland*, teisteren. Prins WILLEM kon, niettegenstaande al zijne pogingen, geene eenheid en zamenwerking in het bestuur en de verdediging des lands te weeg brengen. Men legde het er op toe, om het gezag van den nieuwen Landsheer zoo veel mogelijk te bekrimpen en in te korten. Het gedrag van Koningin ELIZABETH bleef te onzen opzigte weifelend, en hare hulp bestond meer in woorden en beloften, dan in aanbiedingen van manschappen en geld, waaraan een bijna volslagen gebrek was.

Echter kon de komst van den Hertog VAN ANJOU verademing geven. Hij kon de teugels van het algemeen bewind met meer vastheid aangrijpen, en zijne verheffing moest de Koningin van *Engeland* en HENDRIK III van *Frankrijk* meer tot bescherming der *Nederlanden* doen geneigd worden. Eindelijk begon de staat van zaken een meer geregeld aanzien te verkrijgen; de Hertog VAN PARMA zag zich door betere maatregelen en krachtiger tegenstand in zijne vorderingen gestuit, toen eensklaps de onberaden aanslag van ANJOU in *Antwerpen* alles weder omver wierp, en het land in eene krisis bragt, die niet dan met de geheele onderwerping aan het pas afgezworen gezag scheen te zullen eindigen.

De bescheiden omtrent het laatste tijdperk van 1583—1584 maken het grootste gedeelte van de hier voorkomende verzameling uit, en eindigen met den dood van WILLEM I, die nog moeijelijke dagen te doorworstelen had.

Verscheidene brieven geven een denkbeeld van de verwondering en verontwaardiging over het gedrag des Hertogs. Iedereen dacht, dat eene verzoening ongeoorloofd en onmogelijk was. De Prins alleen dacht er anders over; hij zag geen ander middel van uitkomst, dan om *Frankrijk* in zijne worsteling met *Spanje* te vriend te houden, en werkte met opregtheid om deze verzoening te doen plaats grijpen. Op eens daagt er in *Duitschland* een bedriegelijk licht op. De oorlog zou tegen den Aartsbisschop van *Keulen* uitbarsten, die zich voor de Hervorming verklaard had. De Protestantsche Vorsten van het *Duitsche* rijk zouden dien afvalligen Prelaat beschermen, en verder een einde aan de worsteling in de *Nederlanden* komen maken.

Prins WILLEM had volstrekt geen vertrouwen in den Keulschen kerkvoogd. Hij was in geenen deele tegen de gevolgen van zijnen stouten stap opgewassen. Men had er hier te lande echter andere verwachtingen van, en wilde zich daarom te minder weder aan ANJOU onderwerpen. Ondertusschen maakte PARMA weder vele veroveringen, bezette de eene stad voor, de andere na, en vooral het land van *Waas* in *Vlaanderen*. Eindelijk kwamen de kwade tijdingen uit *Duitschland*; de zoo gewigtige Keulsche opstand was geheel te niet geloopen, door de besluiteloosheid der *Duitsch*-protestantsche Vorsten, die ook door WILLEM I zoo dikwijls te vergeefs tot hulp waren aangezocht. De ondergang van den Keulschen Aartsbisschop was een treffende slag voor de *Nederlanden*, en de afval van de goede zaak nam meer en meer toe; ieder zocht, op het verraderlijk voorbeeld van den Graaf DE BERGHES, zijne bijzondere onderwerping en vrede met den Spaanschen Koning te maken; men had geen hulp van *Frankrijk*, waar de magt der *Ligue* dagelijks toenam, of van *Engeland*, dat door een' inval van de zijde van *Spanje* bedreigd werd, te verwachten; in één woord, de toestand der *Nederlanden* was sedert verscheidene jaren zoo hagchelijk niet geweest. Doch Prins WILLEM verloor den moed niet. Zijne brieven, in dien tijd aan zijnen broeder JAN VAN NASSAU geschreven, zijn hoogst merkwaardig, om den toestand des lands en dien van zijnen geest te doen kennen. Voorziende dat de zuidelijke gewesten weder onder het Spaansch beheer zouden moeten vervallen, trachtte hij de Noordelijke ten minste hiervoor te bewaren; hij slaagde in zooverre, dat men gereed stond hem als Graaf van *Holland* en *Zeeland* te

huldigen, toen hij door eene moorddadige hand werd nedergeschoten. Omtrent de opdragt der Grafelijkheid vindt men in dit deel nog zeer belangrijke bijzonderheden.

De Heer GROEN VAN PRINSTERER levert aan het slot zijner inleiding eene korte doch krachtige karakterschets van Prins WILLEM, waarin hij hem schildert, zoo als hij in de oorspronkelijke stukken der *Archives* voorkomt, die ook de schoonste lofrede op hem uitmaken, omdat zij hem doen voorkomen zoo als hij wezentlijk was; want de getuigenissen der tijdgenooten zijn hier zonder eenzijdigheid en vooringenomen partijzucht bijeengebragt. Even kernachtig is hetgeen de Verzamelaar aanmerkt omtrent de geschiedkundige waarde der Verzameling, waarvan wij hier de eerste *Serie* ontvangen. Het is eene kostbare mijn, waaruit de Geschiedschrijver van de 16de eeuw niet alleen voor de Historie der *Nederlanden*, maar ook voor die der overige Europesche Staten in dit belangrijk tijdsgewricht nieuwe en oorspronkelijke bouwstoffen putten kan; het is nog meer, het is een gedenkstuk voor de Geschiedenis opgerigt, een geheel, dat voor onzen geest oprijst, omdat de zoo zeer verschillende gedeelten, door de tusschengevoegde aanmerkingen, met orde en zamenhang aan elkander geschakeld zijn, zoodat zij elkander onderschragen en een geregeld gebouw uitmaken, waarin men zonder moeite al de deelen kan doorloopen. Men vindt hier een groot aantal bouwstoffen voor de kennis der daadzaken en karakters, niet alleen in de *Nederlanden*, maar ook in *Engeland*, *Frankrijk* en *Duitschland*, gedurende een zoo gewigtig tijdvak als de tweede helft der 16de eeuw, vereenigd. Eene hoofdwaarheid vooral wordt door deze oorspronkelijke stukken in het duidelijkst licht gesteld: dat, terwijl verscheidene Staten aanspraak maken, en zich de eer betwisten van, met ijver en opoffering van hunne zijde, op eene krachtige wijze tot de onafhankelijkheid der *Nederlanden* medegewerkt te hebben, zich hier juist het tegendeel vertoont, en men meer en meer van de weinige deelneming, geheime tegenwerking, ijdele beloften, schoorvoetenden, belangzuchtigen en daardoor meestal vruchteloozen onderstand der naburige Staten wordt overtuigd; terwijl het blijkt, dat juist de *Nederlanden*, door hunnen bijna wanhopigen tegenstand, aan de heerschappij van PHILIPS geboden, de gewigtigste diensten aan die Mogendheden en aan de zaak der Vrijheid en Hervorming hebben gedaan. De *Nederlanden*, die

zoo langen tijd de *Spanjaarden* bezig hielden, waren daardoor een voormuur voor *Engeland;* zij bevestigden hierdoor, ten minste op eene middellijke wijze, de godsdienstige en staatkundige regten der Hervorming in het *Duitsche* rijk, zij verdubbelden door hunnen invloed de kracht en de stoutheid der Calvinisten in *Frankrijk*, en hielpen den ondergang der *Ligue* en de verheffing van HENDRIK IV op den troon van *Frankrijk* bevorderen, zonder daar tegenover veel deelneming en onderstand te genieten; want het gedrag van ELIZABETH was dubbelzinnig en soms vijandig, dat van de *Duitsch*-protestantsche Vorsten traag en onbewegelijk, naauwelijks zelfs door klinkende munt in beweging te brengen. Eindelijk de onstandvastigheid en de valsche staatkunde der Vorsten uit het Huis van *Valois*, die zich zoo zeer door hun verraderlijk gedrag met het bloed der *Hugenooten* bezoedelden, bragten aan de *Nederlanden* oneindig meer schade dan voordeel toe. Men zal dus hier, in plaats van hulp en opoffering, onverschilligheid, lafheid en verraad vinden, en versterkt worden in de overtuiging, dat Prins WILLEM en onze voorvaderen hunnen eenigen steun vonden in hunne standvastige volharding en in een vast vertrouwen op de regtvaardigheid hunner zaak en de hulp der Voorzienigheid, welke hen niet verliet, die voor hunne regtmatige privilegiën en vrijheid van geweten en Godsdienst streden.

Mr. GROEN VAN PRINSTERER eindigt met de betuiging, dat de grootste getrouwheid en onpartijdigheid hem ten regel verstrekt hebben in de keus der brieven en stukken, die zoo veel mogelijk in hun geheel door hem geleverd zijn, en dat hij in zijne opheldering, zelfs in de beoordeeling van de daden onzer wreedste vijanden, die onpartijdigheid niet uit het oog verloren heeft. Hij komt in eene uitgebreide aanteekening terug op het geschil, met den Heer Mr. H. C. VAN HALL gevoerd, over het regt van het nageslacht om brieven van bijzondere personen openbaar te maken, en geeft een volledig overzigt van de gronden, tijdens de uitgaaf van diens geschrift over HENDRIK VAN BREDERODE in zijn *Antwoord* ontwikkeld. Bij deze gelegenheid vindt men zeer wetenswaardige bijzonderheden omtrent den last, dien de Heer GROEN VAN PRINSTERER, bij de uitgaaf der Archiven, van Koning WILLEM I gekregen heeft, die hem alle vrijheid liet, van, met inachtneming der bescheidenheid, alle voorkomende stukken in het Archief van het Huis van *Oranje*, die eenig-

zins van belang voor de Geschiedenis in het algemeen en die van de *Nederlanden* in het bijzonder konden zijn, in hun geheel, zonder eenige uitlating, in het licht te geven. — Het zal den bezitters van deze hoogstgewigtige Verzameling aangenaam zijn te vernemen, dat, nog in den loop van 1847, Mr. RODEL NIJENHUIS er een Register op zal geven. Door deze moeijelijke en meer verdienstelijke dan aangename taak zal het gebruik voor den Geschiedonderzoeker aanmerkelijk gemakkelijker worden.

In de inleiding van het *Supplement* op de eerste *Serie* der Archieven geeft Mr. GROEN VAN PRINSTERER te kennen, dat hij wel eens de hoop koesterde van door volhardende nasporingen al de onuitgegevene stukken aangaande WILLEM I te vereenigen. Sedert lang is hij echter van zulk een voornemen teruggekomen; hij zag daarvan in het eerst al de uitgebreidheid en moeijelijkheid niet in. Men kende ook vóór eenige jaren de grootheid der schatten nog niet, wier bestaan ons door den onvermoeiden ijver van verscheidene buitenlandsche geleerden is ontdekt. De verbeelding wordt in verwarring gebragt, wanneer men bedenkt, wat de openbare verzamelingen bevatten, welker wetenschappelijke ontginning naauwelijks begonnen is. In de Archiven van het Ministerie van buitenlandsche zaken te *Parijs* behoeft men slechts de uitgebreide correspondentie met *Holland* vlugtig te doorloopen, om een denkbeeld te krijgen van de massa geschiedkundige bouwstoffen, hier voorhanden. Waarschijnlijk zal de overvloed hiervan te *Londen* en te *Weenen* niet minder wezen. Al bepaalt men zich alleen tot het tijdvak van WILLEM I, men zal een getal van oorkonden verkrijgen, dat alle vermoedelijke berekening verre te boven gaat. Men kan reeds door de uitgaaf van den Heer WEISS zich een denkbeeld van de waarde der papieren van GRANVELLE vormen. De aanduidingen van den Heer RANKE doen ons dikwijls een licht opgaan over de menigte der bijzondere correspondentiën, die in de Archiven der *Duitsche* vorstenhuizen begraven zijn. De Heer GACHARD moet van zijne reizen in *Spanje* een groot aantal brieven van het hoogste aanbelang medegebragt hebben. Zijne verslagen en die van den Heer RANKE over de openbare verzamelingen van *België* laten den rijksten oogst verwachten, en de correspondentie van KAREL V, door den Heer LANZ, is een sprekend bewijs, dat

er niets overdrevens in hunne berigten daaromtrent voorkomt. Het is te vermoeden, dat het werk over de Hervorming, van den verdienstelijken Geschiedschrijver MIGNET, ons nog bronnen in *Frankrijk* zal leeren kennen, die lang afgesloten waren.

Mr. GROEN VAN PRINSTERER heeft zich dus in dit *Supplement* tot weinige, namelijk 79 brieven en stukken, maar zeer belangrijke toevoegselen, bepaald, waarvan men in de inleiding een kort overzigt verkrijgt. Hij eindigt met zijne wijze van behandeling nogmaals bloot te leggen en te verdedigen, en neemt afscheid met deze woorden: »Wij zullen op eene duistere wijze aan anderen den weg bereiden, om zich na ons beroemd te maken; wij zullen onze aanmoediging en belooning vinden in het gevoel van pligt, in de genoegens van den arbeid, en, zoo er nog meer toe noodig is, in de gedachte, dat men grondslagen behoeft, die zich zedig onder de aarde verbergen, om eenmaal een' Dom op te rigten, die zich statig naar den hemel zal verheffen."

Ref. brengt den Uitgever der Archiven van het Huis van *Oranje-Nassau* zijnen opregten dank voor de moeite, volharding en geleerde onderzoekingen, die hij, zoo vele jaren achtereen, aan deze moeijelijke taak heeft te koste gelegd, waardoor hij voor het belangrijkste en meest ingewikkelde tijdvak onzer Geschiedenis een gedenkteeken heeft opgetrokken, waarvoor niet alleen zijne tijdgenooten, maar ook volgende geslachten hem de schatting hunner dankbaarheid verschuldigd zijn. Zijn arbeid mag gerust naast dien van eenen WEISS, GACHARD, LANZ en zijn' landgenoot VAN DEN BERGH prijken, als eene rijke en vruchtbare bron voor de Geschiedenis der 16de eeuw, als eene vraagbaak, welke de Geschiedschrijvers van dat tijdvak nimmer te vergeefs over de gewigtigste vraagstukken van dien tijd zullen raadplegen. Hoezeer zich de meesten, evenmin als Ref., in alles met de godsdienstige en staatkundige gevoelens van den Verzamelaar, in zijne Inleidingen en Opheldering ten toon gespreid, zullen kunnen vereenigen, zullen zij zijne innige overtuiging eerbiedigen, die zich zonder schroom voordoet, en hem openlijk doet uitkomen voor hetgeen hij voor waarheid houdt, al druischt het aan tegen de algemeene wijze van zien, gelijk zijn oordeel over sommige personen en zaken van het gewone,

dat soms door jaren of vooroordeel en partijzucht gezag verkregen heeft, vaak verschilt.

Wij wenschen dus onze geschiedkundige litteratuur geluk met de aanwinst van deze merkwaardige Verzameling van bouwstoffen, uit het stof van een Vorstelijk Archief in het volle licht der openbaarheid, en voor een ieder, vooral voor geschiedonderzoekers, toegankelijk gesteld.

Over Plaatselijke Begrooting, *door* J. R. THORBECKE. *Te Leyden*, *bij* P. H. van den Heuvell. 1847. *In gr.* 8*vo.* 131 *bl.* *f* 1-90.

De Onschendbaarheid des Konings gehandhaafd. Te Leyden, *bij* J. H. Gebhard en Comp. 1847. *In gr.* 8*vo.* 32 *bl.* *f* :-30.

Ook dit werkje van Prof. THORBECKE zal thans wel reeds in de handen van een ieder zijn, die prijs stelt op de beoefening van ons Staatsregt, of die het ambtshalve, b. v. ook als hoofd of lid van eenig plaatselijk Bestuur, vooral wat de regten en pligten van Gemeentebesturen aangaat, behoort te kennen, en tevens waardig is zulk eene vereerende betrekking te bekleeden. — Zal men eindelijk gaan letten op het ongrondwettige der wijze, waarop de stedelijke Begrootingen tegenwoordig tot stand komen? Zullen eenmaal de plaatselijke Besturen in waarheid *selve* de begrootingen opmaken; zullen de Provinciale Staten die beoordeelen, en de Gemeentebesturen zich dan naar die beoordeeling gedragen? Zullen eenmaal de twee percenten voor het Rijk worden afgeschaft, die zeker op geene stedelijke begrooting behooren? Kortom, zal het scherpzinnig en dieptredend onderzoek van den allezins bevoegden Schrijver vruchten dragen? — Wij hopen of liever wij wenschen het; maar wij durven er weinig staat op maken. Immers twee dingen zouden dan wel noodig zijn: moed en standvastigheid bij de plaatselijke Besturen, tot herneming hunner in de Grondwet bestaan hebbende, maar door de Reglementen en de tenuitvoerlegging daarvan hun al ras ontweldigde regten, en opregte gezindheid bij de hooge Regering en de provinciale Staten, om van het als verkeerd aangewezene, maar zoo vele jaren herwaarts gemeenschap-

pelijk bewandelde dwaalpad terug te keeren. Gebeurt zoo iets, ons zal het aangenaam en verblijdend zijn; doch wij vreezen.

In zeker opzigt sluit het vlugschrift: *De Onschendbaarheid des Konings gehandhaafd*, zich bij THORBECKE's verhandeling over de plaatselijke begrooting aan. Gelijk de Hoogleeraar op een bepaald punt, zoo zoekt de ongenoemde Schrijver, wat den grondslag van onzen Regeringsvorm betreft, ons tot de ware beginselen van elke constitutionele Regering te leeren doordringen. Hij rigt zich vooral tegen het stukje: *Onschendbaarheid des Konings, te 's Gravenhage, bij de Erven* DOORMAN, 1847, door ons in de *Lett.* voor Nov. 1847, N°. XIV, bl. 637—639, beoordeeld, en ieder, die onze Recensie aldaar gelezen heeft, zal gereedelijk inzien, dat, gelijk wij de ontkenning van des Konings onschendbaarheid aldaar bestreden, wij alzoo de handhaving van dat onmisbaar beginsel eener grondwettige Staatsregeling, zonder hetwelk ook de onze eene hersenschim is, van harte toejuichen. Wij beschouwden als grondfout van het bij de Erven DOORMAN uitgegevene stukje, dat de opsteller de *zedelijke* met de *staatsregtelijke* verantwoordelijkheid verwart; welke staatsregtelijke verantwoordelijkheid wij splitsten in de *parlementaire*, zich oplossende in het al of niet aanblijven der Ministers, voor de Staten-generaal, en de *judiciële*, waarover opzettelijk in de Grondwet gehandeld wordt, voor den Hoogen Raad; en wij stelden de onschendbaarheid des Konings daarin, dat hij, hoewel zedelijk verantwoordelijk aan God en zijn geweten, noch parlementair aan de Volksvertegenwoordiging, noch judiciëel aan den Hoogen Raad, en dus in geenerlei opzigt staatsregtelijk verantwoordelijk is.

In 't wezen der zaak is de Schrijver der thans aangekondigde brochure het met ons eens; maar, terwijl hij de onbetwistbaar bestaande zedelijke verantwoordelijkheid des Konings laat rusten, bepaalt hij zich tot de staatsregtelijke, die hij insgelijks onderscheidt in eene staatkundige of *parlementaire*, en in eene strafregtelijke of *penaal-judiciële*. Hij vindt de hoofdfout van het andere werkje meer in de verwarring der staatkundige met de strafregtelijke verantwoordelijkheid der Ministers. Hij toont aan, dat geenerlei Grondwet, ook de onze niet, de *parlementaire* verantwoordelijkheid afzonderlijk behandelt, maar dat zij drukt op de

Ministers, en wel op alken te zamen of op het Ministerie, geenszins krachtens eenig wetsartikel, maar uit den aard van elken vertegenwoordigenden Regeringsvorm. Hij neemt dan ook, ingevolge Art. 74 der Grondwet, met ons aan de onmisbaarheid der medeteekening van een' Minister, zal eenig Besluit geacht kunnen worden van den constitutionelen Koning afkomstig te zijn, en bewijst, dat Art. 75—77 der Grondwet alleen de strafregtelijke verantwoordelijkheid op het oog heeft. Het betoog is duidelijk en grondig, en dit opstel is een uitmuntend tegengif tegen het gevaarlijk werkje, dat bij de Erven DOORMAN het licht zag.

De St. Paulus-rots. Dichtstuk van BERNARD TER HAAR. *Te Amsterdam, bij* G. W. Tielkemeijer *en* W. Willems. 1847. *In gr.* 8*vo. XII en* 208 *bl. f* 2-90.

Het is niet altijd een bewijs voor de wezenlijke waarde van letterkundige voortbrengselen, dat zij vele koopers en lezers vinden, en een tweede en derde druk van een Gedicht is geen onbedriegelijk kenteeken, dat het twee- of driemaal fraaijer is, dan stukken, waarvan het bij de eerste uitgave blijft. Wij gelooven, bij voorbeeld, niet, dat er tot heden eene tweede oplage van het regt schoone Dichtstuk des Heeren BOGAERS, *De togt van Heemskerk naar Gibraltar*, is noodig geweest; terwijl men, daarentegen, vier of vijf uitgaven van DA COSTA's Lied van *Vijfentwintig jaren* heeft zien verschijnen, een bonte en brokkelige wildzang, even gebrekkig van bewerking als van conceptie. Van waar deze tegenstrijdigheid? Is het omdat de Fortuin, gelijk in alles, ook zelfs in letterkundige voortbrengselen de hand heeft? Is het omdat de Auteur zich een' aanhang, eene *clique* heeft weten te verschaffen, die zijne waren aanprijst, en dat, de minste koopers kenners zijnde, de menigte zich op de verzekering van den marktschreeuwer verlaat, en zich zou schamen, niet meê te bewonderen, wat door anderen bewonderd wordt?

Het voor ons liggend Dichtstuk van den Heer TER HAAR heeft binnen weinige maanden zijn' derden druk beleefd. Men vreeze echter niet, dat wij het bovengezegde daarop, in een kwaden zin althans, zouden willen toepassen. Indien dit ongewoon verschijnsel aan de gunst der Fortuin moet worden

dank geweten, zoo heeft de Fortuin ditmaal hare gunst niet onbillijk en onregtvaardig uitgedeeld. Of, indien men aan eenigen aanhang zou mogen denken, het zou alleen aan dien kunnen zijn, dien de geliefde Leeraar in zijne hem te regt vereerende leeken vindt; en al mogten ook deze, minder om het Dichtstuk dan om den Dichter, de ruime verspreiding en het gunstig vertier van zijn werk hebben bevorderd, hunne medewerking en bescherming zou voorzeker aan geen onwaardigen arbeid zijn verleend.

Wij zullen van dit in vele opzigten fraaije stuk geen uitvoerig critisch overzigt geven: een ander beoordeelaar heeft dat reeds met scherpte en, ja, met scherpzinnigheid gedaan. Onze voornaamste bedenking zou tegen het onderwerp zelf gerigt zijn. Niet omdat wij eene schipbreuk in 't algemeen eene min geschikte stoffe ter dichterlijke behandeling achten; integendeel, wij houden die daartoe bij uitnemendheid uitlokkend en geschikt; — maar omdat het hier eene schipbreuk geldt, die als onder ons oog heeft plaats gehad en waarvan de levende getuigen in ons midden verkeeren. De minste afwijking of verandering in de bijzonderheden zou het gedicht fabelachtig, logenachtig en voor het doel van onwaarde hebben doen zijn. De vleugelen des Dichters waren gebonden: hij moest waarheid geven, hetzij deze al of niet dichterlijk mogt zijn. Het was hem verboden, zijn onderwerp te beheerschen, te vervormen, te herscheppen; zich een standpunt te kiezen, hem door zijne verbeelding en gevoel aangewezen, en vrij te zijn in de keuze van schilderingen en tafereelen. Een historisch feit, dat men verpligt is, of zich verpligt acht, in hoofddaad en bijzonderheden getrouw terug te geven, kan, uit den aard der zake, niet veel anders dan eene — hetzij dan minder of meerder behagelijke — kronijk opleveren. Dit is dan ook eenigermate het Dichtstuk van den Heer TER HAAR geworden, zij het dan ook eene kronijk, schilderachtig en bevallig bij uitnemendheid. Het gebrek ligt in het onderwerp, niet in den Dichter. Waarlijk, men staat meermalen verbaasd, de dagverhalen van den scheepsheelmeester HANOU en den stuurman VIERROW met het Gedicht des Heeren TER HAAR vergelijkende, over de gemoedelijke getrouwheid, waarmede de Dichter zijne berigtgevers op den voet gevolgd is. Geen hinderlijker teugels konden zijner verbeelding worden aangelegd; in geen knellender keurslijf kon hij zich hebben laten rijgen. — Mogt er in

latere eeuw een Dichter opstaan, die de schipbreuk op de *St. Paulus-rots* ten onderwerp voor zijne zangen kiest, hij zal den hinderpaal niet ontmoeten, die den Heer TER HAAR belemmeren moest. Geen ooggetuige zal hem van onwaarheid kunnen beschuldigen, als hij zich toestanden schept, die zijn gevoel of zijne verbeelding hem opgeeft. De Dichter kan geen Historieschrijver zijn. Hij kan geene gebeurtenissen, die onder ons oog zijn voorgevallen, bezingen, zonder zich bloot te stellen aan het gevaar van onpoëtische waarheid of gelogenstrafte poëzij te leveren. Voor den Dichter moeten historische feiten verwijderd en verouderd zijn. Wij zouden dat met menigte voorbeelden kunnen staven.

Naarmate echter de klippen dreigender en onvermijdbaarder waren, waarop zich de Heer TER HAAR verzeilen moest, verdient hij te meerderen lof, dat hij zijne schade hersteld en zijn verlies vergoed heeft door zijne welluidende en boeijende verzen. Zijn gedicht munt uit door eene rijke en welige versificatie. Wij waren voornemens, daarvan althans een paar proeven te leveren; maar wij zijn belemmerd in onze keuze om den overvloed, waaruit wij te kiezen hebben. Gemakkelijker taak zou het zijn, eenige minder gelukkige passages aan te halen, juist omdat er zeer weinige te vinden zijn. — De Dichter heeft aan de mode van den tijd toegegeven, door nu en dan een afwisselende versmaat aan te slaan en kortere regels tusschen de langere te laten invloeijen. Hij is echter daarin niet zoo smakeloos te werk gegaan als vele zangers van den laatsten tijd. Het meest heeft het ons bedroefd, dat hij het voorbeeld van vele onzer tegenwoordige verzenmakers gevolgd heeft, die dikwijls zoo slordig en met zoo veel losbandigheid zich valschklinkende en onvolkomen rijmwoorden veroorloven, zich daarbij op eenige voorbeelden van BILDERDIJK beroepende, van wien zij niets anders in staat zijn over te nemen of na te volgen dan zijne gewaagde vrijheden. Wij vinden namelijk in het Dichtstuk van den Heer TER HAAR niet slechts de E op de A, als *kermen* en *ontfermen* op *armen* — *smart* en *hart* op *werd* — *harder* op *verder* en *zwerm* op *alarm* gerijmd, maar ook de A op de O, als: *flauwt* op *hout*, *dauw* op *zou* enz. Wij vinden niet slechts te arme rijmen, als: *kust* op *gudst*, *spits* op *is*, maar ook te rijke, als: *kasteel* op *kapiteel*, *gebed* op *bed*. Het afgeknot *deê* voor *deed* komt menigmaal voor, en ook het alleronbevalligst *schoonheid* op *ten toon spreidt* is ons niet kwijt-

gescholden. De Heer TER HAAR behoeft dergelijke hulpmiddeltjes niet; hij is een te geoefend versificateur, dan dat hij dergelijke sproetjes en schrammetjes op de frissche wangen zijner aanvallige Muze zou behoeven te dulden. Bij schoonheid van den eersten rang (de poëzij zelve) mist men ongaarne die van den tweeden: een onbevlekte kleedij.

Het poëtisch basterdgeslacht van onzen tijd, de nieuwerwetsche berijmers van ouderwetsche fabelen en mysteriën, zullen welligt den neus voor onze aanmerkingen ophalen; het is hun gegund. De Heer TER HAAR zal ons de aanwijzing der vlekjes, die zijne beminnelijke zangster niet schooner maken, ten goede houden. Wij bekennen, dat wij, zonder de aanwijzing daarvan, niets dan lof zouden hebben weten te geven.

Wij hopen, dat de Heer TER HAAR, bij eene volgende keuze van een onderwerp voor zijne zangen, daarin gelukkiger moge slagen. Eene vrije stoffe, of liever een historisch feit uit een meer verwijderd tijdperk, zal zijnen dichtgeest minder belemmeren en hem de vleugelen onbedwongen kunnen doen uitslaan. Eene dichterlijke conceptie, aan eene versificatie zoo welig en schilderachtig als de zijne gepaard, zou een meesterstuk kunnen opleveren.

De *St. Paulus-rots* mag in geene poëtische verzameling ontbreken, ook niet in het boekenrekje van eene vrouw van beschaving en smaak. Zij zal deze poëzij verstaan, 't geen niet van alle poëzij kan gezegd worden. De Heer TER HAAR heeft eene waardige plaats op den vaderlandschen zangberg ingenomen, en de zeer kleine kring onzer begaafde Dichters is met een uitmuntend medelid vermeerderd.

Het Leesgezelschap te Diepenbeek, door P. VAN LIMBURG BROUWER. *Te Groningen, bij* W. van Boekeren. 1847. *In gr.* 8*vo.* 371 *bl. f* 3-60.

Rec. vat met een weemoedig gevoel de pen op, om verslag te doen van het boek, welks titel hierboven wordt opgegeven. De dood heeft den bekwamen Schrijver weggerukt, vóór dat dit werk de pers nog had verlaten. Het is waarschijnlijk het laatste, wat wij van zijne hand zullen ontvangen. Nog in de kracht zijns levens werd hij ons ontrukt; en zoo zijn dood in de geleerde wereld eene plaats doet

openvallen, die niet spoedig weder vervuld zal worden, ook voor de vaderlandsche letteren is zijn afsterven een groot verlies. VAN LIMBURG BROUWER heeft onze taal verrijkt met een aantal geschriften van den meest onderscheiden inhoud en vorm, maar die alle sieraden onzer letterkunde mogen worden genoemd. Hij vereenigde veel, wat men zelden vereenigd vindt, en waardoor hij, die als geleerde door diepe en grondige wetenschap uitmuntte, en die, in vruchtbare werkzaamheid in het vak zijner studie aan de meesten onzer vaderlandsche geleerden ten voorbeelde mag strekken, ook voor het grootere publiek een aangenaam en geliefd en tevens degelijk Schrijver werd. Hetzij wij hier het oog vestigen op ernstige lectuur, hetzij wij zien op het aantal van grootere en kleinere geschriften, die door geestigheid en luim, soms door scherpe satire zich onderscheiden, hoe rijk is de oogst geweest, dien de vaderlandsche letterkunde aan den bekwamen en ijverigen man is verschuldigd! Heeft men ze niet altijd op den regten prijs gewaardeerd, en verdwenen er sommige, misschien enkel omdat er geen naam op den titel stond, in den vloed van onbeduidende geschriften van den dag, het pleitte zeker niet voor de scherpzinnigheid van het publiek, dat eenen naam noodig schijnt te hebben, zoo het aan het eene of andere werk zijne aandacht zal schenken, en dat dikwijls goede en verdienstelijke boeken over het hoofd ziet, wanneer ze niet met die aanbeveling in het licht verschijnen. Vergeten zijn daardoor, althans bij veel velen, onderscheidene stukken, die tot de geestigste voortbrengselen onzer letterkunde behooren, en die wij aan de pen van VAN LIMBURG BROUWER zijn verschuldigd.

Hoogen prijs stellen wij dan ook op dit laatste werk van zijne hand, en betreuren het zeer, dat hij de uitgave niet heeft mogen beleven. Wij zouden het niet onbelangrijk geacht hebben, dat hij zelf de voorrede had kunnen schrijven, en daarin misschien het oogpunt had aangewezen, waaruit hij zijn boek wenschte beschouwd te zien, het eigenlijke doel, dat hij zich daarbij voorstelde. Wellig zal men zeggen, dat het werk voor zichzelve behoort te spreken, en dat men het als ten deele althans mislukt moet beschouwen, wanneer eene opzettelijke aanwijzing van het doel noodig moet worden geacht. In het algemeen moge dit waarheid zijn; doch in vele gevallen is dat zoo niet. Wanneer de hartstogten en driften der menschen mede in het spel komen,

wanneer er sprake is van denkbeelden en begrippen, waarover gestreden wordt, die hier met vuur worden verdedigd, daar met evenveel hevigheid worden aangevallen, zijn verkeerde beoordeelingen ligt te verklaren. In eenen tijd van woeling en gisting, gelijk de onze ongetwijfeld is, zoowel in het godsdienstige als in het staatkundige, worden zelden de dingen met onpartijdige blikken beschouwd. *Het Leesgezelschap te Diepenbeek*, nu, handelt over punten, vooral het godsdienstige betreffende, die aan de orde van den dag zijn, en het kan schier niet anders, of ieder zal naar zijne bijzondere wijze van denken over die punten het boek beschouwen en beoordeelen. Er zal van sommige kanten een kreet tegen worden aangeheven, omdat men zich in zijne lievelingsbegrippen ziet aangetast. Anderen zullen het werk scheef beoordeelen, en er bedoelingen in zoeken, die de Schrijver niet had, en die zij er ook niet in zoeken zouden, indien het niet ware, dat juist over deze of gene school veel gesproken wordt, en men al aanstonds het oogmerk vermoedt, om deze ten koste van andere te verheffen. Het heeft den Schrijver niet mogen gebeuren, zelf zijn werk in het licht te geven, en het van zoodanige voorrede te voorzien, als wij zouden hebben gewenscht. Hoeveel liever hadden wij die gevonden, dan het berigt, waarmede thans des Schrijvers Broeder het werk heeft uitgegeven! Zulk eene voorrede is eigenlijk overtollig; en, wat men er van zeggen moge, zij blijft altijd eenigzins vreemd uit de pen van eenen Gereformeerden Predikant, althans zoo Rec. niet dwaalt in datgene, wat hij als het groote doel van dit werk meent te moeten erkennen.

De hoofdinhoud van dit verhaal is deze. Men moet in het dorp *Diepenbeek* een' nieuwen predikant hebben. De voorlaatste dominé was er een geweest van den echten ouden stempel, zoo zuiver en vast in de leer, als men slechts wenschen kon; de laatste, hoezeer een braaf, goed mensch, was den *Diepenbekers* lang niet orthodox genoeg. Men besluit dus, om, vóór dat men tot eene nieuwe keuze komt, goed toe te zien, dat men zich niet weder bedriege. De leden van het Leesgezelschap vereenigen zich, om te dien einde zichzelv' nog eens in de kennis der waarheid te oefenen en hunne zamenkomsten aan het lezen van Catechismus en Formulieren toe te wijden. Bij den aanvang zijn allen zeer regtzinnig, sommigen uit overtuiging, anderen op goed ge-

loof aannemende, wat hun is voorgezegd, of zonder over de zaken ooit veel te hebben nagedacht. Al spoedig begint zich evenwel oneenigheid te vertoonen; en vooral een der hoofdpersonen, de oude zeekapitein, kan zich met veel, wat hij nu hoort verkondigen als leer der Kerk, volstrekt niet vereenigen; dat geeft aanleiding tot twist en tweedragt, en het Leesgezelschap raakt geheel uit elkander. — Wij laten het verhaal zelf thans onaangeroerd; dat is slechts het uitwendige kleed. Het eigenlijke doel zal wel te zoeken zijn in alles, wat hier over Kerkleer en Formulieren wordt gesproken.

Maar, ook wanneer men dat erkent, zal men ligt nog zeer verschillen in de nadere bepaling van dat doel. De een zal er eene verdediging van de Groningsche theologische school tegenover de hyperorthodoxen in zien, zoo hij al niet uit de toevallige en tot de zaak niets afdoende omstandigheid, dat de drie proponenten, welke op het beroep prediken, aan de drie verschillende akademiën hebben gestudeerd, zou willen opmaken, dat het den Schrijver te doen is geweest, om in hen typen te leveren van den geest, die aan de onderscheidene hoogescholen heerschende is; hij merkt dan niet op, dat hier de naam van *Groninger* enkel gebruikt wordt als een schimpnaam en door lieden, die volstrekt onbevoegd en onbekwaam zijn, om over de zaak zelve te oordeelen; dat ook de Groninger proponent RUSTING niet als een verdediger van de bepaalde denkwijze der Groninger hoogeschool optreedt, maar eenvoudige practische Christelijke waarheid predikt, waarbij hij geheel buiten de dogmatische leerstellingen blijft. *Groninger* is hij, omdat hij te *Groningen* heeft gestudeerd; dat is voldoende voor den dommen en bevooroordeelden hoop. — Een ander zoekt ligt het hoofddoel in de tentoonstelling van de partij der streng-orthodoxen, die de Gereformeerde Kerk sedert jaren in rep en roer zet, en aan de zaak van waarachtige verlichte en redelijke godsdienstkennis in ons vaderland, even als elders door hare woelingen en haren onchristelijken geest van uitsluiting, onberekenbaar nadeel heeft toegebragt. Rec. zal niet ontkennen, dat dit ongetwijfeld mede de bedoeling des Schrijvers is geweest, èn omdat hij het noodig rekende deze lieden den scherpen geesel zijner satire te doen gevoelen, èn omdat hij dit ook noodig had ter bereiking van zijn hoofdoogmerk. Maar hij gelooft tevens, dat den Schrijver eene

hoogere gedachte voor den geest zweefde, die niet enkel de streng-orthodoxe partij, maar de geheele Gereformeerde Kerk in het algemeen betreft. Het is hier niet de vraag over het al of niet aannemelijke van dit of dat leerstuk, maar de groote vraag over de formulieren zelve, in haren ganschen omvang. De geheele slotsom van het boek komt eigenlijk daarop neder, dat alle formulieren van eenigheid eene dwaasheid, ja onmogelijkheid zijn. Dat wordt er nu wel niet met die woorden in uitgesproken; maar ieder nadenkende moet wel tot dat besluit gebragt worden. De zeekapitein drukt het op zijne manier in zijn laatste gesprek met den Roomschen pastoor, bl. 383 en volg., aldus uit: »Ik zal 't u nu maar vertellen, maar geheel onder de roos, en gij moet mij beloven, er nooit van te spreken. Wij hebben hier, bij mij aan huis, bijna week aan week, vergaderingen gehouden, de burgemeester, drie ouderlingen, PEPERKAMP enz., soms ook met den jongen DE LANGE. Daar zouden we ons eens schrap zetten, om zelve die leer goed te leeren, en ze er zoo in te pompen, dat, als er hier eens een op de proef kwam preken, wij hem terstond een knip op den neus kouden zetten, zoodra hij maar een duimbreed van den koers afweek. En wat denkt gij, dat wij uitgerigt hebben? Zoolang er één voorlas en de anderen zwegen, ging 't goed — natuurlijk; maar naauwelijks begonnen we er over te spreken, of wij waren 't, de een hierover, de ander weer over wat anders, altijd oneens. 't Was een gehaspel zonder eind. Ik vooral had het gedurig met HARTMAN aan den stok; maar op 't laatst was ten minste de helft der vergadering reeds van eene andere leer dan de leer der kerk, zoo als HARTMAN zegt; en, wat het mooiste is, nu heb ik nog gehoord, dat die zelfde HARTMAN zelfs mijn' goeden WILLEM, en zijn' vader er bij, van ketterij beschuldigde, en dat hij NB. den eerzamen PEPERKAMP voor een' ongeloovige, voor een' Antichrist uitmaakt. Dus, hoe gij eene algemeene leer zoudt maken voor eenige millioenen menschen, als vijf of zes niet eens in 't vriendschappelijke over eenige punten spreken kunnen, zonder elkander in den baard te varen, dat begrijp ik niet. En buitendien, waartoe? Weet gij wat, ieder stuurt zijn eigen koers, gij naar uwe overlevering, HARTMAN naar zijn' Heidelberger, ik naar een paar artikeltjes, die ik des noods op den nagel van mijn duim zou kunnen schrijven, (zeelui zoeken altijd plaats uit te halen) ons volkje in 't algemeen naar den Bijbel, ieder naar zijn vermogen, en daarmede denk ik, dat wij allen het verst zullen komen."

In deze slotsom van des zeekapiteins beschouwingen meent Rec. het eigenlijk bedoelde punt te vinden. Had de Schrijver het mogen beleven, dat het werk geheel was afgedrukt, misschien had hij aan het einde hier of daar een' kleinen toets aangebragt, waardoor zijn hoofdoogmerk nog duidelijker ware uitgekomen. Maar ook nu, dunkt ons, kan er geen

twijfel aan zijn, of dat was het groote doel, dat de Schrijver beoogde. Het is geen aanval op deze of gene partij, maar, zoo gij wilt, op een kenmerkend iets van de geheele Gereformeerde kerk — het gebonden zijn aan formulieren, aan menschelijke bepalingen, naar het licht van vroegere eeuwen door feilbare menschen vastgesteld, maar voor onze dagen niet meer geschikt, en eenen band vormende, waardoor enkelen zich uit overtuiging laten binden, waaraan velen, zonder er over na te denken, zich gebonden rekenen, maar waaraan even velen zich ontscheuren, omdat zij zich onder het juk van menschelijke geestelijke overheersching niet kunnen of willen buigen. Wat in dit opzigt voor vroegere tijden paste, dat voegt niet meer voor onze dagen; en de verschijnselen in de Gereformeerde kerk zelve zijn daar, om het overtuigend te leeren.

Na deze uiteenzetting van datgene, wat Rec. als het groote doel van het geheele boek beschouwt, (niet zonder oogmerk wordt overal van *de Kerk* gesproken) willen wij er nog een enkel woord bijvoegen over de wijze, waarop de Schrijver zijn plan heeft ten uitvoer gebragt. Zijn oogmerk was niet, een ernstig betoog over het onderwerp te leveren, maar *ridendo dicere verum*, zietdaar, wat hij zich ter taak stelde. Onder hen, die in den aanvang als voorstanders der kerkleer voorkomen, vindt men verschillende typen. De welmeenende, maar onnadenkende, die op goed geloof heeft aangenomen zonder nader onderzoek, wordt vertegenwoordigd door den ronden zeekapitein; in anderen ziet men de domme napraters of de onverdraagzame ijveraars, of ook de vrome huichelaars. Ware het hier te doen geweest om een pleit over het al of niet aannemelijke van onderscheidene leerstukken, de voorstanders der orthodoxie hadden regt, om zich te beklagen, dat er geen scherpzinniger verdedigers van deze werden ingevoerd. Maar het gold hier niet de spitsvondige verdediging van deze of gene begrippen; de bestrijders staan niet veel hooger dan hunne tegenpartijders in kennis en wetenschap. Juist dergelijke eenvoudigen zijn gekozen, om te doen gevoelen, dat ook bij dezulken, bij de minste wisseling van denkbeelden, geheele eenstemmigheid en onderwerping aan de formulieren eene onmogelijkheid is. Wie kan het daarbij den Schrijver ten kwade duiden, dat de partij, die met alle geweld aan het oude wil vasthouden, in hare onverdraagzaamheid, heftigheid, onbeschoftheid en liefdelooze uitsluiting van andersdenkenden, met scherpe trekken wordt geteekend? Hebben niet de laatste jaren vele ondervindingen opgeleverd, die deze schildering meer dan regtvaardigen? Lieden, als de heer VAN GROENENDAAL, zijn ook geene zeldzaamheden; en de verschijnselen des tijds geven aan het waarschuwende beeld, dat hier geteekend is, dubbele gepastheid.

Zullen wij nu spreken over de kennis van zaken, die ook

in dit boek, schoon vreemd aan 's mans studie, overal doorblinkt, over de geestigheid en het vernuft, waarvan dit werk op iedere bladzijde overvloeit, over de losse, gemakkelijke wijze van voorstellen, den eigenaardigen stijl, de aardige teekening der onderscheidene karakters, over al datgene, waardoor dit boek den lezer boeit en wegsleept? Wie ooit soortgelijke werken van VAN LIMBURG BROUWER heeft gelezen, zal hier al die eigenschappen van den uitstekenden Schrijver terugvinden, welke hij elders heeft bewonderd, en gereedelijk verklaren, dat dit verhaal onder de geestigste van zijne geschriften behoort.

Zoo als wij zeiden, tegenspraak, scheeve beoordeeling zal dit boek niet ontgaan. Wij voor ons verheugen ons in deszelfs verschijning, niet enkel als in eene aanwinst voor onze letterkunde, maar ook om de onloochenbare waarheid, die het al spelende verkondigt. Pastoor LABARIUS heeft het in de hoofdzaak aan het regte eind, wanneer hij in hetzelfde gesprek, waarvan wij straks een gedeelte aanhaalden, zegt: »Gaat gij daar buiten [buiten de Roomsche kerk], profiteer dan van het eenig avantage, dat gij daar nog hebt, namelijk, dat gij elkander niet voor ketters behoeft uit te maken, omdat de een de zaak anders inziet dan de ander. Integendeel, als gij dat doet, dan verloochent gij uw eigen geloof. Gijlieden meent, dat gij door eigene overtuiging en door onderzoek der Schrift tot de waarheid kunt komen. Nu, dat meent gij allen, al verschilt gij nog zoo van elkander. Houd u daarbij, en ga een ander niet veroordeelen, omdat hij juist hetzelfde doet, wat gij doet, onderzoeken en redeneren namelijk. Of, wilt gij veroordeelen, kom dan bij ons. Wij hebben regt van spreken. Wij zijn zoo dwaas niet van onszelven de bevoegdheid toe te kennen, een ander voor te schrijven wat hij gelooven moet, alleen omdat *wij* dat zóó begrijpen en niet anders, of den tekst zóó uitleggen en niet zoo als een ander — neen, *wij* schrijven niets voor; de kerk is het, aan welke wij allen onderworpen zijn. Bij u is geen kerk, geen overlevering; waaraan wilt gij dan het gezag ontleenen, om te zeggen: Dat is waarheid, dat niet? Onfeilbaar zijn uwe godgeleerden niet, dat erkent gij zelf; dus *kunnen* zij geen voorschrift geven, en zij zijn niet door God verordend, om den regel des geloofs ongeschonden te bewaren en te handhaven; dus *mogen* zij het niet."

En hiermede nemen wij afscheid van dit boek, met de hoop, dat het niet alleen vele lezers zal vinden, maar dat ook de waarheden, daarin verkondigd, voor geene doove ooren zullen worden gepredikt.

In de aankondiging van ENGELBERTS GERRITS' *Handwoordenboek* (zie N°. I) zijn eenige spelfouten in eigennamen ingeslopen; men lese: DE COMMINES, WINCKELMANN, ACKERSDIJCK enz.

BOEKBESCHOUWING.

De Pausen in de zestiende en zeventiende Eeuw. Vooral naar ongedrukte Gezantschapsberigten. Uit het Hoogduitsch van LEOPOLD RANKE, *door* K. SIJBRANDI. *IIde en IIIde Deel. Te Haarlem, bij* de Erven F. Bohn. *In gr.* 8*vo.* 344 *en* 376 *bl. f* 6-70.

Het strekt ons tot groote vreugde, de voortzetting der uitgave te kunnen berigten van een geschiedkundig werk, zoo uitgebreid en hoogstbelangrijk, als dat van RANKE *over de Pausen.* Van den ongemeenen lof, daaraan vroeger gegeven bij de aankondiging van het eerste Deel, (*Vad. Letteroef.* 1846, bl. 673—680), nemen wij niet het geringste terug, nu wij gereedstaan verslag te doen van den inhoud der beide volgende. Veeleer zouden wij aan die lofspraak nog veel kunnen toevoegen. Wij weten in waarheid niet, wat hier meest te bewonderen zij, óf de groote rijkdom van zaken, door RANKE behandeld, óf de uiterst naauwkeurige kennis derzelve, die hij aan den dag legt, óf de gelukkige scheiding en verdeeling der stof, óf hare echt pragmatische behandeling, die tot in kleine bijzonderheden afdaalt, zonder schade van het groot geheel, óf de zeldzame helderheid der voorstelling, gepaard aan een' korten, kernachtigen stijl. Er blijft hier voor ons weinig of niets te wenschen overig, daar ook de vertaling in goede handen gevallen is, en, door den Eerw. SIJBRANDI bezorgd, zich gunstig onderscheidt. En met den meesten ernst bevelen wij een zoo uitstekend werk aan allen, die in de geschiedenis der XVIde en XVIIde Eeuw en in die der Pausen gedurende dat tijdperk belangstellen, ter lezing aan.

Vroeger hebben wij het hoofdonderwerp, den aanleg van dit werk en de bronnen, door RANKE gebezigd, uitvoerig opgegeven. Wij mogen thans derwaarts verwijzen en hebben slechts onze inhoudsopgave te vervolgen; waar-

bij wij ons echter, meer nog dan vroeger, der kortheid zullen moeten bevlijtigen.

Het *vierde* Boek, waarmede het tweede Deel aanvangt, behandelt de tijden van GREGORIUS XIII en SIXTUS V. Het begint met eene belangrijke schets van het toenmalig bestuur van den Kerkelijken Staat en van het stelsel, hetwelk bij de Pauselijke geldmiddelen gevolgd werd, en beschrijft daarna zoowel de regering van GREGORIUS XIII (1572—1585), als den verwarden toestand, waarin hij den Kerkelijken Staat bij zijn sterven achterliet, om dan over te gaan tot de geschiedenis van SIXTUS V. Wij vinden hier, behalve zijn vroeger leven en zijne benoeming, beschreven, wat hij met krachtige hand en gewenscht gevolg gedaan heeft tot uitroeijing der bandieten, tot regeling van het staatsbestuur, en tot verbetering der geldmiddelen. Ook zijne kolossale bouwondernemingen, zijne waterleidingen en de plaatsing van den Obelisk voor de St. Pieterskerk worden uitvoerig vermeld. Het verdient opmerking, dat er allengs eene algemeene verandering ontstond in de rigting des geestes. Zelfs in kunsten en wetenschappen vertoont zich, op het einde dezer eeuw, die veranderde rigting, geheel tegenovergesteld aan die, welke haren aanvang kenmerkte, en geheel en al kerkelijk, ten gevolge van de meer streng kerkelijke denkwijze, die heerschte. Ook in de *Curie*, wier voornaamste bestanddeelen hier worden opgenoemd, laat zich deze verandering waarnemen.

Het *vijfde* Boek handelt over de *tegenhervormingen*, en wel gedurende derzelver *eerste tijdvak* (1563—1589). Hier komt de Schrijver nader tot het groote hoofddoel van zijn geschrift: de voorstelling van de vernieuwde kerkelijk-wereldlijke magt, die zich de Pausen verworven hebben. Hij schetst eerst meesterlijk den toestand van het Protestantisme omstreeks 1563, en neemt daarna de strijdkrachten van het Pausdom, dat van nu af aanvallenderwijze begon te werk te gaan, in oogenschouw. De eerste Jezuitenscholen werden in *Duitschland* opgerigt te *Weenen*, *Keulen* en *Ingolstadt*, en vandaar breidden zij hunnen invloed naar alle kanten uit. Weldra namen de tegenhervormingen in *Duitschland*,

vooral onder Hertog ALBRECHT van *Beijeren*, en daarna ook elders in de geestelijke Vorstendommen, een' aanvang. Verschillende oorzaken, ook staatkundige redenen, werkten mede. In de *Nederlanden* onder PHILIPS II en ook in *Frankrijk* werden ten voordeele van het Catholicisme allerlei gewelddadigheden gepleegd. Daaraan werd wel van de zijde der Protestanten allerwegen ernstige tegenstand geboden, en ook in het overige *Europa* werd de strijd der begrippen met afwisselende kans gevoerd. Maar in de *Nederlanden* gelukte het toch, de Spaansche of zuidelijke provinciën voor de kroon en het Catholicisme te behouden. En in *Duitschland* hadden de tegenhervormingen een' gewenschten voortgang. Ook in de Oostenrijksche provinciën, vooral in *Stiermarken*, zegepraalde het Catholicisme. In *Frankrijk* vormde zich onder de GUISEN de *Ligue*, die zich welhaast boven HENDRIK III verhief, waarvan de beslissendste stappen te wachten waren tot verderf der *Hugenoten*. Hiervan was een soortgelijke invloed op naburige Koningrijken, *Savoije* en *Zwitserland*, het natuurlijk gevolg. Er werd zelfs op *Engeland*, dat onder ELISABETH geheel Protestantsch was, een aanval gewaagd. En in *Frankrijk* werden er, na den moord van HENDRIK III, alle pogingen aangewend, om HENDRIK *van Navarre* van den troon te weren.

Het *zesde* Boek draagt ten opschrift: *inwendige botsing van leerstelsel en staatsmagt* (1589—1607). Na de vernieuwde geestesrigting hield het kerkelijk-staatkundig stelsel, door *Rome* begunstigd, door de Jezuiten ontwikkeld en allerwegen beleden, eene zonderlinge vereeniging in van geestelijke aanmatiging en democratische denkbeelden. Er ontstond tegenkanting van de zijde der begrippen. Tegenover priestertrots en volkssouvereiniteit stelden de Protestanten de leer van het Goddelijk regt der vorstelijke magt. En hunne denkbeelden vonden ook hier en daar onder de Catholieken, vooral in *Venetië*, ingang. Inmiddels stierf SIXTUS V, wiens laatste tijden, staatkundige ontwerpen en dubbelzinnig gedrag omtrent HENDRIK *van Navarre* nog worden vermeld. Na zijnen dood volgden URBANUS VII, GREGORIUS XIV en INNOCENTIUS IX elkander in 1590 en 1591

spoedig op, en ten vierden male moest het Conclave vergaderen. CLEMENS VIII, een man van ongeveer dezelfde beginselen als SIXTUS, wordt benoemd. Na lange aarzeling geeft hij eindelijk aan HENDRIK IV, nadat hij Roomsch en magtig was geworden, de absolutie, en daardoor werd de Fransche twistzaak beslist. Eene schets van *Ferrara* onder ALFONSO II gaat de voorstelling vooraf van de wijze, waarop *Ferrara*, een Pauselijk leengoed, tot den Paus overging, waartoe de hulp van HENDRIK IV niet weinig bijdroeg. Er ontstonden woelingen onder de Jezuiten, zoowel wat de inrigting hunner orde, als wat hunne begrippen tegenover de Dominicanen betrof. Zij worden in *Frankrijk* weder toegelaten. De staatkunde van CLEMENS VIII was over het geheel vredelievend en ten voordeele van *Frankrijk* gestemd. Zijn opvolger, PAULUS V, daarentegen was gestreng en onbuigzaam. Spoedig was hij met zijne Italiaansche naburen in oneenigheid, vooral met de *Venetianen*, die hem, onder de leiding van PAOLO SARPI, krachtigen tegenstand boden. De zaak der Jezuiten werd zonder bepaalde beslissing ten einde gebragt.

Het *zevende* Boek omvat het *tweede tijdvak* der *tegenhervormingen* (1590—1630), en is in *drie* Hoofdstukken verdeeld. Het *eerste* schetst den voortgang der herstelling van het Catholicisme (1590—1617). Eerst worden de ondernemingen van hetzelve in *Polen* onder Koning STEPHANUS beschreven, die uitnemend gelukten; daarna de poging, op *Zweden* aangewend onder en door SIGISMUND, die schipbreuk leed op den hervormingsijver der *Zweden* en den tegenstand vooral van Hertog KAREL. Het uitzigt op *Rusland* door den valschen DEMETRIUS werd verijdeld. In *Polen* had eene beweging plaats, die het twijfelachtig maakte, of de Koning op de aangevangene wijze verder zou kunnen regeren. In *Duitschland* daarentegen, waar elk vorst zich geregtigd achtte de Godsdienst naar zijne persoonlijke begrippen in te rigten, ging de begonnene beweging haren gang. Niet slechts geestelijke vorsten, maar ook wereldlijke, begunstigden het Catholicisme sterk, tot dat onder de Protestantsche de Unie tot

stand kwam en magtigen tegenstand bood. Ook in *Zwitserland*, ofschoon zich daar een staat van evenwigt had ontwikkeld, behaalde het Catholicisme door de nuntiatuur eenige voordeelen. En in *Frankrijk*, waar zich de Roomsche partij aan HENDRIK IV aansloot en door vele nieuw gestichte orden op de menigte zocht te werken, werd den Protestanten allengs eenige afbreuk gedaan. — Het *tweede* Hoofdstuk beschrijft den algemeenen oorlog en de zegepraal van het Catholicisme (1617—1623). De spanning, die alom voorafging, de aanleiding, die door FREDERIK, Keurvorst van den *Paltz*, gegeven werd, toen hij de kroon van *Bohemen* aannam, en de verschillende gelijktijdige overwinningen, die het Catholicisme behaalde en die te zamen één groote zegepraal uitmaakten, worden meesterlijk geschetst. PAULUS V werd door GREGORIUS XV opgevolgd, onder wien de Propaganda gesticht werd en IGNATIUS LOYOLA met FRANCISCUS XAVERIUS heilig verklaard. Men wist van den gunstigen stand van zaken uitnemend partij te trekken. Eene algemeene uitbreiding van het Catholicisme was hiervan het gevolg. In *Bohemen* en de Oostenrijksche erflanden werd de Hervorming bijkans geheel uitgeroeid. In *Duitschland* verkreeg het Catholicisme grooten steun door de overdragt van het Paltzische Keurvorstendom op Hertog MAXIMILIAAN. In *Frankrijk* had op hetzelfde tijdstip een groote ommekeer plaats, en het Protestantisme leed daar voor altijd de gevoeligste verliezen. Zelfs in de *Vereenigde Nederlanden* was eenige vooruitgang te bespeuren, en meer nog in *Engeland* onder JACOBUS, ten gevolge van het voorgenomen huwelijk van den Prins van *Wallis* met eene Spaansche prinses. En eindelijk breidde zich het Catholicisme, door middel der zendingen, uit in *Zuid-Amerika*, *Oost-Indië*, het Mongoolsche Rijk, *China* en *Japan*. »Het is," dus lezen wij, »eene onoverzienbare, de geheele wereld omvattende »werkzaamheid. Zij dringt tegelijkertijd in de *Andes* »en de *Alpen* door, zendt naar *Thibet* en *Scandinavië* »hare bespieders en voorvechters, komt in *Engeland* en in »*China* in aanraking met de regering, en op deze schier

»grenzenlooze schouwplaats is zij overal krachtig, volstan»dig en onvermoeid. De geest, die in het middelpunt le»vendig is; schijnt nog inniger en krachtiger elken arbei»der aan de uiterste grenzen te bezielen en te doordrin»gen." — In het *derde* Hoofdstuk wordt de staatkundige tegenkanting beschreven, die zich na den dood van GREGORIUS XV onder zijnen opvolger URBANUS VIII openbaarde, ten gevolge van de plannen van RICHELIEU. Daar echter die plannen in duigen vielen, de Koning van *Denemarken* bij *Lutter* geslagen, *Rochelle*, de voornaamste sterkte der *Hugenoten*, ingenomen werd en BUCKINGHAM stierf, zoo volgden hieruit (1623—1628) nieuwe zegepralen van het Catholicisme. — Eindelijk in het *vierde* Hoofdstuk volgt de beschrijving van den Mantuaanschen en Zweedschen oorlog en den omkeer van zaken ten gevolge van dien. De twist over de Mantuaansche erfopvolging was oorzaak van verdeeldheid onder de Catholieke Vorsten. URBANUS VIII, meer een wereldlijk Vorst dan geestelijk Opperhoofd, verklaarde zich tegen *Oostenrijk* en *Spanje*. Aanzienlijk was de magt, die Keizer FERDINAND II in 1629 te velde bragt, en waarmede hij zoowel zijne bemoeijingen tegen de Protestanten stoutmoedig voortzettede, als de Roomsche partij, ja den Paus zelven, aantastte en in bedwang hield. Nu kwam echter GUSTAAF ADOLF van *Zweden* op eens invallen en behaalde de eene overwinning na de andere. Na den rijksdag te *Regensburg* en de afzetting van WALLENSTEIN begon de oorlog eerst. Alles week voor de Zweedsche krijgsbenden. En het gevolg van den strijd, die nog wel zestien jaren voortduurde, was, dat de geweldige voortgang van het Catholicisme gestuit en er tusschen de beide geloofsbelijdenissen zeker evenwigt hersteld werd. Aan eene herovering der wereld kan het Catholicisme nu niet meer denken.

Het *achtste* Boek handelt over *de Pausen omstreeks het midden der zeventiende eeuw, en latere tijdperken*. Allerbelangrijkst zijn de bijzonderheden, die daarin voorkomen, als de vermeerdering der schulden van den Kerkelijken Staat, de verheffing der Paauselijke familiën, de oorlog van

Castro, de bestanddeelen der bevolking van *Rome*, de bouwwerken der Pausen, CHRISTINA van *Zweden*, de Jezuiten in het midden der zeventiende eeuw, de Jansenisten, en andere, die wij kortheidshalve met stilzwijgen voorbijgaan.

En hiermede zij er van den inhoud dezer beide Deelen genoeg gezegd. Een uitvoerig verslag, indien daarvoor al in dit Tijdschrift genoegzame plaats kon worden ingeruimd, ware overbodig. Men schaffe het onschatbaar werk zich aan, en doe er voor zichzelven winst mede! In onze dagen vooral, nu *Rome* bij vernieuwing het verloren grondgebied tracht te herwinnen, wenschen wij het in veler handen. Ook aan Catholieken prijzen wij het aan, omdat het *sine ira et studio*, met groote kalmte en gematigdheid, in een' waardigen toon geschreven is. Wij zullen ons verblijden, wanneer het onder ons op hoogen prijs gesteld en veel gebruikt wordt. Zoo mogen Vertaler en Uitgever beide belooning vinden voor hunne moeite en kosten, daaraan besteed.

Lijkrede, naar aanleiding van Hebr. XIII vs. 7, ter gedachtenis van J. P. A. WINTGENS, *in leven Predikant te Groningen, door* G. H. VAN HERWERDEN, C.R.Z., *Theol. Doct. Te Groningen, bij* M. Smit. 1847. *In gr.* 8*vo. VIII en* 38 *bl. f* :-50.

„De Christus-gewijde kansel mag niet tot een spreekgestoelte der lofverheffing van menschen verlaagd worden. Maar wanneer menschen, door hunne betrekking tot 's Heeren Gemeente sterk in het oog vallende, de kracht van CHRISTUS in hen met woord en daad hebben gepredikt, dan mag, bij hun verscheiden, daarvan niet worden gezwegen, maar behoort zulks, Hem tot roem en eere, voor aller oor te worden vermeld." — Zoo luiden de eerste woorden van deze Lijkrede, die, getrouw aan dit begin, zich verre houdt van menschenvergoding, en de vermelding van het vele en velerlei goede, waardoor de overledene zich onderscheiden had, tot verheerlijking van God en

den Zaligmaker en tot opwekking van eenen edelen naijver strekken doet. Ons heeft zij het meest aangetrokken door hetgeen wij hier, en vooral uit de bijgevoegde levensbijzonderheden, omtrent het edele karakter, den verlichten zin en de teedere godsvrucht van WINTGENS leerden kennen. De opentlijke uitgaaf moge dienen, om de nagedachtenis van dezen waardigen Christenleeraar te *Groningen* en elders lang in eere te doen houden! Wij willen een en ander overnemen, wat ons toeschijnt meer algemeene bekendheid en opmerking te verdienen. Aan grondige studie en ingespannen nadenken van den beginne zich wijdende, was WINTGENS door eene heldere opvatting van het Evangelie langen tijd velen vooruit. Zijne prediking was ware Christusprediking, zich kenmerkende door helderheid, maar ook door ernst en bezielde taal, waaraan verstand en hart beide hun deel hadden. Hij vertoonde in al zijn leven eene mannelijkheid en vastheid van karakter, die wel eens den schijn van gestrengheid of zelfs van hardheid kon aannemen, en eene regtvaardigheid, welke ieder niet altijd verstond, maar die, met de aangeduide schijnbare hardheid, gelijkelijk uit onveranderlijke beginselen van Christelijke wijsheid, reinheid en liefde voortvloeide. In 1843, tijdens het bekende Adres der Zeven Haagsche Heeren, betuigde hij, in openbaar geschrift: »Ware het mij vergund geworden, de gedachtenis van mijne vijftigjarige Evangeliedienst opentlijk te vieren; ik zou het mijnen waarden vriend G. VAN KOOTEN nagezegd hebben: »ik dank God, ik ben blijde, dat »ik in dezen tijd geleefd heb, en bij het oude licht, het»welk Gods Zoon zelf op aarde heeft ontstoken, den heer»lijken dag der vrijheid van Gods kinderen in dit goede land »heb zien aanbreken." Wij vermelden dit wel niet om eenige bepaalde Theologische rigting of leerstelsel aan te bevelen. Wij strijden noch voor *Dordrecht*, noch voor *Groningen;* maar wij willen het doen opmerken, dat in deze laatste jaren vele mannen, die vroeger waarheid en vrijheid in de Christelijke kerk met kracht hebben voorgestaan, zijn afgetreden, terwijl vele jongere zijn opgestaan, die, *à la renaissance*, verouderde begrippen en dwalingen weer

uit de asch schijnen op te rakelen. Maar wij willen niet klagen. Tegenover de ongunstige verschijnselen van deze dagen zijn er ook vele gunstige teekenen. Er worden ook nu vele krachtige stemmen voor godsdienstige verlichting en vrijheid gehoord. En ook de stroom, als hij al voor eenen tijd rugwaarts schijnt te vloeijen, herneemt toch spoedig weer zijn' natuurlijken loop. Het licht, dat aan den hemel schijnt, moge nu of dan beneveld worden, het kan toch door geene menschelijke magt worden uitgedoofd. De zon des heils zal hooger en hooger opgaan, en eens allen bestralen. Daarom, wij vreezen niet, maar willen welgemoed voortwerken naar overtuiging en pligt, en boven alles toezien, dat wij getrouw bevonden worden. — Den 23 September des vorigen jaars werd WINTGENS begraven. Twintig der oudste Catechisanten, onder welke grijzen van dagen, behoorden tot den lijkstoet. Vele aanzienlijke en geringere leden der gemeente waren tegenwoordig. Waardiglijk en op Christelijke wijze werd bij het graf gesproken; en met het zingen van Gez. 182 vs. 4 werd deze Christelijke uitvaart besloten.

Woorden van LUTHER *over den Christen. Te Groningen, bij* M. Smit. 1846. *In kl.* 8*vo.* 64 *bl.* *f* :-20.

Woorden van LUTHER *over Ouders. Te Groningen, bij* M. Smit. 1848. *In kl.* 8*vo.* 53 *bl.* *f* :-20.

Vroeger (*Vaderl. Letteroef.* 1846, bl. 137) hebben wij met lof aangekondigd: *Woorden van* LUTHER *over* JEZUS CHRISTUS. Gelijke lof komt aan deze beide stukjes toe, die wij thans vermelden. Zij bevatten, even als het vorige, enkel fragmenten uit LUTHER's werken, en zijn regt geschikt tot bevordering van Evangelische kennis en Christelijk leven. Er heerscht daarin een krachtige, soms naïve toon. Alles is even populair als practicaal. En de rangschikking der fragmenten is doorgaans onberispelijk, zoodat zij te zamen één geheel uitmaken. Wij wen-

schen er de algemeene verspreiding van, vooral in onze dagen.

Wil men eene en andere proeve? »De liefde," lezen wij, »is een groot vijand en vriend. Zij bestraft hard en »helpt zoet. Een harde schaal is zij met een zoete pit; »bitter is zij den ouden mensch, maar zeer zoet den »nieuwen mensch." Op eene andere plaats: »Een Chris»ten is zulk een magtig man, dat alle schepselen hem »moeten gehoorzaam wezen. Ofschoon dit zoo niet schijnt, »zoo is het toch in waarheid aldus. Wat is op aarde »krachtiger dan de dood, verschrikkelijker dan de zonde, »en bitterder dan het kwaad geweten? Evenwel belijdt »een Christen, dat hij over deze allen een heer is." Elders: »*Dit* is geene kunst: bij enkel vrome menschen »goed te zijn; maar *dit:* bij slechte menschen te kunnen »blijven en toch zelf niet slecht te worden." En wederom: »Elk *lijden* is eene geboorte, door welke de nieuwe »mensch geboren wordt en de oude sterft." *Ex ungue leonem!*

Dr. R. REMAK, *Diagnostische en pathogenetische Onderzoekingen in Professor* SCHÖNLEIN's *Kliniek. Uit het Hoogduitsch vertaald en van Aanteekeningen voorzien door Dr.* M. H. HERTZVELD, *onder medewerking van Dr.* J. VAN DEEN. *Te Deventer, bij* M. Ballot. 1847. *In gr.* 8*vo. XII en* 306 *bl. f* 3-20.

Na het overlijden van den hoogstverdienstelijken, in den bloei zijner jaren weggerukten scheikundige FRANZ SIMON, door wien het mikroskopisch en scheikundig onderzoek in de kliniek van Prof. SCHÖNLEIN werd verrigt, noodigde genoemde klinische leeraar Dr. REMAK, door vroegere mikroskopische onderzoekingen reeds gunstig bekend, uit, om zich met het eerste gedeelte der werkzaamheid van den overledene te belasten, terwijl Dr. HEINTZ het scheikundig gedeelte op zich zoude nemen. Volijverig aanvaardde Dr. REMAK zijne taak, en zijne onderzoekingen, welke vooral

tot het vermeerderen van onze diagnostische hulpmiddelen moesten dienen, verkregen allengs ook eene meer pathogenetische strekking, terwijl ook het therapeutische gedeelte niet altoos geheel uit de beschouwing bleef buitengesloten. Op het einde van den winter-kursus van 1843—1844 overhandigde Dr. REMAK aan den Pruissischen Minister voor onderwijs enz. een rapport aangaande den stand der klinische onderzoekingen. Het schijnt, dat het goedkeurend oordeel van den Minister den Schrijver heeft uitgelokt, aan zijne rapporten meerdere publiciteit te geven. »Bij het stellen der rapporten over de beide volgende kursussen" (den zomerkursus van 1844 en den winterkursus van 1844—1845), dus zegt Dr. REMAK in zijne voorrede, »hield ik reeds de publiciteit in het oog, die ik daaraan na de inzending aan het meergemelde Ministerie dacht te geven. Met dit doel werd ook het eerste rapport omgewerkt." In het aangekondigde werk worden de verslagen over de drie genoemde kursussen medegedeeld; bij onderlinge vergelijking derzelve is het ook duidelijk te bespeuren, dat de Schrijver zich bij het opstellen der beide laatste een uitgebreider doel heeft voorgesteld, dan dat, hetwelk bij oorspronkelijk bij het bewerken van het eerste voor oogen had. Terwijl wij in het eerste hoofdzakelijk slechts een eenvoudig verhaal van facta aantreffen, waaraan slechts ter loops eenige theoretische beschouwingen zijn geknoopt, treden deze laatste in de beide andere rapporten, en vooral in het tweede, meer op den voorgrond. Eene bloote inzage van de verschillende hoofdstukken, waaruit iedere afdeeling bestaat, zal dit onderscheid reeds doen uitkomen. Terwijl in de eerste afdeeling in 28 bladzijden acht verschillende onderwerpen (*darmtyphus*, *dysenterie*, *morbus Brightii*, *roodvonk*, *nubeculae in de urine*, *pneumonie*, *spekkorst van het bloed*, *kwade droes bij den mensch*) worden behandeld, bevat de tweede afdeeling op 117 bladzijden slechts drie hoofdstukken (*darmtyphus*, *pneumonie*, *ontstaan en regeneratie van het bloed en beteekenis der spekkorst*). In de derde afdeeling zijn de onderwerpen, enkele uitgezonderd, weder minder uitvoerig behandeld, dan in de tweede, maar toch ook weder

uitvoeriger, dan in de eerste; er wordt aldaar van bl. 147 tot bl. 250 achtereenvolgens gesproken over *pneumonie, spermatorrhoea, slijm en etter, typheuse darmzweren, morbus Brightii, de kwade droes bij den mensch, Muscardine en Favus, schurft en comodomijt, schimmels der mondholte en des darmkanaals*, en *over tuberkels.* Dr. REMAK zegt, dat de opstellen, uit welke zijn geschrift bestaat, geene aanspraak op de volkomenheid en afronding eener monographie maken, maar naar den aard der onderzoekingen eenen meer aphoristischen vorm hebben. Dit is in vele opzigten ook waar, doch geldt, onzes inziens, hoofdzakelijk van die opstellen, welke tot de eerste afdeeling betrekking hebben en van eenige van de derde afdeeling; terwijl de drie, welke tot de tweede afdeeling behooren, en verscheidene van de derde afdeeling kleine verhandelingen zijn geworden, in welke, al mogen zij op den naam van monographiën geene aanspraak maken, de aphoristische vorm meer op den achtergrond treedt. Dit valt vooral in het oog, wanneer men de gelijkluidende hoofdstukken in de drie verschillende afdeelingen onderling vergelijkt; eene bevinding, welke b. v. in het een of ander hoofdstuk der eerste afdeeling slechts ter loops wordt vermeldt, geeft in de latere, gelijkluidende hoofdstukken der andere afdeelingen aanleiding tot uitvoerige nadere onderzoekingen en tot veelomvattende diagnostische en pathogenetische beschouwingen, zoodat daar het aphoristische grootelijks verloren gaat. Eene korte beschouwing van eenige hoofdstukken zal zulks duidelijker doen uitkomen.

Het hoofdstuk over pneumonie in de eerste afdeeling handelt hoofdzakelijk over het onderscheid tusschen etter- en slijmligchaampjes, van welk onderzoek het resultaat is, dat REMAK betwijfelt, of er wel etterligchaampjes op het slijmvlies der ademhalingswegen worden gevormd. Aan het einde van dit hoofdstuk wordt, als in het voorbijgaan, opmerkzaam gemaakt op het voorkomen van bronchiaal-coagula in de sputa van lijders aan pneumonie. Deze laatste bevinding nu maakt het onderwerp uit van uitvoerige en allerbelangrijkste diagnostische en pathogenetische onderzoekin-

gen in de beide volgende afdeelingen, waarbij de Schrijver gelegenheid vindt, zijne denkbeelden omtrent het longweefsel zoowel in den gezonden als in den ziekelijken toestand uitvoerig te ontwikkelen, zijne meening omtrent den dusgenoemden bronchiaalcroup van ROKITANSKY te ontvouwen, en zijn gevoelen omtrent het wezentlijk onderscheid tusschen pneumonie en bronchitis te uiten: beide ziekten zijn namelijk, volgens REMAK, niet van elkander onderscheiden, wat de zitplaats der ontsteking betreft, maar wel in den aard van het ontstekingsprodukt; bij beide is het slijmvlies der bronchiaaltakjes en longblaasjes de zitplaats der ontsteking (*); maar het produkt is bij bronchitis van slijmachtigen, en bij pneumonie van vezelstofachtigen aard: men zoude de eerste ziekte bronchitis mucosa, de laatste bronchitis fibrinosa kunnen noemen. Behalve deze meer theoretische en pathogenetische beschouwingen geeft de Schrijver ons ook aanwijzingen omtrent het praktisch nut van het onderzoek naar de bronchiaal-coagula; zij kunnen een leiddraad voor de therapie zijn; want daar zij het bewijs van de ingetredene exsudatie opleveren, geven zij aan den praktikus de aanwijzing, om thans, indien er althans geene bijzonder hevige reactie is, met eene strenge antiphlogistische behandeling op te houden. — In de eerste afdeeling wordt met eenige woorden over de spekkorst van het bloed gesproken. Niet altoos is deze duidelijk zigtbaar, ofschoon er eene vrij hevige ontsteking aanwezig is; zulks hangt af van den aard van het vat, waarin het bloed wordt opgevangen en het is hierom dat SCHÖNLEIN in zijne kliniek het bloed altoos in smalle glazen cylinders van 5 duim hoogte en $\frac{5}{4}$ duim doormeter laat opvangen (eene voorzorg, welke in de privaatpraktijk allezins navolging verdient, daar men hier zich doorgaans tot eene eenvoudige oculaire beschouwing bepalen moet en om geen mikroskopisch of ook ruw morphologisch onderzoek denken kan). Maar niet slechts van den aard van het vat, waarin het bloed opgevangen wordt, hangt de ontstekingskorst af; ook de tijd, wanneer het is ontlast,

(*) REMAK neemt geen interstitiaal longweefsel aan.

is hierop van invloed, zoodanig, dat het bloed eener tweede lating, of ook dat, hetwelk tegen het einde der lating is ontlast, eene sterkere korst vertoont, dan het bloed hetwelk bij eene eerste lating of bij het begin eener lating is weggevloeid: ook bevat het laatste gedeelte des bloeds meer lymphe-ligchaampjes, dan het eerste gedeelte. Dit laatste punt nu maakt het onderwerp uit van uitvoerige onderzoekingen in het gelijkluidend hoofdstuk van de tweede afdeeling; de Schrijver brengt het in verband met zijne proeven op dieren, vooral op paarden, genomen, bij welke hij groote hoeveelheden bloed ontlastte; hij treedt vervolgens in belangrijke physiologische beschouwingen omtrent de regeneratie der morphologische elementen des bloeds en komt eindelijk tot de ontwikkeling van zijne meening omtrent de oorzaak van het bovengenoemde verschijnsel: die oorzaakt ligt, naar zijne meening, deels in eene betrekkelijke vermeerdering der vezelstof in het bloed na de aderlating, deels in eene absolute vermeerdering der kleurlooze bloedcellen. — Datgene, wat REMAK in de eerste afdeeling omtrent den darmtyphus zegt, is zeer kort; het betreft hoofdzakelijk het mikroskopisch onderzoek der excrementen; groote waarde in een diagnostisch opzigt heeft hij aan de daarin voorkomende kristallen van phosphas ammoniae et magnesiae, waarop vooral SCHÖNLEIN de aandacht heeft gevestigd; de bloedligchaampjes zijn ontkleurd en hierin ligt een karakteristiek onderscheid tusschen het typheus en het dysenterisch proces, bij welk laatste zij veel minder ontkleurd zijn, hetwelk de Schrijver in het tweede hoofdstuk dezer afdeeling nader aantoont. De bovengenoemde kristallen maken wederom het punt uit, waarvan REMAK bij zijne beschouwing van den typhus in de tweede afdeeling uitgaat; vervolgens komt hij tot de pathologische verandering der Peijersche klieren, aan welker sponsachtige verdikking hij niet de beteekenis van parasietvormingen toekent, maar dezelve veeleer beschouwt als secundaire voedingsprocessen (trophische Prozesse), welke aan de hypertrophische toestanden van andere in ettering overgaande organen analoog zijn. De veranderingen in de Peijersche klieren maken het essentiële van den

typhus uit; geen ziektetoestand, al heeft deze zich gekenmerkt door die vereeniging van verschijnselen, welke men bij den darmtyphus aantreft, mag, volgens REMAK, aanspraak op dien naam maken, indien men na den dood niet de eigenaardige veranderingen der Peijersche klieren aantreft. De Schrijver schijnt evenwel zelf het onvruchtbare van deze definitie voor de diagnostiek en therapie te gevoelen; want aan het einde van deze beschouwing zegt hij, dat één karakteristiek kenteeken van den darmtyphus gedurende het leven de zamengetrokken, bijna houtachtige toestand van de tong is, waarbij hij dan ook nog het voorkomen van ware petechiaalvlekken voegt. De typhus ontstaat niet uit gastrische oorzaken; een overgang van febris gastrica in f. nervosa versatilis, in f. nervosa stupida of in f. putrida bestaat niet, maar dit zijn al te maal slechts verschillende reactievormen van hetzelfde ziekteproces. De verschijnselen van den darmtyphus gedurende het leven openbaren zich op het gebied van drie organische spheren: op de slijmvliezen, in het bloed en in het zenuwstelsel. In vroegere tijden trokken die van het laatstgenoemde het meest de aandacht; de Fransche geneeskundigen vestigden voornamelijk op de eerstgenoemde de aandacht en beschouwden deze als het essentiële gedeelte der ziekte; later, vooral in Duitschland, inzonderheid op het voorbeeld van ROKITANSKY, heeft men in het bloed het wezentlijke der ziekte gezocht. De Schrijver verklaart zich vooral een voorstander der tweede theorie en erkent een primair ziek zijn des bloeds; de abnormale toestand van het bloed gaat, volgens hem, van den pathologischen toestand des darmkanaals uit. Wij kunnen hem hier in zijne uitvoerige en belangrijke, schoon niet altoos volkomen juiste en zeer dikwijls willekeurige beschouwingen niet volgen en moeten de lezers naar het werk zelf verwijzen. — Vrij uitvoerig is het hoofdstuk over spermatorrhoea; hetzelve bevat verscheidene niet onbelangrijke ziektegeschiedenissen, ook uit de privaatpraktijk van Prof. SCHÖNLEIN. In een diagnostisch opzigt staat het hier verhandelde veel hooger, dan dat, wat Prof. KALLEMAND in zijn lijvig werk over dit onderwerp heeft gegeven; ook wat de therapie betreft, ver-

dient REMAK in zooverre de voorkeur boven den Hoogleeraar van Montpellier, dat hij de cauterisatie niet onbepaald aanraadt. Intusschen geeft hij toch, behalve de cauterisatie, weinige andere therapeutische aanwijzingen, en hij begaat, naar onze meening, de groote fout, dat, hoezeer hij aan den eenen kant in de cauterisatie niet het eenig redmiddel ziet, hij aan den anderen kant de gevolgen dezer operatie te ligt stelt en haar niet voor gevaarlijk houdt. Een groot bezwaar, hetwelk bij ons tegen de door REMAK medegedeelde ziektegeschiedenissen opkwam, is, dat hij de meesten zijner lijders na de cauterisatie geheel uit het oog verloren heeft en hij zich dus in geen der door hem vermelde gevallen van het werkelijk en duurzaam ophouden der kwaal en evenmin van het wel of niet ontstaan van nadeelige gevolgen heeft kunnen overtuigen. PAULI heeft in zijn geestig geschreven werkje, waarin hij de ziektegeschiedenissen van LALLEMAND aan eene gestrenge kritiek onderwerpt, zoo nadrukkelijk tegen het ligtvaardig cauteriseren gewaarschuwd, dat wij elk, die zich aan de behandeling van dergelijke lijders waagt, aanraden, om met de hoogste voorzigtigheid van het werk van LALLEMAND gebruik te maken, en hetzelve in een diagnostisch opzigt aan de verhandeling van REMAK en ook aan die van DONNÉ in zijn *Cours de microscopie complementaire des études médicales, Paris* 1844, maar in een therapeutisch opzigt aan het werkje van PAULI te toetsen. — Wij hebben de lezers van dit Tijdschrift reeds zoo lang met het werk van REMAK bezig gehouden, dat wij ons in eene nadere beschouwing der overige hoofdstukken naauwelijks meer durven verdiepen. Ook in deze treft men veel belangrijks aan en wij kunnen niet beter doen, dan den zaakkundige naar het werk zelf te verwijzen; met opzet hebben wij de meer uitvoerige stukken tot het geven van een résumé verkozen, de andere zijn hiertoe minder geschikt.

Behoeven wij na het medegedeelde nog eene aanprijzing van het werk te geven? Trouwens de naam van Dr. VAN DEEN, die voor onze landgenooten als patroon van het boek optreedt, deed iets dergelijks verwachten. Dat er overal een streng wetenschappelijke geest in het werk doorstraalt, zal

wel genoegzaam gebleken zijn; niet minder blijkt in het geheele werk de invloed van den genialen meester op den bewonderenden leerling. Die invloed is doorgaans gunstig, maar toch ook niet zelden draaft REMAK bij zijne theoretische beschouwingen in eene rigting door, welke men bij een zoo naauwgezet onderzoeker der natuur niet zoude verwacht hebben. Al spreekt hij bij zijne theoretische beschouwingen het »ipse dixit," niet uit, het was ons toch dikwijls, als of wij SCHÖNLEIN door zijnen mond hoorden spreken en het kwam ons voor, dat het die invloed is geweest, welke hem uit enkele daadzaken te veel algemeene gevolgtrekkingen heeft doen afleiden, zonder hierbij genoegzaam te letten op den arbeid van anderen, wier resultaten anders uitgevallen waren. De Nederduitsche vertaling, welke, in het voorbijgaan gezegd, zich ook als getrouwe overbrenging en door vloeijenden stijl onderscheidt, heeft boven de oorspronkelijke uitgave dit voor, dat de bekwame Vertaler op vele, ja op de meeste leemten van het werk opmerkzaam heeft gemaakt, en dat hij door het mededeelen der onderzoekingen van anderen eensdeels aan hetzelve meerdere volledigheid geven, anderendeels den minder ervarenen lezer voor het afdolen bewaard heeft, waar deze door de stellige wijze van spreken van REMAK al ligtelijk zoude medegevoerd worden. Die aanteekeningen, welke ongeveer 40 compres gedrukte bladzijden bedragen, leggen een vereerend getuigenis af van de belezenheid en van het juist oordeel van den Vertaler en doen bij ons den wensch ontstaan, dat Dr. HERTZVELD, wien wij ook als eenen der ijverigste medewerkers van het *Nieuw Archief* van Dr. VAN DEEN kennen, zijne krachten ook eens aan eenig oorspronkelijk werk moge wagen. Wij hadden voor de meer geleidelijke lezing wel gewenscht, dat hij zijne aanteekeningen op het aangekondigd werk aan den voet der bladzijden, waarbij zij behooren, en niet aan het einde des geheelen boeks had geplaatst. Het naslaan achter in het werk vonden wij lastig, en wij komen er voor uit, dat, indien wij ons, als Recensent, niet tot pligt gesteld hadden, *alles* van het werk te lezen, wij wegens dat lastige menige belangrijke aanteekening zouden hebben

overgeslagen. Doch welligt denken andere lezers hierover anders. De typographische uitvoering van het werk is goed en de bijgevoegde plaat is duidelijk.

Wis- en natuurkundige Aardrijksbeschrijving, ten dienste der meergevorderde leerlingen eener lagere school, door L. T. ZEEGERS. *Te Amsterdam, bij* Weytingh en van der Haart. 1846. *In gr.* 8*vo.* 165 *bl.* *f* 1-05.

»Het onvolledige (zoo zegt de Schrijver in het voorberigt) »in de behandeling der Wis- en Natuurkundige Aardrijks»beschrijving, hetwelk in de meeste werkjes, voor school»gebruik bestemd, heerschende is, deed mij, ten gebruike »mijner meergevorderde leerlingen, tot de zamenstelling »besluiten van dit werkje." Dat er, gelijk alzoo ingewikkeld wordt te kennen gegeven, aan zoodanig iets behoefte zou bestaan, kunnen wij in geenen deele toestemmen; want verscheidene van dien aard gingen ons in de laatste jaren door de handen, en werden in dit Tijdschrift door ons aangekondigd. Wij zullen ze hier niet opnemen; van sommige zal de Schrijver ons te gemoet voeren, dat het meer leesboeken voor de leerlingen dan handleidingen voor den onderwijzer zijn, — een klein verschil, naauw beschouwd. En legt hij aan anderen misschien onvolledigheid te laste; hij zelf spreekt — onverschoonlijke fout! — met geen enkel woord van het *magnetismus* der aarde, dat toch wel een van de voornaamste hoofdstukken is in de natuurkundige beschrijving van den aardbol, en bij het vermelden van de *electriciteit* wel naauwelijks kan vergeten zijn. Eene geheel daar tegenover staande eigenschap heeft het boekje met de meeste wis- en natuurkundige aardrijksbeschrijvingen gemeen: eene overvolledigheid, bestaande in eene korte *populaire astronomie;* zij is hier gansch niet vrij van grove fouten. Men leest er in, dat de Poolster de uiterste is van het »*Zevengesternte*, bekend onder den naam van kleinen Beer of kleinen Wagen," bladz. 2. De uitdrukking *Zevengesternte* geeft hier ligtelijk verwarring,

omdat eene geheel andere sterrengroep dien bepaalden naam draagt. »Eerst later heeft men, op eene ontdekte eigenschap in den onderlingen stand [lees: afstand] der planeten tot [van] de zon afgaande, de vijf andere waargenomen: *Uranus* werd door HERSCHEL in 1781; *Ceres* door PIAZZI in 1802 [lees: 1801] ontdekt," bladz. 32. Maar de ontdekking van *Uranus* was in 't geheel geen *resultaat* der door KEPLER het eerst, zoo veel wij weten, aangewezene verhouding in den zonsafstand der planeten, ofschoon die na de ontdekking op eene zeer verrassende wijze bevonden werd daaraan te beantwoorden (*). Aan de komeet van 1680 wordt, bladz. 44, een omloopstijd van 571 jaren toegekend; iemand, die over dit onderwerp schrijft, behoorde te weten, dat die 575 (niet 571) jaren, hoofdzakelijk in het brein van WHISTON, die haar de oorzaak van den Zondvloed maakte, uitgewerkt, ten gevolge van de berekeningen van ENCKE tot op 9000 (een duizend minder of meer doen er hier niet toe) moeten vermeerderd worden. Wij lezen bladz. 48, dat de aswenteling van *Saturnus* nog geene 10 uren bedraagt; dit zou van die van *Jupiter* waar zijn; de eerstgenoemde planeet besteedt daartoe ruim 10½ uur; ook hare eerste maan besteedt geene 16, maar ruim 22½ uur tot eenen omloop. Ook vindt men hier nog, dat de ring van *Saturnus* tot verlichting van de duistere nachten aldaar zou dienen, bladz. 47; het tegendeel daarvan is toch uit de beschouwing van den wederkeerigen stand van ring en planeet gemakkelijk te zien, en o. a. duidelijk aangetoond door BEIMA, *over den Ring van Saturnus*, bladz. 218 verv. Op de teekening wordt de Ring verkeerdelijk voorgesteld als naar en van de planeet met zijn platten kant gekeerd, hoewel hij er met den scherpen kant heen is gewend. Dat de dampkring der maan hooger zou zijn, dan die der

(*) Het voorberigt is geteekend: Maart 1846; dus kan het stilzwijgend voorbijgaan van de laatstelijk door de schitterende ontdekking van LEVERRIER bekend geworden planeet *Neptunus niet*, en van de door ENCKE in Dec. 1845 ontdekte *Astrea naauwelijks* als een gebrek aan het boekje worden aangerekend.

aarde, vindt men bladz. 62, terwijl, NB.! de allerzorgvuldigste waarnemingen of geenen, of hoogstens eenen uiterst lagen dampkring aan haar toekennen. Verkeerd is het, dat de duimen in de eklipsengrootte een gedeelte van de maans- of zonne-*schijf* uitdrukken, zie bladz. 68; zij geven gedeelten van den *diameter* op. Evenzeer, dat die vaste sterren, welke het digtst bij ons zonnestelsel zijn, ons ook het grootste toeschijnen, bladz. 69; en dat *Sirius* de naaste der vaste sterren zou zijn, op eenen afstand van 200,000 maal dien der zon, bladz. 71. Want het eerste is geheel en al onbewezen, en van *Sirius* weten wij den afstand volstrekt niet, maar wel van een paar andere vaste sterren, die ons dus het digtste bij zijn, en van welke ééne tot de zeer kleine behoort (61 *cygni*); en die *naaste* is niet 200,000, maar 592,200 maal verder van ons, dan de zon. Het eerste is het getal, van hetwelk men sedert lang wist, dat dit het kleinst mogelijke was. Maar genoeg, om onze meening te regtvaardigen, dat de Schrijver hier in het geheel niet op een bekend terrein was. En van hoeveel belang het zij, dat de jeugd geene verkeerde dingen leere, zal hij wel gevoelen; hij gevoelt het ook, want dit boek moet die helpen voorkomen. Maar, wanneer men het zelf niet goed weet, heeft men dan niemand, die zulke bladen eens doorziet?

Minder grove feilen bevat het andere gedeelte, eigenlijk het onderwerp: de natuurkundige aardrijksbeschrijving. Doch dat de vallende sterren *phosphorische* verschijnselen zijn, bladz. 98, zal de Schrijver moeijelijk kunnen verantwoorden; evenmin, dat zij in *Augustus* het menigvuldigst zijn (men leze daarvoor: »in Augustus, maar vooral den 13 en 14 November"). Ook heet het van den regenboog, ald., dat »het middelpunt van den boog altijd regt tegenover de zon is (goed, maar nu —) en dus moet hij zich het hoogst boven den horizon verheffen, wanneer de zon mede het hoogst gestegen is." Het woord *mede* verbiedt ons aan eene misstelling voor: *laagst* te denken; wij zijn genoodzaakt, het daarvoor te houden, dat het den Schrijver niet regt duidelijk is. Zoo is het ook niet waar, dat de vloed

elken volgenden dag 49′ later invalt, dan den vorigen, bladz. 129. Dit is het *middelgetal;* doch de watergetijden vertragen ongeveer ½ uur bij N. en V. maan, en omtrent 1½ uur in de kwartieren. Het verwondert ons weinig, dat iemand, die zoo weinig op de tegenwoordige hoogte der wetenschap staat, geen onderscheid schijnt te kennen tusschen den *Noachitischen* en *Geologischen* watervloed: het boekje heeft dit met vele van zijne soort gemeen; gelijk ook dit, dat het allerlei lengtemaat dooreenhaspelt. De hoogte der voornaamste bergen wordt in Ned. ellen — de snelheid van het geluid en de hoogte van watervallen in voeten — de lengte der rivieren in kilometers opgegeven; de afstanden der hemelligchamen natuurlijk in Geographische mijlen. Enkele misstellingen in het een en ander zijn noch in de *errata*, noch in de *verbeteringen* achteraan (waarin zijn die onderscheiden?) opgegeven.

Hoe gaarne wij hulde doen aan den ijver en de goede bedoeling van den ons geheel onbekenden Schrijver, wij zouden degenen, die dit werkje wenschen te gebruiken, misleiden met te verzwijgen, dat het vele leemten bevat en nog al wat te wenschen overlaat.

Kort begrip der oude Historie van Dr. H. RIEDEL. *IIde Stuk. Romeinen tot op* TIBERIUS. *Te Groningen, bij* W. van Boekeren. 1847. *In gr.* 8*vo.* 316 *bl.* *f* 2-20.

Dit tweede stuk van het Kortbegrip der oude Historie geeft in eene meer zaamgedrongene voorstelling de hoofdzaken van hetgeen in het 3de en 4de deel der groote oude Historie voorkomt, die de Geschiedenis der *Romeinen* tot op de regering van TIBERIUS brengen. Deze deelen, die Ref. nog niet toegekomen zijn, moeten, volgens dit uittreksel, zeer belangrijk van inhoud zijn, en geheel beantwoorden aan de twee vorige.

De Geschiedenis der *Romeinen* is hier behandeld volgens de nasporingen dier geschiedonderzoekers, die, zoo

als NIEBUHR, WACHSMUTH en K. O. MÜLLER, dezelve in onze eeuw eene geheel andere gedaante gegeven hebben. Men is thans beter in den geest der Romeinsche oudheid doorgedrongen en men kent naauwkeuriger de verschillende staatsinstellingen, den aard der gedurige spanning en oneenigheden der staatspartijen, welke het oude Koningschap tot eene aristocratische Republiek, onder het uitsluitend gezag der Patriciërs, deden overgaan, die na veeljarige worsteling eindelijk het bestuur met de Plebejers moesten deelen. Terwijl de *Romeinen* het beschaafde deel der oude wereld aan hun gezag onderwierpen, verviel, met hunne onbedorvene zeden, de grondslag van hun inwendig staatkundig bestaan, het gezag der wetten en dat van den Romeinschen Senaat, die kweekschool van zoo veel groote mannen, waaraan *Rome* de wereldheerschappij te danken had. Er ontstond eindelijk eene toomelooze zucht om slechts eigene grootheid en rijkdom te bevorderen, en het behartigen van de belangen des volks tegen de onderdrukking der grooten was slechts het voorwendsel om eigenen staatkundigen invloed te verzekeren. Wanorde en oneenigheid ontaardden spoedig in burgeroorlogen, die MARIUS en SYLLA, POMPEJUS en CESAR aan het onbepaald gezag hielpen. Zij mogten hiervan wel niet lang genot hebben, het Gemeenebest werd echter door hen gesloopt; en AUGUSTUS, die zich van de nalatenschap van CESAR meester maakte, legde den grond voor eene alleenheerscheng, die door zijnen opvolger TIBERIUS, uit hoofde van den slaafschen geest der *Romeinen*, onherroepelijk gevestigd werd.

De behandeling der Romeinsche Geschiedenis is, even als die der vroegere oude Historie, in drie afdeelingen gesplitst; het verhaal der gebeurtenissen, de zeden en staatsgesteldheid, en de verstandelijke beschaving en litteratuur: eene verdeeling, die de oude Historie en het Kortbegrip daarvan een geschikt Handboek doet zijn voor hen, die zich op eene grondige studie der Geschiedenis willen toeleggen. Het doet Ref. genoegen, dat het den Heere RIEDEL heeft mogen gelukken, zijne taak tot zoo ver af te werken; hij ziet met verlangen het derde en laatste ge-

deelte der oude Geschiedenis te gemoet, dat tot op den ondergang van het Westersche Romeinsche rijk zal voortloopen.

Die alte Kirche zu Marienhafe in Ostfriesland. Abhandlung herausgegeben von der Gesellschaft für bildende Künste und vaterländische Alterthümer in Emden. — Mit einem Titelbild und Zeichnungen auf 16 Tafeln. Emden, 1845. Druck von *H. Woortman, Jgr.* 4to.

Onder dezen titel is ons, eenigen tijd geleden, een werk onder het oog gekomen, waarop wij meenen, uit hoofde van den belangrijken inhoud, de aandacht der beoefenaars en liefhebbers van middeleeuwsche bouwkunde in ons Vaderland te moeten vestigen. Wij doen het te meer, omdat hier de rede is van een overblijfsel dier bouwkunde in eene landstreek, welke ten naauwste met het noordoostelijk gedeelte der *Nederlanden* verwant is, en welke, ten tijde der stichting van het onderwerpelijke bouwgevaarte, tot het zelfde *Friesland* behoorde, waarvan toen ook ons *Nederland* een deel was.

Sedert de uitgave van dit werk heeft hier te lande de Heer A. OLTMANS eene beschrijving der beide Kapellen van den Burg te *Nijmegen* uitgegeven (*), welke zich door eene juiste kritiek gunstig onderscheidt, en het door elken beoefenaar der oude bouwkunst doet betreuren, dat, tijdens de afbraak van dien alouden Burg, geene beschrijving met afteekeningen, als die der kerk te *Marienhafe*, het licht heeft gezien. Daardoor zou veel van hetgeen thans onherroepelijk verloren is voor het nageslacht zijn bewaard gebleven.

Hetgeen het *Emder* Genootschap door de uitgave van dit werk heeft gedaan, is thans inderdaad voorbeeldig te noemen. Wij leven toch in eenen tijd, waarin vele overblijf-

(*) *Description de la Chapelle Carlovingienne et de la Chapelle Romane, restes du Château de Nimègue; recherche archéologique, par* A. OLTMANS, *peintre, membre de l'Académie Royale des beaux arts à Amsterdam. Amsterdam,* J. M. E. MEIJER. 1847. *4to.*

sels der oudheid vóór en na verdwijnen. Men sloopt ze uit hoofde van wezentlijke of voorgewende bouwvalligheid; men doet het soms eigendunkelijk. Eene vernielingszucht, (om het woord *vandaliseren* niet te gebruiken) is in vele stedelijke Architecten gevaren, die de steden van hare middeleeuwsche bouwgestichten berooven, om er hunne meestal uit een of ander bouwkundig werk ontleende karikaturen voor in plaats te stellen. Moge daarom het hier geleverde voor 't minst ten prikkel strekken, om telkens, eer er eene slooping plaats heeft, eene afbeelding en beschrijving van het ten ondergang gewijde te geven. Alzoo blijve op het papier bewaard hetgeen door den tand des tijds, of ten gevolge van nieuwere begrippen, vernield wordt.

Met zekerheid kan men het tijdstip van den oorspronkelijken bouw der Kerk te *Marienhafe* niet bepalen. — Indien, gelijk uit de bevinding bij de afbraak schijnt te blijken, de zijgangen later nevens het schip zijn aangebouwd, komt het ons voor, dat men haar gerustelijk tot het begin van den Romaanschen bouwtrant mag brengen; dewijl immers de kolommen eenige sporen van den Carlovingischen stijl dragen en de uitspringende nis (*absis*) aan het einde van het choor overeenkomstig den Romaanschen is. — Wat den toren betreft, zouden wij liever aannemen, dat hij wel later is opgetrokken, maar dat zijn oorspronkelijke aanleg van zeer hoogen ouderdom is, vermits hij, in de benedenste helft, eenige kenmerken draagt van die gebouwen, welke men in *Engeland* aan de *Noormannen* toeschrijft.

Onder het merkwaardige, hetwelk de beschrijving van dit aloude gedenkstuk aanbiedt, hebben vooral de halfverhevene beeldwerken, waarmede het uitwendig versierd was, onze bijzondere aandacht geboeid. Zij zijn ons zoo belangrijk voorgekomen, dat wij gemeend hebben er, in deze aankondiging, eenige oogenblikken bij te mogen blijven stilstaan.

Afbeeldingen van Heiligen, krijgslieden, landbouwers, ambachtslieden, gebouwen, dieren, monsters enz. wisselen elkander daarin af. Het spreekt van zelf, dat zij van na de invoering des Christendoms dagteekenen; maar onder dezelve vinden wij er vele, vooral onder de dieren, welke ons aan eenen ouderen stijl herinneren, en soms eenige overeenkomst met Egyptische monumenten hebben; terwijl weder andere kenmerken opleveren van den stijl van het be-

kende tapijtwerk van *Bayeux* (*). Men vindt ook voorstellingen, uit de Fabelleer ontleend, hetwelk aan een gebouw der Christenheid vreemd zoude schijnen, wanneer men niet bijna overal dergelijke sporen in het eerste tijdperk der Christelijke bouworde aantrof (†).

Hetgeen onder deze afbeeldingen het meest de aandacht trekt is eene reeks van spotbeelden, welke dieren voorstellen, die kerkelijke- en begrafenisplegtigheden uitoefenen, en waarin de Vos eene hoofdrol schijnt te spelen. Deze laatste omstandigheid heeft aanleiding gegeven, om (pag. 25) daarin een gedeelte van het bekende gedicht *Reintje de Vos* in beelden voorgesteld te zien; dit komt niet ongerijmd voor, vooral wanneer men fig. 9 der Vde plaat als eene afbeelding aanmerkt van hetgeen in den aanhef van het 34ste Capittel (§) verhaald wordt. Bij nadere beschouwing dezer spotbeelden in onderling verband schijnt er evenwel mindere overeenkomst met het overige der geschiedenis voorhanden. Men zoude ook tot het gevoelen kunnen overhellen, dat het geheel dezer spotbeelden eene satire op de kloosterlingen bedoelt, op welke de Parochiegeestelijken en met reden doorgaans zeer gebeten waren. Men zou ook kunnen zeggen, dat die beelden door eene geestelijke Orde ter bespotting eener andere zijn daargesteld. Zoodanige verschijnsels komen in middeleeuwsche beeldwerken, en zelfs in miniaturen in kerkboeken, meermalen voor.

De beslissing intusschen zij aan deskundigen overgelaten, schoon hier nog dient te worden opgemerkt, dat de afbeeldingen van *Reintje de Vos*, in de Middeleeuwen, aan kerkelijke gebouwen niet vreemd waren (**) en er verschillende vertellingen aangaande dit onderwerp bestonden (††).

Hoe het zij, het geheel van het oude kerkgebouw levert veel merkwaardigs op; daaronder zijn de beeldwerken bij-

(*) Zie MONTFAUCON, *Trésor des Antiquités de la Couronne de France*, en *Baron* DE ROUJOUX, *Hist. Pittoresque de l'Angleterre.*

(†) *Tableau des Catacombes de Rome, par M.* RAOUL ROCHETTE.

(§) *Reineke de Vos, Wulffenbüttel*, 1711. *4to.*

(**) LE GRAND D'AUSSY, *Contes et Fabliaux du XII et du XIII siècle, I. pag.* 394.

(††) Ibidem, pag. 330.

zonder belangrijk, zoo uit hoofde der afbeeldsels van kleedingen, wapens, gereedschappen enz., als der bovengemelde reeks van spotbeelden. Het een en ander gezamentlijk biedt een ruim veld ter bespiegeling voor den oudheidkundige aan; het kan ligtelijk ten leiddraad bij geschiedkundige onderzoekingen verstrekken.

De uitvoering verdient allen lof. Het geheele werk, dat, behalve de geleerde verhandeling, zestien groote uitslaande platen bevat, en als titelplaat daarenboven eene schoone afbeelding van de kerk ten tijde van de afbraak geeft, kost nog geene twee guldens. Waarlijk, voor zoo weinig gelds verkrijgt men niet ligt zoo veel oudheidkundigen schat!

Beknopte Uitspraakleer der Nederlandsche Taal. Handleiding tot zelfonderrigt voor jonge lieden en ten gebruike der scholen. Door H. M. C. VAN OOSTERZEE, *Lid van de Zeeuwsche en Noordbrabandsche Genootschappen van Kunsten en Wetenschappen, en Predikant te Oirschot. Te 's Hertogenbosch, bij* Gebr. Muller. 1848. *In post 8vo. XII en* 107 *bl. f* : - 60.

De *uitspraakleer* is een gedeelte der Nederlandsche spraakkunst, dat eerst in de laatste tijden meer bepaald de aandacht der taalbeoefenaars heeft getrokken, naar wij meenen vooral ten gevolge van de opmerkingen, over dat onderwerp door den Heer BOGAERS gemaakt in zijne voortreffelijke prijsverhandeling over de *uiterlijke welsprekendheid.* De Heer BOSDIJK voorzag ten jare 1844 in de behoefte eener *korte Uitspraakleer der Nederduitsche Taal*, voor onderwijzers en kweekelingen; en de Heer VAN OOSTERZEE trachtte, blijkens bovenstaanden titel, een dergelijk werkje te leveren, ten gebruike der jonge lieden zelven.

Volgens het Voorberigt der Handleiding, die wij thans aankondigen, was zij oorspronkelijk bestemd tot de mededinging op eene prijsvraag, over het genoemde onderwerp uitgeschreven door de Maatschappij *Tot Nut van 't Algemeen.* Om redenen, die niet worden vermeld, zag de Schrijver van het inzenden zijner proeve af. Welke die redenen zijn mogen, wij danken hem er voor, dat hij zijn opstel door den druk gemeen gemaakt heeft, daar wij meenen dat zijn arbeid gansch niet overbodig te rekenen is.

In vier afdeelingen wordt in dit werkje gehandeld over de uitspraak der *letters*, van *lettergrepen*, van *woorden*, en *der volzinnen*. De onderwerpen, in deze afdeelingen opgenomen, worden zeer beknopt, in geleidelijke orde en met vereischte klaarheid behandeld, en telkens, door het bijbrengen van voorbeelden ter oefening, ten toepasselijken gebruike aangewend. Wie hier of daar eene meerdere uitvoerigheid mogt verlangen, bedenke, dat de Schrijver de grenzen van een schoolboek niet mogt te buiten gaan, en dat, gelijk bij zulke werkjes in 't algemeen, ook hier ondersteld moet worden, dat de onderwijzer het wat beknopt voorgedragene nader te ontwikkelen en het ontbrekende aan te vullen heeft.

Aan den eisch der wetenschap heeft de Schrijver doorgaans regt gedaan, en het blijkt allerwegen zijn toeleg geweest te zijn, om die uitspraak als de ware aan te bevelen, welke door het gezag der grondigste taalkenners gestaafd kan worden. Onder de weinige voorschriften, met welke wij ons niet kunnen vereenigen, behoort hetgeen bl. 16 gezegd wordt aangaande de uitspraak der *e* in de eerste lettergreep van *wereld*, en in *vers*. De Schrijver meent, dat de gewone uitspraak van de letter *e* (als in *beter* en *pers*) in deze woorden »op het zachtste zeer gemaakt" is, en verlangt aan deze letter den meer gerekten klank, als in het Fransche *père* of *tête*, te geven. Bevoegde taalkenners hebben zich, om des gebruiks wille, voor het behoud van den *é*-klank in *wereld* verklaard; doch taalkundig gegrond is die afwijking niet, en van »gemaaktheid" is hij, onzes achtens, bij velen minder vrij, dan de uitspraak met de gewone Hollandsche *e*. Even zoo oordeelen wij over *vers:* zelfs weten wij niet, dat het *é*-geluid in dit woord door eenig taalleeraar van gezag is goedgekeurd of verdedigd.

Bl. 79 wordt, ter beoefening van de uitspraak van eigennamen, vermeld en als »tamelijk volledig" aanbevolen het werkje, getiteld: *De Prosodist, of Woordenlijst voor de Uitspraak; door* M. J. ADRIANI, (*Gron.* 1819). Er bestaat van dit allernuttigst, doch veel te weinig geraadpleegd handboekje eene *tweede* (in waarheid) *veel vermeerderde* uitgave van 1827, die onzen Schrijver onbekend schijnt gebleven.

Dan, deze en dergelijke aanmerkingen ontnemen niets aan

de waarde van het boeksken, en betreffen onnaauwkeurigheden, die in een' volgenden druk, welken wij de Handleiding des Heeren VAN OOSTERZEE spoedig toewenschen, ligt te verhelpen zijn. Zijne hoogstnuttige poging werke mede, om eene zuiver Nederlandsche uitspraak bij leerlingen en onderwijzers tevens te bevorderen.

Zangen uit verscheiden leeftijd, van Mr. ISAAC DA COSTA. *Te Haarlem, bij* A. C. Kruseman. 1847. *Post* 8*vo. IX en* 227 *bl. f* 2 - 20.

Wachter! wat is er van den nacht? Een Lied bij de uitgangen van 1847, *door Mr.* I. DA COSTA. *Te Haarlem, bij denzelfden.* 1848. *In gr.* 8*vo.* 30 *bl. f* : - 60.

Over den smaak valt, naar het oude spreekwoord, niet te twisten. Met dezen *locus communis* troostte Rec. zich, toen hij, gereed om over de beide hierboven genoemde boekjes zijne gedachten op te teekenen, N°. II van dit Tijdschrift in handen kreeg, en daar met zoo vele woorden en kortweg DA COSTA's *Lied van vijfentwintig jaren* »eenen bonten en brokkeligen wildzang" zag noemen, »even gebrekkig van bewerking als van conceptie." Het klonk hem vreemd in de ooren, en hij bedankte zijnen collega-recensent zeer nederig voor het compliment, dat hij zelf in deze woorden ontving. Hij had indertijd in ditzelfde maandwerk dat *Lied* aangekondigd, en aan het publiek verteld, dat de conceptie van het stuk gelukkig was; dat in langen tijd hem geen dichtstuk zoozeer had weggesleept, of zoozeer den indruk had gegeven van bezielde taal te zijn. Nu was hem een bundeltje ter beoordeeling toegezonden, waarin datzelfde *Lied* ook is opgenomen, en hij wilde verwijzen naar datgene, wat daarover vroeger in de *Letteroefeningen* was gezegd; maar ja, waarhenen nu? Naar dien »bonten en brokkeligen wildzang, even gebrekkig van bewerking als van conceptie," of naar hetgene hij zelf er vroeger over gezegd had? Zietdaar weder een nieuw ja en neen, eene nieuwe ongelijkheid aan zichzelf bij de vele, die men vóór eenigen tijd ons tijdschrift heeft onder den neus gewreven. Had men daartoe reden? Naar ons inzien gedeeltelijk niet, maar ook ten deele wel. Wanneer men uit vroegere jaar-

gangen dingen oprakelt, en die vergelijkt met stukken uit lateren tijd, en, daarin verschil van toon, van geest, van oordeel vindende, over ongelijkheid aan vorige beginselen schimpt, handelt men zeer onbillijk en verkeerd. Het zou waarlijk een zeer bedroevend teeken zijn, wanneer een tijdschrift zoo geheel buiten den invloed bleef van den geest des tijds, dat het in denkbeelden en gevoelens stationnair mogt worden genoemd en geenen vooruitgang, geene wijziging had aan te toonen. Het zou daardoor ophouden, aan de behoeften van zijnen tijd te voldoen, en te regt met den naam van *verouderd* worden bestempeld. Zonder weggesleept te worden door den tijdgeest, moet het toch het goede van dezen erkennen en overnemen, en wordt alzoo van zelf en van lieverlede tot zekere verandering in geest en toon gebragt. Andere medewerkers treden ook op, en brengen andere denkbeelden mede. Of het even goed te keuren zij, dat gelijktijdige medewerkers, en aan wie men stukken uit hetzelfde vak ter beoordeeling toevertrouwt, zoo lijnregt van gevoelen kunnen verschillen, dat is eene andere vraag, die ik niet gaarne toestemmend zou willen beantwoorden. Er dient toch eenige overeenstemming te zijn tusschen gelijktijdige beoordeelingen van dit of dat bepaalde vak van letterkunde of studie. Wil men zijne bijdrage met zijnen naam teekenen, zoo krijgt de zaak eene andere gedaante; het wordt dan voor het publiek (wat het indedaad natuurlijk altijd is) het oordeel van éénen bijzonderen persoon; zonder die naamteekening is de meer of minder bekende redactie van het tijdschrift als verantwoordelijk voor het geschrevene, en het klinkt vrij zonderling, zoo deze heden een ding wit en morgen hetzelfde ding zwart noemt. Maar, zoo dit ten aanzien van het publiek niet is goed te keuren, ook voor de medewerkers is het hoogst onaangenaam. Zich door het tijdschrift, dat op de verlangde medewerking prijs schijnt te stellen, zoo openlijk een *dementi* te hooren geven, dat, zoo het gegrond is, de onbevoegdverklaring tot het beoordeelen van dergelijke stukken insluit — het is eene harde pil om te slikken.

In allen gevalle kon Rec. de zaak niet onopgemerkt laten voorbijgaan. Hij kon de verdenking niet op het tijdschrift laten rusten, alsof het boven aangehaalde oordeel over DA COSTA dat ware van allen, die door de redactie uitgenoodigd werden, en zichzelven, door het voldoen aan die

uitnoodiging, niet onbevoegd erkennen, om over dichterlijke voortbrengselen hun gevoelen te zeggen. Hij voor zich levert althans daartegen zijn protest in. Het is er verre van verwijderd, dat hij met de begrippen en gevoelens van DA COSTA zoude instemmen; ja, in menig opzigt beschouwt hij diens werkzaamheid als een ongeluk voor de zaak van ware Godsdienstkennis in ons vaderland. Maar daarom zou hij ongaarne iets afdingen op zijne verdiensten als dichter; en beschouwt hem in het vak der poëzij als een der eerste onzer thans levende dichters. Ook daar, waar hij met 's mans ontwikkelde gevoelens zich niet kan vereenigen, eerbiedigt en bewondert hij toch zijne groote talenten. (*)

Welkom was hem dan ook in menig opzigt de nette verzameling der *Zangen van verscheiden leeftijd*, die aan het hoofd dezes in de eerste plaats wordt genoemd. De voorrede is niet onbelangrijk, omdat zij, schoon ook in weinige trekken, ons den gang van ontwikkeling schetst, waardoor DA COSTA als dichter geworden is, wat hij nu is. De Latijnsche poëzij telde hem eerst onder hare beoefenaars, en de goedkeuring van BILDERDIJK over een hier ook opgenomen Hollandsch vers deed bij hem den lust voor de vaderlandsche dichtkunst ontwaken. Hij vangt aan met navolgingen van Grieksche meesterstukken, en ofschoon dus de eigene oorspronkelijke dichtgeest nog niet levendig is geworden, zijne keuze uit de Grieksche dichters is toch niet zonder beteekenis voor zijne latere poëzij. Het is boven alles AESCHYLUS, de treurspeldichter, wiens »vereenigde Homerische en oostersche grootaartigheid" hem bijzonder aanlokt. Vertalingen van geheele treurspelen en van enkele stukken van andere, waarvan er een paar in dit bundeltje zijn opgenomen, waren de vrucht van dezen zeker niet verwerpelijken smaak. Het is als 't ware het voorspel, waar-

(*) De Redactie, die beide geëerde Medewerkers gelijkelijk waardeert, kan redelijkerwijs niet verpligt worden geacht tot iets, wat in zichzelf onmogelijk is; te weten, volledige bekendschap met elks bijzonder gevoelen over elk bijzonder onderwerp. Zij heeft bovendien te veel achting voor ieders individuéle meening, om daarop, al kon dit zijn, onmiddelbaren invloed te oefenen, en neemt alzoo de vrijheid, zich in dezen te gedragen aan het oordeel en de uitspraak van haar beschaafd en verlicht Publiek.

aan hij zijne krachten beproeft, en waardoor hij zich in het werktuigelijke der kunst, in het gebruik der taal en wat dies meer zij oefent. Maar bij eenen man als DA COSTA moest de poëzij uit het eigen inwendige leven ontstaan, en eerst dan, wanneer dit het geval was, kon zij hare wezentlijke kracht, haren waarachtigen gloed openbaren. Zij moest haar algemeen karakter verliezen en het individuéle van den dichter zelven meer en meer in zich opnemen. Zeker zou hij zich daardoor op eene wijze uiten, die niet bij allen weerklank vond, maar daardoor alleen kon DA COSTA de dichter worden, die hij geworden is. Zoo ik mij niet bedriege, bleef hij daardoor de oorspronkelijke man, die hij zijn moest. Zeker, hij werd later een discipel, een vurig bewonderaar van BILDERDIJK; maar men zal hem niet verwijten, wat men zoo velen anderen verweten heeft, dat zij nabootsers van den grooten dichter waren. DA COSTA leerde, leerde veel van hem, maar bleef zijnen eigenen trant behouden; zijne poëzij vloeide uit zijn eigen binnenste, uit den inwendigen mensche zelven voort. Dat zegt hij ons ook in zijne voorrede: »Eerst wezenlijk als dichter ontwaakte ik, toen in my de Israëlitische zelfbewustheid ontwaakte; toen voor my, na lang dobberen tusschen een philosophisch Deïsmus en een zucht naar positive godsdienst, het voorleden mijner natie tot historie van Gods openbaring en wereldregering geworden was; toen my de bestemming van dat volk, de toekomst der wereld, en de eenige weg te gelijk van eigen zielsbehoud begon helder te worden in Moses en de Propheten, — straks in de openbaring des Nieuwen Testaments, in het Evangelie des naams van Jesus Christus. De eerste bladeren en bloesems dier nieuwe poëzy, zoo wel als de geschiedenis harer eerste wording, zijn nedergelegd in den Dichtbundel van 1821 en 1822." Opmerkelijk is het, dat er daarna weder jaren omgingen, waarin, volgens des dichters eigene betuiging, het poëtisch element zich bij hem minder bepaald in den eigenlijken dichtvorm lucht gaf. Hij verklaart dit daardoor, dat er »vooral in onzen tijd, op allerlei gebied eene natuurlijke strekking is der poëzy tot prozawording, d. i. van het geestelijk-ideale naar het praktisch-reële, die weinige dichters van onzen tijd hebben kunnen ontgaan." Ik geloof, dat behalve deze uitwendigen invloed ook andere omstandigheden krachtig hebben medegewerkt, om DA COSTA jaren lang schier

geheel als dichter te doen zwijgen. Andere studiën en werkzaamheden hielden zijne ziel bezig, waarvan de vruchten voor het Vaderland en de zaak van verlichte Godsdienstkennis misschien niet zeer weldadig waren, maar die van zelf aan zijne gedachten eene andere rigting gaven. Eindelijk trad hij wederom herhaaldelijk als dichter op; maar zijne poëzij had thans eene andere kleur aangenomen. Wij spreken hier niet van de denkbeelden en begrippen, die hij daarin verkondigde, maar van de wijze, den vorm, waarin die door hem werden uitgesproken. De rigting des tijds, zegt hij zelf, had hem wel tot het proza gebragt, maar de dichter »keert als van zelve meer dan eens terug tot den vorm van rijm- en maatzang, alsof voor hem toch enkel daarin de fijnste en gevoeligste nuances van zijne gedachten zijn weder te geven. Doch ook aan deze poëzij kleeft dan wederom wel eens iets van den prozavorm aan — eene menging, die by my althands een meer rustig gevoel verwekt, dan vroegere meer bruisende misschien, maar ook minder bestemde voortbrengsels van mijn vroeger tijd."

Er is in deze karakterisering der verschillende tijdperken van zijne dichterlijke werkzaamheid veel waarheid; en met de twee deelen *Gedichten*, waarvan KRUSEMAN insgelijks eene nieuwe uitgave heeft bezorgd, van een welgelijkend portret des dichters voorzien, leveren deze *Zangen uit verscheiden leeftijd* een getrouw beeld van de ontwikkeling en vorming des Heeren DA COSTA tot hetgeen hij thans als dichter is. In dat opzigt is ook de opname van het eerste stuk in dezen bundel niet van belang ontbloot. Het is daar en in andere stukken van den eerstvolgenden leeftijd nog meer eene poëzij, die buiten het inwendige zieleleven des dichters zelven omgaat, en de volle kracht van zijn dichtgenie ontwaakt eerst, als zijne poëzij de uitdrukking wordt van zijne eigene innigste gewaarwordingen. Welk een verbazende afstand scheidt het eerste stuk in dezen bundel, *Lof der Dichtkunst*, en het laatste, *Vijfentwintig jaren, een Lied in* 1840! Hoe weinig kon het eerste doen vermoeden, wat DA COSTA als dichter zou worden, en hoe vele tijdperken van ontwikkeling en vorming moest hij doorgaan, voordat hij werd, wat hij thans is!

In de *Zangen van verscheiden leeftijd* vinden wij voor het meerendeel reeds vroeger uitgegevene stukken, die hier zijn bijeengebragt. Over de meeste van die stukken is vroe-

ger ook in dit tijdschrift gesproken, en wij willen er dus alleen van zeggen, dat hunne verzameling ons een welkom geschenk is, en met de goedkoope uitgave van de twee deelen Gedichten een net geheel uitmaakt, hetwelk velen zullen wenschen te bezitten, ook van hen, die met Rec. zich volstrekt niet vereenigen kunnen met de bijzondere begrippen van DA COSTA.

Wij komen tot het tweede stuk, dat aan het hoofd onzer aankondiging is genoemd. Zoo wij in *Vijfentwintig jaren* den invloed bespeuren, dien de meer prozaïsche geest des tijds ook op DA COSTA als dichter had, hier is die invloed, dunkt ons, nog duidelijker. Zeer verkeerd zou men deze uitspraak verstaan, indien men haar als eene min gunstige beoordeeling opvatte. Wij meenen dien invloed vooral te erkennen, niet in het min dichterlijke der denkbeelden, maar in het bestemde, in het zaakrijke, in het gedrongene der voorstelling en uitdrukking, waaraan het vloeijende en zangerige zeker wel eens is opgeofferd. Het onderwerp bragt dit ook mede; en het is juist in dat korte, gedrongene, zaakrijke, dat wij eene der groote schoonheden van dit gedicht vinden. Het is eene beschouwing van den tegenwoordigen toestand der wereld, donker, zwart gekleurd, gelijk daarvoor ook bij andere begrippen, dan die des Heeren DA COSTA, zeker niet weinig stoffe voorhanden is, maar gelijk bij *zijne* wijze van denken althans ligt is te begrijpen. Het is er zeer verre van daan, dat Rec. des dichters beschouwing van den maatschappelijken, zedelijken en godsdienstigen toestand der tegenwoordige wereld tot de zijne zou willen maken, of dat hij hetzij met de afkeuring, hier uitgesproken, hetzij met den lof, hier toegezwaaid, zich overal zou kunnen vereenigen; maar als poëtische uitdrukking van datgene, wat DA COSTA waarheid is, als krachtige, hier en daar wegslepende voorstelling van bepaalde denkbeelden en begrippen staat toch dit dichtstuk hoog bij hem aangeschreven.

In zeker opzigt herinnert het BYRON's *Age of bronze*. Er bestaat zekere overeenkomst in den vorm; ook daar vindt men zulk eene beschouwing van den toestand van onderscheidene landen en volken op het oogenblik, waarop de dichter schreef; ook daar, gelijk hier, gaf het gevoel van ontevredenheid over dien toestand, de overtuiging van het gebrekkige en verkeerde den dichter zijne verzen in. Maar karakteristiek is de verschillende uitwerking, die soortgelijke gewaarwordin-

gen op de ziel der onderscheidene dichters hebben gehad, zoo als deze zich in den toon en geest hunner dichtstukken openbaart. Bij BYRON is het bittere spot en hoon, beschimping, sarcasme, die bijna uit iederen regel spreken; het is niet de goedhartige ironie, die met de dwaasheden en gebreken lacht, en die zich het *ridendo dicere verum* ten doel stelt, maar het is de bitterheid der ziel, die hare gal in spottende en schimpende woorden uitgiet. Bij DA COSTA daarentegen spreekt de ernst der verontwaardiging. Datgene, wat hij als de gebreken en verkeerdheden van zijnen tijd beschouwt, kan hem de stoffe niet zijn tot ligtzinnige spotternij, maar wel tot ernstige, bestraffende, veroordeelende tentoonstelling. In den aanvang moge de taal der satire zich doen hooren, 't is toch terstond de ernstige, niet de vrolijk lagchende en boertende satire, en welhaast gaat zij geheel in den ernst der verontwaardiging, of ook der bespiegeling, der waarschuwing, over. Na eene algemeene schildering van den geest des tijds, gelijk DA COSTA dien meent te moeten erkennen, werpt hij achtereenvolgens eenen blik op de onderscheidene landen en volken, die eene belangrijke rol op het wereldtooneel spelen, of wier lot en gesteldheid ons belang inboezemt. Ons vaderland, *Duitschland*, *Frankrijk*, *Engeland*, *Amerika*, *Rusland*, *Italië*, het Oosten, zietdaar wat den dichter de stoffe zijner beschouwingen oplevert, die, in den geest van het Lied van *Vijfentwintig jaren*, met de verwachting en aankondiging van eene soort van duizendjarig rijk eindigen.

De schildering is zeker overdreven, maar er zijn toch vele teekenen des tijds, die den ernstig denkende met bekommering de toekomst doen inzien, en hem dringen, om in menig opzigt de waarheid te erkennen van hetgeen DA COSTA zegt. Men hoore:

Een chaos! oud en nieuw in gisting met elkander!
Verandring, wat ook vall'! behoud, wat ook verander'!
De Omwentling in haar kiem gekoesterd — in haar vrucht
Verafschuwd! 't Bijgeloof belachen — en geducht,
Hetzy met Ongeloof *hier* kampend, *daar* verbonden!
. . . . . .
De kennis wijdverspreid, 't zy tijdig of ontijdig,
Maar door miskenning van den zusterband éénzijdig
En vaak verbrokkeld door het missen van een doel
Van hooger aart, voor 't minst, dan eindloos stoomgewoel

En fluitend spoorgesnor.

. . . . . .

Voorts — trillingen alom, als met een dof geluid
Van Titans, onder de aard hun ketenen beklagend,
Of aan die ketenen met woeste wanhoop knagend:
Vertwijflende Armoê, die geen God meer aanroept, Roof
En Opstand, Burgerhaat door Wan- en Ongeloof
En 't honderdarmig kroost van Staatsveranderingen,
Het menschdom teisterend, terwijl ze elkaar verdringen.
Wy hoorden reeds van ver na- tegen nagebuur
En bondgenoot in 't veld, en — de Alpen spogen vuur!
Een chaos! strijd alom van worden en ontworden,
Van duisternis en licht, van stilstand en wanorden!
Orakels van den tijd! Wat wordt er van dien nacht?
O wachter! welk een dag wordt aan de kim gewacht?

Wie zal ontkennen, dat er veel waars in deze woorden ligt, en herhaalt niet zelf de vraag: wat zal er van dat alles worden? Er moge overdrijving zijn, er is toch véel waars in de volgende woorden van den dichter ook op ons vaderland toegepast, schoon ze elders van nog meerdere toepassing mogen zijn:

Wat schriften, druipende van walgend slijk en bloed!
Wat dagblaân uitgeleerd in waarheidsschijn of lastring,
Hun *feuilleton* gericht op zede- en zielsverbastring!
Wat schouwtooneelen, steeds tot lager peil gedaald!
Wat gruwelen vertoond! wat gruwelen verhaald!
Hoe? Is voor 't lichaam reeds in aanleg, bouw, en krachten,
Wat in den stroom zijns bloeds de voedingstoffen brachten
Door menging en gehalt bestemmend? zoo onthoud
Dan ook des menschen geest geen spijs, die voedt! Geef zont,
Geen gif! geef brood, geen drank, gestookt in helledampen!
Of gaat ook voor ons volk de Tijd niet zwaâr van kampen,
Waar de oude geesteskracht by nood doet? Toont die Tijd
Voor Staten, klein van rang, zich vriendlijk? Is de nijd
Van England uitgedoofd? Gaat Frankrijks hart niet langer,
Zoo ver de Rijn zich strekt, van de oude ontwerpen zwanger?

Het minst van allen kan Rec. zich vereenigen met den lof, *Engeland* en *Amerika* toegezwaaid; daarop zon, onzes inziens, veel af te dingen zijn, meer nog dan de dichter

zelf er reeds op afdingt. Doch ook daar, gelijk overal, zijn het natuurlijk de bijzondere begrippen van DA COSTA, die op zijn oordeel grooten invloed hebben. Men gunne ons nog ééne proeve uit de schildering van *Rusland:*

En wat zult gy
In dezen barensnood of wisselend zeegety
Van tijden? wat zult gy beslissen voor de vragen,
Der menschheid opgelegd in deze wondre dagen?
Gy, met uw honderden van stammen, tot één kracht
In de onderworpenheid vereenigd aan één Macht?
Gy met uw duizenden steeds versch gevonden bronnen
Van legers, vloten, goud, — by wijsheid, diep bezonnen?
Wat gaat ge ons zijn? een rots die schaduw geeft en laaft,
Of — in zijn holligheên een werelddeel begraaft? —
Europe, wie nog pas van uit dat strenge Noorden
De slaking werd gebracht uit Dwangzuchts hardste koorden!
Moet nog een tweede maal dat Noorden opgewekt
Ter wraak, door 't tergen van een vrijheid, overdekt
Met bloed, en ras verkeerd in louter tijgerwoeden?
En dan — niet langer meer ter redding, maar ten roede,
Ten oordeel — dan wellicht om niet het mom alleen
Van vrijheid, maar haar zelf voor altijd plat te treên,
Ja, Asië op Euroop ten zondvloed los te laten.
Zal dit nog 't einde zijn der Europesche Staten,
Na eeuwen Christendom, Beschaving, Overmacht?

De Hemel beware ons voor de vervulling van deze half profetische vraag!

Wij mogen hier onze aankondiging eindigen. De gegevene proeven doen den toon, den inhoud, de poëtische waarde van dit dichtstuk genoegzaam kennen, en wijzen het ook de plaats aan, die het in DA COSTA's poëzij bekleedt, als behoorende tot hetzelfde tijdvak zijns dichterlevens, waartoe het Lied van *Vijfentwintig jaren* behoort. Zal dat tijdvak nog gevolgd worden door eenen tijd van stilleren, zachter gestemden geest, waarin minder de boetbazuin, meer de stemme der bemoediging, des vredes en der liefde zal worden vernomen? De toekomst zal het leeren.

Een Bedelbrief in den Winter. Dichtstukje van H. TOLLENS, CZ. (*Uitgegeven ten voordeele van de Armen te Rijswijk.*) *Te 's Gravenhage, bij* K. Fuhri. 1848. *In gr.* 8*vo.* *f* :-25.

Wij hadden vaak menigen dichtbundel aan te kondigen, waarin een *achttiental*, meer of minder uitvoerige, *dichtstukken* waren te zamen gevat, en waarvan wij, ondanks de uitgebreidheid der stoffe, minder ter aanprijzing wisten te zeggen, dan van de *achttien coupletten*, die dezen *Bedelbrief* uitmaken.

»Ja, (zal men zeggen) het geldt hier ook een gedicht van »TOLLENS, en..." Met uw verlof, Lezer! ge weet, hopen wij, dat TOLLENS tot een verouderd tijdvak behoort, en dat men, sedert eenige jaren, de dichtkunst van een ander, hooger, idealischer standpunt heeft leeren beschouwen. Vroeger stond men in den waan, dat gezond verstand, zuivere smaak, rein gevoel, levendige verbeelding, zucht voor het ware, schoone en goede, bij eenen overigens gunstigen aanleg, den Dichter vormden, en dat eenvoudigheid en natuurlijkheid het zegel der waarheid drukten op zijne poëtische voortbrengselen; en naar dat algemeen aangenomen begrip werden de producten van VONDEL en HOOFT, VAN HAREN en BELLAMY, FEITH en BILDERDIJK, om van geene andere beroemde zangers te gewagen, beoordeeld. Maar het opkomend, thans levend geslacht vindt die begrippen te alledaagsch, te oud, te afgesleten, althans te weinig overeenkomende met de hooge, idealische begrippen, die men zich van de nieuwere Poëzij en het dichterlijk streven harer beoefenaars gevormd heeft. Met het modewoord van den dag vindt men die oude Nederlandsche PINDAREN en HORATIUSSEN wat »Jan Salieachtig;" dat is: zij spraken, in gebonden stijl, te eenvoudig, te natuurlijk, te veel de prozataal van het dagelijksch leven; men verstond zoo dadelijk wat zij wilden zeggen; men gevoelde zoo aanstonds waar zij het op gemunt hadden; en, om hetgeen zij dachten en gevoelden aan anderen mede te deelen, daartoe bedienden zij zich van maat en rijm. Maar was nu dáárom het *berijmde werk* een *dichtstuk*? Men meende neen. Dichtkunst was, beweerde men, iets hoogers, dan het proza des gewonen levens, en daarom behoorde hare taal ook eene andere dan die des gewonen levens te wezen. De

beschaafde man en vrouw drukten zich, met behoud van het aangenomen spraakgebruik, overeenkomstig den aard der zaak, naar waarheid, natuurlijk en eenvoudig uit. Dat wilde men *in proza* laten gelden, opdat het dagelijksch onderhoud der hoogere standen met burgers en boeren geen voor hen onverstaanbaar en onbegrijpelijk *abracadabra* worden zou; maar *in de poëtische wereld*, in het gebied der Idealen, *kon*, *mogt* dat zoo niet blijven. De *Hemelsche* Dichtkunst vermogt niet langer eene *aardsche* taal te spreken. Zij, de *Goddelijke* Muze, moest in hare wijze van uitdrukken iets *Goddelijks*, dat is iets *verhevens*, iets *onbevatteljks*, iets *onbegrijpelijks* vertoonen. Men vond zoo iets onvermijdelijk, indien men de Poëzij weder wilde verheffen tot de hoogte, waarvan men haar, zoo men waande, had doen afdalen; men beproefde het, en, sedert dien tijd, zagen eenige *onbevatteljke*, *onbegrijpelijke* en *onverstaanbare* dichtstukken het licht. Zij werden bewonderd en bewierookt door allen, die naar verandering haakten. Maar het volk, dat de oude zangers nog niet vergeten kon, vroeg, met de twijfeling der onzekerheid in gelaat en houding: »Is dát nu Poëzij?"

Die vraag zal niemand doen, die den *Bedelbrief* van TOLLENS las of hoorde voorlezen. En waarom niet? Omdat de Dichter zijne gedachten en gevoelens *natuurlijk*, *eenvoudig* en *waar* heeft voorgesteld. Wij lazen den *Bedelbrief* aan iemand voor, die onze taal niet volkomen magtig is, en... de tranen van aandoening biggelden hem langs de wangen. Wij lazen hem voor aan een jong meisje, en haar eerste woord was: »Wat is dat mooi en eenvoudig! men zou haast zeg»gen: dat had ik ook zóó kunnen maken!" En nu lazen wij datzelfde meisje een vers voor van een hooggevierd Poëet onzer dagen. Na geëindigde lezing sprak zij: »'t Zal vast wel »heel poëtisch mooi wezen; maar ik begrijp er niet veel van."

Hoe jammer is het, wanneer men moeite moet aanwenden, om een gedicht te *begrijpen*! Wie zal zijne hersenen pijnigen bij de roerende Episode van *Hector* en *Andromache* met den jongen *Scamandrios* (*Astyanax*), door onzen SPANDAW vertaald? Wie zal vragen: »Wat wil die Dichter?" bij de lezing van VAN ALPHEN's *Cantate*, *de Starrenhemel*? Eindelijk: wie bezigt het woord *begrijpen* bij dezen *Bedelbrief*? Van den aanvang af: »Wij gaan met schaal en bussen rond »en kloppen aan in al de wijken," tot aan het einde: »Geeft, »geeft de beê om hulp gehoor; ge ontvangt er dan dit liedje

»voor, en, bovendien, Gods zegen," *gevoelt* men, wat TOLLENS op het hart heeft en in de harten van anderen wil overstorten. 't Is waar, hij hangt daarbij den zedemeester en boetprediker niet uit; hij verbaast ons niet met woorden, die, sedert eeuwen, door niemand meer worden uitgesproken; hij verschijnt niet als een taalgeleerde, die ons wil toonen, dat hij zeer goed weet, hoe men in de Middeleeuwen sprak; och neen, hij spreekt zoo als de Rijswijker landbouwers en de Hofdames uit de Residentie (wanneer deze laatsten hare moedertaal bezigen) zouden gesproken hebben: *kort* en *bondig*, *verstaanbaar* en *eenvoudig*, *natuurlijk* en *waar;* en, als wij hem hooren, *voelen* wij iets in ons binnenste, dat wij niet onder woorden weten te brengen, maar waarvoor wij den *dichterlijken Bedelaar* gaarne de hand zouden wenschen te drukken!....

Het zou ons weinig moeite kosten, om dit ons oordeel, door aanhalingen uit den brief, couplet voor couplet, regel voor regel, te regtvaardigen; maar dit zou onnoodig wezen: want de algemeene goedkeuring heeft zich over dit product der *oude Dichtschool* reeds luide uitgesproken.

Dit oordeel vereert den Briefschrijver niet minder, dan het tot een verblijdend teeken des tijds verstrekt, dat onze Natie nog zelfstandigheid en degelijkheid genoeg bezit, om zich niet door allerlei wind van leering te laten medevoeren. Wij schreven het bovenstaande dan ook meer ter bevordering van het weldadige doel, dan wel ter vereering van eenen Man, die onzen lof niet behoeft, dan wel in het belang der vaderlandsche kunst en ter handhaving van hare onverwelkbare eere. Zij verlangt den wierook der vleijerije niet, waarmede de tijdgeest zoo kwistig te werk gaat, en zal haar reukwerk alleen doen ontbranden op de altaren, die voor eenvoud, natuur en waarheid zijn opgerigt.

Jaarboekje van Wetenschappen en Kunsten; met Houtsneêfiguren. Eerste Jaargang, onder Redactie van a. BLEEKRODE, *Math. Mag. Phil. Nat. Med. et Art. Obst. Doct. Hoogleeraar in de natuur- en wiskundige Wetenschappen te Delft, enz. Te Rotterdam, bij* H. Nijgh. 1847. *In post* 8*vo.* 636 *bl. f* 5-:

In navolging van het *Yearbook of facts in Science and Arts*

stelt zich de Hoogleeraar BLEEKRODE voor; jaarlijks een overzigt te geven van nieuwe ontdekkingen en uitvindingen in werktuigkundige, technologische en andere op nijverheid en landbouw toegepaste wetenschappen; natuurkunde, scheikunde, dierkunde, kruidkunde, delfstofkunde, aardkunde, weêrkunde, sterrekunde, en statistiek. Het voor ons liggende veel en velerlei bevattende boek is hiervan eene eerste proeve, waarin uit allerlei binnen- en buitenlandsche schriften wordt medegedeeld wat het jaar 1846 belangrijks heeft opgeleverd. Het denkbeeld van zulk een jaarboekje verdient volkomene toejuiching, in onzen tijd vooral, waarin reuzenschreden gedaan worden op het gebied der zoogenoemde *exacte* wetenschappen en hare toepassing, en de eene nieuwe uitvinding de andere als verdringt. Die mededeelingen zijn niet zoo dadelijk noodig voor de eigenlijke beoefenaars der wetenschap, ofschoon het ook voor hen gemakkelijk is, met aanhaling der bronnen, in een kort bestek bijeen te vinden, wat elders verspreid ligt; maar vooral is de inhoud van dit jaarboekje zeer belangrijk voor anderen, die minder in de gelegenheid zijn, om de berigten van allerlei nieuwe ontdekkingen bij te houden. De een vindt er dit, de ander dat, wat van zijne gading is; ook wat op het dagelijksche leven betrekking heeft. Dat men niet alles begrijpt, zonder bepaalde kennis der zaak, waarover gehandeld wordt, of waarin verbeteringen aangewezen worden, spreekt wel van zelf. Ook Ref. ondervond zulks onder het lezen; want meer dan één werktuig, waarin veranderingen of vereenvoudigingen werden vermeld, was hem niet genoeg bekend, om — hij zegt niet, hunne meerdere of mindere waarde te beoordeelen — maar om te verstaan, wat eigenlijk bedoeld wordt. Wanneer Ref. de verzekering gaf, dat niets is voorbijgegaan, wat het jaar 1846 op het gebied der wis- en natuurkundige wetenschappen heeft opgeleverd, zou hij een stouten bluf verkoopen; want hij matigt zich niet aan, dit zoo bepaald te kunnen. Bescheidener moet hij zich uitdrukken, en zeggen, dat, voor zoo ver hij zich uit reeds lang vernomene berigten en reeds lang gelezene Tijdschriften herinnert, dit jaarboekje met regt zijnen naam dragen mag, waarvoor trouwens de bekwaamheden en het standpunt van den Redacteur allen waarborg geven.

De inrigting is zeer geregeld en het gebruik wordt door een' volledigen bladwijzer (bij zulke boeken een noodzakelijk

toevoegsel) zeer gemakkelijk gemaakt. De meeste houtsnêfiguren schijnen, naar de letters te oordeelen, ook voor iets anders gediend te hebben. Sommigen vorderden wel opzettelijker verklaring. Bijzonder werd onze aandacht opgewekt door het berigt aangaande bruin- en steenkolen in *Nederlandsch Indië*. Wij zijn niet genoeg op de hoogte der zaak, om te kunnen beoordeelen, in hoever de beschuldiging gegrond of overdreven zij van »traagheid, geringe zaakkennis en onverklaarbare onverschilligheid ten opzigte van eene stof, aan welker vond meer waarde mag gehecht worden, dan aan die van goudmijnen;" maar zeker is het, dat het bezit van kolenlagen in onze Oostindische bezittingen allerbelangrijkst is, en een gezet, onbevooroordeeld onderzoek van deskundigen verdient.

Onze aankondiging diene, om te doen blijken van onze belangstelling in dit wetenschappelijk jaarboekje, dat overigens volstrekt niet, zoo als de titel eenigzins zou *kunnen* doen vermoeden, tot de rubriek der Almanakken behoort, waarom wij het niet *in*, maar toch *bij* ons verslag van de laatste hebben aangemeld en aangeprezen.

ALMANAKKEN VOOR 1848.

(*Tweede Verslag.*)

De jaarboekjes, die wij na het plaatsen van ons vorige verslag hebben ontvangen, bestaan voor de grootste helft uit *provincialen*. De oudste van deze is de

Geldersche Volks-Almanak. Te Arnhem, bij G. van Eldik Thieme. *f* : - 75.

»De vroegere Redacteur van den *Gelderschen Volks-Almanak*, de WelEerw. Heer o. g. HELDRING, heeft gemeend de zamenstelling der volgende jaargangen niet op zich te moeten nemen." Met dit berigt van den uitgever vangt het voorberigt aan. De Heer HELDRING zal dus voortaan slechts eenen *Almanak voor tijd en eeuwigheid* (wij hebben dien niet onder de oogen gehad, maar — *Almanak voor de eeuwigheid!!*) redigeren. Zijn wij dus in 't vervolg verschoond van 's mans wonderlijke, *excentrieke*, *mystieke* uitvallen,

wij zullen er ook veel door missen, wat anders dit jaarboekje waarde gaf, en het als *volks*boekje boven al zijne broeders deed uitmunten. Doch dit niet geheel — want de voormalige Redacteur zal het kind, voor welks dertien eerste jaren hij zorg heeft gedragen, ook verder nog wel 't een en ander bijzetten, gelijk hij ditmaal aanvankelijk reeds doet, door het proza van de verzameling te openen en het geheel met den gewonen »Gelderschen hutspot" te besluiten. Het eerste, uit *Duitschland* geschreven, moet vooral de koudwater-kuur aanprijzen, zelfs het gebruik van koud water als eenigen drank, »waardoor jaarlijks tonnen schats zouden bespaard worden aan thee, koffij en andere verhittende dranken;" zoo moest men ook tevreden zijn met weinig kleedij, enz. Met één woord: de staatshuishoudkunde van den Heer HELDRING is eene grove overdrijving van — bijna schreven wij *parodie* op —: *natura paucis contenta*. Hij wil de menschen, naar 't schijnt, tot den natuurstaat terugbrengen. Doch 't lust ons niet, ons langer met deze wonderlijke denkbeelden bezig te houden. Ook de »Geldersche hutspot" heeft van die oeconomische zonderlingheden, om geen ander woord uit de pen te laten vallen. »Het moet een wonder gelukkige tijd geweest zijn, toen elk onderdaan des Zondags een hoen in den pot deed. Men zegt, dit was onder de regering van HENDRIK IV." *Men zegt* dat niet, maar wel, dat deze volklievende Koning gewoon was te zeggen, dat hij zulks *wenschte*. Die wonder gelukkige tijd, dien HELDRING, zichzelv' gelijkblijvende, ook niet kan begeeren, was er dus toen niet. En zou er de wereld zooveel beter aan toe zijn, wanneer »geene diners gegeven werden van drie gulden het couvert?" Hebt gij wel eens bedacht, Ds. HELDRING, dat gij duizende menschen de keel toebindt, wanneer gij de weelde geheel verbant en alles terugbrengt tot datgene, waar de mensch in den striktsten zin niet buiten kan? Wij zouden aan dit onderwerp zoo vele regels niet besteden, indien de Gelderschman zich als Volksboekje niet ook door dergelijke ondoordachte staatshuishoudkunde, voorgedragen met zekere *mystieke* kleur, eene soort van *autoriteit* hadde verworven. Gevoelt de man, die zich op allerlei wijze zekere soort van *populariteit* wil verwerven, dan niet, dat zijne theorie heenleidt naar wat hij met ons, hopen wij, onbepaald afkeurt, het *communisme*, waartegen in onzen leeftijd niet ernstig

genoeg kan gewaarschuwd worden, al ware het alleen om de strekking van den meest gelezene van alle onde en nieuwe Romans, den *Juif errant*; schoon wij, dat spreekt van zelf, het hemelsbreed onderscheid niet voorbijzien tusschen het onchristelijk materiële leven van SUE en het (wel wat zoetvrome, maar toch) Christelijke element bij HELDRING. GRAADT JONCKERS, die ditmaal onderscheidene stukken in proza en in — voetmaat leverde, schijnt ons den vorm niet zeer in zijne magt te hebben. Ten minste, zeer behagelijk ziet het eene er zoo weinig uit als het andere. Dr. DONKERSLOOT verloochent in: *het Huishouden van Kea* zijne pen niet als *typist*, zoo als men hem vroeger heeft leeren kennen. H. HUIDECOPER heeft in: *het Omberspel* (vergeleken met het menschelijke leven) de werking benadeeld door al te sterk te *particulariseren*. Zoo als TOLLENS het gedaan heeft, was het uitmuntend, maar verder ga men ook niet. Maar hier wordt alles, alles overgebragt, tot uitputting toe: het winnen in vieren, het inkoopen, de *matadors* (*de ziel, het verstand, het geweten* en *de vaste wil!*) zelfs het *gasco*: »eene edele ziel en een goed geweten kunnen strekken tot bereiking der beste bedoelingen." Na ja; zoo kan men van alles alles maken! Intusschen diene tot eene kleine teregtwijzing, dat de naam van het spel niet ontleend is van *ombra*, naar het Latijnsche *umbra*, *schaduw*, maar *el huombre*, d. i. mensch; eigenlijk een spel voor voorname lieden. Doch wij kunnen ons niet te lang bij den Gelderschman ophouden. Hij is ditmaal van ongelijk minderen omvang, dan gewoonlijk.

Friesche Volks-Almanak. Te Sneek, bij van Druten en Bleeker. *f* : - 75.

Het mengelwerk wordt geopend met weder een vervolg op het historische verhaal van M. BAKKDT VAN SMINIA: WIJBE SJOERDS VAN GROVESTINS, met de belofte van nog een (*of* meer) vervolg. Dit is evenwel in eenen Almanak minder gelukkig en verveelt op den duur. Men klaagt er al over in het mengelwerk van een Tijdschrift, dat slechts eene maand laat wachten; en een jaar? Regt op zijne plaats staat een stukje van H. G. CANNEGIETER: ODO BOTHNIA. Ook op een zeer belangrijk stuk, met plaat en kaartje, van Mr. H. DE HAAN HETTEMA, *Helgoland en zijne bewoners*, zal

een vervolg komen, bestaande in het uittreksel uit eene kronijk. A. A. J. VAN DER AA geeft eene biographie: TETTE BAUKES VELTMAN, grootendeels uit den *Militairen Spectator* ontleend. Voorts — doch wij behoeven alles niet op te noemen. Eenige dichtstukjes zijn in het Friesche *dialect*. De kalender is van een' zoogenoemden reiswijzer voorzien.

Eigenaardig laten wij volgen:

De Byekoer, Frysk Jierboekje foar 1848. *To Frentsjer, by* W. J. Bruining, Kz. *f* :-25.

Of dit de eerste jaargang zij, dan of deze bijenkorf reeds meer zij »untjourn oender meiwirkinge fen it selscip foar Frijsce tael in scriftenkinnisse" — weten wij niet. Vervolgen wijzen althans naar geene vroegeren heen. Misschien, ja waarschijnlijk is het een opvolger van het *Frijske Jierboekje* te *Leeuwarden* bij VAN DEN BOSCH. Het bevat ten minste ook in den kalender merkwaardigheden, *Friesland* en *Friesen* betreffende, en *Mengelwerk*, proza en poëzij, alles in het Friesch. Wij wenschen aan dit nette boeksken een' goeden opgang in zijne provincie, buiten welke het zich wel weinig verspreiden zal.

Aan het taaleigen zijner provincie offert ook de

Groninger Volks-Almanak. Te Groningen, bij A. Oomkens, Jz. *f* :-75.

De kalender is uitvoerig en naauwkeurig, zoo als gewoonlijk in dezen Almanak. De voornaamste stukken in het mengelwerk zijn: *Groningens afval van en reductie tot de Unie van Utrecht*, 1580—1594, door eenen ongenoemde, dat wel geene onbekende bijzonderheden bevat, maar in eenen *Volks*-Almanak juist op zijne plaats is; *herinneringen van eenen tijdgenoot*, eene belangrijke bijdrage van H. BEEKHUIS over de requisitiën in het Burgerweeshuis te *Groningen* in 1806 en 1809, en de moeijelijke omstandigheden van dat gesticht in 1812. Zulke bijzonderheden zijn waardig in het geheugen bewaard en herinnerd te worden, wanneer men in sommige oprigten onbedachtelijk een begeerig oog werpt op tijden, in welke men meent, dat de nood niet zoo knellend was, als de tijdgenooten het beweerden; de *nieuwe berigten*

omtrent H. VAN DEVENTER zijn eene kleine bijdrage tot de *historia literaria;* het *iets over den Kersvloed van* 1717 is niet de eenige geschiedkundige herinnering, blijkens onder anderen eenige bladvullingen; en wie het boekje ter hand neemt tot eenige uitspanning, zonder ander oogmerk, zal zich noch door de versjes, noch door het stukje van ILPSEMA VINCKERS: »hoe ik in handen der policie kwam," noch door dat van BRUINSES: *Mien seun zal domenie worr'n*, onbevredigd vinden, ook al vindt hij het laatste wat heel overdreven, en al vindt hij het een haartje in de pen des voorlaatsten, wanneer hij het: *indien dat boschje klappen kon*, aan HOOFT ontneemt, om het eene »aanhaling uit Vader HUIGHENS" te noemen. Ook deze Almanak is, wat den *omvang* betreft, onder den invloed van de kwijning der provinciale Almanakken, verscheidene bladzijden vermagerd.

Utrechtsche Volks-Almanak. Te Utrecht, bij L. E. Bosch en Zoon. *f* 1-20.

Behalve den kalender, den reiswijzer, de schuiten- en karren-aanwijzing, de *nomenclatuur* van alle provinciale en Utrechtsch stedelijke hoogere en lagere ambtenaren (waarom toch aan de geridderde heeren de eer niet gegeven van het leeuwtje of kruisje achter hunnen naam? 't is eene kleinigheid, en men heeft het nog al gaarne) vindt men allereerst eenen altijddurenden Almanak van den Heer SCHUSLER, die niets bevat, wat men niet elders ook vinden kan, en slechts tot beantwoording van een paar *chronologische* vragen dienen kan. De levensgeschiedenis van Paus ADRIAAN levert weder tekst en plaatjes; 't is waar, hij was een der belangrijkste *Utrechtenaars;* maar 't is ook waar: op den duur wordt het wel wat vervelend. *De Dom van Utrecht* prijkt ook weder als onderwerp van een prozastuk van ISING, nog al nieuw van vinding en inkleeding, maar bij 't lezen vrij vervelend, en niet te vergelijken met het lieve: *op het ijs*, in den *Muzen — Vergeet mij niet.* Regt wetenschappelijk, en ook elders bij het stellen van soortgelijke afleiders van toepassing, is het stukje van REREKE, *over den Bliksem-afleider op den Domstoren te Utrecht*, waarin zeer onze aandacht trokken de proeven van Prof. VAN REES, of de geleiding onafgebroken was,

en hoe groot het wederstandbiedend vermogen van den toestel was. *Wijk bij Duurstede* is » vervolg en slot van eenen vorigen jaargang." De dichtstukjes zijn afzonderlijk achteraan geplaatst: men beschouwe ze als versnaperingen op het nageregt, met welke men het niet al te naauw moet nemen. Een portret was mislukt — men moet dus dit gewone toevoegsel missen. » Hierna beter" schrijft de Almanak — ook deze.

In den

Overijsselschen Almanak voor Oudheid en Letteren. Te Deventer, bij J. de Lange. *f* 1-50.

zochten wij het eerst naar het vervolg der belangrijke verhandeling over de *Plechelmi*-kerk te *Oldenzaal*, doch tot onze spijt te vergeefs, hoewel den Schrijver van dat uitmuntende *archaeologisch-architektonische* stuk aantreffende. HOLWERDA en KALKERTSMA mist men; dat is geen gunstig teeken. Ofschoon de ditmaal enkel oudheidkundige inhoud geene teekenen nog van verval geeft, hopen wij niet, dat het missen van deze beide namen er een voorbode van zij. Daar deze Almanak bijna alleen voor de liefhebbers der oudheidkunde waarde bezit, en door die alleen zeker wel reeds zal zijn aangeschaft, rekenen wij deze algemeene aankondiging voldoende.

Van de eene *Atheneum*-stad gaan wij naar de andere met de aankondiging van:

Amsterdamsche Studenten-Almanak. Te Amsterdam, bij C. G. van der Post. (*) *f* 1-80.

Met hoeveel genoegen ook Ref. aan het hoofd van dit boekje de afbeelding zag van den uitmuntenden DES AMORIE VAN DER HOEVEN, eenen van zijne hoogst geschatte vrienden, doet het hem evenwel leed, dat aan den verleden jaar uitgedrukten wensch naar het portret van een overleden sieraad van *Amsterdams Atheneum*, ROOIJENS, niet voldaan is, of wellig niet heeft kunnen worden. De kalender is met de geboorte- of sterfdagen enz. van groote geleerden eigen-

(*) De *Utrechtsche* noch ook de *Leydsche Studenten-Almanak* is ons dit jaar geworden.

aardig voorzien. Reiswijzer, personeel, enz. zullen wel naauwkeurig zijn. De *series lectionum* levert een uitstekend blijk, dat de Professoren in de Godgeleerdheid van vier verschillende Kerkgenootschappen hunne werkzaamheden, zooveel het met hunne betrekking bestaanbaar is, door verdeeling ten algemeenen nutte inrigten. Deze hooge »eenheid" verblijdde ons om meer dan één reden. Over de geschiedenis van 't *Athenaeum* en de *Seminaria* is eene saus van nieuwheid gelegd. De hulde aan een' ontslapen medebroeder is warm. Het mengelwerk doet bij de zonen van de Amsterdamsche Minerva het gebrek aan offers aan de Latijnsche Muze betreuren; 't geplaatste is niet kwaad, en aan de *huiselijke tafereelen, door het Staatsexamen te weeg gebragt*, mag wel eenige waarheid zijn. Het is eene loffelijke *sobrietas*, dat studentikoze moedwil hier de pen niet meer scherpte. De *varia* kunnen op den duur niet *piquant* blijven. Er zijn ditmaal enkele aardige aanhalingen onder.

Ref. hoopt, dat de Muzenzonen der hoofdstad het hem niet kwalijk zullen nemen, wanneer hij van hunnen fraaijen, netten Almanak overgaat tot een zeer eenvoudig, tamelijk weinig beduidend boeksken, van hetwelk wij de verzochte aankondiging niet willen weigeren. Het is de

Almanak tot gezellig onderhoud. Te Gorinchem, bij A. van der Mast. *f* : - 35.

geen kwaad boeksken voor den burgerman.

De

Katholijke Volks-Almanak. Eerste Jaargang. Te Groningen, bij R. G. J. Sladoot, *enz. f* : - 40.

worde niet beoordeeld door eenen Protestantschen boekbeoordeelaar, die ver van de hoofdsetels van het *Katholicisme* (of neem, dat is in *Nederland* moeijelijk te vinden: van het *Romanisme*) zit. Ref., die het van nabij ziet, dat de geloovige leeken niets lezen; niets lezen willen, niets lezen mogen, verblijdt er zich over, dat de zoodanigen althans *iets* bekomen, waaruit zij geene onverdraagzaamheid zullen zuigen, als uit de *Katholieke Stemmen* of den smuggeren *Noord-Brabander*, en toch, voor zoo ver Ref. met de *dogmatiek* der

Roomsche Kerk bekend is, ook geene onregtzinnigheid. De *monster-logogryph* kan haren naam met regt dragen. Om het fijne van de bedoeling met »*de geest van Napoleon*" te zien, is ons oog wel helder genoeg, maar niet om het verlangde te zien. Het is waarlijk zeer veel, dat dezen Almanak geene giftdroppels bevat, en met deze betrekkelijk hoogen lof kondigen wij dezen eersten jaargang aanprijzend aan.

Van dezen Roomschen Almanak sprekende, zeggen wij met een woord, dat het

Kerkelijk-Nederland, Jaarboekje voor Katholijken, door J. J. BURGHEIJER, *Pastoor te Warmond. Te 's Hertogenbosch, bij* Gebr. Verhooven. *f* 1-:

niet, zoo als de titel half doet vermoeden, een *Almanak* is, maar eene opgave van het personeel der R. K. Geestelijkheid in *Nederland*, gevolgd van een *Mengelwerk*. Het eerste is naauwkeurig en volledig. De jaren der stichting van Hollandsche Statiën waren beter weggelaten; de meesten zijn onzeker en ten teeken daarvan met ? geteekend. Bladz. 58, reg. 7 v. o. misten wij de opgave van den Rector in een Klooster. *De Katholijke Kerk te Rijswijk* is eene historische bijdrage, gesteld zonder de minste bitterheid. Och ware alles zoo, wat uit de pen van die kleur komt! Twee stukken: *de Broederschap der Kalenden*, en (dat gedeelte van) *het Testament van Paus* ADRIAAN VI (hetwelk diens bezittingen in de *Nederlanden* betreft) worden in het oorspronkelijke Latijn met eene vertaling medegedeeld. De *Levensgeschiedenis van* BONIFACIUS, *den Apostel van Duitschland*, is vrij wel. Voor de statistiek der R. K. Kerk ware het misschien niet kwaad, niet alleen op te geven, hoe lang de geestelijken op hunne tegenwoordige standplaats werkzaam, maar ook hoe lang zij in 't algemeen in dienst zijn.

Met genoegen voldeden wij aan de uitnoodiging tot het aankondigen van de twee laatstgemelde Jaarboekjes.

N°. II. *Meng.* bl. 102, reg. 4, staat *kompagne*, lees *kampagne*.

BOEKBESCHOUWING.

Gethsemane — Golgotha. Christelijke Toespraken over de Lijdensgeschiedenis; door Dr. A. THOLUCK, *Hoogleeraar te Halle, Schrijver van de Weg des Heils. Uit het Hoogduitsch vertaald. Tweede, vermeerderde Druk. Te Rotterdam, bij* van der Meer en Verbruggen. 1847. *In gr.* 8*vo.* 192 *bl. f* 1-70.

Ook nog na de uitgave van VAN SENDEN's *Leerredenen over de Geschiedenis van 's Heilands lijden en sterven* heeft men aan ons publiek geen ondienst gedaan met de vertaling van dit geschrift van den waardigen THOLUCK. Het bevat mede *leerredenen* over de lijdensgeschiedenis, maar die zóózeer afwijken van den onder ons gebruikelijken predikvorm, dat men ze te regt *Christelijke Toespraken* genoemd heeft, door den Hoogleeraar in de Akademische godsdienstoefening te *Halle* gehouden, gedurende de weken vóór Paschen. Zij zijn *vijftien* in getal, alle even kort en eenvoudig. De opschriften, die zij dragen, wijzen den inhoud aan: *Gethsemane, het Verraad, het Stilzwijgen, de Eed, de goede Belijdenis* (*Joh.* XVIII: 33—36), *de goede Belijdenis* (vervolg *Joh.* XVIII: 37), *de Wegleiding, de Voorbede, de Zaligspreking, de Aanbeveling, de Klagt, de Klagt* (Vervolg), *de Dorst, de Triomf, de Dood.* Hieruit bemerkt men, dat vele belangrijke bijzonderheden met stilzwijgen voorbijgegaan, en daarentegen al de kruiswoorden van den Heer, zonder uitzondering, zijn behandeld naar de gewoonte der Luthersche Kerk. Eene aaneengeschakelde voorstelling der Lijdensgeschiedenis, die vooronderstelt wordt bekend te zijn, ontvangt men hier dan ook niet, en doorgaans is de naauwkeurige voordragt der bijzonderheden, waartoe de onderwerpen behooren, achterwege gelaten. Het volstrekt noodzakelijke tot regt verstand derzelve is echter niet vergeten. Maar boven het uitlegkundig treedt vooral

het practisch belang op den voorgrond. Er worden hier diepe blikken geslagen in het hart van JEZUS en in de harten der toehoorders. Er is in deze bij uitnemendheid *Christelijke* toespraken veel gemoed en leven. Zij grijpen ook onder het lezen sterk aan, en wekken ootmoed, geloof en liefde op, en deelen Evangelische vertroosting mede. Zij zijn in hooge mate kunsteloos en toch van natuurlijke sieraden niet ontbloot. De plannen zijn even eenvoudig en toch doorgaans eigenaardig en gepast. Naar den leidraad dier plannen beweegt zich de rede vrij en ongedwongen, als ware zij daaraan niet gebonden. Soms wijkt zij schijnbaar af van den aangewezen' weg, zonder daarom het voorgestelde doel uit het oog te verliezen. Het was ons niet zelden, als hoorden wij den rijkbegaafden man uit het volle hart *improviséren*. Daardoor zijn deze opstellen voor stichtelijke lectuur regt geschikt. Zij bewegen het gemoed, leiden op tot zelfkennis, en laten indrukken achter, waaruit, onder hoogeren zegen, wat goeds kan voortkomen. Daarom wenschen wij ze ook in veler handen, en verblijden ons, dat de *eerste* druk, waarvan ons geen exemplaar ter beoordeeling kon worden toegezonden, zoo spoedig door een' *tweeden* is gevolgd. Deze tweede druk is vermeerderd met ééne overdenking, over *de Klagt* des Heeren aan het kruis. Onze aanbeveling moge dienen, om in deze laatste weken der lijdensprediking de aandacht van ons publiek op dit belangrijk geschrift te vestigen, dat nevens de *Leerredenen* van VAN SENDEN verdient geplaatst te worden, ook omdat het in menig opzigt aanvult, wat welligt aan deze eenigzins ontbreekt.

De *eerste* overdenking over *Gethsemane* heeft ons het minst van allen voldaan. Zij is, meenen wij, niet eenvoudig en ongekunsteld genoeg. — Vernuftig en rijk is de *tweede*, die de aandacht vestigt op de *daad* des verraders, op het beleid, de gewetensonrust en de afschuwelijkheid, die zich daarin ten toon spreiden, en daarna op het *woord* des Heeren, op de rust, de liefde en de majesteit, die in hetzelve liggen opgesloten. — Zoo wordt de verklaring, door JEZUS voor den Joodschen Raad onder eede afgelegd, in de *vierde*

voorgesteld als een anker voor de wankelmoedigen, eene verschrikking voor de tegenpartijders, en een krachtige troost voor zijne discipelen, toenmaals en in alle tijden. — Onjuist achten wij het, dat *de zaligspreking* van den medekruiseling *de aanbeveling* van MARIA aan de zorg van JOHANNES voorafgaat. Het komt ons waarschijnlijk voor, dat de gruwzame spotternij der menigte, waaraan de eene kruiseling ook deelnam, eerst is losgebarsten, nadat MARIA den kruisheuvel verlaten had. — De uitweiding over het *waarom* in de klagt van JEZUS, bl. 137, komt bij de opvatting dier klagt, die vervolgens wordt voorgestaan, onzes inziens, niet te pas. Ook zouden wij ongaarne met THOLUCK zeggen, dat *het besef der nabijheid van zijnen God in Hem verdoofd was*, toen Hij zóó klaagde, *dat bij de nachtelijke duisternis rondom Hem ook de hemel zijner ziel met donkere wolken overtogen was geworden*, zoo als wij lezen bl. 139. — Hoogen lof verdient het plan der *dertiende* overdenking over: *Mij dorst.* Wat leert deze uitroep, in dit oogenblik gedaan, ons aangaande den *Heiland?* De hulpeloosheid, de vrijwilligheid en de Goddelijke noodzakelijkheid van zijn bitter lijden. En waartoe vermaant die uitroep *ons?* Tot berusting in de grootste hulpeloosheid, tot standvastigheid in de zwaarste beproeving, tot verootmoediging, zelfs bij de geringste misstappen. — Volgens *Luc.* XXIII: 46—48 wordt in de *laatste* aangewezen, hoe JEZUS sterft met inwendige vrijheid, met helder bewustzijn, met volkomen vertrouwen, en hoe zijn sterven eene opwekking voor de vromen is en eene verschrikking voor de goddeloozen. — Opmerkelijk is het ons voorgekomen, dat het denkbeeld telkens terugkeert, dat wij in het misdrijf der Joden, aan den Heer gepleegd, onze eigene zonde zien moeten, omdat wij met hen deel hebben aan de zondige menschheid. *Wanneer wij onze daden*, zoo heet het bl. 89, *en die van anderen slechts met eenen afzonderenden zin beschouwen, dan maken wij voorzeker tusschen hetgeen het onze en dat van anderen is eene scheiding, en het komt ons voor, alsof er geen gemeenschappelijk verband meer bestond, alsof een iegelijk* alleenlijk *zijn' eigen' last te dragen en te beweenen*

had. Maar zoo is het niet, zoo moet het niet zijn. Ons gevoel, zelfs ons verstand zegt ons dit anders. Zijn wij niet trotsch op den man onzes volks, die wat groots verrigt heeft? en daarentegen is het lid onzes geslachts, dat zich met schande bedekt, niet als eene etterbuil aan ons eigen ligchaam? En zou dit gevoel valsch zijn? zouden wij niet veeleer met regt aldus oordeelen? Daarom moet ook de menschheid gemeenschappelijk gevoelen, wat in haar gezondigd werd; de menschheid *moet weenen, omdat het* menschen *waren, die dezen* CHRISTUS *aan het kruis gehecht hebben.* Datzelfde denkbeeld keert bl. 142 en elders terug. Men weet, dat het onder ons, ofschoon vroeger niet onbekend, vooral door de Groninger school ingang gevonden heeft. — Wie eene proeve wil der dogmatische opvatting van het lijden van CHRISTUS, zooals zij hier wordt voorgestaan, dien verwijzen wij o. a. naar bl. 164, waar gezegd wordt, dat Hij dit alles lijden *moest*, als *het zoenoffer voor onze zonden.* En in welken zin? *Omdat het geweten*, lezen wij, *den mensch geene zonde vergeven kan zonder straf, was het voor Gods genade niet voldoende, ons de vergeving onzer zonden alleenlijk te laten verkondigen; neen, Hij, die geene zonde kende, moet den dood des misdadigers sterven, opdat de schuldige menschheid in zijn lijden mede gevoelen mogt wat hare zonde verdiend heeft, en de geloovige menschheid in de gemeenschap aan zijn lijden de rust des gewetens vinden mogt.* — Wil men eindelijk een en ander voorbeeld van kernachtige, spreukmatige, soms naïve *passages*, hier in menigte voorhanden, wij deelen de volgende, voetstoots gekozen, mede. Bl. 157: *Gij kunt met uwen ouden mensch doen wat gij wilt, gij kunt hem folteren, steken, branden — hij sterft niet; in de gestalten der traagheid, hebzucht, wellust hebt gij hem misschien begraven, op eenmaal staat hij weder levend voor uwe oogen in de gestalte des hoogmoeds. In* CHRISTUS' dood *moet hij sterven, indien hij voor eeuwig sterven zal.* Bl. 165: *Het geweten heeft een gedenkboek, waarin veel verbleeken, doch waaruit niets verdwijnen kan. Aan gene zijde, waar alle zelfbedrog wijken moet, daar zal het ver-*

bleekte schrift uws gewetens weder zigtbaar worden; daar zullen zij allen voor uw geheugen staan, de ligtzinnige zonden, de verbrokene geloften, de verkwiste krachten, de verlorene genadetijden, de overtredene wetten der voorbijgevlogene dagen der aarde. Bl. 169: *Gij maakt van uw lijden te veel ophef, gij spreekt er zoo veel met menschen over, en zoo weinig met uwen God. Dit is de ware reden, waarom de eene beproeving over de andere zoo menig hart treft, en het is hiermede gelegen als met de steenen op de straten, het regent er op, het sneeuwt er op, de zon schijnt weder, en zij blijven altijd wat zij zijn* — steenen. *Met* menschen *veel van zijn lijden te spreken, maakt week en zwak; voor* Hem *het uit te spreken,* die in het verborgene ziet, *maakt stil en sterk. — De hitte uws lijdens is als eene flikkerende vlam, die de winden heen en weder drijven. Draagt de hitte uws lijdens in de stilte voor God, en zij zal tot eene stille offervlam worden voor den Heer.*

Wij moeten eindigen, en hebben ook tot aanbeveling genoeg gezegd. Het werk der vertaling, dat zeker niet overal even gemakkelijk was, laat hier en daar wel wat te wenschen over, gelijk uit de medegedeelde proeven blijken kan, maar is toch over het algemeen niet ongelukkig geslaagd. Wij hebben gemeend daarin dezelfde hand te herkennen, die *de Weg des Heils* heeft overgebragt.

De Hervorming voornamelijk in Duitschland, in haar ontstaan, hare ontwikkeling, uitbreiding en vestiging. Een Volksboek, naar het Hoogduitsch van Dr. PH. MARHEINEKE. *Met Aanteekeningen en een Vervolg, behelzende de Hervorming in Nederland, door* E. B. SWALUE, *Theol. Doct. en Predikant te Goes. Te Amsterdam, bij* P. N. van Kampen. 1847. *In kl.* 8vo. *XII en* 182 *bl. f* 1-25.

De voornaamste Gebeurtenissen der Kerkhervorming in

Nederland, verhaald aan de Vaderlandsche Jeugd door B. GLASIUS. *Te Amsterdam, bij* J. van der Hey en Zoon. 1847. *In kl.* 8*vo.* 123 *bl. f* :-45.

Beide deze werkjes, grootendeels over hetzelfde onderwerp handelende, het eerste gedeeltelijk en het andere geheel den oorspronkelijken arbeid behelzende van twee verdienstelijke vaderlandsche Geleerden, meenen wij gevoegelijk in een en hetzelfde verslag te kunnen aankondigen. Beide de Nederlandsche Schrijvers houden het er voor, dat bekendheid met de lotgevallen der Christelijke Kerk in het algemeen en der Kerkhervorming in het bijzonder voor elken beschaafden Protestant wenschelijk moet geacht worden. De geleerde SWALUE gevoelde zich daarom opgewekt tot het vertalen of liever bewerken van het geschrift van MARHEINEKE door bijvoeging van doelmatige aanmerkingen en van een vervolg, in hetwelk breedvoeriger en daardoor belangrijker voor den Nederlandschen lezer, dan dit door den Schrijver geschied was, de Hervorming in ons Vaderland beschreven wordt. Voor een Volksboek oordeelen wij uitdrukkingen als de volgende wel wat duister: »Het phan»tastische, d. i. dweepende, van dezelve (de Middeleeuwen) »mag men echter geenszins in en op zichzelve laken of ver»achten. In de volgende tijden mogen die Middeleeuwen »wel schijnen als de nacht die voorbijgegaan was; maar die »nacht hing noodwendig boven eenen tijd, die zulke schoone »romantische vormen had voortgebragt, welke juist in die »duisternis bevredigden." — Het werkje van den Eerw. GLASIUS, als oorspronkelijk voor 's mans kinderen geschreven, is blijkbaar ingerigt ten nutte van kinderen, en is ook zeer bevattelijk voor de jeugd geschreven. Ons oordeel over beide geschriften is, dat het eene het andere niet overbodig maakt. Over de Hervorming in *Duitschland*, met welke onze Nederlandsche Kerkhervorming in zulk een naauw verband staat, vindt men natuurlijk het meer volledige verhaal in het door Ds. SWALUE vertaalde werk van MARHEINEKE; terwijl daarentegen de Hervorming in ons Vaderland uitvoeriger door den Heer GLASIUS wordt beschreven. Behou-

dens de enkele aanmerking, die wij gemaakt hebben, zijn beide werkjes in zulk eenen stijl en geest geschreven, dat zij bevattelijk zijn voor de lezers, voor welke zij bestemd zijn, en buiten twijfel aangenaam en nuttig onderrigt zullen verschaffen omtrent het belangrijk tijdvak en de gebeurtenissen, die er in behandeld worden. En zoo wenschen wij dan ook, dat zij tot leering en versterking in Christelijke gezindheid mogen verstrekken, en veel bijdragen, om den zegen der Kerkhervorming naar waarde te doen schatten.

Het Kind in omgang met God, of Gebeden voor Kinderen van 3 *tot* 12 *jaren. Te Gouda, bij* G. B. van Goor. *In* 12*mo.* 54 *bl.* *f* :-35.

Wij kondigen dit gebedenboekje voor kinderen, door zekeren B. MARKERS vervaardigd en zonder jaartal uitgegeven, enkel aan, om er de aandacht van ouders en opvoeders op te vestigen. Het is in drie rubrieken verdeeld, waarvan de eerste gebeden bevat voor kinderen van 3 tot 6 à 7 jaar, de tweede voor kinderen van 7 jaar en ouder, en de derde eenige gebeden behelst bij bijzondere omstandigheden. Voor elke gelegenheid vinden wij hier drie gebeden in proza en even zoo vele in dichtmaat. Van het gebruik stellen wij ons echter weinig voor. Zulk bidden uit een boekje wil ons voor kinderen niet bevallen. Maar het zou kunnen zijn, dat er ouders waren, die aan een leidraad, zoo als hier wordt aangeboden, behoefte gevoelden. Hun bevelen wij deze opstellen aan. Vinden zij er behagen in, dat zij er dan voor hunne kinderen winst mede doen! Aan afwisseling en verscheidenheid ontbreekt het niet, ofschoon de verschillende gebeden doorgaans op hetzelfde nederkomen. In die voor oudere kinderen hadden wij gewenscht, dat meer van CHRISTUS, den Zaligmaker van zondaren, den Vriend van kinderen, ware gewag gemaakt, en dat de

onbijbelsche uitdrukking: *vergeef ons om Jezus, uws Zoons, wil*, die telkens herhaald wordt, geheel vermeden ware.

De Ziekten van den Mensch, die ontstaan ten gevolge van besmetting door Ziekten van Dieren. Vrij bewerkt naar het Hoogduitsch van B. RITTER, *Med. Doct., en met Aanteekeningen vermeerderd door* P. C. HEKMEIJER, *Veeärts der eerste klasse, Paardenärts bij het regement rijdende Artillerie. I. Te Amersfoort, bij* W. J. van Bommel van Vloten. 1847. *In gr.* 8*vo. XII en* 75 *bl.* *f* 1-25.

Toen wij in een der vorige nommers van dit Tijdschrift de verhandeling van Dr. J. LEVIN, *Over de Ziekten onzer Huisdieren, welke op den Mensch kunnen overgaan, in het Hollandsch bewerkt door* J. JENNES, aankondigden, hebben wij onze lezers opmerkzaam gemaakt op het belang, hetwelk er voor den geneeskundige in de beoefening der veeartsenijkunde is gelegen, terwijl wij het werk van LEVIN, zoowel om deze reden, als om de goede bewerking van hetzelve, in veler handen wenschten. Korten tijd na de vertaling van de verhandeling van Dr. LEVIN verscheen het werkje, hetwelk hierboven is aangekondigd, in het licht. Het is eene meer vrije bewerking van twee verhandelingen van Dr. RITTER, waarvan de eene in HUFELAND'S *Journal* van 1841 en de andere in CANSTATT'S en EISENMANN'S *Jahresbericht* is geplaatst, en welke door den Heer HEKMEIJER tot een geheel vereenigd en door verscheidene eigene aanteekeningen vermeerderd zijn. Men zoude dwalen, indien men meende, dat de uitgave van het werkje van LEVIN die van de verhandelingen van RITTER overbodig had gemaakt; integendeel, beide werkjes vormen in zeker opzigt een geheel met elkander, en het een vult als 't ware aan, wat in het ander ontbreekt. Terwijl RITTER zijn onderwerp bijna geheel uit een geschiedkundig oogpunt

behandeld heeft, en men bij hem geene eigenlijke nosographie en volstrekt geene therapeutische beschouwingen aantreft, staan bij LEVIN deze beide laatste gedeelten meer op den voorgrond. Alleen bij eene enkele ziekte, de zoogenaamde *melkziekte*, heeft RITTER eene meer volledige nosographie geleverd en ook de therapie in zijne beschouwing opgenomen; bij alle andere hoofdstukken is het alleen uit een geschiedkundig oogpunt, dat hij verschillende ziektegeschiedenissen vermeldt. Daar overigens de oorspronkelijke uitgave van de verhandeling van Dr. LEVIN reeds in 1839 in het licht verscheen, treffen wij bij RITTER vele bijzonderheden aan, welke LEVIN, uit den aard der zaak, niet mededeelen kon. De Heer HEKMEIJER heeft zich daarenboven de moeite gegeven, om niet alleen door vele aanteekeningen het oorspronkelijke werk te verrijken, maar ook om vele onderwerpen, door RITTER uitvoerig behandeld, merkelijk te bekorten, omdat deze uitvoerig bij LEVIN worden vermeld. Men ziet hieruit, dat deze beide werken, wel verre van elkander overbodig te maken, elkander aanvullen en als 't ware bij elkander behooren. Achtereenvolgens wordt in het aangekondigde werk over den *kwaden droes*, den *worm*, de *hondsdolheid*, de *authraxziekte*, de *koepokken*, de *mok*, het *mond- en klaauwzeer*, de *melkziekte*, de *schurft*, de *hondeziekte*, de *vlechten* en de *melkkorst* gehandeld. Het is moeijelijk, van een werk, als het aangekondigde, hetwelk geheel historieel is en daarbij op een gedeelte der wetenschap betrekking heeft, hetwelk door weinige geneeskundigen in deszelfs geheelen omvang beoefend wordt, eene kritiek te geven; om zulks te kunnen doen, zoude men den toegang moeten hebben tot al die bronnen, welke de Schrijver heeft geraadpleegd of had behooren te raadplegen, welke bronnen ten deele in verschillende tijdschriften verspreid liggen. Wij mogen evenwel niet nalaten, de lezers van dit Tijdschrift opmerkzaam te maken op eenige der aanmerkingen, welke door Dr. GROSHANS in het IVde Deel van het Tijdschrift *Kliniek* op enkele hoofdstukken zijn gemaakt, vooral op die, welke het hoofd-

stuk, over de koepokken handelende, betreffen. Het werk van JOHN BARON (*The life of* EDWARD JENNER, *with illustrations of his doctrines and selections of his correspondence*, London 1838), waaruit Dr. GROSHANS menige belangrijke bijzonderheid mededeelt, is niet algemeen in handen der geneeskundigen op het vaste land en schijnt ook noch door Dr. RITTER, noch door den Heer HEKMEIJER geraadpleegd te zijn; wij moeten derhalve de lezers van de verhandeling van RITTER aanraden, vooral bij het hoofdstuk over de koepokken, de beoordeeling van Dr. GROSHANS met dit hoofdstuk te vergelijken. Evenwel ontnemen deze teregtwijzingen niets aan de waarde van het door ons aangekondigde werk, aan hetwelk wij een ruim debiet toewenschen. De vertaling is over het algemeen zeer goed, schoon wij ook hier weder op eenige hinderlijke germanismen stuitten; *bevallen worden* voor *aangetast worden* (b. v. p. 44: de dienstmeisjes, die de koeijen melkten, werden daardoor *bevallen;* p. 67: deze ziekte *bevalt* den mensch niet alleen in streken, waar zij gewoonlijk heerscht, enz.) geeft in het Nederduitsch volstrekt geenen zin. Wij hopen, dat de verdienstelijke Vertaler, die aan het publiek belooft, jaarlijks uit het *Jahresbericht* van CANSTATT en EISENMANN de vervolgstukken van RITTER's verhandeling te zullen leveren, zich voortaan voor dergelijke germanismen moge wachten. Ook vereenigen wij ons ten volle met het gevoelen van Dr. GROSHANS, die het voor de meer geleidelijke lezing wenschelijk acht, dat de Heer HEKMEIJER voortaan zijne aanteekeningen in den tekst zelven inlascht. Op vele bladzijden toch ontvangt men meer noten dan tekst, en daar de tekst zelf ook gedeeltelijk omgewerkt is, zoude de oorspronkelijkheid van het opstel er weinig onder geleden hebben, indien de Nederduitsche bewerker van het oorspronkelijke en van zijne aanteekeningen een geheel had gemaakt. Druk en papier laten niets te wenschen over en onderscheiden zich gunstig van de meeste geneeskundige werken bij ons te lande.

Wenken en Lessen ter voorbereiding tot het Akademieleven; in Brieven aan een' Gymnasiast, door Dr. CHRISTIAN BOMHARD, *Schoolraad en Professor te Ansbach. Uit het Hoogduitsch vertaald door* W. IMMINK, *Predikant te Doesborgh. Te Doesborgh, bij* A. F. H. van Tr. de Bruyn. 1847. *In gr.* 8*vo. X en* 236 *bl. f* 2-50.

Dit werk behelst brieven van een' vader aan zijnen zoon, die uit het ouderlijk huis in de hoogste klasse van een Gymnasium is overgegegaan. Onder dezen vorm beoogde de Schrijver den toekomstigen Student wenken en raadgevingen mede te deelen, die hem op het belang zijner studiën opmerkzaam maken, hem tegen afdwalingen waarschuwen, en zoo wel op zijne verstandelijke als zedelijke vorming voordeelig werken kunnen. Het bevat twee afdeelingen, waarvan de eerste (kortere) meer de studiën zelve, de tweede de levensbetrekkingen behandelt, zonder dat echter de afscheiding streng gevolgd is. De eerwaardige Vertaler werd, blijkens eenen aan zijnen oudsten zoon gerigten en aan het werk als eene Voorrede toegevoegden Brief, op dit werk, opmerkzaam gemaakt door de gunstige beoordeeling, die hij van hetzelve in het *Theologisches Litteraturblatt zur allgemeinen Kirchenzeitung, Juli* 1845, gelezen had. De lezing van het werk bevestigde hem in de gunstige verwachting, die hij had opgevat en wekte hem op, om daarvan eene Nederduitsche vertaling te bewerken.

Wij erkennen gaarne, dat het werk nuttige wenken bevat, en dat hier en daar belangrijke opmerkingen voorkomen. Men ziet, dat de Schrijver in oude en nieuwere (vooral Engelsche) litteratuur ervaren is; dat hij een godsdienstig en zedelijk doel beoogt, en, waar zedelijkheid en Godsdienst ontbreken, geene ware beschaving erkent. Maar met dit al kunnen wij in den hoogen lof, dien de Vertaler aan dit werk toekent, terwijl hij de woorden der gemelde Recensie tot de zijne maakt, niet volkomen instemmen. Het werk

mist, door den gekozen vorm van brieven, een' geregelden zamenhang; dat gemis wordt geenszins door levendige voordragt of wegsleepende naïveteit, zoo als brieven van een' vader aan een' zoon konden hebben, vergoed; van vele, zeer vele dingen wordt iets gezegd, maar waarom het juist in zulk eene bonte orde op elkander volgt, zien wij niet in. Dit oordeel zou gemakkelijk te staven zijn, zoo wij slechts de opschriften der brieven uit den inhoud wilden afschrijven. Daarenboven is de stijl hier en daar vrij nevelachtig en onbepaald; een gebrek, hetwelk in *Duitschland* zeer algemeen is, en waarvan zelfs de uitstekendste Schrijvers van dat land zich niet altijd geheel zuiver kunnen houden, en de menigvuldige aanhalingen van Grieksche en Latijnsche plaatsen geven aan de behandeling een zeker waas van pedanterie, dat aan brieven van een' vader aan een' zoon geene bekoring geven kan. In één woord, wij hadden het boek óf uitvoeriger en stelselmatiger, óf levendiger en eenvoudiger gewenscht, en er gaarne ééne groote gedachte in gezien, die zich van 't begin tot het einde van het werk vertoonde, om het menigvuldige in eene hoogere eenheid op te lossen.

Onze Gymnasiën, ook daar, waar zij het meest naar de Duitsche hervormd zijn, verschillen nog al aanmerkelijk van de Duitsche inrigtingen van dien naam. De jonge lieden blijven daar lang, en verlaten gewoonlijk die inrigtingen op lateren leeftijd, dan waarop jonge lieden bij ons naar de Hoogeschool overgaan. Voor Nederlandsche jonge lieden, die nog op een Gymnasium bezig zijn, gelooven wij, dat deze brieven minder geschikt zijn, en voor eenen jongeling, die werkelijk naar de Hoogeschool overgaat, bevatten zij weder te veel, dat alleen op zijn Gymnasium past. Hem ondertusschen durven wij de lezing van dit werk gerust aanbevelen. Wanneer hij zijnen tijd goed besteed heeft, zullen de lessen en raadgevingen, die op eene vroegere vorming betrekking hebben, hem niet doen blozen, en vele brieven zullen hem voor den nieuwen weg, dien hij inslaat, tot veilige gidsen zijn. Onder de brieven, of liever hoofdstukken, die ons het meest bevielen, noemen wij den 28sten

over verloochening, den 32sten over beschaving, den 33sten over *virtuositeit*, waar vooral eene herinnering uit GOETHE's *Tasso* regt smaakvol is aangewend, den 35sten over de Geniën, en de twee daarop volgende over SCHILLER en GOETHE. In de beschouwing van het bekende gedicht »*Resignation*" van den eerstgenoemde vonden wij belangrijke wenken tot regte beoordeeling van deszelfs strekking. Ook kan het niet anders dan verblijdend zijn, dat de Schrijver waarlijk godsdienstig, Christelijk denkt, en de pantheistische rigting niet huldigt, die het wezen der onsterfelijkheid loochent, terwijl zij die in naam verkondigt, als eene oplossing in het absolute, een ondergaan van den vergankelijken vorm in het eeuwige en oneindige begrip. Heeft men niet ook hier te lande reeds belijders van die troosteloos-verheven (!) leer, die met minachting op de gemoedelijke, kinderachtige aanhangers van eene persoonlijke onsterfelijkheid nederzien?

In 't voorbijgaan willen wij nog opmerken, dat de bij ons zoo veel geruchts makende of gemaakt hebbende KRAUSE, over wien men gestreden heeft of hij in *Duitschland* beroemd of niet beroemd was, hier, bl. 186, genoemd wordt »KARL CHRIST. FR. KRAUSE, een mystiek »Wijsgeer van den nieuweren tijd."

J. v. d. H.

Eerste Grondbeginselen der Natuurkunde, strekkende tot Leesboek voor alle Standen, hoofdzakelijk tot zelfonderrigt voor jonge lieden, en tot handleiding voor Onderwijzers; door P. VAN DER BURG. *Met tusschen den tekst geplaatste Houtsneêfiguren. Tweede, verbeterde en vermeêrderde Druk. Te Gouda, bij* G. B. van Goor. 1847. *In kl.* 8*vo. III Stukjes, te zamen* 646 *bl. f* 4-30.

Van de eerste uitgave van dit werkje is vroeger in dit Tijdschrift (1846, bl. 27—30 en 599—601) eenig verslag gegeven. Het werk was toen nog niet geheel voltooid; een

laatste Stukje, dat over Magnetismus en Electriciteit handelt, werd sedert daaraan toegevoegd, en ondertusschen was reeds eene tweede uitgave noodzakelijk geworden, die werkelijk verbeterd en vermeerderd heeten mag en thans mede geheel afgewerkt voor ons ligt. De Schrijver heeft dus van zijnen arbeid voldoening; de opmerkzaamheid, die hij aan onze aanmerkingen wel heeft willen schenken, is ons tot een waarborg, dat hij zijn werk niet voor volkomen houdt — en welk menschelijk werk is het ook? — en de meerdere verspreiding van hetzelve voor een goed deel aan de werkelijke behoefte zal toeschrijven, die er in ons land aan een Natuurkundig Schoolboek bestond, sedert de voortgangen der wetenschap dat van BUYS niet meer bruikbaar maakten. Ook dat van BUYS, hoe groot ook de opgang was, die het gemaakt heeft, liet in vorm en inhoud beide veel te wenschen over.

Hetgeen dezen nieuwen druk nog bijzonder onderscheidt, is de uitvoerigheid, waarmede de nieuwere ontdekkingen over Magnetismus en Electromagnetismus behandeld zijn, waarbij de Schrijver tevens de afbeeldingen en beschrijvingen gevoegd heeft van vele werktuigen, door den Heer LOGEMAN te *Haarlem* vervaardigd, welke in TEYLER's Stichting aanwezig zijn, waartoe de Hoogl. VAN BREDA hem vergunning gegeven heeft. Wij vermelden hier slechts het hoofdstuk over *Diamagnetismus* en over *Electrische Telegraphen*. J. v. d. H.

Geschiedkundige Beschrijving van Leeuwarden, de Hoofdstad van Friesland. Door W. EEKHOFF, *Archivarius der stad Leeuwarden enz. Met Kaarten en Platen. Te Leeuwarden, bij* W. Eekhoff. *In gr.* 8*vo. II Deelen. LXVI en* 856 *bl. f* 9-75.

Het is heden ten dage niet zeldzaam, dat geschied- en oudheidkundigen aan Stedebeschrijvingen arbeiden; zeldzamer is het, dat ze, door hen afgewerkt, *geheel* het licht mogen zien. Wat mag hiervan de reden zijn? Gebrek

aan bronnen, nu alle stedelijke Archiven, op hoog bevel, voor den onderzoeker ontsloten zijn, ten minste *dienen* te wezen, mag men niet vooronderstellen. Gebrek aan belangstelling van de zijde der Regeringen, die weleer zoo hooge waarde hechtten aan het bezit eener Beschrijving harer Stad, dat zij of de kosten der uitgaaf voor hare rekening namen, of een honderdtal exemplaren voor de stad bestelden, om onder de notabelste ingezetenen uitgedeeld te worden, en daarenboven schrijver en uitgever nog rijkelijk met geld of stedekannen wijn beschonken? Gebrek aan belangstelling van de zijde der burgerijen, die vroeger, toen vroedschapslijsten en genealogiën een aanmerkelijk deel der Beschrijvingen uitmaakten, zoo veel smaak in dergelijken arbeid schenen te hebben? Hoe het zij, eere den Magistraat, eere de poorters van *Leeuwarden*, die den Heer EEKHOFF in staat stelden eene Beschrijving dier Stad in het licht te geven! De eerste door, gelijk de Schrijver zelf erkent, zijn werk op eene even edelmoedige als verstandige wijze te bevorderen; de laatsten door eene ruime inteekening.

Leeuwarden, de zetel der Friesche Stadhouders, derfde, tot nu toe, het voorregt, dat zelfs de minste stad in *Holland* en *Utrecht* genoot, eene afzonderlijke beschrijving. Wél hadden GIUCCIARDIJN, EMMIUS, WINSEMIUS, BLAEU, SCOTANUS, VAN HEUSSEN en VAN RHIJN, GABBEMA, de Schrijver van *den Tegenwoordigen Staat van Friesland*, en anderen min of meer belangrijke berigten nopens haar gegeven, doch op verre na niet voldoende, om den weetlust van den tegenwoordigen tijd te bevredigen: integendeel, hetgeen zij meldden, vermeerderde het verlangen naar iets oordeelkundigers, naauwkeurigers en uitvoerigers over de stad. EEKHOFF voldeed aan deze behoefte. Voorgelicht door een' schat van ongedrukte en gedrukte stukken, meer nog door VOORDA's Register der Archiven van *Leeuwarden*, vooral door de Archiven zelven, toegerust met genoegzame kennis der geschiedenis van het land en der provincie, begon hij in 1835 zijnen arbeid, dien hij in 1838 mogt voleindigen. Hij las toen een gedeelte van zijn Handschrift aan den geleerden A. VAN HALMAEL voor, die niet aarzelde te

getuigen, »dat, zijns inziens, deze Beschrijving alle Be»schrijvingen en Verhalen, die stad betreffende, welke tot »nog toe in het licht verschenen en hem bekend waren, »verre overtrof." In weerwil van dit gunstig oordeel, kon EEKHOFF toen niet besluiten zijn werk aan de pers over te geven. Nog acht jaren zette hij zijn onderzoek voort, veranderde, beschaafde, werkte om, en eerst in 1846 kwam de *Beschrijving van Leeuwarden* in het licht. Zij is in dertien *Hoofdstukken* of liever *Tijdvakken* verdeeld, die de volgende opschriften voeren: *Eerste Hoofdstuk.* Overzigt van de omstandigheden en gebeurtenissen, welke het ontstaan van de Friesche steden, en bijzonder van *Leeuwarden*, voorafgingen, veroorzaakten en vergezelden. *Tweede Hoofdstuk. Eerste Tijdvak. Oud-Leeuwarden*, loopende tot den jare 1435; bevattende den oorsprong, de stichting, den aanwas, de uitbreiding en de naburige betrekkingen der stad. *Derde Hoofdstuk. Tweede Tijdvak. Nieuw-Leeuwarden*, loopende van de vereeniging der stad met de Parochiën *Oldehove* en *Hoek* tot aan de overheersching van *Friesland* door den Hertog van *Saksen*, 1435—1498. Verdere uitbreiding, bebouwing, verbetering en versterking van de stad. *Vierde Hoofdstuk. Derde Tijdvak. Leeuwarden* als de hoofdstad van *Friesland* onder de Saksische Regering, 1498—1515. Toenemende grootheid en bebouwing der Stad. *Vijfde Hoofdstuk. Vierde Tijdvak.* Aanwas van *Leeuwarden* onder de Regering van Keizer KAREL DEN V, als Heer van *Friesland*, 1515—1555. *Zesde Hoofdstuk.* Beschouwing van den toestand der Stad en van hare Hoofdgebouwen en Gestichten in het midden der zestiende Eeuw, of omstreeks den jare 1550. *Zevende Hoofdstuk. Vijfde Tijdvak.* Belangrijke veranderingen van de stad *Leeuwarden*, en inzonderheid van hare Geestelijke Inrigtingen en Gebouwen, gedurende het tijdperk der Hervorming, onder de Regering van Koning FILIPS van *Spanje*, als Heer van *Friesland*, 1555—1581. Hierop volgen 67 Aanteekeningen, benevens 12 Bijlagen, A—M. *Achtste Hoofdstuk. Zesde Tijdvak.* Uitbreiding, aanbouwing, verandering en versiering van de stad *Leeuwar-*

den, gedurende het grootste gedeelte van den tachtigjarigen oorlog, onder de Regering der Staten en Stadhouders van *Friesland*, tusschen de afzwering van Koning FILIPS en den Vrede van Munster, 1581—1648. *Negende Hoofdstuk. Zevende Tijdvak.* De voornaamste aanbouwingen, veranderingen en verfraaijingen van de stad, gedurende de tweede helft der zeventiende Eeuw, tusschen den Munsterschen Vrede en den dood van Prins HENDRIK CASIMIR II, Stadhouder van *Friesland*. 1648—1696. *Tiende Hoofdstuk. Achtste en negende Tijdvak.* Merkwaardige gebouwen, verbetering en toeneming van de stad, in den loop der achttiende Eeuw; van den dood van Prins HENDRIK CASIMIR II tot aan het vertrek van Prins WILLEM IV uit *Friesland*, en van daar tot de omwenteling van den jare 1795. *Elfde Hoofdstuk. Tiende Tijdvak.* De toestand en de verandering van de stad in het tijdperk der overheersching, onder de Volks- en Fransche Regering, van 1795—1813. *Twaalfde Hoofdstuk. Elfde Tijdvak.* Nieuwe Gebouwen en Inrigtingen, uitbreiding, verbetering en verfraaijing van de stad, onder de Koninklijke Regering, sedert de herstelling van *Nederland* in 1813 tot den jare 1846. *Dertiende Hoofdstuk.* Afzonderlijke Geschiedkundige Beschrijvingen van eenige aanzienlijke Gebouwen, Inrigtingen, liefdadige Gestichten, enz. als: het Hof der Stadhouders van *Friesland*, thans het Koninklijk Paleis. Het oud-Prinsesse-hof. De Stads- of Prinsentuin. De Kanselarij. Het Huis van Opsluiting en Tuchtiging. Het Stadhuis. Het St. Anthony-Gasthuis. Het St. Jakobs-Gasthuis. Het Old-Burger-Weeshuis. Het nieuwe Stads-Weeshuis. Het R. C. Weeshuis. Het zoete-Name-Jezus-Gilde- en Ritske-Boelema-Gasthuis. Het Gabbema-Gasthuis. Het Stads-Soephuis. De Kasteelen van het adellijk geslacht CAMMINGHA, in en bij *Leeuwarden*. De overige Gestichten en Inrigtingen zijn naar tijdsorde vroeger in het werk opgenomen.

Elk dezer Tijdvakken wordt door eene Inleiding, of beknopt overzigt van 's lands toestand gedurende hetzelve, voorafgegaan, en is wederom in verschillende onderdeelen gesplitst. Achter elk deel vindt men Aanteekeningen, Bij-

lagen, Inhoudsopgave en Register; terwijl verschillende Platte-gronden, Kaarten, Afbeeldingen en Gezigten door het werk verspreid zijn.

Wat den Vorm betreft, zouden wij den Heer EEKHOFF in bedenking geven, of het niet beter geweest ware, indien hij zijne onderwerpen, zoo als gewoonlijk in de Stedebeschrijvingen, achter elkander behandeld had. Zeker ware het voor den lezer (en welligt ook voor den Schrijver) gemakkelijker geweest. De overgangen zouden ongedwongener, herhalingen vermeden, en de veelal oppervlakkige en weinigbeduidende Inleidingen, die vaak in een zeer gewrongen verband tot het onderwerp staan, achterwege gebleven zijn. Wat den Inhoud aangaat, aarzelen wij niet, met VAN HALMAEL te erkennen, »dat de Beschrijving is opgemaakt met eene inderdaad bewonderingswaardige vlijt en ijver en met niet minder naauwkeurigheid; met oordeel, onpartijdigheid en zuivere liefde, om alleen de waarheid, in alles, te schrijven; dat zij volkomen geschikt is, om aan de inwoners van *Leeuwarden* niet alleen, maar ook aan het geheele vaderland, *Friesland's* hoofdstad en hare stichters en opbouwers te doen kennen, zoo als zij verdienen gekend te worden, en dat de openlijke uitgave van dezelve zal voorzien in eene onmiskenbaar bestaande behoefte voor allen, die de Geschiedenis van *Nederland* in het algemeen en die van *Friesland* in het bijzonder beoefenen, of zelfs maar eenigermate te weten verlangen." Ook wij geven haar gaarne eene plaats naast WAGENAAR's *Amsterdam* en VAN REYN's *Rotterdam* (hoewel nog onvoltooid), en hopen, dat de dwalingen, die VAN HALMAEL in het Handschrift opmerkte, in het gedrukte werk zullen vermeden zijn. Daar het geheel plaatselijk is, kan de critiek zich moeijelijk er mede bezig houden. Men zou een andere EEKHOFF moeten zijn, om het naar eisch te kunnen beoordeelen. De stijl wilde ons minder behagen. In dit opzigt moet deze Beschrijving voor andere wijken. Zij is doorgaande eentoonig: kracht, gespierdheid mist zij ook dáár, waar men die had mogen verwachten. In stopwoorden (b. v. *geen wonder*) is zij rijk. Onder de Aanteekeningen vindt men hoogst gewigtige opmerkingen; maar

vele ook konden gemist worden: deze getuigen wel van 's mans belezenheid, doch staan weinig of niet in verband tot den tekst, en maken het werk slechts noodeloos kostbaarder. Dikwerf scheen het ons toe, dat EEKHOFF, hoe ervaren ook in de geschiedenis van zijn gewest en zijner stad, geen diepe studie had in hetgeen niet onmiddellijk tot dezelve behoort. Hij blijve bij zijn onderwerp, hoe aanlokkelijk het ook zij digressiën te maken, die van onderzoek getuigen. Wij zien met belangstelling de Geschiedenis van *Leeuwarden* te gemoet, en deelen in de verwachting van VAN HALMAEL. Mogt zij vooral die leemten vermijden, welke ook de ijverigste vrienden van EEKHOFF in zijn anders zoo uitmuntend werk opmerkten. Zullen ook de biographiën van zoovele beroemde mannen, die *Leeuwarden* heeft voortgebragt, in dezelve voorkomen? Mogelijk behoort de *historia literaria* minder tot de liefhebberijstudie van den Archivarius van *Leeuwarden*.

De drie Zuilen des Tempels: Schoonheid, Wijsheid en Kracht. Naar het Hoogduitsch van J. B. KREBS; *door* A. W. H. *Te Gorinchem, bij* H. Horneer. 1846. *In gr. 8vo. IV en 60 bl.*

Het oorspronkelijke van dit werkje verdiende allezins de eer der vertaling. Er komt zeer veel schoons en waars in voor, al kan menigeen niet alles beamen. En dit zeggen wij nu met betrekking tot hen, die verstaan wat zij lezen. Doch voor hoe velen, vrijmetselaren zoo wel als profanen, ligt er een nevel over den inhoud verspreid! Hoe weinigen zullen het vatten, en, uit die weinigen, wie zijn dáár weder de uitverkorenen, die zóó zullen denken, willen en streven, als KREBS het bedoelde!

Eenige plaatsen zullen wij uitschrijven. Een iegelijk onderzoeke dan alles, en behoude het goede!

Bl. 34: »Waar de Wijsheid spreekt, moet de wetenschap »zwijgen, want zij, de Wijsheid, is de bron van alle ken»nis; zij is bepaalde zelfkennis; zij is het uitvloeisel van »een Eeuwig Woord, dat door de geheele natuur spreekt, »dat in den mensch toeneemt, dat een altaar in hem oprigt,

»om de menschen te leeren, te leiden en te zeggen: dat »Zij het is, die de schepping gebiedt, die den mensch ge»schapen heeft en voor de onsterfelijkheid doet rijpen."

Bl. 35: »Uit het vorengezegde zullen wij dus gemakke»lijk inzien, dat men de Godsdienst geen slechter dienst »bewijzen kan, dan door haar tot eene wetenschap te ver»lagen, of zelfs in den vorm eener bestaande wil (lees *te*) »gieten. Godsdienst kan slechts op tweederlei wijze ver»breid en uitgeoefend worden; ten eerste — door het ge»loof, of wel — door het in ons levendig geworden Woord »van den Grondlegger der Godsdienst. Het vaste, in het »leven ingeweefde geloof is eene bepaalde levenskracht, »die alle zwarigheden overwint en tot onsterfelijkheid voert. »Hij, die echter niet gelooven kan, wien dit gevoel door »gezelschappen, door lektuur of door wetenschappelijke scho»len ontnomen werd, moet zich tot het levende, in hem »wonende Woord der Wijsheid, tot Gods woord verheffen; »dan draagt hij de Godsdienst, den Grondlegger en den geest »derzelve met zich om; hij bezit als een onvervreemdbaar eigen»dom die kracht des levens; hij treedt als leeraar en hel»per op, en verheft zich met de gezaligden in de gewesten »der oorspronkelijke kracht, waar geen dood en geene schei»ding meer bestaat."

»Het geloof is de zaak der gemeente; het woord der wijs»heid, het woord Gods en des levens moet de leeraar ech»ter in zich omdragen; dan slechts is hij in staat zijn be»roep te vervullen; dan slechts staat hij tegenover den geest »des tijds, en zal als een waardig vertegenwoordiger van »den Grondlegger der Godsdienst, die als het levendig woord »Gods onder de menschen wandelt, zijnen volgelingen den »weg wijzen, die ons aan de duisternis ontvoert en met het »licht der eeuwigheid voorlichten."

Bl. 37: »Moet echter, naar de denkwijze der meeste God»geleerden van den tegenwoordigen tijd, God niet meer uit »Zijn levend Woord, maar volgens de uitlegging der Schrift, »niet meer door de stem des Geestes gekend worden, zoo »houdt natuurlijk alle onderwijzing op, dewijl alsdan de »priester de navolger van een' verpligten regel is, geene »zelfovertuiging kan koesteren, en welligt, ten aanzien van »het geloof, lager aangeteekend staat, dan de minste zijner »toehoorders.

Bl. 57, 58 en 59: »De Geest, die in den mensch woont,

»die hem heeft geschapen, is oorspronkelijke Kracht, is de »verhevenste, reinste grondstof des Heelals, is denkvermo»gen, is liefde, is het Woord, ja, is God-zelf..... Ja! in »God berust alle kracht. Door Zijn woord, dat Hij-zelf is, »heeft Hij de schepping en alle schepselen uit den chaos »opgewekt, en bestuurt en leidt haar door het woord naar »eene onveranderlijke wet, die slechts door eene volkomene »kracht kan voorgeschreven zijn. En dezen Geest en dat »Woord draagt de mensch in zich om, en gevoelt, gelooft »en begrijpt dikwerf het verheven standpunt niet, op het»welk hij door deze eigenschappen staat, op hetwelk hij »Heer der natuur en gelukaanbrenger van alle wereldstre»ken en volken zijn konde..... Zoek God in denken, ge»waarworden en willen. Zoek hem in Zijn woord, dewijl »Hij-zelf het woord is. Zoek hem echter in de grondstof»fen van hetzelve en niet in de begrippen, dewijl alleen in »de grondstoffen volledige kracht, maar in de begrippen »slechts gedeeltelijke kracht verborgen is. — Oefen u in »dat woord, tot dat het u doordrongen en van den sche»del tot aan de voetzool vervuld heeft..... Kracht des Gees»tes, ontwaak in ons, zij met ons! Gij zijt toch oorsprong »van al wat bestaat; gij zijt de oorspronkelijke kracht der »menschelijke natuur. Op u rust alles: zelfs Wijsheid en »Schoonheid zijn uwe dochters. Kracht! woon in ons mid»den, opdat wij door uwe wet, die onfeilbaar is en volko»men, ons weder als door u voortgebragt leeren gevoelen; »met de eigenschappen des Vaders begaafd, den nevel door»breken, den stormen het hoofd bieden, en in den glans »des Eeuwigen Woords het Jubelfeest der Eeuwigheid vie»ren mogen!"

Wie ooren heeft om te hooren, die hoore!

Eene stem uit Oost-Indië, in gemeenzame Brieven van Johannes Hennus aan zijnen Vader. Te Utrecht, bij C. van der Post, Jr. 1847. *In kl.* 8*vo.* 124 *bl. f* : -80.

Een allergeestigst, en (naar Referent zich door onderzoek bij dezen en genen uit *Indië* voor goed of met verlof voor zekeren tijd teruggekomenen ambtenaar en officier overtuigd heeft) in 't algemeen naar waarheid geschreven boekje, al is die stem dan ook niet letterlijk aldus uit *Indië* opgegaan,

maar veeleer in het vaderland, ten gevolge van berigten uit *Java*, gedeeltelijk tot beantwoording van zekere andere zeer ministeriële stem, aangeheven.

Op de dichtstukjes zou hier en daar nog al aanmerking te maken vallen; doch *Jan Hennus*, zoo als de schrijvend ingevoerd wordende persoon hier genoemd wordt, wil zich ook niet als dichter laten gelden, en werpt slechts nu en dan een versje bij zijne brieven als toegift. Die toegift is echter niet te versmaden. In het dichtstukje bl. 53 tot 57 is zelfs veel poëzij. Ernst en luim zijn in de brieven zoodanig ondereengemengd, dat het geheel eene humoristische tint krijgt. Staatsbestuur, leven en zeden op *Java*, vooral in *Batavia* en deszelfs omstreken, worden luchtig geschetst en niet weinig gehekeld. Wie zou niet instemmen met hetgene bl. 76—79 gezegd wordt over de treurige bemoeijelijking van de huwelijken der officieren, en de rampzalige gevolgen van der meesten gedwongen celibaat voor henzelven en de maatschappij? Wie leest niet met aandoening hetgene over Islamismus, Christendom en Zendelinggenootschap wordt aangemerkt, bl. 103—112? Ach! na alles te hebben gelezen, moet men Amen zeggen op het vol gevoel en schildering gedichte slotvers *aan Java*, bl. 121—124, hetwelk mede een der beste dichtproducten in dit werkje is. — En toch: wat zou *Java*, wat zou *Borneo* voor ons *kunnen* zijn?...

Karaktertrekken en historische fragmenten uit het leven van den Koning van Pruissen FREDERIK WILLEM III, *verzameld en uitgegeven door* R. F. EYLERT. *Uit het Hoogduitsch naar de derde op nieuw herziene uitgave, door* A. H. VAN DER HORVE, *Predikant te Keppel. Iste en IIde Deel. Te Amsterdam, bij* ten Brink en de Vries. *In gr. 8vo. XXIV*, 904 *bl. f* 9-20.

Wij hebben gemeend niet vroeger over een werk als het bovenstaande ons gevoelen te kunnen mededeelen, omdat het ons voorkwam, dat alleen een overzigt over het geheel zoude moeten doen onderkennen, of aan de verwachting beantwoord was. Immers, ware het voldoende zich tot eene bloote aankondiging van dit geschrift te bepalen, dan zou het vlugtig doorloopen van enkele gedeelten van dit boek daartoe ge-

noegzaam zijn geweest; doch dit kan en mag niet plaats vinden, waar een werk als dat, wat ons hier wordt aangeboden, uit eene vreemde taal in de onze overgebragt wordt, en waarin men zich ten doel heeft gesteld, om eenen man, die in zijn leven eene kroon droeg en den schepter voerde over ettelijke milliôenen menschen, te leeren kennen als een uitstekend mensch en als een goed Regent, die, zoo in zijn bijzonder als openbaar leven, als een voorbeeld ter navolging voor anderen wordt aangeprezen. Het is voorwaar geene geringe zaak, achtervolgens twee lijvige boekdeelen, enkel handelende over éénen persoon, uit te lezen, hoe belangwekkend de persoon zij, wiens handelingen men mededeelt of wiens karakter men beschrijven wil; doch men moet zich niet vergissen: ofschoon Koning FREDERIK WILLEM III de spil is, waar om alles draait, zoo plaatsen zich om hem heen zoovele personen en gebeurtenissen, die ieder afzonderlijk onze aandacht in hooge mate verdienen, dat men nu en dan zich aangenaam verpoost van de altijddurende bewondering van den ontslapen Koning van Pruissen. En dit was ook goed; — op welke voortreffelijke wijze ook de karaktertrekken gegeven zijn, het terugkeeren met de gedachten tot groote gebeurtenissen, waarbij de geheele beschaafde wereld belang had, geeft altijd voldoening aan hoofd en hart, en verruimt den blik, die anders, te veel op één persoon gevestigd, het bijzonder belang van een' enkelen zou doen opwegen tegen dat der volken. Als men het werk geheel doorlezen heeft, met aandacht gelezen, dan moet de vraag, zou een Nederlander ooit zoodanig oorspronkelijk geschrift kunnen leveren, met *neen* beantwoord worden; want alles heeft zoo iets geheel eigenaardigs: zoo iets geheel Duitsch, ja Pruisisch, in denkwijze en in voorstelling, dat men zelf *Duitscher*, ja een Pruissisch onderdaan moet zijn, om zoo te kunnen denken, zoo te kunnen gevoelen, en in zoodanige bewoordingen zich uit te drukken, als de Schrijver heeft gedaan. Bij hem is de Koning de persoon, om wien alles zich beweegt; hij is de ziel van alles; het volk is het ZIJNE; met één woord, het is de Landsvaderlijke Gebieder over alle onderzaten in de onderscheidene deelen der Pruissische Monarchie; en het laat zich dus gemakkelijk begrijpen, hoe allerwegen allerlei bijvoegelijke naamwoorden, zoo vaak er van den Koning gesproken wordt, in menigte steeds voorhanden gevonden worden, die met gepaste verscheidenheid

evenwel worden gebezigd; bijvoegelijke naamwoorden, die alles kleuren met hoogere tinten, dan wij Nederlanders gewoon zijn te gebruiken. Wanneer wij van *personen* spreken, maken wij daarvan slechts zelden gebruik; alleen dan, wanneer er sprake is van hoogere wezens, of van enkele uitmuntende stervelingen. Dat kwistige gebruik van zoovele toegevoegde hoedanigheden moge minder aangenaam zijn voor ons; het schaadt echter aan het onderwerp zelf niet, omdat het den stempel draagt der hooge ingenomenheid des Schrijvers met den persoon, dien hij zich voorstelt aan anderen te doen kennen, en tegelijkertijd waarschuwt, dat men zich door de blijkbare vooringenomenheid niet te zeer moet laten wegslepen. Maar het geschrift des Duitschen Godsdienstleeraars verkrijgt, naar ons oordeel, eene meerdere en blijvende waarde daardoor, dat hij er zich op toegelegd heeft, om uit de handelingen of gezegden van zijn' hoofdpersoon zielkundige beschouwingen te ontleenen, die hij met helderheid heeft medegedeeld, en welke leiden kunnen tot een werkzaam, nuttig en braaf leven.

Doch het wordt tijd, dat wij onzen lezeren mededeelen, wat de Schrijver zelf in het voorberigt, 'twelk behoort gelezen te worden, van zijn werk zegt: »Om het juiste gezichtspunt te doen kennen, waaruit men het volgende, veelvuldig van mij begeerde geschrift bezien en beoordeelen moet, merk ik vóór alle dingen aan, dat het geene levensbeschrijving van den nu zaligen Koning van Pruissen FREDERIK WILLEM III, maar slechts bijdragen tot de kennis van zijn karakter bevat. — Het grootsche, in daden zoo rijke leven des onsterfelijken Konings vordert eene biographie, welke, zal zij derzelver verhevene omstandigheden waardig en bevredigend zijn, eene pragmatische zijn moet, dat wil zeggen, eene zoodanige, in welke zijne levensgeschiedenis met de krachten, bedrijven en gebeurtenissen, die haar het leven schenken, niet op zich zelven staande, maar in derzelver *oorzaken* en *gevolgen* op elkander werkende ziel- en geschiedkundig zóó voorgesteld wordt, dat in dezelve het eigendommelijke beeld des Konings op alle trappen zijner ontwikkeling *als een op zich zelf staand geheel*, waar en volledig en sprekend gelijkend te voorschijn trede." — Om daarin met de meeste naauwgezetheid te werk te gaan, zal de Schrijver zich meestal bedienen van *de eigene woorden* des Konings; en hoewel hij zelf gevoelt, »dat velen dit geschrift slechts

eene lofrede zullen noemen, een beeld in het licht, zonder schaduw, en het derhalve niet gelijkend vinden," zoo erkent hij toch, dat het origineel ontegensprekelijk schaduwzijden heeft, en dat hij dan ook, in vrij algemeene bewoordingen, spreekt van eenen kampstrijd, zoo wel uit- als inwendig; doch waardoor hij verkreeg »een' waarlijk vromen Christelijken geest bij die reinheid van gezindheid, welke zich in al zijne daden eenvoudig en waar openbaarde."

Het eerste Deel is gesplitst in vier Hoofdafdeelingen. Het eerste handelt *over het eigenaardige des Konings, over zijne ligchamelijke gestalte, leefwijze en tafel.* In des Schrijvers oog was de overleden Pruissische Koning een man, waarop volkomen kon worden toegepast SCHILLER's gezegde:

Het schoonst, wat immer mij geviel,
Is, in een' schoonen' vorm, een schoone ziel.

En nu wordt dat toepasselijke afgeleid uit eene breede beschrijving van 's mans oog en blik, uit de beweging zijner handen en uit de leiding zijner stem, alles in harmonie met zijne eenvoudige kleederdragt en leefwijze; zoodat de Schrijver ten slotte uitroept: »Waarlijk, hij was tot Koning geboren! Hij bezat eene verhevene, edele natuur, door een' hoogeren geest met het reinste menschelijke gevoel bedeeld."— In het tweede Hoofdstuk spreekt de Schrijver over 's Konings *eigendommelijkheid, naar den geest*, waarbij vooral diens gezond menschenverstand, verbeeldingskracht en geheugen geroemd worden. Merkwaardig is hier vooral de wijze, waarop de Schrijver zegt, en betoogt, dat FREDERIK WILLEM III niet *kon* vergeleken worden met FREDERIK DEN GROOTEN, en zulks omdat beiden een' geheel verschillenden *aard* bezaten en in geheel verschillenden *tijd* leefden. Te dier gelegenheid wordt dan ook gewag gemaakt van de overwegingen des Konings, welke gedragslijn hem zou voegen in 1812, toen NAPOLEON zich gereed maakte om den Russischen veldtogt te beginnen. Voorts treft men hier aan het een en ander omtrent zijne scherpzinnigheid in het tot Hoogleeraars aanstellen van groote mannen, die echter in hetzelfde wetenschappelijke vak uiteenloopende denkwijzen hadden. Zoo wordt hier verhaald, hoe een bewaarder van openbare stukken, die met het jaar 1806 de Pruissische Monarchie vernietigd waande, en van oordeel zijnde, dat

de oude protocollen geene waarde meer hadden, die te gelde gemaakt had; doch na den omkeer van zaken in 1813 teregtgesteld en veroordeeld zijnde, toch gratie bekwam, door toedoen des schrijvers, ja zelfs met gelijke ambtsbediening op nieuw begunstigd werd. In hoeverre echter de Schrijver daarop met juistheid laat volgen: »zulke daden van regtvaardigheid en menschelijkheid heeft de Koning gedurende zijne lange, vaderlijke regering in menigte volbragt, en geen dag van zijn leven was *sine linea*," durven wij niet beslissen, omdat, naar onze manier van zien, de protocollen, derzelver meerdere of mindere blijvende waarde daargelaten, hem waren *toevertrouwd*, en het zware huisgezin onder welks lasten hij gebukt ging, hem van de gezworen trouw niet kon ontslaan. Aardig daarentegen is de anecdote omtrent het uitgeven van een *eerste* en daarna van een *tweede of laatste deel* van een boek met banknoten, bestemd om de schulden van een door den Koning op hoogen prijs gestelden Adjudant te betalen. — Wanneer de Schrijver spreekt van 's Konings *geheugen*, wil hij vooraf de aandacht op dit onwaardeerbaar geschenk gevestigd hebben, als hij zegt: »Rijker dan deze (verbeeldingskracht) was zijn *geheugen* en herinneringsvermogen; eene gave, die iedereen te stade komt, maar inzonderheid voor een' Vorst hoogstgewigtig is. Naardien hij alles, zaken en menschen, namen en getallen, bedaard en bezonnen beschouwde en aanhoorde, vatte hij iederen indruk ook dieper op, en iedere eenmaal ontvangen indruk bleef hem daarom zoo veel te langer bij. Men moet daarbij niet vergeten, dat, gelijk geen vermogen der ziel op zich zelf geïsoleerd staat, maar alle vermogens, met elkander zamenhangende, elkander onderling ondersteunen en in derzelver geheel de individuële eenheid des menschen uitmaken, zoo wordt ook het vermogen, om woorden en zaken zich te herinneren, door de gesteldheid van karakter en hart bepaald. Een onzuiver, onopregt karakter, hetwelk met zichzelf in tegenspraak is, verwart begrippen en indrukken met elkander, zoodat er zich een onduidelijk, duister beeld op den spiegel der ziel terugkaatst, het geheugen hetzelve ook niet in deszelfs geheel en volkomen kan opnemen en met andere opgeraapte voorstellingen vermengt. Een wankelend, onbestendig hart neemt alles oppervlakkig op, en, aan de spoedige wisseling van ongelijksoortige voorstellingen blootgesteld, bewaart het

niet, wat het ontving. Daaruit verklaart zich het betreurenswaardig, voorzeker maar al te algemeen verschijnsel der ondankbaarheid. Ontvangene weldaden ontglippen aan het geheugen, omdat zij niet waar en getrouw in het hart waren opgenomen." Zoodanige uitweidingen treft men in dit werk in menigte aan, en zij geven stof tot ernstig nadenken; en zij het dan al, dat die beschouwingen achterwege konden gelaten zijn, ons waren zij verrassend en welkom, en het gebruik, door den Schrijver daarvan vervolgens in de toepassing gemaakt, allezins juist. Soortgelijke uitweidingen verhoogen, naar onze zienswijze, de waarde van het geschrift, omdat zij stof tot nadenken en tot behartiging voor onszelven opleveren en daaraan vooral schrijven wij den bijval toe, welke aan dit werk is ten deel gevallen.

In de derde Afdeeling, verreweg de meest uitgebreide van dit Deel, wordt gehandeld *over het eigendommelijke van 's Konings karakter, ziel- en geschiedkundig beschouwd*, en daarmede het boekdeel van bl. 44 tot 336 gevuld. Als grondslagen spreekt de Schrijver eerst van waarheid en waarheidszin; daarna van standvastigheid en zachtaardigheid, vervolgens van vertrouwen en mistrouwen, van teedergevoeligheid, van blijmoedigheid en opgeruimdheid, over kinderlijke gemoedsstemming en over Godsvrucht, als kenmerken van 's Konings karakter, en brengt vele bijzonderheden uit 's mans leven en gedenkwaardige gezegden bij, ten bewijze, dat deze hoedanigheden zich meer bijzonder in den Koning openbaarden; als, bij voorbeeld, de eenvoudige, regt hartelijke verrassing, welke den grijzen Generaal VON KÖCKERITZ te beurt viel bij het vieren van zijn vijftigste dienstjaar; welk eene eer hij den ouden dienaar van zijn huis betoonde, door in diens nederige woning het ontbijt te gaan nuttigen, en hem later verraste met de ontmoeting van drie oude vrienden, die op dien bepaalden dag van onderscheidene deelen des Rijks waren opontboden, om gezamentlijk feest te vieren. Voorts het bezoek van de Keizerin-Moeder van *Rusland*, MARIA FEODOROWNA, moeder van Keizer ALEXANDER, op het Kersfeest van 1818 te *Potsdam*. Waarlijk, dit zijn tafereelen, die men met genoegen beschouwt en zich gaarne later weer voorspiegelt. Met niet minder belangstelling werpt men een' blik op den inwendigen toestand van *Pruissen*, tijdens den slag van 14 October 1806, waardoor de Pruissische Monarchie te gronde werd ge-

rigt. De *versatiliteit* van onderscheidene personen wordt daarbij herdacht, en hoe de Koning onder de beproevingen te moede was. Doch de Schrijver laat er op volgen: »In dezen langen, verschrikkelijken onweersnacht, gedurende zes achtereenvolgende jaren, schitterde aan den Vaderlandschen hemel eene liefelijke, rein en helder geblevene, vertroostende ster, als een stille herant van een' beteren tijd: DE STER DER ONWANKELBARE GETROUWHEID, LIEFDE EN VERKLEEFDHEID DES PRUISSISCHEN VOLKS AAN DESZELFS REGTMATIGEN KONINKLIJKEN HEER." — *Godsvrucht*, als een bijzonder kenmerk van 's Konings karakter aangeteekend, geeft de Schrijver te dezer plaatse een woord van toepassing in de pen, dat wij hier mededeelen: »Het ligt in den aard en de kracht der ware vroomheid, dat zijne Godsvrucht, bij zulk eene algemeen zedelijke rigting des levens, onwankelbaar en moedig *vertrouwen op God* uitwerkte. Want vertrouwen op — zich over te geven aan God, is niet zoo zeer een pligt, als wel veelmeer een voorregt, niet zoozeer deugd, als veelmeer hare belooning. In een onzuiver, door stormen in beweging gebragt water, kan het beeld van zon en maan zich niet rein, helder en kalm afspiegelen, en in eene onreine, door de zonde bevlekte en door derzelver driften verontruste ziel, kan de hooge vrede van het vertrouwen op God, met deszelfs stille verkwikkingen, geene woningen maken. Derhalve heeft *hij* slechts vreugde in God, die door zijn eigen hart niet veroordeeld wordt; wat is de mensch bij alle uitwendige voorregten, zonder deze inwendige vreugde? Ontbreekt hem deze, dan is zijn levensschip op die bewogene zee der onrustige wereld zonder roer en zonder kompas." — Aller overdenking waardig zijn verder de zoogenaamde *belijdenissen* des Konings, of liever betuigingen in den biechtstoel aan den Schrijver afgelegd, in de laatste twaalf jaren van 's Konings leven; *belijdenissen*, welke den Schrijver hebben genoopt tot de verklaring: HIJ WAS REIN MENSCH, WENSCHTE EN STREED OM GEHEEL CHRISTEN TE ZIJN. En dit voert den Schrijver tot het slot dier veelomvattende derde Afdeeling; om daarin gewag te maken van 's Konings zoogenaamden *Uitersten Wil* en zijne laatste toespraak aan zijnen zoon, den thans regerenden Koning. Die stukken, waarvan de Schrijver zegt, dat daarin niets voorbijgezien, niets vergeten, op alles gedacht en gelet is, zijn geheel opgesteld in den landsvaderlijken geest, welke naar Pruissische begrippen moet verklaard worden. Wij vinden daarin dan

ook bijzonder gewag gemaakt van *het leger*; maar van waarborgen voor den Burgerstaat, van eene vrije regtsbedeeling door van het hoog gezag onafhankelijke regterlijke magt; van de waarachtigheid, dat de Burgerstaat de natuurlijke en krachtige kern der Natie uitmaakt, dat de gewapende arm niets meer is dan een wapen tot verdediging van die kern tegen binnen- en buitenlandsch geweld, maar geenszins eene magt in den Staat is of behoort te wezen: van dit alles wordt geen woord gevonden.

Met eene vierde of laatste Afdeeling wordt het eerste Deel besloten: *het leven des Konings in zijne lusthoven* is daarvan het onderwerp. — Hier treft men den Koning aan, zoo als hij zijne dagen sleet op het lustslot *Paretz*, twee mijlen van *Potsdam* in een bekoorlijk oord gelegen; of wel op *Sanssouci*, of op *Charlottenburg*, als hij niet liever verwijlde op het *Paauweneiland*. Wij kunnen den Schrijver onmogelijk volgen in zijne beschrijvingen van dit landelijk hofleven, maar mogen toch niet nalaten bijzonder de aandacht onzer lezers te vestigen op het merkwaardig onderhoud, hetwelk de Schrijver met den Koning had, over het oordeel, dat de nakomelingschap had geveld over FREDERIK II. Er worden te dier gelegenheid aan den Koning woorden in den mond gelegd, die getuigen van een' diepen blik in het menschelijk hart, en wier juistheid niet kan geloochend worden: »FREDERIK II was, zoo zegt de Koning, *gewis niet uit neiging, maar uit beginsel* gestreng, dikwijls hard, dewijl hij van meening was, dat vrees in de meeste gevallen, voornamelijk in de hoogere standen, meer uitrigtte, dan liefde;" en wie 's mans oordeel vernemen wil nopens het godsdienstig gevoel van zijnen voorzaat, die leze de menschkundige verklaring, waarom onderscheidene beoordeelaars van dien Vorst zich omtrent diens godsdienstig gevoel hebben vergist. Voorzeker deze Afdeeling houdt vele wetenswaardige overdenkingen in, die, sierlijk gevlochten in de tafereelen van landelijke genietingen, als geurige bloemen tusschen het frissche loover, de opmerkzaamheid der aanschouwers tot zich trekken.

(*Het vervolg en slot hierna.*)

R. APPERT'S *Gedenkschriften uit de tijden des Keizerrijks en der herstelling. Uit het Hoogduitsch vertaald. III Dee-*

len. Te Utrecht, bij J. G. van Terveen en Zoon. 1847. *In gr.* 8*vo. f* 7-80.

Er verschijnen een aantal boeken in 't licht, waarvan men noch goed noch kwaad kan zeggen, omdat hun inhoud geen bepaald karakter vertoont en ons evenmin afstoot als aantrekt. Tot deze soort van geschriften behoort het aangekondigde werk, waarvan ons eene vertaling van eene vertaling geleverd wordt, daar het bekend is, dat de Schrijver, der Hoogduitsche tale niet magtig, zijne *Gedenkschriften* in de Fransche tale geschreven heeft.

Zouden wij, *Nederlanders*, er iets bij verloren hebben, wanneer dit werk onvertaald ware gebleven? Op die vraag is ons antwoord volmondig: neen. Het is waar, de Heer APPERT weet, als *Franschman* — en welk *Franschman* weet dit niet? — heel aardig te praten; hij is een man, dien men in eene trekschuit of op eene diligence; in eene stoomboot of op een' spoortrein geen onaangenamen *compagnon de voyage* vinden zal; maar vroeg men u, of gij dien man als bestendigen medgezel u zoudt wenschen, dan zeker zou uw antwoord ontkennend zijn.

Hij leverde, in deze drie deelen, ZIJNE *Gedenkschriften*; en dat hij, ten gevolge daarvan, op den voorgrond moet staan, spreekt van zelf. Maar dat altijd van zichzelven spreken heeft wel iets koekoekachtigs, en wordt daardoor eentoonig en vervelend. Het is zoo, de Schrijver voert ook anderen ten tooneele; maar daarbij is de bedoeling duidelijk, om, waar hij anderen doet voortreden, den lezer te doen opmerken, dat men, die personen beschouwende, hemzelven niet voorbij moet zien. Nooit b. v. roemt hij de weldadigheid van de Koningin der *Franschen* en van hare, onlangs overledene, Zuster, of hij doet u tevens gevoelen, dat hij de vertrouwde uitdeeler harer weldaden was.

Moeijelijk is het op te maken, waarvoor men den Heer APPERT eigenlijk te houden hebbe. Nu eens zou men zeggen, hij is een Keizersgezinde, dan weder, hij is een vriend der BOURBONS, elders, hij is een voorstander der omwenteling van 1830; maar op andere plaatsen laakt hij NAPOLEON, oordeelt hij ongunstig over LODEWIJK DEN XVIII en KAREL DEN X, en is zijn oordeel over LOUIS PHILIPPE voor 't minst twijfelachtig; zoodat men niet regt weet, of men aan hem vleesch of visch heeft.

De gebeurtenissen van het tijdvak zijn zeer oppervlakkig beschreven en niet veel meer dan relazen uit de nieuwspapieren; maar die armoede poogt hij te bedekken door de vermelding van aneodoten en aardigheden, die, ook bijaldien zij op waarheid berusten, somtijds van geringe beduidenis zijn. Met opzet zeggen wij: »bijaldien zij op waarheid berusten." Immers zijn sommige van zijne vertellingen niet zeer waarschijnlijk en van enkele is ons het tegendeel bekend. Men moet dit aan een' man als den Heer APPERT echter niet euvel duiden, en hij kan er tamelijk zeker van wezen, dat niemand de waarheid zijner vertellingen historisch-kritisch zal onderzoeken.

Wij hadden gewenscht, in deze *Gedenkschriften* eenige vermelding te vinden van de redenen, die den Schrijver noodzaken zijnen gevorderden leeftijd buiten zijn Vaderland door te brengen; maar wij vonden alleen, dat lasteringen en de haat zijner vijanden zijne onheilen berokkenden. Zulk eene algemeene opgave luidt eenigzins zonderling, daar de Schrijver gedurig terugkomt op de vereerende onderscheiding en het onbepaalde vertrouwen, die hij van de koninklijke familie genieten mogt. Welligt bestaan er redenen voor zijne verwijdering van het Fransche Hof, die de Heer APPERT, uit bijzondere discretie, vermeende te moeten verzwijgen. Mag men zijne *Gedenschriften* gelooven, dan was zijne verwijdering een onherstelbaar verlies voor de familie ORLEANS.

Wie slechts leest voor tijdverdrijf, zal deze *Gedenkschriften* niet onvoldaan uit de hand leggen; maar wie daarin, nopens de geschiedenis der laatste vijftig jaren, iets wezentlijks zoekt, zal zich teleurgesteld vinden. Hiermede willen wij niet gezegd hebben, dat er in dit boek niet hier en daar goede en nuttige opmerkingen voorkomen; maar om deze aan den man te brengen behoeft men geene Gedenkschriften te schrijven, waarin weinig gedenkwaardigs te vinden is, behalve alleen in den dunk van hem, die veelligt aan zijne aanteekeningen dien weidschen titel schonk, ten einde aan zijn werk in het buitenland eenigen aftrek te bezorgen.

Het is, wij moeten het herhalen, eenigzins zonderling, dat de Schrijver, die geene gelegenheid laat voorbijgaan, om te doen opmerken, hoe hoog hij in het vertrouwen van de koninklijke familie deelen mogt, het stilzwijgen bewaart omtrent de bijzondere redenen, die hem van het Hof en tevens van den Franschen bodem verwijderd hebben. Gaarne had-

den wij hem, voor de *ware* vermelding van de redenendaarvoor, de minutieuze vermelding der bijzonderheden van twee *diners* met den beul te *Parijs* geschonken. Maar — borgen is geen kwijtschelden — de Heer APPERT zal, in een *ander* werk, de bijzonderheden zijner *ongenade* mededeelen. Hij had dit, in deze *Gedenkschriften*, in een paar bladzijden kunnen doen; maar begreep, als een sluw Diplomaat, dat hij op de nieuwsgierigheid der Lezers wel een weinig mogt speculeren. Wij wachten alsnu eene nieuwe vertaling van eene vertaling van een *ander* werk, dat in *Frankrijk*, waar men den man heeft leeren kennen, wel niet gezocht zal worden.

De voormalige Kloosters in Drenthe Geschiedkundig beschouwd door I. S. MAGNIN, *Provinciaal Archivarius van Drenthe, enz. Tweede Druk, verbeterd en vermeerderd door den Schrijver. Te Heerenveen, bij* F. Hessel. 1846. *In gr.* 8*vo.* *f* 3 - 30.

Wij komen met onze aankondiging van deze tweede uitgave der *voormalige Kloosters in Drenthe* wel wat laat; maar dergelijke zeldzaamheden mogen toch niet voorbijgezien worden, en hiertoe kan ook eene wat late aankondiging het hare bijdragen. Wat ziet men toch ten onzent in den regel? Immers, dat oorspronkelijke werken, voor welke de Schrijvers zich het offer van veel tijds en moeite hebben moeten getroosten, op geringen prijs worden gesteld, en na weinige maanden worden verbruikt als scheurpapier, terwijl dikwerf ellendig vertaalde romans de uitgevers in ruime mate schadeloos stellen. Met welgevallen hebben wij deswege gezien, dat de arbeid van den ons geheel onbekenden Heer MAGNIN heeft moeten *herdrukt* worden; want de nuttigheid van werkzaamheden als de zijne wordt meestentijds eerst dan erkend, wanneer de arbeiders zelve reeds tot hunne ruste zijn ingegaan, en het uit de stukken blijkt, dat hunne meerdere bekendheid met den vroegeren staat van zaken den nog levenden bij de vereffening van hunne geschillen zou hebben kunnen te stade komen. Indien ergens, dan is het hier, dat de waarheid in het oog valt van een verheven gezegde: *een ander is het die zaait en een ander die maait;* want de oogst te deze wordt veelal opgelegd in de korven der heeren advocaten, die als bijen rondzwermen en uit alles honig puren.

Ref. duidt hun dit niet ten kwade; want het *sic vos non vobis* is ook weer op hen van toepassing. De Heer MAGNIN intusschen is een ferme werkbij. Gebruik makende van de hem aangebodene gelegenheid, heeft hij zijnen vroegeren arbeid vermeerderd met ongeveer honderd bladzijden, zoo ter verbetering van vroegere misstellingen, als ter vermeerdering, door mededeeling van, weleer niet gekende, feiten. Op deze wijze zijn er nevelen verdreven en leemten aangevuld geworden. Voor de wetenschappelijke gebruikers heeft alzoo de eerste editie in waarde verloren; doch dit zegt weinig, bij het praktische nut, dat zij er van hebben. De geschiedvorscher evenwel zal zich beklagen over het gemis van een register; want, ten gevolge hiervan, zal hij nu meermalen moeten bladeren, ten ware hij zelf een register mogt hebben gemaakt bij de eerste lezing. Trouwens zonder aanwijzing veroorlooft de Heer MAGNIN zich uitstapjes, bij welke de draad wordt afgeknipt, zonder dat het dadelijk blijke, waar de einden op nieuw moeten worden te zamen gehecht. Men zie den excurs bl. 121—135 over het klooster *de Wijk*, en bl. 136—164 over *Meppel*. Alles komt thans onder de hoofdrubriek: *het Klooster* of *de Abdij te Dihninge*; maar *Meppel* is hier een *hors d'oeuvre*, en *de Havixhorsten* hadden afzonderlijke vermelding verdiend.

Intusschen bevelen wij, zelfs met alle vrijmoedigheid, den arbeid des Heeren MAGNIN, als een meer dan alledaagsch werk, allen beoefenaren der Nederlandsche oudheden in onze meer noordelijke gewesten aan, met de verklaring tevens, dat meermalen ook voor anderen 's mans arbeid *onmisbaar* zal kunnen zijn.

Twee Tudors, Drama, in vijf Bedrijven. Door H. J. SCHIMMEL. *Te Amsterdam, bij* W. C. Ippel. 1847. *In kl.* 8*vo. VII en* 86 *bl. f* :-60.

Joan Woutersz., Drama in vijf Bedrijven. Door H. J. SCHIMMEL. *Te Amsterdam, bij* W. C. Ippel. 1847. *In kl.* 8*vo. XV en* 94 *bl. f* :-70.

Het verval van ons nationaal tooneel is, helaas, te over be-

kend. Onderscheidene oorzaken hebben daartoe medegewerkt; daaronder ongetwijfeld ook het gemis van uitstekende geniën, zoowel in de zamenstelling van tooneelstukken, als in hunne uitvoering. Maar Rec. gelooft toch, dat men in den geest des tijds de voornaamste oorzaak zal moeten zoeken. Men heeft gezegd, gelijk ook in de voorrede van het eerste der hier aangekondigde stukken wordt herinnerd, dat »de poëzij niet van onzen tijd is." Zulk eene uitspraak is veel te algemeen, om waarheid te kunnen behelzen, en de ondervinding spreekt haar ook luide genoeg tegen. Poëzij is eene zaak van alle tijden; zij ligt in de menschelijke ziel; zij behoort tot zijnen aanleg. Maar zij ontwikkelt zich op onderscheidene wijze; zij neemt verschillende vormen aan, naar gelange van den geest en de behoeften des tijds. Zulk eene ontwikkeling is noodzakelijk, onvermijdelijk. De dichter leeft te midden van zijnen tijd; hoe zou hij van diens invloed vrij blijven? Zoo hij zich geheel van hem afscheidt en buiten betrekking tot hem poogt te blijven, hij zal aan zijne roeping niet voldoen en vruchteloos zijne stem doen hooren. Hij blijft dichter, maar zijne poëzij is verouderd; zij is ongeschikt voor zijnen tijd, al is het ook, dat later de dag moge aanbreken, waarop de nakomelingschap hem huldigt en de verwaarloozing van den tijdgenoot onbegrijpelijk vindt. Doch er is een ander uiterste, waartoe de dichter oneindig ligter vervalt. Hij wordt door den geest des tijds medegesleept; in plaats van dien te beheerschen, wordt hij er door beheerscht, en is hem willens en wetens of ook zichzelven des onbewust onderdanig. Hij begrijpt, zoo hij meent, zijnen tijd; maar, zoo dit al waar moge zijn, zijne roeping begrijpt hij niet, en voor de oogenblikkelijke toejuiching eener onbevoegde menigte doet hij afstand van den wezentlijken roem, die de behoefte van het oogenblik overleeft.

Het is deze laatste fout, waaraan vooral de tooneeldichter blootstaat. Meer dan eenig ander is hij tot het welslagen van zijnen arbeid van de goedkeuring des publieks afhankelijk; meer dan eenig ander is hij in de verzoeking, om door het streelen van den smaak der menigte zich hare toejuiching te bezorgen. Het is vooral ook daaraan, dat Rec. meent het verval van het nationaal tooneel te moeten toeschrijven. Het is daarenboven een verschijnsel, dat in ons land niet alleen

wordt opgemerkt. Ook elders is de dramatische kunst van haren hoogen rang vervallen. Bijna overal zijn het enkel de lagere genres van tooneelpoëzij, die met vrucht en gelukkigen uitslag worden beoefend; waar men zich aan het hoogere waagt, is geheele of gedeeltelijke mislukking doorgaans het gevolg. In *Frankrijk* stonden mannen van talent en genie op, die met geestdrift voor het tooneel werkten; maar zij waren dienaren, geenszins beheerschers van den geest der eeuw; zij zochten dezen niet te leiden, te besturen, te zuiveren, maar zij bragten hem hunne onverdeelde hulde, zij onderwierpen zich aan zijne eischen; door gedurige overdrijving van datgene, wat in zijnen smaak viel, kweekten zij den heerschenden wansmaak aan, en verlaagden het tooneel tot de schouwplaats van gruwelen, waarvan het zuiverder gevoel zich met afschuw wegwendt, of wentelden zich rond in het slijk der laagste en verachtelijkste menschelijke hartstogten, die als bij voorkeur werden gekozen, om den volke te worden voorgesteld.

Er moest een keerpunt komen; de overprikkeling moest verzadiging, walging te weeg brengen, en mannen van talent moesten althans gevoelen, dat men op dien weg niet verder kon voortgaan. De onverwachte verschijning eener bewonderde treurspeelster werkte mede, om de gedachten tot de oude klassieke tragedie terug te voeren, en een paar niet ongelukkig geslaagde pogingen in het vak des treurspels getuigden van het ontwaken van eenen beteren geest. De coryphеën der voorgaande school hadden zich ook reeds sints lang teruggetrokken, en verklaarden door hun stilzwijgen zelve, dat zij het verderfelijke der gekozene rigting inzagen.

In ons vaderland stond de oorspronkelijke tooneelpoëzij geheel op den achtergrond. Men liet zich medeslepen door den geest des tijds; de repertoires van Fransche of Duitsche schouwburgen werden geplunderd, en de geest des publieks huldigde den wansmaak, die vooral uit *Frankrijk* tot ons overkwam. Het is een ondankbare arbeid, in zulk eenen staat van zaken, zich met betere bedoelingen en inzigten aan de tooneelpoëzij toe te wijden; en wie dit doet, verdient, bij eenigzins gelukkigen uitslag, aanmoediging, maar ook eene onpartijdige aanwijzing van datgene, wat men meent niet te moeten goedkeuren.

De Heer SCHIMMEL behoort onder die weinige dichters, welke zich in den laatsten tijd door tooneelarbeid gunstig hebben onderscheiden, en die bij voortgezette studie in dat vak iets voortreffelijks zouden kunnen leveren. Wat ons dit vooral hopen doet, is de merkbare vooruitgang, die er in zijn tweede stuk boven zijn eerste is op te merken. Wij willen van beiden eenig verslag geven.

Twee Tudors is de titel van het werk, waarover in den aanvang nog al met zekeren ophef werd gesproken, maar dat toch, zoo 't schijnt, op den duur niet aan de verwachting heeft voldaan. Onzes inziens verraadt het wel goeden aanleg, maar is nog vervaardigd onder den invloed van den wansmaak der nieuwere Fransche school, zoo als de voorrede (*) ook al dadelijk doet verwachten. Ter staving hiervan wijzen wij met name op de miskenning der historische waarheid en op de wijze, waarop de dichter effect op den aanschouwer heeft zoeken te maken: beide zijn geheel in den geest der Fransche tooneelpoëzij van eenen VICTOR HUGO, DUMAS enz. Het spreekt van zelf, dat men van het dichtstuk niet de historische trouw van den ernstigen geschiedschrijver kan en mag eischen; maar de afwijking van de historische waarheid moet zich tot nevenzaken bepalen, en de regel is onmiskenbaar valsch, wanneer de dichter in de voorrede van het tweede stuk schrijft, dat men moet bedenken, »dat de daad om het stuk, niet het stuk om de daad is, en dat voor hem in deze niet de historische, maar alleen eene poëtische waarheid, dat is de mogelijkheid, geldende was." Men verdichte personen en zaken, en geene andere waarheid dan de poëtische kan van den dichter worden gevorderd. Zoodra men historische personen kiest, doet men afstand van de onbepaalde vrijheid, om hun een willekeurig karakter of ook eene willekeurige geschiedenis toe te dichten. Wat hun karakter en wat hunne geschiedenis beide betreft, is men aan de banden niet der poëtische, maar der historische waarheid gebonden. Waartoe kiest men anders der-

(*) Waarom moet de voorrede bij onze jongere dichters en schrijvers, en ook bij den Heer SCHIMMEL, zoo vol pedanterie en op zulk een' aanmatigenden toon geschreven zijn?

gelijke personen? In zekeren zin is daarbij altijd het omgekeerde waar van des dichters stelling; het stuk is om de daad, niet de daad om het stuk. Men heeft in den historischen persoon en in zijne of hare geschiedenis een punt gevonden, wat men ter dramatische behandeling geschikt heeft geoordeeld, en daarom hem of haar tot hoofdpersoon, dit of dat gedeelte der geschiedenis tot onderwerp gekozen. Het plan van het stuk wordt hetzij door de gebeurtenis, hetzij poor den persoon en zijn karakter aan de hand gedaan; niet, omgekeerd, is het plan van het stuk gereed, en heeft men daarna personen en gebeurtenissen gezocht, die men bij de uitwerking gebruiken kon. In de *Twee Tudors* is het eerste stellig het geval. Het zijn MARIA en ELIZABETH, het zijn de betrekkingen, waarin deze tot elkander stonden, het is hare wezentlijke historie, de daad, waardoor de dichter aanleiding tot het zamenstellen van zijn stuk heeft gekregen. Hij behoorde zijne personen en de gebeurtenissen dus ook te nemen gelijk hij ze vond, en had geene vrijheid, om beide geheel anders voor te stellen dan de geschiedenis ze hem vertoonde. Dat doet hij nogthans, wanneer hij omstandigheden verdicht, die in strijd zijn met de geschiedenis en ook met het karakter zijner personen. MARIA komt hier voor, als uit een geheim huwelijk reeds een' volwassen' zoon hebbende; ELIZABETH als een geheim huwelijk hebbende aangegaan met dienzelfden zoon, dien zij natuurlijk niet als zoodanig kent. Beide deze verdichte omstandigheden zijn in zeker opzigt de spil, waarom de geheele zaak draait; daaruit wordt het groote belang ontleend, dat het stuk moet inboezemen. Dergelijk eene verdichting nu is den echten dichter onwaardig; zij doet elken der zake kundigen de schouders optrekken, en beneemt hem alle illusie, alle belangstelling in het stuk. Koningin MARIA was niet iemand, die tot zulk eene daad zou hebben kunnen komen; en nog veel dwazer is het, de maagdelijke Koningin voor te stellen als door zulk een huwelijk in hare jeugd reeds alle aanspraak op dien titel verloren hebbende. Waarom neemt men historische personen, wanneer men met opzet hunner geschiedenisse geweld aandoet en hen in omstandigheden plaatst, waarin zij zelfs niet *kunnen* geweest zijn? Verdicht dan hunne personen evenzeer als

hunne lotgevallen en betrekkingen, en beweeg u op een geheel onzijdig terrein, waar gij naar willekeur over alle omstandigheden hebt te beschikken.

Eene tweede groote fout, naar ons oordeel; hangt hiermede naauw te zamen. Het is de wijze, waarop de dichter effect heeft zoeken te maken. Ook dit herinnert geheel den Fransehen wansmaak van de laatste jaren. Het zijn daar doorgaans de ellendigste en verachtelijkste menschelijke driften en hartstogten, die bij voorkeur in werking worden gebragt, en de onnatuurlijkste of vreeselijkste gruwelen, waardoor men de ontzetting der toeschouwers zoekt op te wekken en het door overprikkeling verstompte gevoel wakker te maken. De Heer SCHIMMEL heeft dit ook beproefd, maar met zwakke en ongeoefende hand, waardoor het effect veel minder wordt dan werd bedoeld, en het verkeerde van het aanwenden van dergelijke hulpmiddelen nog sterker in het oog valt. Lord GRAY is de engel der wrake, die in de meeste nieuwere Fransche drama's zulk eene groote rol speelt. Afschuwelijke wraakgierigheid, die voor geene gruwelen terugdeinst, is de lievelingshartstogt van het tegenwoordige tooneel. Maar de dichter heeft ons hier voor die wraaksucht geen medegevoel weten in te boezemen. Lord GRAY is te weinig hoofdpersoon, zijne geschiedenis loopt te veer om buiten de handeling van het geheele stuk, dan dat wij het den dichter kunnen vergeven, dat deze persoon eindelijk de bewerker wordt van de groote catastrophe. Die catastrophe zelve, de moord, dien MARIA zonder het te weten aan haren eigen zoon laat plegen, behoort geheel te huis op het Fransche tooneel en vervult met afschuw; terwijl weder de zwakheid des dichters zich daarin toont, dat hij van dien gruwel voor zijn stuk geen meer partij heeft weten te trekken.

Bij vele gebreken bezat intusschen deze eerste proeve toch ook genoegzame bewijzen, dat het den dichter niet aan aanleg ontbrak. Er was actie en leven in het stuk; er waren tooneelen in, die belang inboezemden. In de karakterteekening (wanneer men de historische personen slechts konde vergeten) was veel goeds. De verzen, schoon hier en daar te stroef, schoon hier en daar niets anders van verzen hebbende dan een zeker bepaald getal lettergrepen, zijn op

andere plaatsen regt in den goeden toon, met de noodige afwisseling van caesuur, die vooral voor het tooneel van zooveel belang is. Men zie, tot proeve, deze weinige regels in het gesprek tusschen ELIZABETH en GARDINER:

Gij haat mij, en te recht: als wachter van de wetten,
Als prins van 's Heeren kerk, moest ik de vrouw verpletten,
Die tegen beide is opgestaan.

ELIZABETH.

Hoe! opgestaan?
Zegt *gij* dit? ja, gij waart een volgzame onderdaan,
Een huichelaar! gij, bij Hendrik een der kloosterstormers,
Zijt bij Maria beul van de eigen kerkhervormers,
Die gij uw broeders hebt genoemd. Zegt *gij* dit! gij
Verruilde uw godsdienst als de hoovling zijn livrij.
Gij kent geen wetten en geen kerk. Gij hebt gelogen:
Gij hebt met mijnen dood een ander doel voor oogen;
Ik ken 't, geveinsde! Ik heb uw lage ziel doorschouwd;
Gij handelt niet uit plicht, maar slechts uit zelfbehoud.
Gij beefdet voor mijn wraak. — Wierd ik ten troon verheven,
Zoo dacht ge — Elizabeth zou nimmer u vergeven.
En gij dacht *wèl*.

Wij wenden ons tot het tweede stuk. Het vaderlandsche onderwerp, een tooneel uit den oorlog tegen *Spanje*, moest natuurlijk belangstelling opwekken. Er is in menig opzigt hier ook vordering, vooruitgang op te merken, en het stuk verdient de goedkeuring, waarmede het ontvangen is, als eene proeve van tooneelpoëzij in beteren geest, dan men laatstelijk bij ons gewoon was. Het groote verwijt, dat wij bij de *Twee Tudors* uitspraken, miskenning der geschiedkundige waarheid, behoeven wij gelukkig hier niet weder te doen gelden. Kleine anachronismen, gelijk de dichter self ze in de voorrede aanwijst, komen hier niet in aanmerking, omdat zij de waarheid van den historischen persoon in geenen deele benadeelen, evenmin als het in 't vorige stuk die benadeelde, als de dichter GARDINER nog laat leven bij de door hem behandelde zamenzwering van ELIZABETH tegen MARIA, ofschoon de kanselier toen reeds was overleden. Dat zijn dichterlijke vrijheden, die alleen klein-

geestige bekrompenheid en miskenning van het poëtische en het historische gebied kunnen wraken. De dichter beweegt zich in dit stuk buitendien vrijer. Schoon hij een tijdvak onzer geschiedenis heeft gekozen, zoo is toch het onderwerp zelf verdicht. Zijnen hoofdpersoon kon hij naar willekeur teekenen, omdat hij geenen bekenden naam noemde. De geheele handeling zelve, die de fabel van dit stuk uitmaakt, heeft geenen historischen grond. Het is er zeer verre af, dat wij dit zouden afkeuren. Integendeel, wij achten het eene prijselijke eigenschap. Vroeger had ook bij ons het drama, of liever het treurspel (want wat thans den naam van drama draagt, was onbekend) vooral ten doel de voorstelling en ontwikkeling van het een of ander voorval; het dramatische of tragische element lag meest in de gebeurtenis, minder in den handelenden persoon. Daar was dus in vollen zin het stuk om de daad, niet de daad om het stuk. Van den band, daardoor aangelegd, bevrijdt zich de dichter bij de vinding van de geheele fabel. Brengt hij deze in aanraking met geschiedkundige personen, hij heeft slechts te zorgen, dat in deze de historische kleur bewaard blijve, dat hun beeld overeenstemme met dat, wat de historie ons heeft afgemaald. De geheele aanslag op prins WILLEM I en diens redding is fictie; maar zij bezit genoegzame poëtische waarschijnlijkheid, om gedoorloofd te zijn; en schoon de prins wel nooit, waar hij ten tooneele gevoerd wordt, een nevenpersoon kan zijn, JOAN WOUTERSZ. is toch de bedoelde held, en in zijne schildering heeft des dichters verbeelding volkomen vrije speling. De fabel laat den historischen persoon van den prins ongemoeid, en eene groote fout van het vorige stuk is daardoor vermeden. Doch in het concipiëren van zijn stuk is de dichter tot eene andere fout vervallen; hij heeft te veel gewild, en heeft daardoor zijn plan benadeeld. JOAN WOUTERSZ. moet het Nederlandsche volk personifiëren van die dagen. Men hoore de voorrede. Na over WILLEM I te hebben gesproken, gaat hij voort: »Maar ook het Nederlandsche volk verdiende zulk een vorst. Het waagde een geduchten strijd. FILIPS, wiens wil een wet was voor een waereldddeel, wiens wenk milioenen deed sidderen, verachtte den *Nederlander*, den burger, wiens wieg zoo verre stond

van het gewoel des krijgs, die slechts kouter of zeise hanteeren kon, en als koopman of visscher den ranken boot prijs gaf aan het geweld der golven; doch het was hem onbekend, dat het kouter omgesmeed kon worden tot een borstkuras, de zeise tot een zwaard; dat de getergde burger krijgsman, de vertrapte mensch held wordt, en de zwakke koopman, de sidderende visscher op de ranke kiel, *Spanjes* zeekasteelen zouden kunnen veroveren, en het Escuriaal op zijne grondvesten doen schudden. Dit volk wilde ik personifiëren in JOAN WOUTERSZ. Deze rijt de hechtste banden vaneen; hij geeft ORANJES roepstem gehoor en wil den kamp wagen op leven en doed, vader, maagschap en vrienden verlaten, ja, moet het zijn, maagschap, vrienden en vader bestrijden; de vrijheid van zijn vaderland is zijn doel, en voor haar offert hij alles, en eindelijk zichzelven." Wij hebben deze regels uit des schrijvers voorrede uitgeschreven, opdat men zien zou, uit welk oogpunt hij zelf zijnen held wil beschouwd hebben, en men ons niet tegenwerpen moge, dat wij iets anders begeeren, dan de dichter bedoelt. JOAN WOUTERSZ. deugt namelijk, onzes inziens, als zoodanig eene type niet. De omstandigheden en betrekkingen, waarin de dichter hem geplaatst heeft, maken hem daartoe ongeschikt. Hij is niet een van dat volk, »dat slechts kouter of zeise hanteeren kon en als koopman of visscher den ranken boot prijs gaf aan het geweld der golven." Hij is door vaderlijke afkomst een *Kastiljaan*, de zoon van eenen Grande van *Spanje*, al is dan zijne moeder eene *Nederlandsche*. De band, die hem alzoo aan *Nederland* hecht, is te zwak, om hem tot de type van het Nederlandsche volk te maken. Hij had uit het hart van dat volk moeten zijn gekozen, niet uit den Spaanschen adel. Dan ware zijne betrekking tot de eigenaresse eener *Enkhuizer* herberg of *taveerne* (gelijk zij hier met vrij noodelooze gezochtheid wordt genoemd) ook waarschijnlijker geworden. De toenmalige strijd was niet die van vrijheid, gelijkheid en broederschap, welke het onderscheid tusschen adel en volk wegnam. Vanwaar deze naar ons oordeël groote fout? Omdat de dichter te veel heeft willen personifiëren. Don ALONZO, de vader van WOUTERSZ., moest *Spanje* representeren. Tot wat doel? vooral wanneer de *Spanjaard*,

gelijk hier het geval is en naar des dichters meening zijn moest, als dweeper wordt voorgesteld, om zijne moraliteit te redden. De moraliteit van *Spanje* tegenover *Nederland* moet niet gered worden. WOUTERSZ. had in denzelfden strijd kunnen worden geplaatst, wanneer de dichter hem een voor het oude geloof dweepende tot vader had gegeven, die, door ijdelen waan misleid, daarom de Spaansche partij ware toegedaan. Hij had zich daardoor voor eene menigte onwaarschijnlijkheden tevens kunnen bewaren, die nu in de verschijning van Don ALONZO, en bijna in alles, wat er met hem op het tooneel gebeurt, zijn overgebleven. WOUTERSZ. is ook in andere opzigten niet de man, dien wij als persoonsverbeelding van het Nederlandsche volk uit die dagen zouden wenschen. Wij zouden in hem een hooger beginsel werkzaam hebben willen zien, dat hem boven den vloek zijns vaders verhief, en daaraan wel met zekeren weemoed deed denken, maar dat hem bewaarde voor de zwakheid, die hij in dit punt openbaart. Hier is de waarheid en schoonheid van de karakterteekening opgeofferd aan de zucht naar zeker theatraal effect; en dat effect benadeelt, onzes inziens, den indruk van 't geheel. Aan het einde van het stuk vergeten wij den vaderlandschen held, die zijn leven voor ORANJE opoffert, en worden als met geweld op den zoon bepaald, die toch nog vóór zijnen dood de opheffing van den vloek en de vergiffenis des vaders ontvangt; eene vergiffenis, die nog niet eens vergezeld gaat, en bij de keuze van ALONZO als vader ook niet wel vergezeld kon gaan, van de erkentenis van zijns zoons onschuld, en die eindigt met den vloek, over den prins van ORANJE uitgesproken. In dat alles is veel, wat geheel onbevredigd laat.

Voor de eenheid van het stuk en voor het versterken van den totaal-indruk, waartoe zooveel mogelijk alles op JOAN WOUTERSZ. moest worden teruggebragt, zou men ook kunnen wenschen, dat de dichter het onnoodig had gerekend nog meer typen te geven, waarvan de meesten ook wel moeijelijk zouden te herkennen zijn, indien de voorrede ze niet aanwees.

Op de ontknooping in het laatste bedrijf zijn, dunkt ons, ook nog al eenige aanmerkingen te maken. WOUTERSZ.,

ja, redt den prins en vindt daarbij den dood, maar toch maakt de wijze, waarop dat gebeurt, hem te lijdelijk, en het halve bedrijf door ligt hij stervende op het tooneel te wachten, tot dat anderen den prins te hulp komen, terwijl het ten slotte nog onzeker blijft, of hunne hulp noodzakelijk is geweest of niet. Is deze schikking alzoo geschied om den acteur gelegenheid te geven tot kunstvertooningen bij zulk een langdurig sterven, dan houden wij die keuze ook daarom voor ongelukkig, omdat die vertooningen zelden goed uitvallen en den aanschouwer doorgaans evenzeer vermoeijen als den speler.

Van de overige personen behaagt ons CHARLOTTE VAN BOURBON het minst. Zij had de liefhebbende gade kunnen wezen, die het volk niet telde, zonder dat zij eene taal voerde, als die haar hier van tijd tot tijd in den mond wordt gelegd.

Deze aanmerkingen, die vooral den aanleg van het stuk betreffen, nemen niet weg, dat wij daarin veel verdienstelijks erkennen. Juist omdat de Heer SCHIMMEL toont voor dergelijken arbeid groote begaafdheden te bezitten, deelden wij onze bedenkingen mede. Er is in de zamenspraak, in de versificatie (schoon soms te stroef) te veel goeds, dan dat wij niet bij voortdurende studie nog betere dingen van hem mogen verwachten. Hij rukke zich hoe langer hoe meer los uit de banden der nieuwere Fransche school, en vergete niet, dat ook in het dramatische eenvoudigheid het zegel der waarheid, ook der waarachtige schoonheid is. Rec. betreurt het, dat de zuivere tragedie, dat hooge toppunt der poëzij, hoe langer hoe meer verdrongen wordt door dat, wat men thans het drama noemt. Hij wenscht het treurspel wel niet in den ouden stijven Franschen vorm terug, maar zou het een gelukkig teeken voor den smaak des tijds rekenen, indien het met gunstig gevolg en dankbare toejuiching ook bij ons meer en meer beoefend wierd. Hij eindigt daarom zijne aankondiging met de woorden uit K. SYBRANDI'S *Verhandeling over* VONDEL *en* SHAKESPEARE, bl. 219: »Men hoort het dagelijks verkondigen, dat de tijd des treurspels voorbij is; en blijkbaar is het ook, dat de tragedie, vooral gelijk zij uit de Fransche school tot ons is gekomen, niet meer die algemeene belangstelling inboezemt. Zou de oor-

zaak daarvan ook hierin te zoeken zijn, dat de vorm en de onderwerpen minder in overeenstemming staan met den geest des tijds? Zoude algemeene en meer en meer toenemende bewondering van SHAKESPEARE ook daarin haren grond hebben, dat hij den mensch, gelijk hij is, ons heeft geteekend, en het tragische in zijne personen, in hunne karakters, hartstogten en driften plaatste? Ik geloof, dat hij hierin vooral navolging verdient. Stond er een dichter op, die in dat opzigt iets van zijn genie bezat, en die daarmede eene grondige studie der Ouden en, wat onze vaderlandsche letterkunde betreft, ook van VONDEL vereenigde, hij zou de belangstelling voor het te zeer verwaarloosde treurspel weder opwekken. Hij zou een nationaal treurspel in het leven kunnen roepen, dat in overeenstemming stond met de beschaving en ontwikkeling van onzen tijd; dat even verre verwijderd was van slaafsche navolging der Ouden en hunner school, als van smakelooze nabootsing van het gebrekkige in SHAKESPEARE en zijne overdrevene bewonderaars. Mogt er eenmaal zulk een licht voor onze letterkunde opgaan!"

Met dien wensch vereenigt Rec. zich ten volle; en daar hij gaarne iedere poging toejuicht, om in dit opzigt betere dagen te doen aanbreken, meent hij eene studie, als in deze woorden wordt bedoeld, ook den Heere SCHIMMEL ernstig te mogen aanraden, opdat latere stukken, die wij hartelijk, maar niet te spoedig na elkander, van hem wenschen te ontvangen, gedurig meerdere blijken van ontwikkeling en volmaking mogen geven!

BOEKBESCHOUWING.

Geschiedenissen des Bijbels, voor de Jeugd. Naar het Hoogduitsch van Dr. J. P. HEBEL. *Te Amsterdam, bij* L. F. J. Hassels. 1847. *In kl.* 8*vo. VI en* 292 *bl.* *f* 2-:

In de tuinen van het Vorstelijk Kasteel te *Karlsruhe* wordt de vreemdeling aangenaam verrast door een eenvoudig en smaakvol gedenkteeken, aan de nagedachtenis van HEBEL door zijne vrienden en vereerders toegewijd, en de inwoner, die u daar, bij dat Monument aantreft, zal u met hooge ingenomenheid verhalen van den boerenknaap uit het *Schwarzwald*, die, tot den hoogen rang van Prelaat, of eersten Geestelijke van de Protestantsche kerk in *Baden* opgeklommen, zich aller liefde en achting heeft verworven, en die nu nog na zijnen dood, vooral door zijne Allemannische Gedichten in den mond en in het hart van zijn volk blijft leven. Een man uit en van het volk zijnde, heeft hij beter dan vele anderen den waren volkstoon getroffen, en eene ongewone populariteit verkregen, waarvan nu nog, ruim twintig jaren na zijnen dood, de velerlei grootere en kleinere uitgaven zijner werken, nu eens gezamentlijk, en dan weder afzonderlijk, het gevolg en het bewijs tevens zijn. In het vorige jaar zijn zijne *Biblische Geschichten*, reeds vroeger meermalen uitgegeven, in eene nieuwe Stereotype uitgaaf verschenen, welke als geheel aan de oorspronkelijke gelijk, is aangekondigd. Naar deze nieuwe en onveranderde uitgaaf is de vertaling bewerkt, die nu voor ons ligt, doch zijn, volgens het vooraangeplaatste woord van aanbeveling, eenige noodzakelijke wijzigingen aangebragt, die wel niet alle door ons noodzakelijk gekeurd zouden zijn, maar die nu mogen medewerken om het boek ook onder ons meer algemeenen ingang te doen vinden. Want dit wenschen wij, omdat ons in onze taal geene Bij-

belsche Geschiedenis bekend is, die met zoo groote beknoptheid en betrekkelijke volledigheid, tevens zoo veel levendigheid en frischheid van toon vereenigt: waarom dit werkje, naar ons oordeel, geschikt is, om eene bij ons bestaande behoefte te vervullen: in zoo verre namelijk de *Bijbel voor Kinderen* van C. SCHMID in 5 Deeltjes, en VAN DER PALM's *Bijbel voor de Jeugd*, in 24 Stukkken, geacht moeten worden, voor vele leerlingen te groote uitgebreidheid te hebben. Want anders wenschen wij deze in hunne soort voortreffelijke werken geenszins verdrongen of ter zijde gesteld te zien; dewijl de kinderlijke toon van het eerste en de rijkdom van het laatstgenoemde werk wel niet ligtelijk geëvenaard, en veel minder nog overtroffen zal worden. Maar zoo wie, al ware het alleen om de geldelijke kosten, of ook om het gemakkelijke overzigt van het geheel, meerdere beknoptheid verkieselijk acht, moge dit werkje aan kinderen van tien en twaalf jaren in handen geven, en hij zal, gelijk wij daarvan de proef genomen hebben, de voortreffelijkheid van deze Bijbelsche Geschiedenissen voor de Jeugd bij ervaring leeren kennen. Niet dat wij hier in alles het Ideaal verwezentlijkt zien, hetwelk ons voor den geest blijft zweven, en naar hetwelk, onder andere, ook eene duidelijke aanwijzing vereischt wordt van hetgeen de Bijbelsche Geschiedenis, als Geschiedenis van de Openbaring of van het Rijk van God, of nog liever als de Openbaring zelve van het goddelijke en geestelijke kennen doet. Wij behoeven slechts de namen van MUNTINGHE, EGELINK en P. A. KRUMMACHER (*Catechismus des Bijbels, met eene Voorreda van* J. L. WOLTERBEEK in onze taal uitgegeven) te noemen, om onze meening duidelijk te maken. Doch zoo lang aan dezen eisch, in eenen Bijbel voor de Jeugd, niet voldaan zal zijn, willen wij ons verblijden in het vele goede, dat ons in dit werkje wordt aangeboden.

Wij hebben de beknoptheid en betrekkelijke volledigheid van dit werkje geroemd. In twee gelijke afdeelingen worden namelijk de Geschiedenissen van het Oude en het Nieuwe Verbond, met enkele ingevoegde Bijbelspreuken en practicale leeringen, en in den toon van een godsdienstig en kin-

derlijk gestemd gemoed verhaald. Van het Scheppingsverhaal en de Paradijsgeschiedenis tot op de gevangenschap van PAULUS te *Rome* en de Openbaringen aan JOHANNES op *Pathmos* medegedeeld, vindt gij hier al het belangrijkste bijeen, wat de Bijbel verhaalt; zonder dat echter de helderheid en levendigheid der voorstelling aan eene hier onbereikbare, en daarom niet wenschelijke volledigheid wordt opgeofferd. Sommige bijzonderheden, als de torenbouw van *Babel*, de geschiedenis van SIMSON en van ESTHER, de verhalen der Apocryfe Boeken en nog al veel uit de Handelingen der Apostelen, gaat de Schrijver stilzwijgend voorbij. Met de meeste uitvoerigheid, gelijk behoort, wordt de geschiedenis van den Zaligmaker behandeld, en zijn vele gelijkenissen en sommige redenen en spreuken van onzen Heer daarbij opgenomen. Genoegzaam overal, en ook wel eens waar de tekstkritiek zulks had mogen ontraden, wordt de letter van de Schrift gevolgd; terwijl het aan de andere zijde niet ontbreekt aan proeven van meer vrije en min gewone bijbelverklaring. Doch wij willen het kenmerkende van het boek te dezen aanzien in eenige proeven doen kennen, en geven daarom de navolgende voorbeelden van gevoelens en meeningen, meestal met de eigene woorden van den Schrijver, doch natuurlijker wijze met vele verkorting, op.

Tot EVA kwam eene met heerlijk glinsterende schubben voorziene en in fraaije kronkelingen zich wendende listige slang. — Op zekeren dag verwijderde zich HENOCH van de zijnen, en kwam niet meer terug. Daar hij een heilig man was, nam God hem tot zich. — Bij de Wetgeving op *Sinaï* kwam er eene stem uit de donderwolk en sprak: Ik ben de Heer, uw God. — De dochter van JEPHTHA was even zacht van inborst als haar vader. — Welk eene inborst de jeugdige SALOMO medebragt tot den troon, spiegelde zich af in eenen droom, dien hij droomde bij den aanvang zijner regering. — CHRISTUS werd geboren in een stal, die welligt aan de herders toebehoorde. — De Geest van God daalde op JEZUS neder, gelijk eene duive, het zinnebeeld van zachtmoedigheid en vrede. — Een booze geest volgde JEZUS in de woestijn en bij de derde verzoe-

king erkende de Heer met welk eenen hij te doen had. — Tot afscheid en aandenken gaf JEZUS aan NICODEMUS de schoone spreuk mede: alzoo lief heeft God de wereld gehad, dat hij zijnen eeniggeboren Zoon gegeven heeft. — Op zekeren tijd bragt de Engel het water van *Bethesda* in beweging. — In de Bergrede sprak JEZUS: ik zeg u, zweert ganschelijk niet: uw woord zij ja, ja, neen, neen: wat boven deze is, dat is uit den booze. — Talenten zijn de gaven en vermogens, welke God aan iederen mensch geeft, om ze tot zijn nut aan te wenden. — In de nachtelijke vergadering bij KAJAFAS waren eenige Priesters en Raadsleden ter voorloopige beraadslaging bijeen, ten einde zij eenstemmig zouden zijn bij de veroordeeling, als aan den volgenden morgen regt over JEZUS gesproken zou worden. — JOHANNES op *Pathmos* dacht in den geest aan den dag des Heeren, dat wil zeggen: aan 's Heeren toekomst.

Wij spraken van ingevoegde Bijbelspreuken en practicale leeringen. Ook daarvan deelen wij enkele voorbeelden mede. Na de ontmoeting en verzoening van JAKOB en EZAU lezen wij: »Heere, Heere! God, barmhartig en genadig: langmoedig en groot van weldadigheid en waarheid, die de weldadigheid bewaart aan vele duizenden, die de ongeregtigheid en overtreding en zonde vergeeft, die den schuldige geenszins onschuldig houdt." — »Zoo er iemand tot u komt en zegt: ik wil u eenen droom verklaren, zegt dan tot den zoodanige: de uitlegging is van God; geef mij eerst zulke proeven van godsvrucht en regtschapenheid, als JOZEF in het huis van POTIPHAR en in de gevangenis aan den dag legde, dan zal ik uwe verklaring ook aannemen, als van God afkomstig." — »Al wie spreuken der heilige Schrift, willens en wetens in eenen valschen zin verdraait, om daarmede de zonde te verschoonen, die drijft een Satans-werk en oefent booze kunst. Wie als JEZUS wil zijn, sterkt zich tegen de verzoeking door welbegrepen uitspraken van Gods woord, en is Gode en den heiligen Engelen welgevallig." — »Elke knaap, die SIMON of ANDREAS, JACOBUS of JOHANNES, PHILIPPUS of THOMAS heet, bedenke dat hij zijnen naam tot aandenken en eere van eenen heiligen

Apostel draagt, en eveneens aan JEZUS CHRISTUS door liefde en gehoorzaamheid getrouw blijven moet."— »Wanneer de booze geest ons (als JUDAS) verleiden wil tot eene slechte daad, stort hij eerst wraakzucht, ijverzucht of geldgierigheid in ons gemoed."

Wij hebben deze voorbeelden opgegeven, meer om den geest en strekking van het boek te doen kennen, dan om er ons oordeel over uit te spreken, hoewel wij niet aarzelen, in het algemeen onze goedkeuring daaraan te geven. Over hetgeen bij de vertaling gewijzigd is geworden, willen wij niet redetwisten. Ieder, die een werk overbrengt, zal wel het een en ander daarin vinden te wijzigen, en dit zal, naar het onderscheidene standpunt, voor iederen vertaler of bewerker verschillende zijn. Maar bij de vrijheid, die de Vertaler zich veroorloofd heeft, verstaan wij niet, waartoe de vermelding van de onveranderde Hoogduitsche uitgaaf, op den titel dienen moet. Bij eenen herdruk, dien wij wenschelijk en ook niet onwaarschijnlijk achten, zouden wij den Vertaler nog op sommige bijzonderheden oplettend willen maken; waarbij wij echter te eerder ons tot weinige bepalen, omdat de Schrijver van het woord van aanbeveling, indien ten minste zijn naam, alleen door de initiale T. aangeduid, ons naar waarheid genoemd is, onze voorlichting niet behoeft, om, als hij met de pen in de hand het werkje doorloopen wil, de noodige veranderingen en verbeteringen daarbij op te teekenen. Het volgende moge daarom volstaan. *Gen.* VIII: 7 achten wij den gewonen tekst verkieselijk boven de vertaling der *Septuaginta* en de *Vulgata*, die den raaf niet laten wederkeeren. — *Gen.* XXIV: 60 zijn de duizende millioenen eene vergrooting van sommige overzettingen, en tot zoo vele Myriaden of tienduizenden te reduceren. — *Gen.* XLII: 21 wijst aan, dat de broeders JOZEF niet vergeten hadden. — Het zout, op de puinhoopen eener verwoeste stad gestrooid, diende wel niet, om het onkruid te spoediger te doen groeijen. — De opmerking omtrent de onverbrekelijkheid eener gelofte moet met meerdere bedachtzaamheid en juistheid gesteld worden, dan hier, bl. 73 is geschied. — 2 *Sam.* XVII: 28 is het woord, het-

welk 1 *Kon.* VII: 50 teregt vertaald wordt *schalen*, beter te verstaan van *tapijten* of *kleeden*. — Voor *centenaar* behouden wij liever het meer gewone woord *talent*. Die benaming, van het gewigt ontleend, bleef ook later behouden, toen het geld niet meer gewogen, maar geteld werd. Een dienaar, die tienduizend talenten aan zijnen Koning verschuldigd kan zijn, moet wel een hooggeplaatst ambtenaar zijn. Vergel. bl. 129, 218, 222. — *Luk.* I: 48 wordt niet gesproken van de nederigheid, maar van de geringheid en vernederden toestand van MARIA. — *Mark.* XVI: 12 zegt niet zoo veel, als in onze taal door eene andere *gestalte* wordt aangeduid. — Wanneer *Luk.* XXIV: 29 aan een algemeen verblijf voor reizigers en vreemdelingen gedacht moet worden, mag dit wel niet zonder nadere omschrijving *de herberg* worden genoemd. — *Fil.* II: 9 moet wel volgens de betere lezing vertaald worden: *God heeft hem* den *naam gegeven, die boven alle namen is.* — Wanneer aan kinderen verhaald wordt, dat de Bijbelboeken reeds vóór meer dan 200 jaren in onze taal zijn overgebragt, (behalve dat dit eigenlijk de Staten-overzetting betreft, die toch de oudste niet is,) mag er wel bijgevoegd worden, dat zij vóór vele eeuwen reeds geschreven en bijeenverzameld zijn.

De Vertaler heeft in waarheid zich van zijne taak wèl gekweten. De taal is doorgaande zuiver en de stijl vloeijende. En toch zouden wij bij eenen herdruk liever, dan hetgeen door hem geschreven is, willen lezen: bl. 1 steengrond en vruchtbare aarde; bl. 2 de zon wierp hare stralen op de nog onbewoonde aarde; bl. 50 het erfelijk of voorouderlijke graf; bl. 91 DAVID droeg slechts zijn herderskleed; bl. 97 een goed woord vindt ook eene goede plaats; bl. 211 gemeenschap te oefenen met God; bl. 221 alle menschen, die onder het bereik mijner liefde zijn, heb ik als mijne naasten te erkennen; bl. 253 de menschen hadden JEZUS' intogt in *Jeruzalem* met hunne Hosanna's verheerlijkt; bl. 256 de smarten van den lijder hadden een einde genomen. — *Sed claudite jam rivos.*

Wij eindigen met den wensch, dat Ouders en Onderwij-

zers voor hunne kinderen en leerlingen winste doen met het vertaalde werk van HEBEL, totdat te eeniger tijd eene oorspronkelijke Bijbelsche Geschiedenis van gelijke beknoptheid en, zoo mogelijk, nog meerdere voortreffelijkheid het gebruik van deze vrucht der uitlandsche letterkunde ongepast en onnoodig make. Wie onder ons tot zoodanigen arbeid inwendige roeping gevoelt, volge haar op, en geloove, dat zijn arbeid niet ijdel zal zijn in den Heer.

Redevoering over het hoogwenschelijke der Bijbelverspreiding, uithoofde de grondteksten van den Bijbel in oude, ja doode talen beschreven zijn. Uitgesproken op de eerste algemeene Vergadering der Almelosche Afdeeling van het Nederlandsche Bijbelgenootschap te Almelo, op den 1 *Dec.* 1846, *door* H. GALLOIS, *Predikant bij de Hervormde Gemeente te Vriezenveen. Te Amsterdam, bij* A. B. Saakes. 1847. *In gr.* 8*vo.* 26 *bl. f*:-30.

Hoogst ongaarne vellen wij een ongunstig oordeel over het werk van anderen, gedachtig aan ons eigen veelvuldig gebrek. Nog moeijelijker valt ons dit, wanneer het een' medebroeder geldt, die met een' eersteling optreedt, of de uitgave van zijn geschrift tot een weldadig doel bestemde. Maar het is ons toch niet wel mogelijk, der waarheid in eenig opzigt te kort te doen, en met onze lofspraak te kroonen, wat geene of slechts geringe waarde heeft. Daarom kunnen wij ook bovengenoemde Redevoering niet aanbevelen. Het onderwerp is even vreemd gekozen en zonderling uitgedrukt als gebrekkig behandeld. Kan er van de grondteksten des Bijbels gesproken worden, omdat het O. T. oorspronkelijk in het Hebreeuwsch en het N. in het Grieksch geschreven is? Is de Bijbel-*verspreiding* zoo bijzonder wenschelijk, omdat die talen oude, ja doode talen zijn? Verdient juist daarom het Bijbelgenootschap zóó algemeene goedkeuring en medewerking, als het onder ons vindt, omdat het door de Bijbelverspreiding de taalkunde en vele andere

schoone wetenschappen bij voortduring bevordert en de behoefte aan eene al juister en *smakelijker* vertaling levendig houdt? En is nu dit een en ander, in de hand des Heeren, het *eenig* middel, om eens de geheele aarde met de ware kennis des Heeren te vervullen? In deze vragen, die wij zonder aarzeling ontkennend beantwoorden, hebben wij den hoofdinhoud dezer Redevoering opgegeven. Van bijzonderheden, waarop gegronde aanmerking gemaakt kon worden, zwijgen wij nog, even als van den dorren en droogen stijl, die zonder eenige verheffing voortgaat tot aan het einde. En de uitvoerige inleiding is even weinig beduidend, als de aanteekeningen zijn, bij de uitgave daaraan toegevoegd. Wij willen hopen, dat er in de *Almelosche* Afdeeling des Bijbelgenootschaps voortaan betere sprekers zullen optreden, meer begaafd, meer door de zaak, die zij voorstaan, bezield, en beter in staat, om haar met waardigheid en ernst aan te bevelen aan anderen. Zij behoeven daarom nog hunne redevoeringen niet te laten drukken. Door de enkele voordragt reeds zullen zij wat goeds kunnen uitwerken. En worden zij tot de uitgave aangespoord, zij zullen, zoo wij vertrouwen, daartoe niet ligtvaardig besluiten, al ware het ook, dat de noodlijdenden in hunne gemeente, even als te *Vriezenveen*, behoefte hadden aan eenige verkwikking. Voorwaar, het is niet ieders zaak, om in geschrifte op te treden voor het groote publiek!

Onderrigt voor den Bijbellezer, met betrekking tot de godsdienstige, staatkundige, maatschappelijke en huiselijke instellingen der Israëlieten, tot goed verstand der heilige Schriften des Christendoms. Vrij naar het Fransch van V. DE HANEBAU. *Te 's Gravenhage, bij* A. Kloots en Comp. 1847. *In kl.* 8*vo. XII en* 156 *bl. f*:-75.

Dit boeksken bevat een vrij bewerkt uittreksel uit het tamelijk uitgebreid en kostbaar werk van den Antwerpschen Godsdienstleeraar V. DE HANEBAU, getiteld: *Manuel Bi-*

blique, en staat gevolgd te worden door nog een dergelijk stukje, betreffende de *gewijde Aardrijkskunde*. Wij maken geene zwarigheid om het aan te bevelen. Het bevat in een kort bestek veel wetenswaardigs, wat den Bijbellezer tot regt verstand der H. Schriften uitnemend te stade komt. Bijzondere aanmerkingen, die wij zouden kunnen mededeelen, houden wij liefst terug, omdat het geheel onze goedkeuring wegdraagt. De Vertaler heeft zich niet genoemd.

Schets der Technologie; of wetenschappelijke beschrijving, opheldering en onderzoek van alle technische verrigtingen, die den grondslag der gezamenlijke Industrie uitmaken. Ten gebruike bij technologische lessen en tot zelf-onderrigt. Naar het Hoogduitsch van W. A. RUST, *Docent aan de Koninklijke Universiteit en bij het Koninklijke Cadettenkorps te Berlijn, enz. Iste en IIde Stukje. Te Gouda, bij* G. B. van Goor. 1846, 7. *In kl.* 8*vo.* 260 *bl. f* 2-20.

Bij de verbazende uitbreiding, die door de toepassing van de hedendaagsche vorderingen in wis-, werktuig- en scheikunde gegeven is aan de kunstmatige vervaardiging van allerlei voorwerpen, of beter aan de kunstmatige bewerking van de grondstoffen, die de natuur aanbiedt, is een overzigt der *Technologie* zeer belangrijk; niet alleen voor ieder, die, hetzij als fabrikant, hetzij als handelaar, geldelijk ondersteuner van fabriekarbeid, ambachtsman, kunstenaar, Ingenieur en in vele soortgelijke betrekkingen, niet onbekend behoort te zijn met de beste, goedkoopste, doelmatigste wijze, waarop de voortbrengselen der natuur worden bearbeid; maar ook ieder mensch, die aanspraak maakt op eenige beschaving, zal gaarne, al is het dan slechts oppervlakkig, kennis verkrijgen van de vervaardiging der ontelbare voorwerpen van kunstvlijt, die hij ieder oogenblik ziet of bezigt. Daarom zal dit werkje zonder twijfel door velen gezocht zijn of worden. De kundige, voor die taak volko-

men berekende Dr. BLEEKRODE begon vóór weinige jaren eene wetenschappelijke *Technologie* uit te geven, die wij in der tijd met welverdienden lof hebben aangekondigd; maar slechts het eerste gedeelte kwam er ons van onder het oog, bevattende de algemeene *Technologie*, gelijk de Schrijver haar noemde, eigenlijk eene wetenschappelijke beschrijving van de beweegkrachten, voor het niet-wiskundig publiek te hoog, en daarom voor populair onderrigt niet geschikt. Zonderling en jammer is het, dat de Maatschappij: *tot Nut van 't Algemeen* niet in deze behoefte voorziet. Het *Technologisch Handboek* van VILKENS, door haar uitgegeven, was tot algemeen onderrigt zeer doelmatig; maar het is veertig jaren oud, en wat is sedert dien tijd niet oneindig veel ontdekt en uitgevonden! Het lag op *haren* weg, in deze behoefte te voorzien, en een populair technologisch handboek, door haar gegeven, ware een uitmuntend toevoegsel tot hare verworvene verdiensten, en te gelijk een middel, om duizenden bekend te maken met hetgeen de kunst van onzen leeftijd vervaardigt en volmaakt. Doch dit in het voorbijgaan.

Wij willen kortelijk opgeven, wat men in deze twee eerste stukjes vinden kan. *Vier* van de *negen* hoofddeelen, uit welke volgens de inhoudsopgave het geheel zal bestaan, zijn in deze stukjes behandeld. Zij betreffen: de *metalen*, de *zouten en asschen*, de *glassoorten*, de *kalk-, klei- en leemstoffen*. Het eerste hoofdstuk wijst *eerst* aan, hoe de metalen uit de ertsen verkregen worden; *daarna*, hoe zij worden vereenigd, vervormd en bewerkt door middel der hitte; *vervolgens*, hoe men ze bearbeidt in den kouden toestand; *voorts*, hoe men ze verfraait (vergulden enz.); *dan*, hoe men eenige bijzondere metaalfabrikaten vervaardigt, gelijk wapens en geld; *eindelijk*, hoe men metalen bezigt tot verwstoffen. De winning en aanwending van verschillende zouten en asschen wordt zóó behandeld, dat afzonderlijk wordt gesproken over keukenzout, glauberzout, salpeter, sal-ammoniak, borax, aluin, vitriool, potasch, soda, wijnsteen, buskruid, zwavel-, salpeter- en zoutzuur. Bij het glas komt in aanmerking het gewone glas, het gekleurde

glas, en de uitwendige bearbeiding van het glas. Bij het laatst vermelde (kalk, klei en leem) het kalkbranden, het gipsmaken, de metselkalk, de steenbakkerij, pottebakkerij, en vervaardiging van aardewerk en porselein.

Men moet deze volgorde beoordeelen naar het doel van dit werkje. Bij een gestreng wetenschappelijke voordragt der *Technologie* behoort men eigenlijk uit te gaan van één dezer drie beginselen: *of* de grondstoffen, *of* de wijze van bewerking, *of* de verkregene stoffen. Neemt men het eerste, de grondstoffen, in aanmerking, dan staat b. v. de van bereiding steen- en van schulpkalk verre van elkander; de eerste behoort bij de bewerking der steen-zelfstandigheden, en komt in hetzelfde hoofdstuk met het trasmalen, de tweede bij het gebruik van dierlijke zelfstandigheden, en staat, hoe ver ook in den algemeenen dunk daarvan verwijderd, bij lijmkokerij en zijdefabriek. Gaat men uit van de wijze der bewerking, dan komt de kalkbrander naast den zwartselbrander te staan. En let men op het voortbrengsel, dan voegen zich de zijdewever en katoenspinner naast elkander. Het eerste beginsel scheidt, ten gevalle der wetenschap, hetgeen duidelijkheidshalve moest vereenigd zijn, en leidt tot vele herhalingen in de voordragt. Het tweede is moeijelijk vol te houden, omdat hetzelfde produkt op verschillende wijzen verkregen wordt, en alzoo de ongelijksoortigste dingen vereenigd, de gelijksoortigste gescheiden worden; voor het eene de glasfabrikant met den geelgieter, voor het andere het smeden en het gieten van ijzer. En volgens het derde beginsel verkrijgt men eenen *chaos* van verwarring, daar men b. v., om tot het resultaat: *een boek*, te komen, de vlasbehandeling, linnenweverij, papiermakerij, lettergieten, drukken, stijfsel-, lijm-, leder-, en welke bereiding niet al! moet bijeenbrengen.

Op eene oordeelkundige wijze is, naar het ons voorkomt, hier nu het eene, dan het andere gevolgd. Het eerste is de meest algemeene volgorde; het tweede zal in het *tiende* hoofdstuk den broodbakker nevens den azijnbereider plaatsen, als bedienende zich beiden van het beginsel der gisting; en van het derde zal men de toepassing bespeuren in

het *elfde* hoofdstuk, dat de verschillende wijzen van suikerbereiding behandelt.

Alles is kort en duidelijk voorgedragen. De duidelijkheid zou evenwel nog veel meer bevorderd zijn, indien de Vertaler oordeelkundiger ware te werk gegaan in de keuze van goede Nederduitsche woorden. Niet, dat wij alles in zuiver Hollandsch zouden begeeren. Zulk een *purist* is Ref. niet, die zeer goed weet, dat *solderen*, *oxyde*, *calcineren* en honderd andere kunsttermen niet anders dan door onduidelijke of lamme omschrijvingen kunnen vervangen worden, en in eene behandeling der *Technologie* overmijdbaar zijn; maar wij spreken toch niet van *winningen*, *aanwendingen*, *messing* enz. Zulke Germanismen had men kunnen en moeten vermijden.

Voor de bijzondere aanmerkingen, die wij hadden opgeteekend, vragen wij misschien eene plaats, wanneer ons het geheel zal zijn ter hand gekomen. Ze zijn niet zoo vele, dat er door afgedongen wordt op onze algemeene aanprijzing van dit werkje, welks uitvoering net, en welks prijs, den digten druk in aanmerking genomen, nog al matig gesteld is. Lager prijs, hadde men dien kunnen stellen, zou zeker het debiet hebben bevorderd. Misschien dat het laatste medevalt — en dit willen wij hopen — en bij de volgende stukjes alzoo het eerste volgen kan.

Handboek voor Notarissen, naar de Nederlandsche Wetgeving, door Mr. J. J. KOKE, *Lid der Arrondissementsregtbank te Breda. Te Breda, bij* Broese en Comp. 1846. *In gr.* 8*vo. IV, X,* 868 *en* 98 *bl. f* 7-25.

Wet op het Notarisambt, van den 9 *Julij* 1842 (*Staatsblad, N°.* 20). *Benevens het Tarief van het Honorarium enz. der Notarissen, vastgesteld bij de Wet van* 31 *Maart* 1847. (*Staatsblad, N°.* 12). *Met Aanteekeningen. Tweede vermeerderde Druk. Te Amsterdam, bij* L. van Bakkenes. 1847. *In kl.* 8*vo. XVI en* 75 *bl. f* :-75.

Zoo bezitten wij dan nu het Handboek voor Notarissen door Mr. J. J. LOKE geheel afgewerkt; terwijl het eerste boek: van de Notarissen en hunne werkzaamheden in het algemeen, nu, voor zoo veel het noodig was, omgewerkt is naar de thans in werking zijnde Wet van 9 Julij 1842. Het is waar, op bl. 88 *ee* en *ff* wordt van het Honorarium der Notarissen nog gehandeld naar het voorloopig tarief, geregeld bij Kon. Besluit van 25 Sept. 1844 (S. B. N°. 48), en niet naar de Wet van 31 Maart 1847 (S. B. N°. 12), als tijdens de uitgaaf van het werk nog niet bekend. Doch het tarief is zoo zeer geen onderwerp der notariële wetenschap. De bij Mr. LOKE slechts vlugtig aangewezene bepalingen nopens de gevallen, waarin de taxatie verpligtend is, benevens den vorm van indiening enz., zijn hoofdzakelijk bij de Wet van 31 Maart 1847 behouden. Welk Notaris kent dan ook die wet niet reeds genoeg, of zou een Handboek koopen, om *haar* te leeren verstaan?

Wij meenen dus, dat het hier aangekondigde werk, door de latere invoering van het bij de Wet geregelde Tarief, niet in waarde verloren heeft. De Schrijver is steeds getrouw gebleven aan het plan, hetwelk hij in zijne voorrede zich ten regel gesteld had. Naar ons inzien heeft hij het meest wetenschappelijke der tegenwoordige handboeken en handleidingen tot de studie van het Notarisambt geleverd, en wel zóódanig een opstel, hetwelk niet alleen tot opleiding van aanstaande Candidaten dient, maar ook met vrucht door reeds lang gevestigde Notarissen kan worden geraadpleegd. Juist om den wetenschappelijken aard van het werk, kon het niet bestemd zijn tot een louter formulierboek; en toch zijn de weinige formulieren, die aan het einde voorkomen, ons welkom, dewijl zij ons doen zien, hoe de Schrijver theorie en praktijk weet te vereenigen, en onder anderen het voorbeeld geeft van duidelijkheid, zuiverheid van taal en beknoptheid.

Op vele geschilpunten geeft de Schrijver, ook met opgaaf van de bezwaren er tegen, zijn gevoelen op; doch op één punt, hetwelk door den Hoogen Raad nog niet beslist is, heeft hij dat niet *uitdrukkelijk* gedaan. Art. 37, 2de lid

der Wet op het Notarisambt van 31 Maart 1847, in verband gebragt met art. 9 enz. van het Kon. Besl. van 8 Aug. 1838, wordt bij de Administratie, overeenkomstig Missive van den Minister van Justitie van 31 October 1845, de resolutie van den Minister van Financiën van 4 Nov. 1845, N°. 104, en het Periodiek Woordenboek, 1846, I, p. 54, nog alzóó begrepen, dat acten van overdragt of cessie van hypothecaire Schuldbekentenissen, en dien ten gevolge ook toebedeeling van eenig Hypotheek bij acte van Boedelscheiding, behelzen moeten de vermelding der kadastrale indeeling. De meeste Notarissen ontkennen dit, en beweren, dat, ja, wel de boedelscheiding, voor zoo veel er vaste goederen worden toebedeeld, aan overschrijving is onderworpen, doch het extract daarvan geenszins behoeft te behelzen de toebedeeling van hypothecaire Schuldvorderingen. Wel kan ook daarvan aanteekening worden gedaan op verzoek van eenige belanghebbende partij; maar de Wetgever heeft het stuk tot die aanteekening niet *bestemd*. Referent, Advocaat en Notaris van beroep, heeft nog onlangs, voor de Regtbank te *Middelburg*, de zaak van eenen Notaris in het vierde district der Provincie *Zeeland* bepleit, tegen wien door het Publiek Ministerie de verwijzing in tien gulden boete met de kosten, des noods te verhalen bij lijfsdwang, werd gevorderd, omdat hij, in eene boedelscheiding, had toebedeeld eene hypothecaire Schuldvordering, zonder omschrijving der kadastrale indeeling van het verbonden Perceel. De Regtbank heeft den Eisch aan het Publiek Ministerie ontzegd en den Staat veroordeeld in de kosten, en in dat vonnis is berust; maar de twistvraag is onbeslist, dewijl de Regtbank verklaard heeft in het onderzoek daarvan niet te kunnen treden, vermits niet genoegzaam over den inhoud der aangevallene acte, uit het Proces verbaal van den Ontvanger der Registratie, in verband met de antwoorden van mij als gemagtigde, kon worden geoordeeld. Daar dus de aanklager het *feit* niet toereikend bewezen had, bleef het *regtspunt* buiten onderzoek.

Mr. LOKE schijnt echter met mij van gevoelen, dat, bij toebedeeling van Hypotheek, de vermelding der kadastrale indeeling van de verbondene percelen niet noodig, en dus

de Boedelscheiding, voor zoo veel zij toebedeeling van hypotheken bevat, niet alleen geenszins tot overschrijving, maar zelfs niet eens tot aanteekening of vermelding op de Registers der Hypotheken, ofschoon daarvoor *vatbaar*, door den Wetgever *bestemd* is. Men zie de formulieren, bl. 89 dier rubriek, vergeleken met bl. 88. Bl. 88, bij toebedeeling van vaste goederen, vermeldt de kadastrale indeeling; bl. 89, bij toebedeeling eener hypothecaire schuldvordering, zwijgt er van. Maar, bij de omschrijving van dat Hypotheek, wordt dan ook in 't geheel niet aangeduid, op welk vast goed het gevestigd is. Dit zou, naar de leer van het Hof van *Overijssel*, bij arrest van 18 Dec. 1843 in zake der Acten van Doorhaling, en welk arrest, volgens het Per. Woord. 1846, I, p. 53, door de Administratie tot rigtsnoer genomen is, verschil kunnen maken.

Maar zonderling schijnt het Referent, dat het Hof van *Overijssel* den regtsregel: *quae abundant non nocent*, zóó heeft kunnen miskennen. Immers, mag ergens de kadastrale indeeling verzwegen worden, dan kan de verzwijging daarvan niet strafbaar worden, omdat er eene andere aanduiding voorkomt, die eveneens had kunnen worden nagelaten.

Buitendien is toebedeeling van hypotheek bij Scheiding heel iets anders, dan toestemming in de doorhaling: want elke acte van radiatie is door den wetgever *bestemd* om in 't oorspronkelijke of bij afschrift op het Kantoor der Hypotheken te worden overgebragt, opdat de doorhaling geschiede. Maar voor den opvolger in hypothecaire regten is het meest altijd genoeg, dat de Debiteur van die opvolging kennis krijge, daar toch het verband op het vaste goed onveranderd gevestigd blijft.

De bezitters van het werk van den Heer LOKE zullen wèl doen, met zich ook het andere hier aangekondigde werkje: de Wet op het Notarisambt van 9 Julij 1842, en het Tarief volgens de Wet van 31 Maart 1847, aan te schaffen, vooral om de *Aanteekeningen*, waarmede dit stuksken, dat zijnen tweeden vermeerderden druk reeds beleeft, verrijkt is.

Ook aan het Handboek van den Heer LOKE wenscht de ondergeteekende spoedig eenen nieuwen, mogt het zijn eenigzins vermeerderden, druk toe, en hiermede besluit hij zijne aankondiging en aanbeveling.

Middelburg,
Januarij 1848. A. F. SIFFLÉ.

Grondschets voor een Stelsel der Zedelijke Wijsbegeerte. Ten gebruike voor akademische Voorlezingen, uitgegeven door Dr. H. MARTENSEN, *Hoogleeraar der Godgeleerdheid en Hofprediker te Koppenhagen. Naar het Deensch. Met een Voorberigt van Dr.* J. NIEUWENHUIS, *Oudhoogleeraar aan de Leydsche Hoogeschool. Te Utrecht, bij* W. H. van Heyningen. 1847. *In gr.* 8*vo. XVIII en* 110 *bl. f* 1-30.

Het werkje, 'twelk de Hoogleeraar NIEUWENHUIS zijnen landgenooten aanbeveelt, is eene vertaling van het Deensch oorspronkelijke, dat in 1841 het licht zag, en dat door zijnen zoon Mr. C. J. N. NIEUWENHUIS van zijne derde reis in *Denemarken* werd medegebragt, die tevens ook overbrenger was van een' zeer belangrijken brief, van een jong en verdienstelijk Predikant in *Deensch Zeeland*, een vriend en leerling van Dr. MARTENSEN. Deze brief bevatte een algemeen verslag van den tegenwoordigen toestand der wijsgeerige en godgeleerde studiën in *Denemarken;* waarvan Dr. NIEUWENHUIS belangrijke bijzonderheden mededeelt, die doen zien, dat deze studiën door twee nog jonge Hoogleeraren in de Wijsbegeerte en Godgeleerdheid, namelijk Mag. R. NIELSEN en den genoemden Dr. MARTENSEN, met ijver en vrucht beoefend en voorgestaan worden. Van verscheidene zijner geschriften wordt een kort verslag gegeven, en er wordt ook tevens verzekerd, dat thans in *Denemarken* het blinde Mysticismus en het bloote formuliergeloof geen' overheerschenden invloed meer hebben; tijdingen, die bij het weinige, dat ons van de wetenschappelijke beschaving van

Denemarken ter oore komt, ons hoogst aangenaam zijn.

Wat deze Grondschets zelve aangaat, zij is in den geest der nieuwere speculatieve of Hegeliaansche philosophie geschreven; doch zij bevat tevens zoo veel oorspronkelijks, dat men, eenigzins met den gang der hedendaagsche Wijsbegeerte bekend, vele juiste denkbeelden omtrent de zedekunde er in zal aantreffen; waarom wij het met den Hoogleeraar NIEUWENHUIS eens zijn, dat door de vertaling aan het wetenschappelijk publiek geen ondienst gedaan is. De eenzijdigheid, die sommige zedekundige stelsels, zoo als die van KANT en FICHTE aan den eenen, en die van SPINOZA en HEGEL aan den anderen kant moge aankleven, is hier grootendeels vermeden, en de wijsgeerige grondbeginselen zijn hier in een naauw verband met de godsdienstige en Christelijke gebragt; waardoor het blijkt, dat de Schrijver zoo wel een verlicht Godgeleerde als diepzinnig Wijsgeer is.

Mogt dit werkje, dat bovendien door eene belangrijke Voorrede opgehelderd wordt, aanleiding geven, om hier te lande de wijsgeerige zedekunde meer te beoefenen, dan zou hierdoor aan het verlangen van Ref. zoo wel, als aan dat van den geëerden Vertaler worden voldaan, en er zou daardoor een wensch worden bevredigd, dien de eerste reeds bij eene andere gelegenheid ontboezemde, namelijk, om de studie der Wijsbegeerte aan echte Godsdienstkennis en Zedeleer dienstbaar te maken. De wetenschap zou zich dan over eenen heilzamen invloed kunnen verheugen.

J. A. BAKKER.

Voortgang der beschaving, zigtbaar in de Geschiedenis der Volken; door Mr. G. DORN SEIFFEN, *Ridder der Orde van den Nederlandschen Leeuw. Te Breda, bij* Broese en Comp. 1847. *In gr.* 8*vo.* 37 *bl. f* :-40.
BOEKBESCH. 1848. NO. 5. N

Indien de algemeene Geschiedenis der Volken de leermeesteres voor allen, die haar raadplegen, zijn wil, dan moet zij ons vooral doen zien, hoe en door welke middelen elk volk tot de beschaving gekomen is, welk een' trap ieder daarin bereikt heeft, en hoe en waardoor het steeds daarin is toegenomen tot op onzen tijd. Door dus een algemeen tafereel van de Geschiedenis der beschaving op te hangen, waarin iedere natie in haren ontwikkelingsgang zich op eene duidelijke wijze voordoet, waarin de stoffelijke en zedelijke vooruitgang, de vorderingen in kunsten en wetenschappen worden aangewezen, waarin de ontwikkeling der godsdienstige denkbeelden duidelijk zich vertoont, voldoet eerst de Algemeene Geschiedenis aan hare roeping; want zij is geen dor en kronijkmatig verhaal van gebeurtenissen zonder innigen zamenhang, zonder aanduiding van oorzaken en gevolgen.

De Schrijver achtte het noodig, dit tafereel afgezonderd van zijn *Handboek der Algemeene Geschiedenis* te leveren, omdat, volgens zijn gevoelen, dit doel bij de behandeling van elk volk niet konde bereikt worden. Wij zien dit echter niet duidelijk in, en vragen, waarom deze algemeene Schets niet als *Inleiding* vóór, of als *Besluit* achter het *Handboek* zou kunnen geplaatst zijn?

Echter kan de afzonderlijke uitgaaf van deze algemeene beschouwing in den vorm eener Redevoering hare nuttigheid hebben, door dat zij nu in handen komen kan van hen, die geene bezitters van het *Handboek* zijn, en daardoor de gezonde denkbeelden, die hier voorgedragen worden, onder het oog van een grooter publiek kunnen komen.

Hoewel de beschouwingen, die hier voorkomen, niet door oorspronkelijkheid uitmunten, zijn zij echter meestal juist en in eene geleidelijke orde voorgesteld; zoodat Ref. dit boekje niet alleen aan de jonge lieden, die het *Handboek* van den Schrijver, als een leidraad voor de beoefening der Geschiedenis, gebruiken, maar ook aan allen, die zich op de historische studiën willen toeleggen, gerust kan aan-

bevelen, overtuigd dat hierdoor hunne denkbeelden over de algemeene Geschiedenis des Menschdoms beter zullen worden geregeld, en zij een goed overzigt van het geheel van den voortgang der beschaving zullen verkrijgen.

Karaktertrekken en historische fragmenten uit het leven van den Koning van Pruissen FREDERIK WILLEM III, *verzameld en uitgegeven door* R. P. KYLERT. *Uit het Hoogduitsch naar de derde op nieuw herziene uitgave, door* A. H. VAN DER HOEVE, *Predikant te Keppel. Iste en IIde Deel.*

(*Vervolg en slot van bl.* 169.)

Het tweede Deel heeft een voorberigt, waaruit blijkt, dat de uitgave eene vertraging heeft ondergaan, doordien de laatste helft van de laatste Hoogduitsche uitgave eerst onlangs was uitgekomen, en de Vertaler daarnaar heeft moeten wachten; ook vindt men hier een' brief, door den Schrijver aan den Heer VAN DER HOEVE gerigt, over het door dezen ondernomen werk der overbrenging van zijn geschrift in onze taal. — Dit tweede Deel is gesplitst in drie Hoofdafdeelingen, waarvan de eerste handelt over *de verceuwigde Koningin van Pruissen* LOUISA, en waarbij deze geschetst wordt *in haar echtelijk en huiselijk leven;* terwijl in eene tweede over *haren dood en nagedachtenis* gehandeld wordt. — Ook in deze beide Hoofdafdeelingen blinkt die zelfde hooge ingenomenheid des Schrijvers met de Koningin door, die blijkbaar was in al wat van den Koning door hem gezegd werd; en zoo legt hij dan ook den Koning omtrent de Koningin de woorden van CLAUDIUS in den mond:

> U dank ik al mijn vreugd, mijn welvaart in dit leven.
> Wat was ik wijs, toen ik u koos!
> Gekozen? ik? God heeft mij u gegeven;
> Het goede komt van Hem alleen.

De Schrijver betuigt dan ook met ronde woorden: »Men kan de heerlijke getrouwe schets, welke de Heilige Schrift

van voortreffelijke vrouwen ontwerpt, in waarheid en ten volle op onze onvergelijkelijke Koningin toepassen." Het uitwendige schoone was echter slechts de afspiegeling van inwendige voortreffelijkheid, zoodat de Schrijver, in zijnen geheel eigenaardigen trant, tot dit besluit komt: »Een verschijnsel van in- en uitwendige harmonie, als dit, hetwelk zich in een' vrouwelijk-aanminnigen tooverglans bij de Koningin hartvermeesterend vertoont, is iets ongewoons, en treedt als eene merkwaardigheid te voorschijn, welke, door natuur en hoogere beschikking bevoorregt, als eene uitzondering zich voordoet, welke in de geschiedenis niet dikwijls wordt aangetroffen, namelijk dat de aanzienlijkste vrouw van een geheel land en volk tevens de schoonste en beminnenswaardigste is." Nadat de Schrijver met eenige voorbeelden heeft aangetoond, dat niet alle Groote Vorsten door dezelfde hoedanigheden zich eenen naam maakten; dat er waren, die als hevige stormwinden hadden gewoed, (ATTILA, FILIPS II en NAPOLEON), terwijl anderen als vaders hunne volken regeerden; en vervolgens aan GUSTAAF ADOLF, aan JOZEF II, aan FREDERIK II, aan den laatstoverleden Koning van *Pruissen*, zijnen held, gedenkt; gaat hij over, om even zoo uit te weiden over verdienstelijke Vorstinnen, en spreekt van CHRISTINA van *Zweden*, van MARIA THERESIA van *Oostenrijk*, van CATHARINA II van *Rusland*, doch zegt tevens, »Eene geheel andere grootheid als die, welke wij in deze en dergelijke magtige alleenheerscheressen aanschouwen, ontdekken wij in het beeld onzer Koningin LOUIZE. Men overdrijft en vleit niet, als men haar het toonbeeld van het vrouwelijk geslacht noemt." — Had de aard der voortreffelijkheid van de eene vrouw boven de andere aanleiding gegeven tot eene vergelijking van sommige beroemde Vorstinnen onderling, nu mogt men ook verwachten, dat er eene gelijktijdige voorstelling van het karakter des Konings en dat der Koningin zoude volgen; en de Schrijver heeft zich daarvan met de hem eigene schranderheid gekweten; ja hij beaamt, wat GÖTHE omtrent de Koningin en hare zuster, na haar gezien te hebben, zeide, dat hij ze voor hemelsche verschijningen hield. Hoe bevallig moet zij zich dan in Maart 1793 te *Frankfort a/M.* niet vertoond hebben aan FREDERIK WILLEM III, die haar voor de eer-

ste maal zag, toen zij op zeventienjarigen leeftijd aan den daár oorlog voerenden FREDERIK II werd voorgesteld! En toch zegt de Schrijver, dat hare vrouwelijke voortreffelijkheid zich het meest vertoonde en op het heerlijkste uitblonk, toen ALEXANDER I in 1805 te *Berlijn* en te *Potsdam* een bezoek bragt. Wat van dien magtigen tegenstander aan NAPOLEON gezegd wordt, mag wel gelezen worden. — Het is niet van ons te verwachten, dat wij den Schrijver op den voet volgen in zijne karakterbeschrijving der Koningin, en de tafereelen van het huiselijk leven, die medegedeeld worden, zelfs aanstippen; liever willen wij nog een en ander opmerkelijk gezegde mededeelen, dat voor ieder ter overdenking in het hart kan bewaard worden. Zoo zegt hij ergens: »Er is slechts één middel, of liever slechts ééne kracht, welke elke levenstaak, de moeijelijkste niet uitgezonderd, oplost en de oplossing klaar en helder in het licht stelt, — reinheid van hart, en eene daaruit voortkomende waarheid in handelen." Als men dit gezegde gedachtig is en van de waarheid daarvan doordrongen, dan geeft de bewustheid, dat men uit reine beginselen handelt, eene opgeruimde, eene tot echte blijmoedigheid stemmende rigting aan ons gemoed, ook onder de hardste beproevingen, die ons somtijds worden opgelegd; en wij wachten bemoedigd en gelaten uitkomst, van waar die alleen kan gegeven worden. — Te midden van zoo vele juiste gezegden en opmerkingen, die de Schrijver nu en dan, ter gelegenheid van de schildering der voortreffelijke Vorstin, geheel ongezocht mededeelt, mogen wij niet nalaten zijne gedachten mede te deelen over de wijze van omgang der hooge echtelingen onderling. »Alles," zegt hij, »gaf bewijs, dat er eenheid van denken en handelen bij hen bestond. — Maar deze geest der eenheid was een *vrije* geest, en daarom juist een ware en blijmoedige. Geene oogmerken, waarbij schranderheid en gemaakte inschikkelijkheid ten grondslag lagen, en die altijd eene zekere gedwongenheid te weeg brengen, hadden daaraan eenig deel. Hetgeen men elkander wederzijds verschuldigd was, werd in acht genomen, niet in den vorm van eene bij wijze van verdrag aangegane hoffelijkheid en opmerkzaamheid (die niet immer waarschuwen); maar hetzelve nam onvermengd deszelfs oorsprong

uit neiging, en ontving toon en kleur van de in het hart levende liefde, welke altijd een eigendommelijk, ligt te onderkennen karakter heeft. Waar deze huisvest, daar schikt zich alles van zelf, gemakkelijk, eenvoudig en natuurlijk; waar zij niet aanwezig is, daar deelen zich spanning en onbehagelijkheid mede, en doordringende wanklanken blijven daar niet uit. Zelfs den besten spelers is het niet vergund, uit instrumenten, die niet overeenstemmen, harmoniën voort te brengen. De hoofdzaak blijft, even als in alle zamengestelde levensbetrekkingen, zoo inzonderheid in den echt, wanneer dezelve gelukkig zal zijn, dat ieder zijne eigendommelijkheid bewaart en daarin begrepen wordt; dat ieder in zijne eigendommelijkheid zich vrij en ongehinderd beweegt, zoodat dan toch de daarmede allezins verbondene verscheidenheid zich weder harmonisch binnen de perken stelt. Zóó was het hier door de teederste inschikkelijkheid en toch ook door eene onwankelbare zelfstandigheid. — Voorzeker, wanneer echtelingen, van den aanvang hunner vereeniging af, zoodanige in waarde houding van elkanders karakter betrachtten, dan zouden de huwelijken meer gelukkig zijn, omdat, door de zucht tot overheersching die eigendommelijkheid voorbijgezien en als niets geteld wordende, er eene zedelijke krenking plaats grijpt, die de hartader van echtelijk geluk kwetst, waardoor ten laatste dat geluk geheel wegvalt, om plaats te maken voor die hoffelijke oplettendheid, welke als eene najaarsbloem op het graf der liefde in de laatste schemering van eenen voorbijgegaanen dag van geluk wegkwijnt. — Het is toch een waar woord, dat de Koning sprak tot zijne Gemalin, toen hem berigt werd, dat er eene verzoening tusschen oneenige echtgenooten was tot stand gebragt: »Van zulke weder te zamen geketende huwelijken houd ik niet veel. Zulke aanlijmingen geven vlekken, die doorschijnen en zich niet weder laten uitvegen. Voor de eerste breuk moet men zich wachten, en alles rein houden."

Ook dit deel is doorvlochten met mededeelingen, welke tot de geschiedenis van het merkwaardig tijdperk, waarin de overleden Koning leefde, behooren. Het edele karakter van Koningin LOUIZA wordt heerlijk uitkomende geschetst, bij het verhaal harer ontmoeting met Keizer NAPOLEON na

den vrede bij *Tilsitt*. Ook vindt men hier vermeld de zamenkomst der Fransche en Russische Keizers op 13 Julij 1807, en de uitdeeling van het legioen van eer door NAPOLEON aan een' Russischen grenadier te dier gelegenheid. Met ernstige kleuren wordt hier opgehaald de instelling van het ijzeren kruis, en aan den pligt herinnerd om hetzelve waardiglijk te dragen. Zoekt men evenwel naar zachtere toneelen, dan wone men met de Koningin de godsdienstige rede over RUTH, hoofdstuk I: 16 en 17, bij, en leere van haar, hoe men *beminnelijk behoort te blijven zelfs in lijden*; of late zich boeijen door de heerlijke beeldtenis eener edele, regtgeaarde vrouw en moeder, zoo als de Schrijver die naar zijn origineel afmaalt, of bespiede de gangen der edele Vorstin, als zij een feestmaal bereidt voor de viering van den geboortedag van Mevrouw AIGELANDER te *Memel*. Al die mededeelingen zijn doorweven met zoo gepaste wenken en lessen vol levenswijsheid, dat, ook al valt het niet te ontkennen, dat de Schrijver de door hem geschetste personen *idéalisseert*, men gaarne voor zich daarvan neemt, wat tot eigene beschaving van geest en veredeling des harten dienstig wezen kan.

In de *derde* of laatste hoofdafdeeling van dit tweede deel wordt Koning FREDERIK WILLEM geschetst in betrekking tot zijne bondgenooten, waarvan diens handelingen met de Russische en Oostenrijksche Keizers het bestanddeel uitmaken. Hier wordt in het breede vermeld de zamenkomst van Keizer ALEXANDER op 20 September 1818 te *Potsdam* met FREDERIK WILLEM III, en het Gedenkteeken ter herinnering aan den heiligen strijd beschreven en herdacht en het *heilig verbond*, te *Parijs* op 26 September 1815 gesloten, in deszelfs beginsel en strekking met lof vermeld; ook de tekst van dat verbond wordt hier medegedeeld. Wat echter allezins merkwaardig is, en wel verdient de aandacht te trekken dergenen, die Keizer ALEXANDER niet dien verheven aard willen toekennen, dien anderen hem toeschrijven, is het verhaal van een door den Schrijver met den Beheerscher aller *Russen* destijds gehouden gesprek, waaruit men ALEXANDER ook uit het oogpunt van zijn godsdienstig gevoel leert kennen. Veel echter zal ten deze afhangen van de beantwoording der vraag, of men elkander

goed begrepen heeft. — Ten slotte maakt de Schrijver breedvoerig gewag van de vereeniging der gekroonde hoofden te *Töplitz*, en verhaalt, hoe hij, te dier gelegenheid zich derwaarts op reis begeven hebbende, in lijfsgevaar had verkeerd onder eene bende slecht volk en schier wonderdadig daaruit gered is.

Het zal wel overbodig zijn te herinneren, dat wij veel hebben moeten voorbijgaan, zonder daarvan gewag te maken. Er werd dan ook geene *analyse* van het werk vereischt, maar alleen zoodanig overzigt, dat voldoende kan geacht worden, om het doel, den geest en de strekking er van, alsmede de wijze, hoe men bij de uitvoering is te werk gegaan, te leeren kennen. En vragen wij nu ons zelven af: heeft de Vertaler zich verdienstelijk gemaakt, niet alleen bij de Gemalin van Prins FREDERIK der *Nederlanden*, aan welke hij de eer had zijne vertaling te mogen opdragen, maar ook bij de Natie, door de bevordering van de verspreiding dezes werks hier te lande in onze moedertaal, dan zeggen wij ja; hij heeft zich door zijnen arbeid eere en dank verworven, want hij heeft een' schat van leering voor velen toegankelijk gesteld. Weinig toch zal het er toe doen, vooral hier te lande, of de overleden Pruissische Koning en Koningin zulke hoogst voortreffelijke menschen zijn geweest, als het *enthusiasmus* des Schrijvers ze heeft afgeteekend; maar meer, of hij die verhevene idealen onder zulke bevallige vormen en voordragt heeft doen achten en beminnen, dat zij aansporen om zelf ook zoo te worden. Tot dit laatste houden wij dit werk zeer geschikt, en bevelen het daarom met ruimte aan, ondanks den Pruissischen, met onzen Nederlandschen volksgeest strijdigen, landsvaderlijken zin; eene gezindheid, welke bij den absoluten monarchalen regeringsvorm voegen kan, maar die strijd voert met de beginselen, die sedert eeuwen in het hart der *Nederlanders* zijn gegrift. — Wenschelijk ware het geweest, dat de Vertaler, hetzij in een voorberigt, hetzij in den vorm eener narede, een beknopt overzigt gegeven hadde van de voornaamste levensbijzonderheden van FREDERIK WILLEM III en diens Gemalin; en vooral van de lotgevallen van den Pruissischen Staat. Dit zou vooral dienstig geweest zijn, om de meeningen des Schrijvers ten toets te brengen, in hoeverre de steeds wisselende

en ongelijken gang houdende staatkunde van *Pruissen*, in de gedenkwaardige jaren van de losbarsting der Fransche omwenteling tot na de vernietiging van het Fransche leger in *Rusland*, het hare heeft toegebragt, om of den verbroken Staat voor verderen ondergang te behoeden, dan wel of daaraan ook grootendeels toe te schrijven zijn de onheilen, welke dien Staat zijn overkomen en dien thans van nieuws bedreigen.

Met belangstelling hebben wij dit geschrift van eenen destijds drieënzeventigjarigen Man, die een groot deel zijns levens in de nabijheid des Konings doorbragt, gelezen, en hopen menige nuttige opmerking, als ook voor ons van groote waarde, met dankzegging in hart en geheugen te bewaren.

Handboek voor Schoolopzieners, Gemeentebesturen, Plaatselijke School-Commissiën, Commissiën van Toevoorzigt, Instituteurs, Schoolonderwijzers en Schoolhouderessen, bevattende al de Wetten, Besluiten en Verordeningen betrekkelijk het lager Onderwijs, sedert den jare 1795. *Bijeenverzameld door* H. HEMKES, KZ. *Voorzien van een beredeneerd Register. II Deelen. Te Groningen, bij* J. Oomkens, Jz. 1846 en 1847. *Te zamen XXXVIII en* 729 *bl. f* 6 - 75.

»Tot dus ver," zegt HEMKES in zijn voorberigt voor het 1ste deel, »ontbrak er eene volledige verzameling der wet»ten, besluiten en verordeningen omtrent het lager Onder»wijs. Zij lagen in verschillende werken verspreid, ongeschikt »voor het dagelijksche gebruik, en moeijelijk om nageslagen »te kunnen worden, terwijl sommige zelfs niet eens in druk »waren uitgegeven. Wij hebben dus gemeend dat er dringende »behoefte aan een Handboek als dit bestond, en een nuttig werk »te verrigten met die bezorging, zoowel voor de geschiedenis »van het lager Onderwijs, als voor hen, die belang stellen in het »kennen en toepassen van onze verordeningen betrekkelijk deze zaak." Voorts geeft hij op, uit welke bronnen hij heeft geput, en welke Heeren (H. WYNBEEK, P. DE RAADT, Mr. A. A. J. REYLINK en Mr. J. S. G. KONING) hem of bijdragen hebben geleverd of wen-

ken gegeven, en laat dan volgen: »Het is om die reden, dat wij »in een aanhangsel het ontbrekende zullen aanvullen en mede »die stukken zullen opnemen, die nog aan onze aandacht »mogten ontsnapt zijn. Daar achter zal het beredeneerd re»gister volgen, dat op die wijze alleen volkomen bruikbaar »zal zijn."

Wij hebben met de aankondiging gewacht tot de verschijning van dit Aanhangsel c. a., waarvoor aan HEMKES bijdragen zijn geleverd door de Schoolopzieners Mr. ROBIDE VAN DER AA, H. G. SCHLUITER en H. E. VERSCHOOR, alsmede »door onderscheidene Secretarissen van Commissiën van on»derwijs in de Provinciën onzes Vaderlands," en waardoor het is uitgedijd tot een boekdeel van meer dan 300 bladzijden, maar tevens in belangrijkheid niet weinig heeft gewonnen. Het heet dan nu ook 2de Deel, tegen het oorspronkelijke plan, volgens hetwelk dit, in tegenstelling van de hier nu voorkomende *verdere algemeene bepalingen, al de gewestelijke besluiten en verordeningen* zou bevat hebben. HEMKES heeft intusschen later begrepen, dat het hem voordeeliger zou zijn, Verzamelingen van Wetten enz. betrekkelijk het lager Onderwijs voor ieder gewest afzonderlijk uit te geven, als »*onmisbare Handboeken* voor Schoolopzieners" enz. In zoodanig behooren toch ook al de nog van kracht zijnde *algemeene bepalingen* gevonden te worden, zullen zij den lof van bruikbaarheid en onmisbaarheid verdienen; en men vindt ze dan ook bij herhaling terug in de door HEMKES in het licht gezondene Verzamelingen voor *Zuidholland*, *Noordholland*, *Gelderland*, *Noordbraband* en *Utrecht*. Deze verandering van plan kan evenwel niet anders dan het debiet van het Handboek, dat wij thans aankondigen, benadeelen, en is een bewijs, dat de behoefte er aan nog niet zoo *dringende* was, als HEMKES 't bij de eerste aankondiging er van deed voorkomen, ten minste niet voor *plaatselijke Besturen*, *Schoolcommissiën en Commissiën van Toezicht*, *Onderwijzers* en *Onderwijzeressen!!* Voor deze is het zelfs zoo tamelijk onbruikbaar, om het zeer vele dat er in is, ja, van belang voor Schoolopzieners, Staatslieden en Geschiedvorschers, die er prijs op stellen om te weten hoe het Nederlandsche onderwijs geworden is wat het is; maar ballast voor allen, die zich een Handboek aanschaffen, ten einde met geringe moeite

te kunnen naslaan, waarnaar zij zich in voorkomende omstandigheden te gedragen hebben. Voor zulken is dit Handboek veel te omslagtig en veel te duur tevens; terwijl deszelfs belangrijkheid voor de eersten minder wordt, wanneer HENKES er nu niet nog een 3de Deel bijvoegt, waarin met terzijdestelling van alle tijdelijke maatregelen, al de gewigtige Provinciale verordeningen voorkomen, en wel op zoodanige wijze, dat zij gemakkelijk vergeleken kunnen worden. Wij durven hem dus hiertoe gerustelijk opwekken, ofschoon er weldra een bijna volledig stel van Provinciale verzamelingen verkrijgbaar zal zijn.

Wij vertrouwen, dat bij den afdruk der stukken gezorgd zal zijn voor naauwkeurigheid. Tot vergelijking er van met de oorspronkelijk uitgevaardigden hebben wij tijd noch lust. Een aardig proefje van TE groote naauwkeurigheid in het teruggeven van hetgeen men vond, vindt men D. I. bl. 24, in eene noot op art. 8 der Publicatie van 15 Junij 1801, vaststellende, dat in ieder departement drie stemgeregtigde burgers tot *Schoolopzieners* benoemd zullen worden. Die noot luidt trouwens dus: »In dit art. verwachten wij wel»haast eene heilzame verandering, welke alleen van de be»krachtiging der Tweede Kamer afhangt, en die, zonder »iets meer aan den lande te kosten, het werk veel aange»namer en gemakkelijker en het nut veel uitgestrekter te maken? (Sliep HENKES, toen hij dat blad corrigeerde?)

Het *beredeneerd Register* maakt het werk eerst regt bruikbaar als Handboek. Wij twijfelen echter, of het wel uitvoerig genoeg zal zijn voor allen. Vergeefs toch zoekt men, b. v. op I. naar *Israëlieten*, waar in allen gevalle eene verwijzing had moeten staan naar *Scholen* en *Schoolbezoekers*, bij welke ook over Israëlitische Scholen wordt gesproken, maar vergeten is aan te halen I. 372; en II. 335 wordt geciteerd, in plaats van II. 233. Wij hopen maar, dat het getal van dergelijke misstellingen niet zeer groot zal zijn.

De uitvoering is goed, en het werk verdient, dat inzonderheid Heeren Schoolopzieners er de aandacht op vestigen. Voor hen kan het een Handboek worden, wanneer ook de Provinciale verordeningen er aan toegevoegd zijn zullen.

Lotgevallen en Ontmoetingen van een Gezelschap Duitsche Landverhuizers naar en in Noord-Amerika. Naar het Hoogduitsch van F. GERSTACKER. *Te Amsterdam, bij* H. Frijlink. 1847. *In gr.* 8*vo.* 352 *bl. f* 3 - 60.

Dit boek, hetwelk ons een gelijksoortig verhaal, reeds in onze jeugd door ons gelezen en naar ons oordeel nooit overtroffen, herinnert (namelijk de *Reis van eene Duitsche Familie naar Noord-Amerika*, in de *Beeldengalerij voor Heimweekranken*, door ULYSSES VAN SALIS) heeft kennelijk ten doel, en is daartoe ook niet ongeschikt, den lezer bekend te maken met den toestand en de vooruitzigten van hen, die in *Noord-Amerika* een vaderland zoeken, meer beantwoordende aan hunne behoeften en wenschen, dan dat, hetwelk hun in de oude wereld ten deel is gevallen. Daar de aard van dit doel vooral met zich brengt, om te waarschuwen tegen overdrevene verwachtingen, tegen verkeerde beweegredenen tot landverhuizing, tegen het bedrog van schurken en tegen verkeerde raadgevingen van onkundigen, verwonderde het ons niet, dat over het geheel geene edele, voortreffelijke karakters voorgesteld worden. Zelfs de vrome pastoor HERRMANN, ofschoon een braaf man, verheft zich, wat godsdienstige kennis en verstandelijke inzigten betreft, niet boven het middelmatige. In één woord, het gezelschap landverhuizers bestaat uit zoodanige ongelijksoortige bestanddeelen, als zich al dikwijls tot eene dergelijke onderneming vereenigen. Doch zoo veel te natuurlijker zijn de teleurstellingen en tegenspoeden, maar ook de dikwijls koddige en lachverwekkende avonturen der reizigers. Ieder, die voor zijn eigen belang, daar het ook in ons land niet ontbreekt aan dezulken, die zich met plannen tot landverhuizing naar het nieuwe *Eldorado* bezighouden, of ook uit belangstelling in het lot van zoo velen, die de reis derwaarts aannemen, wenscht te weten wat al goeds en kwaads daar den vreemdeling verbeidt, zal in het welgeschreven boek veel vinden tot bevrediging van zijn verlangen; terwijl het geheel aan den gewonen lezer een aangenaam en tot bevordering der kennis van landen en volken nuttig onderhoud kan verschaffen.

De Calvinisten in de Cevennes; door EUGÈNE SUE. *IIde Deel.* *Te Utrecht, bij* L. E. Bosch en Zoon. *In gr.* 8*vo.* 275 *bl.* *f* 3 - 25.

Van de elkander verdringende en daardoor vaak in het onbeduidende vervallende Romans van den veelschrijver SUE is deze geen der minste. Hoogstbelangrijk en elken Protestant bijzonder interesserende is dan ook de geschiedenis, waaraan hij zich vastknoopt, de gruwelen onder LODEWIJK XIV tegen de Hervormden verordend, van welke wij onlangs een uitmuntend verhaal lazen in *Geschiedenis van den Opstand in de Cevennes, door* J. C. R. HOFFMANN. *Uit het Hoogduitsch.* *Groningen* 1843. Er bleek ons uit dat SUE zich met het historische goed heeft bekend gemaakt. En dat de bestrijders van het protestantismus er niet zeer malsch afkomen onder de pen des Schrijvers van den *Juif errant*, zal ieder wel vooraf begrijpen. De vertaling is wèl, schoon wij haar wel wat losser zouden wenschen.

Praag en Constans. Historisch-romantisch Tafereel, door LUDWIG KÖHLER. *III Deelen. Groningen, bij* W. van Boekeren. 1847. *In gr.* 8*vo.* *Te zamen* 1068 *bl. f* 9 - 40.

Het is de geweldige dood der beroemde voorloopers van de Hervorming, JOHANNES HUS en HIERONYMUS VAN PRAAG, en de gebeurtenissen, welke dit tragische drama voorbereidden, die door den Schrijver gekozen zijn, om met hunne voorstelling een romantisch verhaal te verbinden. De lotgevallen van VOLKMAR en van zijne geliefde LUDMILLA boeijen de aandacht, en aan het einde van het verhaal verblijdt de lezer er zich over, dat het VOLKMAR gelukte, na het ondergaan van velerlei rampen en na eene langdurige deelneming aan den bloedigen *Hussiten*-krijg in *Boheme*, midden door storm en branding in eene vreedzame haven te sturen, alwaar hij aan de trouwe borst zijner gade, en door geliefde kinderen omringd, al zijn doorgestaan lijden vergat. Op een' enkelen

anachronismus na, waarvan onder anderen het titelvignet een blijk oplevert, op hetwelk eene teleskoop, alsof die toen reeds uitgevonden was, is afgebeeld, behelst het werk eene levendige en getrouwe schildering van het volksleven der *Bohemers* van dien tijd en van *Duitschlands* staatkundige en godsdienstige gesteldheid; terwijl de afwisseling der avontuurlijke gebeurtenissen, den lezer doorgaans een aangenaam onderhoud verschaft. Dat dit romantisch tafereel van eene meer heilzame strekking is, dan eene zuiver geschiedkundige voorstelling van dit belangrijk tijdvak, in een' duidelijken en levendigen stijl geschetst, zou geweest zijn, willen wij niet beweren. Maar de leeshonger heeft behoefte aan romans; en door zulke geschiedkundige romans, al is het dat zij geene meesterstukken in hunne soort zijn, komt dan toch nog al het een en ander wetenswaardigs ter kennis van oppervlakkige lezers, die in de lezing van andere meer diepzinnige werken geen' smaak vinden. Zoo achten wij dan ook dit werk met zijne goede eigenschappen, en niettegenstaande hetgeen wij er op zouden kunnen aanmerken, waardig, eene beurt te verkrijgen bij het debiet en verbruik, hetwelk doorgaans aan vertaalde werken in dit genre ten deel valt.

Lucretia, of de Kinderen van den nacht. Uit het Engelsch van EDWARD LYTTON BULWER, *door* J. H. CALISCH. *III Deelen. Te Amsterdam, bij* M. H. Binger. 1847. *In gr. 8vo. Te zamen* 879 *bl. f* 9-:

In langen tijd is geen roman in het licht verschenen, die zulk een' indruk in zijn oorspronkelijk vaderland gemaakt heeft, als de *Lucretia* van BULWER. De inhoud van het werk maakt dezen indruk verklaarbaar. Geheel het verhaal stelt een zamenweefsel voor van de verschrikkelijkste misdaden, voorbedachtelijk gepleegd door personen, gedeeltelijk van den aanzienlijksten stand, en allen bedeeld met de voorregten der hoogste beschaving des verstands, gepleegd daarenboven door de daders onder het aan den dag leggen van beginselen, door welke zij, naar hun gevoel, al die wanbedrijven en booze driften, wangunst, haat, wraakzucht, bedrog,

oneerlijk geldbejag, vergiftiging en sluipmoord, konden regtvaardigen. Zeer verschillend heeft de Engelsche kritiek zich over dit werk laten hooren. Niemand ontkent, dat de Schrijver met een onnavolgbaar talent, op eene meesterlijke wijze zijn onderwerp behandelt. Allerwegen legt hij in het boek het menschelijk gemoed bloot in deszelfs meest verborgene schuilhoeken, ontdekt deszelfs heimelijkste maar tevens krachtigste drijfveren, en beschrijft de ijzingwekkende inwendige gesteldheid met eene vreeselijke waarheid. Maar juist dit is het, hetwelk de afkeurende uitspraak van velen over het werk veroorzaakt heeft, dat namelijk zulk eene schildering van menschelijke verdorvenheden eer nadeelig dan bevorderlijk voor de zedelijkheid is. Wij gelooven, dat, indien de schildering minder treffend naar het leven ware uitgevallen, indien de waarheid minder duidelijk, meer bewimpeld, meer verschoonend ware beschreven, indien de geheele behandeling minder doordringend en meer oppervlakkig ware, het oordeel minder gestreng zou zijn. Hier geldt het: *Veritas odium parit* (*). Bulwer beweert, dat hij ten oogmerk heeft, in dit lettergewrocht, de zonderlinge en geheime wegen te schetsen, langs welke die aartsvorst der beschaving, welken men *geld* noemt, zich meester maakt van onze denkbeelden, van onze overwegingen, van onze harten, van onze daden. Zoowel die genen aan zijne kar boeijende, die zijn aanzien te gering schatten, als hen, die er zich een te groot denkbeeld van maken, de deugd doodende in het hart van den verkwister en de ondeugd barende in het gemoed des gierigaards.

Met dit plan wenschte hij tevens voor oogen te stellen het beeld van eene hoofdondeugd, die in de krisis, waarin de maatschappijen thans verkeeren, bijna synoniem is geworden met de afgezaagde uitdrukking: *verstands-ontwikkeling*. De ondeugd, die hij bedoelt, is *ongeduld*, die brandende begeerte, voorwaarts te dringen, niet zoo zeer om de hinderpalen te overwinnen, als wel om ze te vermijden; dat op het spel zetten van de meest heilige bestemming des levens, en dat altijd van de kans eens enkelen dobbelsteens het welslagen doen afhangen; dat onmiddellijk voortspoeden van den

(*) Waarheid baart haat.

naauwelijks gevormden wensch tot het verwezentlijken er van; dat ademloos voortsnellen langs korte wegen naar het beoogde doel, hetwelk wij aan alle kanten rondom ons zien, van de school voor werktuigkundigen tot den effectenhoek toe, dat in de opvoeding begint met het zoogenoemd *om den prijs werken*, dat ons overstroomt met werken over *de kunst om rijk te worden* en met *de wetenschap gemakkelijk gemaakt*. Dit alles schijnt den Schrijver een zeer pijnlijk en zeer algemeen teeken van onzen tijd te zijn. »Ik houd het er voor," zegt hij, »dat de grootste vriend der menschen de arbeid is; dat de op eens verkregene rijkdommen geene aanspraak hebben op onze hulde, maar wel de deugden, die men ten toon spreidt op het langzame pad tot welvaart; in één woord, dat *arbeid* en *geduld* de ware *gidsen* op aarde zijn." Bij deze aanwijzing van zijn doel voegt de Schrijver de verklaring: »Het moge ongeloofelijk schijnen; maar de misdaden, in de volgende bladen verhaald, hadden in de laatstverloopene zeventien jaren plaats. In de grootheid dier misdrijven is niets overdreven geworden; van de bijzonderheden is genoegzaam niet afgeweken; de middelen, door mij gebezigd, zelfs dat, hetwelk het verst gezocht moest schijnen, hebben letterlijk aldus plaats gegrepen. Evenmin heb ik aanmerkelijke wijzigingen in de maatschappelijke gesteldheid der misdadigers gemaakt, en hunne bekwaamheden noch hun verstand te hoog opgevoerd. Ten aanzien der meest uitkomende wezentlijke bestanddeelen van het verhaal, die welligt den verbaasden lezer het minst geloofbaar zullen schijnen, was ik waarlijk alleen zuiver een geschiedschrijver, en niet dichter of verdichter."

Wanneer een man als BULWER, in de openbare meening als mensch, als schrijver zoo hoog geplaatst, zulk eene verklaring omtrent hetgeen bij verhaalt aflegt, vinden wij geene reden om aan hare waarheid te twijfelen. Wij voor ons voegen dus onze stem bij het oordeel van hen, die het er voor houden, dat zulk eene waarachtige schildering van de uitwerkselen der menschelijke hartstogten en der gebreken van het hedendaagsche menschdom zeer bevorderlijk kan zijn tot waarschuwing, en tot eene juiste beoordeeling der oorzaken van gruwelen, gepleegd door menschen, die behooren tot de aanzienlijkste en meest beschaafde standen der maatschappij.

Vooral is het eene verdienste in den Schrijver, dat, bij de behandeling van zoodanig een onderwerp, zijn werk geheel vrij is van de wegslepende schilderingen, door welke wel eens bij den ligtzinnigen lezer de begeerte uitgelokt wordt, om, al is het dan ook met het gevaar van eenwig en knagend naberouw, voor eenige oogenblikken de zinsbegoocheling der vermaken van een losbandig leven te genieten. Van het begin af wekt het misdrijf afschuw, en, wat de heldin des verhaals betreft, vreeselijk is de straf, welke zij ondergaat. Lucretia, die door vergif en verraad al hare bloedverwanten deed sterven, om in het bezit van een rijk erfdeel te geraken; zij, die, even als een roofdier, alsof zij moordende slechts eene haar aangeborene nâtuurdrift involgt, die hare andere slagtoffers, zonder wroeging, zonder mededoogen en zichzelve toejuichende had gedood, — vergiftigt, zonder het te weten, haren eigen zoon! Bij de ontdekking daarvan wordt zij krankzinnig, en eindigt, na jaren lange foltering, haar leven in razernij.

Oppervlakkige lezers zullen in dezen roman niet vinden, wat zij doorgaans verlangen: lektuur, die hen verstrooit, en hen door een tijdverdrijf, hetwelk hun gemoed niet te zeer schokt, zichzelven en meer ernstige gedachten doet ontwijken. Wij daarentegen gelooven, dat de tijd ons gunstig gevoelen van dit werk zal regtvaardigen, en dat het werk nog zal leven in de schatting van hen, die gezond verstand en smaak bezitten, dan, wanneer reeds groote stapels van *Memoires* en *Mystères* tot roof zijn gelaten voor muizen en wormen. Wij kunnen ons niet wederhouden, tot aanbeling van het zoo belangrijke werk, het een en ander over te nemen van het schoone slot des werks, en willen daarmede ons verslag eindigen.

»Niet met den woesten lust om ijdelen schrik voort te brengen, om de zenuwen te doen trillen of den boezem te doen hijgen bij de afzigtige verwikkelingen, met dierlijke misdaden ineengevlochten, werd dit boek zamengesteld uit de onderscheidene daadzaken en bouwstoffen, die ter beschikking van den Schrijver waren. — Het doet goed, bij tusschenpoozen gewekt te worden uit den alledaagschen prozaïschen gang, waarin we in ons gewoon leven voortkwijnen, en breede, verwarmende, indringende stralen over de duistere sluipwegen van het menschelijk hart te werpen, over de holen en onderaardsche spelonken van het maatschappelijke bestaan,

waarop wij markten en paleizen bouwen. En als de schrik en de angst, en de halfgeloovige, halftwijfelende verbazing over het verhaal voorbij is, dan zien we naauwer op onszelven toe, op het meer verborgen *ik* in onszelven. In hem, die de rede alleen op het altaar verheft, en die het veld van het hart onbebouwd, woest laat liggen, die rondom de as van zijn eigen ik plannen beraamt, en bouwt, en wentelt, nooit eene liefderijke gewaarwording zijn gemoed laat verwarmen, en door de aantrekking van hetgeen regt is niet in evenwigt wordt gehouden, — in hem ligt de kiem, die door het Noodlot tot de misdaden van eenen OLIVIER DALIBARD (*) kan rijpen. Dat hij, die alleen voor en door de zinnen leeft, de vleugelen der verbeelding doe kleppen in het blinkend schijnsel van verdorven genot, gretig naar de vrucht, afkeerig van den arbeid, met vermogens begaafd, alleen tot het opvatten van stoffelijke begrippen geneigd, alleen sterk door sterkte van zenuwen, en die door den mensch in zich te dooden alleen als dier voortleeft, — dat hij op VARNEY's snoodheid lette, dat hij terugdeinze als hij dan zichzelven, doch vergroot en in fabelachtiger kleed gehuld, voor zich ziet! Dat zij, aan wie de natuur vermogens gaf om den schepter te zwaaijen en hartstogten om aan die vermogens vleugels bij te zetten, en die, zonder op de middelen te letten, het doel, alleen het doel bejagen; die, onder hunnen looden voet alles vertrappende, wat de menschelijkheid op hun levenspad doet bloeijen, met den fieren breeden tred der wereldverdelgers alleen naar overwinning, naar glorie snellen; dat zij in den lach van de krankzinnige moordenaarster den kreet des Satans hooren, dien zij van hunne eigene zielen opriepen, aanbaden! — Neem u, o erfzoon der Eeuwigheid! neem u in acht voor de eerste schrede in het voorportaal der zonde: voor de *gedachte!* Van de gedachte tot de daad is de weg kort, onmiddellijk, te korter en onmiddellijker naar mate uw moed grooter, uw brein meer begaafd is. Rekent gij op den dood eens derden, om eene handvol goud in uw bezit te krijgen, of ter bevrediging eener liefdedrift, dan reeds zijt ge in uwe *gedachte* tegen een menschenleven gewapend, al deinst uwe hand ook voor den moord terug. Leest gij deze bladen zonder het voornemen

(*) Hoofdpersoon, gelijk ook de een weinig later voorkomende VARNEY, in BULWER's werk.

uw eigen gemoed er aan te toetsen, u daarvoor te hoog achtende, zij sullen u stuiten; doch wijdt gij er al uwe aandacht en ernstige overpeinzing aan, zij zullen u beter, reiner, wijzer tot uwen laatsten stond maken."

De inhoud van het boek zelf maakte zich onder het lezen te zeer meester van onze opmerkzaamheid, om scherp te letten op de vertaling. Over het geheel heeft de Vertaler, naar het ons voorkomt, zich goed van zijne taak gekweten, vooral wanneer men in aanmerking neemt, dat de vertaling van een werk als dit meer vordert, dan hetgeen de vertaalfabrijk in romans van alledaagschen trant gewoon is te leveren.

NAOMI, *of de laatste dagen van Jerusalem. Naar het Engelsch van Mrs.* H. J. WEBB. *II Deeltjes. Te 's Gravenhage, bij* K. Fuhri. 1847. *In* 12*mo.* 315 *bl. f* 3-60.

Zoozeer wij de onderneming van den Heer FUHRI in het uitgeven van Romanlectuur in goedkooper en bevalliger formaat, dan het deftige en voor zulke schriften zeer ongeschikte groot-octavo, toejuichten, evenzeer beviel ons tot hiertoe de keuze. Dat nog slechts een paar oorspronkelijke geschriften in dezen netten vorm verschenen, doet ons leed; eenigzins vonden wij evenwel door oordeelkundige keus van het vertaalde dat gemis vergoed; en ofschoon wij wel eenig zelfbehagen meenden te ontdekken in het afdrukken der beoordeeling van de eerste deeltjes dezer uitgave in den *Tijdspiegel*, die Recensent heeft gelijk in 't geen hij deswege zegt. Zou hij 't nog zeggen ook van *Naomi*? Wij gelooven dat naauwelijks. Zulke onbeduidende, langdradige, vervelende Romans zouden niet zeer geschikt zijn, om eene zoo gelukkig aangevangene proeve te accrediteren. Deze verbeeldt een tafereel uit de belegering en verwoesting van *Jerusalem* door TITUS. Eene Romeinsche en eene Joodsche familie, beide meerendeels tot het Christendom neigende of het werkelijk belijdende, zijn de hoofdpersonen. De beschrijving van de oorlogafeiten is voor het grootste gedeelte eene vrij smakelooze compilatie uit JOSEPHUS, bitter vervelend geworden door volslagen gebrek aan voorstelling. Men moet er de belegeringsbeschrijvingen niet mede vergelijken van den Schrijver, die zich onder den naam van VAN DEN HAGE verbergt.

't Is ook wel wat een zonderling terrein, waarop zich de pen eener *Mistress* beweegt; van hare kunne krijgen wij liever den *roman intime*, dan zulke wreede en bloeddorstige oorlogsverhalen, bij welke ons zelfs de moeder, die haar kind zou hebben gedood, gebraden en verslonden, niet wordt kwijtgescholden. Wij dachten het wel, zoodra wij met MARIA *van Betherob* hadden kennis gemaakt. Trouwens, bijna alle romantische situatiën, en de afloop van de meeste voorvallen, laten zich met tamelijke zekerheid vooruitzien. Geen sterk blijk van vernuftige *conceptie* voorwaar! Het eenige, wat ons (en dan nog meer om de persoon dan om de magere inkleeding) boeide, is het optreden van MARIA, de grijze zuster van LAZARUS en MARTHA. Wij dachten er bij, dat de Schrijfster vrij wat verzuimd heeft, wat haar verhaal aantrekkelijk hadde kunnen maken, de opvoering van personen, uit de gewijde geschiedenis bekend; b. v. eenen jongeling van *Naïn*, eene dochter van *Jaïrus* en anderen.

Op het *kostuum* valt al even weinig te roemen als op de *conceptie*. Er ligt niets bepaalds, niets kenmerkends, niets scherp geteekends in van tijdelijk en plaatselijk. De Schrijfster spreekt wel van *Jeruzalem*, maar weet er hare lezers niet te verplaatsen; men blijft volkomen te huis, volkomen in het hoekje van den haard. Aangrijpen doet het boek nergens; het laat koud en droog.

Zullen wij nog van bijzonderheden spreken?

Wij hebben het aanteekenen van leemten en fouten niet tot de helft kunnen volhouden, maar moesten toch op eene van de laatste bladzijden (II. 264) glimlagchen over een schip, dat men aan de marmeren trappen in de haven te *Ephese* met touwen aan den wal laat vastmaken en tevens NB. zijne ankers laat uitwerpen!

Het vertalen vertrouwe de anders zoo zorgvuldige uitgever niet toe aan iemand, die zijne moedertaal zoo slecht verstaat, dat hij, om geene andere bokjes te noemen, gedurig *hunne* van vrouwen schrijft. Wij hopen, dat *Naömi* het eenige mislukte en misplaatste blijve in de fraaije onderneming van den Heer FUHRI.

Jonge-Jufvrouwen, *door* BOUDEWYN. *'s Gravenhage*, *bij* J. L. van der Vliet. *In gr.* 8*vo.* 243 *bl.* *f* 2-90.

Humoristische schrijftrant is bij ons aan de orde van den dag. In verschillenden trant worden wij met grootere en kleinere stukken van dat genre overstelpt. JONATHAN en HILDEBRAND, ieder in geheel eigenaardigen toon, hebben het voorbeeld gegeven, en zij hebben talrijke navolgers gevonden, die voor het meerendeel tot het *servum imitatorum pecus* behooren. Behoort BOUDEWYN ook tot deze klasse? Wat zal men zeggen? Eene zekere mate van talent moet men hem toekennen; maar toch, zouden wij zeggen, het is niet de ongezochte, natuurlijke opwelling zijns gevoels; het is niet de bepaalde drang van zijn genie, die hem tot dien humoristischen schrijftrant brengt; daartoe is zijn humor niet rijk genoeg, te flaauw en te waterachtig. Hij bezit eene zekere gemakkelijkheid, om in eenen zoetelijken, gevoeligen toon voort te keuvelen; hier en daar slaat hij eene snaar aan, die weerklank vindt in het gemoed, maar ook dikwijls leest men vrij onverschillig voort, en kan de klagt over gerektheid en onbeduidendheid niet weerhouden. Men voelt te dikwijls, dat het niet de natuurlijke uitstorting is van het hart, niet een wezentlijk vuur, maar een kunstvlammetje. Men stuit op zekeren toon, die gemoedelijkheid moet heeten, en die eigenlijk aanmatiging is en voor Rec. althans onverdragelijk. Humor moet geheel natuur zijn, of het wordt laf; den humorist zijn zekere uitwendige vormen en uitdrukkingen gemakkelijk af te zien, vooral waar de gevoelige toon meer wordt aangeslagen dan de geestige. En zoo, dunkt ons, dragen de opstellen van BOUDEWYN de blijken van zulk een zoeken naar humor, van zulk een navolgen van anderer voorbeeld, meer dan van eigen geest, van de bepaalde rigting van eigen genie, die zich openbaren zou, al had men nooit een humoristisch boek in handen gehad.

Dit komt vooral dàn uit, wanneer men eenige stukken achtereen leest. Bl. 117 en vervolgens geeft, gelooven wij, eene getrouwe schets van den Schrijver, als hij humorist *wil* zijn. Hij komt te huis, met oogmerk om den avond met schrijven door te brengen. »Helaas, ik had weinig hoop, dat ik gelukkig zou zijn! Den geheelen dag hadden mij geleerde Jonge-Jufvrouwen voor den geest gezweefd, en toch had ik ze mij niet duidelijk en zuiver kunnen voorstellen. Ik kwam ontmoedigd en neêrslagtig te huis en zette mijne druipende parapluie in den gang neder, nam een brandende

kaars en vlugtte naar boven... Ik zette mij *gedachtenloos* in een hoek van het vertrek neder, zonder veel hoop op een aangenamen avond. Eindelijk stond ik weer op en stak mijne lamp aan. Vervolgens schopte ik mijne laarzen uit, trok een paar kamermuilen aan, en ging weer op een anderen stoel zitten met de armen over elkander geslagen en gestadig in het vuur kijkende. Zoo verliep er weer een kwartier uurs, waarin mijn geest nog niets had uitgevoerd, ik geloof zelfs, dat ik op dat oogenblik geen geest had — als ik zoo iets al ooit heb bezeten. Ik stond weer op, trok mijn jas uit en een kamerjapon aan, waarop ik, nog altoos mistroostig en ledig van hoofd en hart, alweer, met de armen over elkander geslagen en in het vuur kijkende, op eenen anderen stoel ging zitten." En zoo gaat dat nog ettelijke bladzijden voort. Zietdaar, het beeld van dat zoeken om aardig te zijn, om humoristische schetsen te schrijven, ofschoon eigenlijk de inwendige stem daartoe niet roept! Ik weet wel, dat de Schrijver dat alles nu zoo ernstig niet opgevat zal willen hebben en daarin juist zijne aardigheden zoekt; maar toch geloof ik, dat hij, als ondanks zichzelven, zijn eigen beeld geschetst heeft bij zijne humoristische proeven.

Wij willen daarmede nu niet alle verdiensten aan zijn werk ontzeggen. Bij de gemakkelijkheid, waarmede hij schrijft, bij de vele voorbeelden, die er tegenwoordig van dezen schrijftrant te vinden zijn, is het zoo moeijelijk niet, om, zoo het slechts niet geheel aan eenigen aanleg ontbreekt, iets dragelijks te leveren; en zoo zijn er dan ook in deze *Jonge-Jufvrouwen* stukken, die zich zeer wel laten lezen en niet geheel verwerpelijk zijn; maar het geheel is toch zwak, en getuigt, dat de Schrijver geen oorspronkelijk humorist is, maar zich zonder eigenlijke inwendige roeping op dat genre geworpen heeft, en talents genoeg bezit, om dat niet geheel zonder goeden uitslag te doen. Wij vinden hier zeven stukjes: *Toewijding aan de Jonge-jufvrouwen*, (waarvan de eerste toespraak: *lieve kinderen!* reeds terstond van den boven gewraakten aanmatigenden toon zoowel, als van het zoeken van luim of gevoel in iets, waarin het volstrekt niet ligt, getuigt) *arme Jonge-jufvrouwen*, *zieke Jonge-jufvrouwen*, *Winkeldochters*, *geleerde Jonge-jufvrouwen*, *oude Vrijsters*, *Burgerdochters*. Het getal had met verscheidene kunnen worden vermeerderd. In alle is goeds en minder goeds dooreenge-

mengd, maar het geheel liet Rec., om bovengenoemde redenen, doorgaens onbevredigd.

De Burgervrouw van Collendoorn, naar Oud-Sallandsche Kronieken en Legenden, door J. DIJK. *Te Zwolle, bij* J. J. Tijl. 1847. *In gr. 8vo.* 350 *bl. f* 3 - 25.

De titel van dit werk gaf ons hoop, dat het zou bestaan in eene bloemlezing uit de kronieken en legenden van *Salland*. Zulk eene bloemlezing, door een' oordeelkundigen oudheidkenner verzameld, kon zeer belangrijk zijn, en veel bijdragen tot bevordering der kennis van het gewest, waarop zij betrekking heeft en van deszelfs geschiedenis. Uit dit oogpunt beschouwd, moeten wij des Schrijvers schranderheid bewonderen, die een uithangbord voor zijn papieren gebouw heeft geplaatst, hetwelk ieder, die alleen op titels afgaat, het boek zal doen koopen. Maar een gedeelte van ons lezend publiek verwacht van ons, dat wij, eer zij binnentreden, hun verzekeren, dat zij zich hun geld en tijd niet zullen beklagen, indien zij het doen. Wat zullen wij zeggen? Maar het moet er uit. De titel is gelijk aan *het gestreepte Monstervarken*, hetwelk uithangt voor eene herberg te *Newyork*. De nieuwsgierigen verwachtten voor 't minst eene zwijnachtige Zebra te zullen zien, en het kwam neêr op een gewoon varken, op welks huid strepen geverwd waren. Dan, om tot het werk zelf te komen, het moet eigenlijk een roman heeten, doch bij het schilderen van karakters en het beschrijven van vrouwelijk schoon is zelfs tot in de voorstelling der wenkbraauwen de verwkwast zoo onhandig gebruikt, dat er geene illusie mogelijk is. Wij gelooven, dat *Overijssels* verstandige lezers liever een goed gemest zwijn, dan het door eenen kladschilder met strepen opgesierde magere beest, hetwelk hun hier wordt aangeboden, zullen verkiezen. Om eigenlijk te spreken: wat vindt men hier? Onwaarschijnlijkheden in de karakterbeschrijvingen en in de gebeurtenissen, volslagen gemis aan zedelijke strekking, (in dat opzigt is het boek goed noch kwaad) en, om nog eens onze spreekwijze van het varken te ontleenen, in de voorrede *veel geschreeuw* en in het werk *weinig wol*.

De Voetschroeijers. Herinneringen uit de jaren IV tot VI der Fransche Republiek, door VIDOCQ, *voormalig Chef der Veiligheidspolitie te Parijs. III Deelen. Te Gorinchem, bij* A. van der Mast. 1846. *In gr. 8vo. Te samen* 943 *bl. f* 9 - :

Omstreeks de rampzalige jaren 1793 tot 1796 bestond in het toen reeds grootendeels tot de Fransche Republiek behoorende *België*, vooral in *Vlaanderen*, eene bende roovers en moordenaars, welke in talrijkheid van leden en stoutheid en wreedheid van misdrijven welligt hare wedergade niet had gedurende de nieuwere tijden in het noordelijke *Europa*. Zij, die tot deze bende behoorden, droegen den naam van *Voetschroeijers*, daar zij de kannibaalsche gewoonte hadden, om hen, die zij wilden berooven, zoo lang met ontbloote voeten door de gloeijende hitte van een vuur te martelen, tot zij, door de pijn gedwongen, hunne verborgene gelden aanwezen. 't Is het onstaan, de wanbedrijven en de eindelijke teregtstelling van deze bende, welke door den bekenden of beruchten VIDOCQ, als een onderwerp zijns waardig, met eenige romantische bijvoegselen, maar, wat de hoofdgebeurtenissen betreft, naar waarheid verhaald worden. Dat dergelijke onderwerpen, regt levendig voorgesteld, thans, helaas, zeer in den smaak zijn, blijkt onder anderen daaruit, dat het sinds tot de merkwaardigheden van *Parijs* behoorde, den voormaligen Chef der Veiligheidspolitie in persoon te hebben leeren kennen. Aanzienlijke vreemdelingen gaan hem en SANTON, den scherpregter van *Parijs*, een bezoek brengen en verzoeken deze beide roemruchtige personen in een' vriendenkring op een' vriendschappelijken maaltijd, gedurende welken beide hunne tuchthuis-, galei-, schavot- en bordeelänekdoten, tot vermaak der aanzittenden, moeten verhalen. Een tafelgesprek van deze soort werd ook in een onzer tijdschriften onzen landgenooten aangeboden. Ofschoon wij alles behalve ingenomen zijn met dezen kieschen, fijngevoeligen smaak, twijfelen wij er niet aan, of reeds het weinige, 'twelk wij van het thans aangekondigde werk hebben berigt, zal in zóó ver aan het verlangen van den uitgever voldoen, dat het de begeerte ook van velen onder onze lezers zal opwekken, om zich met den inhoud van het boek nader bekend te maken. Dit moeten wij erkennen, dat, de lezing eenmaal aangevangen zijnde, de inhoud boeijend is, en dikwijls de verbeelding hevig wordt geschokt door de akeligste tafereelen der gruwelijkste bedrijven van menschelijke boosheid. Wie weet, welke heerlijke tegenhangers de nieuwe Fransche Republiek nog in haren schoot verborgen houdt!....

BOEKBESCHOUWING.

PAULUS. *Eene Schriftbeschouwing door Mr.* ISAAC DA COSTA. *II Deelen. Te Leiden, bij* S. en J. Luchtmans. 1846, 1847. *In gr.* 8*vo. XVIII*, 870 *bl.* *f* 8-75.

Wij hebben opzettelijk de aankondiging van dit werk uitgesteld totdat het voltooid zou zijn, en nu ook het tweede Deel van den *Paulus* voor ons ligt, haasten wij ons, de lezers van dit Tijdschrift daarop opmerkzaam te maken.

Om deze Schriftbeschouwing in hare waarde te leeren kennen en op den regten prijs te stellen, is het niet genoeg, te vragen, wat er aan ontbreekt, en of er geene aanmerkingen op kunnen gemaakt worden. Men moet ook vragen, of er behoefte aan dit werk bestond, of het eene gemakkelijke taak was, welke de Schrijver op zich heeft genomen, of er veel uit zijn werk kan geleerd worden. Terwijl wij sommige dezer vragen ontkennend zouden beantwoorden, zeggen wij op andere: ja.

Het is geen vereischte meer in ons land, al wat de bestrijders des Christendoms, en dan ook der echtheid of geloofwaardigheid van de Schriften des nieuwen Verbonds, in den jongsten tijd in *Duitschland* geschreven hebben, te lezen, om iets te weten van hetgeen de zoogenaamde nieuwe Tubingsche Godgeleerde School heeft gedaan, om de grondslagen des Christendoms te ondermijnen. De *Jaarboeken voor wetenschappelijke Theologie* en het Tijdschrift *Waarheid en Liefde* hebben onlangs uitvoerig over haar gesproken, en de *Godgeleerde Bijdragen* hebben door de vertaling eener recensie van Prof. PELT gezorgd, dat ieder kon weten, hoe deze geleerde over de Tubingsche kritiek denkt. Als bekend mogen wij dan vooronderstellen, dat de Tubingsche Hoogleeraar VON BAUR, bijgestaan door zijne leerlingen SCHWEGLER, ZELLER en anderen, alles beproefd heeft,

om het geloof aan de echtheid van de vier Evangeliën, van de Handelingen der Apostelen en van al de Apostolische Brieven (uitgenomen die aan de *Romeinen*, *Korinthiërs* en *Galatiërs*) als geheel ongegrond te doen voorkomen. Naar hunne meening zijn er van PAULUS alleen brieven aan de gemeente van *Rome*, *Korinthe* en *Galatië* bewaard, en verdient alleen het laatste boek in den Kanon van het N. T. een echt geschrift van den Apostel JOHANNES te heeten. Het spreekt van zelf, dat hunne voorstelling van de geschiedenis des Christendoms, vooral gedurende de eerste 150 jaren, eene geheel andere is dan die, welke men zich gewoonlijk daarvan vormt. Volgens die Tubinger Godgeleerden geen CHRISTUS, die iets wonderbaars gedaan of in zijne lotgevallen aan te wijzen heeft; geen twaalf Apostelen, die, even als PAULUS, zich bewust waren van een specifiek onderscheid tusschen het Jodendom en het Christendom. Neen, van CHRISTUS kunnen wij, volgens hunne meening, niets met zekerheid weten — immers zijn de vier Evangeliën produkten der tweede eeuw onzer jaartelling, partijschriften, opgesteld om eene verzoening tot stand te brengen tusschen de oorspronkelijk Christelijke (d. i., volgens de *Tubingers*, Ebionitische) en de Paulinische of anti-joodsche rigting, maar bij welker vervaardiging het der schrijveren doel niet geweest is, eene geloofwaardige geschiedenis als bijdrage tot de kennis van het leven onzes Heeren te geven. En dat men tot dit resultaat te *Tubingen* niet langs den weg van zuiver historisch onderzoek is gekomen, maar door den invloed eener speculatieve philosophie, die zich het regt aanmatigt, te bepalen, wat mogelijk, wat onmogelijk, wat geschied, wat niet geschied is, blijkt duidelijk uit de houding, die men tegenover de als echt erkende brieven van PAULUS aan de *Romeinen*, *Korinthiërs* en *Galatiërs* aanneemt.

Zijn toch deze laatstgenoemde brieven werkelijk door den Heiden-Apostel geschreven, is PAULUS derhalve een historisch persoon, en, blijkens dat viertal brieven, een man, die op een' hoogen trap van intellectuéle en moréle ontwikkeling stond, wat zal men dan antwoorden op de vragen:

Heeft deze PAULUS niet vast geloofd, dat JEZUS CHRISTUS uit den dood, dien Hij aan het kruis stierf, weer in het leven is teruggekeerd? Bouwt deze PAULUS niet op de zekerheid van 's Heeren opstanding zijn geloof in Hem als den Zoon van God, als den Zaligmaker der wereld? Blijkt niet uit die brieven, dat hij bij zijne lezers het geloof aan de waarheid der Evangelische geschiedenis in het algemeen vooronderstelt, en blijft het bestaan en ontstaan van dat viertal niet een raadsel, indien wij niet aannemen, dat CHRISTUS werkelijk uit den dood is opgewekt? Is PAULUS zelf, in zijne geheele verschijning en werkzaamheid, niet een sterksprekend bewijs voor de geloofwaardigheid der Evangelische geschiedenis, vooral der opstanding van CHRISTUS? Daarop antwoordt men te *Tubingen* niet. Zulke bewijzen laat men daar niet gelden. Men ontkent de mogelijkheid van wonderen en verwerpt derhalve al wat niet door het gezonde menschenverstand als zeer natuurlijk begrepen wordt. Wil men van geene wonderen hooren, dan kan men zich ook onmogelijk de geschiedenis van de stichting des Christendoms zóó voorstellen, als dit gedaan wordt door hen, die de historische boeken des N. T. voor echt en geloofwaardig erkennen, en men moet haar derhalve eene andere gedaante geven, die evenwel den toets der vier nog voor echt erkende Paulinische brieven moet kunnen doorstaan.

Ziet, met deze vier brieven in de hand vrage men de Tubinger Godgeleerden rekenschap van hunne kritiek des oorspronkelijken Christendoms. Met deze vier brieven kan men hen grootendeels weerleggen. Dit wapen is evenwel op den duur niet voldoende. Want op de vraag: waarom b. v. VON BAUR dat viertal voor echt verklaart en de overige brieven van dezen Apostel verwerpt, antwoordt hij, dat deze brieven een Paulinisch karakter dragen, de anderen daarentegen niet. En op de vraag, vanwaar hij iets omtrent het eigenaardige van het Paulinisch karakter weet — eene vraag, die zeer natuurlijk is, daar hij de Handelingen der Apostelen niet voor geloofwaardig houdt, dan voor zoover zij met de vier Paulinische brieven overeenkomen, —

zou hij eindelijk *niets* kunnen antwoorden. Hij zou wel moeten erkennen, dat hij het eigenaardig Paulinische alleen kent uit dat viertal, en dat hij dit viertal voor echt erkent om hun eigenaardig Paulinisch karakter. Ieder ziet, het gaat hier in een cirkel. En zoo is het ook met de geheele Tubingsche kritiek en bewijsvoering. Het is daarom te vreezen, dat VON BAUR en zijne volgelingen, of later, indien zij het niet doen, anderen, die op zijn standpunt staan, van geene echte brieven van PAULUS meer zullen willen hooren, en allen verwerpen, wanneer zij zien, dat de nog door hen voor echt erkende brieven des Apostels als wapenen tegen henzelven gebruikt worden. Hoe eerder men te *Tubingen* tot dat besluit komt, des te beter. Want dan zal het blijken, dat men daar de geschiedenis naar het speculatief-wijsgeerig systeem verdraait en hieraan alles ten offer wil brengen. Om hen daartoe te dwingen, is het van veel belang, dat al de Paulinische brieven naauwkeurig in oogenschouw genomen, met elkander en, als bronnen voor eene levensgeschiedenis van PAULUS, ook met de Handelingen der Apostelen vergeleken worden. Er bestaat alzoo behoefte aan een werk, waarin de brieven van dezen Apostel met dat doel van nabij worden beschouwd, en daar de Heer DA COSTA ons in zijnen *Paulus* zulk een werk heeft geleverd, gelooven wij te kunnen vaststellen, dat er waarlijk behoefte aan bestond.

Nu was het evenwel geen gemakkelijke taak, welke de Schrijver op zich heeft genomen. Men kan in onzen tijd op het gebied der geschiedenis van het ontstaan der schriften des nieuwen Verbonds bijna geen' stap doen, zonder op moeijelijkheden van onderscheiden aard te stuiten. Wat vroeger boven allen twijfel scheen verheven, wordt nu door velen in twijfel getrokken, en waar men eertijds meende een' vasten grond onder den voet te hebben, wordt nu door sommigen beweerd, dat de grond wankelt. Om derhalve bij een onderzoek als dat, waartoe de Heer DA COSTA zich zette, goed te slagen, is het van belang, te beginnen bij een punt, dat vaststaat, om dan voorts stap voor stap verder te gaan. Nu heeft VON BAUR door een zijner jongste geschrif-

ten, waarin hij op zijne wijze het leven van PAULUS beschrijft, den grond, waarop DA COSTA zich wilde bewegen, geheel omgewoeld; en hij, die over de brieven van PAULUS zoowel, als over de geheele werkzaamheid diens Apostels wil spreken, moet zich bijna aanhoudend met het weerleggen van allerlei tegenwerpingen bezig houden. Dit is hinderend voor het geregeld voortgaand onderzoek, belemmerend voor de eenheid van het geheel. De Heer DA COSTA heeft dit gevoeld, en zich daarom niet ingelaten met die honderd objecties, door BAUR en anderen in het midden gebragt. Hij vergenoegt zich met aan te toonen, dat de Handelingen der Apostelen en de veertien brieven van PAULUS, (die aan de *Hebreën* is, volgens DA COSTA, ook van dezen Apostel) naauwkeurig met elkander vergeleken, niet met elkander in strijd zijn. Hij geeft eene schets der levensgeschiedenis en der werkzaamheid van den Apostel, en vlecht daarin eene beschouwing van den inhoud der brieven, door hem aan onderscheidene gemeenten en personen geschreven. En terwijl hij van elken brief een kort overzigt geeft, daar, waar hij met 's Apostels levensgeschiedenis genaderd is tot het tijdstip, waarop de brief moet geschreven zijn, wordt het meer en meer helder, dat veel zeer goed ineensluit, al is het door de jongste bestrijders des Christendoms als onpassend verworpen.

Wij gelooven dan ook, dat er veel uit dit werk kan geleerd worden. Wel ontveinzen wij niet, dat wij op sommige punten onvoldaan bleven. Waar de Schrijver zich zette, om eene korte schets van het Paulinisch leerbegrip te geven, scheen hij ons wel wat al te spoedig daarmede gereed te zijn. Het is waar, na de beschouwing van den inhoud der brieven was uitvoerigheid hier minder noodig, dan wanneer de lezer vroeger niet met de denkbeelden des Apostels bekend was gemaakt. Waar echter het geheele leerstelsel van PAULUS, voor zoover het uit zijne schriften gekend wordt, ons blootgelegd zal worden, zijn wij niet tevreden met eenige algemeene trekken, maar willen ook in bijzonderheden zien aangewezen, hoe het eene gedeelte met het andere in verband is gebragt, en verwachten een

antwoord op de vraag, of BAUR regt had, toen hij sommige bestanddeelen van het Paulinisch leerbegrip op zichzelf beschouwde in een hoofdstuk, dat tot opschrift heeft: *specielle Erörterung einiger dogmatischer Nebenfragen.* Ook meenen wij, dat de Apostel, indien hij het werk van DA COSTA kon lezen, zich op sommige plaatsen zou verwonderen over hetgeen als *zijne* voorstelling wordt voorgedragen. Na over de Paulinische leer van God gesproken te hebben, schrijft DA COSTA (bl. 281): »Vader is die God, Zoon is die God, Heilige Geest is die God! een drievoudige Heerlijkheid, een drievoudige Liefde, een drievoudige Heiligheid; — een éénig God!" Derhalve — dezelfde God, die Vader is, is ook Zoon, is ook Heilige Geest! Leert PAULUS dat? Verder: »Het is de leer dan ook van PAULUS: Met en in den Vader en den Zoon verkondigt hij ook nog den Heiligen Geest als een levendigen en zelfstandigen Werker, als levenden en levengevenden God. Die Geest — gelijk God zich zelven afbeeldt en uitspreekt in het Woord," [in het voorbijgaan moeten wij herinneren, dat de Johannesische Logosleer hier ongemerkt met de Paulinische Zoonsleer wordt vermengd] »in den Zoon, zoo stort en ademt Hij zich uit in den Geest." God ademt zich uit in den Geest — Heilige Geest is die God, — ligt het aan mij, dat ik PAULUS in deze voorstelling niet terugvind? Gelukkig is er geen tweede plaats in het werk van den Heer DA COSTA, waar, naar onze meening, de dogmatiek van latere eeuwen zoo grooten invloed oefent op zijne voorstelling van hetgeen de Apostel PAULUS geleerd heeft.

Ook hadden wij meer verwacht, dan ons gegeven wordt, na de veelbeloovende toezegging: »Later volgen — eene vergelijking van zijn persoon met die drie onder zijne mede-Apostelen, welke hij zelf ergens de zuilen der Gemeente, bepaaldelijk te *Jeruzalem*, heeft genoemd, — eene beschouwing van de verhouding tusschen PAULUS den Apostel en CHRISTUS den Heer, — eene, ten slotte, van den invloed van PAULUS bekeering, Apostolaat en Schriften op geheel de Christelijke kerk, vooral op die der Hervorming en op hare Godgeleerdheid, op die van onzen tijd" enz.

DA COSTA kan toch niet meenen, dat hij b. v. zijn onderwerp, II, bl. 252, heeft uitgeput, waar hij PAULUS en JOHANNES naast elkander plaatst? Maar hier zijn wij op een' gevaarlijken weg. Wij zouden den Schrijver onregt doen, indien wij eerst bepaalden, wat hij kon en moest geven, en daaraan dan toetsten, wat hij heeft gegeven. Wij laten gaarne aan anderen over, de waarde van het werk eens schrijvers alleen of hoofdzakelijk te toetsen aan hetgeen men goedvindt van zijne gaven en talenten te verwachten. Het werk van een Genie kan gedeclineerd worden, wanneer men op den voorgrond stelt: van een Genie niets dan wat in zijne soort volmaakt is. Wij spraken ook alleen van hetgeen DA COSTA zelf beloofde.

Liever wijzen wij op de vele bijzonderheden, in het eerste deel als opgestapeld; bijzonderheden, die, als bijdragen tot de verdediging der geloofwaardigheid van des Apostels geschiedenis en der echtheid van zijne brieven, aller aandacht verdienen; op de vele kleinigheden, door DA COSTA opgemerkt en anders vaak voorbijgezien. Liever maken wij opmerkzaam op de bladzijden uit het tweede deel, die het opschrift dragen: PAULUS *en* BAUR, om niet te spreken van die andere met den titel: PAULUS *een krijgsknecht van* JEZUS CHRISTUS, en van zoo menige bladzijde, hoogstbelangrijk om de fijne opmerkingen en om de juistheid van blik, waardoor zij eene bijzondere onderscheiding verdienen.

Waarlijk, wanneer wij bedenken, dat de Heer DA COSTA geen Theoloog *ex professo* is, en dan zijne schriften, dan deze Schriftbeschouwing voor ons leggen, begrijpen wij niet, hoe het mogelijk is, dat zijne verdiensten door iemand kunnen miskend worden. De onpartijdige beoordeelaar moet erkennen, dat hij onder de Apologeten des Christendoms, waarop *Nederland* roem draagt, met eere mag genoemd worden. Zijn *Paulus* is eene apologie, vol wenken voor den Christelijken apologeet; en wanneer er later een biograaf van den Apostel der Heidenen mogt opstaan, zal hij niet in gebreke kunnen blijven, van dit werk partij te trekken, en het te beschouwen als een voorarbeid van groote

waarde. Als zoodanig zij het den lezeren van dit Tijdschrift dan ook aanbevolen. Zij mogen er zich versterkt door gevoelen in hun geloof, dat, terwijl weinige dagen voldoende zijn om eenen Troon te doen instorten en een Rijk geheel van gedaante te doen veranderen, de Troon van JEZUS CHRISTUS, den Koning van het Godsrijk, vaststaat, bestand tegen de aanhoudende aanvallen der geleerdste en waakzaamste bestrijders des Christendoms, en dat het Rijk dien Konings onveranderlijk is gelijk de God, aan wien het zijn bestaan en fundament heeft te danken.

PAULUS *en de Ouderlingen der Jeruzalemsche Gemeente. Leerrede over Handel. XXI:* 17—20ª, *uitgesproken ter gedachtenis van het vijftigjarig bestaan des Nederlandschen Zendelinggenootschaps, den* 19 *Dec.* 1847, *door* R. W. VAN ROSSUM, *Predikant te Alphen aan den Rijn. Te Rotterdam, bij* M. Wijt en Zonen. *In gr.* 8*vo.* 32 *bl.* *f* :-30.

De aanleiding tot het voordragen dezer Leerrede is op den titel vermeld; ook de eenige reden van de uitgaaf wordt met een enkel woord medegedeeld. Aan den waardigen Grijsaard B. LEDEBOER, den eenig overgeblevenen Oprigter van het Nederlandsche Bijbelgenootschap, heeft de Schrijver zijn werk opgedragen. Als voorzang is gebruikt *Ps.* LXVII: 1, hetzelfde zangvers, dat vijftig jaren vroeger, in de zamenkomst van de oprigters van het Genootschap, ten huize van den Predikant VERSTER, te *Rotterdam*, gezongen was geworden. De tekst vermeldt de zamenkomst van PAULUS met de Oudsten der Jeruzalemsche Gemeente ten huize van JACOBUS, waarbij de Apostel mededeeling deed van zijnen zendelingsarbeid onder de Heidenen, en de vergadering, wegens hetgeen zij daarvan vernam, tot blijde verheerlijking van God gedrongen werd. Hier wordt de tekst gebruikt, om in het *eerste* deel PAULUS in de vergadering der Jeruzalemsche Ouderlingen, en de vergadering dezer

Ouderlingen met PAULUS te beschouwen. De Apostel wordt beschouwd, als in die vergadering ontvangen met belangstelling, voor die belangstelling niet ongevoelig, en rekenschap gevende van zijne reize. In deze rekenschap openbaart hij zijn geloof aan het Godsbestuur in de bekeering der Heidenen, zijne hooge ingenomenheid met die zaak, en zijne blijdschap, dat hij in Gods hand het middel daartoe geweest was. De vergadering der Ouderlingen met PAULUS wordt daarna voorgesteld als den Heer lovende, dewijl zulk een zegen op de Evangelieprediking gezien was, dewijl PAULUS de man was geweest, door wien dat goede en groote was gesticht, en omdat de Heer zijnen dienaar onder alle gevaren had behoed, en hem in welstand en behouden in hun midden had teruggevoerd. In het *tweede* deel worden de punten ontwikkeld, die naar tijdsgelegenheid bijzondere opmerking verdienden. Eigenlijk is hier eene overbrenging van hetgeen de tekst omtrent PAULUS en zijnen arbeid vermeldt op het Nederlandsche Bijbelgenootschap, en wordt in betrekking daarmede gelet op hetgeen God onder de Heidenen gedaan heeft, door wier dienst en door welke middelen dit geschied is. Eindelijk wordt dit deel en de geheele Rede met eene opwekking tot blijde Godsverheerlijking besloten. Over de betrekkelijke Homiletische waarde van deze Leerrede zullen wij, na de opgaaf van inhoud en verdeeling, niet behoeven uit te weiden. De eenige reden, waarom zij uitgegeven werd, was het verlangen, om iets tot het fonds van het Genootschap bij te dragen. Wie zou dan niet met den Schrijver wenschen, dat zij door de Leden en Begunstigers van het Genootschap in liefde ontvangen zij en worde?

Wijsbegeerte en Godgeleerdheid in Nederland. Brief aan den Hoogleeraar P. HOFSTEDE DE GROOT. *Te Leiden, bij* J. H. Gebhard en Comp. 1847. *In gr.* 8*vo.* 50 *bl. f*:-50.

Deze brief is zijn bestaan verschuldigd aan den strijd tusschen de Godgeleerden en Wijsgeeren hier te lande, of lie-

ver aan eene Redevoering van Prof. HOFSTEDE DE GROOT voor zijne leerlingen, in welke Z.H.G. de Wijsbegeerte en de Wijsgeeren, met het oog op eenen Hoogleeraar in die wetenschap te *Utrecht*, poogt te regt te wijzen.

Wij gevoelen tot nog toe geene neiging of roeping, om ons op nieuw in dezen strijd te mengen, en allerminst, om hierin partij te kiezen; derhalve bepalen wij ons bij den brief zelven, en maken, na eene aandachtige lezing, welke hij zoozeer verdient, geene zwarigheid, dien, wat taal, gespierdheid en bondigheid van stijl betreft, voorbeeldig te noemen, en als zoodanig aan te bevelen; terwijl de geheele inhoud van het diep en helder doorzigt des geleerden Schrijvers getuigt. De aanmerking echter, dat de gedachten of besluiten van enkele of van sommige onderzoekers der Wijsbegeerte niet gelden kunnen als een eindbesluit, of het resultaat dier wetenschap zelve, houde de geachte Schrijver ons ten goede; daar toch de rede, hoe onfeilbaar in haarzelve, zonder volmaakte kennis van alle zaken noch geregtigd noch in staat kan zijn, te allen tijde en over alles beslissend en onwederlegbaar uitspraak te doen. De rede is in den mensch altijd min of meer beperkt. Nemen wij ook nog hierbij in overweging, of het, bij het thans zoo algemeen opgewekt vooroordeel tegen de Wijsbegeerte, raadzaam kan geacht worden, de gevoelens of besluiten dier enkele onderzoekers zoo geheel open en bloot te leggen, zelfs voor het minder of geheel niet onderscheidend publiek, dan komt het ons voor, dat een zoodanige ruiterlijke stap niet minder sterk pleit tegen de voorzigtigheid, dan voor den moed en de cordaatheid van den Schrijver, die tevens, door deze mindere bedachtzaamheid, der partij wapenen tegen zich in de hand geeft, en de vooringenomenheid tegen de Wijsbegeerte en hare beoefenaars zeker niet verzwakt.

Ook den toon des briefs hadden wij minder sarcastisch gewenscht. Het is waar, dat sommige gedeelten der redevoering of verhandeling van Prof. HOFSTEDE DE GROOT hiertoe aanleiding hebben kunnen geven, en dat de persoonlijke toespelingen op iemand, wien de briefschrijver klaarblijkelijk achting toedraagt, hem er toe gebragt hebben dien

scherpen toon aan te slaan, en dan is zulks niet geheel onverschoonbaar; echter blijven wij bij de gedachte, dat een vriendelijk en ernstig betoog meer passende aan het gewigtige onderwerp, voor den Schrijver meer vereerend, en over het geheel van beter gevolg zoude geweest zijn.

Wij kunnen derhalve aan dezen brief, zoo als hij daar ligt, in weerwil onzer erkenning van des Schrijvers kunde en bekwaamheid, onze geheele goedkeuring niet hechten; doch het is er verre af, dat wij zouden willen gerekend worden in te stemmen met eene beoordeeling, voorkomende in een ander tijdschrift, en welker steller zich H. D. teekent: zulk nietsbewijzend of wederleggend, maar alleen veroordeelend, zelfs dreigend geschrijf, strekt noch dien steller, noch der redactie van dit, anders nog wel gecrediteerd tijdschrift, tot eer; doch wij laten zulks voor hunne verantwoording.

Wij onthouden ons van verdere aanmerkingen, omdat wij, gelijk wij boven zeiden, besloten hebben, ons vooreerst niet meer in te laten met eenen strijd tusschen partijen, die beide verklaren de waarheid, en niets dan de reine waarheid, te beoogen; maar doen nogmaals het ongepaste opmerken van uit het gebied der wetenschap op het veld der personaliteit over te springen, ten einde elkander, liefdeloos en dus onchristelijk genoeg, der algemeene verachting en den haat des publieks prijs te geven. De goede zaak, die van Godsdienst en waarheid, wint niets daarbij; integendeel, haar wordt een groot nadeel toegebragt door eene hatelijke en personele verdediging.

Wij hebben derhalve hierbij niets meer te voegen, dan dat wij niet twijfelen, of de man van kunde en gevoel voor een vrij en onbevooroordeeld onderzoek zal met ons, behoudens instemming met onze vermelde aanmerkingen, dezen brief der lezing overwaardig keuren; terwijl wij ons vereenigen met den zoo echt Christelijken wensch van een vaak miskend voorstander der Wijsbegeerte: »Geen andere »strijd om waarheid en deugd worde er ooit gestreden dan »een kamp in liefde, en of er dan eensgezindheid of ver»schil bestaat, het zij alles ter eere van God!" — De Wijs-

begeerte heeft, bij hare herleving in *Nederland*, vooreerst ook nog eene geheel andere roeping te vervullen, dan zich in eene scherpe polemiek tegen de Godgeleerdheid in te laten, die haar niet anders dan kwaad kan doen, bij het vooroordeel, dat nog te haren opzigte onder het publiek blijft heerschen. Hare voorstanders en beoefenaars moeten de grondbeginselen, waarop zij rust, in een helder daglicht plaatsen, de voorbereidende kundigheden, zonder welke hare studie onmogelijk is, aankweeken, en daardoor haar braakliggend veld voor eene vruchtbare bearbeiding geschikt maken. Hare geschiedenis, en de gedenkstukken van haren roem in vorige eeuwen en bij de naburige volken, meer algemeen bekend te doen worden, zoude een zeker middel zijn, om de zucht tot hare beoefening meer algemeen aan te vuren. Eindelijk rigte de Wijsbegeerte voornamelijk hare blikken op den mensch, zijne zedelijke natuur en zijne bestemming; zij vorsche de onwankelbare grondslagen na, waarop de Zedekunde, de leer van pligt en deugd, rust, en velen, die door hare stoute en soms gewaagde bespiegelingen worden afgeschrikt, zullen zich door hare ernstige stem, die zich voor eene opgeklaarde Godsdienst- en deugdsbetrachting verheft, verzoend en aangetrokken gevoelen.

J. A. BAKKER.

Een woord aan Neêrlands Jongelingschap op den dag van hare meerderjarigheid. Door een' Leeraar opgedragen aan zijnen jeugdigen Vriend. Te Gouda, bij G. B. van Goor. *In gr.* 8*vo.* 19 *bl.* *f* :-25.

Eene even verstandige als gemoedelijke toespraak, van blijvende waarde voor allen, die achtervolgelijk den drieentwintigjarigen leeftijd zullen bereiken. Waken, bidden, arbeiden, hiertoe worden de jongelingen opgewekt, niet alleen in hun tijdelijk, maar ook in hun eeuwig belang. Wij wenschen dit boekje in veler handen, en inzonderheid, dat het door ouders en voogden, als een aandenken,

aan menigen meerderjarig wordenden jongeling moge worden vereerd: zóó kan het niet weinigen, nog jaren achtereen, tot zegen strekken.

De bereiding en onderzoeking van Schei- en Artsenijbereidkundige Praeparaten, door Dr. G. C. WITTSTEIN; *uit het Hoogduitsch vertaald door* J. P. C. VAN TRIGHT. *Te Arnhem, bij* J. G. Stenfert Kroese. *In gr.* 8*vo.* 669 *bl. f* 7-25.

Onder de werken, die in den jongsten tijd in het gebied der pharmaceutische wetenschap het licht gezien hebben, is er voorzeker geen, hetwelk zich zoo gunstig onderscheidt, als het bovengenoemde. Trouwens de naam van WITTSTEIN is voldoende, om te doen verwachten, dat het een practisch, een regt doelmatig werk zijn zal, en dit is ook inderdaad het geval, want ook slechts eene oppervlakkige inzage is voldoende, om de juistheid dezer meening te bewijzen. Wij vinden in dit werk, in eene alphabetische volgorde, de bereiding van al de in de Pharmacie gebruikelijke chemische praeparaten, en daarenboven van nog eenige andere, die, hoewel niet als geneesmiddelen gebezigd wordende, echter voor den artsenijbereidkundige niet onbelangrijk zijn, grondig, duidelijk en geheel volgens den tegenwoordigen stand der wetenschap beschreven en verklaard. Eerst vinden wij van elk praeparaat den Latijnschen naam als hoofdbenaming opgegeven, benevens de meest gebruikelijke synonyma en den Hollandschen naam. Dan volgt het voorschrift ter bereiding van het bedoelde ligchaam, zoo uitvoerig en duidelijk als men slechts wenschen kan. Voor ieder praeparaat geeft de Schrijver, op weinige uitzonderingen na, slechts ééne bereidingswijze op, waardoor dit werk zich, naar ons inzien, gunstig onderscheidt van de meeste overige handboeken, in welke gewoonlijk een zoodanig aantal bereidingswijzen voor hetzelfde praeparaat opgegeven wordt, dat men dikwijls verlegen is in de keuze van diegene, welke men volgen wil. Hier daarente-

gen, gelijk wij zeiden, vindt men slechts één voorschrift, maar daarbij heeft men den naam en de algemeen erkende bekwaamheid van WITTSTEIN tot borg voor de doelmatigheid van hetzelve. Vervolgens vindt men eene theoretische verklaring der bereiding, waarbij de Schrijver een zeer doelmatig gebruik maakt van de atomistische formulen en getallen. Eindelijk volgt eene naauwkeurige beschrijving van het verkregen ligchaam en van al deszelfs eigenschappen, benevens eene opgave der mogelijke verontreinigingen, waarbij de wijze, om deze op te sporen, regt duidelijk wordt beschreven. — De ruimte, over welke wij hier mogen beschikken, laat ons niet toe, in eene meer breedvoerige beschouwing der afzonderlijke artikelen te treden, en dit des te minder, daar de enkele aanmerkingen, welke men op het oerspronkelijke werk zou kunnen maken, reeds elders (*Repert. für die Pharm. von Dr.* BUCHNER, Bd. 37, Heft 1 en Bd. 38, Heft 3) door eenen bevoegden beoordeelaar uiteengezet zijn. Liever willen wij dus nog eenige regelen aan de vertaling als zoodanig wijden. Over het geheel genomen, kan men dezelve zeer welgeslaagd noemen, en heeft de Vertaler blijken gegeven van voor de op zich genomene taak berekend te zijn. Bij eene oplettende lezing hebben wij slechts hier en daar eenige onnaauwkeurigheden aangetroffen, van welke wij enkele willen vermelden.

Bij elk praeparaat, op weinige uitzonderingen na, heeft de Vertaler de synonyma, door den Schrijver opgegeven, vermeerderd met de benamingen van de *Pharmacopoea Belgica*. Dit is eene prijzenswaardige bijvoeging, waardoor het werk voor den Nederlandschen apotheker veel in waarde wint; daardoor is echter bij één bereiding eene grove fout ingeslopen, doordien de Vertaler oogenschijnlijk met twee geheel verschillende ligchamen in de war geweest is en verzuimd heeft zijne *Pharmacopoea* even na te slaan. Bij het *Hydrargyrum bichloratum ammoniatum* geeft hij als synonyma op *Murias protoxydi Hydrargyri praecipitatum*, *Mercurius praecipitatus albus*. Maar, volgens de door onze *Pharmacopoea* aangenomene nomenclatuur, zijn deze beide namen alleen toepasselijk op de zoogenaamde

Mercurius dulcis Scheelii, dat is *calomel* langs den natten weg bereid. Het hier bedoelde praeparaat draagt bij ons den naam van *Murias Hydrargyro-ammoniacale*, en als synonyma worden opgegeven: *Hydrargyrum praecipitatum album*, *Hydrargyrum ammoniato-muriaticum* (*Pharm. Belg.* pag. 131 en 132). Deze vergissing zou van minder belang zijn, zoo er onder de Nederlandsche Pharmaceuten niet ettelijke gevonden werden, die met de, volgens de in *Duitschland* heerschende Latijnsche nomenclatuur ingerigte, hoofdbenaming niet teregt zullen komen.

Even als in het oorspronkelijke werk, vermeldt de Vertaler den naam van ieder praeparaat in de landtaal. Op enkele plaatsen echter misten wij ongaarne deze Hollandsche namen, b. v. bij *Jodium bromatum*, *Kalium bromatum*. Op andere plaatsen ontbreken Hollandsche synonyma, die toch wel verdienden opgenomen te zijn geworden, b. v. *zwavelwaterstofzuur*, *overchloriumzuur*, *Lithiumchlorure*, *Tinchlorure* enz.

Het ware te wenschen geweest, dat de Vertaler de Hoogduitsche *errata* in den tekst veranderd hadde, liever dan dezelve achter aan het werk te plaatsen, waardoor zeker eene fout voorgekomen had kunnen worden, die nu tot verwarring aanleiding kan geven. Op drie plaatsen namelijk is de formule der melksuiker verkeerd opgegeven, en slechts op bl. 47 is deze fout in de *errata* verbeterd.

Als eene onwetenschappelijke benaming merkten wij, bl. 116, *urine-zuur* op.

Verder verdient nog opmerking, dat in het Nederduitsche register alles, wat op *bromium*-verbindingen betrekking heeft, te vergeefs gezocht wordt. Insgelijks ontbreekt *chloor-manganesium*, en lezen wij (zeker als drukfout) van *Valeriaanzure cerium-chinine*.

Overigens zijn druk, papier en correctie wèl, en durven wij de gegronde verwachting koesteren, dat de uitgever zich in een ruim debiet zal verheugen, daar het werk, als een onmisbaar hulpmiddel, in elke pharmaceutische werkplaats behoort gevonden te worden.

Kosmos. Ontwerp eener Natuurkundige Wereldbeschrijving, *van* A. VON HUMBOLDT. *Naar het Hoogduitsch, door* H. H. BEYMA, *Math. Mag. Phil. Nat. Doct. Conservator bij 's Rijks Museum van Nat. Hist. te Leiden. Iste Deel. Te Leiden*, *bij* P. H. van den Heuvell. 1846. *In gr. 8vo. XX en 478 bl. f 5-90.*

Slechts zelden ziet een werk het licht, dat zoo, als dit, den stempel van waarde en degelijkheid op het voorhoofd draagt. Het onderwerp — eene natuurkundige wereldbeschrijving, »de beschouwing van al het geschapene, van alles, wat zich in de ruimte bevindt, (de voorwerpen en de krachten der Natuur) als een gelijktijdig bestaand *Natuurgeheel*, geene encyclopedische verzameling of algemeene opeenstapeling der natuurwetenschappen;" maar eene heldere, aanschouwelijke, aan de tegenwoordige hoogte der wetenschap beantwoordende voorstelling van het geheel, dat éénen grooten indruk op den geest achterlaat, dat eenen *Kosmos*, een heelal in orde en regelmatigheid, de hoogste schoonheid, als in een tafereel voor de oogen schildert: zegt, welk onderwerp kan voor den mensch belangrijker zijn, wien door den eeuwigen Schepper boven de levenlooze stof en bewerktuigde wereld het vermogen is gegeven, om dit natuurgeheel in zijne deelen te bespieden en er den indruk van op te nemen; die dit doorzigt bezit tot nasporing van de krachten en wetten, waardoor dat oneindig groote geheel wordt in orde gehouden; — wat onderwerp voldoet meer den dorst naar kennis, wat verheft meer het gemoed, wat wetenschap is schooner lofspraak op de krachten van den menschelijken geest, die op millioenen mijlen afstands de hemelbollen weegt en hunne banen ontraadselt, en de natuur dwingt tot openbaring van hare verborgenste geheimenissen; wat wetenschap brengt nader aan den Oneindige, wiens wezen geen oog ooit zag, maar die zich in ieder onderdeel van dit verbazende raderwerk reeds zoo heerlijk afspiegelt, en hoeveel te heerlijker dan nog, naarmate men meer den blik uitbreidt en nader komt aan hetgeen voor eindige wezens eene onbereikbare zaak is, het zamenvoegen van alles tot één al, waarin melkwegstelsels en infusiediertjes gezamentlijk op hunne plaats staan? En welk vak van kennis heeft in de laatste halve eeuw grooter reuzenstappen gedaan, dan de natuurweten-

schappen? Wat vlugt hebben de sterre-, natuur- en scheikunde niet genomen! Is het voor ieder, die er zijn gansche leven niet eeniglijk aan toewijdt, bijna onmogelijk, ook maar van éénen tak dezer wetenschap den loop bij te houden; ieder, die aanspraak maakt op ware beschaving des geestes, wil gaarne aan de hand van eenen kundigen gids zich door den tempel der Natuur laten rondleiden, en dankt den man, die de resultaten van onderzoek en den stand der wetenschap op eene duidelijke, geestverheffende wijze onder zijn oog brengt.

Die man is ALEXANDER VON HUMBOLDT; en wie is er meer toe bevoegd dan hij? Noem zijnen naam, en gij hebt alles, wat uitgelezen is in de natuurkundige wetenschappen; wat heldere blik is, en een fijn oordeel, en eene zeldzame scherpzinnigheid, en een onvermoeide ijver, en eene allergelukkigste gave van opmerking en vergelijking, en eene benijdenswaardige gemakkelijkheid van mededeeling. VON HUMBOLDT — wie is meer te huis, dan hij, niet in eene of twee, maar in bijna alle afdeelingen dezer wetenschap; — van welke heeft hij de grenzen niet uitgezet; — wie heeft zich door strenger, onafgebrokener studie dieper weten in te dringen in de voorwerpen en krachten der Natuur; — wie heeft naauwkeuriger, met helderder oordeel kennis genomen van zoo oneindig veel, als gedurende zijne lange loopbaan is aan het licht gebragt; — wie staat door zoo uitgebreide briefwisseling in betrekking tot de eerste geleerden van de gansche beschaafde wereld; — wie, eindelijk, heeft, met zulk een' schat van wetenschap toegerust, dien zoo verrijkt op wetenschappelijke reizen in meer dan één werelddeel, op de *Cordilleras* van *Amerika* en in de steppen van *Asia*, overal alles opmerkende, niets voorbijziende, wat der wetenschap kon dienstig zijn, maar tevens met eenen onbegrijpelijk fijnen takt latende liggen, wat haar bezwaart, belemmert, verwart, wat enkel schijn van kennis medebrengt, maar tot niets dient? Deze geleerde, in den kring van Vorsten en de salons van Koningen de hoogst beschaafde man, maar die ook te midden van de doolhoven der diplomatiek de geliefde wetenschap niet vergat; deze man, veel eerbiedwaardiger nog door zijne veelomvattende kennis en zijn onuitputtelijk genie, dan door zijn aanzien in de maatschappij; deze geeft in dit werk, waarvan het plan hem eene halve eeuw voor den geest zweefde, de resultaten van jaren onderzoekens, nasporens, reizens. De

bloote aankondiging eener natuurkundige wereldbeschrijving van de hand van VON HUMBOLDT is reeds de hoogste lofspraak.

Ziet evenwel dit eerste Deel eens oplettend in, en gij zult u verbazen over den schat van wetenschap, niet van oppervlakkige kennis, neen! van het fijnste, zorgvuldigste onderzoek, die u wordt aangeboden; doorloopt die aanteekeningen eens, waarin u de rijkste belezenheid tegenkomt in oud en nieuw, van allerlei landen; leest slechts één bladzijde, om 't even waar, en de helderheid zal u aanlokken, de schranderheid u verrassen, de voorstelling u boeijen, de verwonderlijke gemakkelijkheid u wegslepen. Nog slechts eenige zalen van het natuurgebouw worden u ontsloten; gij wordt niet verzadigd van er in rond te zien, en gluurt toch met verlangen naar andere, u nog niet geopende vertrekken. De Schrijver schijnt niets gedaan te hebben, om zijn boek aanlokkelijk, zijnen stijl schitterend, zijne inleiding welsprekend te maken; en toch — ze zijn het. Hoe dat komt? Omdat alles even helder gedacht is. De Schrijver is vervuld met de onmetelijkheid en verscheidenheid van zijn onderwerp; hij *kent* de klippen (hij zegt, ze te *vreezen*) eener encyclopedische oppervlakkigheid en aphoristische kortheid, en vermijdt beide gelukkig. Hij klaagt, dat zijne rustelooze levenswijze hem weinig aan openlijke voordragten heeft gewoon gemaakt; maar zijne taal vloeit, alsof dit de eenige studie zijns levens ware geweest, en hij schreef eene onwillekeurige lofspraak op zijn werk, toen hij met zedigheid betuigde te vreezen, of hij zich wel zoo bepaald en duidelijk zou uitdrukken, als de omvang en de groote verscheidenheid van het onderwerp vereischen; daar, »om de aanschouwingen en genietingen, welke men door een diep gevoel van de werken der Natuur in zijn binnenste ondervindt, levendig te schetsen, ook de rede zich steeds met die waardigheid en die verhevenheid behoort te bewegen, als met de majesteit en heerlijkheid der schepping overeenstemt."

Inleidende beschouwingen schetsen in breede trekken de verscheidenheid van het natuurgenot en de wetten des heelals, waarna eene juiste bepaling van de begrenzing en wetenschappelijke behandeling der zaak wordt vooropgesteld. Een werk, dat »het bereids erkende en zelfs dat, hetwelk alleen in den tegenwoordigen toestand van ons weten voor zeker, of in verschillende mate waarschijnlijk gehouden wordt, op-

sommen, en niet de bewijzen of betoogen daarvan leveren zoude, moet eenen anderen gang van denkbeelden volgen." Het behoort niet van het mindere tot het meerdere op te klimmen, maar, omgekeerd, van het geheel af te dalen tot de bijzonderheden. De wereldruimte levert dus de eerste stof van beschouwing. Getrouw aan dit beginsel, gaat deze niet van onze aarde of ons zonnestelsel uit, maar van de ver verwijderde nevelvlekken tot de sterrenwereld en ons zonnestelsel met zijne planeten, wachters en kometen. LEVERRIER had zijne schitterende ontdekking tijdens het schrijven van dit werk nog niet bekend gemaakt, en van den planeetgordel tusschen *Mars* en *Jupiter* was nog slechts één kleine planeet bij de vier vroeger bekende gekomen. Over de vallende sterren en luchtsteenen handelt HUMBOLDT met eene uitvoerigheid en naauwkeurigheid, overeenkomende met het kosmische belang dier raadselachtige asteroïden. Over het zodiakaal licht is hij vooral bevoegd te spreken, die het in de liniegewesten zoo schitterend zag en zoo naauwkeurig waarnam. Daarna klimt de Schrijver weder op tot de beweging van het zonnestelsel, en hetgeen desaangaande uit de eigene beweging van den sterrenhemel valt af te leiden. Ook hieromtrent heeft de rustelooze wetenschap weder hare grenzen uitgezet na het opstellen van deze voorzigtige en oordeelkundige opmerkingen. Voorts tot de aarde als ligchaam op zichzelve komende, worden hare gedaante, de algemeene verhouding harer oppervlakte, hare digtheid met dezer ongelijke verdeeling, haar warmtegraad, hare electrische en magnetische verschijnselen, de werkingen van hare inwendige massa in aardbevingen en vulkanen in oogenschouw genomen. Het laatste voert tot de uiteenzetting van hare bestanddeelen, de gesteenten, formatiën en petrefactiën. Na deze geologische opmerkingen volgt eene natuurkundige aardrijksbeschrijving in het algemeen, het vaste land, de oceaan, de dampkring met zijne verschijnselen; terwijl een algemeene blik op de bewerktuigde schepping, met den mensch als het heerlijkste besloten, het einde van dit Deel uitmaakt.

Uitvoeriger behoeft de inhoud niet te worden aangeduid. Men ziet er genoeg uit, wat men hier vindt, en het zij genoeg, om ieder, die dit allerbelangrijkste werk nog niet gelezen heeft, daartoe uit te lokken. Wij verlangen zeer naar het vervolg van deze met groote zorgvuldigheid bewerkte

vertaling, aan welke geene moeite gespaard is. Zij wordt vervaardigd met voorkennis en medeweten van den Schrijver, nagezien door den Hoogleeraar VAN DER HOEVEN, en verdient, gelijk ook de uitvoering, allen lof. Dat onze aankondiging meer de kleur eener lofrede dan van eene beoordeeling had, ligt in de voortreffelijkheid van het werk. Het portret van den uitmuntenden Schrijver is er een waardig sieraad van.

Histoire de l'entrée de la Reine mère du Roi très-chrétien dans les villes des Pays-bas, dans les provinces-unies des Pays-bas et dans la Grande-Bretagne. Par le Sr. DE LA SERRE, Historiographe de France. Nouvelle édition du texte, avec un nouveau Portrait de la Reine mère. Amsterdam, chez *J. M. E. Meijer*. 1848. 8vo. *f* 2-90.

MARIA DE MEDICIS, dochter van FRANÇOIS II, Groothertog van *Toscanen*, in 1573 te *Florence* geboren, huwde in 1600 HENDRIK IV, Koning van *Frankrijk*. Hare tijdgenooten noemden haar »doorluchtig in deugden, schrander van oordeel, beleefd van manieren." De nakomelingschap rangschikt haar onder de kwaadaardige, nijdige, listige, minijverige vrouwen. Haar huiselijk leven was eene aaneenschakeling van twisten en oneenigheden, schijnbare verzoeningen, wraakzuchtige plannen. Eens had zij de hand reeds opgeheven om haren koninklijken gemaal te slaan, toen SULLY tusschenbeiden trad. Hare heerschzucht evenaarde die van hare voorgangster CATHARINA: zij was niet minder slim en listig dan deze. Na den moord van haren man door de hand van RAVAILLAC (een moord, waaraan ook zij, volgens METTRAY, SULLY en RICHELIEU, medepligtig was) droeg het parlement haar het regentschap, gedurende de minderjarigheid van haren zoon, LODEWIJK XIII, op. Nu moesten SULLY, VILLEROY en TRANNIN hunne plaats in het kabinet aan den Pauselijken Nuntius, den Spaanschen gezant, pater COTTON en CONCINI, dien zij tot haren eersten minister en *maréchal d'Ancre* verhief, afstaan; het werk en de grootsche plannen van Koning HENDRIK werden vernietigd, het volk door belastingen gedrukt, de grooten niet gespaard, en burgeroor-

log was de bloedige vrucht van haar rusteloos en onvoorzigtig bestuur. Na de meerderjarigverklaring van LODEWIJK nam haar invloed allengskens af, en eindigde in 1617 geheel met den moord van CONCINI. LUYNES, een gunsteling des Konings, wist hare verbanning te bewerken, en eerst drie jaren later bragt de Kardinaal DE RICHELIEU eene verzoening te weeg, waarvoor zij hem in hare bescherming nam. Toen zij zijn magt en aanzien dagelijks zag stijgen, trachtte zij hem van het bestuur te verwijderen; doch zulks mislukte, en zij werd naar *Compiègne* verbannen, vanwaar zij de vlugt nam naar *België*, »door inheemsche oorlogen, dartel wanontzich, »spijtige wederwaardigheden," gelijk HOOFT schreef, »van »alle kanten gekorven." Te vergeefs poogde zij van dat oogenblik af zich met den Staatsdienaar en haren zoon te verzoenen; te vergeefs poogden zulks *Engeland* en de *Nederlanden*. »Je crois voir," schreef LOUIS LA VICONTERIE, (*) »AGRIPPINE assiégeant envain la porte de NÉRON; comme »elle, elle fut toute-puissante sous son fils; comme elle, ré»duite à dévorer des chagrins les plus cuisans; comme elle, »réduite à l'abandon loin de ce fils ingrat. — Elle ne mourut »pas d'une mort aussi violente qu'AGRIPPINE; mais LOUIS »XIII, mais son fils, grand Dieu! la laissa mourir de faim à »*Cologne* et a mérité le nom de parricide. Le sort épouvan»table de cette femme, qui avait joué un rôle si important, »remplissait tout le monde d'épouvante et de pitié. Cette »Reine, autrefois si puissante, employa toutes les instances, »toutes les supplications, toutes les humiliations pour se ré»concilier à ses derniers momens avec son fils. Il fut inexorable!"

In *België* werd MARIA DE MEDICIS overeenkomstig haren rang ontvangen, en vertoefde zij van 1631 tot 1638, in welk jaar zij naar de Vereenigde Provinciën vertrok, om de voorspraak van H. H. Mog. bij RICHELIEU en haar' zoon in te roepen. Omstreeks de helft der maand Augustus bevond zij zich te *'s Bosch*, vanwaar zij naar *'s Hage* schreef, »dat zij »vertrouwde, dat H. H. Mog. haar met die affectie zouden »willen zien, als zij altijd betoond hadden haar toe te dra»gen." De Staten, reeds eenige dagen te voren van haar voornemen, om deze gewesten te bezoeken, onderrigt, hadden den Graaf VAN CULEMBORG en den heer VAN BREDERODE benoemd, om haar te gaan complimenteren en salueren, en

(*) *Les Crimes des Rois de France*, p. 204, 205.

verder naar *Zeeland*, om zich naar *Engeland* in te schepen, of naar *'s Hage* te begeleiden; maar, voegden zij uitdrukkelijk in hun' lastbrief, »sonder nochtans deesen Staet in »eenich defroyement te engageren." Door bemoeijing van FREDERIK HENDRIK veranderden zij echter van besluit, en werd zij, »de Coninginne, daervan den lande soo veel faveur, »voordeel ende courtoisie genoten had, met alle distinctie, »soo groot een princesse verschuldigd, ontvangen, gerega»leerd en gedefroyeerd." In gezelschap van de Prinses van *Oranje*, die van *Savoïje*, mevrouw VAN BREDERODE, de beide gedeputeerden en een schitterend gevolg, bezocht zij de voornaamste steden van *Holland*, waar haar eene ontvangst wachtte »als die eener godinne, gelyck, ja noch bet dan aan »de Coninginne van *Sceba* door SALOMO was gesciet." Vooral vond zij te *Amsterdam* een onthaal, »zoo als toen noyt mensch »en wist, dat immer hyer de hoochste hoocheyde was gejont;" dat de dichtader van VONDEL, HOOFT, REAAL, TESSELSCHADE en vele anderen deed zwellen en vereeuwigd is door de *Medicea hospes* van BARLAEUS en de brieven van den Drossaard van *Muiden*. Eindelijk vertrok zij naar *Engeland*, waar zij luisterrijk ontvangen werd, doch slechts korten tijd vertoefde.

Onder haar gevolg was zekere JEAN PUGET DE LA SERRE, in 1600 te *Toulouse* geboren, een hoogst middelmatig dichter en prosaïst, meer door de Satyren van BOILEAU dan zijne eigene werken bekend, schoon die hem den titel van *Conseiller d'état* (*) en *Historiographe de France* bezorgden, maar hem geen der pensioenen, door COLBERT voor beroemde letterkundigen bestemd, kon doen verwerven. Men wil, dat CHAPELAIN zulks wist te bewerken, en dat dit de oorsprong zoude zijn van den *Chapelain décoiffé*, een gedicht, dat men achter bijna alle uitgaven van BOILEAU's werken vindt, schoon men vrij algemeen meent, dat deze het niet vervaardigd zou hebben.

Onder de meer dan honderd deelen, door zijne vruchtbare pen over zede-, letter- en geschiedkundige onderwer-

(*) Voor een handschrift. *Eloges de la voix publique présentés à sa Majesté très chrétienne* LOUIS XIV, *Roi de France et de Navarre, à l'honneur des Héros de son Armée triomphante en Hongrie*, noemt hij zich *Conseiller du Roi et Historiographe de France*. Dit handschr. is *chez M*** à l'Hôtel de Bullion* in 1785 voor 30 liv. verkocht. Zie *Dict. bibliogr.*, T. III, p. 26.

pen geschreven, vindt men er drie, welke eene nieuwe uitgaaf waardig zijn geacht; namelijk:

Histoire curieuse de tout ce qui c'est passé à l'entrée de la Reyne mère du Roy très chrestien dans les villes des Pays-bas, par le Sr. DE LA SERRE, *Historiographe de France. A Anvers en l'imprimerie Plantinienne de Balthasar Moretus.* 1632.

Histoire de l'entrée de la Reyne mère du Roy très-chrestien dans les Provinces Unies des Pays-bas etc. A Londres. — *Par* JEAN HAYWORTH *cet.* 1639.

Histoire de l'entrée de la Reyne mère du Roy très-chrestien dans la Grande-Bretaigne. A Londres cet. 1639.

In hoog gezwollen stijl en met *sesquipedalia verba* geeft DE LA SERRE in deze drie stukjes verslag van de ontvangst der Koninginne-moeder in *België*, *Holland* en *Engeland*. Zelfs zijn vriend FRANÇOIS-PAUL *de Lisola* (*), ook als schrijver, meer nog als diplomaticus bekend, erkent zulks in zijn lofvers:

»J'ay veu cette splendeur que tu nous veux descrire,
»Mais ton livre, LA SERRE, a de si doux attraits,
»Que les originaux cédant à tes portraits,
»J'eus bien moins de plaisir à la voir qu'à la lire."

Maar men oordeele zelf. In de opdragt van het eerste stukje (de beide andere zijn aan H. H. Mog. en den Koning van *Engeland* opgedragen) spreekt hij Hare Majesteit dus aan: »Je »denois cette Histoire à la posterité, pour faire voir aux siè»cles à venir que vous auez esté l'ornement du vostre; mais »d'vne façon si vnique, que ie leur laisse le deffy de repre»senter à nos nepueux vne Reyne qui vous ressemble. La »Memoire a beau ranimer les cendres de toutes ces femmes »illustres, dont les Poëtes ont chanté si hautement et le merite »et la Vertu, pour les faire reuiure en despit de la mort. »Vostre berceau sert de sepulture à leur renommée, puisqu'en »naissant Vous nous auez fait voir qu'il n'y auoit rien d'im»mortel en vostre sexe, que les vertus, les beautez, et les »graces, dont le Ciel, à l'enuy de la nature, vous auoit si »richement ornée." (HOOFT, die in gezwollenheid dikwerf voor DE LA SERRE niet onderdoet, noemt haar slechts »een »frisse ende welghedane jonckvrouwe, van ryper jeughdt;"

(*) Men kan over hem de *Biogr. Univers.* nalezen.

(*conf.* het portret van HONDHORST) »Que tous les peuples de »la terre publient donc a l'enuy que vous estes, non pas vne »des plus grandes Reynes du monde, car vos grandeurs n'ont »point de limites, et moins encore vne de plus parfaites Prin»cesses, qui fut iaimais, puisque vos merites tous adorables »ne scauroient souffrir de comparaison qu'avec eux mesmes; »mais bien que vous auez esté l'unique Espouse d'Henry le »Grand (?), et que vous estes encore l'heureuse (?) Mère »de Lovis le Jvste (?): ou plutost, pour comprendre toute »vostre gloire par vostre seul nom glorieux, que vous estes »Marie de Medicis, puisque c'est le nom propre aujourdhuy »de tout ce qu'il y a de deuin sur la terre."

Toen zij in *Avesnes* kwam, liep het volk van alle kanten haar te gemoet, om haar te zien »et en effect leur enuie »estoit fort lou'able, puisque sans courre le monde ils pou»uoient contempler en elle seule toutes en les merueilles."

»Le Baron de Gulsprey porta le premier compliment de la »Reyne à son Altesse, pour la remercier des honneurs, qu'elle »auoit receus dans sa ville d'*Avesnes*. Le chois que sa Maiesté »fit de sa personne, est vne preuue surabondante de son merite."

Toen zij die stad verliet, gaf zij den Baron DE CREVECOEUR een' diamant. »Je ne vous diray," merkte DE LA SERRE aan, »pas son prix, puisque la main qui le donne, le met hors »d'estime: il me suffit de vous ramenteuoir, qu'vne grande »Reyne ne faict jamais de petis présens."

»Messieurs les trois Estats (te *Mons*) furent saluer aussy la »Reyne, et chasgne compagnie auoit vn Chef qui portoit la »parolle pour tous ensemble, comme si ne pouuant accroistre »ny leur zele ny leur affection, ils se fussent mis en peine de »treuuer un artifice pour augmenter le nombre de leurs deuoirs."

Op die wijze gaat DE LA SERRE steeds voort. Van de *Chanoinesses de Monts* gewagende, schrijft hij: »Toutes se treu»uerent vestues de leurs beaux habits blancs, dont la façon »doucement graue et maiestueuse attiroit des respects et des »submissions des plus orgueilleux. De vous dire aussi qu'elles »portoient des fraises à l'Espagnole, auec un voile blanc sur »la teste, qui leur couuroit a demy le visage, sçachant bien »que la moindre partie auoit autant de pouuoir que le tout; »ie crains que ces ornemens estrangers ne vous les réprésen»tent desia trop belles pour vostre repos. Imaginez vous en »passant la perfection de leurs beautez, puisque la blancheur

» faeroit pareistre si noirs leurs voiles blancs, qu'à peine pouuoit » on se persuader qu'ils l'eussent jamais esté."

Evenwel de Koningin is altijd de schitterende zon, die over alles, wat haar omringt, hare liefelijke stralen spreidt. Al wat door hoffelijkheid, galanterie en smaak uitschittert, omringt haar en wordt door haar overtroffen. Die de werken van SCUDERY, D'URFÉ, CALPRENÈDE bewondert, zal zich ook in die van DE LA SERRE verlustigen. Zoo schitterend en rijk de woorden zijn, zoo arm zijn de zaken. Een geraamte in een prachtig kleed! Zonder de uiterste verveling zal wel geen man van smaak die herhaalde beschrijvingen van inhalingen en feesten, en die gedurig wederkeerende harangues, » toegemaakt met laffe vlyery en walgelyk van uitheemsche » soetigheid," lezen. Telkens komt hetzelfde in een ander gewaad terug, terwijl de namen wonderbaarlijk worden verminkt. Minder hoogdravend wordt MARIA's ontvangst in ons vaderland beschreven. De Schrijver geeft echter weinig meer, dan men bij BARLAEUS, BEVERWIJCK, BALEN, CAPELLE, WAGENAAR, AITZEMA en elders vindt opgeteekend. Zelfs de verzen van SCRIVERIUS, in het werkje gevlochten, zijn in diens *opera anecdota philologica et poetica, Trajecti ad Rhenum* 1737, in 4to. te vinden. Slechts eenige aanspraken, die niet in Stedebeschrijvingen zijn opgenomen, trekken de aandacht. Ook de voornaamste bijzonderheden van MARIA's verblijf in *Engeland* zijn uit de Engelsche Geschiedschrijvers, vooral uit de *pictorial history*, bekend. Men weet, hoe zij door de *Britten* gehaat werd, en dat het volk het paapsche wijf, de afgodendienares, zoo als het haar noemde, voor de oorzaak der pest hield, die juist begon te woeden.

Volgens de zeer belangrijke inleiding, waarin over de zeldzaamheid dezer werkjes van DE LA SERRE gehandeld wordt, is dat over MARIA's komst in *Groot-Brittanje*, in 1775 herdrukt, *illustrated with cuts and english notes*. Wij willen niet beslissen, in hoe verre een herdruk dezer geschriften noodzakelijk was; maar gelooven niet, dat dergelijke lectuur in den smaak valt van het gewone publiek, en meenen, dat de geleerde, die over deze periode mogt willen schrijven, deze bron wel zou kunnen derven. Wij danken den uitgever voor het portret der *Reine mère* naar de originele schilderij van GERARD HONDHORST en voor de *historia literaria* in zijn: *Un mot sur cette nouvelle édition.*

Handleiding voor Kweekelingen, aankomende en jeugdige Onderwijzers; door H. HEMKES, KZ., *Hoofdonderwijzer te Voorburg. Tweede Druk. Te Groningen, bij* J. Oomkens, Jz. 1847. *In gr.* 8*vo. f* 1-80.

Wie in het bezit is van het bij herhaling uitgegevene, *Kort overzigt der leer van de opvoeding en het onderwijs, voornamelijk met toepassing op de lagere scholen, door* B. BRUGSMA, zou ligtelijk het denkbeeld kunnen opvatten, dat hij den arbeid van HEMKES, dien wij bij dezen aankondigen, zeer goed kon missen. Evenwel zou hij zich hierin niet weinig bedriegen; want beide werken staan uitnemend goed naast elkander, en het eene maakt het andere niet overtollig. Er is, ja, onderscheid tusschen beide: BRUGSMA schreef meer voor reeds eenigzins gevormde onderwijzers, en geeft veel, zeer veel, dat ook de herhaalde en ernstige overweging van meer bejaarden overwaardig is; HEMKES daarentegen gaat niet zoo diep, en schrijft voor aankomende en jeugdige onderwijzers; maar hetgeen hij geeft is ook voor dezen dadelijk bruikbaar, en, wat hier van het hoogste belang is, het is tevens zoo geheel practisch, en zoo vol schoone en degelijke opmerkingen, dat ook de gevestigde onderwijzer zijn werk met vrucht ter toetsing en beoordeeling van zijne eigene handelingen zal kunnen bezigen. Willen jeugdige onderwijzers onzen raad opvolgen, dan zullen zij *eerst* het boek van HEMKES ijverig bestuderen en *daarna* het werk van BRUGSMA ter hand nemen, ter volmaking van hunne vorming als onderwijzers; alles evenwel onder de leiding van ervarene pædagogen, want zonder deze zullen zij ook met beide boeken het gewenschte doel niet bereiken. Wetenschappelijke kennis alleen is toch niet voldoende. Men moet er bij weten, hoe men, naar opvoedkundige grondbeginselen, het aangeleerde voor de kleinen zal dienstbaar maken, opdat het onderwijs grondig zij, en niet besta in het aanleeren van doode wetenschappelijke vormen. En dit zal de jeugdige onderwijzer, zonder nadere voorlichting, ook uit deze *tweede, aanmerkelijk verbeterde en vermeerderde Handleiding* van HEMKES nog *niet* leeren. Naar ons gevoel ontbreekt er iets aan dezelve, waardoor hare waarde minder wordt, dan zij had kunnen zijn. Wij willen het opgeven.

Teregt zegt TALSMA, in zijn *Wijsgeerig Onderzoek*, bl. 81: »Het is voor elken onderwijzer van belang, een duidelijk begrip »te hebben van den gang, welken hij in al de verschillende »voorwerpen van onderrigt heeft te volgen, opdat hij in de ge»heele ontwikkeling des kinds de Natuur volge, van trap tot trap »verder ga, geene sprongen make of hier of daar eene gaping »late, hetwelk voor de wezentlijke vorming van het kind al»lernadeeligste gevolgen heeft." Hieraan nu hapert het onzen aankomende onderwijzers wel het meest. Het is dus niet genoeg, hun te bewijzen, dat de weg, dien zij tot nog toe bewandelden, niet de regte was; die regte weg moet hun tevens worden aangewezen, opdat zij hem volgen kunnen. Maar juist dit laatste en onzes inziens meest noodige doet HENKES niet. Hij zegt wel overal veel waars en voortreffelijks; maar hij heeft verzuimd bij elk leervak ook den leergang op te geven, die tot nog toe voor den besten gehouden wordt, opdat de jongelieden zich daaraan zouden kunnen vasthouden tot dat hun iets beters gegeven werd. Bedriegen we ons niet, dan is dit een gevolg van HENKES streven naar vrijheid. »Men kan," zegt hij bl. 49, »zich niet gemakkelijk aan die ban»den leggen, in welke eene methode gekneld is. Evenwel »is het volgen eener bepaalde en doelmatige leerwijze den »jongen onderwijzer aan te bevelen." — *Methode* en *leerwijze* zijn hier synoniemen; maar een weinig vroeger lezen wij: »Door methode verstaat men den gang, langs welken, »en de wijze, waarop men een bepaald vak onderwijst." Dit is noch juist, noch duidelijk. Liever hadden wij hier eene beschrijving of bepaling gelezen van hetgeen verstaan wordt door *leerwijze*, *leergang* en *leervorm*, benevens eene aanwijzing van derzelver nuttigheid en noodzakelijkheid. Dan zou hij welligt niet gezegd hebben hetgeen nu onmiddellijk volgt: »voor ieder vak van onderrigt bestaan verschillende metho»den, voornamelijk (?) voor het lezen en schrijven. Bezwaar»lijk zal men echter iemands methode bepaaldelijk kunnen »volgen, en zich geheel naar dezelve kunnen regelen." Wij houden het er trouwens voor, dat men, bij het kiezen van eene leerwijze, wel vrij kan zijn ten aanzien van derzelver *vorm*, maar geenszins ten opzigte van den *leergang*; want elke goede leergang stemt overeen met de ontwikkeling van de menschelijke natuur, en zoo min er nu in de laatste aan eenige verandering te denken valt, zoo min kan er ook in de rigting van eenigen leergang willekeur bestaan. HENKES

zelf schijnt dit gaaf toe te stemmen. Bij het leesonderrigt geeft hij aan de *klankmethode* de voorkeur, doch zegt bl. 95: »*Vooreerst* legge men zich niet te zeer aan banden en »men volge de *leerwijze* niet slaafs;" en bl. 96: »*Ten derde* »wachte men zich voor overhaasting. Men volge *den gang*, »in de methode aangewezen, *met juistheid en naauwgezet-* »*heid*. De klankmethode is eener ladder gelijk, waaruit geene »enkele sport kan gemist worden, zonder tot groote moeije- »lijkheid aanleiding te geven." Even zoo is het bl. 110, ten aanzien van het schrijfonderrigt: »Geene volgende oefening »behoort aangevangen te worden, vóór dat men in de vorige »volledig bedreven is;" en bl. 146: »*De gang* van het on- »derwijs in het rekenen is eene keten, waaruit geene enkele »schakel kan gemist worden." Uit andere verschijnselen daarentegen zou men kunnen opmaken, dat HEMKES nog niet ten volle overtuigd is, dat *dit* voor eene algemeene waarheid moet gehouden worden; want noch in het vervaardigen van schriftelijke opstellen, noch in de taalkunde, rekenkunde, zang- en onderwijskunde, kan men zeggen, dat hij een' onderwijskundigen *leergang* houdt. Hij zegt wel, bl. 50: »Beter »voldoen de opgaven, wanneer zij de bijzondere punten orde- »lijk aanwijzen en geregeld opnoemen, waartoe men zich op- »eenvolgend kan bepalen;" maar dit laatste treft men in deze *Handleiding* niet aan. Men vergelijke eens hetgene BRUGSMA en HEMKES H. XI zeggen van de opeenvolgende praktische oefeningen in het vervaardigen van schriftelijke opstellen, en men zal zich overtuigen, dat deze bij HEMKES den naam van *leergang* niet kunnen dragen, omdat er geene juiste opklimming in de opeenvolgende oefeningen gevonden wordt. Met hetgene hij H. XII zegt van het onderwijs in de taalkunde is het even zoo. Alles, wat dáár gezegd wordt, is ja overwaardig om gelezen en behartigd te worden; maar het zijn enkel bijzaken, die wel op den weg van den leergang liggen, doch het is niet de leergang zelf. Daarentegen is weer hetgene HEMKES H. XIII van het rekenonderwijs zegt meer, en beter zelfs, dan hetgeen BRUGSMA en anderen gegeven hebben. Buiten twijfel heeft hij hier, gelijk hij ergens zegt, uit zijne school en niet van de studeerkamer geschreven. Het XIVde Hoofdst., waarin gehandeld wordt over het onderwijs in het zingen, is daarentegen weer van veel minder gehalte en zal wel van onderscheidene kanten weersproken worden. Ook hier is geene geregelde opklimming in de oefe-

ningen. Alleen bij het aardrijkskundig onderwijs, bl. 172 en 173, ontdekt men eenen leergang; doch deze is slechts kort omschreven, korter nog dan bij BRUGSMA, en waarschijnlijk voor aankomende onderwijzers onvoldoende om op de hoogte te komen, waarop zij staan moeten. En hier was zoo veel partij te trekken geweest van het opstel van eenen ongenoemde, *over den leergang bij het onderwijs in de Aardrijkskunde*, medegedeeld door de *Nieuwe Bijdragen* voor Junij en Julij 1837, bl. 487 tot 515, en 589 tot 611. Bij deze gelegenheid willen we het aan allen aankomende en reeds gevestigde onderwijzers op nieuws ter lezing aanbevelen.

Eene andere bedenking, welke wij op den arbeid van HEMKES te maken hebben, is, dat, bl. 16, de stoffelijke bedoeling van het onderwijs *te zeer* vooruitgezet wordt. Hij voegt er wel bij, dat het onderwijs *ook* een hooger doel heeft, om het hart van den mensch te stemmen tot alwat edel, goed en loffelijk is, enz.; doch dit heeft meer betrekking op de vorming van het *gevoel*-vermogen, en dus op eene andere kracht des geestes dan waardoor de wetenschap wordt opgenomen. Beoefent men de wetenschappen alleen om het stoffelijk voordeel, dat zij aanbrengen, dan bewandelt men een' verkeerden weg, en loopt gevaar, dat in den burger de mensch verloren ga. Ook hier houdt Ref. de zijde van BRUGSMA en van de Wet.

Deze aanmerkingen, welke wij niet hebben willen terughouden, verhinderen intusschen niet, dat wij den arbeid des Heeren HEMKES met ruimte allen aankomende en jeugdige onderwijzers aanbevelen, als een handboek, waaruit zij zeer veel goeds kunnen leeren; terwijl de gemakkelijkheid, waarmede het zich laat lezen, onwillekeurig aantrekt, en te weeg brengt, dat het boek toegankelijk is voor allen.

Het Hollandsche Schilder- en Letterkundige Album. Verzameling van oorspronkelijke steenteekeningen en gemengde lektuur, in proza en poëzij, der voornaamste Schilder- en Letterkundigen in Nederland. Opgedragen aan Z. K. H. den Prins van Oranje. Uitgegeven en gelithographieerd ter Kon. Steendrukkerij van C. W. KIRLING, *te 's Hage*, 1848. *1ste Aflevering. Per jaargang f* 12-:

Zoodra wij de aankondiging van dit Album, als een vervolg op het plaatwerk de Hollandsche Schilderschool, lazen, juichten wij het plan van den Uitgever met belangstelling toe, en waren zeer benieuwd de eerste Aflevering van een werk te zien, zoo als wij er tot nog toe geen zouden bezeten hebben. Het beloofde vrij wat schoons en smaakvols: eene Verzameling van oorspronkelijke steenteekeningen en gemengde lektuur in proza en poëzij, der voornaamste Schilders en Letterkundigen in *Nederland*. Dit hield de verwachting bij ons hooggespannen, en wij zagen reikhalzend naar de eerste Aflevering van het Hollandsche Schilder- en Letterkundige Album uit.

Zij verscheen, en ook de tweede ziet het licht; en wij zijn dus eenigermate op de hoogte, om over den inhoud, de gehalte en den aard des werks te kunnen oordeelen. Wij vinden hier het werk van Mannen, in de letter- en schilderkundige wereld door hunne voortbrengselen beroemd: of nu het op den steen geteekende, naar het oordeel van deskundigen, in waarde gelijksta met hetgeen ons op het papier wordt te lezen gegeven, moeten wij grootelijks betwijfelen; ons komt de tekst der Schrijvers gelukkiger voor, dan de kunst der Teekenaars. Wij zullen niet in het breede over de hier voorkomende stukken uitweiden, maar opgeven wat wij hier vinden en onze aanmerkingen met bescheidenheid mededeelen.

Wij treffen in de eerste Aflevering 1.) eene bijdrage aan van Mr. J. VAN LENNEP, *de twee Pistoolschoten*; een op diens eigenaardige wijze geschreven historisch verhaal, dat ons den geschiedonderzoeker doet kennen, zoo regt geschikt ter nasporing en mededeeling dier zoogenoemde kleinigheden in onze geschiedenis, die te allen tijde getuigen van dat waakzaam bestuur over ons Vaderland, waaraan zoo menigwerf het behoud van den geheelen Staat is te danken geweest. De Heer VAN LENNEP wijst ons hier op de bijzonderheid, die bij den overtogt van den *Rijn*, in 1672, door het Fransche leger, voorviel, waar een ontijdig pistoolschot, welligt door een' van wijn verhitten Franschen gezagvoerder gelost, de, na dappere tegenweer, zich krijgsgevangen gegeven hebbende *Friesen* de reeds neêrgeworpene wapens weder deed opvatten, waardoor een vreeselijk, niet te stuiten bloedbad ontstond en eene groote slagting onder het Fransche leger werd aangeregt; terwijl een tweede schot, een pistool der onzen, den

arm van CONDÉ verbrijzelde, door welke schijnbare toevalligheden aan *Nederland* de eerste redding in den hoogen nood dier tijden werd aangebragt. Teregt eindigt de Dichter zijne bijdrage met te zeggen: »het schot, door LONGUEVILLE gelost, had het sein tot den moord gegeven: het schot, gelost door OSSENBROCK, wierp CONDÉ, de ziel des Franschen legers, voor twee maanden op het ziekbed neêr: het plan tot verrassing van *Amsterdam*, door hem gevormd, werd, toen hij van het krijgstooneel was afgetreden, als eene hersenschim ter zijde gesteld — *Amsterdam* was behouden, en, door *Amsterdam*, de onafhankelijkheid der *Nederlanden*." Het stukje is levendig en schilderachtig geschreven en opent waardiglijk de eerste Aflevering van dit Album. Wie over deze gebeurtenis, in verband beschouwd met de redding des Vaderlands, en als den uitslag van den eersten, maar ook bijna eenigsten strijd, die op vaderlandschen bodem tusschen de *Fransche* troepen en de Staatsche geleverd werd, iets meer wenscht te weten, kunnen wij wel aanbevelen: *de overtogt van* LODEWIJK XIV *over den Rijn*, door C. C. HELDRING, in de *Bijdragen voor Vaderl. Geschied. en Oudheidkunde* van IS. AN. NIJHOFF, Iste Deel; en de voorlezing van I. A. N.: *De vereenigde Nederlanden, in* 1672 *door laakbare onvoorzigtigheid den val nabij gebragt, door de Goddelijke Voorzienigheid zigtbaar behouden*, in het IIde Deel van genoemde Bijdragen te vinden. Zulke nasporingen zijn voor den beoefenaar onzer Geschiedenis van het hoogste aanbelang; en om ze op te delven kan, nevens die van NIJHOFF zelv', wel geen bekwamer hand dan die van VAN LENNEP gevonden worden. Welk een' invloed het gebeurde aan den *Rijn* op *Frankrijk* zelf uitoefende, blijkt (dat wij dit hier in het voorbijgaan aanstippen (uit hetgeen Madame DE SÉVIGNÉ, nadat zij op den 13 Junij geschreven had: »*On ne cesse de rire depuis le matin jusqu'au soir*," op den 20 daaraanvolgende schreef: »*Vous n'avez jamais vu Paris comme il est: tout le monde pleure, ou craint de pleurer.*"

2.) vinden wij, van den Heer L. R. BEYNEN, *Raphaël;* eene welgeschrevene en waardige hulde aan den kunstenaar van *Urbino*, die een JULIUS II en LEO X tot beschermers had; aan wien de versiering van het Vatikaan werd toevertrouwd, en van wien wij elders lazen: »Zijn eerste stuk, dat het CHRISTUS-*kind* maalde, tot op het laatste, waarin hij den CHRISTUS, als Zoon der Godheid, in desselfs verheerlijking

schilderde, voert u tot eene juiste tijdrekening en geschiedenis van zijn gansche leven." De Heer BEYNEN wijst met veel kennis en smaak de plaats aan, die RAPHAËL in de Christelijk-Catholijke kunst beslaat, als Christelijk kunstenaar, die op eene onnavolgbare wijze de klassieke kunst heeft dienstbaar gemaakt aan het Christelijk idealisme; en dat in hem de Grieksche waarheid van het natuurlijke leven verwerkt is en heerlijk aangewend tot volmaking van de Christelijk-Catholijke kunst der Middeleeuwen. Ref. herinnert zich eene voorlezing over de kunstverdiensten van RAPHAËL door den Hoogleeraar KONIJNENBURG, mede zeer lezenswaardig. De Hoogleeraar zegt daar ook teregt: RAPHAËL bleef *Griek* te midden van *Rome's* Christendom. De Schilder, in den edelen geest des Christendoms opgevoed, drong door tot het gansche wezen van kerkleer en tijdkring; en uit dat oogpunt beschouwd stelt ook BEYNEN ons met de levendigste trekken voor, dat, daar de Christelijke kunst bevalligheid en de Grieksche goddelijken ernst miste, RAPHAËL beide karaktertrekken, op eene onnavolgbare wijze in zijne meesterstukken ineengesmolten, te aanschouwen gaf. Zoo wel voor de kunst, met betrekking tot het tijdvak, waarin RAPHAËL leefde, als voor de in het licht plaatsing van het verheven talent des kunstenaars, is deze bijdrage, in vele opzigten, belangrijk en lezenswaardig.

3.) De Heer S. J. VAN DEN BERGH gaf een gedicht, getiteld: *Het Weesmeisjen.* De variatiën, die op dit thema kunnen gemaakt worden, zijn zeer verschillend. Hoe velen onzer dichters bezongen de *wees* niet in menigen levenstoestand! BILDERDIJK, TOLLENS en anderen deden het op roerenden toon. Het *Weesmeisjen* van VAN DEN BERGH wordt door hem voorgesteld als het gesticht te verlaten en beangst te zijn voor de toekomst, die haar wacht, daar zij, bij het uitgaan uit het herbergzaam verblijf vermeent, nergens schut, of troost, of hulp, maar wel menig drukkend kruis en menigen bitteren beker te zullen vinden, ook zelfs bij hare bloedverwanten. Ref. vindt dit van het weeskind wel wat al te zwaarmoedig, en zou er vrede meê hebben, wanneer de Dichter haar dien somberen toon had laten aanslaan, om nader, in den loop van zijn gedicht, eene voor haar verrassende uitkomst en hope te laten invloeijen, waardoor zij het uitzigt geopend zag van niet als verstootene rond te dolen. Doch hiervan treffen wij niets aan; het vertrouwen op den Vader der weezen wordt

hier, zoo als dit bij dergelijke onderwerpen doorgaans, en regt Christelijke, het geval is, aanbevolen, welke Christelijke zin en gemoedelijke ernst van KLARA dan ook eenvoudig en hartelijk geteekend is. Wij vinden het vers gerekt; het boeit daardoor minder, en, hoe bevallig het *descriptive* ook zijn moge, langwijligheid doet er de waarde van verminderen. Wij begrijpen zeer goed, dat het hoogstmoeijelijk is een gedicht te maken, zóó puntig, zóó naïf, zóó schilderachtig en eenvoudig schoon, dat bijna ieder couplet geschikt zou wezen voor eene illustratie of schilderijtje; doch wij nemen de vrijheid te zeggen, dat wij meermalen gelukkiger verzen van den Heer VAN DEN BERGH gelezen hebben.

Laatstelijk wordt in deze Afdeeling door den WelEerw. H. VAN SENDEN geleverd een kort overzigt van het onlangs verschenen dichtstuk van H. A. HEIJER, getiteld: HEEMSKERK. Gemelde Dichter is reeds gunstig bekend door zijn, vóór eenige jaren, uitgegeven gedicht *de Boekanier*. (Zie de beoordeeling van dat stuk *Vaderl. Letteroef.* 1840, N°. IX, bl. 383.) De Heer VAN SENDEN doet ons op eene smaakvolle wijs den gang van het gedicht kennen, stoffeert zijne beschouwing met er een aantal sieraden uit mede te deelen, en kiest die, waar HEEMSKERK als *jongeling*, als *echtgenoot* en als *vlootvoogd* optreedt. Die met dit poëtisch voortbrengsel van HEIJER niet mogten bekend zijn, zullen, na het overzigt van VAN SENDEN gelezen te hebben, wel verlangen er nader kennis mede te maken. Moeijelijk, voorwaar is het, nog na TOLLENS en BOGAERS een gedenkteeken voor HEEMSKERK op te rigten; doch de Heer HEIJER heeft waardig zijne *immortelles* geweven in de kransen, door beide genoemden voor den dapperen vlootvoogd gevlochten. Wij bedanken den Heer VAN SENDEN voor deze bijdrage. Het zal ons aangenaam zijn, hem nogmaals in het Album te zien optreden; maar dan hebben wij één verzoek: liever, hoe goed, ja schoon ook, geen overzigt van het werk van anderen, maar werk van den Man zelven, die zoo grondig en voortreffelijk over vakken van wetenschap en letteren de pen kan voeren, en wiens rijkdom van kennis en belezenheid het letterkundig gedeelte van het Album op eene uitstekende wijze zal kunnen verrijken. Wij hopen den Schrijver van de *Alpenrozen* dan nog wel eens nader hier te ontmoeten: zijne pen beschrijft zoo waar, zoo bevallig, zoo levendig en boeijend, dat stift of penseel op

steen of doek in juistheid van teekening, in kleur en effect er soms bij moet achter staan.

En nu willen wij onze gedachten nog kortelijk over de oorspronkelijke steenteekeningen mededeelen.

Die van den Heer CH. ROCHUSSEN behoort bij het verhaal van Mr. VAN LENNEP. ROCHUSSEN is een geestig teekenaar en heeft daarvan vele proeven geleverd. Een *geestig* teekenaar is echter nog geen naauwkeurig (*correct*) teekenaar; en daarom, hoezeer de compositie niet kwaad is, laat de teekening der figuren veel te wenschen over. Jammer ook, dat er zoo weinig bepaald hoofdlicht in is, waardoor het geheel niet dat *effect* oplevert, dat het anders voorzeker doen zoude. Wij raden den Heer ROCHUSSEN aan, ook wat meer WOUWERMAN, HOPPENHOUT, VERSCHUUR en andere paardenteekenaars te bestuderen; dan zal hij, buiten twijfel, zulk een dier niet meer op steen brengen, als wij hier op den voorgrond zien liggen. De *attitudes* der ruiters zijn vrij goed en de *pose* van den, voor in het stuk, het pistool lossenden krijgsman is ongedwongen en natuurlijk. De geheele voorstelling had echter degelijker en pikanter van licht en bruin, kunnen zijn. De figuren op den achtergrond bevatten een' rommelhoel, die weinig beteekent. Dat men er toch eens van terug kwame, om alles op den tweeden en derden grond zoo maar neêr te flansen, alsof het geene deelen waren, die de schoonheid van het geheel moesten vermeerderen en volmaken! Men behoeft daartoe de uitvoerigheid niet van DOU; maar men zie, wat, in het *genre*, waarvan hier sprake is, PHILIP WOUWERMAN, HUGTENBURG en anderen verrigt hebben. Eene getrouwe studie der Natuur zal voorts in alles, bovenal, kunnen van dienst zijn.

Het *Weesmeisjen* van den Heer CHIMAIR VAN OUDENDORP, behoorende bij het gedicht, bevalt ons niet. Het figuurtje is stijf en misteekend. De gelijke lijn van regter arm en regter dij en been duiden weinig kennis van goede compositie aan. Het kopje is niet edel maar arm aan uitdrukking, en in het geheel is het heeldje gewrongen en zeer onvast van omtrek. De teekenaar is in de perspectief geslaagd: het donkere middelfond verhindert echter het effect en de wijking; het schiet te veel vooruit en benadeelt.

Het wintertje van den Heer SCHELFHOUT is é*n* de SCHELFHOUT. Vlugtig en luchtig, los en lief is het daar neêr geschrapt, en draagt wel het *cachet* van den Meester. Het

schaatsen rijdend mannetje vliegt eer wel wat in de lucht dan dat het op het ijs voortglijdt. Het figuurtje kon wel wat minder krachtig geweest zijn: dat zou aan het wintertje veel goed gedaan hebben.

Wanneer wij nu ten slotte alles zamen vatten, dan juichen wij, gelijk wij reeds zeiden, de onderneming van den Heer KIRLING toe. Zij zal ons in het bezit kunnen stellen van menig geschied-, letter- en dichtkundig voortbrengsel van Mannen, die uit de goudmijn huuner kennis en veelwetenschap en uit den schat huuner kunsttalenten veel schoons kunnen leveren. Mannen als TER HAAR, VAN LENNEP, VAN OOSTERZEE, VAN SENDEN, TOLLENS c. a. droegen in de beide Afleveringen reeds het hunne bij. Ons Vaderland bezit nog vele anderen, die het voorbeeld van bovengenoemden voorzeker zullen willen volgen. Wij wekken hen daartoe op; zoo mogen wij ook van hunne hand nu en dan een blaadje in dit Album beschreven of met de voortbrengselen van hun kunsttalent verrijkt zien. Op alles moge intusschen de stempel gedrukt zijn van dien smaak voor het ware en schoone, die, door alle tijden heen, toonen kan, dat onze Dicht- en Letterkunde, wars van vreemden tooi of opschik, dat eigenaardige karakter bezit, waardoor zij voor gevoel en verbeelding, voor de vorming van geest en gemoed, eene waardige plaats bekleedt op het gebied van waarachtige zedelijke beschaving en veredeling, en van liefde voor Vaderland en nationaliteit. Zoo zal, indien de teekenaars den uitgever maar niet met een luchtig schetsje tevreden stellen, maar met zorg en naauwkeurigheid hunne kunst op den steen brengen, nog menig tafereeltje, dat de vaderlandsche kunst tot eere kan verstrekken, dit Album versieren. De roem van veler talenten zal er door verhoogd, de onderneming van den Heer KIRLING er door bevorderd, en het genoegen der besitters van het Album er door vermeerderd worden.

Wij vreezen, dat het papier weldra behooren zal tot dat, wat spoedig geel en wankleurig wordt: de Uitgever zij ook hierop bedacht.

Wij hopen in het volgende Nommer verslag van de tweede Aflevering te geven.

Jakob. Een Verhaal uit het tijdvak der Apostelen, door C. VAN SCHAICK, *Predikant te Dwingeloo. Te Amsterdam, bij* G. J. A. Beijerinck. 1847. *In gr.* 8*vo.* 439 *bl.* *f* 4-40.

Het tijdvak van dezen Roman is eenige jaren vroeger, dan dat van *Naomi*. (*) Ook staan de Christenen hier meer op den voorgrond; of, beter gezegd, het geheele verhaal heeft eene Christelijker houding, zelfs met aanhaling van geheele plaatsen uit het N. V., welke hier in den mond der Apostelen worden gelegd. Ook nog andere personen uit de Bijbelsche geschiedenis treden er op; zelfs van MARIA, de Moeder des Heeren, wordt het sterven beschreven, en de Kerkvergadering *Hand.* XV in het verhaal ingevlochten. Dat geeft buiten kijf meer leven aan de voordragt. Wanneer wij personen of gebeurtenissen, ons van elders bekend, alzoo sprekende en handelende ontmoeten, wordt, indien hun karakter en hunne geschiedenis ten minste niet zijn mishandeld, de belangstelling opgewekt, en de begoocheling, die het verdichte als waar wil doen voorkomen, bevorderd. Zelfs hadden wij daarin minder spaarzaamheid begeerd; want er is nog bruikbare stof genoeg in de geschiedenissen des N. V., te bruikbaarder in een verdicht verhaal, omdat de historische vinger ze maar even heeft aangeroerd en het veld voor de verdichting te ruimer gebleven is. Immers, is aan de geschiedenis van JOZEF b. v., schoon nog zoo vele eeuwen ouder, zonder den grofsten wansmaak niets te romaniseren, omdat de geschiedenis zijne lotgevallen met uitvoerigheid teekent. Bruikbare figuren (dit woord zij ons vergund) zijn MALCHUS, van wien het eene zeer natuurlijke en zeer interessante voorstelling zou zijn, dat hij, door het aan hem verrigte wonder en de opvolgende gebeurtenissen met JEZUS, tot het geloof in den Heiland ware gebragt, waardoor hij dan de type zou zijn geworden van dezulken, als er ook nog wel in het vijftiende jaar na 's Heilands hemelvaart te *Jeruzalem* zullen zijn geweest, die als *autopten*, door het zien of zelfs ook wel ondervinden van JEZUS' wondervermogen, hebben geloofd in Hem, om de werken, die Hij deed; voorts een of meer wachters aan het graf (daar hier ook Christelijke Romeinsche krijgslieden ten tooneele komen); van de vrouwen, die door den Heer bij zijne wegleiding naar *Golgotha* met eene roerende toespraak waren vervaardigd, en meerderen. Hoe treffend b. v. hadde het geweest, indien eens eene nu bejaarde moeder tot haren nu volwassen zoon hadde gezegd: »Toen gij nog een kind waart, nam Hij u, met eenige andere kinderen,

(*) Zie ons Tijdschrift, N°. V.

met onbeschrijfelijke minzaamheid op den schoot; en ofschoon gij anders schuw waart van vreemden, de aanblik van zijn minzaam gelaat deed die schuwheid eensklaps verdwijnen. En Hij legde u de hand op het hoofdje en zegende u." — »Hoe! de Verheerlijkte heeft mij gezegend? Mij toegesproken? Mij gewiegd op zijne knie? enz. Dat *intuitive* (wij gaven slechts een wenk) ontbreekt in *Naomi* nog veel meer; maar hier ook te veel.

Eigenlijken knoop of romantieke intrigue zoeke men er niet in. De hoofdpersoon is een Christen uit de Joden, (het herhaalde *uit de voorhuid* en *uit de besnijdenis* is vrij smakeloos) wiens karakter en gedragingen het beeld zijn van de hartverheffende en hartreinigende kracht des Christendoms, vooral ook onder de vervolgingen en gevaren, zoo als die destijds de gemeente van de zijde der Romeinen en vooral van de Joden dreigden. Het beeld van dien bitteren geest in den Joodschen Raad, die het helsche doodvonnis tegen JEZUS doordreef, vindt men in *Rabbi* EPHRAÏM tot een uiterste gedreven, dat helaas! geene overdrijving is. Meer bevredigd zou het ons gevoel hebben, indien de Schrijver hadde kunnen goedvinden, de ijskorst om het hart van dezen verstokte te doen smelten door de liefde van zijnen zoo zwaar vervolgden neef, zoodat hij er door tot nadenken en tot de gemeenschap des geloofs ware gebragt. Het behoefde daarom nog geene zoo snelle bekeering te zijn als die van ELISABETH, die wel wat geforceerd is; ten minste wij betwijfelen, of het wel waarschijnlijk zij, dat de vrouw, die vroeger zoo tegen het Christendom was ingenomen, en in de bestrijding van hetzelve uit een Joodsch standpunt zoo goed onderlegd, weinige weken na het omhelsd te hebben reeds als Diakonesse in plaats van de Moeder des Heeren wordt verkozen. Op kleine misslagen willen wij nu niet uitvoerig letten. Anders — dat de vriendschap tusschen MARIA en JOHANNES »aan den voet van het kruis was aangeknoopt," (bladz. 64) wil er bij ons niet in. En het woord *ongesteldheid*, van ELISABETH (bladz. 97) gebezigd voor *gesteldheid* (of beter *toestand*), geeft eene grove verstoring van dien zin. Liever, dan meer aanmerkingen op de *détails* te maken, zeggen wij, dat het verhaal veel goeds heeft, en dat het zeker met genoegen gelezen zal worden door ieder, die geene verwachting heeft van ingewikkelde posities en verrassende uitkomsten.

En toch — het verhaal boeide ons minder, dan wij ons

hadden voorgesteld. 't Kwam vandaar, omdat wij kort te voren van den Schrijver hadden gelezen het verhaal: *Geert*. Het is hem op geen voeten of vademen na gelukt, zijne lezers zoo goed te verplaatsen in de vergaderingen der eerste Christenen, bij het Joodsche Sanhedrin, of in het paleis der Roomsche landvoogdij, als te midden der Drentsche boeren. Nog eens: *Jakob* moge zich niet onderscheiden door uitstekende conceptie of schitterende bewerking, 't is met dat al geen verwerpelijk boek; maar zeer stelde het ons te leur, dat men niet, als in het zoo even genoemde volksboek, niet meer leest, maar hoort en ziet en bijwoont. Dit talent van den bespieder der Drenthenaren hebben wij niet kunnen ontdekken. En toch — dat hadden wij gehoopt.

PHILIPPUS CAMERARIUS' *levensdagen in den kerker der Inquisitie te Rome. Uit het Hoogduitsch. Te Amsterdam, bij* J. C. Sepp en Zoon. 1847. *In gr.* 8*vo.* 108 *bl.* *f* 1-:

Het thans aangekondigde geschrift behelst geen verdicht verhaal, maar het waarachtige berigt van hetgeen den Schrijver overkomen is op zijne reis naar en door *Italië*. PHILIPPUS CAMERARIUS werd in 1537 te *Tubingen* geboren, bekleedde te *Neurenberg* de waardigheid van Senator, later die van eersten Kanselier bij de Neurenbergsche Universiteit, en stierf in 87jarigen ouderdom in 1624. Na een grondig onderrigt, vooral in de regtsgeleerdheid, in *Duitschland* te hebben genoten, begaf hij zich in 1563 naar *Italië*, waar toen de wetenschappen bloeiden, vooral tot voortzetting van zijne beoefening van het burgerlijke regt, en studeerde te *Padua*, *Ferrara en Bologne*. Zoo kwam de Schrijver in het jaar 1565 te *Rome*. Na een verblijf aldaar en te *Napels* van twee maanden, werd CAMERARIUS te *Rome* in de gevangenis der Inquisitie geworpen, met schending van het regt, door de staatkundige verdragen toegekend aan vreemdelingen van protestantsche belijdenis, om met een wetenschappelijk doel de beroemde akademiën van *Italië* te bezoeken en dien klassieken bodem, zonder wegens hunne godsdienstige belijdenis bemoeijelijkt te worden, te doorreizen. Door de tusschenkomst van den Duitschen Keizer werd CAMERARIUS, na eene gevangenschap van twee maanden, uit den kerker ontslagen. Het verhaal draagt overal den

stempel der waarheid, en is eene merkwaardige bijdrage tot de kennis van den geest en de gezindheid der Dominikanen en Jezuïten. Daar nu die geest en die gezindheid steeds dezelfde zijn dáár, waar zij zich onbeschaamd durven openbaren en ongehinderd kunnen werken, rangschikken wij, zonder aarzelen, het verhaal des Schrijvers onder de zoodanige, welker lezing ook nog in onzen tijd waardig is aanbevolen te worden.

Eene Badkuur in het Zuiden van Frankrijk. Geschiedkundige en plaatselijke herinneringen. Naar het Hoogduitsch van J. VENEDEY. *IIde Deel. Te Groningen, bij* C. M. van Bolhuis Hoitsema. 1847. *In gr.* 8*vo.* 296 *bl. f* 3-:

Met den aanvang van dit tweede Deel dagteekent de Schrijver een lezenswaardig verslag van het Protestantismus in het Zuiden van *Frankrijk* uit *Montauban*, handelt vervolgens over de protestantsche school aldaar, verhaalt zijne togten en beschrijft de baden in de *Pyreneën*, de badplaatsen *Luchon*, *Bigorre*, de *Opperpyreneën*, *Barèges*, *Lus* en *St. Sauveur*, *Gavarnié*, *Coterez*, de *Pont d'Espagne*, het meer *Gaube*, *Bearn*, welks geschiedenis verhaald wordt; vervolgens reist de Schrijver van *Lourdes* op *Pau*, van daar naar *Bayonne*, en eindigt zijn reisverhaal te *Bourdeaux*.

Reeds bij onze aankondiging van het eerste deel van dit werk keurden wij het der aandacht van onze landgenooten waardig; en thans, na de ontzettende gebeurtenissen in het laatst der maand Februarij en de tot stand gebragte gewelddadige omwenteling in *Frankrijk*, gelooven wij nog meer, dat de bijzonderheden, hier medegedeeld, aangaande het Fransche volkskarakter, den lezer belangrijk zullen voorkomen. Wij zullen dus niets meer voegen bij het aanprijzend oordeel, door ons reeds vroeger over het werk geveld, en vertrouwen dat het aangemerkte genoeg zal zijn, om het bij onze lezende landgenooten eene gunstige ontvangst te doen verwerven.

Het verwoeste Slot, of hoe zwaarder strijd, hoe schooner zege. Naar het Hoogduitsch van GUST. NIEMITZ, *door* P. BEST.

Te Amsterdam, bij G. J. A. Beijerinck. 1847. *In kl.* 8vo. 129 *bl.* *f* :-90.

Dit boekje behelst eene levendige voorstelling der buitensporigheden, tot welke zich, tijdens de Fransche omwenteling in het laatst der vorige eeuw, zelfs de bevolking van een eenvoudig dorp in *Frankrijk*, door de aanhitsing van gewetenlooze volksleiders, liet vervoeren. Het schildert de rampen, maar tevens de redding van eene edele familie, door de getrouwheid en het beleid van eenen braven dienaar. Het verhaal is onderhoudend, en de zedelijke strekking zoodanig, dat wij het, als eene goede bijdrage tot bevrediging van den leeslust, vooral in deze rampvolle dagen, waarin hetzelfde treurspel, ofschoon met eenige wijzigingen, daar te lande wederom wordt vertoond, gerust durven aanbevelen.

De Zoogbroeder. Een historisch Verhaal uit de Geschiedenis van Venetië, uitgegeven door LEIGH HUNT. *Uit het Engelsch vertaald door Mr.* C. J. ZWEERTS. *II Deelen. Te Deventer, bij* M. Ballot. 1847. *In gr.* 8vo. 682 *bl.* *f* 6-75.

Leigh-Hunt is, door hetgeen van hem vertaald reeds in het Nederduitsch het licht ziet, ook onder ons gunstig bekend. Niet te verwonderen is het, dat de titel ons deed denken, dat wij hier wederom eene nieuwe lettervrucht van denzelfden Schrijver ontvingen. Bij de lezing der voorrede bemerkten wij, dat dit zoo niet is, maar dat deze Roman het werk is van THORNTON HUNT, zoon van den reeds genoemden vroeger bekenden Schrijver. De verdienstelijke vader mag het streelend genoegen smaken, zijnen zoon in te leiden in den kring van hen, die door hunnen letterarbeid trachten het nut en genoegen van hunne natuurgenooten te bevorderen. Ofschoon het oordeel en de aanbeveling van eenen vader partijdig zou kunnen geacht worden, draagt, naar ons oordeel, het thans ook in onze taal overgebragte werk alle blijken, dat het waarheid kan zijn, wat LEIGH HUNT in de voorrede verklaart, dat de Schrijver sedert eenige jaren nameloos reeds werken in het licht heeft gegeven, die de goedkeuring der beste beoordeelaars in het oorspronkelijke hebben weggedragen, en dat dus deze *Zoogbroeder* meerdere waarde heeft,

dan dit doorgaans het geval is met de eerstelingen van eenen nog onervarenen Schrijver. Op enkele door ons opgemerkte onnaauwkeurigheden na, komt het ons voor, dat de vertaling goed is uitgevallen. Zoo spreekt *Sebastiaan Morosini*, op bladz. 68, van *zijnen zoogbroeder*, en wordt daar dus de zoon verward met den vader, wiens zoogbroeder de held van het verhaal is. Later lezen wij: »Een heirleger van gedachten — kwam Sebastiaan voor de ziel op," waarvoor wij liever zouden schrijven, *kwam Sebastiaan voor den geest.* Daarenboven nog telkens het Engelsche *gegibber*, *gibberen*, voor *mompelen*, *fluisteren*, *glimlagchend seggen*, of zoo als de Vertaler meent het woord te moeten overzetten. Maar, om tot het werk zelf weder te keeren, de voorstelling van het volkskarakter en de staatkundige gesteldheid der *Venetianen* in het laatst der veertiende eeuw, het schetsen der stoutmoedigste mannelijke karakters en der ontwikkeling, van de beginselen af, eener opregte liefde, als ook der valschheid van den *Zoogbroeder*, — deze allen zijn zóó behandeld, dat zij, hetzij door navolgenswaardige voorbeelden op te leveren, of door van het kwade af te schrikken, eene nuttige zedelijke strekking hebben, en tevens eene aangename, de aandacht boeijende lektuur verschaffen. Zoo valle dan bij ons lezend publiek ook aan dezen Roman eene gunstige ontvangst ten deel!

SAMUËL *de Booze. Een Verhaal uit den tijd van Zwammerdams en Bodegravene verwoesting in* 1672, *door* J. DE VRIES. *II Deelen. Te Deventer, bij* M. Ballot. 1847. *In gr.* 8*vo.* 471 *bl. f* 4-70.

Twee redenen zijn het hoofdzakelijk, die ons mogen aansporen, om ten spoedigste een uitgekomen werk in dit Tijdschrift aan te kondigen. De eerste is, dat een geschrift zoo voortreffelijk zij, dat wij het van het grootste belang voor het publiek achten, dat het zonder verwijl ter lezing worde aanbevolen. De andere, geheel daartegen overgestelde, reden tot onverwijlde melding is, dat wij meenen onze lezers niet spoedig genoeg te kunnen waarschuwen tegen den aankoop van het boek, hetzij omdat wij het schadelijk oordeelen, of omdat het zoo onbeduidend, zoo geheel beneden het middelmatige is, dat wij den daarvoor besteden koopprijs als

weggeworpen aanmerken. En deze laatstgemelde omstandigheid is het, welke ons thans de opmerking onzer lezeren op dit werk doet vestigen, als een verhaal zoo vol onwaarschijnlijkheden, zoo vol nietige beweringen, zoo zeer vervuld met laffe en langdradige uitweidingen, dat wij, onder de met weêrzin ten einde gebragte lezing, er ons over verwonderden, dat het werk een' uitgever (en wel zoodanigen uitgever) heeft kunnen vinden, of het moest zijn, ofschoon zulks op den titel niet vermeld staat, dat het boek gedrukt is *voor rekening van den Schrijver*. In plaats dus dat des Schrijvers oogmerk bereikt zal worden, om zijne landgenooten van het bezoeken van societeiten of andere plaatsen door aangename lektuur terug te houden, vreezen wij integendeel, dat iemand, die met de noodzakelijkheid zou gekweld worden om de werken van J. DE VRIES te lezen, groot gevaar zou loopen, om door uithuizigheid deze kwelling te vermijden. Die, daar het ons niet lust staaltjes tot staving van ons oordeel te geven, ons op ons woord niet gelooft, gunnen wij gaarne het genot van uit eigene oogen te zien.

AGATHA. *Kern van Levenswijsheid, of: hoe bereikt het Meisje hare bestemming? Naar de Hoogduitsche uitgave vrij gevolgd, door* K. N. HEPPEN. *Te Amsterdam, bij* G. Portielje. 1846. *In gr.* 8*vo.* 190 *bl. f* 2-30.

Wij willen onze lezers dadelijk bekend maken met de wijze, waarop deze kern wordt aangeboden. Zij wordt dat onder het beeld van eenige prachtige, kleurige of geurige bloemen. De Eerw. LUBLINK WEDDIK, die een enkel woord ter aanbeveling voor het boekje schreef, zal het nader zeggen: »Deze AGATHA," schrijft hij, »is een bloembed, waar de tuinman u rondleidt van het *winterbloempje* tot aan de *ijsbloem*. (De sprong is juist niet groot!) De Schrijver echter dezer bladen schenkt meer dan louter bloemen; hij opent ons het gansche groote levensboek der vrouw, en deelt aanwijzingen mede, om eene lieve maagd, eene waardige bruid, eene gelukkige echtgenoot, eene benijdenswaardige moeder, ja eindelijk eene verstandige grootmoeder te worden."

Wilt gij echter weten, welke bloemen gij te zien krijgt,

en welke liefelijke beelden en beschrijvingen u in hare verschillende kleurenschoonheid worden voorgehouden? Gij ziet 1) *Het winterbloempje*. Het is de hoop op eene dochter. 2) *Het vergeetmijnietje*. Het kind in de wieg. 3) *Het viooltje*. Het kleine meisje. 4) *Het rozeknopje*. Het meisje op de school. 5) *De bloeijende roos*. De volwassene maagd. 6) *De lelie*. De verloofde. 7) *De geurige anjelier*. De jonge vrouw. 8) *De zonnebloem*. De moeder, de vrouw in het tweede tijdperk. 9) *De Hortensia*. De moeder in het tweede tijdperk tot haar vijftigste jaar. 10) *De stokroos*. Het derde tijdperk, de grootmoeder. 11) *De herfstaster*. De hoogbejaarde vrouw, van haar drieënzestigste tot haar vijfënzeventigste jaar. 12) *De ijsbloem*. Het laatste tijdperk, de overgrootmoeder. En hoe nu die beelden geteekend en die beschrijvingen voorgedragen zijn? Die vraag moge het boekje zelf beantwoorden. Zoekt gij dat antwoord, Lezers of Lezeressen? Slaat het dan vooral op, vrouwen en moeders, en gij zult tred voor tred schoonheden en waarheden, lessen en menschkundige opmerkingen ontmoeten, die u op den levensweg onontbeerlijk zijn. Ref. heeft deze bloemen met innig welgevallen beschouwd, en, terwijl hij dien liefelijken tuin doorwandelde, dikwijls gedacht aan de woorden, die in het Voorberigt te lezen staan: »Wij zouden die dochteren EVA's opregtelijk beklagen, welke deze AGATHA niet tegenzin van de hand wezen."

De schakering dier bloemengaarde laat niet toe, dat wij uit een dier perken u een viooltje of roosje, een lelie of hortensia, een anjelier of herfstaster aanbieden; anders zou Ref. er gaarne een uitligten. Men moet den ganschen tuin doorwandelen, alles bezien, niets voorbijgaan; en zij, die met zorg en oplettendheid alles gadeslaan, en er voor gedrag en leven, voor het tegenwoordige en voor de toekomst veel uit zullen hebben opgezameld, mogen, als het loon op dat werk, wanneer de taak hier beneden ten einde is, den wensch van den Schrijver en ook van Ref. vervuld zien, van overgeplant te worden in den bloemhof des hemels. Hiertoe werke het lieve, stichtelijke, hoogstnuttige werkje mede; en de Eerw. HEPPEN oogste ook van zijnen welgeslaagden arbeid vele vruchten.

Is de taal der bloemen bijna onder alle volken bekend; wordt er het beeld van frischheid, van schoonheid en be-

valligheid door uitgedrukt — vrouwen en moeders onder zulke lieve beeldspraak te schetsen, is een onderhoudend en aangenaam werk; en terwijl wij het gezegde van FRANÇOIS DEN I herinneren: *Une cour sans femmes ressemble à un printemps sans roses* voegen wij er bij: zulke vrouwen en moeders, als ons hier onder de beeldspraak der bloemen worden afgeteekend, maken, buiten twijfel, ons zelfs den winter des levens nog tot een' groenenden lusthof en de aarde tot een hemel.

Wij eindigen onze aankondiging met de woorden van den Voorberigtschrijver: »Als echtgenooten en vaders aan hunne geliefde AGATHA's deze AGATHA aanbieden, zullen ze zeker niet minder verstandig handelen, dan wanneer zij eene kleine scheepslading der nieuwste *Fransche* moderomans aan *Nederlandsche* vrouwen opdringen."

Het vertrouwen op God beschaamt niet, door F. HOFFMANN. *De Landprediker, door* GUSTAAF NIEritz. *Twee Verhalen, uit het Hoogduitsch vertaald, door de Wed.* A. B. VAN HEERTEN. *Te Amsterdam, bij* G. J. A. Beijerinck. 1847. *In kl.* 8*vo.* 199 *bl. f* 1 - 40.

Het is voor dit werkje reeds eene aanbeveling, waarop men gerust vertrouwen kan, dat de titel het ons leert kennen, als behelzende twee verhalen uit het Hoogduitsch vertaald door de Wed. A. B. VAN HEERTEN. De achtingwaardige vrouw, die deze verhalen in onze taal heeft overgebragt, is, wat verstand en hart en kundigheden betreft, te gunstig bekend, dan dat het behoeft vermeld te worden, dat de vertaling goed is uitgevallen, en dat de beide verhalen niet alleen voor jeugdige lezers, maar ook voor het lezend publiek van iederen leeftijd, eene aangename en nuttige lektuur kunnen verschaffen. Wij herhalen het dus, als eene in allen deele voldoende aanbeveling: het boekje wordt onzen landgenooten aangeboden, door Mevrouw VAN HEERTEN, geboren SCHILPEROORT.

BOEKBESCHOUWING.

Voorlezingen over de Geschiedenis der Opvoeding des Menschdoms door God tot op de komst van Jezus Christus. Door P. HOFSTEDE DE GROOT, *Hoogleeraar te Groningen. IIde Deel. 1ste en 2de Stuk. Te Groningen, bij* A. L. Scholtens. 1847. *In gr.* 8*vo. Te zamen* 444 *bl. f* 4-50.

Met deze beide Stukken, die wij thans aankondigen, na het uitvoerig verslag, dat wij vroeger van de beide vorige gegeven hebben (*), is dit hoogst belangrijk en oorspronkelijk werk van den Groningschen Hoogleeraar voltooid. Wij wenschen hem met die voltooijing van heeler harte geluk. Wij achten daarmede onze letterkunde aanzienlijk verrijkt. Wij bewonderen, nevens de keuze van het onderwerp, den rijkdom der stof, in deze Voorlezingen behandeld, de zeldzame volledigheid der behandeling, de wonderbare gemakkelijkheid der voorstelling en de vruchtbaarheid der verkregene resultaten. Wij zijn geene onbepaalde lofredenaars en hebben daarvan door onze vroeger medegedeelde aanmerkingen het bewijs gegeven. Maar wij aarzelen daarom te minder, om thans, aan het einde, te erkennen, dat bijkans elke Voorlezing evenzeer getuigt van 's mans ongemeene belezenheid en uitgebreide wetenschap, als van zijnen echt wijsgeerigen blik en vromen, gemoedelijken zin, door onbekrompenheid van denkwijze veredeld. Voorwaar, helder is het hoofd, en scherp ziet het oog, en warm klopt het hart van wie zóó schrijven, zóó spreken kan. Met zijne hoorders danken wij hem, uit naam zijner lezers, voor de uitgave. En indien de vrucht van zijnen arbeid eenigermate geëvenredigd is aan den zegen, door ons genoten, dan mag zij groot en overvloedig heeten.

De geschiedenis was in het eerste Deel gebragt tot op de

(*) *Vaderl. Letteroef.* 1847, bl. 149—154. 1848, bl. 1—5.

treurige wegvoering van het Israëlitische volk naar *Assyrië* en *Babel*. Nu volgt hier in de *eerste* Voorlezing, na de opgave van de algemeene vruchten der Babylonische ballingschap, eene en andere bijzonderheid omtrent *Babel*, de vruchtbaarheid des lands, de grootte en den handel der stad, de godsdienst van ZOROASTER en den invloed er van op de voorstelling der Joden omtrent den oorsprong en aard der zonde. — Niet minder sterk was, volgens de *tweede* Voorlezing, de invloed daarvan op hunne denkwijze omtrent der menschen toestand na den dood. Zoo werd de straf der ballingschap, onder Gods bestuur, eene weldaad, verhoogd door de verlossing uit *Babel*, waarbij de *Perzen* op het groote wereldtooneel den voorgrond betreden, een volk, beschaafder dan alle andere Aziatische volken. — De terugkeer der Israëliten wordt in de *derde* Voorlezing kortelijk beschreven. Teruggekeerd, heetten zij *Joden*, naar het rijk van *Juda*, en vormden als 't ware een nieuw volk, in aard en karakter van de oude Hebreën kennelijk onderscheiden. Zij maakten een begin met de verzameling hunner heilige boeken, en er ontstonden allerwege onder hen synagogen, waarin de wet werd gelezen; doch zij gaven zich nu ook over aan een' dwazen volkstrots, die al wat niet zuiver Joodsch was verachtte en van zich stiet, en hunne eigene instellingen weldra door letterdienst en uiterlijkheden zocht te handhaven. Zoo gaat der menschen opvoeding slechts langzaam voort. — Van de Joden onder de heerschappij der *Perzen* weet de *vierde* Voorlezing ons slechts weinig mede te deelen. Zij ondervonden de mildheid der Perzische regering, en kwamen, bij den val van het Perzische rijk, door ALEXANDER met de *Grieken* in aanraking. En dit geeft aanleiding, om dit allerbelangrijkste volk, uit het oogpunt van de opvoeding des menschdoms door God, eenigzins nader te beschouwen. Tot aan de *dertiende* Voorlezing loopt deze beschouwing voort en maakt alzoo een aanzienlijk deel van de geschiedenis uit, waardig, dat wij er den inhoud een weinig uitvoeriger van opgeven.

De *Grieken* waren geene Oosterlingen, maar van Wes-

tersche afkomst. Het land, 't welk de Caucasische volksstam en eenige vreemde volkplanters zich in overoude tijden tot woonplaats kozen, is in menig opzigt merkwaardig. En een voor dit land geschikter volk kon de Voorzienigheid daar niet heen geleid hebben. Eerst verkeerden zij nog in ruwen toestand; maar door de komst van volkplanters uit *Egypte* en *Phenicië* begonnen zij zich allengs te ontwikkelen. Er stonden bevrijders op van roovers en wild gedierte. De handel, en vooral de handel ter zee, dien zij dreven, ontwikkelde hen verder. Een tweede middel van opvoeding was voor hen de oorlog, vooral de Trojaansche oorlog, die ten gevolge had, dat de Grieksche stammen één volk werden, de koninklijke alleenheerschingen weldra verdwenen, vele volkplantingen werden gesticht, eindelijk de dichtkunst krachtig ontwaakte en een HOMERUS verscheen. Hieruit blijkt, tegenover de Oosterlingen en de andere Westerlingen, de eigenaardigheid der Grieken, die gelegen is in hunnen scheppenden geest. God wilde, dat het menschdom uit de spelen der kindschheid tot de scheppingskracht der jeugd zou overgaan. Uit dit oogpunt verdient hunne *godsdienst* onze opmerkzaamheid. De Goden, die zij vereerden, waren zedelijke, wel op verre na geene heilige, maar toch voor zedelijkheid en heiligheid vatbare wezens. En gelijk de menschheid hiermede eene gewigtige schrede voorwaarts deed op de baan harer ontwikkeling, zoo hadden de Grieken ook geene Priesters, als de Oosterlingen, geene Priesterkaste of orde. Voorts verbonden zij met de vereering hunner Goden vriendschappelijke vereenigingen der stammen, en hielden gewijde volksfeesten of openlijke spelen, waaronder die, welke bij *Olympia* werden gevierd, de allerberoemdste waren, terwijl ook zoowel de mysterieën, als de orakels tot hunne godsdienst behoorden. Niet minder trekken de staatsregelingen der Grieken en de burgerlijke wetten, die onder hen het eerst ontstonden, onze aandacht tot zich, en vooral de *wijsbegeerte*, die van PYTHAGORAS dagteekent. — Maar, te midden van deze voorspoedige ontwikkeling, dreigt een groot onweder verwoesting en ondergang: de *Perzische* magt, die *Azië*

had verplet en nu op het kleine *Griekenland* nederstortte. Daaraan wordt wederstand geboden, en de inspanning, daartoe vereischt, wekt den Griekschen geest krachtig op. Die geest, als bezield door den adem Gods, schenkt van nu aan zijne gaven bij volle stroomen. De Perzische oorlogen bragten niet slechts eene meerdere vereeniging der Grieken te weeg; naar *Athene* werd, ten gevolge daarvan, het middelpunt van handel, magt, rijkdom en eere. Dáár verhieven zich de schoone kunsten, de beeldhouw- en schilderkunst. Dáár ontstond eene nieuwe soort van poëzij, de tragische, in de ruime, opene schouwburgen voor het geheele volk opgevoerd. HERODOTUS werd de vader der geschiedbeschrijving. En in staatkundige welsprekendheid blonken PERICLES en later DEMOSTHENES uit. Maar de inwendige, alles bezielende kracht, waardoor zooveel uitstekends onder de Grieken zijne hooge rigting en vlugt verkregen heeft, was de *Wijsbegeerte*, na PYTHAGORAS door ANAXAGORAS en vooral door SOCRATES beoefend. SOCRATES was de grootste man in de heidensche oudheid en meer dan anderen de dienaar en medewerker van God in de opvoeding des menschdoms. Zijn leven is even merkwaardig als zijn onderwijs. Van zijn onderrigt ligt de geheel eenige en oorspronkelijke kracht in zijne leerwijze. Door hem nam de jeugdige wijsbegeerte, bij de kern der natie, de plaats in van de afgeleefde volksgodsdienst. Zij wekte den mensch tot zelfstandigheid op van geest en leven. En de giftbeker, dien hij dronk, schonk hem een onvergankelijk aandenken bij zijne vrienden en volksgenooten, ja bij de menschheid. Eene breede schets van SOCRATES' laatste lotgevallen, zijne zelfverdediging en zijn heldhaftig sterven plaatst dit in helder licht. God liet de misdaad, aan hem gepleegd, toe, om het zaad zijner wijsbegeerte vruchtbaar te maken en aller blikken te rigten op de onsterfelijkheid. En bij het uitvoerig onderzoek, in hoeverre SOCRATES met onzen Heer JEZUS CHRISTUS kunne vergeleken worden, wat beider persoon, doel, leerwijze en werking betreft, blijkt wel telkens de geheel eenige voortreffelijkheid van onzen Heer, maar tevens de zeldzame kracht der Socratische

wijsbegeerte, om het menschdom voor te bereiden op zijne verschijning in de volheid des tijds. Zijne leerlingen hebben, ten deele door hunne geschriften, ten deele door de scholen, die zij stichtten, zijnen geest, elk op hunne wijze, ontwikkeld en aan anderen medegedeeld. Van XENOPHON wordt iets, van PLATO veel gezegd. Zijn leven en zijn geest worden afgeschetst; de strekking zijner wijsbegeerte en hare voor het Christendom voorbereidende kracht in het licht gesteld. PLATO's verhaal over de schepping des menschen wordt met dat van MOZES vergeleken. Nog andere verhalen en zinnebeeldige voorstellingen van PLATO worden medegedeeld. Zoo blijkt het, dat de meeste gronddenkbeelden, die ons in de Israëlitische en Christelijke godsdienst *historisch* worden gegeven, door hem *wijsgeerig* zijn gevonden of vermoed. En wat hij heeft gewild, doch niet helder gezien en veel minder volbragt, dat heeft JEZUS niet alleen gewild en helder ingezien, maar ook volkomen daargesteld. Hiermede eindigt de beschouwing der Grieksche beschaving, die door ALEXANDERS overwinningen als een vruchtbaar zaad over den grooten akker van het Oosten werd uitgestrooid. — ARISTOTELES, door de Voorzienigheid nevens PLATO geplaatst en bestemd, om de Grieksche beschaving, wijsheid en wijsbegeerte tot een' zegen voor al de nageslachten te doen strekken, was de leermeester van ALEXANDER en vormde hem. Twintig jaren oud, volgde hij zijnen vader, PHILIPPUS, in de regering op en bereidde door zijne stoute ondernemingen aan het Perzische rijk een snellen en wissen ondergang, en strekte zijne veroveringen tot diep in het noorden en zuiden uit. Hij bedoelde niets minder, dan zich door de wapenen één groot wereldrijk te verschaffen, waarvan *Babel* de hoofdstad zou zijn, en dit rijk door scheepvaart en handel, kunst en wetenschap te bevestigen en te verbinden. Daartoe stichtte hij talrijke koloniën, waaronder het Egyptische *Alexandrië* het beroemdste geworden is. Maar hij regeerde slechts twaalf jaren. In plaats van één groot wereldrijk, ontstonden er vele kleinere staten, in welke Grieksche taal, kunst en wetenschap werd gekweekt en Athene's beschaving bewaard

en onder allerlei volken verspreid. Zoo wilde God het Oosten en Westen verbinden. De vernietiging der vrije Staten van *Griekenland* door ALEXANDER was in de hand Gods een middel tot verdere vorming der Grieksche wereld. En door zijne veroveringen is het mogelijk geworden, dat, vier honderd jaren later, de Christelijke godsdienst, in 't Oosten geboren, in de taal van *Athene* aan de wereld verkondigd werd.

Nu keert de Schrijver in de *dertiende* Voorlezing tot de Joden terug, wijst aan, hoe zij met de Grieken bekend werden, de Grieksche wijsheid in *Alexandrië*, *Phenicië*, *Antiochië* en elders leerden kennen en zich onder ANTIOCHUS EPIPHANES ook tot Grieksche afgoderij lieten verleiden, toen de *Maccabeën* opstonden, wier heldeneeuw geschetst wordt, nevens de herleving der Hebreeuwsche letterkunde in die dagen. Er ontstonden, volgens de *veertiende* Voorlezing, allengs drieërlei verschillende geestrigtingen onder de Joden, eene Hebreeuwsch-Joodsche, eene Babylonisch-Joodsche en eene Grieksch-Joodsche, waaruit de Sadduceën, Pharizeën en Hellenisten zijn voortgekomen. Deze rigtingen worden naauwkeurig beschreven, hare onderlinge twisten vermeld en de wederkeerige invloed der Joden op de Grieken aangewezen. — De verspreiding der Joden over geheel de bekende wereld werd door het Romeinsche wereldrijk niet weinig bevorderd. En de opmerking hiervan geeft in de *vijftiende* Voorlezing gereede aanleiding, om te doen zien, welk aandeel in de voorbereidende opvoeding des menschdoms vóór JEZUS CHRISTUS, door God aan *Rome* was toebedeeld: het laatste groote volk, welks vorming naar de geschiedenis hier wordt opgegeven. Daarbij komt ook *Carthago's* invloed op de opvoeding des menschdoms ter sprake, en eindelijk de verbindtenis der Joden met *Rome*. — Zoo is de Hoogleeraar tot op de dagen des N. V. genaderd, en besteedt de *beide laatste* Voorlezingen tot de ontwikkeling van deze drie denkbeelden: voorcerst, dat door al de voorafgaande opvoeding God ten minste een gedeelte des menschdoms geschikt had doen worden, om in de Christelijke Kerk in te gaan; ten tweede, dat de

toestand der wereld het noodzakelijk maakte, dat de Christelijke Kerk nu werd gesticht; ten derde, dat een aanzienlijk deel des menschdoms naar eene betere en hoogere opvoeding verlangde; met andere woorden, dat de menschen de volmaakte opvoeding van Gods Zoon nu *konden*, nu *moesten*, en nu *wilden* aannemen. De ontwikkeling hiervan is verre boven onzen lof verheven en eindigt in de aanbidding van Gods wijsheid, liefde en trouw.

Wij zijn zoo dwaas niet, om te meenen, dat deze beknopte opgave van den hoofdinhoud genoegzaam zou zijn, om de waarde dezer Voorlezingen naar eisch te doen schatten. Maar wij hebben getracht onze lezers eenigermate in te lichten omtrent het schoon geheel, dat zij vormen, en de verscheidenheid van bijzonderheden, die zij onder een gelukkig gekozen gezigtspunt zamenvatten. Wilden wij tot de beschouwing van enkele gedeelten afdalen, wij zouden verlegen staan, wat te kiezen en waarop de aandacht het meest te vestigen. Het eene gedeelte is even belangrijk en voortreffelijk bewerkt, als het andere. Nieuwe, verrassende opmerkingen vervangen elkander gedurig. En nergens is het groote doel: de opvoeding des menschdoms door God, uit het oog verloren. Voorzeker, den Hoogleeraar was door verschillenden veel vóórgewerkt. Aan den grooten MUNTINGHE is hij, wat de gewijde geschiedenis betreft, veel verpligt, en wat de ongewijde aangaat, veel aan VAN HEUSDE en anderen. Maar hem is het gelukt, wat anderen, zooveel wij weten, niet beproefd hebben, om de gansche oude geschiedenis van het Christelijk standpunt te beschouwen, en in de lotgevallen der verschillende, zich allengs ontwikkelende, volken eene voorbereiding te zien voor de komst van CHRISTUS, en tot in bijzonderheden aan te wijzen, hoe het alles, naar Gods eeuwig wijzen raad, alzoo geschieden moest. Door de volgorde der Bijbelsche geschiedenis, als de meest bekende, tot leidraad te kiezen, is hij in zijne voorstelling zoo *populair* gebleven, als mogelijk was. Men bemerkt onder de lezing ter naauwernood, wat uitgebreide en gestrenge studie bij zijne beschouwingen ten grondslag ligt. En aan het einde gekomen, ziet men

eerst, welk een schoon, wel zamengevoegd gebouw er voor onze oogen staat opgetrokken. In één woord, de bekwame Hoogleeraar heeft door dezen gelukkig geslaagden arbeid zichzelven eene onvergankelijke eerzuil gesticht, zijne Christelijke landgenooten bij uitnemendheid verpligt en de leidingen van Gods Voorzienigheid met het menschdom in het helderste daglicht geplaatst. Hem komt daarvoor de dank en de liefde van allen toe!

Het ware onedelmoedig, aan dit verslag nog onze aanmerkingen toe te voegen op sommige gedeelten van zijn werk, waartoe het ons anders niet aan stof ontbreken zou. Het spreekt van zelf, dat wij hier en daar bijzonderheden hebben aangetroffen, waarover wij eenigzins anders zouden oordeelen. Maar doorgaans toch moesten wij den Hoogleeraar onze toestemming geven, en in menig opzigt heeft hij onze denkbeelden gewijzigd en uitgebreid. Zelfs de stichting is onder het lezen niet achterwege gebleven. En thans, nu wij de pen nederleggen, is ons de bede op de lippen, waarmede hij zijne Voorlezingen besluit, dat zij strekken mogen, om ons allen Gods grootste werk, bij de menschen gewrocht, beter te doen inzien, en ons hart er voor te openen, opdat zijn geest in ons leve en heersche, en Hij het doel zijner opvoeding dus meer en meer in ons allen bereike!

Een naauwkeurige *Bladwijzer* op de beide Deelen verhoogt de bruikbaarheid van het werk.

Abraham's Offerande. Eene Leerrede over Genes. XXII: 1—19. *Door* J. PLEYTE, *Predikant te Nieuwenhoorn. Te Rotterdam, bij* M. Wijt en Zonen. 1847. *In gr.* 8*vo.* 32 *bl. f* :-10.

Bij gemis van alle berigt en zelfs van de gewone Inleiding, kunnen wij alleen uit den inhoud dezer Leerrede opmaken, welk doel zich de Prediker bij het uitspreken en later bij het uitgeven voorgesteld moge hebben. Na eene niet onverdienstelijke voorstelling van ABRAHAM's offerande,

volgens de letter van het Bijbelsche Geschiedverhaal, vinden wij eene aanwijzing van het *Godewaardige van Gods handeling* met den Aartsvader, en later, als ter toepassing, eene herinnering van de omstandigheden, waarin en waardoor ook onze gehoorzaamheid dikwerf beproefd wordt, en van de redenen, waardoor wij tot betooning van gelijke gehoorzaamheid gedrongen worden. Bedriegen wij ons niet, dan zal wel, naar het doel des Schrijvers, de kracht dezer Leerrede in het Apologetisch gedeelte gezocht moeten worden. En toch is het juist dat gedeelte, wat aan de kritiek de meeste stof oplevert. Want de lezing daarvan heeft de overtuiging bij ons verlevendigd, dat zoodanige Apologiën op den kansel hoogst moeijelijk en aan vele bedenking onderhevig zijn. Wat bij voorbeeld NIERMEIJER in zijne karakterkunde niet mogt voorbijgaan, is daarom nog niet in eene kerkelijke Leerrede op zijne plaats. Wij weten niet, of er in de Gemeente van *Nieuwenhoorn* menschen gevonden worden, die de twijfelingen tegen den letterlijken zin of tegen de waarheid van het bijbelverhaal kennen en voor zichzelven overnemen; maar wij gelooven niet, dat zoodanig iemand op deze wijze tot andere overtuiging geleid zal zijn geworden; en veelmeer vreezen wij, dat de overige hoorders door den indruk van bedenkingen, die hun nieuw en vreemd waren, meer geschokt, dan door de oplossing en beantwoording versterkt zullen zijn geworden in hun geloof. Althans wij houden het daarvoor, dat het minder gevaarlijk is, de waarheid van het verhaal, zonder verdediging te veronderstellen, of de gronden van verdediging, ter meest geschikte plaats, met weinige woorden zaam te vatten, dan een deel der Leerrede opzettelijk daaraan toe te wijden. En daarenboven, zoo wij meenen met zoodanige verdediging te moeten optreden, dan vooral mag de redenering geene plaats voor tegenbedenking overlaten. En hier echter vindt zij gereedelijk plaats, wanneer de Vader der geloovigen beschreven wordt, als die zich altijd betoond heeft, een bedaard, koel overleggend man te zijn, wat toch wel iets anders is, dan de kalme rust en grootheid van ziel, welke zich in het leven van ABRAHAM openbaren.

Het uitwendig betoon van bedaardheid is ook niet zoo stellig bewijs van inwendige kalmte, als hier verondersteld wordt, maar is wel eens integendeel het teeken van een diep geschokt en overspannen gevoel. En het erkennen van de stem der Godheid kan toch wel niet anders dan tot een bewijs van de goede trouw, de subjectieve waarheid des geloofs worden bijgebragt. Eindelijk indien het volbrengen van het bevel misdadig geweest ware, zoo als hier verondersteld of toegegeven wordt, dan kon het ook wel niet Godewaardig zijn, zoodanige beproeving op te leggen. Geldiger zijn in onze oogen de opmerkingen omtrent de weldadige uitwerkselen dezer beproeving voor ABRAHAM en de volgende geslachten. En wat uit en over het menschelijke leven met waar en diep gevoel gesproken wordt, heeft ons wederom zoo geheel ingenomen, dat wij, indien het slechts oorbaar geweest ware, onze aanmerkingen liever teruggehouden zouden hebben. Maar er is nog iets anders dat wij met goedkeuring en lof mogen vermelden, en dat vooral den vorm dezer Leerrede betreft. Wij bedoelen de geleidelijke orde, die het den hoorder gemakkelijk maakt, den voornamen inhoud en den gang der redenering in zichzelven op te nemen, zonder dat zijn geheugen met eene breede schets bezwaard, of zelfs zijne aandacht, door de opgaaf der verdeeling, van de waarheid, die verkondigd wordt, tot den vorm, waarin de Prediker haar voordraagt, wordt afgetrokken. Ofschoon toch alle opgaaf van verdeeling hier ontbreekt, kan het wel voor iederen eenigzins geoefenden hoorder niet moeijelijk geweest zijn, het onderwerp en de hoofddeelen dezer Leerrede in zijn geheugen op te nemen en te bewaren; — en de ongeoefende hoorder wordt wel weinig geholpen met eene schets. Voor het minst mag deze Leerrede ten proeve zijn, dat er ordelijk en naar welgeregelde schets gepredikt kan worden, zonder dat deze als ten toon gedragen wordt. Minder prijzen wij het weglaten van al wat naar eene Inleiding gelijkt. Taal en stijl verdienen aanbeveling wegens zuiverheid, levendigheid en kracht. Druk en uitvoering verdienen hoogen lof.

Jubelrede, ter gedachtenis van het vijftigjarig bestaan des Nederlandschen Zendelinggenootschaps; uitgesproken op den 19 *December* 1847, *te Groningen, door* C. H. VAN HERWERDEN, CHZ., *Theol. Doct. en Predikant. Uitgegeven ten voordeele van het Vrouwelijk Hulpzendelinggenootschap. Te Groningen, bij* C. P. Meijer. 1847. *In gr.* 8*vo. IV en* 26 *bl.* *f* :-35.

Deze Jubelrede, gelijk men het van eenen VAN HERWERDEN wachten kon, beantwoordt aan haren titel: want zij is in een' regt feestelijken toon gesteld, die zich echter vrijwaart van alles wat gezwollen en gekunsteld is; terwijl het hoofddoel van elke godsdienstige toespraak, de stichting der gemeente, de bevordering harer evangelische kennis en de ontvlamming van aller gemoed tot al wat edel en groot is, getrouw in het oog wordt gehouden. Gelijk de keus der gezongene dichtregelen uit de Evangelische Gezangen en Psalmen met de daaraan bijgezette meerdere plegtstatigheid, gelukkig is, zoo mag men dit ook van den tot motto bestemden en toch toereikend in zijn verband toegelichten tekst, *Lukas* X: 21, eerste lid, getuigen: *Te dier ure verheugde zich Jezus in den geest*, toen Hem namelijk de uitgezonden zeventig leerlingen de gunstige gevolgen, ook hunner prediking, hadden medegedeeld.

De Heer VAN HERWERDEN vestigt ons oog op den aard van het werk des Nederlandschen Zendelinggenootschaps, daarna op deszelfs grondbeginselen, vervolgens op de ontvangene ontwikkeling, eindelijk op de vruchten, die het gedragen heeft; zoodat ongekunsteld tevens zoo veel geschiedkundigs wordt medegedeeld, als tijd en plaats het gedoogden.

Mogelijk, waarschijnlijk zelfs, zijn er hier en daar jubelredenen gehouden van soortgelijke waarde en over hetzelfde onderwerp. Ook heeft de Schrijver zijn opstel niet uitgegeven, om zich roem te verwerven, daar hij te voren reeds gunstig genoeg bekend was; maar, op verzoek in het belang der zaak, heeft hij er in bewilligd, zijne Redevoering aan

het vrouwelijk Hulpzendelinggenootschap af te staan. Wij verheugen ons over deze bewilliging, en verzoeken de aandacht onzer lezers op des Redenaars beantwoording eener tegenwerping, die nog al dikwerf tegen den arbeid der zendelingen gehoord wordt. Hij zegt, bl. 20 en 21: »'t Is »waar, het werk was nieuw, en langen tijd, gelijk alle menschenwerk, ook wanneer het in hooger kracht onderno»men wordt, *nog onvolkomen*, en *nog heden* staat het, *niet* »*zonder grond*, voor *menige berisping* bloot. Maar, ik »bid u, Mijne Broeders, ware hier te lande *ooit* het Evan»gelie gebragt, indien het, ook zelfs naar de toenmalige »gesteldheid der tijden, *zoo volkomen mogelijk* hier gebragt »ware? En waren onze vaders niet even zoo wel Heide»nen, als zij, tot wie ons Genootschap zijne Evangelieboden »zendt? Wat inmiddels is met eene onvolmaakte predi»king van dit land en volk geworden? Welk eene omkee»ring en herschepping? Onkenbaar is nu elk spoor van »het oude; ondenkbaar, dat het ooit bestond! Langzaam »is die hervorming voorwaarts gegaan; maar van de *onvol»maakte* prediking van het kruis, die een WILLEBRORD, »een BONIFACIUS, een LUDGER hier deden hooren, is »toch de *veranderde gedaante der zaken allereerst* te »voorschijn gekomen, waarin wij nu dankbaar juichen. »Daarom, wie wachten wil met het Zendelingswerk te be»gunstigen, tot dat het, in alle deelen, aan zijne gestrenge »eischen voldoe, die blijft met die begunstiging *altoos* »[*altijd?*] achter." Enz.

Wegens het onmiskenbaar nuttige van het Zendelingswerk, in weerwil van het gebrekkige, waar het mede vermengd blijft, lazen wij, ofschoon het geen nieuws is, ook hier weder met ontroering, bl. 11: »Des te meer hield ons »Zendelinggenootschap voortdurend zijne aandacht op de »belangen ginds in het Oosten gevestigd. Geen jaar bijna, »dat er niet eenige Broeders, tot de Evangeliedienst aldáár, »uit *Rotterdam* vertrokken. *Onze Staatsbestuurders* [en »zie hier wat ons trof] *meenden evenwel, tot dus verre* »*hun den toegang tot Java, die goudmijn voor Nederland,* »*waar ook voor Evangelie-arbeid zoo veel zou te woekeren*

»zijn, *niet vrijelijk te mogen vergunnen. De tijd schijnt* »*nog niet dáár te zijn, dat men het voorbeeld van Enge-*»*land durft volgen, hetwelk voor alle Evangelieboden zijn* »*onmetelijk Indisch Rijk openstelt.*"

Wij weten wel, dat men op *Java* den *Mohammedanen*, en vooral hunnen priesteren, geenerlei aanstoot wil geven; maar de oorlog met DIEPO NEGORO was toch geenszins het gevolg van de vreedzame Evangelieprediking, doch wel, zoo wij ons niet ten eenenmale vergissen, van de schending der heiligheid van een' *harem*, gepleegd door eenen ambtenaar of officier. Voor dergelijke inbreuken op de zeden des lands behoort men zich te wachten; maar het is niet te veel gevergd, als men voor de Christen-Zendelingen dezelfde regten vraagt, die ook aan de aanhangers van den Islam niet mogen worden geweigerd: de vrijheid namelijk tot verkondiging van hetgene zij gelooven waar te zijn, en de bescherming daarbij tegen alle aanranding van de zijde hunner tegenpartij. Het is deze vrijheid en die bescherming, welke wij inroepen voor allen; behoudens het regt der Overheid, om te waken, dat ook allen zich houden binnen de perken van gehoorzaamheid aan de Wetten van den Staat, die althans door de Protestantsche Zendelingen niet ligt zullen worden overtreden.

Middelburg,
Februarij 1848. A. F. SIFFLÉ.

Repertorium voor buitenlandsche Theologie, uitgegeven door J. P. DE KEYSER, *Predikant te Varsseveld. Isten Deels, 1ste Stuk. Te Utrecht en te Meppel, bij* W. H. van Heyningen. 1848. *In gr.* 8*vo. f* 2-:

De Uitgever doet in eene welgeschrevene Voorrede een verslag van het doel dezer verzameling en van de middelen om het te bereiken. Bevordering van de Christelijke wetenschap des geloofs, en mededeeling van hetgeen elders ter uitbreiding der wetenschap gedaan, tot bevestiging der waarheid, tot bestrijding der dwaling geleverd is; ziedaar,

volgens hem, het doel en het middel. Men verwachte hier echter niet eene volledige bloemlezing van alles, wat de buitenlandsche Godgeleerdheid, vooral in *Duitschland*, oplevert. Vele redenen noodzaakten den Uitgever, van dit plan, dat hem een oogenblik toelachte, af te zien. Een hoofdbezwaar, dat wij allezins moeten billijken, is, dat hij dan ook hetgeen slechts tot ontbinding en verwoesting leidt, en den mensch van zijne laatste steunsels, van zijne vrijheid en onsterfelijkheid berooft, onder het oog van een volk zou moeten brengen, dat nog den naam van Christelijk niet heeft verbeurd. Voortbrengselen, als FEUERBACH's *Erläuterungen und Ergänzungen zum Wesen des Christenthums*, behooren voorzeker niet in een Repertorium, dat aan eene Christelijke Theologie gewijd is. De rigting van de keus der stukken zal echter eene opgeklaarde wetenschappelijke zijn, overeenkomstig met de beschaving en de behoeften des tijds, het is die van eenen LÜCKE, ULLMAN en NEANDER, mannen, die naar de overeenstemming van geloove en weten, van Godsdienst en redelijk onderzoek streven. Eigenlijke godsdienstig-stichtelijke verhandelingen moet men dus ook hier niet zoeken, maar wel stukken, die geschikt zijn om onze vaderlandsche Godgeleerden met den voortgang der theologische studiën in het buitenland meer algemeen bekend te maken. Voor eene goede keuze strekt ons dit eerste stuk reeds tot waarborg, en de kunde en smaak van den Uitgever doen ons daarop voor het vervolg met gerustheid vertrouwen.

Vroeger bestond hier reeds een tijdschrift onder den titel van *Bijdragen van buitenlandsche Godgeleerden*, dat thans aan de eerste inteekenaren van dit Repertorium, in plaats van voor *f* 50 de tien deelen, hetgeen zij oorspronkelijk gekost hebben, voor *f* 10 zal afgeleverd worden. Hoezeer in deze Bijdragen, waarvan dit Repertorium een vervolg is, vele belangrijke stukken voorkomen, die altijd eene blijvende waarde zullen behouden, was echter de keus over het algemeen niet met die zorgvuldigheid gedaan, dat er wel niet eens middelmatige verhandelingen in opgenomen werden, die gerust onvertaald hadden kunnen blijven, en

andere wier geest volstrekt niet in eene harmonische strekking met de overige stond. Dit is geenszins het geval met de bijdragen, die in dit 1° Stuk onder de Verhandelingen voorkomen, als zijnde:

1°. Schets van den gang der nieuwere Theologie, van Dr. EHRENFEUCHTER.
2°. JACOB's boezemstrijd, van Dr. F. W. C. UMBREIT.
3°. De oorsprong der kerkelijke magt, van Dr. K. HASE.
4°. De verborgenheden der moderne speculative Wijsbegeerte. (Eerste gedeelte.)

En onder de Verslagen en Berigten:

1°. Beoordeeling van het wezen van het Protestantisme uit de bronnen der Hervormingseeuw voorgesteld door Dr. DANIEL SCHENKEL, van Dr. W. M. L. DE WETTE.
2°. Bibliographie van de voornaamste laatst uitgekomene werken over de theologische wetenschappen in *Duitschland*.

Hoezeer wij met den Uitgever van gevoelen zijn, dat, wat de buitenlandsche Godgeleerdheid aangaat, men het meest bij de *Duitschers* moet ter markt gaan, zijn wij overtuigd, dat hij hetgeen elders in *Frankrijk*, *Zwitserland* en *Engeland*, van goede gehalte uitkomt, ook niet zal verzuimen, en uit het Duitsch die stukken niet zal overnemen, welke, door eene dorre, duistere en afgetrokkene voorstelling, weinig geschikt zijn, om de behandelde onderwerpen voor jeugdige Nederlandsche Godgeleerden en Predikanten verstaanbaar te maken, die allen met de hedendaagsche wijsgeerige terminologie niet zoo gemeenzaam bekend zijn.

Wij eindigen met deze belangrijke onderneming, waarvan jaarlijks 6 stukken of twee boekdeelen a f 4 het licht zullen zien, allen Theologanten en voorstanders eener wetenschappelijke behandeling der Godgeleerdheid aan te bevelen, en wenschen den Uitgever een' goeden uitslag op zijne pogingen tot verbreiding van licht en waarheid in het rijk van Godsvrucht en Christendom.

Een boekje voor alle moeders, om hare kinderen bij gezondheid te bewaren en in ziekte doelmatig te verplegen; door C. ADET DE ROSEVILLE, *M. Dr. etc. Naar de vijfde uitgave voor Nederlandsche Vrouwen bewerkt. Te Groningen, bij* H. R. Roelfsema. 1847. *In kl.* 8*vo.* 135 *bl.* *f* 1-20.

Gaarne voldoet Rec. aan den wensch des Uitgevers van het boven aangekondigde werkje, om er het publiek opmerkzaam op te maken. Het verdient in vele opzigten die opmerkzaamheid, daar het, in duidelijken, aangenamen stijl, zonder noodeloozen geleerden omhaal, vele wetenswaardige zaken voordraagt, welke voor zorgvuldige moeders bij de verpleging van haar kroost noodig mogen geacht worden. »Geneeskundigen — dus lezen wij in het Voorberigt — zullen weinig of niets in dit boekje vinden, wat voor hen van belang gerekend kan worden; hetgeen hierin voorkomt, weten zij allen zoo goed als wij. Daarentegen hopen wij, dat het niet-geneeskundig publiek uit hetzelve des te meer kennis zal opdoen." Deze woorden drukken vrij juist de eischen uit, welke wij aan den Schrijver kunnen doen; naar ons inzien beantwoordt zijn werkje in de meeste opzigten aan deze eischen. Zijne wijze van beschouwing is overal natuurlijk en overeenkomstig de waarheid; hij houdt doorgaans het midden tusschen het te veel en te weinig, en heeft ook vooral daarvoor gezorgd, dat hij die huismoeders, wier zwak het is gaarne meê te docteren, niet tot halve geneesmeesteressen maakt. Zelfs in de tweede Afdeeling (*Over eenige gewigtige ziekten der kinderen*), waarin wel kort, maar toch duidelijk en naauwkeurig, eenige der meest voorkomende gevaarlijke ziekten van den kinderlijken leeftijd worden beschreven, vermijdt hij zorgvuldig, veel van de geneeskundige behandeling te zeggen, maar bepaalt zich grootendeels bij datgeen, hetwelk vermeden moet worden; terwijl hij daar, waar het op handelen aankomt, naar de hulp van den geneesheer verwijst. In de

eerste Afdeeling spreekt hij over de *behandeling van gezonde kinderen.* Hetgeen hier voorkomt, is zeker uitvoeriger en grondiger in het werkje van Dr. ALLEBE ontwikkeld; maar het hier voorkomende zal toch ook niet zonder vrucht gelezen worden. De derde Afdeeling (*Handleiding tot het bereiden van de noodzakelijkste huismiddelen en tot het bewerkstelligen van eenige kleine kunstverrigtingen*) treedt evenmin op het gebied van den apotheker en den chirurgijn als de tweede op dat van den doctor, maar geeft aanwijzing omtrent de bereiding van eenige huismiddelen en het verrigten van eenige kleine heelkundige bewerkingen, (het zetten van bloedzuigers, van lavementen, het leggen van spaanschevliegpleisters en het zetten van fontenellen) welke iedere moeder van een eenigzins talrijk kroost behoort te kennen, zal zij niet genoodzaakt zijn, voor elke kleinigheid de hulp van den apotheker of chirurgijn in te roepen. Dat het geven van eene zoodanige handleiding overigens geen overtollige arbeid is, zal met Rec. voorzeker menig geneesheer ondervonden hebben. Rec. eindigt zijne aankondiging, met het werkje van ADET DE ROSEVILLE aan alle huismoeders ter lezing aan te bevelen.

Eenheid in het noodige, vrijheid in het twijfelachtige, in alles de liefde. Eene Voorlezing door AB.ᴹ DES AMORIE VAN DER HOEVEN. *Tweede Druk. Te Leeuwarden, bij* G. T. N. Suringar. 1848. *In gr.* 8*vo.* 40 *bl. f* :-60.

Eenheid in het noodige, vrijheid in het twijfelachtige, in alles de liefde. Eene Voorlezing ter opening der Akademische lessen, uitgesproken door Mr. C. W. OPZOOMER. *Te Leyden, bij* J. H. Gebhard en Comp. 1847. *In gr.* 8*vo.* 48 *bl. f* :-60.

Eenheid in het noodige, vrijheid in het twijfelachtige, in alles de liefde. Leerrede, naar aanleiding van Eph. IVe 1—6, *uitgesproken door* E. T. LUBLINK WEDDIK. *Te Amboerbesch.* 1848. NO. 7.

sterdam, bij G. Portielje. 1847. *In gr.* 8*vo.* 30 *bl. f* : - 25.

N°. 1. Een karakteristiek stuk, als bijdrage tot de kennis van het Genootschap dat door den Schrijver wordt vertegenwoordigd. »Geen formulierdwang," wordt ons door den Remonstrantschen Hoogleeraar toegeroepen. De spreuk, die hij behandelt, »veroordeelt" dien niet slechts, »maar leert ook de overtolligheid en schadelijkheid van alle formulieren of vastgestelde leerregels inzien," bl. 32. Afgekeurd wordt, in verband hiermede, het gevoelen van Mr. J. VAN LENNEP, dat de Synode te *Dordrecht* in 1619 het regt zou gehad hebben, »om een formulier vast te stellen, hetwelk, naar hare meening, overeenkomstig was met de H. S., en die beginselen bevatte, welke tot regel van geloof en wandel moesten strekken," bl. 36. Rec. behoort niet tot degenen, die het formulier van *Dordrecht* onvoorwaardelijk zouden willen onderschrijven, of eene wederinvoering er van voor de Hervormde Kerk wenschelijk achten. Onverklaarbaar was het hem echter, hoe de Heer VAN DER HOEVEN aan Mr. J. VAN LENNEP de stelling op zich zelve kon betwisten, »dat een Kerkgenootschap geregtigd is, zekeren regel of formulier, zoodanige algemeene beginselen bevattende, als welke het voor waarheid aanneemt, vast te stellen en voor zijne leden verbindend te verklaren. »Zie," zegt Prof. VAN DER HOEVEN, »tegen zulke beweringen gevoelen wij ons gedrongen onze stem te verheffen, opdat de geest des Evangelies niet miskend en het groote doel des Christendoms niet uit het oog worde verloren!" Het lust ons hierbij eenige oogenblikken stil te staan. De Professor wil geene verbindende formulieren. Hij begeert »vrijheid." Echter geene onbepaalde vrijheid. *In* DUBIIS *libertas.* Dit laat zich zeker hooren. Ook bij den sterkst mogelijken formulierdwang, zelfs onder het autoriteitsjuk der R. C. Kerk, bestaat zulk eene vrijheid. Wie zou toch als *zeker* vaststellen, hetgeen hij voor *twijfelachtig* houdt? Zulk eene vrijheid zegt weinig, en wij zouden van oordeel zijn, dat dit gedeelte van de spreuk moet luiden: »*in non necessariis* (*sc. ad salutem*) *libertas*," zoo als Prof. KIST onlangs heeft trachten waarschijnlijk te maken, *Archief voor K. G.* D. VII, bl. 425. Hoe men daar echter over denke doet niets ter zake bij de beoordeeling van het verschil tusschen Prof. VAN DER HOEVEN en Mr. VAN

LENNEP. Genoeg dat de eerste het een en ander in het Christendom als *dubium* beschouwt, en daarom afkeerig is van elken formulierdwang. Intusschen zegt toch ook deselfde Hoogleeraar: *in* NECESSARIIS *unitas*. Zal dat laatste iets meer zijn dan een holle klank, dan zal toch het Kerkgenootschap behooren uit te spreken, wat het als *necessaria*, m. a. w. als verbindend voor het geloof der Christenen beschouwt. Zie, zouden wij op onze beurt zeggen, wanneer een Kerkgenootschap zoo uitspreekt, wat volgens het gevoelen zijner leden voor *noodzakelijk* in de belijdenis geacht wordt, dan maakt het een *formulier*. Wat deed de Gereformeerde Kerk in 1619 anders dan dat? Zij hield de leer der onvoorwaardelijke voorbeschikking, niet, zoo als hare partij en zoo als Prof. VAN DER KOLVEN, voor een *dubium* (bl. 35), maar voor een *necessarium*, en daarom formuleerde zij haar geloof in eenige hoofdstellingen, die hare overtuiging uitdrukten, en als verbindend voor de leden en leeraars dier Kerk werden vastgesteld. Over het ware of onware dier stellingen twisten wij met den Hoogleeraar niet; maar wij beweren, dat, wanneer men met hem *necessaria* erkent, men dan ook zal moeten toestemmen het regt van een Kerkgenootschap, om hetgeen volgens zijne overtuiging daartoe behoort te formuleren, en niemand als lid toe te laten, die zulke *necessaria* verwerpt. Prof. VAN DER KOLVEN toont zelf in zijne voorlezing het daarover eens te zijn met Mr. VAN LENNEP. Vragen wij toch den Hoogleeraar, of hij elke verbindtenis der Christenen tot zekere geloofspunten afkeurt, hij geeft ons het antwoord ontkennend. De *necessaria*, hoorden wij hem zeggen, zijn verbindend. Hij gaat zelfs verder, en formuleert hetgeen naar zijne meening als *necessarium* moet gelden. Hij geeft dus ook een *formulier*. Alleenlijk is hij van oordeel, dat dit formulier in Bijbelwoorden behoort vervat te zijn. Geene vaste leerregelen of formulieren, zegt hij; »het Evangelie is het ware formulier van eenigheid." Wat het Evangelie zij, wijst hij aan, en vat het kort begrip er van te zamen met de woorden van PAULUS, *Hand.* XVI: 31; van PETRUS, *Hand.* X: 36 verv. en van den Heer zelven, *Joh.* XVII: 3. VAN DER KOLVEN wil dus ook zelf een verbindend formulier. Hij wil slechts niet het *Dordsche* of eenig ander, maar de uitspraken van JEZUS zelven en de Apostelen. Maar is dat dan in de hoofdzaak iets anders dan hetgeen ook Mr. VAN LENNEP t. a. p. schreef omtrent het regt

van een Genootschap, om een formulier, uit den Bijbel opgemaakt, op te stellen en verbindend te verklaren? Doet de Hoogleeraar niet hetzelfde? Weigert hij zelf niet als leden der Christelijke Kerk en van het Remonstrantsch Genootschap dezulken te erkennen, die mogten weigeren het door hem gestelde formulier, *Joh.* XVII: 3, te onderschrijven? Mag de Heer VAN DER HOEVEN dit, en mogt het de Gereformeerde Kerk in 1619 niet? Het komt ons dus bedenkelijk voor, dat de Hoogleeraar aan Mr. VAN LENNEP een beginsel van Kerkregt heeft betwist, hetwelk hij zelf met de daad toont te huldigen, en over het *beginsel* strijd voert, waar, op zijn standpunt, de strijd alleen kon gevoerd worden over de *toepassing* van dat beginsel, niet daarover, *of* er een formulier zal wezen, maar of het formulier behoort uitgedrukt te worden met de woorden die VAN DER HOEVEN voorstelt, of volgens de *Canones* van *Dordrecht.*

Blijft hiermede het door Mr. VAN LENNEP gestelde beginsel op zich zelf onaangetast; mag en moet er volgens beiden een vereenigingsformulier bestaan voor de leden van hetzelfde Genootschap; ook daarin meenen wij, dat beiden zullen overeenstemmen, dat zulk een formulier, hoe kort het zijn moge, *duidelijk* en *ondubbelzinnig* behoort te wezen. Zonder dat zal de een er dit, de ander iets anders in lezen, en het doel om te vereenigen wordt gemist. Het lijdt wel geen' twijfel, dat elk Christen de door VAN DER HOEVEN als formulier voorgestelde schriftuurplaatsen gaarne onderschrijft; maar zal dat Evangelische formulier iets beteekenen, dan komt het vóór alles daarop aan, dat men zich onderling over den *sin* van de verbindtenisformule versta. Neem b. v. *Joh.* XVII: 3: *Dit is het eeuwige leven, dat zij U kennen den éénen waren God en dien Gij gezonden hebt, Jezus Christus.* Goed; maar nu beginnen, bij gebrek aan preciesheid in de uitdrukkingen, al aanstonds vragen, als deze: »welk begrip hecht gij aan die woorden »*den éénen waren God*?" Die vraag kan niemand ongepast vinden, daar toch de Christen van den éénen waren God wel een ander, een hooger begrip zal hebben, dan de Jood of de Heiden. De formule, door VAN DER HOEVEN voorgesteld, hoe waar de uitspraak zijn moge, is eene bloot *formele* belijdenis. Gij zegt den *éénen waren* God te belijden; wát gij belijdt, blijft mij echter onzeker, zoolang gij niet tevens preciseert, welk *begrip* gij u vormt van dien God. Ook de *Jood* en de *Mohammedaan* betuigen het-

zelfde. En toch erkent gij hunne voorstelling en belijdenis van God niet voor eene Christelijke. Zie, over dat begrip van God liep juist de twist tusschen de oude Gereformeerden en de volgers van ARMINIUS: *Is God of het schepsel grond der zaligheid? Is het geloof eene gave Gods in den volstrektsten zin of slechts voor een gedeelte? Zal Gods genade eenmaal zegevieren over de hardheid van schepselen, die Hij tot de zaligheid bestemde, of zal het schepsel die goddelijke werking voortdurend kunnen wederstaan?* De beantwoording dier vragen, ziet men, staat in het naauwste verband met *Joh.* XVII: 3. Ontkent gij de leer der voorbeschikking, en gij moet voortgaan op het ingetreden spoor, en straks mede ontkennen de volstrekte *almagt* en de *alwetendheid* van God. De consequentie van de Arminische *praevisa fides* was de Sociniaansche ontkenning der Goddelijke *alwetendheid.* Ontkent gij de leer der voorbeschikking, gij moet tevens ontkennen, »dat HERODES en PILATUS zamenspanden tegen Gods heilig kind, *maar om te doen, wat Gods hand en raad te voren bepaald had dat geschieden zoude,*" en het wordt hiermede van PILATUS' willekeur afhankelijk gemaakt, of het bloed des kruises zal vergoten worden tot vergeving der zonde, en de Messiasmoord wordt eene teleurstelling voor God, »die gehoopt had dat men zijnen Zoon ontzien zou." Men zal dus, indien men *Joh.* XVII: 3 tot formulier verkiest, zich omtrent het begrip, aan de uitdrukking *ware God* te hechten, behooren te verstaan. Of, zoo het u vrijstaat tot dat begrip de *alwetendheid* te brengen en aan mij, die buiten te sluiten; aan den eenen zich daarbij een' God voor te stellen, aan wiens geregtigheid door het zoenoffer van CHRISTUS voldoening wordt geschonken, aan den anderen te beweren, dat zulk eene leer eene leer des Satans is, zoo zal de vereeniging slechts schijnbaar wezen, en dezelfde woorden zullen in den mond des eenen beteekenen hetgeen de ander als Satanisch afwijst. Evenzoo is het gelegen met het tweede gedeelte van *Joh.* XVII: 3, volgens hetwelk de Christen belijdt, dat JEZUS de Christus is, dien God gezonden heeft." Ook hier ontstaat de vraag, wat gij door die woorden verstaat? Wanneer men er *niets* door verstaat, is het zeker gemakkelijk, alle menschen door zulk een formulier te vereenigen. Prof. VAN DER HOEVEN geeft deze verklaring: »De Christen belijdt daarmede JEZUS als den weg, de waarheid en het leven, den Zone Gods, in wien de Vader zich ten volle openbaart, den eenigen Mid-

delaar en volkomen' Zaligmaker." *Dit*, zegt de Hoogleeraar, *is het één noodige, en overigens heersche vrijheid.*" Wij zeggen het hem gaarne na. Doch ook hier komen een aantal woorden voor, die volstrekt verklaring behoeven. In welken zin is CHRISTUS Middelaar en Zaligmaker? Door zijne *leer* en *voorbeeld*, door dat hij de *openbaring Gods* is, of daardoor, althans hoofdzakelijk, dat hij, zoo als de Heidelbergsche Catechismus zegt, »met zijn dierbaar bloed voor alle mijne zonden volkomen heeft betaald?" Waarlijk het onderscheid is niet gering. Wat beteekent verder de uitdrukking »*de Zone Gods*?" Geeft men daarmêde te kennen, dat men gelooft: »dat J. C. eeuwig en waarachtig God is?" of zal het beteekenen, dat men in Hem »den heiligen hemelling erkent, die zich reeds vroeger in deugd en wijsheid had geoefend?" of leest men in die uitdrukking met HASE eenvoudig »den *volmaakten mensch*?" De Hoogleeraar blijft hierop het antwoord schuldig. »*Dat* JEZUS de Zoon van God is, zegt hij, weten wij; *hoe* hij de Zoon van God is, weet God alleen," (bl. 25). Wij vragen, wat beteekent hier het woord *hoe*? Geeft het de wijze te kennen, waarop JEZUS geworden is wat Hij was, dan stemmen wij den Hoogleeraar toe, dat wij hier stuiten op een Godsgeheim in de schepping; maar zal het beteekenen, dat men van hetgeen men met de woorden »Zoon van God" uitspreekt geenerlei bestemd begrip kan hebben, dan zal de Schrijver ons moeten toestemmen, dat in dat geval de geheele belijdenis weinig beteekent. Het laatste schijnt echter door hem bedoeld te zijn. De Hoogleeraar zegt toch, dat ons dit *hoe* niet geopenbaard is, en beroept zich daartoe op *Matth.* XI: 27: *Niemand kent den Zoon, dan de Vader.* LUCAS heeft hier: »niemand weet, *wie* de Zoon is, dan de Vader." *Luc.* X: 22. VAN DER HOEVEN zegt: »Den Vader kennen wij, zoo als de Zoon Hem aan ons heeft geopenbaard. Maar wie vermeet zich den Zoon te kennen in zijne hoogere natuur en innige betrekking tot den Vader? Die kennis bezit de Vader alleen; maar deze behoudt dit geheim voor zich." Vooral trok het des Schrijvers aandacht, dat JEZUS, waar hij t. a. p. van den Vader spreekt, er bijvoegt: »wien het de Zoon wil openbaren," maar, waar het de kennis van den Zoon betreft, die woorden achterwege laat. Wij voor ons twijfelen, of uit de door den Professor gemaakte opmerking het besluit mag getrokken worden, dat de Vader gekend, de Zoon daarentegen niet gekend kan worden. Vat men hier

het woord *kennen* op in de beteekenis van *volkomen doorgronden*, dan is het zeker van toepassing op den persoon van JEZUS. In dat geval echter geldt het met nog te meer regt van den Vader, dat niemand Hem kent. Kennen wij echter den Vader, *in zooverre* Hij zich geopenbaard heeft door den Zoon, dan geldt het ook ten aanzien van den laatsten, dat men ook den Zoon kan kennen, *in zooverre* hij zijn innerlijk wezen aan ons heeft willen openbaren. Er bestaat dus geene reden, waarom men de woorden καὶ ᾧ ἐὰν βούληται ὁ υἱὸς ἀποκαλύψαι alleen op het eerste en niet op het tweede lid der zinsnede betrekkelijk zoude maken. De constructie der woorden moge dit toelaten, maar vordert het niet. Toegegeven echter dat zij alleen op het laatste lid betrekkelijk waren, zou daaruit nog niet mogen worden opgemaakt, dat er ten aanzien van het *wie* de Zoon is, geene ἀποκαλύψις voor den Christen bestaan kan. Ware dit zoo, dan zou de uitspraak in openbaren strijd zijn met *Matth.* XVI: 16 verv., waar JEZUS SIMON zalig spreekt, omdat »de Vader het hem *geopenbaard had*, dat hij de Christus, de Zoon des levenden Gods, was." Zou, vragen wij, PETRUS, toen hij die belijdenis aflegde, geen *begrip* gehad hebben van hetgeen hij bedoelde met de woorden: »Gij zijt de Zoon des levenden Gods?" Hoe kon JEZUS in dat geval zeggen, dat, hetgeen anderen nog niet inzagen, hem *openbaar* geworden was, m. a. w. dat hij door de kracht der waarheid, die uit God is, overtuigd was geworden, dat JEZUS de Zone Gods was? Overigens achten wij het onraadzaam, uit de plaatsing der beide leden van XI: 27 iets af te leiden, vóór het vaststa, in welke volgorde JEZUS zelf deze woorden heeft gesproken. Volgens MATTHEUS en LUCAS spreekt JEZUS eerst van de kennis des Zoons, en dan van die des Vaders. Intusschen zijn deze beide Evangeliën niet de eenige bronnen, waaruit men de gezegden van JEZUS kent. Het mag althans van gewigt gerekend worden, dat de tekst der woorden van JEZUS bij JUSTINUS, waarmede de *Clementinen* doorgaans overeenstemmen, nu en dan in de redaktie bestendig afwijkt van den tekst van MATTHEUS en LUCAS. Het vermoeden ligt dus voor de hand, dat er voor beiden omstreeks de helft der tweede eeuw nog eene andere Evangeliebron voorhanden zij geweest, dan onze thans bestaande Evangeliën. Hoe dit zij, het is opmerkelijk, dat omstreeks het jaar 150 drie van elkander onafhankelijke getuigen,

JUSTINUS (*), de *Clementinen* (†) en MARCION (§) de door Prof. VAN DER HOEVEN aangehaalde woorden juist in eene tegengestelde orde lezen, als MATTHEUS en LUCAS, zoodat, volgens hen, JEZUS *eerst* van den Vader, en daarop van de kennis des Zoons spreekt, en dan van dezen laatsten zegt: »niemand kent den Zoon, dan de Vader, en wien het de Zoon wil openbaren." Dat deze omzetting niet toevallig is, of als een citaat, uit het geheugen aangehaald, kan beschouwd worden, is onwedersprekelijk, daar dezelfde lezing bij drie van elkander onafhankelijke getuigen voorkomt, en onder deze op twee verschillende plaatsen bij JUSTINUS, waarbij tevens in het oog worde gehouden, dat de twee ultras in het toenmalige Christendom, de overdrevene Pauliner MARCION en de even overdrevene antipaulinische *Clementinen*, dezelfde lezing volgen. Doch genoeg. Prof. VAN DER HOEVEN heeft, zonder het te bedoelen, door zijne voorlezing het bewijs geleverd, dat, waar men *necessaria* erkent, ook verbindende geloofsbelijdenissen ontstaan moeten. En waar die ontstaan, daar vordert de waarheid, dat men in staat zij, van elke uitdrukking in zulk eene belijdenis behoorlijk rekenschap te geven. En dan moge men oordeelen over de *Dordsche* geloofsbelijdenis naar goedvinden; maar men zal aan de mannen der 17de eeuw den lof niet onthouden kunnen, dat zij behoorlijk gepreciseerd, en in goed verstaanbare taal hebben uitgesproken, wat zij als waarheid, volgens de Schrift, naar hunne overtuiging, aannamen.

N°. 2. Dat de voormelde spreuk op kerkelijk-dogmatisch grondgebied niets te beteekenen heeft, is door Mr. OPZOOMER duidelijk aangetoond. Doch hij heeft, onzes inziens, de bedoeling van zijnen ambtgenoot miskend. VAN DER HOEVEN houdt het geloof in CHRISTUS als den eenigen Zaligmaker voor het ééne noodige. Mr. OPZOOMER betwist hem het regt daartoe. De *Jood*, zegt hij, houdt dit niet voor het ééne noodige, bl. 22; want hij verwerpt den Christus. Daarenboven wordt aan de geloofwaardigheid van zooveel, als ons omtrent CHRISTUS in de Evangeliën berigt wordt, door ervarene wijsgeeren en critici getwijfeld. Met welk regt, vraagt

(*) Op twee plaatsen *Dial. c. Tryph.* 100, p. 195 en *Apol.* I, 63, p. 81.

(†) *Homil.* 18, 4.

(§) Zie THILO, *Cod. apoor.* p. 433.

hij, sluit VAN DER HOEVEN die allen buiten, die het ééne noodige niet verkiezen op dezelfde wijze als hij in het geloof in CHRISTUS te zoeken? Mr. OPZOOMER verliet hier het terrein, waarop zich de Professor had geplaatst, en waarop derhalve deze alleen mogt bestreden worden. VAN DER HOEVEN bedoelde niet te formuleren, wat *in het algemeen* voor ieder als zaligmakende waarheid moet gelden, maar sprak slechts uit, wat als het *unum necessarium* op *Christelijken* bodem moet erkend worden. En dat men nu, zonder CHRISTUS *als Zaligmaker* te erkennen, geen Christen zijn kan, behoeft toch wel geen betoog. »Gij zoudt wijzer en beter doen," voegt Mr. OPZOOMER zijnen ambtgenoot toe, »wanneer gij het aan ons zelven overliet, of wij al dan niet naar CHRISTUS wilden genoemd zijn." Deze vordering is te sterk. Veronderstel, een *Jood*, een *Muzelman*, een *Deist* wilde zich Christen noemen, zou het mij dan niet vrijstaan te zeggen: die naam komt u niet toe, omdat gij datgene ontkent, wat men om Christen te zijn moet gelooven? Wij herhalen het, als formulier van vereeniging zijn de door Prof. VAN DER HOEVEN gebezigde Bijbelwoorden te onbepaald; maar wij zijn het volkomen met hem eens, dat het ééne noodige voor den Christen daarin bestaat, dat men gelooft, dat CHRISTUS is »de weg, de waarheid en het leven, de Zone Gods, in wien zich de Vader ten volle openbaart, de eenige Middelaar en volkomen Zaligmaker." En wanneer de Hoogleeraar buiten de Christelijke Kerk sluit degenen, die dit loochenen, dan is dit geen »hoogmoed," zoo als hem door zijnen ambtgenoot wordt verweten, bl. 32, maar eene zeer eenvoudige logische waarheid, hierop nederkomende: wie MOHAMMED niet erkent als Profeet, is geen *Mohammedaan;* wie MOZES verwerpt is geen *Jood;* wie niet in CHRISTUS gelooft, is geen Christen.

Mr. OPZOOMER vindt het kenmerk van den Christen in de liefde. »Hieraan," zegt JEZUS, »zullen zij allen bekennen, dat gij mijne discipelen zijt, zoo gij liefde hebt onder elkander." Mr. OPZOOMER leidt uit die plaats te veel af, wanneer hij daaruit wil bewijzen, dat zelfs de *Jood*, indien hij slechts de liefde bezit, ook bij verwerping van den CHRISTUS, een Christen heeten mag, bl. 37. Het is zoo; JEZUS stelt de *liefde* als het kenmerk zijner discipelen; maar men vergete daarbij niet; dat hij de liefde stelt als het kenmerk *zijner discipelen*. Zóó liefhebben kan men dus alleen, wanneer men

een waar discipel van CHRISTUS is. Zonder dat kon immers de liefde geen bewijs zijn voor de wereld, dat men *zijn* discipel was, en bestond even zoo de mogelijkheid, dat zulk eene menschenliefde niet uit *zijne* school, maar uit die van eenen anderen Meester was ontleend. De liefde is dus in het Christendom eene vrucht van het geloof in CHRISTUS. Wie hem verwerpt, komt niet tot het bezit der ware liefde, evenmin als dat een rank, van den wijnstok gescheiden, vruchten dragen kan. Daarom verklaarde dezelfde mond, die de zoo even genoemde woorden sprak, ook: »die mij verwerpt, verwerpt dengene, die mij gezonden heeft." Mr. OPZOOMER had dus regt van in de liefde het kenmerk van den Christen te stellen; maar hij had, wilde hij Christelijk spreken, er moeten bijvoegen: En die volkomene liefde wordt slechts geleerd in de school van CHRISTUS; waarmede hij dan van zelf zou hebben ingezien, dat Prof. VAN DER HOEVEN teregt *het geloof in* CHRISTUS, *als den eenigen Zaligmaker*, genoemd had als de *conditio sine qua non* om Christen te heeten.

Overigens kan Mr. OPZOOMER niet nalaten nog eens terug te komen op zijnen vroeger gevoerden wetenschappelijken strijd. »Ik heb den strijd gevoerd," zegt hij bl. 26, »tegen hen, die de geschiedenissen der Christelijke oudheid met iets anders willen staven dan met historische bewijzen." Wij veroorloven ons hier te vragen, wie dat toch waren, die *geschiedenissen hebben willen staven, zonder historische bewijzen?* Het is zoo, de Heer VAN OOSTERZEE gaf door sommige uitdrukkingen tot zulk een misverstand aanleiding; maar onedelmoedig is het, daarvan nog te blijven partij trekken, nadat de Schrijver zich daaromtrent verklaard heeft. Een historisch feit te willen afleiden uit gemoedelijke bevinding, kan wel niet opkomen dan in het brein van een' krankzinnige. Heeft Dr. VAN OOSTERZEE zijne zaak voor de regtbank van de wijsbegeerte niet gelukkig bepleit; meent men, dat hij, onbestand tegen de dialectiek van Mr. OPZOOMER, met opoffering van het standpunt, waarop hij vroeger stond, is teruggetrokken in de haven van het autoriteitsgeloof; wij wagen het niet dit te wederspreken. Maar dat hij uit *gevoel* of *ervaring*, om iets te noemen, zou hebben willen bewijzen, dat JEZUS geboren of gekruisigd was, is eene dwaasheid, die de Heer OPZOOMER in zijne partij niet mogt veronderstellen.

Dat voorts het geloof aan de religieuse waarheid, aan God, de deugd en de onsterfelijkheid, niet verkregen wordt langs

den weg van historische getuigenissen, en evenmin met die getuigenissen verloren kan gaan, en dat dus ROUSSEAU ten aanzien van zulk eene apologetiek regt had uit te roepen: »*que d'hommes entre Dieu et moi*;" geven wij Mr. OPZOOMER gaarne toe. Hij ziet hier juister dan Dr. DOEDES, die onlangs ten aanzien dier woorden, blijkbaar uit misverstand van ROUSSEAU's bedoeling, verklaarde: »Dit klinkt wel zeer aardig, maar heeft niets te beteekenen;" *Regt des Christendoms gehandhaafd*, bl. 95. ROUSSEAU sprak immers niet van een historisch geloof aan feiten; maar van het geloof aan *God*. En dat geloof mogt, zijns bedunkens, niet afhangen van een kritisch getuigenverhoor, over achttien eeuwen loopende. Het ware ook inderdaad te bejammeren, dat, vóór en al eer men zijn vertrouwen stellen mogt op den levenden God, of, op het gebied van het zedelijke, eene groote daad mogt ondernemen, men eerst zou hebben te onderzoeken, of de berigten der Evangelisten in allen deele waarheid bevatten, vooral indien men daarbij nog eerst tegen de krachtige bedenkingen van Dr. DOEDES zelven (zie *Gids* 1848, bl. 503—510) de echtheid van het Evangelie van MATTHEUS te verdedigen had.

N°. 3. Eene stichtelijke, wel gestileerde Leerrede over hetzelfde onderwerp. De spreker beschrijft in het eerste deel zijner rede het één*e* noodige, even als Prof. VAN DER HORVEN, met de woorden, *Joh.* XVII: 3; wijst 2°. aan, dat het Christendom eene Godsdienst der vrijheid is, waarbij zeer *ad rem*, met kennelijke toespeling op den onlangs gevoerden strijd in de Amsterdamsche Lutherse*he* Gemeente, gezegd wordt, dat CHRISTUS niet vragen zal naar *brood* of *ouwel*, naar *formulier-* of *letterdienst*. In het derde deel wijst de Spreker op de *liefde*, die de Christenen ook bij verschil in bijzaken behoort te vereenigen.

Wij eindigen onze beoordeeling met aan Prof. KIST onzen dank te betuigen voor zijne herhaalde nasporingen naar den oorsprong der meergemelde spreuk; *Archief*, t. a. p. Volgens hem is de spreuk van Protestantschen oorsprong, en behoort zij te worden beoordeeld uit een practisch, niet uit een theoretisch-dogmatisch oogpunt. Wanneer dus b. v. twee Christenen twisten over de vraag, of CHRISTUS God is of niet, kan geen derde tusschen beide treden, met de bewering, dat hier een *non necessarium* behandeld wordt, waarover men zich als over een *dubium* behoort te verstaan. Immers beide

partijen twisten juist over de zaak in quaestie, als over een *necessarium*. Anders is echter het geval, wanneer twee godgeleerde partijen, zoo als de *Voetianen* en *Coccejanen* in de 17de eeuw, twisten over de viering van den Sabbath; toen kon een derde als bemiddelaar optreden en zeggen: »Menschen! twist toch niet langer over *bijzaken*;" omdat geen der beide partijen in gemoede het behandelde punt een *necessarium* kon noemen. In zulk een' stand van zaken voegde de spreuk uitnemend. Ware Prof. VAN DER HOEVEN op die gedachte gekomen, hij zou de spreuk niet op het dogmatisch gebied hebben overgebragt, en Prof. OPZOOMER zou zich gewacht hebben, om, het historische karakter der spreuk miskennende, haar als een nietsbeteekenende klank te veroordeelen.

De Volksstem. Eene Lijdenspreek voor onze dagen; door C. E. VAN KORTSVELD, *Predikant te Schoonhoven. Te Schoonhoven, bij* S. E. van Nooten. 1848. *In gr.* 8vo. 38 *bl. f* : - 35.

Gelijk het onderwerp van deze gelegenheidsleerrede eene spoedige aankondiging vordert, zoo verdient haar voortreffelijke inhoud eene hoogst gunstige beoordeeling. De tekst is *Matth.* XXVII: 15—23: de keuze van BARRABAS tot loslating, en de eisch van JEZUS tot kruisiging door het volk. De Redenaar vond daarin aanleiding, om, te midden van de gebeurtenissen des tijds (19 Maart), te spreken over de *volksstem*, »ten einde, zonder zich te mengen in staatkundige verschillen, vreemd aan het Koningrijk der hemelen en aan de heilige plaats, die gebeurtenissen te doen beschouwen in het ernstig licht, dat in deze dagen van opgewonden geestdrift door velen wordt voorbijgezien." Den draad der geschiedenis vasthoudende, maakt de Spreker opmerkzaam: op de *staatsmagt*, die de volksstem inroept en — daarvoor bukt; op de *listige drijvers*, die haar leiden; op het *volk self*, dat spreekt; op den *Regtvaardige*, die als onschuldig offer der volksstem valt, en eindelijk op het *Godsbestuur*, dat hoog boven haar woest gedruisch zetelt. Hij neemt daaruit vervolgens aanleiding, om zijnen hoorderen de volksstem te *doen kennen*, hen voor (tegen) haar te *waarschuwen*, en hen boven haar te *verheffen*. Alles gepast, belangrijk en

schoon. Eene enkele herhaling en het over 't geheel wat al te lange der preek, dat echter meer bij het gesprokene dan bij het geschrevene woord hindert, zijn de eenige aanmerkingen, die wij hebben. Door de bijvoeging van gebed en gezang (het laatste zeer gelukkig gekozen) heeft de lezer het geheel der Godsdienstoefening voor zich.

Maar meer zal men misschien vragen naar den geest, waarin de Redenaar over de volksstem spreekt. Gij hebt het reeds bemerkt aan het tweede punt van het tweede deel der leerrede. En met regt spreekt de bezadigde Evangeliedienaar met afkeuring en waarschuwing van het onzinnig gepeupelgeschreeuw, waardoor de grondslagen van maatschappelijke orde en maatschappelijk geluk worden ondermijnd; van die toomelooze woede, waarvan sedert eenige maanden geheel *Europa* de treurige gevolgen ondervindt; van die janhagelmagt, die zoo vele menschen, huisgezinnen, steden, staten in de jammerlijkste ellende dompelt. Wij danken den prediker des Evangelies, die, in deze dagen van verwarring en omkeering, daartegen zijne stem doet hooren. En dat die stem in ons vaderland meer dan elders weêrklank vindt, wij danken er God voor, maar willen ééne opmerking niet terughouden. Niet in het goede van grondwetten, belastingverdeelingen, regtsbediening alleen is een waarborg voor rust en orde; maar daarin vooral, bijna schreven wij *daarin alleen*, dat de beginselen van het Evangelie worden geëerbiedigd; dat er een godsdienstige zin in de natie is ontwikkeld. Wie ooren heeft, hoore het!

Landbouwkunde in verband met de Natuurkundige Wetenschappen. Eene proeve ter aanduiding van hetgeen ten nutte van den Nederlandschen Landbouw kan gedaan worden. Door P. F. H. FROMBERG, *Math. Mag. Phil. Nat. Doct., Agricultuur-Chemist voor het Hoog Bestuur in de Nederlandsche Oostindische Koloniën. Te Utrecht, bij* Kemink en Zoon. 1847. *In gr. 8vo. f* 1-80.

In de laatste tijden hebben verscheidene onzer landgenooten, op het voetspoor van buitenlandsche geleerden, zich bepaaldelijk bezig gehouden, de Landbouwkunde ook hier te lande in verband te brengen met de natuurkundige wetenschappen, ten einde in dezen voor ons vaderland zoo gewigtigen tak van

welvaart niet al te zeer bij onze vooruitgaande naburen achter te staan.

Zoo iemand, dan was de Heer FROMBERG, door zijne vooraf verkregen natuur- en scheikundige kennis en zijn later verblijf bij den verdienstelijken JOHNSTON te *Edimburg*, uitnemend instaat, van deze verzamelde kennis en ondervinding, te midden van welligt het beste landbouwkundige distrikt, dat er thans bestaat, zijne beschouwingen en mededeelingen dienaangaande openbaar te maken. Het aangekondigde geschrift moet evenwel, volgens de meening van den Schrijver, niet zoozeer als leidraad voor bovenstaande wetenschappelijke ontwikkeling worden beschouwd, maar is veeleer bestemd tot proeve eener kalme en beredeneerde voorstelling van datgene, waaraan onze Landbouw in meerdere of mindere mate behoefte heeft, en van de middelen, die tot verbetering van denzelven verkieslijk schijnen. Naar ons oordeel is de verdienstelijke Schrijver hierin volkomen geslaagd, door namelijk eerst het verband aan te toonen, hetwelk er tusschen de Natuurkundige Wetenschappen en den Landbouw bestaat; vervolgens eenige der op kennis en ervaring gegronde middelen tot verbetering van onzen Landbouw op te geven, en eindelijk te doen zien, dat en welke voorbereidende en medewerkende middelen er noodig zijn, om ook den landbouwersstand meer en meer te verlichten, en zoo zijne nuttige kunst dien rang, hemzelven die achting te bezorgen, waarop beide eene billijke aanspraak hebben.

Aan allen, die belang in deze nuttige kunst stellen, en, bij het verkrijgen van eigen voordeel, waarlijk den bloei en de welvaart van het vaderland bedoelen, wordt dit werk dringend ter lezing aanbevolen.

Proeve eener Armenwet voor het Koningrijk der Nederlanden, houdende regeling en aanwijzing, zoo wel omtrent de plaats, alwaar behoeftigen in het algemeen onderstand (lees: *in den algemeenen onderstand*) *deelen kunnen, als de wijze, hoe zij daarin opgenomen en verpleegd, of tot werkzaamheden verwezen kunnen worden; alsmede maatregelen ter weering van bedelarij en landloperij. Door* M. J. VAN BENNEKOM, *oud Notaris, Burgemeester der Gemeente Doorn en Langbroek.* (*Voor rekening van den Schrijver.*) *Te*

Utrecht, *bij* Kemink en Zoon. 1847. *In gr.* 8*vo.* 48 *bl.* *f* : -.75.

De eerste aanmerking, die wij reeds dadelijk maken moeten, is, dat taal en stijl ten uiterste slecht zijn, en eene proeve schijnen, hoe men zich in het Nederduitsch *niet* moet uitdrukken. Veel, mogelijk ook de taalfout *in het algemeen onderstand* op den titel, kan op rekening eener slechte correctie gezet worden; maar dat is toch niet het geval met zoo vele lamme en duistere volzinnen, als waaruit onder anderen de Inleiding is zamengesteld.

Doch wij zullen het letterkundig oogpunt nu maar laten rusten, en bepalen ons tot de zaken.

In hoe verre deze Proeve overeenkomt met het nog aanhangige wetsontwerp, doet weinig af, dewijl de voordragt daarvan toch niet zal aangenomen worden. Belangrijker is de vraag, of het opstel van den Heer VAN BENNEKOM beter is, dan de Wet van 28 Nov. 1818: en hierop moeten wij *ja* antwoorden, wat de volledigheid betreft; *neen*, voor zoo veel bij de Wet van 1818 op dezelfde punten voorzien is.

Immers, wèl heeft men het alzoo in praktijk gebragt, om de eene gemeente, of ook de eene diakonie, van de andere te laten terugvorderen, wat aan dezen of genen, die zijn onderstandsdomicilie elders had, bij dringende behoefte verstrekt was. Doch (gelijk de WelEerw. Heer VAN LEEUWEN heeft aangetoond in zijn werkje: *De Armwet, in haar ontstaan, zin en strekking; Leyden*, P. ENGELS, 1847, bl. 28—30) dat restitutiestelsel ligt niet in art. 13 der Wet van 28 Nov. 1818; dit artikel bedoelt verhaal op den beweldadigde zelven, als hij tot beteren staat is gekomen, of op zoodanigen zijner bloedverwanten, als volgens de wet verpligt zijn hem te ondersteunen. Nu brengt de Heer VAN BENNEKOM geheel de administrative verminking der Wet in zijne Proeve.

Verder art. 11 en 12 der Wet van 1818 willen alleen de beslissing over het domicilie van onderstand aan Gedeputeerde Staten hebben opgedragen. De vrijheid der Diakoniën wordt gewaarborgd door Art. 9. Maar de Heer VAN BENNEKOM wil Gedeputeerde Staten in *alles*, wat de verzorging der armen aangaat, ook de verzorging door Diakoniën, en de geschillen, welke in dezen tusschen Kerkbesturen en Diakoniën ter eenre, Gemeentebesturen en gemeentelijke inrigtingen ter andere zijde ontstaan, doen beslissen was regt is, en verheft dat Collegie alzoo, bij zijn Art. 9, doch vooral 31 en 33, tot

eene administrative Regtsmagt, die, na de afschaffing van het Conflictenstelsel, in ons vaderland een onding is.

Kerkeraad of Diakonie hebbe verschil b. v. met het Plaatselijk Bestuur: wel nu, zoo dan Gedeputeerde Staten moesten beslissen, waarom niet even goed het Provinciaal of het Klassikaal Kerkbestuur? »Neen!" zou de Plaatselijke Regering antwoorden: »Het hoogere Kerkbestuur zou al ligt het lagere en de daaraan ondergeschikte Diakonie in bescherming »nemen. Die uitspraak zou het vermoeden van onpartijdigheid niet vóór zich hebben." Wij erkennen dit ten volle, maar werpen het terug op de regtspraak door Gedeputeerde Staten, die al ligt zouden beslissen ten voordeele van het Burgerlijk Bestuur.

Derhalve, waar wereldlijke en kerkelijke besturen verschil hebben, kan zoo min eenig wereldlijk als eenig kerkelijk hooger Bestuur het vonnis vellen, zonder hetzij de kerkelijke, hetzij de wereldlijke Magt regter te maken in hare eigene zaak. Maar wie dan zal uitwijzen wat regtens is? — *De onafhankelijke Regtsmagt*, die zoo min aan kerkelijk als aan administratief gezag ondergeschikt is.

Het denkbeeld der oprigting van een burgerlijk algemeen Armbestuur verdient in vele opzigten lof, gelijk de Schrijver het art. 10 tot 29 zoekt in werking te brengen. Alleen bevallen ons de geldleening door Provinciale Staten, naar art. 26, de twee opcenten, art. 27, en de omslag ten behoeve der Maatschappij van Weldadigheid, art. 29, niet sterk.

Insgelijks schijnen ons de policiestraffen, volgens art. 21 door den Raad van bestuur der op te rigten provinciale armen-werkhoeven, zonder vorm van proces, op te leggen, zoo dikwijls die Raad over iemand ontevreden is, te gestreng. Die Raad zou b. v., als hoogsten graad van policiestraf, en dus *arbitrair*, kunnen verwijzen tot *afzonderlijke opsluiting* in eene *cachot-cel*, met onthouding van gewoon voedsel om den anderen dag, en *toediening, op die dagen, alleen van een en een half pond brood met water*, gedurende eenen tijd van *dertig achtereenvolgende dagen!* — Veroordeelde misdadigers hebben het in de tuchthuizen beter.

Hoe de Schrijver aan zulk eenen administrativen en antijudiciélen geest komt, laat zich gemakkelijk uit zijn burgemeesterschap verklaren; maar hoe het komt, dat een oud-Notaris geen' duidelijker, vloeijender en zuiverder stijl schrijft, is moeijelijker te begrijpen.

Middelburg, Febr. 1848. A. F. SIFFLÉ.

Répertoire historique et chronologique des Traités conclus par la Hollande depuis 1789 jusqu'à nos jours. Par Mr. H. A. VAN DIJK, Docteur-ès-lettres et en droit. Utrecht, chez *Kemink en Zoon*. 1846. gr. 8vo. XIX et 357 pag. *f* 3-60.

Niemand zal ontkennen, dat eene verzameling van de traktaten, die door de regering van eenig land zijn gesloten, van groot belang is voor de historische studie. Men heeft hoe langer hoe meer leeren inzien, dat eene grondige kennis der bronnen van hoog en onmisbaar gewigt is. Tot deze bronnen behooren ook de verschillende traktaten en overeenkomsten, die met vreemde Mógendheden zijn aangegaan. Hunne kennis is noodig, zoowel tot verklaring van menig punt der binnenlandsche geschiedenis, als tot regt verstand der betrekkingen met het buitenland. De aanleidingen tot oorlog en vrede, de regten en verpligtingen der Staten onderling moeten daarin worden gezocht, daaruit worden verklaard. Voor den toekomstigen diplomaat is dus ongetwijfeld de studie van deze stukken in de eerste plaats aan te bevelen.

In verschillende talen en van onderscheidene landen bestaan er dan ook verzamelingen, waarin dergelijke stukken meer of min uitvoerig zijn opgenomen. De Schrijver deelt in zijne voorrede daaromtrent een en ander mede en legt zijn eigen plan bloot. Zijn werk moest als 't ware een vervolg zijn op het werk van KLUIT, *Index chronologicus sistens foedera pacis — et alia ab ordinibus Reipublicae Belgicae Foederatae inita cum gentibus intra et extra Europam* caet. Hij had daarin de traktaten opgenomen, die van het jaar 1276 tot aan Januarij 1789 waren gesloten. Van dien tijd af zet de Heer VAN DIJK de verzameling voort; hij doet dat in de Fransche taal, als de meest algemeene, die ook in de diplomatie doorgaans gebruikt wordt. Hij heeft zich zooveel mogelijk tot taak gesteld om volledig te zijn, en zich dus niet, gelijk b. v. HERTSLET in *Engeland*, bepaald tot die traktaten, welke nog heden ten dage van kracht zijn. »Vu qu'il me paraît presque impossible de déterminer avec certitude quels sont les traités exclusivement en vigueur et ceux qui ont cessé de l'être. — Il m'a semblé," zegt hij verder, »peu conforme à la nature de cet ouvrage de donner toutes les stipulations des traités,

dont plusieurs sont d'un intérêt secondaire, comme celles des conventions pour l'abolition du droit de détraction et du ceus d'émigration. Je me suis appliqué à donner de préférence les stipulations, qui pourraient intéresser les diplomates et les historiens. — Il m'a paru nécessaire de donner quelquefois des pièces qui sans être des traités conclus par la *Hollande*, contenaient cependant des principes généraux invoqués par ses hommes d'état." — Eindelijk: »Après avoir rassemblé les traités que je pouvais trouver dans les Recueils et autres ouvrages imprimés, j'ai voulu compléter mon travail autant qu'il était en moi. C'est pourquoi je me suis adressé à M. le chevalier HAZEL, secrétaire général du département des affaires étrangères. Cet homme distingué a bien voulu, à ma demande, faire collationner la liste des traités que je lui avais remise avec celles qui se trouvent, tant aux archives du ministère, qu'à celles de l'état." Men ziet dus, wat hier te wachten is, en hoe de Schrijver zijne taak heeft volvoerd. Eene eigenlijke beoordeeling van zijnen arbeid komt hier minder te pas. Een paar aanmerkingen veroorlove hij ons, waarvan misschien bij het later beloofde supplement gebruik zou zijn te maken. De eerste geldt de opschriften. Wij hadden gewenscht, dat deze *altijd* met een enkel woord uitdrukten, welk het onderwerp van het verdrag zij geweest. Wij behoeven slechts te beginnen met N°. I. *Mémoire des ministres des cours alliées de Londres, de Berlin et de la Haye au ministre comte* DE BERNSTORFF. Waarover loopt die memorie? Waarom dat niet in het opschrift met een enkel woord aangeduid? Hetgeen hier te meer noodzakelijk was, omdat van het stuk zelf niets verder wordt medegedeeld, maar alleen verwezen naar MARTIN's *Recueil des principaux traités* etc. — Van belang zou ook een achteraangevoegd register geweest zijn, waardoor het opzoeken van bepaalde traktaten gemakkelijk ware gemaakt; terwijl men nu, zoo men den juisten tijd des verdrags niet weet, het boek moet doorbladeren. Dit vooral ware bij een supplement te verhelpen.

Wij vinden menigmalen hier opgenomen traktaten door de Fransche republiek gesloten, waarbij ons vaderland éénigzins betrokken was; te regt; maar wij vragen dan ook: werden er van December 1810 tot 1813 door den Franschen Keizer geene traktaten of overeenkomsten gesloten, waarin ons land,

toen een deel des Keizerrijks, belang had? Van den anderen kant vragen wij ook: behoort het Concordaat, in Julij 1801 door *Frankrijk* met den Paus aangegaan, wel op die dagteekening te zijn opgenomen, en hadden de belangrijke punten niet liever moeten worden medegedeeld op Junij 1827, toen dat Concordaat ook op de Noordelijke Provinciën werd toegepast en dus eigenlijk voor ons vaderland pas begon te bestaan? Waar en zoo als het nu staat, heeft het met de traktaten, ons land betreffende, niets te maken.

Nog ééne aanmerking, en wij eindigen. Wij vinden hier een aantal traktaten of overeenkomsten, waarbij enkel op het Staatsarchief of het Archief van het Ministerie van buitenlandsche zaken wordt gewezen. Van zulke traktaten was het dubbel noodig geweest een uittreksel mede te deelen, omdat zij niet voor het algemeen toegankelijk zijn. En juist bij deze vindt men doorgaans niets opgegeven, dan het onderwerp, waarover zij handelen, terwijl er daaronder misschien wel zijn, die nadere toelichting hadden verdiend. Heeft de Heer VAN DIJK hiertoe de vrijheid niet kunnen erlangen?

Wij bevelen, ten slotte, dit boek gaarne allen aan, die in dergelijke studie belang stellen, en wenschen, dat de verzamelaar zich door dergelijke studiën moge vormen tot een bekwaam staatsman, van wien het vaderland goede diensten mag verwachten.

Leeuwaarden na en vóór hare wording als stad, en in hare betrekking tot de Leppa, eene bijdrage tot de Geschiedkundige Beschrijving van Leeuwaarden van W. EEKHOFF, *door Jonkh. Mr.* H. DE HAAN HETTEMA. *Te Leeuwaarden, bij* van Meursinge. 1848. *In gr. 8vo. f* : - 60.

Toen wij, in N°. IV van dezen jaargang van dit Tijdschrift, een verslag gaven van het werk van den Archivarius EEKHOFF, erkenden wij onze onmagt, om eene critiek van hetzelve te leveren, en oordeelden wij, dat daartoe alleen een man, die zich bepaaldelijk op de geschiedenis van *Frieslands* hoofdstad had toegelegd, »een andere EEKHOFF," bevoegd was. Dien man hebben wij in DE HAAN HETTEMA gevonden. Zoo iemand, was deze geleerde in staat het naar eisch te be-

oordeelen, en wij bejammeren het, dat hij zijne critiek niet verder heeft uitgestrekt dan het vroegere tijdvak vóór 1580, schoon wij zijne voorzigtigheid (bl. 60, 61) prijzen. In deze Verhandeling, 9 Dec. 1847 in de winteravondvergadering van het Friesche Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde te *Leeuwaarden* gehouden, stemt hij in het algemeen in met het oordeel van VAN HALMAEL, ter aanmoediging van de uitgave aan het stedelijk bestuur van *Leeuwaarden* afgegeven en voor het werk van EEKHOFF geplaatst; doch hij ontkent, dat het met niet mindere naauwkeurigheid dan vlijt en ijver, met oordeel en onpartijdigheid is opgemaakt, terwijl zijne zuivere liefde, om alleen waarheid in alles te schrijven, wel eens schipbreuk geleden heeft. Hij erkent ook, dat het geschikt is, *volkomen* is hem te sterk, om aan de inwoners van *Leeuwaarden* niet alleen, maar ook aan een ieder, *Frieslands* hoofdstad, hare stichters en opbouwers, te doen kennen; en dat het in eene onmiskenbaar bestaande behoefte zal kunnen voorzien, voor hen, die de Geschiedenis van *Nederland* in het algemeen en die van *Friesland* in 't bijzonder beoefenen of te weten verlangen; doch hij meent er te moeten bijvoegen, dat het slechts de grondslagen daartoe bevat, en men uit de daarin aangewezene bronnen meer dan uit andere kan putten, om eindelijk een goed en onbevooroordeeld verhaal van *Leeuwaarden* op te maken. Het zwakst is EEKHOFF in het vroegere tijdvak vóór 1580, en HETTEMA schrijft ronduit, dat de Schrijver met zijne studie nog niet op de hoogte is, op welke men diende te staan, om eene volledige beschrijving over dat tijdvak te kunnen geven; »en wanneer ik (dus vervolgt hij, bl. 61), zoo als ik vermeen in staat daartoe te zijn, over dat oude tijdvak meer aanmerkingen wilde maken, dan geloof ik, dat men ontdekken zoude, dat hij met den staatkundigen toestand van die tijden niet genoegzaam bekend is en de godsdienstige hem geheel vreemd." De aanmerkingen van HETTEMA betreffen het door EEKHOFF in het midden gebragte ten aanzien van de vijf wijken of *Espels;* den ouderdom der stad (839); hare ligging op drie terpen; de uitwatering van de *Ee;* het *Vliet;* de *Camminga-stinsen;* het wapen in den gevel op de wortelhaven en den *Eewal*, *Oldenhove* en *Hoek* enz. Onzes bedunkens zijn zij juist, en dragen blijken van eene diepe studie, die ook vooral

opmerkelijk is in het aangeteekende nopens de *Leppa*, waarvan *Leeuwaarden* eenmaal de hoofdzetel was. Allerbelangrijkst zijn ook de opmerkingen nopens het verkrijgen van stadregten, voor zoo verre de Friesche steden betreft; het muntwezen; het woord *Vliet;* het wapen van *Leeuwaarden;* de afkomst van *Burmannia;* parochie enz. Wij twijfelen niet, of de Heer REKHOFF, die bij de voorlezing tegenwoordig was en den spreker tot de uitgave zijner Verhandeling opwekte, zal van de menigte grondige aanmerkingen en beschouwingen, die door dezelve verspreid zijn, in het vervolg partij weten te trekken. Jammer, dat de Heer HETTEMA zich niet geheel van alle scherpte heeft onthouden. Wij meenden die te ontdekken in het gestelde op bladz. 29, 32. Wij teekenden onder het lezen van dit scherpzinnig geschreven stuk van tijd tot tijd drukfouten aan, en verwonderden ons over het gebruik van *geblijkt* (bl. 24). Het kwam ons voor, dat ook niet overal de noodige zorg aan den stijl besteed is.

Nederlandsche Legenden in rijm gebracht door Mr. J. VAN LENNEP. *Eduard van Gelre. II Deelen. Te Amsterdam, bij* P. Meijer Warnars. 1847. *In gr.* 8*vo.* 349 *bl. f* 6-:

Er ligt een tijdsverloop van zestien jaren tusschen de uitgave van de laatstvoorgaande Legende en die van *Eduard van Gelre.* De dichter gevoelde van hoeveel invloeds deze omstandigheid kon wezen op de ontvangst van het verhaal, dat hij hier ons aanbiedt. »Mij staat het te vreezen," zegt hij, »dat zij, die vroeger in mijn werk eenig behagen schepten, of dood zijn of geen vaerzen meer lezen; en wat het Publiek betreft, het zou wel een wonder wezen, indien het na zulk een tijdverloop niet van smaak veranderd ware. En al ware mijn Publiek hetzelfde gebleven, ik weet te wel, dat ik het *niet* ben." Rec. kan zich zeer levendig deze wijze van beschouwen bij den dichter verklaren. De laatste zestien jaren hebben in den geest onzer vaderlandsche letterkunde eene groote verandering te weeg gebragt. De Heer VAN LENNEP, in der tijd een dergenen, die, zoo wel door zijne vertalin-

gen, als door zijne oorspronkelijke stukken, eenen grooten invloed heeft geoefend op de wijziging onzer dichterlijke litteratuur, is langzamerhand een van hen geworden, die als veteranen worden beschouwd, en door sommigen als uitgediende veteranen, die zich nog in den roem van hunne vroegere dagen mogen verheugen, maar die zich daarmede ook moeten vergenoegen, Rec. behoort niet onder het getal derzulken, die aldus oordeelen. De eenzijdigheid, die de verscheidenheid van gaven, van trant en toon niet weet te waarderen en over alles, wat niet met haren eigen geest en trant overeenstemt, een afkeurend vonnis uitspreekt, is een ongeluk voor iedere, ook voor de vaderlandsche letterkunde, omdat zij menigeen ontmoedigt of doet zwijgen, van wien wij in zijne soort nog veel goeds mogten hopen. Wij willen thans de vraag daarlaten, of indedaad de poëzij er bij gewonnen hebbe, dat men met zooveel minachting op de oudere dichtschool heeft nedergezien; wij voor ons vragen liefst niet naar scholen, maar genieten het goede en schoone, onder welken vorm het ons wordt aangeboden.

Al zij het dus ook zoo, dat de smaak van het publiek sedert de verschijning der vroegere Legenden van den dichter moge veranderd zijn, Rec. hoopt en vertrouwt, dat er met hem nog genoeg lezers zullen zijn overgebleven, die zich met groot welgevallen den tijd herinneren, toen *Het Huis ter Leede*, de *Adegild*, de *Jacoba*, de *Strijd met Vlaanderen* elkander spoedig opvolgden en een in onze letterkunde toen nog nieuw genre van poëzij te voorschijn riepen. Hij vertrouwt, dat er ook onder een jonger geslacht velen zullen zijn, die smaak kunnen vinden in den *Eduard van Gelre*, en er door opgewekt worden, om ook de vorige Legenden, zoo zij ze niet mogten kennen, ter hand te nemen. Men zoeke hier niet eene stoute en verhevene poëzij. Niet zonder opzet schreef de dichter het *op rijm gebracht* op den titel; en zoo wij dit nu wel niet zoo naar de letter zullen moeten opvatten, dat wij hier eenvoudige rijmelarij zouden hebben te verwachten, hij wilde er toch het genre van zijne poëzij door kenschetsen, als het eenvoudig, los en gemakkelijk verhalende, dat de nederiger schoonheden van bevalligheid, vloeijende versificatie, zangerigheid, duidelijkheid en ongekunsteldheid najaagt, zonder op stoutheid, hooge vlugt enz. aanspraak te maken.

Zijn het schoonheden van den tweeden rang, het zijn ook schoonheden, die meer algemeen kunnen worden gewaardeerd, omdat zij onder de bevatting van velen vallen.

Het gedeelte van *Gelderlands* geschiedenis, dat door den dichter tot de stof van zijne tegenwoordige Legende werd gekozen, leent zich uitstekend tot zulk eene behandeling. De geschiedenis zelve heeft schier alles gedaan, en laat den dichter weinig anders over, dan eene rangschikking der gebeurtenissen, eene ontwikkeling van aanleiding en oorzaak, en hier en daar eene kleine opsiering, waartoe de bestanddeelen met milde hand worden aangeboden. Het zijn de laatste bedrijven en de dood van EDUARD, Hertog van *Gelre*, die de stoffe tot dit dichtstuk opleveren. Deze was, gelijk de geschiedenis ons verhaalt, naar *'s Gravenhage* getrokken, om zijne jeugdige echtgenoote CATHARINA, dochter van den Ruwaard van *Holland*, ALBRECHT, af te halen. Hij was met haar verloofd, toen zij pas een kind van twee jaren was; acht jaren later werd dit huwelijk kerkelijk ingezegend, en nu zij den ouderdom van twaalf jaren had bereikt, moest hij haar, volgens het gemaakte kontrakt, tot zich nemen. Te midden der feestvieringen, waartoe deze gebeurtenis aanleiding gaf, werd hij weggeroepen door de tijding, dat er een krijg was uitgebroken tusschen den Hertog van *Braband* en den Hertog van *Gulik*, EDUARD's bondgenoot en schoonbroeder. Hij bragt oogenblikkelijk een leger te velde, en verscheen op het tooneel des oorlogs juist te regter tijd, om de zaken van het Gulikse heir weder te herstellen. Dit had op het veel sterkere Brabandsche leger eene overrompeling beproefd, die in den aanvang scheen te zullen gelukken, maar waarvan de vijanden na den eersten schrik zich weldra hadden hersteld. Toen EDUARD op het slagveld verscheen, was de Gulikse krijgsmagt verslagen en de Hertog zelf gevangen genomen. Zijne komst bragt eene geheele verandering te weeg; de *Brabanders* werden verslagen, maar de overwinning werd duur gekocht. Na den strijd, toen EDUARD, om zich te verkwikken, ter zijde was gegaan en zijnen helm had geopend om versche lucht te kunnen scheppen, werd hij verraderlijk door eenen pijl uit de verte getroffen. Geen vijandelijke hand had dit wapentuig afgeschoten; een van zijn eigen hofgezin (de dichter maakt er zijnen

hofzanger van) wreekte zich op deze wijze op den Graaf, die eenen minnehandel met zijne vrouw had aangeknoopt. Zijn broeder REINALD, vroeger door hem van den troon gestooten, hernam na EDUARD's dood de regering, maar overleed weinige maanden later, en liet het land op nieuw aan partijschappen over, tot dat eindelijk WILLEM van *Gulik* het Hertogdom verkreeg, die met dezelfde CATHARINA van *Beijeren* was gehuwd, die als kind aan EDUARD was verloofd geweest.

Zietdaar de stof, die de geschiedenis aanbood, de *dramatis personae*, talrijk en onderscheiden genoeg, om het scheppen van nieuwe schier noodeloos te maken, of althans om met weinig inspanning der verbeelding de fabel van het dichtstuk zamen te stellen. De dichter heeft in EDUARD eenen edelen en belang inboezemenden hoofdpersoon; zijn uit staatkunde gesloten huwelijk met de twaalfjarige CATHARINA schaadt weinig aan zijne teedere betrekking tot eene geliefde, van wie hij niet weet, dat zij de uitverkorene is van zijnen als vriend gewaardeerden *meistreel*. Als onwillekeurig levert de geschiedenis van dit meisje, hare vlugt, haar terugvinden door den zanger, haar dood de stoffe tot bevallige episoden; terwijl tevens van den persoon des krankzinnigen Hollandschen Graafs en van den gevangen REINALD een gepast gebruik is gemaakt. In den eersten zang wordt EDUARD's intogt binnen *Utrecht* verhaald; de tweede schildert het daar gegeven festijn, op verschillende wijzen gestoord door de onverstandig gekozene liederen, welke onderscheidene zangers laten hooren, en die alle om verschillende redenen geschikt zijn om EDUARD's genoegen te storen. In den derden zang zet de hofstoet den togt naar *'s Gravenhage* voort, en vinden wij de bekentenissen, zoowel van EDUARD's liefde, als van die zijns zangers. De vierde zang verplaatst ons in *'s Gravenhage* bij de feesten ter eere van EDUARD's huwelijk met CATHARINA, het twaalfjarige kind, dat de dichter in kinderlijke onschuld laat dartelen met den jongen WILLEM van *Gulik*, die den Hertog vergezelt, denzelfden, met wien zij later is gehuwd. De vreugde wordt eerst door de verschijning van den krankzinnigen Graaf, daarna door de tijding van den strijd tusschen *Brabant* en *Gulik* gestoord. De vijfde zang verplaatst ons in het slot *Nijenbeek*, waar EDUARD's

broeder REINALD gevangen wordt gehouden, en waar de ongelukkige zanger zijne verlorene geliefde vindt en, zoo hij waant, de bewijzen, dat de Graaf hem willens en wetens heeft bedrogen. Dien hoon te wreken door den dood des bedriegers, dat is de taak, die hem thans nog rest, en die wij hem in den zesden zang zien volvoeren. Deze laatste zang, de uitvoerigste van alle, schildert ons de overrompeling van het Brabandsche leger en den daarop gevolgden strijd, de tijdige hulp van EDUARD, en de eindelijke zegepraal. In dien strijd redt de zanger zijnen Vorst, dien hij weldra dooden zal, het leven; geene andere hand, dan de zijne, mag het wapen afzenden, dat hem, zoo hij meent, wreken zal. Hij volvoert zijne gelofte, maar hoort uit den mond van den doodelijk getroffen Graaf, hoe deze aan ieder opzet, om hem van zijne geliefde te berooven, vreemd was en van zijne betrekking tot haar geheel onkundig, en gaat nu zijn berouw in de stilte eener kloostercel verbergen en daar het leven eindigen, dat de Graaf hem schenkt.

Het geheele dichtstuk ademt dezelfde losheid en gemakkelijkheid, waardoor de vroegere Legenden zich onderscheidden; misschien zou men mogen vragen, of ook voor het gekozene genre de dictie soms niet prozaïsch genoeg ware. De ingevlochtene liederen behooren vooral niet onder de minste gedeelten, en ook de beschrijvingen hebben eene eenvoudige maar bekoorlijke natuurlijkheid. Wij schrijven, ter proeve, eenige regelen uit den derden zang af:

Maar 't morgenuurtjen, frisch en blij,
En 't spelend koeltjen was voorbij.
De dagtoorts, hooger opgestegen,
Bereikt, de oogen door haar glans
Verblindend, ras den middagtrans.
De vuurgloed, dien zy allerwegen
Verzengend over 't aardrijk zond,
Drong door den ijzerharden grond
En scheurde en spleet de kleikorst open.
De nijvre landman, moede en flaauw,
Van dorst gekweld, van zweet bedropen,
Verliet den arbeid, zocht de schaauw,
Die wilg of elzenstruik deed hopen:

En schoon door de ijle blaad'ren naauw
Beveiligd tegen 't zonnebranden,
Blijmoedig nam hy 't maal in handen,
Door gade of dochter aangebracht,
Vergaêrde nieuwe levenskracht,
Dook, nederschuilend onder 't lover,
Het breedgeschouderd lijf voorover
En bleef op 't veldgras uitgestrekt
In zoete sluimering verloren,
Zoolang tot, beng'lend van den toren,
't Gelui hem weer hergalmd in de ooren
En weer ten arbeid had gewekt.

En trager volgde Gelders bende
Den landweg, die, met elke bocht
Des Rijns, zich her- en derwaart wendde.
Want, daar men d' eindpaal van den tocht
Vóór d' avond nog bereiken wilde,
Was 't raadzaam, dat noch mensch noch paard,
Eer 't noodig waar', zijn kracht verspilde.
Zoo ging dan, langzaam en bedaard,
De trein vooruit, wijl zonnegloeien
Den ruiter, die naar adem heeg
En schier op 't ros voorover zeeg,
Door 't rijkleed heen, den rug bleef schroeien;
De teugels hingen los en slap;
De kloekste klepper, straks nog krachtig
En vlug, scheen thands verzwakt, onmachtig
En strompelde by elken stap;
Niet langer deed hy, als te voren,
Zijn luid en blij gehinnik hooren,
Getuige van zijn' fieren moed;
Ja, als hem, gonzend om zijne ooren,
Of vlieg of horsel, heet op bloed,
Met scherpen angel had gestoken,
Hy schudde, als onverschillig, 't hoofd
En liet, van lust en kracht beroofd,
Die schennis ongewroken.

Rec. gelooft, dat deze proeve in hare eenvoudige beval-

ligheid den toon van het geheele gedicht kenschetst. Hij twijfelt er niet aan, of het zal velen welkom zijn, gelijk het hem was, en de Heer VAN LENNEP zal zich niet behoeven te beklagen over koude onverschilligheid of teleurgestelde verwachting bij het publiek.

De uitgever had voor beter papier kunnen en moeten zorgen.

Eene Badkuur in het Zuiden van Frankrijk. Geschiedkundige en plaatselijke herinneringen. Naar het Hoogduitsch van J. VENEDEY. *Iste Deel.* (*) *Te Groningen, bij* C. M. van Bolhuis Hoitsema. 1847. *In gr.* 8*vo.* 291 *bl. f* 2-90.

De naam badkuur (†) geeft de aanleiding tot de reis, door den Schrijver uit *Londen* naar het zuiden van *Frankrijk* gedaan, te kennen. De auteur nam echter, als beoefenaar der geschiedenis, de gelegenheid waar, welke de verpoozing van zijnen gewonen arbeid hem schonk, om van de door hem bezochte landstreken geschied- en oudheidkundige berigten mede te deelen. In zoogenaamde reisavonturen is het verhaal niet zeer rijk, des te merkwaardiger echter door de reeds vermelde bijzonderheden over een gedeelte van *Frankrijk*, hetwelk niet altijd door de gewone touristen bezocht wordt, daar deze, en zelfs diegenen onder hen, die hunne reis beschrijven, dikwijls er zich mede vergenoegen, uit hun vaderland naar *Parijs* heen en weder te zijn gevlogen; terwijl integendeel onze reiziger, van *Parijs* af zijne badreis beginnende te beschrijven, reeds te *Lyon* vertoeft en hetgeen hij opmerkt mededeelt. Zoo ook gaat hij te werk omtrent *Nimes*, *Montpellier*, *Cette* en *Perpignan*, en wijdt een geheel hoofdstuk aan de geschiedenis van *Roussillon*, als ook aan de Oost-*Pyreneën*-lucht en het *Catalaansch* volksleven; terwijl meer dan de helft van dit eerste deel loopt over *Languedoc*, de

(*) Abusivelijk werd de aankondiging van het IIde Deel, in stede van die des Isten Deels, in het vorige N°. geplaatst.

(†) Wij zouden hier liever *cuur* hebben gespeld gezien, van wege de dubbelzinnigheid.

geschiedenis van *Toulouse*, de *Romeinen*, de *Gothen* in *Toulouse*, de *Carolingen* en de Hertogen van *Aquitanië*, de Graven van *Toulouse*, de *Albigenzen*, *Languedoc* onder de Koningen van *Frankrijk*, en het hedendaagsche *Toulouse*. In zijne schilderingen leidt de Schrijver voet voor voet den weg, dien hij zelf gegaan is. De geschiedenis en het tegenwoordige, de ernst des levens en het spel der luim, groot en klein, geluk en ongeluk — gelijk zij hem op zijnen togt bejegenden — zijn boek is het spiegelbeeld van deze indrukken. Dit getuigt de auteur zelf van zijn werk; en daar wij hem hier leeren kennen als een' man van oordeel en smaak, en die vertrouwd blijkt te zijn met de bronnen der geschiedenis, rangschikken wij dit werk gaarne onder de zoodanige, door welker overbrenging in onze taal aan onze lezende landgenooten eene aangename dienst is bewezen.

De Zamenzweerder. Een Verhaal uit de tijden van Romes Republiek. Door H. W. HERBERT. *Uit het Engelsch. II Deelen. Te Amsterdam, bij* J. D. Sijbrandi. 1848. *In gr.* 8*vo.* 703 *bl.* *f* 7-:

Het veld, door de romanschrijvers bearbeid, moest, zou men zeggen, eindelijk uitgeput worden; men zou meenen, dat het noodig was, dat de bodem althans eenigen tijd braak lag, voordat hij weder nieuwe vruchten kon dragen. Het schijnt evenwel daartoe nog niet gekomen te zijn. Telkens ontdekt men nog weder hoeken, die óf in het geheel niet óf althans nog minder bewerkt zijn dan de overige, en waarvan dus nog een goede oogst is te hopen. In den roman, aan het hoofd dezes genoemd, heeft HERBERT zich wel niet op een geheel nieuw terrein begeven, maar het is toch een grond, die nog verre van uitgeput is. De historische roman heeft tot dusverre meer zijne onderwerpen uit de middeleeuwsche en nieuwere dan uit de oude geschiedenis geput. Er zijn daarvoor onderscheidene redenen te vinden. De smaak voor de beoefening der middeleeuwsche geschiedenis was opgewekt; oude kronijken leverden ruime stoffe op, terwijl aan de verbeelding genoegzame speelruimte overbleef,

waarin zij zich vrijelijk kon bewegen. Waar men de onderwerpen koos uit de nieuwere historie, boezemden deze dikwijls bijzondere belangstelling in, omdat zij den lezer nader lagen en niet zelden in verband stonden met gebeurtenissen, met begrippen en rigtingen, die, hetzij dadelijk, hetzij in de gevolgen, ook met den tegenwoordigen toestand der maatschappij verbonden waren en daarop invloed oefenden. De oude geschiedenis liet men doorgaans rusten. Om haar te behandelen, werd eene studie gevorderd, die aan de meesten der gewone romanschrijvers vreemd was, en die hen door eenen schijn van geleerdheid afschrikte, waarvoor zij zelve en het publiek met hen terugdeinsden. Er werden wel eens proeven genomen, maar deze mislukten veeltijds, hetzij door de te groote geleerdheid, hetzij door de te geringe kennis der schrijvers. De eigenlijke geleerden van beroep missen te dikwijls de bijzondere gaven, die den romanschrijver onontbeerlijk zijn; de gewone romanschrijver miste te zeer de grondige kennis, om de kleur des tijds genoegzaam te bewaren. De schuld lag aan de bewerkers, niet aan de bewerkte stof. Waarom zou er in de schildering van zeden en gebruiken, van personen en zaken uit dien ouden tijd een meerdere schijn van geleerdheid, eene onbehagelijker stijfheid moeten worden gevonden, dan in die van latere eeuwen? Waarom zou het verhaal niet even boeijend kunnen zijn, dat ons in de dagen van *Romes* bloei of *Athenes* luister verplaatst, als dat, wat ons brengt aan het hof van *Engeland* of *Schotland*, van *Frankrijk* of van dezen of genen Duitschen Vorst? De bewijzen zijn er, dat ook hier van de bekwaamheid des Schrijvers alles afhangt, en dat een roman uit den klassieken tijd van *Rome* of *Griekenland* niet minder aanlokkend behoeft zijn, dan die uit eenig ander tijdvak.

Herbert heeft daarvan, dunkt ons, in den *Zamenzweerder* eene nieuwe proeve geleverd. Hij is bij ons publiek hoogst gunstig bekend. Zijn *Alice Selby*, zijn *Isabella de Coucy*, zijn *Olivier Cromwell* werden met algemeene en welverdiende goedkeuring ontvangen. Wij durven dit ook gerust van dezen roman verwachten, waarin men, wat stijl, schildering, boeijende wijze van verhalen enz. betreft, dezelfde levendigheid, warmte en kracht zal opmerken, waardoor zijne vroegere werken zich onderscheiden. Het is een

tafereel vol leven en beweging; het tijdvak is belangrijk, rijk aan gebeurtenissen en ook aan personen, die belang inboezemen. CATILINA en zijne helsche ontwerpen ter omkeering van *Rome*, CICERO en zijne welgeslaagde pogingen om het vaderland te redden — zietdaar de historische hoofdpersonen en daadzaken, waaraan het romantische verhaal is vastgeknoopt. Het is de zedeschildering van eenen rampzaligen tijd, dien VAN LIMBURG BROUWER ons in zijnen *Caesar en zijne Tijdgenooten* met sterke kleuren heeft afgemaald; een tijd, waarin de losbandigheid en zedeloosheid eene groote hoogte hadden bereikt, en het kontrast tusschen goeden en slechten dus des te sterker kon uitkomen. HERBERT verplaatst ons geheel in dien tijd, en geeft er ons eene levendige voorstelling van; eene voorstelling, die zoodanig is ingerigt, dat de schildering van de boosheid en de zonde afkeer van beiden opwekt en hare noodlottige gevolgen krachtig doet uitkomen. Men kan zien, dat de Schrijver met geestrift en studie dit verhaal heeft bewerkt, en zich beijverd, om de kleur des tijds te behouden en zich voor den schijn van schoolsche geleerdheid te behoeden. Het komt ons voor dat hem dit volkomen is gelukt, en dat ook de met de oudheid onbekende lezer op geene moeijelijkheden zal stuiten; terwijl de groote gebeurtenissen, waarmede de roman in verband is gebragt, elken beschaafden lezer genoegzaam bekend zijn. Aan de geschiedenis is de Schrijver zeer getrouw gebleven; en wanneer men, CATILINA hier in al zijne boosheid geschilderd ziende, die schildering schier overdreven mogt achten, de historische getuigenissen zijn daar, om de waarheid volkomen te staven.

Wij meenen, om deze getrouwe teekening des tijds, om het boeijende des verhaals, en om de dikwijls fraaije, schoon nu en dan wel eens wat al te vrije en weelderige teekening der karakters, dezen roman, die van de dagelijksche soort van romans geheel afwijkt, den liefhebbers van romantische lectuur met ruimte te mogen aanbevelen. Het is niet van belang ontbloot, *Rome* eens in de dagen van zijne hoogste magt en grootheid te aanschouwen, en te zien, hoe jammerlijk de toestand der maatschappij en der zedelijkheid was, om ook daaruit te leeren, hoeveel de wereld verpligt is aan

de verkondiging onzer gezegende Godsdienst, die in dien maatschappelijken en zedelijken toestand eene geheele omkeering aanbragt.

Ook in dezen roman heeft, naar ons oordeel, HERBERT nieuwe bewijzen van zijn talent gegeven, door den lezer als op een geheel nieuw veld te verplaatsen, waar de minder gewone voorwerpen hem met nieuwe belangstelling vervullen.

De Zoogbroeders; door E. FLYGARE CARLÉN. *II Deelen. Te Haarlem, bij* de Erven F. Bohn. *In gr. 8vo. 626 bl. f 6-:*

Welke de oorzaak zij, dat deze roman van de bekende Schrijfster Rec. eerst zeer laat ter beoordeeling is ter hand gekomen, hij wil hem toch gaarne een woord van aanprijzing medegeven. Het verhaal behoort tot die, welke Rec. met genoegen heeft gelezen, en waarmede de Schrijfster hare gave van juiste en gelukkige karakterteekening en van onderhoudende schrijfwijze op nieuw heeft geopenbaard. Het verplaatst ons geheel in den huiselijken kring en het huiselijke leven, bij menschen, die karakteristieks genoeg hebben, om belang in te boezemen, en in den loop van gewone voorvallen, maar die toch merkwaardig genoeg zijn, om de aandacht bezig te houden. Zonder opzettelijk te zedepreken, leert het boek als ongemerkt de ernstige waarheid, hoe één misstap noodzakelijk onberekenbare gevolgen na zich sleept, ook daar, waar men meent deze gelukkig te zijn ontkomen. De karakters der beide zoogbroeders, der ouders, der beide of liever der drie heldinnen, en van onderscheidene andere der meer ondergeschikte personen, zijn goed geteekend. De vertaling is wel gelukt, en het zou ons genoegen doen, indien onze gunstige, schoon spade aankondiging het boek hier en daar in aandenken herriep: het verdient dit boven vele andere romans.

De Zoon des Smokkelaars. Een Verhaal van CARIT ETLAR.

Uit het Deensch vertaald door D. INGES. *Te Amsterdam, bij* Weytingh en van der Haart. *In gr.* 8*vo.* 263 *bl. f* 2 - 60.

De romantiek heeft zich in den laatsten tijd bijzonder toegelegd op het schetsen van de zeden, gewoonten en denkwijze of, met één woord, van het volksleven van verschillende minder bekende volken en stammen. Zoo heeft de Schrijver van den voor ons liggenden Roman, wien wij voor het eerst in onze taal meenen te ontmoeten, *Jutland* en de *Jutten* voor zijne rekening genomen; en indien slechts juiste kennis van het leven in dien hoek der wereld de bevoegdheid geeft om het te beoordeelen, dan moet *Ref.* verklaren, dat het boek niet van zijne *competentie* is. Daar zulks wel met verre de meeste lezers het geval zal zijn, zullen wij het te zamen in den geloove aannemen; en aangezien het den Schrijver, al wederom op *zijne* wijze, niet ontbreekt aan het levendig voorstellen, zoowel van natuurtafereelen, als van verrassende voorvallen en *situatiën*, mogen wij gaarne lijden, dat men ook met dezen Noordschen Schrijver kennis make. De Vertaler zal, bij gunstig onthaal, spoedig een tweede werk laten volgen. »Aan boeken-maken is geen einde," zeide SALOMO reeds eeuwen geleden. Indien evenwel de Overzetter meer *uit het Deensch* vertaalt, onthoude hij zich van *Germanismen*, als *leef wel*, enz., die alligt het vermoeden zouden opwekken, dat het misschien naar eene Hoogduitsche overzetting ware. Bij den verbazenden overvloed van vertaalde Romans in bijzonderheden te treden, wordt slechts zeldzaam door onze ruimte vergund.

BOEKBESCHOUWING.

Leerredenen door AB.ᴹ DES AMORIE VAN DER HOEVEN. *IIde Deel. Te Leeuwarden, bij* G. T. N. Suringar. 1847. *In gr.* 8*vo. XII en* 364 *bl. f* 3 - 60.

Wanneer iemand als Prof. VAN DER HOEVEN op nieuw eenen bundel Leerredenen uitgeeft, dan is in zekeren zin de taak van den beoordeelenden aankondiger gemakkelijk. Hij behoeft geene moeite te doen, om zijne lezers met den prediktrant des Hoogleeraars bekend te maken. Wien is deze niet bekend, hetzij uit eigen gehoor, hetzij uit den vroegeren bundel? Een eigenlijk gezegd oordeel over die stukken te vellen, schijnt even overtollig; sinds jaren heeft het publiek uitspraak gedaan, en al ware het, dat men redenen meende te hebben, om niet onbepaald met die uitspraak in te stemmen, het zouden woorden zijn in den wind gesproken en die op weinigen eenigen indruk zouden maken. Bijna zou dan de Rec. van den bundel kunnen volstaan met de aankondiging, dat hij verschenen is, en met eene opgave van de hier behandelde teksten en onderwerpen. Intusschen, zonder te vergeten, dat wij hier het werk voor ons hebben van eenen algemeen bekenden en geachten welsprekenden kanselredenaar, wenscht Rec., in het belang der zaak, bij zijne aankondiging enkele aanmerkingen te voegen, die òf ter regte waardering van deze stukken in het algemeen mogen strekken, òf ook bescheidenlijk zijne bedenkingen uitdrukken. Hij begint met eene opgave der Leerredenen met hare schetsen, om daarna in het algemeen nog een en ander te zeggen.

De eerste Leerrede, over 1 *Timoth.* III: 15ᵇ, 16, is getiteld: *Gods openbaring in Jezus Christus.* Men zou kunnen vragen, dunkt ons, of dit opschrift duidelijk uitdrukt, wat de Prediker bedoelt. De zin zal wel moeten zijn: *God geopenbaard in Jezus Christus;* maar de woorden zijn ook voor eene andere uitlegging vatbaar. In de niet uitvoerige

tekstverklaring neemt de Prediker, »op voldoende gronden," gelijk hij zegt, de gewone lezing *God*, in plaats van *die geopenbaard is in het vleesch*, aan. Het bevreemdt ons zeer, zulk eene uitspraak van den Heer VAN DER HOEVEN te hooren, en wij zouden »de voldoende gronden" niet weten op te noemen, tegen de duidelijke bewijzen der kritiek, gelijk die onder anderen, nog niet lang geleden, zijn opgeteekend door DORDES, in zijne bekroonde Prijsverhandeling *over de Tekstkritiek*, bl. 457. De Redenaar slaat vervolgens eerst eenen blik op de reeks van hooge en heerlijke waarheden, in de tekstwoorden vervat: God is geopenbaard in het vleesch — Hij is geregtvaardigd door den geest — gezien van de Engelen — gepredikt onder de Heidenen — geloofd in de wereld — opgenomen in heerlijkheid. Rec. wil nu niet daarop drukken, dat, bij deze wijze van behandeling, van het tweede onderdeel af aan, *God* door *Christus* is vervangen; maar hij vraagt, of zij niet tot eene versnippering heeft aanleiding gegeven, waaronder de eigenlijke hoofdwaarheid van het thema: *God geopenbaard in Christus*, heeft geleden. Gaarne hadden wij het eerste dier onderdeelen, wat eigenlijk de hoofdzaak is, breeder zien ontwikkeld, en hadden daarvoor veel van het andere gemist. Men zie, wat er gezegd wordt ter ontwikkeling van *is gezien van de Engelen*. Kan de Prediker in ernst gelooven, dat de bedoeling van den Apostel met deze woorden wordt uitgedrukt door zijne taal, bl. 16: »Ja, die openbaring Gods in Christus Jezus spreidde ook voor hoogere geesten de aanbiddelijke volmaaktheden des Eeuwigen ten toon. En misschien hebben de woorden van onzen tekst dien krachtiger en verhevener zin: *door Hem is God ook den Engelen zigtbaar geworden.*" Is de gissing waarheid, dat wij in den tekst woorden van een oud kerklied zouden vinden, dan zou deze ons reeds hebben teruggehouden, om in de uitdrukkingen zulke afzonderlijke, bepaald afgedeelde waarheden te zoeken, als hier geschiedt. — Bij den overgang tot het tweede deel spreekt de Prediker ook niet meer van eene reeks van waarheden, maar van gebeurtenissen, die met elkander een zamenhangend geheel uitma-

ken, en die hij thans, op het voetspoor des Apostels, voorstelt als een zuil en grondslag der waarheid — eene buiten allen twijfel groote verborgenheid — eene verborgenheid der godzaligheid.

De tweede Leerrede, over 1 *Cor.* XV: 28^b, heeft ten opschrift: *Het zalig Godsrijk in den Hemel.* De tekst wordt uit twee oogpunten beschouwd: »*God alles in allen!* ziedaar vooreerst *de voltooijing van het aanbiddelijk plan des Allerhoogsten tot behoudenis des menschdoms. God alles in allen!* ziet daar, ten andere, met éénen trek *de volkomene zaliging der verloste menschheid* geschetst." Het eerste wordt ontwikkeld door eene ontvouwing van het tekstverband, het laatste door eene ontleding van den tekst in deze punten: God in den mensch — God alles in den mensch — God alles in alle menschen. Vreemd is het, dat bij dit laatste punt met geen enkel woord gesproken wordt van de veroordeelden en rampzaligen; te meer vreemd, omdat de Redenaar elders, bl. 254 en 255, niet aarzelt, zijn gevoelen te ontvouwen, »dat alle toenadering tot zaligheid voor de laatsten niet zal zijn afgesneden, al blijft ook de gelukstaat der eersten [der gezaligden] hun voor altijd ontzegd;" »dat de eeuwige straf geenszins in eindelooze rampzaligheid, maar veeleer in onherstelbare schade zal bestaan." Vreemd is het, dat over dit punt noch in deze Leerrede, noch in die over de woorden: *de deur is gesloten*, iets voorkomt. Bij de laatste zou men bijna zeggen, dat het niet ontbreken kan, tenzij men de waarheid aan het effect opoffert. Het laatste of toepasselijke gedeelte der Leerrede ontwikkelt, hoe het overwogene moet opwekken tot geloof — vervullen met blijde hope — aansporen tot liefde.

De noodzakelijkheid eener vroegtijdige Godsvrucht maakt het onderwerp der derde Leerrede uit, over *Pred.* XI: 9, XII: 7. Na eene zeer gelukkige toelichting van den dichterlijken tekst toont de Spreker die noodzakelijkheid aan, door, op het voetspoor van den *Prediker*, den jongeling te wijzen op het laatste gerigt — den ouderdom — den dood. Wij schrijven uit het laatste punt eenige regelen af, omdat

leven. Bij de ontwikkeling van het tweede deel wordt de stelling, die tot opschrift dient, eerst ontleed door te spreken over de *zorgeloozen*, hier door den Heiland bedoeld, over de *komst van Jezus*, waarvan hier sprake is, en de *hemelsche zaligheid*, waarvan de zorgeloozen worden uitgesloten; terwijl daarna zeer kort wordt aangetoond, dat deze stelling met de doorgaande Bijbelleer overeenkomt, met Gods volmaaktheden strookt, en gegrond is in den aard der toekomstige zaligheid. Bedriegt Rec. zich niet, zoo was het eerste punt het belangrijkste in dit deel: wie zijn de *zorgeloozen?* Daar moest in het leven der menschen worden ingegrepen, opdat zij gevoelden, dat over hen werd gehandeld. De geheele toepasselijke kracht der leerrede ligt daarin, dat het beeld der zorgeloosheid in levendige trekken den hoorder voor den geest staat, en hij als gedwongen wordt, zichzelven af te vragen, of hij ook tot het getal der zorgeloozen moet worden gerekend. Rec. laat het aan het onpartijdige oordeel over, of dit doel bereikt kan worden door de wijze, waarop de Redenaar dit belangrijkste punt zijner geheele toespraak ontwikkelt; wij schrijven het in zijn geheel af, (bl. 131) »Wie zijn de *zorgeloozen*, hier door den Heiland bedoeld? ziedaar de eerste vraag, die zich aan ons voordoet. Welke onderdanen van zijn rijk heeft Hij onder het beeld der dwaze maagden afgeschetst? Het zijn niet de ongeloovigen, de twijfelaars, de verharde zondaars, de onboetvaardigen, die den weg des heils versmaden, die Christus en zijn Evangelie verwerpen; want zoowel de dwaze als de wijze maagden gingen uit, den bruidegom te gemoet. Het zijn derhalve belijders van het Christendom, die in Jezus gelooven, zijne komst verwachten, en wier namen zijn ingeschreven in de rolle der burgeren van zijn koningrijk. Maar hetgeen zij missen, is het opregt, standvastig, hartelijk en werkzaam geloof in Jezus. Zij beschouwen de zorg voor hunne onsterfelijke ziel niet als het ééne noodige; Christus leeft en heerscht niet in hunne harten: de wereld bekleedt daar de voornaamste plaats. Onnadenkend leven zij voort in hun uitwendig Christendom, meenende, dat zij daaraan genoeg zullen hebben; en als

de Heer verschijnt, leeren zij te laat hunne onbedachtzaamheid inzien; — zij zijn niet bereid voor zijne komst. Deze soort van belijders, gewis niet de minst talrijke van allen, heeft de Heiland hier op het oog. Tot hen spreekt Hij ook in deze uro, daar wij in zijnen naam en onder zijn alziend oog vergaderd zijn om zijn woord te hooren. Zorgeloozen en tragen van harten! hoort wat de Heer u zegt. Opent nog in tijds uwe oogen! Gij hebt den naam, dat gij leeft; maar gij zijt dood. Met bedrogene verwachting gaat gij de komst van Jezus tegen." Zietdaar alles! In het laatste deel wordt de invloed aangewezen, dien het overwogene op ons hart en leven moet hebben. Het tekstwoord, zegt de Spreker, dringt de roepstem der bekeering aan — het vermaant ons tot ernstige zelfbeproeving — het wekt onzen ijver op, om aan het eeuwig heil van anderen te werken. Wij zouden vragen, of de zelfbeproeving niet de bekeering dient vooraf te gaan, en of de laatste zonder de eerste denkbaar is. Hoe juist en waar ook het laatste punt moge zijn, Rec. verbeeldt zich, dat, ware de geheele ontwikkeling der zaak meer tot het leven der menschen doorgedrongen, de Redenaar, om den totaal-indruk niet te verzwakken, zijne toepassing niet buiten den zorgelooze zelven zou gezocht hebben.

De gelijkenis van de talenten geeft in de zesde Leerrede tot onderwerp: *de vergelding onzer getrouwheid in het ons aanbevolen werk.* Na de ontvouwing van de tekstgelijkenis wordt het *drieledig* onderwijs, daarin vervat, ontwikkeld, en gesproken over den werkkring, waarin wij geplaatst zijn — de verpligting die op ons rust — de vergelding, die ons in gindsche wereld wacht. Wat het eerste punt betreft, wij zijn door hoogere beschikking daarin geplaatst — die verschillende werkkring is naar ieders gaven en geschiktheid met wijs beleid gekozen. Onze verpligting is, nuttig te zijn voor het rijk des Heeren — door ijver en getrouwheid naar zijne goedkeuring te streven. Men zou kunnen vragen, of deze beide onderdeelen werkelijk onderscheiden zijn; wie er naar streeft, om nuttig te zijn voor het rijk des Heeren, zal ook wel van zelf er naar streven, om door ijver

en getrouwheid diens goedkeuring te verwerven. Het komt ons voor eene denkbeeldige indeeling te zijn, om zekere symmetrie te bewaren. De *vergelding* wijst op belooning — op straf. De eerste bestaat in de openlijke goedkeuring van Christus — het genot der hemelvreugde — de bevordering tot hoogere werkzaamheid. Zonderling is het, dat in de beide eerste hoofddeelen overal van God wordt gesproken als den Heer uit de gelijkenis, terwijl hier Christus als zoodanig wordt voorgesteld. Men zou ook kunnen vragen, of de hemelvreugde niet mede bestaat in de hoogere werkzaamheid. Met regt wordt het tegenbeeld slechts met enkele trekken geschetst.

Uit *Luc.* XIII: 23 en 24ª wordt het thema afgeleid: *de Godsdienst geen voorwerp van spitsvindig onderzoek of bloote bespiegeling, maar van standvastige en volijverige betrachting.* Eerst wordt aangetoond, dat de tekst een voorbeeld van nuttelooze onderzoeking in de Godsdienst en van Jezus' afkeuring en teregtwijzing daarvan behelst; de voorgestelde waarheid wordt daarop juist en nadrukkelijk ontwikkeld, en de rede met toepasselijke opwekking, vermaning en besturing besloten.

Jezus de Zoon van God is het onderwerp der achtste Leerrede, naar aanleiding van de vraag *Matth.* XXII: 42ᵇ. De Spreker handelt over het belang dier vraag — van het antwoord hangt uw geloof aan God als Vader — aan een eeuwig leven af (*); — over het regte antwoord — wij worden daartoe opgeleid door een' blik op 's Heilands vlekkeloos karakter, — Goddelijke daden — buitengewone lotgevallen; — over het gebruik, dat wij daarvan maken moeten — het is de regel van ons Christelijk geloof — het steunpunt onzer Christelijke godsvrucht — de grondslag onzer Christelijke hoop.

1 *Joann.* IV: 8ᵇ *God is liefde* is de tekst en de titel

(*) Rec. vroeg zichzelven af, of de beide eerste punten van elkander te scheiden zijn. Wanneer men van de ontwikkeling van het denkbeeld: *God onze Vader*, de vergeving der zonden afscheidt, verliest die ontwikkeling veel van haren rijkdom.

der negende Leerrede. Hare verdeeling, wij laten ze volgen met de woorden des Redenaars zelven, bl. 238: »*God is liefde!* Het is eene waarheid, door het heelal gepredikt, door de wereldregering gestaafd, door het Evangelie in het helderst licht gesteld. Het is de korte, klare, krachtige tekst der natuur, der geschiedenis en des Christendoms. God is liefde in de *Schepping*, in de *Voorzienigheid*, in de *Verlossing*, zietdaar den hoofdinhoud mijner rede. Rec. zou schier vragen, of zulk eene dubbele en driedubbele opgave der verdeeling, telkens met andere woorden, zoo als in dezen bundel meer voorkomt, aan te prijzen zij; zij komt hem voor in strijd met de ware eenvoudigheid, die bij zulk eene opgave niet naar effect jaagt. Die verdeeling ligt overigens zoo voor de hand, dat het ons niet verwonderen kan, als wij haar ook in den laatsten bundel van den beroemden Franschen Kerkredenaar A. COQUEREL bij het behandelen van dezen tekst aantreffen. Het is geene onbelangrijke studie, de beide stukken te vergelijken, en op te merken, hoe zij in de ontwikkeling van dezelfde denkbeelden uiteenloopen. In het eerste deel komt het Rec. voor, dat COQUEREL zich wijselijk meer opzettelijk tot den mensch heeft bepaald, en in treffende bijzonderheden Gods liefde in de schepping van dezen heeft ontvouwd. Wanneer VAN DER HOEVEN zich in de eerste helft van dit deel in de beschouwing van de schepping in het algemeen verliest, wordt meer de gedachte aan Gods grootheid, dan die aan zijne liefde opgewekt. Veel schoons en treffends is er in de ontvouwing der beide volgende hoofdpunten; ofschoon Rec. daar, waar over het verlossingswerk wordt gesproken, niet begrijpt, wat het zeggen wil: »Neen, zoo heeft God de Engelen niet aangenomen noch bevoorregt!" Het komt ons voor, meer een fraaiklinkende periode te zijn, dan eene verstandige waarheid. De toepassing ontwikkelt deze drie denkbeelden. Is God liefde, dan moeten wij Hem dankbaar zijn — dan moeten wij Hem navolgen — dan moeten wij altijd en in alles op Hem vertrouwen. Het is moeijelijk, om, na de behandeling van de voorafgaande verhevene waarheden, den toon der toepassing daarmede in over-

eenstemming te brengen en tot aan het einde te klimmen. COQUEREL heeft er zich niet aan gewaagd, en VAN DER HOEVEN is, naar Recs. gevoel, er niet volkomen in geslaagd, hoe welsprekend het slot zijner rede is, misschien omdat hij in dat slot niet genoeg terugkomt op dat, wat het toppunt van Gods liefde is, de verlossing door Christus.

De tiende Leerrede, *over den vrede, dien Christus aan de zijnen schenkt*, heeft den bekenden tekst *Joan.* XIV: 27ª tot hoofd, en gaat na, waarin die vrede bestaat — vrede met God, met ons zelven, met de menschen — van welk eene hooge waarde hij is, een ware, een ongestoorde, een eeuwige vrede — en eindigt met een woord van opwekking.

De beide laatste stukken in dezen bundel zijn Gelegenheidspreken. De eerste is ter gedachtenis van des Redenaars vijfentwintigjarige Evangeliedienst, en handelt, naar 2 *Cor.* I: 12 en 14, *over den roem des Evangeliedienaars bij het terugzien op de verloopene jaren zijner opentlijke werkzaamheid.* Men vergunne ons, dit stuk met stilzwijgen voorbij te gaan. Recs. begrippen van de wijze, waarop de Christenleeraar opentlijk van zijne werkzaamheid spreken kan en mag, verschillen zeker te veel van die des Redenaars, dan dat hij een oordeel zou willen vellen over datgene, wat hier wordt uitgesproken. Hij zou zijne denkbeelden ligt niet kunnen uitspreken zonder te kwetsen, en dat verlangt hij niet.

En nu het laatste stuk, ter bevestiging van den Zoon des Sprekers in de heilige dienst te *Utrecht* — met welk een weemoedig gevoel herlas Rec. het, bij de gedachte, dat die veelbelovende Zoon, het pronkjuweel aan 's Vaders kroon, dien Vader reeds ontvallen is! Hoe troffen hem op nieuw de eenvoudige regelen: »Het voegt den Vader niet, bij eene plegtige gelegenheid als deze, in den lof zijns Zoons uit te weiden. Maar zie! dit getuigenis mag ik hem hier toch opentlijk geven, dat hij noch aan mij, noch aan zijne verheerlijkte Moeder, wier oogappel hij was, noch aan haar, die hem met moederlijke liefde als eigen kroost op het harte draagt, ooit een' anderen traan dan dien van blijdschap in het oog deed wellen!" Den Zoon, dien zulk een lof voor-

ging, betreurt met den Vader de gemeente, aan wier hoofd hij stond, betreurt kerk en wetenschap beide! — Eerst wordt de zin van den tekst, *Luc.* XVII: 21b, *Het koningrijke Gods is binnen ulieden*, bepaald. De Redenaar vat het op, als beteekenende: »Het koningrijk van God is binnen in ulieden. Het heeft zijnen zetel in het binnenste van den mensch," en verdedigt die opvatting, als door het spraakgebruik gewettigd — strookende met den zamenhang — aan geene zwarigheden onderhevig — overeenkomende met de doorgaande leer van Jezus en zijne Apostelen. Hij vindt er voor den Evangeliedienaar wenken in omtrent het doel — de wijze — de vrucht zijner werkzaamheid voor de gemeente; wenken ter regte waardering van den Leeraar — van de openlijke Godsdienst — van zichzelven. Ernstige en hartelijke toespraken besluiten het geheel.

Rec. heeft bij zijne opgave van de teksten, de onderwerpen en de wijze van behandeling der onderscheidene stukken in dezen bundel reeds hier en daar eenige aanmerkingen gevoegd. Hij wenschte thans nog in het algemeen een paar woorden over deze Preken te zeggen, waaruit zoowel zijne waardering van den kanselarbeid des Hoogleeraars zal kunnen blijken, als datgene, wat hem daarin minder heeft behaagd.

Een bundel Preken van Prof. VAN DER HOEVEN acht hij in onze dagen geen onbelangrijk verschijnsel. Er zijn in den laatsten tijd onderscheidene bundels van meer- en minberoemde Kanselredenaars onder ons uitgekomen, waarvan sommige tot zeer uitvoerige en ook tot zeer verschillende beoordeelingen hebben aanleiding gegeven. De Leerredenen van VAN DER HOEVEN kenmerken zich juist door eigenschappen, welke aan de boven bedoelde stukken maar al te dikwijls vreemd zijn, en waarop intusschen ter navolging niet te ernstig kan worden gewezen. Het zijn vooral ook de eenvoudigheid en gemakkelijkheid, de ongekunsteldheid en ongezochtheid van plan en dispositie. Met opzet hebben wij deze doorgaans opgegeven, om dit kenmerkende te doen uitkomen. Er is hier geen jagtmaken op puntig-

heid, op tegenstellingen, op verrassende verdeelingen. Doorgaans zijn die verdeelingen eenvoudig, gepast, klaar, geschikt om den hoorder den gang der Leerrede gemakkelijk te doen nagaan en onthouden. Wij prijzen van ganscher harte die eenvoudigheid ter navolging aan. Zij getuigt van den goeden smaak des Redenaars, van de helderheid zijner denkbeelden, van zijne overtuiging, dat vernuft en gekunsteldheid vreemd zijn aan de waardigheid van den kansel.

Datzelfde geldt ook van den stijl dezer Kanselredenen. Die is eenvoudig, zuiver, gekuischt, vrij van alle valsch vernuft, sierlijk zonder gezwollenheid; krachtig en welsprekend. Ook in dat punt valt er veel van Prof. VAN DER HOEVEN te leeren, ofschoon het blijkt gemakkelijker te zijn zekere uitwendige vormen hem af te zien, dan de eigenlijke schoonheid van zijnen stijl na te volgen. Maar ook in dit opzigt, en bij vergelijking van hetgene beroemde jongere Kanselredenaars met hun voorbeeld prediken, acht Rec. de verschijning van dezen bundel belangrijk, en zou hij wenschen, dat aankomende Predikers zich daarnaar vormden, en zich door het voorbeeld van den Hoogleeraar leerden wachten voor de hinderlijke, maar dikwijls verleidelijke en achter eenen fraaijen schijn verborgene gebreken van anderen.

Daarentegen komt het Rec. voor, dat deze Preken zich niet bijzonder door rijkdom van denkbeelden, door eenige diepte van ontwikkeling onderscheiden. Hij gelooft dat het wenschelijk ware, dat de Hoogleeraar van tijd tot tijd eenige meerdere inspanning van zijne hoorders vorderde. Met zijne duidelijkheid van voorstelling behoefde hij niet te vreezen, dat hij daardoor onverstaanbaar zou worden. Wij zijn verre van den prediktrant van COQUEREL als voorbeeld te willen aanprijzen; maar zijn laatstuitgegeven bundel kan toch tot bewijs dienen, dat men voor een groot gehoor diepzinniger onderwerpen niet behoeft te vermijden, en in hunne ontwikkeling zich niet zoo geheel tot het oppervlakkige behoeft te bepalen. Meent de Hoogleeraar, dat zijn gehoor degelijker kost niet zou kunnen verteren, 't is mogelijk, maar zou voor het publiek, dat hem gewoonlijk volgt,

niet pleiten, en Rec. verbeeldt zich, dat de proeve ligtelijk te wagen ware.

Wat Rec. in deze Leerredenen vooral bevreemd en bedroefd heeft, is dit, dat zij zoo weinig tot het leven der menschen doordringen. In dat opzigt vooral blijven zij zich tot het alleralgemeenste bepalen: de ontwikkeling van het antwoord op de vraag, wie Jezus met de *zorgeloozen* bedoelde, was er ons eene proeve van. Aan algemeene schilderingen van den zondaar of den vrome, aan treffende passages over de vergelding in het eeuwige leven is deze bundel rijk; maar arm aan datgene, waardoor de afzonderlijke mensch in het hart wordt gegrepen, omdat hij zijn eigen beeld herkent, arm aan ontleding van het menschelijke hart en karakter, waardoor het gesprokene hier door dezen, daar door genen op zichzelven wordt toegepast en te huis gebragt. En toch dit acht Rec. bij de prediking van het hoogste belang. Bij veel van dat algemeene heeft men zeker veel meer aanleiding tot fraaije en welsprekende schilderingen, tot treffende, zelfs schokkende voorstellingen. Men huivert misschien terug voor het beeld van den zondaar; maar het is een beeld zonder bepaalden persoon, een beeld, dat althans zelden door elken hoorder afzonderlijk op zichzelven wordt toegepast. Het behoort als aan allen in 't gemeen, en niemand meent daarom juist zichzelven in het bijzonder daarin te moeten herkennen. Daartoe moet men meer tot het leven, tot het hart, tot het karakter van den afzonderlijken mensch komen. Bedriegen wij ons niet, dan mist men dat te veel in deze Leerredenen.

Terwijl wij aldus op het goede en voortreffelijke van deze stukken ten voorbeelde wijzen, duide men het ons niet ten kwade, dat wij niet blind zijn voor het gebrekkige en, onzes oordeels, verkeerde. Bij iemand van zoo vele ook door ons gaarne erkende verdiensten, als Prof. VAN DER HORVEN bezit, mag men ook met regt bij eene uitgave zijner Leerredenen veel verwachten. Hem wordt van harte veel zegen ook op dezen arbeid door ons toegewenscht.

De biddende Christen, of Verzameling van Gebeden, bijeengebragt door W. D. GROMMÉ. *Op nieuw uitgegeven, veranderd en vermeerderd door* J. TICHLER, *Theol. Doct. en Pred. te Leyden. Te Leyden, bij* C. C. van der Hoek. 1847. *In gr.* 8*vo.* 235 *bl.* *f* 2-40.

Er wordt verschillend gedacht over het gebruik van Formuliergebeden en Gebedenboeken. Zeker is het kinderlijk gebed, opgeweld uit de volle ziel en van de lippen als uitgestort, Gode meest welgevallig. Maar ook den vèrgevorderden Christen, wien het goed is nabij God te zijn, ontbreekt het tot zulk bidden wel eens aan de regte stemming des gemoeds. En wat zal dan de eerstbeginnende, weinig ontwikkelde of misschien verachterde? Daarom keuren wij het niet af, dat er Gebedenboeken worden uitgegeven en gebruikt. Wèl ingerigt, zijn het gepaste hulpmiddelen, zoowel bij de huiselijke godsdienst, als bij den verborgen' omgang met God, om het hart te verlevendigen en te verheffen en ons te leeren bidden. Zij zijn als krukken voor den kreupele: wie genezen is en vast staat, werpt ze van zich.

Zoo nuttig goede Gebedenboeken zijn, zoo uiterst moeijelijk is het, ze te vervaardigen. Onder de vroeger en later uitgegevene vindt men vele onbruikbare. Sommige bevatten meer redeneringen, in den vorm eener toespraak tot God, dan eigenlijk gezegde dankzeggingen en gebeden. Andere blijven in algemeene denkbeelden hangen, zonder af te dalen tot het meer bijzondere. Verreweg de meeste zijn koud en langdradig, in plaats van hartverheffend en beknopt, of werken het lijdelijke Christendom in de hand, of bevorderen de sleur der gewoonte, zonder op te leiden tot een aanbidden in geest en in waarheid. In één woord, goede Gebedenboeken zijn zeldzaamheden.

Het verblijdt ons, dat wij aangaande bovengenoemde Verzameling van Gebeden, uitgegeven door Dr. TICHLER, goede getuigenis kunnen afleggen. Wij zouden, om den arbeid, door hem daaraan besteed, te waarderen, de tegen-

woordige uitgave met de vroegere van GROMMÉ moeten vergelijken; en daartoe ontbreekt het ons aan genoegzame ruimte van tijd. Hij zelf berigt ons, dat men de eerste uitgave in deze tegenwoordige naauwelijks herkennen zal, daar er niet weinige gebeden zijn bijgevoegd en vele uitgelaten, en die, welke behouden zijn, nog groote verandering hebben ondergaan. Men vindt hier thans gebeden bij plegtige godsdienstige gelegenheden en tijden, morgengebeden, gebeden vóór en dankzeggingen na het eten, gebeden op de feest- en gedenkdagen der Christenheid, gebeden bij de Doopsbediening en de Avondmaalsviering, gebeden voor onderscheidene soorten van levensstand, gebeden bij bijzondere tijdelijke omstandigheden, bijzondere gebeden in onderscheidene zielsbehoeften, algemeene gebeden bij onderscheidene gelegenheden, en eindelijk verschillende gebeden voor kinderen. De verzameling is zoo volledig mogelijk. Toon en geest der gebeden zijn onberispelijk. De inhoud is gelukkig aan de onderscheidene behoeften der menschen. Aan gloed en warmte ontbreekt het niet. Het zuiver Evangelie van Gods genade in CHRISTUS, vrij van dogmatische bijvoegselen, ligt er bij ten grondslag. Van Bijbeltaal is gepast gebruik gemaakt. En, onzes inziens, heet dit boek te regt: *de biddende Christen.* Op grond hiervan wenschen wij het algemeen verspreid te zien. Waardig is het, de oudere Gebedenboeken, die nog in omloop zijn, te vervangen en in elk Christelijk huisgezin gebruikt te worden. Niet slechts waar men zich afzondert tot het gebed, maar ook in uren van ernstig nadenken, zal men het met vrucht kunnen ter hand nemen en er door gesticht en opgeleid worden tot Christelijken zin. Daarom danken wij den Eerw. TICHLER voor zijne gave en bidden daarover Gods zegen af.

Mogen wij iets aanmerken, het zou niet zijn, dat, waar dit gepast geschieden kon, sommige gebeden tot CHRISTUS, den Heer der gemeente, zijn gerigt; veeleer keuren wij dit goed en navolgenswaardig. Maar wij zouden eene breedere inleiding over het bidden en het gebruik van formuliergebeden hebben gewenscht, waartoe het den uitgever niet aan

de bekwaamheid zou ontbroken hebben. Ook had de correctie der drukproeven naauwkeuriger kunnen zijn en de uitvoering behagelijker. Allerminst behaagt ons het grove steendrukplaatje op den titel.

Met een enkel woord vermelden wij hier, *Tafelgebeden, door* J. P. AMSHOFF, à 5 Cents verkrijgbaar bij M. SMIT te *Groningen*, omdat zij ons ter beoordeeling zijn toegezonden, even als de *Toespraak van eenen tachtigjarigen Grijsaard tot zijne geliefde kleinkinderen en tot allen, die in zijne veeljarige ambtsbediening door hem tot Lidmaten der Kerk zijn aangenomen*, door denzelfden, à 2½ Cents. Beide geschriftjes hebben hunne voorname aanbeveling in den hooggeklommen' leeftijd van den Schrijver.

Nog iets over de Brillen tot behoud en bewaring des gezigts, benevens nadere aanwijzingen bij de keuze en aanwending van eenen bril en van hetgeen hieromtrent de Oogengeneeskundigen in Duitschland, Frankrijk en België van oordeel zijn; ten nutte van het algemeen voorgesteld door Dr W. MENSERT. *Nieuwe Uitgave. Te Amsterdam, bij* de Wed. R. Stemvers. 1848. *Ingr.* 8*vo. XXIV en* 92 *bl. f* :-70.

Onder dezen eenigzins wijdloopigen titel wordt door Dr. W. MENSERT eene nieuwe uitgave van een in het jaar 1846 in 't licht verschenen geschrift aan het niet-geneeskundig publiek aangeboden. »Het gunstig onthaal, hetwelk dit mijn geschrift bij de eerste verschijning mogt te beurt vallen;" dus spreekt de Schrijver in zijne voorrede, »en de blijvende aanvrage naar dit werkje heeft den uitgever evenzeer als mij aangemoedigd, om eene tweede uitgave in het licht te geven." Uit deze woorden van den Heer MENSERT blijkt, dat zijn werkje in veler handen is en dat het publiek zelf reeds over de waarde er van uitspraak heeft gedaan. Eene eigenlijke beoordeeling van deze nieuwe uitgave zou derhalve alleen dan te pas komen, wanneer Recensent zich gedrongen voelde, zich tegen de algemeene stem van het

publiek in dezen te moeten verklaren. Hiertoe ziet hij evenwel geene reden, daar de strekking van het werkje zeer prijselijk is, en de Schrijver te velde trekt tegen eene zorgeloosheid, welke bij maar al te velen bestaat, wier gezigtsvermogen op de eene of andere wijze is verminderd. Dat het werkje geene groote wetenschappelijke waarde bezit, kan niemand bevreemden, die bedenkt, dat het niet voor zaakkundigen, maar bepaaldelijk voor leeken is geschreven, voor welke eene oppervlakkige beschouwing toereikend was. Zij, die met de vroegere geschriften van den Heer MENSERT bekend zijn, zullen er zich niet over verwonderen, wanneer zij ook hier eene zekere wijdloopigheid aantreffen, waarvan noch de opdragt, noch de beide voorredenen, noch ook de eerste hoofdstukken zijn vrij te pleiten. Hij heeft eenige stokpaardjes, (zooals zijne grieven tegen de rondreizende operateurs, zijne verdediging van het uitoefenen van specialiteiten) welke hij bij elke gelegenheid van nieuws optuigt, zonder dat men juist altijd begrijpt, hoe het komt, dat men ze hier al wederom aantreft. Die *hobbyhorses* worden ook in dit werkje nu en dan van stal gehaald en er wordt vrij wat mede rondgereden. Maar over het geheel hechten wij aan des Schrijvers raadgevingen omtrent de brillen volgaarne ons zegel, en achten het wenschelijk, dat zij meer algemeen wierden opgevolgd; en het is dan ook hierom, dat wij zijn werkje aan al degenen, die om de eene of andere reden eenen bril meenen te moeten dragen, gaarne aanbevelen. De prijs is matig gesteld.

De Anna-Paulowna-Polder. Een blik op het gebied der binnenlandsche kolonisatie in betrekking tot de armoede en de nationale welvaart. Door O. G. HELDRING. *Met eene Kaart. Te Amsterdam, bij* G. J. A. Beijerinck. 1847. *In gr.* 8*vo.* 50 *bl.* *f* :-60.

In dit welgeschreven stukje wordt met het voorbeeld van den *Anna-Paulowna-Polder* op eene overtuigende wijze aangetoond, van hoeveel belang het zij, door indijkingen en

ontginningen den nationalen rijkdom te vermeerderen, en tevens ontwikkeld, hoe men, bij het in 't oog houden van een betamelijk eigen voordeel, de opbrengst van zulke nieuwbebouwde gronden kan doen strekken tot verbetering van het lot der armen. De laatste jaren hebben het *paupérisme* op eene schrikbarende wijze zien toenemen; en het ontrustende verschijnsel van eene onder de leus van brood en werk (zij dit dan een voorwendsel tot bedekking van verfoeijelijke oogmerken) opstaande en dreigende volksmassa — dit wekt nadenken genoeg. Ref., meer bekend met andere grondsoorten dan die van den genoemden polder, kan toch de voorslagen en denkbeelden, hier voorgedragen, niet alle beämen; doch dit behoeft ook niet, en zulke stukjes dienen ook meer om de zaken onder deskundigen ter sprake te brengen, dan om uit de hoogte eene vermetele beslissing te uiten: »Zoo moet het, en anders deugt het niet." En, met alle achting voor den welmeenenden ijver van den Eerw. HELDRING, houden wij hem in al zijn schrijven aan dat *apodictische* schuldig. Dit is jammer, want het schaadt der goede bedoeling. Dat er altijd ook zoo eene of andere magtspreuk moet bijkomen! Dit is meestal het gevolg van zekere overspanning. De Schrijver heeft, naar zijn zeggen, »arme heigronden het heerlijkste graan zien opleveren," (dat wenschten wij ook wel eens te zien; maar 't zal er van afhangen, wat men door »het heerlijkste graan" verstaat) en »heerlijke kleigronden zien ontaarden en verzuren. Dit »is de zegen of vloek Gods, buiten welken men zoo gaarne »zou willen leven." VLOEK GODS — *Evangeliedienaar van Hèmmen!* weet gij wel, wat gij schrijft? En zoo gij het niet weet, waarom schrijft gij dan?

Geschiedenis van NAPOLEON's *gevangenschap op St. Helena. Door den Graaf* MONTHOLON, *deelgenoot in de ballingschap en executeur testamentair des Keizers. II Deelen. Te Amersfoort, bij* W. J. van Bommel van Vloten. *In gr.* 8*vo.* *f* 5-70.

Hoewel dit gedenkschrift in onzen tijd niet zoo de algemeene aandacht zal getrokken hebben, als wanneer het 25 jaren vroeger ware verschenen, is het toch nog eene merkwaardige bijdrage tot de geschiedenis der laatste levensjaren van eenen der merkwaardigste mannen uit de gansche wereldgeschiedenis; vooral omdat het niet alleen de geschiedenis van NAPOLEON's uiterlijk leven op *St. Helena* verhaalt, maar ook zijne denkbeelden, gewaarwordingen en beschouwingen over zijne loopbaan en de politiek van *Europa* blootlegt, ten deele in vertrouwelijke gesprekken, ten deele ook in opstellen, die de Keizer den Schrijver in de pen gaf. Daaruit blijkt zijne schranderheid, die onder anderen reeds in 1821 den val der BOURBONS, die negen jaren later plaats had, voorzag. De wijze, waarop de voormalige Keizer vele van zijne stappen en onberadene oorlogen tracht te verdedigen, vindt bij zijnen getrouwen aanhanger en vrijwilligen deelgenoot in het ongeluk, den Graaf MONTHOLON, onbeperkte bewondering. Vele lezers zullen haar met ons veelzins aannemen voor kennisgeving. Aan het eeuwigdurende klagen over Sir HUDSON LOWE, waarvan de Napoleontische schrijvers over de ballingschap op *St. Helena* tot walgens overvloeijen, ontbreekt het ook in dit geschrift niet. Het moet echter ook gezegd worden, dat de *Engelschman* de rol van cipier op geene zeer kiesche wijze vervuld heeft, en dat de standvastige weigering van het Engelsche Gouvernement, om den gevangene eenen hoogeren titel dan dien van *Generaal* BONAPARTE te geven, eene kinderachtige kleingeestigheid was. De stijl en vertaling zijn doorgaande zuiver, en men ontmoet zelden misstellingen gelijk D. I, bl. 221, LODEWIJK XIV voor XVI; D. II, bl. 7, JOSEPHINE voor MARIA LOUISA, en ettelijke kleinigheden.

Tot het gereedmaken onzer aankondiging doorbladerden wij nog eens dit vroeger met aandacht gelezen werk. Wij vroegen: zal zich uit de nieuwe Fransche Republiek wederom zulk een NAPOLEON ontwikkelen, als uit de vroegere? De tijd zal het leeren, gelijk de tijd zeker nog helderder in het licht stellen zal, wat nu reeds voor den nadenkende rijke

bouwstof heeft. De geschiedenis van NAPOLEON is een spiegel van de Goddelijke Voorzienigheid in hare regering over de volken en eene leerschool voor Vorsten en natiën. Wierden ze maar meer en tijdig nog geraadpleegd!

Lofrede op ALFRED *den Groote, door* J. H. SCHRANT. *Te Leiden, bij* J. J. Thijssens en Zoon. *Met gesteendrukt Portret. In* 12*mo.* 81 *bl.* *f* :-60.

Er zijn weinige vorsten, die zoozeer eene lofrede verdienen, als de man, wien de Hoogleeraar SCHRANT in dit boekje eene hartelijke hulde toebrengt. Van welke zijde men ALFRED ook beschouwe, als vorst, als mensch, als geleerde, als beschaver van zijn volk, hij muntte in al deze opzigten niet alleen boven zijne tijdgenooten uit, maar op den troon heeft zelden een man gezeten, in welken tijd ook, die met hem gelijk gesteld kan worden, nooit misschien een, die hem overtrof. Met warmte, met schoone en fiksche trekken schildert de Hoogleeraar ons hier zijn beeld, en doet hem ons kennen in zijne onderscheidene betrekkingen, omstandigheden, werkzaamheden en voortreffelijke eigenschappen. Bij de algemeene bekendheid zijner geschiedenis kon hij zeker veel als den hoorder of lezer gemeenzaam vooronderstellen, wat hij dus niet opzettelijk behoefde te noemen of met bijzonderheden te staven. Intusschen had het toch de aangenaamheid misschien bevorderd, indien de Heer SCHRANT hier en daar overvloediger ware geweest in het mededeelen van trekken uit ALFRED's leven. Gaarne evenwel geven wij aan dit kleine boeksken lof en wenschen het in veler handen.

De Hoogleeraar houde het ons echter ten goede, zoo wij eene en andere aanmerking op den stijl mededeelen. Bij eenen Professor in de Vaderlandsche Geschiedenis, Taal en Letterkunde mogen wij in dat opzigt naauwkeurig toezien; wat men in anderen zou kunnen verschoonen, dient bij hem te worden aangewezen, al ware het alleen opdat zijn voorbeeld niet schadelijk werke. Wij beginnen met de beide eerste volzinnen. »Een vorst, die zijne verhevene roeping begrijpt en volgt, is een eerbiedwaardig voorwerp. Zijn beeld teekent zich met de edelste trekken, welke een grootsch geheel vormen." Is hier het woord *voorwerp* gelukkig gekozen? Wilde

de Schrijver het gebruiken, hij had althans er moeten bijvoegen waarvan, b. v. het voorwerp der bewondering, des eerbieds-(natuurlijk dan met weglating van het voorafgaande *eerbiedwaardig.*) »Een beeld, dat *sich teekent*," — Rec. twijfelt er aan, of dat te verdedigen is; het wordt geteekend, het staat ons voor den geest, maar het teekent *sich* niet. Kan men zeggen, gelijk bl. 10 geschiedt, *een beter lot toeven*, in plaats van verbeiden, afwachten? Welk eene harde en stootende constructie vinden wij op de volgende bladzijde! »Een oord — *hetwelk*, *ofschoon reeds door de natuur ontoegankelijk*, *hij* door eenen vasten burg verschanste." Is het ook juist uitgedrukt, wanneer men spreekt (bl. 17) van den *grond leggen* tot verbazende *reuzenkrachten*? Bl. 34: »Maar wat beteekent ook de fijnste verstandsbeschaving, zonder eerbied voor God en zonder zedelijkheid? Beiden behooren het gevolg *van het eerste* te zijn." In allen gevalle zal men wel moeten lezen *van de eerste*; maar ook dan nog hadden wij liever in plaats van gevolg iets anders gelezen, omdat eerbied voor God en zedelijkheid niet noodzakelijk het gevolg zijn van verstandsbeschaving, maar wel daarmede behooren gepaard te gaan en daardoor moeten worden versterkt. »Den woesten krijgsman eerbied inboezemen, alsmede aan eene strenge krijgstucht onderwerpen," (bl. 35). Moest in de laatste helft der periode niet het voornaamwoord *hem* zijn gevoegd? »Zelfs *zou* hij de Heilige Schrift — vertaald hebben." (Bl. 37). Is dat goed te keuren voor: *zegt*, *beweert men*, *dat hij vertaald heeft*? »Zij *ontwelt uit* een teeder, gevoelig hart." (Bl. 46.) Het moest zijn: *welt uit*, of *ontwelt aan*. »De vleijerij, *hoe streelend ook*, *maar welke slechte vorsten maakt*, had geen vat op hem." De constructie in de onderstreepte woorden komt ons zeer hard en ook niet juist voor. — Misschien beschouwt men deze en dergelijke aanmerkingen als vitterijen; Rec. houdt ze daar niet voor, en deelt ze mede uit belangstelling in zuiverheid van taal en stijl.

Druk en papier hadden beter behooren te zijn.

De vijfde Junij 1848. *Een woord aan Katholieke en Niet-Katholieke Nederlanders. Te 's Hertogenbosch, bij* Gebr. Muller. 1848. *In gr.* 8*vo.* 31 *bl.* *f* :-30.

Referent las deze brochure met uitstekend genoegen. De ongenoemde Schrijver is blijkbaar een Protestant, maar zoodanig een als men wenschen mogt dat ze allen waren. De hoofdstrekking van zijn helder betoog is, zijne Roomschkatholieke landgenooten te overtuigen, dat zij evenzeer als de Protestanten reden hebben, om den Munsterschen Vrede, nu twee eeuwen geleden gesloten en bekrachtigd, met feestvierende erkentelijkheid te herdenken. Die Vrede toch was de wettige vestiging van den vrijen en onafhankelijken Nederlandschen Staat, en dus moet het staatkundig oogpunt bij de beschouwing daarvan op den voorgrond staan. Kan het al niet ontkend worden, dat de optreding van *Nederland* in de rij der onafhankelijke Staten, ten gevolge van dat traktaat, de vestiging van een' Staat insloot, waar de Hervormde Kerk de heerschende was, uit de Geschiedenis wordt hier aangetoond, hoe de loop der zaken en de geest des toenmaligen tijds dit medebragten, en hoe zulks minder het doel dan het noodzakelijk gevolg des Vredes was. Hadden de Roomschgezinde Nederlanders dier dagen, dus redeneert de Schrijver verder, niet in alles stof tot tevredenheid, — andere, zelfs de zusterlijkste Protestantsche Kerkgenootschappen, konden evenzeer klagen. Verder, de Generaliteitslanden waren *pays conquis*, in welke de overwinnaar doorgaans minder naar de regelen van eene bedaarde billijkheid dan naar willekeur vraagt. De klagt over vroegere onderdrukking worde ook niet overdreven. De Roomschgezinden zijn hier te lande niet alleen niet vervolgd, maar ook niet belemmerd in de ongehinderde uitoefening van hunne Godsdienst, wanneer men zich rustig hield, en geene gewelddadigheden elders aanleiding tot maatregelen gaven, die aanstonds werden opgeheven, wanneer de oorzaak weggenomen was.

Verder wordt, als oorzaak tot dankbare herinnering van den genoemden Vrede voor de belijders van verschillende Godsdiensten, nader aangewezen, hoe hunne voorvaderen gezamentlijk in de weldaden van dien Vrede deelden, welke verademing van de langdurige spanning en inspanning gaf, een einde maakte áan lasten en kosten van velerlei aard, den Staat een' eervollen rang onder de Mogendheden van Europa verschafte, en allen gelijkelijk in de voordeelen van handel en zeevaart deelen deed.

Nu gaat de Schrijver tot het leveren van bewijzen over,

dat voor de Roomschkatholieke Nederlanders in 1848 alle oorzaak van klagt is opgeheven, die hunne voorvaderen in 1648 en 1748 welligt mogen hebben geuit; en hij tracht de overtuiging te doen geboren worden, dat de tegenwoordige toestand te dezen een uitvloeisel van den Munsterschen Vrede zelven is; dat die Vrede, in de gevolgen, hoogst weldadig voor zijne R. K. landgenooten is geworden, en ook zij dus reden hebben om zich in het eeuwgetijde daarvan te verblijden.

Meer kunnen wij, om niet te breedvoerig te worden, van deze brochure niet zeggen. Om er aller aandacht op te vestigen, om er de onbevooroordeelde lezing van aan te prijzen, is het geschrevene ook voldoende. Referent vernam, dat achtingwaardige en aanzienlijke mannen in den lande dit boekje reeds hunnen bijval geschonken hebben. Bij een' juisten blik op het verledene en tegenwoordige, bij een' geleidelijken en overtuigenden stijl, zal men een' echt verstandigen Christelijken zin daarin zien doorstralen, die geene vroegere feilen, door wie ook begaan, bewimpelt, maar die tevens schadelijke vooroordeelen poogt weg te nemen, met het loffelijk doel, dat belijders van verschillende godsdienstige begrippen elkander, op de grondslagen voor een nieuw gebouw van ware, gematigde, verstandige vrijheid, twee eeuwen na het bevestigen van de onafhankelijkheid des vaderlands, de broederhand reiken; opdat de wereld, te midden van hare beroeringen en omkeeringen, uit Nederland den jubeltoon hoore opgaan: *Vrede en Verbroedering!*

De omstandigheden des tijds zullen wel onder de hoofdoorzaken behooren, om welke eene algemeene plegtige viering van het tweede eeuwfeest des Munsterschen Vredes, vooralsnog althans, achterwege blijft. Ref. vond het echter een gelukkig denkbeeld, het standbeeld voor den Vader des Vaderlands op den 5 Junij, den 200sten verjaardag van de afkondiging des Vredes hier te lande, op eene zoo eenvoudigplegtige wijze, als geschied is, in te wijden. Anderen zijn van een verschillend gevoelen. Mogen ook zij, zoo mogelijk met onbevangen oordeel, het aangekondigd stukje lezen!

Waak en bid. Moederlijke woorden aan mijne Dochter, ten geleide op haren levensweg. Naar het Hoogduitsch van H. L. SEBALD, *door Mevr. de Wed.* A. B. VAN HEERTEN,

geb. SCHILPEROORT. *Te Amsterdam, bij* P. N. van Kampen. 1848. *In post* 8*vo.* 60 *bl.* *f* : - 60.

Wederom een treffend blijk, dat, na wel en ver gevorderden levensweg, de resultaten van eene zestigjarige en nog bejaardere omwandeling op aarde rijp zijn in vrucht en voeding, gelijk vorige bloesems veel beloofden.

Mevr. VAN HEERTEN schonk ons reeds, in den *Kinderbijbel* vooral, naar ieders oordeel, veel schoons, edels en Christelijks, met beknopte eenvoudigheid vereenigd (*); maar hier, op den avond van haar zoo nuttig leven, aan opvoeding en onderwijs besteed, zien wij 't met hernieuwden lust, de bron vloeit nog rijkelijk. Wie zulke edele gevoelens huldigt, vertolkt en wedergeeft, als wij op nieuw van deze Schrijfster hier ontvangen, levere ons dan ook nog eens iets oorspronkelijks; meer ontdaan nog van die Duitsche vreemde vergelijkingen enz., die het aangekondigde werkje eenigermate ontsieren. Mevr. VAN HEERTEN, wij herhalen het, levere ons en onzen kinderen nog eens iets van haarzelve, iets nationaals, van even echt-Christelijke beginsels doortrokken als *Waak en bid*, eene spreuk, die in 1848 het eenig redmiddel uitdrukt voor Staten, Maatschappijen, Gezinnen en eigen zielsbehoud!

Nieuwe en verspreide Poëzij van Mr. H. A. SPANDAW, *met Aanteekeningen over den geest en de strekking van onzen tijd. Te Groningen, bij* W. van Boekeren. 1847. *In gr.* 8*vo.* 86 *en* 77 *bl.* *f* 2 - 50.

De beminde Dichter, van wien onze letterkunde zoo veel schoons en voortreffelijks heeft aan te wijzen, zou waarschijnlijk deze kleine verzameling niet hebben uitgegeven, als zijne vrienden te *Groningen* niet hadden aangedrongen op het doen drukken van het dichtstuk *Vooruitgang;* een kritisch Leerdicht, door hem in het Departement *Groningen* der Maatschappij *tot Nut van 't Algemeen* voorgelezen. Hij gaf aan hunne verzoeken toe, doch begreep wèl te doen met er het eene en andere, van oude en jonge dagteekening, ten deele nog nieuw, ten deele reeds gedrukt maar verspreid, nevens

(*) *Vaderl. Letteroef.* Boekbesch. Nov. 1845. Aug. 1846.

te voegen. Zoo klom het bundeltje tot 86 bladzijden, en zwol vervolgens tot een tamelijk boekdeel, door het leveren van 77 bladzijden *Aanteekeningen* op het voormelde Leerdicht, dat maar 17 bladzijden groot is. Hoe dit zij, de vrienden des Dichters verheugen zich gewisselijk, ook deze vruchten van zijne gewaardeerde pen bij zijne overige werken te kunnen nederzetten.

Dat zelfde te doen is ook voor ons een genoegen, ofschoon de Aanteekeningen ons maar ten halve bevredigen, en wij ook niet kunnen ontveinzen, dat we onder het veelbeteekenende woord Poëzij iets anders verstaan, dan hetgeen hier in dichtmaat wordt aangeboden. De Heer SPANDAW-zelf zou daarover in vroegere jaren even zoo hebben gedacht. De Poëzij is de taal der Goden. Het woord op den titel steekt ook sterk af tegen hetgeen de Dichter, zoo waardig als bescheiden, op bladz. 37 van zijne zangster zegt:

haar vuur is uitgedoofd.
En glimt nog soms in haar een sprank, die vlam belooft,
Ze stijgt niet op in hooge luchten;
Maar heeft ook ('t is haar troost) geen lagen val te duchten.
Al kweekt ze dan geen geurig ooft,
In warmen zonnegloed gestoofd,
Ze biedt u toch gezonde vruchten.

Of het gezegde in het eerste dezer verzen waarheid zij, laten wij in het midden en hopen het tegendeel. Het vuur der zon zelfs is niet altijd even hel, en het vuur van een' dichterlijken geest kan evenzeer een tijdlang kwijnen, zonder daarom geheel uit te dooven. Dagen van rust en voorspoed, waarin stoffelijk belang en zinvermaak de geheele menschheid boeijen, zijn de gunstigsten niet tot opwekking van poëtische geestdrift. Als bloed en tranen vlieten, als volksrampen de algemeene welvaart schokken, als kommer en rouw alle harten vervullen, als het aardsche in zekeren zin aan de menschheid ontvalt, en de geesten behoefte krijgen aan hemelschen troost, dan vangt de taak des Dichters weder aan. Zulke tijden zijn wij, helaas! nu ingetreden, en het zal ons volstrekt niet verwonderen, wanneer ook bij den Heer SPANDAW het vuur, dat hij meent uitgedoofd te zijn, eensklaps weder in heldere, weldadige vlammen opstijgt, om door den nacht van zorg en onzekerheid, die op het vaderland drukt, eenen gloed

te verspreiden, die het vertrouwen versterkt op Gods vaderlijk bestuur, en de harten stemt tot gevoelens overeenkomende met het gewigt van het oogenblik, en geschikt om *Nederland* inwendig de eendragt en naar buiten de kracht te doen erlangen, die het met elken dag méér zal noodig hebben.

Vraagt men ons naar de poëtische gehalte der stukken in dichtmaat, die in deze verzameling voorkomen, dan verklaren wij ons gevoelen niet beter te kunnen uitdrukken, dan met de eigen woorden van den Dichter; zoo als die in de vijf laatsten der aangehaalde verzen te lezen staan. Men vindt hier, namelijk, gezonden kost; dat wil zeggen: men vindt hier veelal kernig, doorgaans vloeijend proza, in dichterlijke vormen. Enkele stukken maken op dezen regel eene uitzondering, die wij, vermits hier Poëzij is aangekondigd, gelukkig achten. Van dien aard zijn, onder anderen, de huwelijkszang op bladz. 23, hoewel het beeld, daarin uitgewerkt, niet nieuw is; — het *Studentenkoor* op bladz. 41, en vooral het eerste gedeelte van het dichtstuk *Natuur en Vaderland*, eene soort van Idylle, den Dichter volkomen waardig. Het bevat een uitvoerig tafereel der schoonheden van »*'t Land, waar bergen zijn en dalen*," waarschijnlijk *Zwitserland*, en schijnt van vroeger dagteekening te zijn. Indien het reeds elders gedrukt is, voor ons heeft het al de verdienste van nieuwheid. Wij zingen den Dichter na:

Ik groet u, zachte lucht, u, adem van het Zuiden!
U, heldre hemel, frissche bronnen, breede vloed!
Gij lommerrijk geboomt', gij, bloemen, planten, kruiden,
Gij, groene bergen, weelge dalen, zijt gegroet!
— — — — — — — — — — —
Met mijne Mina door de struiken heen te breken,
Als ze op mijne armen leunt of mijne hand haar leidt;
En in dat Paradijs met haar van God te spreken,
En van Zijne eeuwge liefde, en van de onsterflijkheid....

o Zalig moet dat zijn. Ja, ver van 't aardsch gewemel,
Op 't hoog gebergte ginds, daar toeft ons nieuw genot;
De driften zwijgen, wij zijn nader bij den hemel,
En meer vertrouwlijk spreekt de kalme ziel met God.

Het deed ons gevoel eenigzins pijnlijk aan, toen we, dat

eerste gedeelte gelezen, en een oogenblikje gepoosd hebbende, om er de schoonheden nog eens van te genieten, vervolgens een' blik wierpen op de eerste bladzijde van het tweede gedeelte, dat in waarheid, eenvoudigheid en ongekunstelde gevoeligheid bij het eerste niet is te vergelijken, zoo als het er ook in versmaat geheel van verschilt:

Ja, natuur! daar moogt ge ons streelen;
Heerlijk zijn uw landtafreelen,
  Grootsch en lieflijk, schoon en goed;
't Gloeijend goud der zonnestralen
Doet er 't blaauw des hemels pralen,
  Tooit er 't land met licht en gloed.
— — — — — — — — —
Maar dat we ook den Schepper nad'ren,
Op den grond van onze vad'ren,
  Mede een Land van licht en gloed.

En nu gaat het voort op het oude, helaas nog niet versleten: „*Holland* boven alles!" met eene lange opsomming van voortreffelijkheden, in welke het vaderland gezegd wordt boven andere landen uit te munten:

Moog natuur ons elders boeijen
Holland zal de ziel doen gloeijen
  Voor het reine en goede en schoon.
— — — — — — — — —
Schiet de zon er flaauwer stralen,
Hollands puikpoëten malen
  't Vriendlijk schoon van Hollands tuin.
— — — — — — — — —
Dat wij dan op Holland roemen!
U benijden we ooft noch bloemen,
  Bloeijend Andalusia!
Noch, Madeire! uw druiventrossen,
Noch, Grenade! uw palmenbosschen,
  Noch uw mirten, Murcia!

Laat, Valencia! uw dalen
Met Huërta's lusthof pralen;
  Moge Estremadura's grond
Marmer en albast bevatten;

Dat hij, rijk aan Ceres schatten,
Flora's geuren spreide in 't rond
— — — — — — —
Al die pracht, zoo fraai, zoo heerlijk,
Voor de zinnen zoo begeerlijk,
Die natuur te voorschijn riep,
Om in tooverglans te stralen,
Kan bij 't vaderland niet halen,
Dat de mensch zich-zelven schiep.

Ook dit gedeelte echter heeft zijne schoonheden; maar — de beide deelen vernietigen elkanders effect. 't Is dáárom jammer, dat het zoo schilderachtige, uit het hart gevloeide eerste deel niet op zichzelven is gebleven, onder den titel *Zwitserland;* het tweede, dat er later schijnt bijgevoegd te zijn, en, hoewel vloeijend en verdienstelijk, meer poëzij van 't hoofd dan van 't hart is, had, met geringe verandering in den aanhef, onder den titel *Het Vaderland*, mede een afzonderlijk geheel kunnen uitmaken. Van de overige stukken is het welkom *aan den Heer* JOHN BOWRING fiksch. Het kleine leerdicht *Edelman en Edel Man* is wel waardig in het geheugen te worden geprent. De teregtwijzing *Liefde en Zinnelijkheid* bevat eene teedere waarheid, in vloeijende verzen; de opdragt van dit stukje aan eene vrouw zal wel eene fictie zijn. *Aan Nederland* is hier en daar gewrongen; we zouden haast vragen, of een goede climax niet vergde, dat de bede om het schild voorafginge aan de bede om het zwaard. Van de drie zamenspraken tusschen *Nieuwgehuwden* vinden wij alleen de derde piquant; de twee andere komen ons, in de standen tot welke de sprekenden behooren, te onwaarschijnlijk voor. Overigens bestaat de inhoud uit albumverzen, gelegenheidsstukken, en een paar bijschriften. Dat op GUIZOT zou waarschijnlijk anders zijn, als het eerst nu ware gemaakt. Welke verdienste hij als wijsgeer en geleerde moge bezitten, de uitkomst bewijst, helaas, hoe deerlijk hij gedwaald heeft als staatsman: hangende het lot zijns Konings en Vaderlands en van geheel *Europa* aan de onzekere uitwerking van een gewaagd woord in eene troonrede; terwijl hij meende alle stormen te kunnen bezweren, en reeds bij den eersten schok van het voetstuk zijner ingebeelde almagt nederstortte, eene Dynastie, eene

Monarchy, en de rust der volken, en den vrede van ons werelddeel in zijnen val medeslepende. — In de ontschuldiging *Declameren*, een los en lief gedichtje, lezen wij, onder anderen:

Ook mijne poëzij, ze komt meer overeen
Met *d' ouden* trant van reciteren:
Er zweeft een zacht gevoel door mijne verzen heen,
Dat moeilijk zich laat declameren.

Wij gelooven, dat het andersom moet zijn. Vroeger reciteerde men niet, maar men declameerde en psalmodiëerde zelfs. Het reciteren, dat is het niet zingend maar sprekend voordragen, is van latere vinding. Tot op den Franschen acteur BARON, die de ROSCIUS zijner eeuw wordt genoemd, werd het treurspel in *Frankrijk* gedeclameerd, maar hij leerde, dat het gereciteerd moet worden. Het is derhalve niet juist, als op bladz. 36 gezegd wordt:

En declamatie, al te levendig gebaar,
Ze passen voor d' acteur, niet voor den redenaar

want de méthode van BARON is — wij meenen van CORVER af — ook op de tooneelen in ons vaderland nagevolgd. Bovendien past »*al te* levendig gebaar" even weinig voor den tooneelspeler als voor den redenaar, en is zoo wel declamatie als recitatie geheel onderscheiden en onafhankelijk van het gebarenspel. Uit het gezegde blijkt almede, dat ook de verzen op bladz. 35:

Want weet, ik kan alleen *eenvoudig reciteren;*
De *hoogre* kunst van *declameren*,
Die thans zoo heerlijk prijkt, helaas! ik moet ze ontberen.

eene omzetting vorderen; want het *reciteren* is de hoogere kunst, het *declameren* is veel gemakkelijker. Het behoeft overigens niet te worden aangemerkt, dat, nu we verlost zijn van den voormaals gedwongen psalmodietrant, en ieder vrij is in zijne voordragt, er geene sprake van uitsluitend reciteren of uitsluitend declameren zijn kan bij eenigzins bedrevene voorlezers van dichtstukken. De lyrische en romantische gedichten worden doorgaans gedeclameerd, de

epische en didactische veelal gereciteerd; en de Heer SPANDAW zelf doet gewis het eerste, als hij zijn *Vogelnestje*, en het laatste, als hij zijn *Vooruitgang* voordraagt.

Dit brengt als van zelf tot het gedicht, hetwelk aanleiding gaf tot deze verzameling.

Onder den titel *Vooruitgang* geeft de Dichter in een vijftigtal coupletten, ieder van acht Alexandrijnen, *aangaande den geest en de strekking van onzen tijd*, men kan er bijvoegen: *den tegenwoordigen toestand der Natiën*, eene doorwrochte reeks donkere en onheilspellende sententiën, die allen bedroevende waarheid tot grondslag hebben. Hij schreef dat zwaarmoedige stuk onder den invloed van een diep en levendig besef der gevaren, die Vorsten en Volken bedreigden, en zich reeds hebben verwezenlijkt in den korten tijd, die sedert de uitgave van dit merkwaardig opstel is verloopen. De voordragt er van moet alle nadenkenden onder de hoorders getroffen, zoo niet geschokt hebben, en het verwondert ons niet, dat velen hunner op de uitgave van het gedicht hebben aangedrongen, hetwelk te veel bevatte voor één enkel vlugtig hooren, en te kernig was om in eens te worden verstaan in al zijne bijzonderheden, in eens te worden opgevat in al zijne rijkheid van zaken èn zin.

Maar hoe doordacht, kernig en zaakrijk het stuk ook zij, poëzij kan men het bezwaarlijk noemen. Men zoekt te vergeefs naar poëtische gedachten, zóo wel in de bewerking als in het plan. En als men daarbij bedenkt, dat de zeventien bladzijden met Alexandrijnen niet minder dan zeven-en-zeventig bladzijden met opheldering hebben gevorderd, dan vraagt men onwillekeurig, tot welke soort van lettervruchten zulk een opstel behoort, hetwelk voor poëzij te koud en te droog, voor proza te duister en te onvolledig is. — De opheldering getuigen van des Schrijvers bekendheid met de werken en gevoelens van een aantal bekwame en scherpzinnige mannen, die over de verschijnselen en aangelegenheden van den tegenwoordigen tijd geschreven of gesproken hebben; maar juist dit geeft eene reden te meer om te betreuren, dat de Heer SPANDAW zijne kennis niet heeft uitgestort in een paar fiksche redevoeringen, liever dan ze aldus te versnipperen. Wie geene gelegenheid heeft gehad, om de schrijvers, welke hij gevolgd heeft, even zorgvuldig te raadplegen, verneemt hier zeker veel, zeer veel, dat hem boeit en tot nadenken stemt; maar de hand

ontbreekt, die alles voor hem ordent en tot een geheel brengt, zoodat hij altijd nog maar eene verwarde voorstelling opdoet van de leemten en gebreken, die het maatschappelijk wezen alom op losse schroeven stellen, en het lot van Volken en Regeringen onzeker maken.

De Dichter zegt op bladz. 82 en 83:

Wat werd met dezen geest de schoone poëzij?
— — — — — — — — — — —
Geen barden storten, met verheven, heilgen gloed,
Den vollen boezem uit — — — — — —
Waar is de tijd, toen 't volk bleef aan de lippen hangen
Des dichters — — — — — — — — —
Wien boeit ook poëzij? Ze treft niet meer 't gemoed.

Maar de klagt over de koelheid des volks voor poëzij, die in dit alles ligt opgesloten, is slechts ten deele gegrond. Hebben wij niet in 1847, waarin de *Vooruitgang* geschreven werd, van meer dan één dichtstuk in zeer korten tijd twee, ja drie drukken beleefd? Bewijs genoeg, dat er nog belang gesteld wordt in poëzij, als de Dichter in de keus zijner onderwerpen maar te rade gaat met den volksmaak, en — dan ook waarachtige poëzij levert, dat is, zoo als de Heer SPANDAW haar omschrijft, uitstorting des gevoels (en *der verbeelding*) met verheven, heiligen gloed. Proza in dichtmaat is geheel iets anders, en veeleer geschikt, om de belangstelling in poëzij te verminderen, dan aan te wakkeren. Hoe groot die belangstelling bij velen nog moge zijn, het behoort mede tot de verschijnselen van onzen tijd, dat bij vele anderen, voornamelijk onder de hoogere standen, de zucht om verzen te maken gehouden wordt voor een natuurlijk gebrek van den geest, zoo als een hooge rug of een misvormde voet gebreken zijn van het ligchaam. Zij weten zich anders niet te verklaren, hoe het komt, dat verstandige menschen zoo veel tijd en moeite aanwenden, om dingen op maat en rijm te brengen, die zich veel beter in proza laten zeggen, en drijven den spot met de harde en stijve transpositiën, welke zij onafscheidelijk achten van den dwang van het *metrum* en der rijmklanken. Voor zulke bestrijders der poëzij moeten omzettingen als deze:

Te lang gedommeld reeds.
En meenge karavaan heeft de afgrond reeds verzwolgen.
——————— Men kan zelfs niet verdragen
Den goeden, ouden tijd.
Hij spoort vol eigenwaan en trots niet op de wellen.
——————— Neen, nog is ter kimmen niet gerezen.
Voor eenheid in geloof de zaalge vredezon.
——————— Men waande in u gevonden
Den steen der wijzen.
——————— hoe eerlang volk bij volk
Die vonken schokken.

buiten twijfel welkom zijn, als nieuwe blijken opleverende van het gewrongene, soms onverstaanbare eener woordschikking, die vervoegd moet worden naar de eischen eener geregelde opvolging van klemtoonen en van gelijkluidende klanken aan het einde van een bepaald getal lettergrepen. Inderdaad het ware te wenschen, dat de Dichters zich in zoo verre schikten naar den geest des tijds, dat zij den dichtvorm niet anders bezigden dan voor onderwerpen, die in zich-zelve poëtisch, en daardoor geschikt zijn voor eene in alle opzigten poëtische behandeling. Dit zou velen bespotters en minachters van de dichtkunst de gelegenheid benemen, om ook in nieuwere dichtwerken argumenten te vinden tot staving van hunne bevooroordeelde uitspraken.

De woordenkeus is ook niet altijd even gelukkig of juist; bij voorbeeld:

Vooruitgang..... magtig, *albezielend* tooverwoord!
Ge *suist* den zoon der eeuw als feestmuzijk in de ooren;
Beweging, 't hoogst genot op aarde, is hem *beschoren*.

Het woord vooruitgang is niet *albezielend;* eenigen bezielt, anderen bedwelmt of verblindt, weder anderen verschrikt en verlamt het. Feestmuzijk *suist* niet, maar *klinkt*. Het woord *beschoren* in het derde vers schijnt er alleen te staan om het rijm; men kan niet wel zeggen, dat de dolzinnige beweging, die hier gelaakt wordt, den zoon der eeuw *beschoren* of *toebedeeld* is. Die beweging zelve is hem ook niet het *hoogst genot op aarde;* maar slechts het middel, door hetwelk hij geluk en genot hoopt te verwerven. In het tweede couplet leest men van DE *karavaan der menschheid*, die in aantogt is.

Men denkt zich hierbij het geheele menschelijke geslacht, in *één* karavaan vereenigd; maar volgens het derde couplet, in hetwelk ook nog eene *kar der menschheid* voorkomt, zijn reeds vele zulke karavanen door den afgrond verzwolgen. Het eene en andere is van eenige duisterheid of gezwollenheid niet vrij te spreken.

Dat men in den Alexandrijn de rust of snede niet altijd in het midden aanbrenge, kan de levendigheid van dat buigzame vers aanmerkelijk bevorderen; maar, de rust er in vermeerderende of verplaatsende, dient het zóó te geschieden, dat de welluidendheid van het geheel er niet onder lijde. Ook in de veranderingen, van welke eenige, zelfs groote meesters in den alexandrijnschen versbouw het voorbeeld gaven, openbaart zich een vooruitgang, die vragen doet, wat er toch eindelijk wel van die schoone maat teregt zal komen? Wij kennen dichtstukken, voor het oog in Alexandrijnen geschreven, maar die zoo vol zijn van *enjambementen* en wonderlijk aangebragte rusten, dat het rijm en de metrische gang van het vers voor het gehoor totaal verloren gaan. Dàt is hier het geval niet; doch wij weten nog niet, wat verkieslijker zij: een dichtstuk zoo vol van vreemde sprongen en oversprongen, indien zij maar van het begin tot het einde zijn volgehonden; of een ander dichtstuk, waarin tusschen 400 Alexandrijnen, die zich allen in het midden snijden laten, zes of acht anderen verstrooid zijn, met wier *scansie* men geen' weg weet. Dit laatste is in dezen het geval. Het zij verre, dat wij verzen zouden afkeuren als deze:

De baren klieven, zonder zeiltuig, zonder roeijers.

Doch wat zou 't baten, konden we ook, op Condorspennen.

De geest der eeuw, nu vriendlijk lokkend, dan verbolgen.

maar wij bekennen openhartig, dat we, bij den geregelden maatgang der overige verzen, hebben vastgezeten met de volgenden:

De karavaan der menschheid is in aantogt. Scharen.

Europa schijnt een kokende vulkaan. Kabalen.

Het ware en goede liggen hier ook in het midden.

Van menschen zich vermengen en vereedlen. Ziet.

Aan volksellende, aan gebrek werd nooit gedacht.

In weerwil van deze aanmerkingen, die wij misschien niet alle zouden gemaakt hebben, als de Heer SPANDAW niet tot dezulken onder onze Dichters behoorde, aan welke opkomende zangers zich spiegelen, is de *Vooruitgang* een zeer merkwaardig, en, in verband met de aanteekeningen, zeer belangrijk gedicht. Het boek verdient dáárom ieders aandacht, vooral thans, nu hetgeen er in Europa voorvalt ieder weldenkende opwekt, om de verrassende gebeurtenissen van dezen tijd in hare oorzaken na te sporen, ten einde, ware het mogelijk, nog middelen uit te vinden om de kwaal uit te roeijen met wortel en tak. Met reden zegt de Dichter op bladz. 82:

Ja, veel kwam reeds tot stand. Meer dient er nog gedaan.
't Is pligt vooral het lot der armen te verzachten.
Ze vragen werk en brood; luid zijn hun jammerklagten:
Met liefdegaven kunnen wij niet meer volstaan.
De Maatschappij is krank, de ellende hoog gerezen;
Het pauperismus is een kanker, en, gewis!
Het allereerste, maar ook moeilijkst vraagstuk is:
Het kranke ligchaam van dien kanker te genezen.

Als middelen van herstel draagt de Heer SPANDAW voor: bevordering van de landverhuizing door het verleenen van raad, hulp en bescherming aan de vertrekkenden; overleg der Mogendheden tot het aanleggen van volkplantingen, op gemeenschappelijke kosten, buiten *Europa*, b. v. in een gedeelte van *Australië*, waar de bevolking gering en de grond ongemeen vruchtbaar is; in ieder Land aanleg van landbouwende vrije koloniën, op eene ruime schaal, ter ontginning ook van woeste gronden; en aanleg in ieder Land van landbouwende dwangkoloniën.

Men ziet hieruit, dat de aanteekeningen niet enkel inaanhalingen bestaan uit de geschriften van anderen. Het zijn veeleer beredeneerde opstellen over verschillende punten van gewigt, tot den toestand, den geest en de strekking der eeuw betrekkelijk, in welke de Schrijver niet alleen mededeelt wat hij daaromtrent uit anderen vernam, maar ook zijn eigen

gevoelen voordraagt. Dit verhoogt hare waarde aanmerkelijk. Niemand, die deze aanteekeningen leest, zal het boek digtslaan, zonder zich aan den Heer SPANDAW verpligt te gevoelen voor een verhelderd inzigt van zaken en belangen, of voor menig nuttigen wenk.

De druk is goed; maar de correctie laat wel iets te wenschen over. Fouten als die op bladz. 24, der aanteekeningen waar gezegd wordt, dat *Londen* 2,000,000 inwoners telt op eene uitgestrektheid van twaalf DUIZEND vierkante mijlen, hadden eene opgave van *Errata*, die aan het slot ontbreekt wel mogen aanbevelen.

Wij wenschen het werk veel aftrek, en den hooggeachten Dichter en Schrijver de aangename voldoening, dat het al dat nut stichte, hetwelk hij zich van de uitgave heeft voorgesteld.

De Armwet, in haar ontstaan, zin en strekking, geschiedkundig toegelicht, door J. VAN LEEUWEN, *Predikant te Colijnsplaat, enz. Te Leyden, bij* P. Engels. 1847. *In gr.* 8*vo.* 56 *bl.* *f* : - 60.

De Predikant VAN LEEUWEN, die reeds door onderscheidene geschriften betrekkelijk Diaconie en Armwezen zich verdienstelijk heeft gemaakt, geeft ons in dit werkje weder een nieuw bewijs van zijn helder oordeel en de onafhankelijkheid zijner denkwijs.

De hoofdzaak schijnt ons te zijn, welk antwoord men geven moet op de vraag: Bedoelt art. 12 der Armwet van 28 Nov. 1818 (S. B. N°. 40) met *die* verschillen in het laatste gedeelte van het eerste lid, en met *de* geschillen in het tweede lid, even gelijk in den aanvang van het eerste lid van dat art., de verschillen van denzelfden aard, als de opgenoemden bij Art. 11, namelijk de verschillen over het onderstanddomicilie; dan wel, bedoelt Art. 12, in het tweede gedeelte van het eerste lid, en verder in het tweede lid, alle mogelijke verschillen, van welken aard ook? Is het laatste de waarheid, dan staan alle Diakoniën en soortgelijke instellingen, gesubsidiëerd of niet, onder het Administratief Gezag. Is het eerste waar, dan wordt alleen de aanwijzing van het Domicilie van Onderstand administratief geregeld; doch de bijzondere Instellingen van liefdadigheid, ook de Diakoniën,

blijven vrij in het al of niet bedeelen dergenen, die hun Domicilie van Onderstand in hetzelfde ressort hebben. Rijzen er echter andere verschillen, dan over het Domicilie van Onderstand, voor zoo veel dan daarin niet bij andere wetten voorzien is, gelijk b. v. Art. 146 der Grondwet ten opzigte van verschillen tusschen burgerlijke gemeenten, zoo worden *die* geschillen, inzonderheid wat de Diakoniën betreft, hetzij ze gesubsidiëerd zijn of niet, geenszins administratief afgedaan (als wanneer de Diakoniën, tegenover plaatselijke Besturen, wel doorgaans bij Gedeputeerde Staten het onderspit zouden delven); maar de onafhankelijke Regtsmagt kan in die zaken (waarbij Armenïnrigtingen, Besturen van Gods- en Gasthuizen, benevens de Kerkbesturen der verschillende Gezindheden binnen het Rijk, naar Art. 874 W. B. R., tot kosteloos gedingvoeren toelating kunnen krijgen), zonder op geene kracht van wet hebbende verordeningen te letten, overeenkomstig de wet beslissen.

Dit nu, de toepasselijkheid van Art. 12 alleen op de geschillen over het Domicilie van Onderstand, is het gevoelen van Ds. VAN LEEUWEN, waarmede Referent zich ten volle vereenigt.

Eveneens moeten wij instemmen met de uitlegging van Art. 13, als alleen aan de burgerlijke gemeente den pligt opleggende van onderstand aan eenig daar niet gedomiciliëerd behoeftige, in geval van dringenden nood, en behoudens regt van verhaal op hemzelven, als hij tot beteren toestand gekomen is, of zoodanigen zijner bloedverwanten, die door de wet tot zijne ondersteuning verpligt zijn.

Niet minder meen ik te mogen toejuichen hetgene bl. 37 en 38 wordt opgemerkt, ten opzigte van het misbruik, hetwelk de Regering van het Subsidiestelsel gemaakt heeft, door eerst de Diakoniën zoo vele lasten op te leggen, dat ze die niet meer dragen konden; daarop tot vragen van subsidie uit te lokken, en eindelijk de geschonken subsidie, onder bedreiging van weigering daarvan in het vervolg, te bezigen als middel tot onredelijken dwang.

Wil men zien, hoe men de Wet heeft doen ontaarden en in zin en strekking meer en meer miskend heeft; men raadplege slechts den *Leiddraad voor Armbesturen, inzonderheid voor Diakenen, tot aanwijzing van het gebruik der Wetten en Besluiten, betrekkelijk het Armwezen*, door J. H. REDDINGIUS, *Groningen*, OOMKENS, 1841. Dáár vindt men ach-

ter ieder Artikel der Wet eene reeks van Besluiten en Verordeningen, die van de Wet geheel iets anders maken, dan zij oorspronkelijk geweest is. Doch de Wet alleen, ten hoogste in verband met de daarmede overeenkomstige, maar geenszins een aantal de Wet wijzigende of uitbreidende verordeningen, zal en mag den Regter tot gids zijn.

Wij besluiten onze aankondiging met overname van hetgene bij VAN LEEUWEN gelezen wordt, bl. 55: »De Diaconiën »zijn onderdeelen der Kerk en hebben in de Synode eene »voor den Staat wettige vertegenwoordiging. Zij trede met »klem op bij het Staatsbestuur en stelle hetzelve op de hoogte »der zaken. De zich meer en meer verheffende strijd tus»schen de verschillende deelen van Armverzorging en Arm»bestuur doet eene vreeselijke botsing voorzien, welke juist »in deze oogenblikken heilloos kon werken. Mogt er geen »gehoor gegeven worden, dan behooren zij hunne (*hare*? er »wordt immers van de Diaconiën hier gesproken?) zelfstan»digheid te handhaven, en moeten zich in de eerste plaats »ontslaan van den Subsidiedwang. De wet kent haar niet, »en de nadere voorwaarden van het genot, inzonderheid bij »de bewering, dat zij dien ten gevolge *allen* moeten verzor»gen, hebben van de Diaconiën bemoeijingen gevorderd, welke »onbestaanbaar zijn met haar Christelijk karakter.

Middelburg, Febr. 1848. A. P. SIFFLÉ.

De verborgenheden van Berlijn. Uit de papieren van een Regter. Uit het Hoogduitsch. II Deelen. Te Amsterdam, bij C. F. Stemler. 1847. *In gr.* 8*vo.* 717 *bl. f* 4-80.

Naauwelijks hadden de *Mystères de Paris* in het oorspronkelijke en in vertalingen zich door de geheele beschaafde wereld heen eenen weg gebaand, of de zucht tot navolging vond zich opgewekt, en van onderscheidene hoofdsteden werden zoogenaamde *verborgenheden* aan het licht gebragt. De naäperij van EUGÈNE SUE komt bij de meeste zeer sterk doorkijken; want het is doorgaans eene zeer ingewikkelde geschiedenis, die eigenlijk daarop nederkomt, dat een kind van hoogaanzienlijken huize, door een' zamenloop van omstandigheden onder het gemeenste dievenpak geraakt, teruggevonden en in aanzien hersteld wordt. Voorts behooren er toe: roovers en moordenaars, die tot in hunne afschuwelijke

sluipboeken gevolgd, en in hunne geheimzinnige dieventaal ten tooneele gevoerd worden; gruwelijke meisjes met de gansche walgelijke geschiedenis van haren zondeweg, gevangenissen, waar het schuim der maatschappij elkander hunne inbraken en moorden verhaalt; en dan weder de gezelschapszalen der groote wereld, waar andere verborgene zonden worden aan het licht gebragt: de *boudoirs* van wellustige Baronessen; de wegen van valsche spelers: de *intrigues* van adellijke lichtmissen, en wat dies meer zij. Vroeger zou men zich hebben geschaamd, zulke boeken te schrijven en te lezen; tegenwoordig is het de mode, en dus voegzaam, geoorloofd. Het zij zoo: op het punt van de betrekking tusschen de verschillende standen des maatschappelijken levens verkeeren de meeste volken van *Europa* tegenwoordig in eenen koortsachtigen, ziekelijken toestand, en zieken hebben wel eens meer wonderlijke grillen. Aan de andere zijde hebben de *Mystères* (om zulke schriften onder dezen algemeenen naam aan te duiden) ook hun nut. Het doel der schrijvers moge eigenlijk geen ander *zijn*, dan voedsel geven aan het verlangen van een overprikkeld publiek, dat bij voorkeur in bordeelen, kerkers en moordenaarsholen gebragt wordt; ze geven dan toch den *schijn* aan hunne schriften, alsof deze bedoelden, de gebreken, de onregtvaardigheden der maatschappelijke inrigtingen en van het maatschappelijke leven bloot te leggen, ten einde aan verdwaalde en verdwaasde ongelukkigen den terugkeer op het pad der deugd gemakkelijker te maken en de misdaad te voorkomen. En dat is zeker hoogstlofwaardig. De *Verborgenheden van Berlijn* geven daarvan ook verscheidene wenken. Vooral komt het denkbeeld sterk uit, dat de maatschappij oorzaak is van den verderen en dieperen val van voorwerpen, die door haar om één vergrijp met onuitwischbare schande beladen, uit de zamenleving als uitgestooten en tot meerdere misdaden als genoodzaakt worden. Zeker doet de maatschappij veel te weinig, om aan terugkeerende misdadigers den weg der deugd gemakkelijker te maken; en zulke soort van geschriften konden veel doen, om de verwezentlijking van zulke denkbeelden te bevorderen. Ware geschiedenissen nog meer dan verdichte; maar het noemen van namen en plaatsen is bij het openbaarmaken van *verborgenheden* dikwijls ongeraden. Wat de verdichting op haarzelve aangaat, het schijnt ons toe, dat de meeste karakters in dezen Roman hoogst overdreven zijn;

ten minste dat van de kunstrijdster FRANCISKA, op wie de meeste gebeurtenissen uitloopen, is vrij onnatuurlijk, en, haar zelfmoord moge op haar standpunt voortvloeijen uit den loop van hare geschiedenis, het is een grove zedelijke wansmaak, alzoo ook den Luitenant STEINFORTH aan zijn einde te doen komen; want bij de geheele wijze van voorstelling wordt deze zelfmoord in een zeer verschoonend licht geplaatst. Ons zou het meer bevredigd hebben, indien AUGUSTA hersteld en de verzoening met den Majoor getroffen ware. Dan had men althans een paar gruwelen minder gehad, en van gruwelen hangt toch het boek aaneen.

Dit brengt ons tot eene andere aanmerking. Indien wij het doel, of, beter gezegd, de strekking, van die stedenverborgenheden wel begrijpen, dan is die ook *typisch*, dat wil zeggen: men bedoelt, de menschen en maatschappelijke toestanden in de plaats, waar men zijn tooneel opslaat, te teekenen, gelijk zij zijn. Maar, dat zoo zijnde, en dat in deze twee boekdeelen in het oog gehouden wordende, hetgeen wij, bij onze onbekendheid met *Berlijn* en de *Berlijners*, niet kunnen beoordeelen, dan moeten wij zeggen, dat het er in de hoofdstad van *Pruissen* al zeer ellendig uitziet, vrij wat erger zelfs dan te *Parijs*, dien onreinen vergaderbak der zedeloosheid van de geheele wereld. Want vindt men bij SUE dan toch nog eene RIGOLETTE, hier blijft of is niet één meisje rein, en, aanzienlijken en geringen, 't worden allen gevallenen, schoon dan ook MARIANNE b. v. door middel van eenen slaapdrank hare onschuld verliest, ongeveer zoo als LOUISE MOREL in de *Mystères de Paris*. Doch MARIANNE laat zich, door het missen van betere uittigten, verdere stappen op den weg der zonde welgevallen. Kortom: behalve den Vorst PROMINSKY zijn allen op verkeerde paden of er op geweest, en geen achtingwaardige *père* of *mère de famille* levert een tegenbeeld van de zedelooze groep. Van deze zijde zijn de *Verborgenheden van Berlijn* niet zeer bevredigend voor het zedelijk gevoel; waarom wij voor ons deze twee deelen maar onvertaald zouden hebben gelaten.

De vertaling is over 't geheel wèl, maar vooral ook niet meer. *Te gelijk* voor *terstond* (D. II, bl. 218); *vrouw* VON STEINFORTH voor *Mevrouw* (ald. bl. 328) zijn *Germanismen*, zoo als men er vele vindt; zelfs heet het (ald. bl. 384): »*Eene geheele vergankelijkheid* scheen weder voor hem op te dagen." Ongetwijfeld staat daar in het oorspronkelijke: *Eine*

ganse Vergangenheit, en de slimme Vertaler heeft niet geweten, dat dit beteekent: *Het geheele verledene*. De drukfouten, die vele zijn, schijnen er hier en daar op aangelegd, om kluchtig te wezen. Zoo wordt een *redder* (ald. bl. 146) een *ridder* genoemd, en zoo beveelt iemand aan zijnen koetsier: *rijp* (*rijd*) naar huis! (ald. bl. 355.)

De Vertaler heeft een paar plaatsen weggelaten, waar het inbreken in een huis tot stelen en het uitbreken van eenen misdadiger uit de gevangenis zoo naauwkeurig beschreven worden, dat hij vreest voor misbruik, wanneer men het eens wilde nadoen. Nu, wij danken hem voor zijne voorzorg, maar zijn van gevoelen, dat er nog veel, zeer veel is blijven staan, waarvan de Apostel PAULUS zou gezegd hebben, dat ze wel geoorloofd (d. i. niet verboden) maar niet stichtelijk zijn. En ook het eerste nog niet altijd. Wij willen gaarne gelooven, dat het alles waar, volkomen waar is; maar wij zien sommige ware dingen liever behoorlijk aangekleed. De waarheid wordt naakt voorgesteld, maar zij behoeft daarom nog niet met hare bloote b..... over de straat te loopen.

De uitvoering is goed, maar het vignetje allersoberst; dan liever niets.

De Vaandrig, of Vaderlandsliefde en Heldenmoed. Een oorspronkelijk Verhaal uit den tachtigjarigen Oorlog, voor de Jeugd. Met Platen. Te Haarlem, bij J. B. van Loghem, Jr. *In kl. 8vo. 78 bl. f* : - 80.

Opdat de lof, dien wij, waar wij dit slechts mogen doen, gaarne toekennen aan boekjes, die geschreven worden om aan onze jeugd eene voor verstand en hart nuttige en aangename lektuur te verschaffen, eenige waarde hebbe en vertrouwe inboezeme, behooren wij, waar daartoe aanleiding is, gegronde aanmerkingen niet achter te houden. Zuiverheid van taal is voor jeugdige lezers een onmisbaar vereischte in hetgeen voor hen bestemd is; daarom hinderde ons, hier vooral, *den kracht* voor *de kracht*, en: zijt gij *den* bode voor *de* bode. Dat het dooden van zichzelven ten nutte van het vaderland verschoond, verontschuldigd wordt, laten wij nog eens gelden; maar dat men zich vooraf, zelfs onder eede, verbindt, niet slechts om zich ten dienste des vaderlands aan eenen bijna gewissen dood bloot te stellen, maar om onder zekere omstandigheden zichzelven te dooden, is eene verbindtenis, die wij ongaarne der jeugd als een voorbeeld van navolging voorgesteld zien. Voor het overige is de edele opoffering van den Vaandrig wel waardig en wel geschikt om voor de jeugd bewerkt te worden. Niettegenstaande het aangemerkte, erkennen wij dan ook, dat doorgaans in het werkje een goede geest heerscht. De uitvoering is net, en de beide plaatjes verstrekken voorzeker tot aanbeveling van het werkje, als een geschenk voor kinderen.

Vertaalde Romans.

Verscheidene dier schriften liggen, en sommige reeds zoo lang, dat wij ons waarlijk voor de boeken schamen, op onze schrijftafel te wachten naar aankondiging en beoordeeling. Konden ze spreken gelijk de Vertalers en Uitgevers, zij zouden ons van tijd tot tijd wel eens onzen pligt herinneren; want de laatsten hebben niet geheel ongelijk, wanneer zij vooral spoed in de bekendmaking door middel ook van ons Tijdschrift verlangen. Sommige hebben die bekendmaking zelfs in het geheel niet meer noodig. En als wij nog langer verwijlen, maken wij, om het met den Heidelbergschen Katechismus te zeggen, »de schuld nog dagelijks grooter." Beter dan nog een kort woord, dan in 't geheel geen. Kortom, Rec., die met de enge ruimte moet te rade gaan, die hem voor eenige van deze schriften kan vergund worden, zal, gelijk hij vroeger meermalen deed, onder den algemeenen, aan het hoofd van dit verslag staanden titel, een paar woorden van een elftal Romans zeggen.

Hij begint met een boek, dat meer naar den vorm, dan naar den inhoud, tot de romantische literatuur behoort, namelijk:

PAUL GERHARDT. *Door den Schrijver van:* SPENER *in Dresden. Uit het Hoogduitsch, door* R. P. VERBEEK, *Predikant te Doorn. II Deelen. Te Utrecht, bij* J. G. van Terveen en Zoon. 1847. *In. gr.* 8*vo.* 507 *bl. f* 5-25.

Met welverdiende toejuiching ontving ons publiek de uitmuntende vertaling, door den Eerw. VERBEEK bezorgd van het voortreffelijke geschrift, waarin een ongenoemd Schrijver den edelen bevorderaar van de praktijk des Christendoms PHILIP JACOB SPENER in zijn leven en zijne werkzaamheid ten tooneele voerde. Met geene mindere goedkeuring zal zij, vertrouwen wij, het tegenwoordige ontvangen, van hetwelk de beminnelijke GERHARDT, door zijne geestelijke liederen hier en daar ook bij ons niet onbekend, de hoofdpersoon is, wiens open, minzaam gelaat, dat reeds gunstig voor hem inneemt, het eerste deel versiert. Er ligt ook over dit werk een waas van de aantrekkelijkste godsdienstigheid; daarbij is het verhaal op zich zelf zoo onderhoudend, en de personen van verschillenden stand en karakter zijn zoo aangenaam, zoo natuurlijk om den hoofdpersoon gegroepeerd, dat men het boek niet onvoldaan uit de hand zal leggen, ook al had men het niet opgeslagen tot voeding van den geest en verheffing van het hart. En toch zouden wij den lezer of de lezeres diep beklagen, die geenen hoogeren indruk er van medenam, dan dien van den tijd te hebben gekort in ledige oogenblikken. In een levendig beeld stelt het de waarheid voor, dat de Godsdienst beminnelijke menschen maakt; het kweekt geene sombere droefgeestigheid, maar opgeruimde blijmoe-

digheid; en, terwijl wij den Eerw. Vertaler danken voor zijnen welgeslaagden arbeid, prijzen wij dien met volle ruimte aan, dat met opzet doende in eene aankondiging, die het nog bepaalder onder het oog der romanlezende wereld brengt.

Wegens het gelijksoortige in den hoofdpersoon laten wij volgen:

De Dorpspredikant. Naar het Hoogduitsch van JULIUS KELL. *Te Groningen, bij* P. van Zweeden. 1847. *In gr.* 8*vo.* 211 *bl. f* 1 - 50.

Het korte voorberigt van den Vertaler laat niet na, de verwachting van dit boeksken zeer hoog te spannen. Het spreekt van »krachtige trekken," van »innig genoegen," waarmede hij het las, van »lof van Duitsche tijdschriften;" het wil de *Schetsen uit de Pastorij van Mastland* bij dit Duitsche Romannetje hebben herinnerd. Daardoor heeft de Vertaler er zelf eenigzins schuld aan, wanneer het schrikkelijk tegenvalt. Een boek vol geest en luim moet men bij geen onbeduidend geschrift vergelijken. Dat in beide een Dorpspredikant de hoofdpersoon is, dit zal wel het eenige raakpunt zijn. Nu, zoo zou men er ook eenen bekenden Roman van *la Fontaine* (en wel een' zijner beste) bij kunnen noemen. Niets wil Rec. afdingen op den Leeraar, die de waarde van zijnen stand diep gevoelt; maar het is alles in zulk eene smeltend sentimentele, *mystieke* overdrevenheid, in de manier der inkleeding (van de zaken spreken wij niet) van de *Kerkklokstoonen*, dat wij zeer twijfelen aan het tieren van dit verplante boompje op onzen bodem. Er is ook zoo veel Duitsche vorm in van biecht en dergelijke, in onze Protestantsche Kerk vreemde zaken — kortom, wij loopen er niet zoo hoog mede, en houden het daarvoor, dat de speculatiegeest van vertalen en uitgeven het eenige is, waardoor zich de overbrenging van dergelijke nesten verklaren, maar daarom nog niet goedkeuren laat.

Aan elkander gelijksoortig van titel, en hier en daar ook van inhoud, zijn:

Een Huisgezin uit den aanzienlijken stand. Door H. BECKMANN. *II Deelen. Te Groningen, bij* H. R. Roelfsema. 1848. *In gr.* 8*vo. f* 5 - 40.

en:

De grootheid naar de wereld. Een Roman uit het Hoogduitsch. II Deelen. Te Doesborgh, bij A. F. H. van Tr. de Bruyn. 1846. *In gr.* 8*vo.* 710 *bl. f* 5 - 40.

Beide zijn niet kwaad geschreven. Ze houden de aandacht vrij goed bezig, al wordt die juist niet zeer hoog gespannen. De conceptie van het tweede is veel belangwekkender dan die van het eerste, waarin de tegenstelling der beide zusters eigenlijk het voornaamste is. Maar ook dit on-

derwerp van eene hoogmoedige, spilzieke, met eene nederige, in zichzelve hoogst voortreffelijke, is ook in de Romans wij »afgezaagd," en de mama maakt in het boek al even ellendige figuur als op het ellendig misteekende titelvignet.

De lezing van:

de Gravin van Quernheim. Naar het Hoogduitsch van LEVIN SCHUCKING. *II Deelen. Te Amsterdam, bij* J. C. van Kesteren. 1846. *In gr.* 8*vo.* 490 *bl. f* 4-80.

vonden wij vrij vervelend. De Roman heeft in ons oog weinig wat hem aanbeveelt.

Beter is:

Clelia Conti. Een Verhaal van Ida, Gravin van HAHN HAHN. *Door* J. F. BOSDIJK. *Te Utrecht, bij* J. G. van Terveen en Zoon. 1846. *In gr.* 8*vo.* 300 *bl. f* 3-:

een roman, die zeer onderhoudend geschreven, goed vertaald, en eene loffelijke vermelding waardig is.

Wij laten volgen eenigen, die mede van eene vrouwelijke hand zijn, maar uit de Noordsche letterkunde, die ongelijk meerdere frischheid heeft, en waarin, vooral onder de handen der bekwame Schrijfsters, welke haar tot sieraad strekken, zich eenvoudigheid, bevalligheid en uitnemende zedelijke strekking vereenigen.

Een Dagboek. Door FREDRIKA BREMER. *II Deelen. Te Haarlem, bij* A. C. Kruseman. *In gr.* 8*vo.* 415 *bl. f* 4-50.

is toevallig tot hiertoe onaangemeld gebleven. Het zal wel reeds geruimen tijd bekend en gelezen zijn geworden. Ons beviel het echter minder, dan b. v. *de Buren* of *in Dalarna.*

Nevens FREDERIKA BREMER maakt sedert eenigen tijd grooten en in vele opzigten verdienden opgang de Schrijfster der twee volgende Romans:

Een Jaar. Door EMILIE FLYGARE CARLÉN. *II Deelen. Te Amsterdam, bij* C. F. Stemler. 1847. *In gr.* 8*vo.* 494 *bl. f* 4-90.

en:

Gustaaf Lindorm. Een Roman van dezelfde. II Deelen. Bij denzelfden. In gr. 8*vo.* 624 *bl. f* 6-25.

Het eerste dezer schriften onderscheidt zich van bijna alle Romans daardoor, dat het niet met het huwelijk der beide hoofdpersonen eindigt, maar aanvangt. De man is weduwenaar; de vrouw heeft haren verloofde door den dood verloren. Doch reeds in den avond van het huwelijk dezer beiden komt het tot woordenwisselingen en verklaringen, die hen met onderling goedvinden doen besluiten, alleen voor het oog der wereld gedurende *een jaar* zamen te leven, en daarna te

scheiden. Het zonderlinge dezer positie heeft iets piquants. En gedurende dat jaar nu worden de gewaande echtgenooten door huiselijke tooneelen nu van elkander nog verder verwijderd, dan weder aan elkander nader gebragt, tot dat alles in een gelukkig, wezentlijk huwelijk eindigt. Der anders kiesche Schrijfster is D. I, bl. 80: *Zij rilde op het denkbeeld*, enz., eene uitdrukking ontsnapt, die zeker anders gemeend is, dan zij zal opgevat worden.

Gustaaf Lindorm heeft meer leven en handeling. Van de zijde der kunst heeft hij evenwel het gebrek, van hetwelk *een Jaar* vooral ook niet vrij is, en dat ons in de meeste Romans van FLYGARE CARLÉN hindert, de langgerekte zamenspraken, waarbij ieder somtijds eene geheele bladzijde achtereen het woord voert. De Vertaler heeft zich van zijne taak goed gekweten; kleine onachtzaamheden zag hij of de *corrector* over het hoofd: zoo vonden wij ergens (maar verzuimden het aan te teekenen) over zijnen tijd *beslissen*, voor: *beschikken;* en *ik vergeef u*, voor: *ik vergeet u*.

Van eene, zoo ver wij weten, bij naam niet bekende Schrijfster is:

De Vrouwen. Door de Schrijfster van: de Vriendinnen, de Nichten enz. II Deeltjes. Te Zaltbommel, bij J. P. Croll. 1847. *In kl.* 8*vo.* 275 *bl. f* 1 - 20.

Een goed geschreven verhaal van regt zedelijke strekking, welks goedkoope en kleine uitgave tot eene verzameling behoort, waardoor de uitgever reeds meerder schriften verkrijgbaarder heeft gemaakt. Het groot 8vo formaat is dan ook voor zulke *petite lecture*, in ons oog, minder doelmatig, dan een zoo goedkoop en klein boeksken.

Wij maken het elftal vol met:

De Familie Beaufort, of nacht en morgen in het menschelijk leven. Naar het Engelsch van E. L. BULWER. *III Deelen. Tweede Druk. Te Amsterdam, bij* P. N. van Kampen. 1848. *Post* 8*vo.* 758 *bl. f* 4 - 80.

De herdruk — eene zeldzaamheid bij zulk soort van schriften — bewijst het vertier van deze geestvrucht des veel gelezen *Engelschmans*. Wij hebben bij den eersten druk het werk gunstig beoordeeld, en behoeven dezen dus slechts aan te kondigen.

En als aankondiging laten wij ook slechts gelden, wat wij van dit elftal schreven. Voor beoordeeling zou het al te oppervlakkig zijn. Maar die is hier ook minder noodig. Wij zouden er ook in langen tijd nog geen plaats voor hebben.

Boekbesch. N°. VII. bl. 282. reg, 18. lese men: ULLMANN.

Meng. N°. VII. bl. 346. reg. 17. lese men: 1816; en op de laatste bladzijde van den Omslag, reg. 5: *'k Was*, in plaatse van: *'t Was*.

BOEKBESCHOUWING.

De Pauzen in de zestiende en zeventiende Eeuw. Vooral naar ongedrukte Gezantschapsberigten. Uit het Hoogduitsch van LEOPOLD RANKE, *door* K. SIJBRANDI. *IVde of laatste Deel. Te Haarlem, bij* de Erven F. Bohn. 1848. *In gr.* 8*vo.* 344 *bl.* *f* 3-30.

Wij worden tot de aangename taak geroepen, om de voltooijing aan te kondigen der Nederduitsche uitgave van RANKE's uitvoerig en belangrijk geschrift over de Pauzen. De jongste gebeurtenissen in *Italië* hebben op den tegenwoordigen Paus, PIUS IX, aller aandacht gevestigd en vele voorspellingen omtrent de toekomst van den Roomschen Stoel uitgelokt. Zeker is het tijdstip, dat wij beleven, uiterst gewigtig, ook met opzigt tot de kerkelijke aangelegenheden van ons werelddeel. Het schijnt, dat het groote vraagstuk, of de Paus zich weder tot zijne vorige opperheerschappij verheffen, of wel dieper dan ooit in magt en aanzien zinken zal, zijne oplossing nadert. Te merkwaardiger is de drang der omstandigheden, waarin hij verkeert, omdat hij daarvan voor een goed deel zelf de oorzaak mag heeten, omdat de Romanische volken, in wier midden hij gezeteld is, hem onbarmhartig genoeg in de engte drijven, omdat de volstrekte onbestaanbaarheid blijkt van zijne aardsche heerschappij met zijn geestelijk oppergezag, omdat, eindelijk, zoo hij moet aftreden onder *Europa's* wereldlijke Vorsten, dat oppergezag, dat hij uitoefent over de Catholieke Christenheid, allen klem en nadruk verliezen moet. Te midden dan van zulke gebeurtenissen, wier gevolgen in meer dan één opzigt alle berekening en verwachting te boven gaan, hechten wij aan RANKE's geschiedkundig werk, thans ook onder ons verschenen, dubbele waarde. Het verledene draagt toch de kiemen van het toekomende in zich. Wie de toekomst wil leeren kennen, moet de gedenkschriften der geschiedenis geraadpleegd hebben. Zelfs om de verwikkelingen van onze

dagen regt te begrijpen, is de kennis van de Pauzen der vorige eeuwen volstrekt onontbeerlijk. En tot die kennis wordt ons hier, beter dan ergens elders, de toegang geopend.

Wie onze vroegere aankondigingen van de drie eerste deelen met opmerkzaamheid heeft nagegaan (*Vad. Letteroeff.* 1846, bl. 673—680, en 1848, bl. 93—99), zal weten, hoe regtmatig onze lofspraak is en op welken grond zij rust. Dit vierde of laatste deel, dat thans voor ons ligt, levert daarvoor nieuwe bewijzen. Het bevat, voor zooveel de geschiedenis zelve aangaat, een beknopt overzigt van de lotgevallen des Pausdoms in de tweede helft der vorige eeuw, en strekt zich van daar tot op onzen leeftijd uit. Wij vinden hier achtereenvolgens gesproken over LODEWIJK XIV en INNOCENTIUS XI, over de Spaansche erfopvolging, over de allengs veranderde staatkundige gesteldheid, inwendige gistingen en de opheffing der Jezuitenorde door CLEMENS XIV, over JOSEF II en zijne hervormingen, over de omwenteling, toen men meende, dat het met de Pausselijke magt voor altijd gedaan was, over de tijden van NAPOLEON en zijne handelwijze met PIUS VII, over de restauratie, waardoor de Paus weder eene vrije, onafhankelijke plaats onder de Vorsten van *Europa* bekwam, over zijne latere pogingen tot vernieuwing zijner geestelijke heerschappij, en de ondersteuning, die hij vond bij de Protestantsche magten, en de zegepraal, die het strenge Catholieke beginsel in 1829 in *Engeland* behaalde, en de nog schitterender zegepraal kort daarop in *België*, en de latere oneenigheden met *Pruissen*. Van al deze bijzonderheden, de eene al merkwaardiger dan de andere, wordt echter slechts eene korte schets gegeven, die wij van den bekwamen Geschiedschrijver uitvoeriger zouden gewenscht hebben, indien meerdere uitvoerigheid niet in strijd ware met zijn oorspronkelijk plan. Bemoedigend is de slotsom, die wij woordelijk mededeelen, omdat zij, ofschoon vroeger geschreven, in de gebeurtenissen van onze dagen aanvankelijk hare vervulling vindt. »Wanneer men," dus lezen wij bl. 61, »slechts het oog vestigt op de pogin»gen der hiërarchie en de daarmede strijdige beginselen, zou

»men kunnen vreezen, dat er een nieuwe ernstige strijd uit-»barsten, de wereld schokken en de oude vijandigheid in »al hare bitterheid weder opwekken zou. Werpt men daar-»entegen eenen blik op de innerlijke roersels van onze eeuw, »zoo kan men deze vrees niet zoozeer koesteren. Zeer »weinigen zijn voorzeker nog genegen, om eene eigenlijke »priesterheerschappij weder op te rigten, en juist in de oude »Catholieke Romanische landen zou zulk eene poging den »hevigsten tegenstand vinden. Doch ook onder de Protes-»tanten zal men nooit weder algemeen tot de stijfheid van »het oude stelsel, tot den ouden eenzijdigen haat willen te-»rugkeeren. Wij zien de dieper denkende geesten, aan de »eene en aan de andere zijde, gedurig met meerdere zelf-»bewustheid en een dieper inzigt, vrijer van de boeijen van »beperkende kerkformulieren, tot de eeuwige beginselen »van echte, inwendige godsvrucht terugkeeren. Onmoge-»lijk kan dit zonder gevolgen blijven. Een volkomener in-»zigt in de waarheid, die rein geestelijk is, en die aan alle »vormen ten grondslag ligt en door geenen vorm in haren »geheelen omvang is uit te drukken, moet ten laatste alle »vijandigheid tot verzoening brengen. Boven allen strijd — »dat geloof kunnen wij niet laten varen — boven allen strijd »verheft zich de eenheid van een zuiver en daarom zijner »overwinning niet minder zeker bewustzijn Gods." Blijk-baar droeg RANKE, toen hij deze regelen schreef, nog geene kennis van de veranderde staatkunde des Pauzen, sedert de benoeming van PIUS IX. Maar al zouden wij in die regelen eene meer positief-Christelijke overtuiging wenschen te vinden, wij stemmen toch met de groote waarheid, daarin uitgedrukt, onvoorwaardelijk in, en bidden slechts, dat onze oogen het welhaast aanschouwen mogen, dat op de puinhoopen van *Rome's* wereldheerschappij het geestelijk rijk des vredes en der liefde, door CHRISTUS gesticht, her-leven en bloeijen moge.

Het overige van dit deel behelst, bij wijze van *aankang-sel* tot het geheele werk, eene *lijst der gebruikte hand-schriften, uittreksels en critische aanmerkingen* (bl. 71—342). Zij zijn niet minder dan 165 in getal, van wier in-

houd en waarde naauwkeurig verslag wordt gedaan. Daaronder komt voor eene beoordeeling van SARPI en PALLAVICINI, de beide Geschiedschrijvers van de Trentsche Kerkvergadering, die lijnregt tegen elkander overstaan (bl. 121—137), eene beoordeeling van LETI en TEMPESTI, de beide levensbeschrijvers van Paus SIXTUS V, (bl. 157—162) en eene opgave van eenige Geschiedschrijvers van de orde der Jezuiten (bl. 199—204). Bij de bewerking van dit aanhangsel heeft de Vertaler zooveel mogelijk het belangrijkste trachten mede te deelen en de uittreksels in vertaling terug te geven, maar tevens zich eenige meerdere bekorting veroorloofd. Hierdoor en door het overbrengen der niet altijd even duidelijke of zuivere staatsstukken heeft hij ons zeer aan zich verpligt, gelijk in het algemeen al zijn arbeid, aan de uitgave besteed, hoogen lof verdient. Niet minder prijzen wij het in *de Erven* F. BOHN, dat zij zich door de groote kosten, aan zulk eene uitgave verbonden, niet hebben laten afschrikken. Het moge bij de uitkomst blijken, dat zij zich niet bedrogen hebben in de belangstelling des publieks. Onze vernieuwde aanbeveling zij daaraan veelzins bevorderlijk!

Ten slotte vermelden wij nog voor wie het niet weten mogten, dat RANKE's werk de onderscheiding geniet van op de lijst van verbodene boeken geplaatst te zijn, en dat, terwijl het reeds in verschillende talen is overgezet, daarvan eene verminkte Fransche vertaling is uitgegeven, ten einde er de kracht en den invloed van te ontzenuwen.

De Hervormde Gemeente te Goes en hare Leeraren in 1846; *of, vier Gelegenheidsleerredenen, door de laatsten voor de eerste in dat jaar uitgesproken. Benevens eene Naamlijst der Hervormde Predikanten te Goes, sedert het begin der Hervorming tot het jaar* 1847. *Door* J. AB UTRECHT DRESSELHUIS, *Predikant te Wolfaartsdijk. Uitgegeven ten voordeele van de Diakonie der Nederduitsche Hervormde Gemeente te Goes. Te Goes, bij*

F. Kleeuwens en Zoon. 1847. *In gr.* 8*vo.* *LII en* 122 *bl.* *f* 2-50.

Ofschoon het bundeltje, waarvan de breedvoerige titel hierboven in zijn geheel is opgegeven, oorspronkelijk niet bestemd schijnt geweest te zijn, om in grooteren kring, dan dien van de inteekenaren, te verschijnen, heeft men het ons echter onlangs ter aankondiging en beoordeeling toegezonden. Zoo gezind wij zijn tot het eerste, zoo ongaarne zouden wij breedvoerig zijn in het laatste. Gelegenheidsleerredenen als deze, die betrekking hebben op de onderlinge verbindtenis van Leeraar en Gemeente, zijn moeijelijk te beoordeelen zonder naauwkeurige kennis van beiden; en voor zoo ver ze zijn opgesteld zonder ander doel dan voor de hoorders bij de plegtigheid, die er het onderwerp van is, zou het ook onbillijk zijn, zulke stukken, wanneer ze tot een weldadig doel worden gedrukt, aan eene homiletische kritiek te onderwerpen. En toch mogen ze ook van deze zijde ten deele met volle gerustheid te voorschijn treden.

De eerste is het afscheid van den Eerw. L. VAN HAARTEN bij zijn vertrek naar *Nijmegen*, *Luk.* XXIII: 43ª: *De Heer is waarlijk opgestaan.* *Eerst* wordt de waarheid van Jezus opstanding beschouwd in hare ontwijfelbare zekerheid; *daarna* gehandeld over het uitnemende gewigt van hare levendige herinnering voor leeraar en gemeente in het scheidingsuur, omdat die herinnering ons vervult met den diepsten indruk aangaande de waarachtigheid des Christendoms; leidt tot ernstig en naauwlettend zelfonderzoek, hoe wij ons in onderscheidene betrekkingen omtrent het Christendom hebben gedragen; ons opeischt tot de vernieuwde gelofte van getrouwheid en standvastigheid; en ons boven de scheiding verheft, ons doende scheide in goede hoop. Aanspraken besluiten het geheel, dat zich onderscheidt door liefderijken, maar hoogen ernst. Vindt iemand het eerste deel eenigzins overtollig bij zoodanige gelegenheid, wij spreken hem niet geheel tegen, en zouden, indien wij ons op deze hartelijke, gevoelvolle en

zoo ongekunstelde afscheidsrede eene aanmerking mogten veroorloven, gewenscht hebben, dat de Redenaar gelukkiger geweest ware in het kort en puntig opgeven van de schets zijner rede. Wij zullen zoo aanstonds bemerken, dat zijn ambtgenoot, de bevestiger van zijnen opvolger, mede niet geheel vrij is gebleven van deze aan verre de meeste predikers eigene fout.

Bij de zoo even aangeduide gelegenheid koos Dr. E. S. SWALUE tot tekst zijner bevestigingsrede 2 *Cor.* III : 12: *Dewijl wij dan zoodanige hope hebben, zoo gebruiken wij vele vrijmoedigheid in het spreken*, en tot onderwerp: *De Christelijke hoop als de kracht tot openhartige en hartelijke, verlichte, verlichtende en heiligende Evangeliebediening*, en wel *eerst* ten opzigte van Paulus en zijne medearbeiders; *daarna* ten opzigte van iederen Evangeliedienaar, die zijne roeping begrijpt en er getrouw in wenscht te zijn; eene toepassing, breed opgegeven, besluit het stuk. In het eerste gedeelte wordt onderzocht, welke hoop Paulus en de eerste Evangeliedienaren hadden en hier bedoeld wordt, om de uitnemendheid van dezelve te gevoelen, en aangetoond, dat deze vrijmoedigheid gaf tot de Evangelieprediking, voor dezelve noodig was en hiertoe ook werd aangewend. Men ziet, dat dit een en ander niet zonder eenigen omhaal van woorden is aangeduid: ook de behandeling is breed aangelegd; doch rijkdom van zaken beveiligt tegen verwatering. Soortgelijke onderdeelen als het eerste deel heeft het tweede: ons mishaagt altijd zulke verdeeling, bij welke het moeijelijk valt, herhalingen te ontgaan. Indien de prediker eerst in Paulus en dan aanstonds in den tegenwoordigen Evangelieprediker geschetst hadde de ware vrijmoedigheid in zijne prediking en daarna de hoop als haren grond, zou hij, met omzetting der onderdeelen en ineensmelting der eersten en tweeden van ieder hoofddeel, deze klip hebben kunnen vermijden. Doch dit zij zoo: het is een belangrijk en zaakrijk stuk, dat het verstand en hart van den opsteller beide eer aandoet.

De daarop gevolgde intreêrede van Dr E. MOLL spreekt,

naar aanleiding van *Luk.* XIV : 23^{b}: *Dwingt ze in te komen*, over den dwang des Evangelies, en toont *eerst* aan, hoedanigen dwang de Verlosser (deze benaming is *hier* geheel ongemotiveerd) bedoeld heeft; stelt *daarna* voor, hoe de prediker dien dwang in zijne nieuwe gemeente hoopt aan te wenden, en wekt *eindelijk* de laatste op, zich dien dwang te laten welgevallen. Dat *dwingen* hier niets anders beteekent dan *aandringen*, *dringend uitnoodigen*, blijkt, volgens den prediker, uit het verband, uit vergelijking met eene gelijkluidende plaats, en uit het spraakgebruik des N. V., welk een en ander zeer kort geschiedt, want de spreker »was niet opgetreden tot wederlegging van Jezuitsche leerstellingen." Wat dan nu die zedelijke dwang zij, wordt met eenige voorbeelden aangetoond. De leeraar wenscht dien aan te wenden door den indruk der waarheid, door den drang der liefde, door den schrik des oordeels en door de prikkels der hoop. Wat hij aan de gemeente daartoe wenscht voor te stellen, zegt hij, omdat men, »wanneer men iemand tot eenen maaltijd dringt, gewoon is, de geregten, die er toegediend, en de genoegens, die er gesmaakt zullen worden, in 't breede op te sommen." En daarbij verlangt hij van de gemeente redelijkheid en gezeggelijkheid, hartelijke belangstelling in zijn Evangeliewerk, en geduld met zijne gebreken, »die het hem niet lust, met nederigen trots en ontijdig, bloot te leggen." Het jagtmaken op zulke geestigheden of populariteiten heeft ons in deze intreêrede minder behaagd. Dat een leeraar, aan de gemeente bekend, zijne eigenheden niet angstig onderdrukt, achten wij geoorloofd, zoo niet noodzakelijk; maar wanneer men elkander nog vreemd is, ware, naar ons inzien, vooral voor eene beschaafde gemeente, (en indien in de *Goesche* gemeente geen beschaafd gehoor is, zijn de overige stukken in dezen bundel, met verlof, geen pijp tabak waardig) veiliger, de conventioneel deftige kanselspraak te bewaren. In de aanspraak aan zijne ambtgenooten drukt de bevestigde de verwachting uit, dat de oudste door uitstekende achtbaarheid en meer plaatselijke kennis het meeste drin-

ge, de jongste den meesten gloed en voortvarendheid openbare. Hij hoopt dus, dat de middelste (SWALUE) den eenen in naderenden ouderdom ondersteune, en »den anderen steeds terughoude van schadelijke uitersten." En hij wenscht, dat hem en hen »de hemel beware, dat door geenerlei misverstand eenige verwijdering ontsta, en veel minder, door een' helschen geest van hoogmoed of afgunst, de Evangelische dwang zijne werking misse."

Ten slotte treffen wij de feestrede aan, met welke Dr. W. L. VAN OOSTERZEE zijne vijfentwintigjarige Evangeliedienst in de *Goesche* gemeente heeft herdacht. Gelijk zijn ambtgenoot SWALUE in diens bevestigingsrede, zoo geeft ook hier Paulus de gronddenkbeelden aan. De tekst is *Hand.* XXVI : 22, 23: *Hulpe van God verkregen hebbende*, enz. Naar aanleiding daarvan let de feestvierende leeraar *eerst* op de prediking van Paulus, *daarna* op de Goddelijke hulp bij die prediking, in den tekst vermeld. Bij het eerste wordt gesproken over den inhoud — de waarde — de uitgebreidheid dier prediking, zoo mede over de bewustheid, die Paulus daarbij omdroeg, en het doel, dat hij er mede beoogde. De Goddelijke hulp vermeldende bij zijne Evangelieprediking, erkent — waardeert — verheft de spreker die hulp, versterkt er zich door, en wijst er anderen op. Alles wordt uit den tekst met oordeel en vernuft afgeleid, waarbij de redenaar telkens, slechts een enkel woord van Paulus zegt, en er zijne eigene ervaringen, lotgevallen enz. ter juister plaatse aan vastknoopt. Het geheel, met hartelijke aanspraken besloten, paart licht aan warmte, en is een uitnemend gedenkstuk van 's mans helderheid en waarlijk voorbeeldig medegaan met zijnen tijd. Nog lang arbeide hij tot zegen der *Goesche* gemeente, en deze stelle prijs op het werk van zoo wakkere leeraren, en ontvange de zorgvuldig vervaardigde lijst van hare voormalige voorgangers uit de hand van den geleerden uitgever dezer stukken met belangstelling! En indien het ter aanmoediging tot het koopen en lezen dezer stukken niet genoeg geacht wordt, dat ze het geld ruim waardig zijn, dan

beschouwe het de Christelijke liefde als eene gift aan de armen!

De kleine Bijbelsche Historievragen. Een Vraagboekje voor jonge Kinderen. Door C. E. VAN KORTSVELD, *Predikant te Schoonhoven. Te Arnhem, bij* Is. An. Nijhoff. 1847. *In kl.* 8*vo.* 89 *bl.* *f* :-12½.

In veertig lesjes met zeer korte antwoorden behandelt dit boekje de Bijbelsche geschiedenis. Het moet dienen tot voorlooper van het bekende van VAN DEN BERG. Dit laatste heeft in zijn' tijd uitstekend veel nut gedaan. Of het daarom doelmatig zij, het nu nog boven andere later uitgegevene zoo ver te stellen, dat men er het geheele onderrigt in de geschiedenis des Bijbels om heen beweegt, is eene andere vraag, die niet door allen gaaf zal worden toegestemd. Wat den vorm aangaat, verklaart zich de Schrijver tegen de tegenwoordig meest gebruikelijke inrigting, dat ieder antwoord ook onafhankelijk van de vraag eenen volledigen zin oplevere. Er is voor en tegen: ieders ondervinding beslisse de keus. Onbepaalder keuren wij af de begeerte, om een allereerste vraagboekje tot eene volledige Bijbelsche geschiedenis te maken, en er de hoofdzaak van de Christelijke leer in op te nemen, »naauw met de geschiedenis verbonden, of in gelijkenissen ingekleed." En wat de volledigheid betreft: er zijn vele geschiedenissen in den Bijbel, die beter bewaard worden tot later' leeftijd en een opvolgend leerboekje. Men neme die van JOB, JEFTHA's dochter, SIMSON, DAVID en BATHSEBA, de meeste Koningen van *Israël* en *Juda*, JONA. Naar onze wijze van zien ligt het trapswijze van de leerboekjes niet in het gedurig grooter worden van het getal en den inhoud der van buiten te leeren antwoorden, maar in het opnemen van hetgeen vroeger was voorbijgegaan, waarbij men dan telkens meer vindt, om als bekend te onderstellen, en daardoor meer tijd overhoudt, om andere geschiedenissen, nu meer geschikt, te behandelen, en op den zamenhang van

het geheel en het pragmatische opmerkzaam te maken. Ref.'s eerste onderwijs in de Bijb. Gesch. bestaat bijna alleen in de lotgevallen van JOZEF, MOSES en JEZUS, als afzonderlijke levensbeschrijvingen. En als handleiding weet hij nog niets, dat de elkander opvolgende leerboekjes van PRINS overtreft. Maar elk heeft zijne eigene katechiseermanier, en daarom is een boekje als dit ook eigenlijk voor beoordeeling minder vatbaar.

De Ziekten der Kinderen. Een Handboek voor practiserende Geneesheeren. Naar de derde Hoogduitsche uitgave van F. L. MEISSNER. *IIde Deel. Te Gorinchem, bij* J. Noordsin en Zoon. 1847. *In gr.* 8*vo.* 539 *bl. f* 4-30.

In eenen vorigen jaargang van dit Tijdschrift hebben wij de eerste afleveringen van MEISSNER's werk over de Ziekten der Kinderen aangekondigd en aangeprezen. Ook op de volgende afleveringen, waarmede thans de Nederduitsche uitgave van MEISSNER's Handboek dompleet is, is het gunstig oordeel, hetwelk wij destijds over den geest en de wijze van bearbeiding van het werk hebben uitgesproken, allezins toepasselijk. De Schrijver heeft tot het einde toe zijne taak op loffelijke wijze volbragt, en een Handboek over Kinderziekten geleverd, hetwelk in praktische bruikbaarheid de meeste andere overtreft. De nieuwere onderzoekingen op het gebied van chemie en mikroskopie zijn geenszins ongebruikt gelaten, zonder dat de Schrijver evenwel hierdoor tot een zoodanig scepticisme is vervallen, als waarvan verscheidene geneeskundige geschriften uit den lateren tijd de kenmerken dragen. Moet hem zulks als lof toegekend, of als bewijs van mindere voortreffelijkheid worden toegerekend? Het oordeel hierover is geheel individueel, naar gelange van het standpunt, waarop de beoordeelaar zich verkiest te plaatsen. Het is niet te ontkennen, dat wij ook in dit werk over kinderziekten, evenzeer als in zoovele andere over dit onderwerp, een zeker gemis aan wijsgeerigen zin ontwaren. Wij treffen ook hier weder ziektenbeschrijvingen in den ouden trant aan, zonder dat juist altijd het verband tusschen verschijnselen en ontleedkundige veranderingen, of ook tusschen verschijnselen en oorzaken, physiologisch wordt ontwikkeld; en de resultaten

der nieuwere onderzoekingen worden alleen als aanvullingen aan het oude gebouw toegevoegd, zonder dat het gebouw zelf er door in aanleg veranderd wordt. Maar het blijft steeds de vraag, of het werk door zoodanige opneming van het nieuwe, zonder zelf geheel nieuwerwetsch te worden, niet in bruikbaarheid gewonnen heeft, althans voor eerstbeginnenden niet een geschikter rigtsnoer aan het ziekbed is geworden, dan indien de Schrijver eene meer destructive rigting had gevolgd. Dit neemt evenwel niet weg, dat eene meer physiologische opvatting op sommige plaatsen aan de bruikbaarheid des werks geene afbreuk zou gedaan hebben. Een kenmerkende eigenschap van het werk van MEISSNER, en voorzeker ook niet eene van zijne minste voortreffelijkheden, is de bekendheid met de literatuur van zijn onderwerp, door hem aan den dag gelegd. Bij de meeste ziekten vindt men naauwkeurig en bondig opgegeven, wat de verschillende Schrijvers over het onderwerp hebben geleerd; ja zoo sterk komt deze meer literarische strekking van dit werk uit, dat des Schrijvers persoonlijkheid nu en dan wel wat veel op den achtergroud geraakt; iets, hetwelk wij ook niet zelden in MEISSNER's Handboek van de Ziekten der Vrouwen meenden op te merken. De Schrijver heeft b. v. medegedeeld, wat de verschillende auteurs over het een of ander gezegd hebben, en komt nu eindelijk op het punt, om ook zijn eigen gevoelen te uiten; dit doet hij dan ook, maar ongevoelig haalt hij alweêr zijne octaven voor den dag, alsof hij zelf zich het regt niet toekende, om ook een woord in het kapittel te hebben. Dit is eene zwakheid van den schrijver, welke wij hem evenwel gaarne vergeven, van wege de menigvuldige voortreffelijkheden, welke zijn werk overigens kenmerken. — Heeft MEISSNER zijne taak tot het einde toe op eene loffelijke wijze volbragt, niet minder mag men zulks ook van de Vertalers zeggen. Hunne overbrenging is goed van taal en stijl, en menige belangrijke aanteekening van hunne hand verhoogt de waarde van deze Nederduitsche uitgave boven het oorspronkelijke. Wij aarzelen dus geenszins MEISSNER's Handboek voor de Ziekten der Kinderen in de ruimste mate allen geneeskundigen aan te bevelen, en raden hun zelfs aan, bij voorkeur de vertaling boven de oorspronkelijke uitgave te gebruiken.

Schets der Technologie, enz. Naar het Hoogduitsch van W. A. RUST. *IIIde en IVde Stukje. Te Gouda, bij* G. B. van Goor. 1847. *In kl.* 8*vo. blads.* 261—526, *XIV bl. Register. f* 2-40.

Met deze twee stukjes is dit werk volledig. Zij bevatten, in *zeven* hoofdstukken, de technische aanwending van het hout, waarin over het hout in het algemeen en de verschillende soorten in het bijzonder gehandeld wordt, (waarbij verzuimd is, dat het hout der verschillende geslachten van den populier van uitgebreid gebruik is voor de klompenmakers) zoo tot werkhout als tot verkoling; het teer- en pekbranden, en de vervaardiging van zwartsel. Verder de winning en aanwending van verschillende harsen en oliën, dat, voor zoo ver het de inzameling van de harsen aangaat, ten deele ook in het vorige hoofdstuk had kunnen behandeld zijn; de vernisbereiding, die van het zegellak en van het lichtgas komt hierbij in aanmerking. Het laatste heeft in onzen tijd eene groote uitbreiding erlangd. Dan de technische aanwending (waarom dezen germanismus niet overal vermeden door *de aanwending* van het woord *gebruik?*) der dierenhuiden, pezen, vetstoffen en andere dierlijke stoffen, waarbij wij niets vonden, hetgeen er toch behoorde, over de bereiding van het hoorn tot velerlei gebruik, van darmsnaren, enz. daar het hoofdstuk alleen handelt over de bereiding van leder lijm, kaarsen en zeep. Dit hoofdstuk is een van de minste in het geheele werkje. Nu volgt de winning en (weder) aanwending van spin- en weefbare stoffen, als wol, katoen, vlas, zijde; het bleeken, de katoendrukkerij en het viltwerken. Het uittrekken der vlasplant wil de Schrijver in den herfst doen plaats hebben!! Julij is toch wel geen herfst, en het zaaijen van lijnzaad in Julij als laatvlas is, in ons vaderland ten minste, niet in gebruik. Het mag met deze en honderd andere bijzonderheden in Duitschland zoo zijn; de Vertaler heeft, door het onveranderd overbrengen, genoeg getoond, het moeijelijke van zijne taak niet te hebben ingezien, toen hij die op zich nam. Waarlijk, indien er één boek is, dat niet, als een *thema*, letterlijk overgebragt kon worden, dan is het dit. Honderd plaatsen geven er de bewijzen van. Voorts: de technische vervaardiging en aanwending van het papier, bevattende het papiermaken, de fabricatie der ge-

kleurde papieren en behangels, het vervaardigen der speelkaarten, de boekdruk- en houtsnijkunst, het plaatsnijden, de staalgravure, en de steendruk. Daarna de vervaardiging van hetgeen gisting vordert, als bierbrouwen, brandewijnstoken, wijnbereiden, azijnvervaardigen, broodbakken en stijfselmaken. En eindelijk de bereiding van suiker, zoo uit suikerriet als uit bietwortelen, ahorn en zetmeel.

Eene bespottelijke aanmatiging zou het zijn, wanneer Ref. zich uitgaf, al de hier behandelde fabriekmatige bewerkingen zoo in den grond te verstaan, dat hij naauwkeurig kan oordeelen over hetgeen er hier van gezegd wordt. Sommige zijn overeenkomstig hetgeen hij van elders kent; andere wijken daarvan min of meer af, gelijk trouwens hetzelfde produkt in de eene fabriek op die in de andere op gene wijze wordt vervaardigd, schoon in de hoofdzaak op dezelfde. Nog andere voorschriften zijn zoo, dat men niet kan nagaan, hoe er de Schrijver (die ongetwijfeld ten aanzien van sommige technische bearbeidingen ook op de aanwijzingen van anderen heeft moeten afgaan) aan mag gekomen zijn. Zoo schrijft hij tot de bereiding van het brood voor, eerst het deeg 8 uren te laten gisten, daarna andermaal te kneden en nog 4 of 5 uren, het dan nogmaals dooreen te werken, en dan nogmaals 1 of 1½ uur te laten rijzen!! Als men goede gest heeft, is een uur gistens voldoende, en het is onmogelijk na te gaan, hoe de Schrijver aan al dien omslag en die vele uren rijzens komt. Hier en daar is de voordragt onduidelijker, dan zij had behoeven te zijn, indien men haar door eenige afbeeldingen helderder had gemaakt. Op den goedkoopen prijs van dit geschrift valt toch niet bijzonder te roemen, schoon de uitvoering goed en de druk compres is.

Grondbeginselen der Mensch- en Zielkunde, naar de leer van Dr. K. C. F. KRAUSE *ontvouwd in twaalf Voorlezingen, gehouden te Parijs door Dr.* H. AHRENS, *Hoogleeraar der Wijsbegeerte enz. te Brussel. IIde Deel. Te Utrecht, bij* Kemink en Zoon. 1847. *In gr.* 8*vo.* 264 *bl.* *f* 2-60.

De vijf eerste Voorlezingen, die het eerste deel van dit werk uitmaakten, dat wij onlangs eenigzins uitvoerig aankondigden, behelsden de beschouwingen der verschillende betrekkingen van des menschen natuurlijk en geestelijk leven in

den gezonden en zieken toestand, waardoor duidelijk aangewezen werd, »dat de geest volstrekt geen gewrocht of organisch voortbrengsel van het ligchaam is; zelfs is hij niet het beginsel van het dierlijk leven, maar integendeel een wezen geheel onderscheiden van het ligchaam, ofschoon door vele banden er mede vereenigd; — dat de geest een bestaan op zichzelven heeft, levende onder de heerschappij van wetten, die onverklaarbaar zijn uit de werken en wetten der uitwendige natuur."

De zesde Voorlezing opent het onderzoek *over het wezen van den Geest in het algemeen*, en maakt een begin met de ontvouwing der bijzondere natuur van den geest, door hem te beschouwen, 1°. naar zijn wezen en grondeigenschappen; 2°. naar zijne hoofdvermogens, en 3°. naar de verschillende ontwikkelingstrappen zijner verstandelijke werkzaamheid. Hiermede treedt Dr. AHRENS dus op het gebied der eigenlijk zoogenaamde Zielkunde of der Psychologie.

De eenheid en het geheel op zich zelf bestaan (*individualiteit*) van den geest vertoont zich in deszelfs bewustzijn, gevoel en wil. Eerst in lateren tijd is de wijsbegeerte tot de meer duidelijke kennis gekomen van het innerlijke wezen van den geest of het *ik*. De leer van KANT begon met de beschouwing van het zelfbewustzijn. JACOBI nam het gevoel als de inwendige openbaring van den geest aan. FICHTE beschouwde den wil als de eerste of oorspronkelijke daad en handeling van het *ik*.

De menschelijke geest vertoont zich van twee even gewigtige zijden in de zelfwerkzaamheid en ontvangbaarheid. De geest, beschouwd naar zijne zelfwerkzame natuur, heet in den nadruk des woords *geest*, maar naar zijne ontvangbaarheid wordt hij *ziel* genoemd. Geest en ziel zijn dus hetzelfde wezen, beschouwd alleenlijk naar zijne beide grondvermogens. Hetgeen hier ziel genoemd wordt verwarre men niet met het bezielend beginsel des ligchaams, het zinnelijk levensbeginsel, waarvan Dr. AHRENS in zijne derde les spreekt.

De zevende Voorlezing handelt vervolgens *over de vermogens van den geest en zijne werkzaamheden*, over het denken, gevoelen en willen, als zijnde hij een redelijk, gevoelig en zedelijk wezen. Hij is, op zichzelven beschouwd, boven den tijd verheven, maar in de gedurige veranderingen als eindig wezen aan den tijd ondergeschikt, die de opvol-

ging dezer en van alle veranderingen in het algemeen is. Dr. AHRENS verschilt, zegt hij, even als zijn leermeester KRAUSE, in zijne opvatting van het begrip van tijd met KANT. Hij stelt het innig verband tusschen de ideën van verandering en tijd, waar het laatste onmiddellijk volgt uit het eerste. Om deze reden kan hij den tijd niet beschouwen als alleen behoorende tot de natuur van ons weten, als een blooten vorm onzer aanschouwing, gelijk KANT beweerde. De veranderingen, die wij waarnemen, hebben in den tijd plaats, en de tijd bestaat dus onafhankelijk van den geest als iets voorwerpelijks (objectifs). Verandering en tijd zijn niet hetzelfde, de laatste is de vorm, waarin de eerste plaats heeft. Wel verre van den grond eener daad of eenig verschijnsel te zijn, is hij niets meer dan een blooto vorm van de werkzaamheid van een wezen.

Als men nu in aanmerking neemt dat KANT, door het doel, dat hij zich met zijne *Kritik der reinen Vernunft* voorstelde, zich tot de beschouwing van het subject als kennend en redelijk wezen bepaalde, moest hij uit zijn standpunt den tijd zoo wel, als de ruimte, als vormen der zinnelijke aanschouwing van het subject aanzien. Het is waar, deze bepaling is geheel subjectief; de latere wijsbegeerte en ook KRAUSE en AHRENS willen zich boven dit standpunt tot eene objective beschouwing verheffen; zij geven echter eene bepaling van het begrip tijd, als vorm der verandering, die waarlijk niet veel van die van KANT verschilt. Hij is bij den een zoowel als bij den ander slechts een vorm, waarin iets plaats heeft, hetzij eene objective verandering, hetzij eene subjective opvolging van verschijnselen en gemoedstoestanden; en daar KANT, hoewel hij stelde, dat wij de zaken niet konden kennen zoo als zij wezentlijk zijn, daardoor reeds het wezentlijk bestaan dier zaken buiten ons volstrekt niet ontkend heeft, is zijne subjective opvatting van tijd en ruimte, waarin zich de zaken, als verschijnselen beschouwd, voordoen, verre van met de objective bepaling van KRAUSE en AHRENS in strijd te zijn. KANT stelde slechts, dat wij tot die objective kennis niet konden geraken, en dus ook niet tot die van tijd en ruimte, die hij dus alleen op eene subjective wijze beschouwde en bepaalde.

De achtste Voorlezing behelst eene uitvoerige uiteenzetting, *over het denk- en kenvermogen in het algemeen en*

over de zinnelijke kennis in het bijzonder, waarin zeer gegronde en scherpzinnige denkbeelden voorkomen omtrent de gedachte, de kennis, den aard der zintuigen en de waarde der indrukken, die de ziel daardoor erlangt. Opmerkelijk is hier de bepaling van het denken, dat als eene bestendige werkzaamheid van den geest beschouwd wordt, in tegenstelling van de *Hegelsche* School, die het denken als iets *absoluts* op zichzelven aanziet. Denken is geenszins een op zichzelf staand iets, maar eene werkzaamheid van het denkend wezen, en kan slechts door eene hooge abstractie, waarvan HEGEL en zijne volgelingen een' zoo grooten afkeer toonen, op zichzelven worden beschouwd, buiten eenige betrekking tot een wezen, dat denkt; hetgeen echter de hoofdspil van hunne leer uitmaakt. Het is met het denken even als met het begrip van kracht gelegen, dat ook niet zuiver afgetrokken, buiten betrekking van een zeker iets, dat wij stof of een wezen noemen, op zichzelven bestaande kan worden gedacht.

De negende Voorlezing behandelt de verbeelding, het nadenken en de rede; en hierop is ook toepasselijk hetgeen wij van de grondige behandeling der vorige hebben aangemerkt, voornamelijk in hetgeen hier over het onderscheid en het kenmerkende van verstand en rede voorgedragen wordt. Het verstand heerscht in den persoonlijken kring der betrekkingen van het individu; de rede daarentegen is iets algemeens, iets onpersoonlijks, waardoor de geest in staat gesteld wordt om zich door het denken tot de ideën van het oneindige, het absolute, in één woord van God, te verheffen. De rede is ook de grond van het ware onvoorwaardelijk goede, het goede op zichzelf, dat den mensch verheft boven alle bekrompene, persoonlijke inzigten, tot eene algemeene zedelijke orde, die er bestaat tusschen alle redelijke wezens, vastgesteld naar het beginsel der eenheid. — Deze Voorlezing eindigt met eene bestrijding en wederlegging der Logica, zoo als zij, sedert ARISTOTELES, volgens de grondbeginselen in zijn *Organon* gelegd, onderwezen werd. Dit spruit bij Dr. AHRENS, in navolging van KRAUSE, daaruit voort, dat hij die wetenschap slechts op het afgetrokken verstand gegrond beschouwt, waarop hij het zeer geladen heeft. Hij ziet in de Logica het wetenschappelijk middel, waarvan zich tot nog toe het verstand bediend heeft, om namelijk zulke algemeene afgetrokkene begrippen te vormen, die ons niet doen indringen

in het wezen der zaken, en die slechts berusten op min of meer oppervlakkige vergelijkingen, zonder vast op te klimmen tot de kennis van den band der vereeniging. Dr. AHRENS heeft in zijne logische lessen, te *Brussel* aan de Universiteit gegeven, die wetenschap in hare waarde trachten te herstellen en aan te vullen met dat gewigtig gedeelte, hetwelk zij nooit had moeten verlaten, volgens de Platonische dialectica. Hoezeer wij met veel belangstelling de geschiedenis der *Aristotelische* Logica tot op den laatsten tijd, zoo als zij door Dr. AHRENS gegeven wordt, gelezen hebben, kunnen wij hem niet van eene zekere vooringenomenheid en eene eenzijdige wijze van zien hieromtrent vrijpleiten. Het zoude ons de grenzen eener oordeelkundige aankondiging verre doen overschrijden, indien wij dit in bijzonderheden wilden aantoonen. Men heeft voorzeker, vooral in de Middeleeuwen, in den strijd tusschen de Realisten en Nominalisten, misbruik van de Logica gemaakt. Het syllogismus of de sluitrede is geenszins de eenige sleutel, om het heiligdom der waarheid te openen; maar om eene wetenschap, waarvoor KANT de grootste achting toonde, die men in de redenering niet missen kan, en die noch DESCARTES, noch LEIBNITZ, noch SCHELLING en HEGEL zelfs onaangewend gelaten hebben, de bron van het heerschend egoïsmus ja zelfs van het Atheïsmus te noemen, is voorzeker de zaak, die men voorstaat, ver drijven. Indien de verstandslogica, waarvan ARISTOTELES het gebouw gesticht heeft, zich niet buiten hare grenzen begeeft, is haar invloed van groot nut op de andere wetenschappen, en hare toepassing op de wijsgeerige onderzoekingen, kan der bespiegeling vele paradoxen en excentrische gevoelens besparen. Het harde oordeel van Dr. AHRENS, omtrent de Logica van ARISTOTELES heeft zijnen oorsprong daarin, dat de nieuwere Duitsche wijsgeeren en ook KRAUSE door Logica eene wetenschap verstaan, die wij *Metaphysica* of zelfs *Ontologie* zouden noemen. De afgetrokkene vormen der redeneerkunde zijn voor hen ledig en zonder eenige toepassing. De Platonische dialectica is voor hunne stoute bespiegelingen een veel geschikter werktuig.

(*Het vervolg en slot hierna.*)

Handboek voor Dijk- en Polderbeheer; door J. A. GERLACH, BOEKBESCH. 1848. NO. 9.

JR., *Lid der Provinciale Staten van Noord-Braband, en Notaris te Heusden. Te 's Hertogenbosch, bij* Gebr. Muller. 1846, *In gr. 8vo.* 381 *bl. f* 4-:

Bij vooraan afgedrukt Besluit van den Heer Staatsraad, Gouverneur der Provincie Noord-Braband, genomen den 17 Julij 1846, is dit Handboek aan de Dijk- en Polderbesturen van dat gewest aanbevolen. Deze aanbeveling verdient het dan ook: want het werk is voor de in *die* Provincie bestaande Collegiën en Ambtenaren volledig. Die volledigheid kan het voor soortgelijke Collegiën in andere gedeelten des Rijks, uit den aard der zaak, niet bezitten: en echter zou Referent het nuttig oordeelen, zoo elk Dijk- of Polderbestuur een exemplaar er van zich aanschafte. Eensdeels is het belangrijk te weten, hoe elders de Dijk- en Polderreglementen luiden en welke politie er bestaat, ten einde daardoor op bestaande leemten opmerkzaam te worden gemaakt, en, langs den wettigen weg, verbetering te bekomen, waar men de bevoegde magt van de noodzakelijkheid daarvan, met verwijzing op Reglementen, die elders in werking zijn, kan overtuigen. Anderdeels bevat dit Handboek zeer veel, hetwelk overal kracht van wet heeft, of ten minste even veel kracht als in Noord-Braband, gelijk met alle bijgebragte plaatsen uit de Wetboeken, het *Bulletin des Lois* en het Staatsblad het geval is, waar die wetten en verordeningen algemeene bepalingen inhouden. Eindelijk kan men met een aantal medegedeelde modellen en met veelvuldige opmerkingen zijn voordeel doen. Men neme dan dit Handboek, ter raadpleging, nevens de Reglementen van elke Provincie in het bijzonder: door onderlinge vergelijking zal elk Polderbestuur zich toereikend de grenzen zijner bevoegdheid en zijner verpligtingen zien aangewezen.

Messager des Sciences historiques et Archives des Arts en Belgique. Année 1847. Gand, imprimerie de *L. Hebbelynck.* 8°. pp. 524. *f* 9-:

Geen land, waar de historische studiën ijveriger beoefend en milder ondersteund worden, dan *België*. Verbazend groot is inzonderheid het aantal beoefenaars harer eigene geschiedenis, en onder dit aantal vindt men namen, die reeds groote

vermaardheid hebben. Niet tevreden met de bronnen, die in eigene archiven en bibliotheken berusten, op te graven en aan het licht te brengen, onderzoeken zij ook die, welke in *Frankrijk*, *Spanje*, *Italië* en elders gevonden worden, getuige de belangrijke *Bulletin des Séances de la Commission royale d'Histoire*, sedert 1837 de werken der *ancienne Commission d'Histoire*, in 1827 opgerigt, en vooral de *Messager des Sciences historiques*. Hij kwam het eerst in 1833 bij D. J. VERHAEGHEN, te *Gent*, onder den titel van *Messager des Sciences et des Arts de la Belgique, ou nouvelles Archives historiques, littéraires et sciantifiques*, in het licht. Toen bestond de redactie uit den Baron F. DE REIFFENBERG, E. JARQUEMGUS, C. P. SERRURE, PH. BLOMMAERT, A. VOISIN en L. A. WARNKOENIG. In 1839 veranderde de redactie (C. P. SERRURE, PH. BLOMMAERT, A. VOISIN, A. VAN LOKEREN, waarbij in 1844 C. C. VAN DER MEERSCH kwam) den titel in *Messager des Sciences historiques en Belgique*, en in 1845 in *Messager des Sciences historiques et Archives des Arts en Belgique*. Jaarlijks verschijnen er te *Gent* bij HEREELYNCK vier livraisons, die te zamen een dik 8vo. deel uitmaken, waarin, onder de rubrieken *Notices et Dissertations*, *Revue Bibliographique* en *Chronique des Sciences et des Arts*, meestal hoogst belangrijke stukken, zoo van de Redacteurs zelven, als van REIFFENBERG, SCHAYES, ALTMEIJER, CORNELISSEN, DE SMET, DELEPIERRE, LE GLAY en vele anderen voorkomen. Reeds zien 15 zulke deelen, met heerlijke gravures van oude gestichten, monumenten, schilderijen, penningen, oudheden, portretten, het licht; en het is de wensch van elk, die in de Geschiedenis belang stelt, dat de redactie in staat gesteld moge blijven, haren gewigtigen arbeid te vervolgen. In het onlangs uitgegeven deel (1847) vindt men, onder het opschrift *Notices et Dissertations*, eene verhandeling over de *Eglises d'Afsre et de Westrem*, met drie uitmuntende gravures; *Notice sur les Voyages faits en Belgique par des étrangers à differentes époques* van ISIDOR REYE. (Verslag der reis van den Boheemschen Baron LÖW DE ROSMITAL en BLATNA in 1466 door de Staten van den Hertog van *Bourgondië*); vervolg der *Recherches sur la vie et les travaux de quelques imprimeurs belges, établis à l'étranger pendant les XVe et XVIe siècles*, door P. C. VAN DER MEERSCH (HENRICUS HAARDEN 1473, PAUL LERBERN 1474—1476, JEAN DE TOURNAY, MATTHAEUS FLANDER 1475—1478, NICOLAS DUMARLEN 1476

—1477); *Des corps de Métiers et des serments de la ville de Namur, depuis leur origine jusqu'à l'avénement de* PHILIPPE-LE-BON 1429, door JULES BORGNET; vervolg en slot der *Esquisses historiques sur la ville d'Audenarde*, door Dr. D. J. VAN DER MEERSCH; *Brief van den Abt* DE HAENE *over den beroemden Schilder* DENIS CALVAERT; *Notice historique sur la commune de Lovendeghem*, door GYSELYNCK; *Antiquités ecclésiastiques*, door A. SCHAEPKENS; *Résumé d'un mémoire sur les pierres taillées, monuments de l'industrie primitive;* door DÉSIRÉ TOILLIEZ; *Notice bibliographique sur le premier livre imprimé à Liége par* MORBERIUS, door H. HELBIG; *Notice sur les grandes famines, qui ont désolé la Belgique, depuis les temps les plus reculés jusqu'à nos jours*, door P. C. VAN DER MEERSCH; *Les Normands dans le pays de Liège*, door FERD. HENAUX; *Antiquités et objets d'art dans les églises de villages*, door A. SCHAEPKENS; SAINT LAMBERT, *évêque de Tongres*, door *Mm.* DE RING; *Aperçu historique sur le mineur et sur les mesures protectorces dont il a été l'objet*, door DÉSIRÉ TOILLIEZ; *Histoire Romanesque d'*ALEXANDRE LE GRAND, *ou Recherches sur les differentes versions du Pseudo-Callisthène, à propos d'un manuscrit de la bibliothèque royale de Belgique*, door FLORIAN PROCHEUR; *Biographies Belges*, (JEAN ZUALLART, GILLES ZUALLART) door ALEX. PINCHART; *Sur quelques anciens manuscrits, contenant des Vies de Saints belges*, door JULES DE SAINT-GENOIS; *Lettre à M. le Baron* JULES DE SAINT-GENOIS, *sur une inscription funeraire déterrée près de Nymègue*, door J. ROULEZ; *Un mot sur* PIERRE COUCKE, *d'Alost*, door JULES DE SAINT-GENOIS. Uit deze bloote titelopgave kan men eenigzins het hooge belang van dit Tijdschrift opmaken. Meest alle stukken zijn met groote kennis van zaken en de uiterste naauwkeurigheid behandeld. Vooral achten wij *Les Normands* van HENAUX, de *Antiquités* van SCHAEPKENS en de *Recherches sur* NICOLAS DE HARLEM voor onze vaderlandsche oudheid- en letterkundigen van gewigt. Onder de rubriek *Revue Bibliographique* vindt men korte inhoudsopgaven en beoordeelingen van 40 werken, meest allen door *Belgen* en over *België* geschreven, en onder die van *Chronique des Sciences et des Arts* beschrijvingen van medailles, standbeelden en schilderijen, gevondene oudheden, vervaardigde kunstwerken, ontdekte handschriften en wetenschappelijke bijzonderheden; terwijl in dit deel 13 verschillende gravures voorkomen.

Wij hebben gemeend onzen landgenooten dienst te doen door hunne opmerkzaamheid op dit belangrijk Tijdschrift te vestigen, te meer wijl het ons is voorgekomen, dat het zelfs bij liefhebbers der gewijde en ongewijde oudheidkunde, en beoefenaars der geschiedkunde zoo bekend niet is, als het verdient.

Het Leven van LODEWIJK FILIPS, *Koning der Franschen. Naar het Hoogduitsch van Dr.* C. BIRCH *vrij bewerkt door* D. VERGENS. *IV Deelen. Te Haarlem, bij* de Erven F. Bohn. 1846—7. *In gr.* 8*vo. f* 10-:

De verdienstelijke bewerker van deze levensgeschiedenis geeft in eene wèlgestelde voorrede de redenen op, die hem bewogen, om het oorspronkelijke geschrift van Dr. BIRCH op eene vrije wijze in onze taal over te brengen. Daarbij heeft hij zich niet als een slaafsch vertaler gedragen, maar, waar de staatkundige denkwijze des Schrijvers van de zijne afweek, of de feiten hem voorkwamen minder juist te zijn voorgesteld, zijnen eigen weg bewandeld. Alle te zijner beschikking staande bronnen heeft hij voor dit boek geraadpleegd, en ook eenig nut getrokken van de *Histoire de* LOUIS PHILIPPE I, door A. BOUDIN en G. MOUTET, die in *Parijs* bij afleveringen in het licht verscheen. Hoezeer in een' tegenovergestelden geest geschreven, heeft de Heer VERGENS ook gebruik kunnen maken van *Histoire de dix ans* van LOUIS BLANC, en de *Histoire de l'Europe depuis l'avènement de* LOUIS PHILIPPE van CAPEFIGUE. Wij hebben dus hier een bijna oorspronkelijk werk ontvangen, dat in een' gematigden en onpartijdigen vrijzinnigen geest is opgesteld. De bewerker heeft evenzeer getracht zich te wachten voor het voorbeeld van hen, die de treurige handelingen van eenen EGALITÉ, om de verdiensten van zijnen doorluchtigen Zoon, vergoelijken, als voor de hatelijkheid van eenen LOUIS BLANC, die, om zijne communistische droomen beter ingang te doen vinden, gretig alle lasteringen tegen den Koning der *Franschen* in zijn bekend werk opneemt. Desniettemin zal eerst lang na dezen tijd, als Koning LODEWIJK FILIPS geheel tot het gebied der Geschiedenis behoort, wat in deze bladen nog onvolledig en twijfelachtig is, volkomen kunnen worden aangevuld en opgehelderd.

Het is eerst na de omwenteling van 1848, dat al de Deelen van dit werk in handen van Ref. gekomen zijn. LODEWIJK FILIPS behoort door die omwenteling, als Vorst, reeds tot het historisch gebied, zonder dat het nog mogelijk is geworden, de raadsels zijner regering volkomen op te lossen. Van den troon geschopt en tot den rang van eenvoudig particulier afgedaald, ja tot balling vernederd, zijn de oordeelvellingen over zijn' persoon en zijne regering door partijzucht in een verkeerd licht geplaatst, of door eene gepaste medewaardigheid in zijn ongeluk welligt te overdreven gunstig geworden. De lezing van eene onpartijdige geschiedenis zijner lotgevallen en daden, die sedert achttien jaren ten naauwste met het lot van *Europa* in verband stonden, is thans nog belangrijker, dan zulks vóór eenige maanden was. Hoe men over de verdiensten van LODEWIJK FILIPS moge denken, niemand zal ontkennen, dat hij, na NAPOLEON, een der merkwaardigste personen was, die onze zoo hoogstmerkwaardige tijd heeft opgeleverd. Was de eerste groot in den oorlog, hij was zulks door het behouden des vredes. Herstelde de een de rust en orde door krachtige maatregelen, geschraagd door zijnen wapenroem; de andere breidelde den omwentelingsgeest door een voorzigtig en verstandig gebruikmaken van de omstandigheden, door het vuur van den opstand en des krijgs te blusschen, waar het zoo dikwijls dreigde uit te barsten. NAPOLEON bezweek na een' vijftienjarigen strijd tegen *Europa's* krijgsmagten; FILIPS na een' achttienjarigen, tegen openlijke en geheime zamenspanningen der staatkundige partijen. De Keizer der omwenteling viel door buitenlandsch geweld; de Koning der Revolutie door binnenlandschen opstand; de de een door weinigen, de andere door velen beklaagd. Beide hebben als Vorsten groote bekwaamheden ten toon gespreid, en zijn eindelijk bezweken voor de vijanden, die de een zich door zijne overdrevene heerschzucht op den hals haalde, de andere door den volksgeest, dien hij op den duur niet konde beteugelen. Het beslissend oordeel over den laatsten blijve nog opgeschort, tot dat de staatkundige woelingen zullen zijn gestild, en *Europa*, na de stormen, die het teisteren, tot een' vasten en geregelden toestand is overgegaan. Een geschrift, dat eene zoo gewigtige bijdrage tot dat oordeel levert, kan in dezen tijd niet anders dan welkom zijn.

De twee eerste Deelen bevatten herinneringen aan de voorouders en ouders van LODEWIJK FILIPS; zijne kinder- en

eerste jongelingsjaren, zijne intrede in het werkdadige leven en verworven krijgsmansroem; zijne rondzwervingen in den vreemde, en zijne reis naar het hooge Noorden, met zijn verblijf in de Nieuwe Wereld. Vervolgens wordt zijn oponthoud in *Engeland* en zijne verzoening met den oudsten tak der BOURBONS, zijn huwelijk, het eerste jaar der restauratie, de honderd dagen en de restauratie van 1815 tot 1830, in zoo vele hoofdstukken beschreven. De twee volgende Deelen beginnen met een tafereel van de omwenteling van Julij 1830, waarop de regering van LODEWIJK FILIPS als Koning der *Franschen* volgt, en waarvan de helft, of de eerste negen jaren, met eene zekere uitvoerigheid behandeld wordt, zijnde in zeven tijdvakken verdeeld, als 1. van 's Vorsten troonsbeklimming tot de aftreding van den Generaal LAFAYETTE als opperbevelhebber der nationale garde (Augustus—December 1830); 2. van deze aftreding tot den dood van den eersten Minister CASIMIR PERRIER (Januarij 1831—Mei 1832); 3. van diens dood tot het dempen van den opstand te *Parijs* bij de begrafenis van den Generaal LAMARQUE (Mei en Junij 1832); 4. van het dempen diens opstands tot de verwijdering der Hertogin VAN BERRY uit *Frankrijk* (Junij 1832—Junij 1833); 5. van die verwijdering tot den aanslag van FIESCHI (Junij 1833—Julij 1835); 6. van dien aanslag tot de optreding van Graaf MOLÉ als eersten Minister (Julij 1835—September 1836); eindelijk, 7. van deze optreding tot aan den val van het naar hem genoemde Ministerie (September 1836—Maart 1839). Een vijfde Deel, hetwelk wij hopen spoedig te gemoet te mogen zien, zal het vervolg dier aan gebeurtenissen zoo rijke regering behandelen en het werk besluiten. Misschien zal de Schrijver en de Heer VERGNES nu wel overgaan, om het leven van LODEWIJK FILIPS tot aan de verjaging van den troon voort te zetten, waardoor zijn openbare loopbaan waarschijnlijk voor altijd gesloten is.

De val van NAPOLEON, de tegenstelling van de keizerskroon van *Frankrijk* en hare heerschappij over bijna gansch *Europa*, met de rots van *St. Helena* was treffend, en toch is de val van LODEWIJK FILIPS nog treffender. Hij wekte te meer verbazing, omdat hij minder voorzien en als een bliksemstraal plaats greep. Drie jaren tijds, van den gedenkwaardigen terugtogt uit *Rusland* tot aan den slag van *Waterloo*, waren er noodig, om den colossus van zijn voetstuk af te werpen; drie dagen, misschien slechts drie uren, waren

genoegzaam, om den Vorst, aan wiens leven de rust van *Europa* gehecht was, van den troon te bonzen, en hem met zijn geheele geslacht van den Franschen grond te verjagen.

De tijd zal het leeren, of met zijnen val, even als na dien van NAPOLEON, voor ons werelddeel een nieuw tijdvak van rust en welvaart zal aanvangen, zoo dat zijne regering niet meer zal worden teruggewenscht, maar geheel in de schaduw zal worden geplaatst; of Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap slechts bedriegelijke klanken, dan wezentlijke bestanddeelen der maatschappijen zullen worden. Een Vorst, dien men het meest geschikt achtte om de moeijelijke taak eener constitutionele regering te vervullen, is bezweken; wat zal het lot zijn van die, welke veel minder talenten, in tegen- en in voorspoed opgedaan, minder wijsheid en menschen volkskennis in zich vereenigen? Het lot van LODEWIJK FILIPS is eene groote les voor Vorsten en Volken; het waarschuwt voor het gevolg eener staatkundige leiding, die niet geheel overeenkomt met de eischen des tijds en het verlangen der Natie, voor de gevolgen van eenen opstand, die nog lang zeer wrange vruchten voor de volken zal na zich slepen. Voorzeker zal er onder Gods bestuur, eindelijk iets goeds en beters uit de verwarring, die de val van LODEWIJK FILIPS de meeste Staten van *Europa* berokkende, ontstaan. Een nieuw tijdvak schijnt in het staatkundige aangebroken. Maar met welke schokken zal de wedergeboorte van ons werelddeel niet gepaard gaan! Hoe lang zal de gisting der maatschappelijke bestanddeelen en belangen nog niet duren, eer de opgewekte hartstogten weder bedaard en bezonken, en welvaart en rust wedergekeerd zullen zijn; eer de van donkere onweerswolken zwangere hemel is opgeklaard, en de volken zich in de ware Vrijheid, de echte Gelijkheid en de zuivere Broederschap, op Christendom, deugd en zedelijkheid gegrond, meer algemeen zullen mogen verblijden!...

Het doed Ref. genoegen, een werk als het boven aangekondigde in dezen tijd in het licht te zien verschijnen. Sedert LODEWIJK FILIPS van het staatkundig tooneel is afgetreden, schijnt hij bijna reeds vergeten te zijn; zijne achttienjarige regering, waarin hij aan *Europa* door het bewaren en handhaven des vredes, geen mindere dienst dan aan *Frankrijk* bewees, schijnt bijna uit het geheugen gewischt. Is het nog niet slechts eenige maanden geleden, toen men met angst den naderenden eindpaal des levens van den grijzen Vorst te

gemoet zag; en thans, nu hij onttroond en verjaagd is, spraken zij, die vroeger zich in zijnen lof, misschien overdrijvend, als uitputteden, weinig of niet meer van hem, alsof hij er nooit geweest ware, en hij niet eenmaal de teugels van den hollenden omwentelingsgeest in handen had, die tot nog toe niemand heeft kunnen noch durven opvatten.

Zoo zijne tijdgenooten te zijnen opzigte ondankbaar zijn, het nageslacht zal hem zeker regt laten wedervaren; het zal, een regtvaardig vonnis over hem uitsprekende, ook niet blind zijn voor de gebreken, die hem, even als elken sterveling, aankleefden; maar hem toch als een der bekwaamste en verdienstelijkste Vorsten van de 19de eeuw erkennen; eene eeuw, waarin hij de kunst van regeren, zoo hagchelijk geworden, gedurende achtien jaren, over een zoo woelziek volk, te midden van den strijd der partijen, van openlijken opstand, geheime zamenzweringen en mislukten sluipmoord, met goeden uitslag uitoefende, tot dat het uur sloeg, waarin zijne taak plotseling afgebroken werd. Ref. eindigt dit verslag met de aanprijzing van een werk, dat Schrijver en bewerker, om desselfs voortreffelijke behandeling, onpartijdig oordeel en eenvoudig sierlijken stijl, eer aandoet, en dat zoo zeer geschikt is, ons een' verdienstelijken en ongelukkigen Vorst bij iederen onbevooroordeelde regt te doen wedervaren. Toen NAPOLEON gevallen was, waren er velen die zich niet ontzagen, tegen den dooden leeuw hunne doellooze pijlen af te schieten; terwijl velen thans nog zijne asch vergoden. Dat wij, nu LODEWIJK FILIPS in ballingschap verkeert, niet zoo ondankbaar zijn, om al het goede, dat hij voor *Europa* zoo wel als voor *Frankrijk* stichtte, te miskennen; men leze dit werk, en men zal weldra tot andere gedachten komen. NAPOLEON verliet den troon, beladen met den vloek van *Europa*, dat verbaast en verpletd was bij den val van FILIPS; tot bezinning gekomen, zal het zijne nagedachtenis zegenen en vele zijner pogingen op prijs stellen.

De Banneling. Schetsen uit Noord-Amerika. Uit het Hoogduitsch, door H. PICARD. *II Deelen. Te Gouda, bij* G. B. van Goor. 1847. *In gr.* 8*vo.* 480 *bl. f* 5 - 20.

De uitgever heeft dat werk met ruimen lof in de nieuwspapieren aangekondigd. Hij vindt, dat het »in zulk eenen

levendigen stijl geschreven is, dat wij als 't ware onder de bewoners der Vereenigde Staten van *Noord-Amerika* verplaatst worden; dat het levendig schetst, aan welke bedriegerijen men blootgesteld is bij het koopen van land, en wat men te doen heeft om zich voor opligting te vrijwaren; dat ook de Regtsbedeeling niet wordt vergeten, zoodat men het aanbeveelt als onmisbaar voor hen, die zich naar *Amerika* begeven." Wij zijn tot hiertoe niet in dit geval; maar het wordt ook aanbevolen aan »de zoodanigen, die op eene aangename wijze met dat land nader bekend willen worden."

Zulk steken der eigene loftrompet zou men vroeger minder kiesch hebben geacht; thans is men het meer gewoon, dat Heeren uitgevers aldus hunne waar trachten aan den man te brengen. En de titel: »Schetsen uit *Noord-Amerika*," is ook wel geschikt, om die aanprijzing te ondersteunen. Bekend te worden met het land, waarheen duizenden zich begeven in de hoop van betere dagen, dan zij hadden in *Europa*; waar ook velen onzer landgenooten een nieuw Vaderland zoeken, — dat is iets, waarin tegenwoordig wel ieder belang stelt, vooral wanneer men belooft, de bedriegerijen te zullen ontmaskeren, waaraan nieuwaankomende landverhuizers zijn blootgesteld. Op dit punt vonden wij ons echter teleurgesteld. Een *Duitscher*, met vrouw en kinderen naar de nieuwe wereld gegaan, ten einde met het kleine kapitaaltje, dat hij bezat, een ontgonnen landbouwersbedrijf te huren, komt in aanraking met eenen *Amerikaan*, die hem juist iets zoo als hij verlangde in koop aanbood. De arglooze *Duitscher* wordt het eens, koopt en betaalt, ontvangt eene koopacte in behoorlijken vorm, gaat het goed bebouwen en bewonen, en eerst nadat hij alles had in orde gebragt en zich sedert geruimen tijd op zijne hoeve regt gelukkig gevoelde, komt de ware eigenaar, toevallig, ten einde het met eenen kooper te bezien, en bewijst den *Duitscher*, dat hij bedrogen en zijn eigendomsbewijs valsch is. Dit is nu wel eene grove bedriegerij, waarvan eene omzigtige niet ligt het slagtoffer zal zijn; maar dit is ook het *eenige*, waardoor men verneemt, »aan welke bedriegerijen men is blootgesteld bij het koopen van land."

De lotgevallen van den banneling, die voorkomt als een geletterde, wegens staatkundige misdrijven uit zekeren Duitschen Staat verbannen, loopen slechts als een dunne draad door de tafereelen, in welke men met verschillende menschen in aanraking gebragt wordt. De meeste voorvallen loopen uit

op zekeren GRIFFITH, een Negerprediker, monster van allerlei gruwelen, wiens duivelsche boosheid de Schrijver met zeker welbehagen schijnt te willen schilderen. Trouwens, het is een der hoofdkenmerken van het boek, dat het bij voorkeur (in overeenstemming met een' heerschende wansmaak) ijselijke tooneelen voor oogen stelt, met eene uitvoerigheid, met eene naaktheid, die walging en afkeer verwekt. Voor hen, die het gelezen hebben, zij het genoeg te noemen: het ombrengen van een' *abolition-man*; de strafoefening aan GRIFFITH door Kapitein MOOR en zijne medehelpers; de toebereidselen tot het verbranden van JULIA door de wilden. En indien men het laatste al verdedigt als noodig ter aanwijzing van de zeden en gewoonten der *Indianen*, dan vindt het eerste slechts eene halve verontschuldiging in den toeleg, om de handelingen der planters te schetsen; het ander is echter niets dan welbehagen in wreedheid. Zonderling steekt bij dat gruwelijke af een ander welgevallen van den Schrijver: er ligt eene tint over van wulpschheid, die wel geene eigenlijke zedelooze *scènes* schept, maar toch de verbeelding ontvlamt, en bij de lezing een blos jaagt over het vrouwelijke gelaat; te gevaarlijker, naarmate het meer omsluijerd is: waarlijk, KAMPHUIZEN zeide teregt, dat men niet behoeft te zaaijen hetgeen van zelf wast. Kieschheid verbiedt ons het treden in bijzonderheden: voor het oog is het reeds een onkuisch denkbeeld, tot het onderwerp van een der titelvignetten te kiezen — ofschoon zeer misteekend en het gelaat van GRIFFITH veel te blomzoet voorstellende — eene poging tot verleiding eener gehuwde vrouw. Van deze zijde raden wij voorzigtigheid met dit boek, dat men op den titel af eene geschikte lektuur ook voor jonge lieden zou rekenen.

Doch wij weken van de hoofdzaak af. Die is het schetsen van den zedelijken en maatschappelijken toestand der *Noord-Amerikanen* in de Vereenigde Staten. Het zijn echter slechts *schetsen*, geene afgewerkte schilderijen, en men heeft geen regt, meer van den Schrijver te vergen, dan hij zegt te zullen geven, en over onvolledigheid te klagen. Eene groote plaats wordt ingenomen door de politiek: de daarin verdedigde grondstellingen laten wij voor het tegenwoordige onbeoordeeld; ook de bemoeijing van kruijers en kroeghouders met de aangelegenheden van het staatsbestuur. Zeker is het, dat, indien men waarlijk beoogde het ontwikkelen van dien *public spirit*, die belang stelt in den gang der openbare zaken zonder

lastige en dwaze bemoeizucht, men de politieke tinnegieterij niet had moeten overdrijven. Deze neemt eene groote plaats in; *speechs* en gesprekken in *meetings*, waarbij dan natuurlijk de gouden vrijheid der *Amerikanen*, tegenover het onderdrukte, uitgemergelde, in boeijen geklonkene *Duitschland*(!) in levendige kleuren uitkomt. Intusschen worden ook de gebreken der overzeesche Republiek niet verbloemd; ze komen hier en daar zelfs uit met bijzondere scherpheid, gelijk, onder anderen, waar de Schrijver een niet zeer behagelijk tafereel ophangt van de rondreizende predikers en methodistische opschuddingen, die hier en daar aan het *Nijkerk* der vorige eeuw doen denken. Ook de planters staan, als gezegd is, bij lang in geen voordeelig licht: en daaraan, gelijk aan de regt levendig geschilderde *osages* der preiriën van het westen, mag wel veel waars zijn. Onder de fraaiste beschrijvingen stellen wij die van het om 't snelst varen van twee stoombooten, dat met het verongelukken der eene eindigde; die van het Negerdorp, en die van den togt door en het kamperen in de prairiën van den Luitenant KOSKRUS. De laatste deed ons hier en daar aan de teekeningen van WASHINGTON-IRVING denken. Als men deze inderdaad fraaije plaatsen leest, betreurt men het vervelende van zoo vele politische wijsheidskramerij, hoewel die dan geheel in den geest van land en volk mogen wezen.

Zooveel zij genoeg van het werk; nu over de vertaling. Het moeit ons, te moeten zeggen, dat de Heer PICARD zich voor deze taak op verre na niet berekend heeft betoond, en een gebrek aan genoegzame kennis aan den dag legt van de taal, *uit* en *in* welke hij overbrengt. Rec. zou ongaarne den schijn hebben van zulks zonder bewijs en als uit de hoogte te zeggen. Het kan ook buitendien zijn nut hebben. Bij den zeer nadeeligen invloed, dien het slordig vertalen, vooral uit het Hoogduitsch, uitoefent en nog verder dreigt uit te oefenen op onze taal en onzen stijl, is het niet ongepast, nu en dan het publiek, de vertalers en de uitgevers daarop opmerkzaam te maken.

D. I, bladz. 49 en eld. lezen wij van de »eerbare waardin, waarmede bedoeld wordt de eigenares van een fatsoenlijk kosthuis (*baardinghause*). Ieder, die weet, welke beteekenis in onze taal doorgaans aan het woord *waardin* gehecht wordt, zal met ons deze benaming hier ter plaatse voor zeer onvoegzaam houden. En *eerbaar* is hier ook een zeer ongepast pre-

dikaat; want de kuischeid dezer vrouw komt hier in geene de minste aanmerking. Het eenigzins verouderde *eerzaam* zou de bedoeling beter hebben uitgedrukt, en *kupsch* ware wel een ander woord, dan zeker in het oorspronkelijke staat, maar zou, onzes inziens, de meening ten minste veel beter dan *eerbaar* aanduiden.

D. I, bladz. 158, lezen wij van het »ten uitvoer brengen van een *pijnlijk* voornemen." Men kan wel het voornemen hebben tot het uitvoeren van eene pijnlijke daad, dat is eene, die ons moeite en opoffering kost; maar het voornemen zelf kan moeijelijk pijnlijk heeten. Hier is het een voornemen van den deelgenoot eener afschuwelijke daad, om die aan het geregt te openbaren. Dit is zeker pijnlijk, maar de uitdrukking onjuist. Of heeft de overzetter misschien geschreven *prijselijk*?

D. I, bladz. 243: »Echter scheenen de andere boot vooruit te zullen komen, want het midden van dezelve was schier met de *kiel* van die, waarop de banneling zich bevond, gelijk." De vertaler schijnt niet te weten, wat de kiel van een schip is; anders zou hij zulken onzin niet hebben geschreven. Kennelijk wordt de *steven* bedoeld.

D. II, bladz. 8, heet de eene officier de *ambtgenoot* van den ander. Militairen gebruiken in onze taal dit woord nooit van elkander; zij spreken van hunnen kameraad, of, in hoogeren rang, van krijgs- of wapenbroeder.

D. II, bladz. 13: »terwijl ik met mijne blikken *den* vader volgde." Het gebruik van het lidwoord is aldaar zeer goed Hoogduitsch, maar slecht Nederlandsch. Bij beter kennis onzer taal hadde de overzetter geschreven: *mijnen* vader. Deze letterlijke vertaling treft men in vele boeken aan.

D. II, bladz. 16, is de zin volkomen onverstaanbaar geworden (bovenaan) door het uitlaten der aanduiding van de *Openbaring van* JOHANNES.

D. II, bladz. 20: »De Heer (zegt een reizende Milleriaansche prediker) zal dan zijne goede schapen bijeen vergaderen en ze op eene der vaste sterren, *Jerusalem* genaamd, brengen, terwijl hij *de sterkste* op de andere, *Sodoma* genoemd, slingert." De verkeerde vertaling heeft hier weder onzin voortgebragt. Indien er in het Hoogd. staat *die stärkesten*, had de vertaler moeten schrijven: *de meesten*.

D. II, bladz. 71, beveelt de echtgenoot zijne vrouw, ten bewijze van hare onschuld, den prediker, die het op

hare eer had toegelegd, en die haar bezoeken zou, te ontvangen, terwijl de man op de wacht zou staan, ten einde den verleider (zoo staat er bladz. 66) in zijne eigene strikken te vangen. De kapitein zegt: »Bedenk dat mijn en uw *vrede* (een kwalijk gekozen woord voor *geluk* of *rust*) daarvan afhangt, hoe gij uwe rol speelt. — Geene zwakheid. Wees *vrouw*.... En ik zal uw liefhebbende echtgenoot blijven." Het woord *vrouw*, dat in het algemeen de kunne aanduidt, heeft hier geenen genoegzamen nadruk. De vertaler hadde meer denkbeeld van taal en stijl aan den dag gelegd, als hij geschreven had: *gehuwde vrouw* of *echtgenoot*. Men gevoelt dan, dat de man zeggen wil, gedraag u zoo, als men van eene gehuwde vrouw, die hare pligten kent, verwacht.

D. II, bladz. 86: »De Neger toonde eene strik, dien hij had gelegd, opdat hij daardoor *ledig werd*. Wat beteekent dit? Om zich daardoor bezig te houden? Denkelijk; want de spreekwijze *ledig worden*, van eenen slaaf gebezigd, duidt het verkrijgen van zijne vrijheid aan; maar deze zegswijze is in het Hoogd. verouderd, en komt ook minder in den zamenhang te pas.

D. II, bladz. 99: »De Indiaan was te edel, [om] iemand, die met den dood worstelde, te verslaan." De vertaling zal wederom letterlijk zijn; maar het woord *edelmoedig* of *grootmoedig* ware veel beter.

D. II, bladz. 106: »WASHINGTON, IRVING en COOPER. Die comma is immers eene drukfout? Ware het niet zoo, dan zou men moeten denken, dat de vertaler hier de namen van drie Schrijvers heeft gemeend voor zich te hebben, hetwelk wij naauwelijks mogen onderstellen.

D. II, bladz. 134: »Nog eens nam hij de krachten zijns diers in aanspraak." Een grove *Germanismus*. Nederlandsch ware: *Nog eens zette hij zijn paard aan*.

D. II, bladz. 186 en eld. lezen wij van eenen buffel op de jagt in het *blad* te treffen. De vertaler behoorde te weten, dat *das Blatt* niet het (schouder) blad, maar het voorhoofd van dieren beteekent. Dit geeft een' goeden zin aan 't geen nu onverstaanbaar *is*.

Van gebrek aan taalkennis geeft o. a. *reusachte* boomen (D. II, bladz. 189) en *zweerde* voor *zwoer* (als bladz. 163) bewijs.

Wij hebben eenige vertaalfouten aangewezen, niet om te vitten op kleinigheden (want in eene zuivere taal lette men

ook op hetgeen kleinigheden schijnen) maar omdat Rec. bijna geen uit het Hoogduitsch vertaald boek in handen krijgt, of het dringt fouten in onze schoone moedertaal, die haar schromelijk helpen verminderen, en door eene zoo algemeene lektuur als vertaalde Romans niet zonder gevaar voor hare zuiverheid kunnen voortgeplant worden. Indien de overzetter dus deelt in prijsstelling op onze spraak, zal hij zich door onze aanmerkingen niet gekrenkt kunnen gevoelen.

De Huisvriend. Gemengde lectuur voor burgers in stad en land, verzameld door J. J. A. GOEVERNEUR. 1847. *Te Groningen, bij* C. M. van Bolhuis Hoitsema. *In gr. 8vo. f 4-:*

De *Huisvriend*, die om de veertien dagen zich met zijn blad bij burgers in stad en land aanmeldt, voegt op het einde van het jaar zijnen schat tot een fiksch boekdeel te zamen en zendt het ons toe, opdat wij het een woordje van aanbeveling medegeven, dat, zoo het deh aangeboden voorraad misschien minder aan den man helpt, voor dien van een volgend jaar van eenig nut kan zijn. En daarom haasten wij ons van heeler harte te betuigen, dat de *Huisvriend* ons zeer welkom was, dat hij aan zijn doel blijft beantwoorden, en dat den Heere GOEVERNEUR in vollen nadruk de eere toekomt van zijne moeijelijke taak met den gelukkigsten uitslag te volbrengen. Wie eene onderhoudende, afwisselende, nuttige en aangename lectuur verlangt, in eenen goeden geest geschreven, nu eens ernstig, dan vrolijk, doorgaans in behagelijken stijl, die schaffe zich den *Huisvriend* aan. Boven vele tijdschriften en albums van dien aard verdient hij de voorkeur, om den goeden geest, die in het geheele plan en de uitvoering doorstraalt. De inhoud is verdeeld in schetsen, verhalen, volksoverleveringen enz., in bijdragen tot natuur-, landen- en volken-kennis, in stukjes ons maatschappelijk, burgerlijk en huiselijk leven betreffende, in kleinere stukjes van gemengden inhoud, in gedichten en rijmen. In ieder van deze rubrieken zal men veel aantreffen, wat men met groot genoegen, dikwijls met aandoening, niet zelden tot wezentlijk nut lezen zal. De stukken mogen van ondersheidene waarde zijn, over het geheel zal men de keuze moeten goedkeuren, en het zegt niet weinig, op den duur deze lof

te blijven verdienen. Moge dan de *Huisvriend* bij velen in stad en land met vriendelijkheid worden ontvangen, en daardoor beloond worden voor de moeite, die hij zich getroost! Ons blijft zijne komst eene welkome verschijning, en wij geven hem gaarne eene goede getuigenis op zijne reize mede. Hij blijve ons nog lange bezoeken!

Jane Bouverie, of voor- en tegenspoed; door CATHARINE SINCLAIR, *Schrijfster van Olivia en Mathilda. Te Haarlem, bij* A. C. Kruseman. *In gr.* 8*vo.* 282 *bl. f* 2 - 90.

Even als de beide op den titel aangehaalde, vroeger door den Eerw. ADAMA VAN SCHELTEMA in onze taal overgebragte schriften van dezelfde begaafde Engelsche vrouw, is ook dit een godsdienstig-zedelijk verhaal voor vrouwen, waarin hare pligten in onderscheidene levensbetrekkingen worden aanschouwelijk gemaakt. Wel is daaronder het een en ander dat eene meer bepaalde betrekking heeft op *Engeland* en de *Engelschen;* maar zeer veel ook, dat van algemeene toepassing en overal geldende levenswijsheid is en het leven regelt »in voor- en tegenspoed." De godsdienstige geest van CATHARINA SINCLAIR is uit hare andere schriften genoegzaam bekend: wij twijfelen niet, of dit zal ook aan dit boek vele lezeressen hebben verworven; waarom wij vermeenen met deze algemeene aankondiging en aanprijzing van dit goed vertaalde en zindelijk uitgevoerde boek te kunnen voldoen. Er is veel meer voedsel in voor geest en hart, dan in de meest verdichte geschiedenissen, die de verbeelding ontvlammen en prikkelen, maar even arm zijn aan zedelijk en godsdienstig nut, als de geschiedenis van *Jane Bouverie* er rijk aan is.

Coquetterie. Door HENRIETTE MARIA L.... *Te 's Gravenhage, bij* K. Fuhri. *In kl.* 8*vo.* 300 *bl. f* 1 - 80.

Hebben wij aan eenige rijkbegaafde vrouwelijke landgenooten het bezit te danken van onderscheidene werken van smaak, ook dit getuigt van den goeden uitslag, waarmede eene vrouw in dit vak de pen kan behandelen. Het stokpaardje, zou STERNE gezegd hebben, der vrouwelijke Schrijfsters is dikwijls de voorstelling van het mannelijke geslacht in deszelfs trouweloosheid

jegens de schoone sekse, in deszelfs onstandvastigheid en wispelturigheid. Reeds daarom verdient het opmerking, dat deze Schrijfster juist het tegenovergestelde, namelijk de vrouwelijke *coquetterie*, (wij hebben er geen eigenaardig woord voor en kunnen 't ook wel ontberen) tot het onderwerp van hare behandeling gekozen heeft. Zij schildert de *coquetterie*, zoo als zij zich openbaart in de jonge en schoone EMELIE, die aan achtingwaardige mannen en jongelingen aanvankelijk de hoop geeft van door haar bemind te worden, en deze daardoor beweegt om zich opentlijk te verklaren, maar hen dan met schampere en stekelachtige woorden afwijst en, door te pronken met hunne mislukte liefdeverklaring, hen aan de bespotting van hare bekenden prijs geeft. De eenige jonge man, dien zij gaarne tot echtgenoot zou gehad hebben, wordt gewaarschuwd tegen hare valschheid door eenen vriend, dien zij bedrogen had, en trekt zich nog bij tijds terug. Uit spijt huwt zij een' man, die veel ouder is dan zij, en die haar, in plaats van den verlorene geliefde, niets ander ter vergoeding verschaft, dan grooten rijkdom en een' schitterenden rang. Voor eene vrouw, die niet veel gevoel en, niettegenstaande hare uitwendige beschaving, niet veel kieschheid bezit, die zich in het bezit van hare kleinooden, kostbare kleeding en prachtige levenswijze en door de hulde, haar toegebragt door een om haar henen fladderend heir van aanbidders, gemakkelijk kan troosten over hare teleurstelling, komt zij er nog al redelijk af. Erger ging het met Mevrouw VAN HALLINGEN. Na een twintigjaring afzijn, nadat zij zelve reeds de geachte en beminde echtgenoot van een aanzienlijk man was en moeder van beminnelijke en deugdzame kinderen, keert haar eerste, door haar trouweloos behandelde minnaar, de Overste VAN MARSCH, uit *Oostindië* terug, vestigt zich op een landgoed in de nabijheid der familie, en knoopt een vriendelijk verkeer aan met zijne vroegere beminde en haar gezin. Die vriendschap evenwel was slechts schijnbaar, en had geen ander doel, dan zich op Mevrouw VAN HALLINGEN boosaardiglijk te wreken wegens de teleurstelling, die zij hem had doen ondervinden. Nadat hij door zijne valsche vriendschapsbetuigingen haar vertrouwen in die mate gewonnen had, dat hij haar zelfs eene schriftelijke bekentenis in eenen brief had weten te ontlokken, dat zij niet haren onbeduidenden doch goedhartigen echtgenoot beminde, maar altijd één door haar, om welke reden dan ook, bedrogen minnaar had blijven liefhebben, eischt hij van haar, hem hare meestgeliefde dochter JULIA tot vrouw te geven, met bedreiging dat, indien hij in zijn aanzoek niet slaagt, hij aan haren echtgenoot en kinderen, ja aan de geheele wereld, haar valsch bestaan zal openbaren. Mevrouw VAN HALLINGEN, door de vrees gedrongen, haalt JULIA over, om, ofschoon met tegenzin, de hand van VAN MARSCH aan te nemen. JULIA, wier zwakke gezondheid door den dwang tot deze gehate verbindtenis reeds op het hevigste geschokt

was, sterft op den dag zelf van haar huwelijk. De moeder aan zich zelve toegt den dood wijtende van haar geliefd kind, kwijnt nog eenige jaren, die verbitterd worden door het gevoel, dat zij, indien al niet geheel en al de liefde dan toch de achting van de haren verloren heeft.

Vraagt men, of er niets op het werk aan te merken zij? Het zou geen menschelijk gewrocht moeten zijn, indien dit het geval niet ware. Maar in vele gedeelten van het verhaal legt de Schrijfster zeer veel oordeel en smaak aan den dag, tooncnde tevens niet misdeeld te zijn van menschenkennis. Zelfs het gestrengste oordeel moet erkennen, dat sommige huiselijke tooneelen door haar zeer naar waarheid geteekend, sommige betrekkingen, zoo als van de Gouvernante tot de familie fijn gevoeld, sommige karakters juist opgevat zijn, en op ieders belangstelling kunnen rekenen. De uitmuntende zedelijke strekking, en de godsdienstige geest, die in het werk heerscht, geven de Schrijfster aanspraak op welwillende aanmoediging. Aan nuttig en, volgens onzen smaak, aangenaam onderhoud zal het bij de lezing niet ontbreken.

De Propheet (*Profeet*). *Een historische Roman van* A. SCHOPPE, *geb.* WEISE. *III Deeltjes. Te Zaltbommel, bij* J. Crol. 1847. *In kl.* 8*vo.* 539 *bl. f* 1-80.

Het ontstaan van de dweepachtige sekte der *Mormons* in *Noord-Amerika* is door de bekwame Schrijfster, uit vroeger in onze taal overgebragte romans reeds als zoodanig bekend, tot het onderwerp van eenen historischen roman genomen. Wij gelooven, dat al wat van den oorsprong, de vroegere geschiedenis en het karakter van den stichter dezer sekte verhaald wordt louter romantische fictie is. Voor het overige is het verhaal onderhoudend, vooral ook door de voorstelling van natuurtooneelen, van het leven en karakter der *Sioux* en andere Amerikaansche wilden, en de zedelijke strekking is ten minste onschadelijk. Zoo bekleede dan ook dit werk eene plaats onder den voorraad ter lecture van den dag.

Heidelberg. Een Verhaal uit den dertigjarigen oorlog, door G. P. R. JAMES. *Naar het Engelsch. III deelen. Te Amsterdam, bij* P. N. van Kampen. 1847. *In gr.* 8*vo.* 797 *bl. f* 7-80.

Beauchamp. Een Roman van G. P. R. JAMES. *Hollandsch van* BRENDIUS. *II Deelen. Te Amsterdam, bij* D. H. Fikkert. 1847. *In gr.* 8*vo.* 761 *bl. f* 7-20.

Wij hebben goede redenen, om deze beide Romans van JAMES onder één hoofd aan te kondigen. Men verwondert zich dikwijls over de ongemeene vruchtbaarheid van de pen

dezes Schrijvers, en zeker is die groot en opmerkelijk. Intusschen, wij hebben hier eene proeve van de wijze, waarop hij daarbij te werk gaat en zich de taak gemakkelijk weet te maken. In zeer kort tijdsbestek zijn deze beide romans in *Engeland* verschenen, zoo ze zelfs niet gelijktijdig bij gedeelten in de maandwerken het licht zagen. Om zich daarbij niet te veel inspanning te vergen, heeft de Schrijver ze gemaakt tot variatiën van eenzelfde thema. De roman is in beide deze verhalen volmaakt dezelfde, en de Schrijver heeft dus van zijn verbeelding en vindingsgave niet veel moeite behoeven te vergen. Het is alsof hij heeft willen beproeven, hoe het ging, als men dezelfde zaak op twee onderscheidene tooneelen liet gebeuren. In den *Heidelberg* is de held een jong mensch, die in zijne zeer vroege jeugd door een huwelijk verbonden is met eene ondeugende vrouw, van wie hij een afkeer heeft; intusschen verlieft hij in *Heidelberg* op een jong lief meisje, dat hij uit een groot gevaar redt. BEAUCHAMP is iemand, die in zijne jeugd door boosaardige list verstrikt is in eene zoogenaamde echtverbindtenis met een wijf, waarvan hij een afkeer had; intusschen verlieft hij later op een meisje, dat hij uit een gevaar redt. Beide de helden hebben door reizen hunne eerste echtgenooten zoeken te ontvlugten. Beide strijden tegen trouwe liefde, totdat zij, de een door de ontrouw, de ander door den dood, van hunne opgedrongene wederhelten verlost meenen te zijn. In beide gevallen is dat mis, en raken de heeren eerst vrij door de gruwelijke misdaden der beide vrouwen, waarvan de eene eenen lastigen minnaar en zichzelve door vergif ombrengt, de andere haren wezentlijken minnaar den hals afsnijdt en zichzelve uit een venster naar beneden stort en aldus sterft. Men ziet, de grondtoon van beide verhalen is vrij gelijkluidend. Het spreekt van zelf, dat in de uitwerking van dit thema groot verschil bestaat. De tooneelen, waarop wij verplaatst worden, geven natuurlijk reeds eene groote verscheidenheid; en terwijl *Heidelberg* geheel een historische roman is, behoort *Beauchamp* tot het genre der gewone huiselijke romans.

Vraagt men nu, aan welken van beiden wij de voorkeur meenen te moeten toekennen, dan moeten wij zeggen, dat in beide deze stukken, gelijk dat bij de werken van JAMES doorgaans het geval is, veel goeds wordt aangetroffen. Rec. las toevallig *Heidelberg* het eerst, en in vele opzigten boezemde hem dit verhaal levendig belang in. De geschiedkundige partijen, de tooneelen uit den dertigjarigen oorlog, vooral die, waarin de Keurvorst en zijn hof voorkomen, zijn gelukkig gekozen; fraai beschreven is ook het tooneel, waar de held en heldin op den onstuimigen stroom met levensgevaar rondobberen. Maar overigens is het romantische gedeelte niet het gelukkigste. Het voorgaande huwelijk van dezen held

en alles wat daarop betrekking heeft, staat te veel op zichzelve en gaat te zeer buiten het overige om, dan dat het eenige de minste belangstelling zou opwekken. In dat opzigt is *Beauchamp* beter zamengesteld; daar is het geheel meer tot één verwerkt, en boezemt de Roman als zoodanig dus ook meer belang in. Daar tegenover staan weder eene breedsprakigheid en een quasi-luimige schrijftrant, waartoe, onzes inziens, JAMES den regten aanleg niet bezit. Wij voor ons lazen *Heidelberg* met meer genoegen, bij al het gebrekkige van de fabel. Wie enkel om deze leest, zal aan *Beauchamp* waarschijnlijk de voorkeur geven. Beide behooren niet tot de uitstekendsten van JAMES, en de aangewezen gelijkheid toont eene armoede van vinding, die zeker grootendeels aan uitputting moet worden geweten.

Diana Locksley. Vrij gevolgd naar het Engelsch van CHARLTON CAREW, *door* C. M. KENSING. *Te Amsterdam, bij* P. Kraay, Jr. 1847. *In gr.* 8*vo.* 331 *bl.* *f* 3-20.

Deze Roman behelst de geschiedenis van twee zwaarbeproefde echtgenooten. LOCKSLEY ligt onder de verdenking van eene vreeselijke misdaad, en moet, bij zijne vlugt, zijne echtgenoote en kind in eenen hulpeloozen toestand achterlaten. Beiden zijn gedurende hunne langdurige scheiding aan rampen, gevaren en ontberingen van allerlei aard blootgesteld. Eindelijk komt de onschuld van LOCKSLEY aan het licht. De echtgenooten worden wederom vereenigd, en het aangedaan onregt en doorgestaan lijden wordt hun rijkelijk vergoed door zoodanig eene wending van hun lot, welke hun alles schonk, wat hun geluk kon volmaken. Dit verhaal is, wel is waar, verdicht, maar de gebeurtenissen zijn zoo levendig voorgesteld, de gedragingen en karakters der hier voorkomende en handelende personen zoo levendig geschilderd, dat men moet toestemmen, dat de gevolgen van goed en kwaad voor de wijziging van 's menschen lot in het wezentlijke leven niet anders zijn, dan zij hier beschreven worden. De Vertaler heeft gemeend den Schrijver niet op den voet te moeten volgen, maar zich eenige vrijheid te mogen veroorloven. Het oorspronkelijke is ons onbekend; dus kunnen wij niet beoordeelen, of de vertaling daardoor het oorspronkelijke overtreft; maar, zoo als het werk nu in onze taal overgebragt is, heeft het eene goede zedelijke strekking, houdt het verlangen om den afloop te weten tot het einde toe levendig, en verschaft alzoo zeer zeker den lezer, wien het niet aan een' gezonden smaak ontbreekt, een aangenaam en nuttig onderhoud.

BOEKBESCHOUWING.

Het Leven van JOHANNES CALVIJN, *den grooten Hervormer; door Dr.* P. HENRY. *Uit het Hoogduitsch vertaald en met Aanteekeningen vermeerderd. Ten deele bewerkt door wijlen* P. J. L. HUËT, *in leven Theol. Dr. en Predikant bij de Waalsche Gemeente te Amsterdam. II Deelen. Te Rotterdam, bij* van der Meer en Verbruggen. 1847. *In gr.* 8*vo. XXX*, 391 *en X*, 435 *bl. f* 7-20.

Sedert men in de laatste jaren begonnen is, de Kerkelijke Geschiedenis in het algemeen, en vooral die der Hervorming in het bijzonder, meer te beoefenen, dan vroeger plagt te geschieden, is ook de loffelijke zucht ontwaakt, om het leven der meest beroemde Hervormers met naauwkeurigheid te beschrijven en hen in hunne lotgevallen en werkzaamheden volledig te doen kennen. Daarbij is echter aan den laatsten hunner, den edelen CALVIJN, minder regt gedaan, dan aan de overigen, die hem zijn voorgegaan, hetzij dat zijne persoonlijkheid voor de meesten minder aantrekkelijks bezat, hetzij dat de bronnen, waaruit hij gekend moet worden, minder algemeen openstonden, hetzij dat eenige andere oorzaak de aandacht van hem afleidde. Het bleef aan eene met zorg bewerkte levensbeschrijving van den grooten man ontbreken. Dit was te meer te bejammeren, daar velen zich van zijn karakter en zijne verdiensten eene onjuiste of gebrekkige voorstelling vormen, en sommige bijzonderheden, waaruit beschuldiging tegen hem ontleend wordt, nader onderzoek en toelichting behoeven. Aan die behoefte heeft Dr. P. HENRY, Predikant bij de Fransche kerk te *Berlijn*, voldaan op eene wijze, die aller goedkeuring in hooge mate wegdroeg. Hij zelf beschrijft ons in de Voorrede, voor dit werk geplaatst, wat er hem toe gebragt heeft, om dat gewigtig werk te ondernemen, en hoe

hij geene moeiten heeft ontzien, om het gelukkig ten einde te brengen. Ten tijde van het laatstgevierde Hervormingsfeest van *Genève*, 12 Aug. 1835, had hij daarvan het *eerste* Deel voltooid, en kon daarop van tijd tot tijd, zooveel zijne ambtsbezigheden het toelieten, een *tweede* en *derde* Deel laten volgen, zoodat in 1844 het gansche werk bij F. PERTHES te *Hamburg* verschenen was. Later echter vond hij aanleiding tot de populaire omwerking van zijne uitvoerige en van geleerde apparaat rijk voorziene monographie voor het grooter publiek. Aanleiding gaven hem daartoe twee geschriften, in *Frankrijk* en *Zwitserland* uitgegeven, die de partijdige strekking hadden, om het oordeel der menigte over CALVIJN te misleiden, zijne verdiensten te verkleinen en zijnen naam te schandvlekken. Vooral wekte het boosaardig geschrift van AUDIN (*Histoire de la vie, des ouvrages et des doctrines de* CALVIN, *Paris* 1841) zijne verontwaardiging op, daar het den lezer tot geen ander resultaat brengt, dan dat CALVIJN een booswicht van de eerste soort geweest is, en de geslepenste bedrieger, dien de wereld ooit gezien heeft. Tegenover hem wilde hij nu *een getuige der waarheid* zijn, en daardoor tevens den schadelijken invloed van dat wijd en zijd verspreide lasterschrift te keer gaan. Hieraan is het toe te schrijven, dat deze verkorte levensbeschrijving eene historisch-apologetische rigting ontvangen heeft.

De Heer HUËT, door den loop zijner studiën met CALVIJN gemeenzaam bekend geworden, had eerst het plan gevormd, om naar het oorspronkelijke werk van HENRY eene levensbeschrijving van den Hervormer voor ons publiek te bewerken, maar besloot later, de door HENRY zelven bewerkte verkorting met eenige wijzigingen uit te geven en bij de uitgave met eenige aanteekeningen te verrijken. Hij was daarmede echter naauwelijks een eind wegs gevorderd, toen hij stierf. Een ongenoemde heeft daarop de pen, door hem nedergelegd, opgevat, en zijnen arbeid voortgezet en voltooid, maar zich meer aan het oorspronkelijke gehouden, dan welligt HUËT gedaan zou hebben. Aan zijnen ijver hebben wij nu deze uitgave in twee Deelen, met por-

tret en fac-similé van CALVIJN versierd, te danken. En gelijk hem daarvoor lof en goedkeuring toekomt, zoo doet de uitgave ook de pers van de Heeren VAN DER MEER en VERBRUGGEN eere aan.

Men verwacht van ons meer eene aankondiging van dit belangrijk werk, dan wel eene wetenschappelijke beoordeeling. Wij zouden ons daartoe niet dan na langdurige studie bekwaam achten, en vergenoegen ons daarom met de verzekering, dat wij het met groote belangstelling ontvangen en gelezen hebben en in veler handen wenschen. De levensbeschrijving van CALVIJN, hier gegeven, is zoo naauwkeurig, uitvoerig, volledig en grondig bewerkt, als men wenschen kan. Van zijne geboorte af tot aan zijn uiteinde toe worden zijne levensbijzonderheden in aaneengeschakelde volgorde medegedeeld. Op de verschillende punten, waar hij vroeger en later is aangevallen, wordt hij geschiedkundig verdedigd. Zonder dat zijne gebreken worden ontveinsd, vinden wij hier zijne vorming, zijne onvermoeide werkzaamheid, zijnen heiligen en standvastigen ijver, den zegen, dien hij verspreidde, en den roem, dien hij inoogstte, in helder daglicht geplaatst. Blijkbaar is HENRY's hooge ingenomenheid met den Hervormer; maar, zooveel wij zien kunnen, heeft zij hem nergens verleid tot het verminken of verdraaijen der geschiedkundige waarheid. Juist omdat hij de geschiedenis heeft laten spreken, heeft zijn arbeid zoo groote waarde in ons oog. Vooral verdient, onder meer, het hoofdstuk, waarin over den dood van SERVET gehandeld wordt (D. II, bl. 155—209), onze opmerkzaamheid. De man, die doorgaans wegens zijne vrijzinnigheid geroemd en als het slagtoffer van CALVIJN's onverdraagzamen ijver diep beklaagd wordt, treedt ons hier in al zijne ligtzinnigheid en veranderlijkheid voor oogen, en het blijkt, dat CALVIJN niets verzuimd heeft, om hem terug te brengen op den goeden weg en tot het herroepen zijner lasteringen te bewegen, ja dat hij zich te zijnen aanzien veel toegevender, veel zachter heeft betoond, dan de geest des tijds wel medebragt. Indien wij ons echter eene algemeene aanmerking mogen veroorloven, het zou deze zijn, dat HENRY,

onzes inziens, te hoog ingenomen is met CALVIJN's dogmatische begrippen en te onbepaald de lofredenaar is van zijn leerstelsel. Wij kunnen het ons wel begrijpen, dat de beoefening van 's mans leven en geschriften hem daarvoor zekere verschoonlijke vooringenomenheid heeft ingeboezemd. Wij weten evenzeer, dat zijn leerstelsel, de vrucht van langdurig en diepzinnig nadenken, meermalen oppervlakkig beoordeeld is, en dat het gemakkelijker is, over sommige gedeelten van hetzelve den staf te breken, dan de deugden en gebreken van het consequent geheel onpartijdig aan te wijzen. Maar ongaarne zouden wij toch zijne *praedestinatieleer*, die daarbij ten grondslag ligt, *Bijbelsch* noemen, en wie hem daarin niet volgen, uitmonsteren als *zwakke hoofden* en *oppervlakkige denkers*, zoo als D. I, bl. 98 geschiedt. (Zie ook D. II, 135 enz.) Even gewaagd achten wij het, te zeggen, dat *zijne opvatting van het Avondmaal in de meer bepaaldelijk dusgenoemde Evangelische Kerk thans bijna overal ingang gevonden heeft*, en dat *millioenen van Christenen aan hem de ware kennis en het gepaste gebruik van dat sacrament hebben te danken gehad* (D. I, 179, II, 102). Hoe weinig gezind ook, om CALVIJN's verdiensten in eenig opzigt te verkleinen, meenen wij toch, dat de Dogmatiek, zal zij in waarheid Evangelisch heeten, van een gansch ander standpunt moet uitgaan, en dat er geene sprake zijn kan van geestelijke gemeenschap met het ligchaam en bloed van den verheerlijkten CHRISTUS in het Avondmaal.

De vertaling is met kennis van zaken en met zorg bewerkt. De ongenoemde bewerker had zijnen naam niet behoeven te verzwijgen. Ons zou het niet geërgerd hebben, zoo hij de vrijheid genomen had, om de aanteekeningen van HENRY, die meerendeels tot wederlegging van AUDIN's en anderer lasteringen dienen moeten, weg te laten. Zij hebben voor ons publiek slechts betrekkelijke waarde. Van de aanteekeningen, aan de vertaling toegevoegd, kunnen wij getuigen, dat zij doorgaans met gepastheid bijgebragt en altijd belangrijk van inhoud zijn. Toch hadden zij, wat ons betreft, achterwege kunnen blijven, ook omdat zij den omvang

van het reeds uitvoerig werk noodeloos hebben uitgebreid. De medegedeelde bijlagen daarentegen, waaronder een uittreksel uit de Voorrede van CALVIJN's *Institutio*, de 40 artikelen van Kerkediscipline, op de eerste Synode in *Frankrijk* vastgesteld, het doodvonnis van SERVET, en CALVIJN's laatste wilsbeschikking, zouden wij ongaarne gemist en liefst met meer andere vermeerderd hebben gezien.

Het gezegde moge genoegzaam zijn tot aanbeveling van een werk, dat misschien reeds in veler handen is, welks uitgave in onze taal eene bestaande behoefte vervult, en van welks verspreiding onder alle standen wij, onder hoogeren zegen, goede vrucht verwachten, vooral in onze dagen.

Ongeloof en Revolutie. Eene reeks van historische Voorlezingen. Door Mr. G. GROEN VAN PRINSTERER. *Te Leyden, bij* S. en J. Luchtmans. 1847. *In gr.* 8*vo. XIII*, 430 *bl. f* 4-20.

Er zijn geschriften, die niet alleen door hunnen belangrijken inhoud, door het verdienstelijke van hunne bewerking en gekuischtheid van stijl uitmunten, maar die ook tevens eene geheel eigendommelijke kleur bezitten, dewijl zij de uitdrukking van de bijzondere zienswijze van den Schrijver zijn, zoodat zij daardoor eene onpartijdige schatting en beoordeeling moeijelijk maken. Dit is nog meer het geval, als onverwachte en groote wereldgebeurtenissen, waarop die geschriften zinspeelden, en die zij schenen te voorspellen, hunne belangrijkheid nog verhoogen en het eenzijdige daarvan nog sterker doen uitkomen, waardoor zij eene partijdigheid verkrijgen, die het goede en voortreffelijke, daarin vervat, doel- en nutteloos kan maken, omdat veel van het daarin voorkomende strijdig is met eenig algemeen gevoelen, dat in den gegeven tijd zegepraalt.

Dit is geheel van toepassing op het werk van Mr. GROEN VAN PRINSTERER, *Ongeloof en Revolutie*, dat zoo op-

merkelijk van inhoud als voortreffelijk van vorm is, en tevens zoo veel bevat, dat velen als ongegrond en overdreven zal voorkomen, voornamelijk in eenen tijd, waarin revolutie bijna door geheel *Europa* de overwinning heeft behaald, zoodat daardoor de stem des behouds en de juiste opmerkingen, die in dat werk voorkomen, haren invloed en kracht schijnen te moeten verliezen. Het is daarom eene moeijelijke taak voor Ref., in de tegenwoordige spanning der staatkundige gebeurtenissen en begrippen, een juist en onpartijdig verslag van dusdanig werk te geven, op het voor den tijd gepaste, dat men er in aantreft, opmerkzaam te maken, en te gelijk het eigendommelijke van den Schrijver zóó te doen uitkomen, dat men daardoor niet worde weggesleept, of ook in eene stemming worde gebragt, om met het eenzijdige ook het goede en behartigingswaardige te verwerpen. Hij zal dus met eene gepaste vrijmoedigheid van zijn regt gebruik maken, om zijn gevoelen over de gewigtige onderwerpen, in deze historische Voorlezingen behandeld, open te leggen; de omstandigheden des tijds maken dit des te noodzakelijker. Hoe men over het werk van den Heer Mr. GROEN VAN PRINSTERER moge denken, niemand kan met eenig regt ontkennen, dat het thans een der belangrijkste verschijnselen in onze letterkunde uitmaakt, dat verdient door allen, die belang stellen in de staatkundige wetenschap en in de Geschiedenis, met onvooringenomenheid gelezen en overdacht te worden, al is men verre van in alles met den Schrijver eens te zijn. Wat is er, dat tegenwoordig meer de aandacht wekt, dan het verband van Ongeloof en Revolutie?

De godsdienstige en staatkundige gevoelens van Mr. GROEN VAN PRINSTERER zijn bekend, sedert zijn Ed. zijne beschouwingen *over Staats- en Volkenregt* uitgaf. Zij komen even duidelijk uit in zijne aanteekeningen op de *Archives de la maison d'Orange Nassau*, en voornamelijk in zijn *Handboek der Geschiedenis van het Vaderland*, waarvan deze historische Voorlezingen als de meerdere uitbreiding van de laatste gedeelten kunnen beschouwd worden. Zij zijn in 1845 en 46 in een' kleinen kring van

vrienden en personen, wier welwillendheid voor den spreker niet twijfelachtig was, voorgedragen.

Het doel dezer Voorlezingen, die, op enkele woorden na, onveranderd hier aan het publiek medegedeeld worden, is, een historisch betoog te leveren, dat er een natuurlijk en noodwendig verband is tusschen Ongeloof en Revolutie. Zonder alles voor Ongeloof aan te zien, wat de Schrijver daarvoor houdt, en met den naam van Revolutie te bestempelen alles, wat hij daarvoor aanziet, moet Ref. erkennen, dat dit hoofddoel meesterlijk in deze Voorlezingen is bereikt, en men over het algemeen met de slotsommen zich kan vereenigen, zonder alle grondstellingen des Schrijvers aan te nemen.

Men leze de Voorrede, om met den geest en de strekking des werks bekend te worden, en vooral wat er over de gebeurtenissen en werken gezegd wordt, die na de voordragt daarvan plaats hadden en uitkwamen, om nog meer van de belangrijkheid daarvan overtuigd te worden. Het oordeel over de gebeurtenissen van *Zwitserland*, over het bijeenroepen van den Landdag door den Koning van *Pruissen*, en over zijne aldaar gehoudene aanspraken, zal bij de meesten, even als bij Ref., met dat van den Schrijver verschillen; dat over werken als de *Geschiedenis der Omwenteling* door LOUIS BLANC en van DE LAMARTINE over *de Girondisten*, zal ieder, die met den gang der gebeurtenissen en de woeling der partijen in *Frankrijk* bekend is, moeten beamen. Deze geschriften, met die van MICHELET en QUINET, zijn ook voor Ref. de voorbereiders van de republikeinsche Revolutie in 1848 geweest, die het zegel op vele opmerkingen en waarschuwingen van Mr. GROEN VAN PRINSTERER drukken, en het verband van Ongeloof en Revolutiegeest in het helderst daglicht plaatsen, zonder daarom nog geheel tot de gevoelens van den Schrijver over te gaan, die, van streng regtzinnige en ultra-conservatieve grondbeginselen in het godsdienstige en staatkundige uitgaande, tot eene andere eeuw dan de onze schijnt te behooren, even als men in *Frankrijk* iemand van die gevoelens voor een zeldzaam overblijfsel de *l'ancien régime* zoude

aanzien. Als men zijnen tijd onpartijdig wil beoordeelen, moet men tot dien tijd behooren, en geene beginselen aankleven, die slechts door zeer weinigen beleden, en door den geest van het tegenwoordig geslacht als geheel verouderd en ongegrond worden aangemerkt. Men verliest anders een groot deel van den invloed, dien men zou gehad hebben, indien men met meer gematigdheid ware te werk gegaan, en het goede en heilzame, het noodzakelijke van de verandering der godsdienstige en staatkundige begrippen in den loop der tijden niet hadde voorbijgezien en bestreden, omdat zij met sommige geliefkoosde gevoelens niet zijn overeen te brengen. Als men met den onweerstaanbaren loop der beschaving en verlichting medegaat, kan men den stroom daarvan eenigzins rigten en leiden; maar voorzeker niet, als men tegen dien stroom wil oproeijen, en oevers bereiken, die hij sedert lang niet meer besproeit, omdat zijne bedding daar, door veranderden loop, reeds uitgedroogd is. De nadere beschouwing der Voorlezingen zal ons hiervan kunnen overtuigen.

Wij kunnen niet beter doen, dan het onderwerp en het bestek daarvan met de eigene woorden des Schrijvers opgeven: »Het gansche Revolutietijdperk met al zijne lotverwisselingen is *de vrucht der Revolutiebegrippen.* Het eerste gedeelte van zijn betoog zal *negatief* zijn. Hij wil namelijk bewijzen, dat geene der oorzaken, waaraan de Revolutie doorgaans toegeschreven wordt, zoodanige omwenteling te weeg heeft kunnen brengen. Die veelbesprokene oorzaken zijn overbekend. *Europa*, zegt men, was vóór het opkomen der nieuwe wijsbegeerte aan de schromelijkste wanbegrippen ten prooi; de staatsregelingen waren een zamenweefsel der meest zonderlinge herkomsten, onder wier bescherming het dikwerf aangematigd gezag eene plaag der volken was; verkeerdheden van allerlei aard deden uitzien en smachten naar volledige zuivering der maatschappij, zoodat het niet te verwonderen is, dat de ternederwerping van een onbruikbaar geworden gebouw, en het streven, om een beter in de plaats te stellen, met onheilen gepaard ging, die, hoe betreurenswaardig, toch de voorwaarde moesten

zijn eener wenschelijke herschepping in den Staat." In deze voorstellingen vindt hij »niet dan enkel grootspraak en overdrijving; zij worden gelogenstraft door opmerkzame beschouwing. Noch de *beginsels*, waarop de vroegere orde van zaken berustte, noch de *vormen*, waarin deze grondwaarheden zich ontwikkeld en beligchaamd hebben, noch de *misbruiken*, die allengskens met de staatsvormen in verband zijn geraakt, waren van zoodanigen aard, dat daaruit alleen een revolutionaire toestand, als die, waarvan wij ook de voortduring aanschouwen, zou hebben kunnen ontstaan." — Het stellige bewijs, waartoe hij daarna wenscht over te gaan, is tweederlei, naarmate het aan de theorie of aan de geschiedenis ontleend wordt. Eerst zal hij de leer zelve ten toon stellen, haar' oorsprong en vorming, om het beginsel van ontbinding en wanorde in de menigvuldigheid en tevens in de beperktheid der onvermijdelijke toepassingen te doen erkennen; ten blijke dat, al ware van de uitwerking niets bekend, men niettemin met logische noodwendigheid zou beweren, dat, bij de algemeenheid der revolutiebegrippen, zoodanige Revolutie, als waarin deze zich met getrouwheid afgespiegeld hebben, niet kon worden gekeerd. Na aldus de theorie *in abstracto* gewaardeerd te hebben, zal hij de Geschiedenis bij de hand nemen, en in de verschillende lotwisselingen der Staten de veelzins gewijzigde, maar in het wezen eenzelvige werking der revolutiebegrippen onder het oog brengen. — Gelijk eerst uit den boom de vrucht, zal daarna uit de vrucht de boom worden gekend. Dit veelomvattend en juist verdeeld plan is, met de Inleiding, in vijftien Voorlezingen behandeld; waarin 1°. de wetenschap tegenover het staatsregt der Revolutie wordt beschouwd, 2°. de antirevolutionaire beginsels ontwikkeld, 3°. de historische staatsvormen voorgesteld, 4°. de misbruiken overwogen, 5°. de verbastering van het staatsregt aangetoond; terwijl 6°., 7°. en 8°. de Hervorming en het Ongeloof tegen elkander worden overgesteld. Vervolgens wordt 9°. de Revolutieleer als in strijd met natuur en regt voorgedragen, in verschillende tijdperken, als 10°. dat van voorbereiding, 11°. dat van ont-

wikkeling (1789—1794) en 12°. van het Schrikbewind; en 13°. een overzigt van 1794—1845 wordt gegeven, waarna 14°. een veelbevattend Besluit volgt.

In de tweede Voorlezing geeft de Schrijver een overzigt van de getuigen of autoriteiten tot staving van zijne gevoelens. Hij wijst ons op den Bijbel, op de Historie, en op de politieke Schrijvers van vroegeren en lateren tijd. Volgens zijne wijze van zien, wordt door hem een gepast gebruik gemaakt van deze getuigenissen, ten aanzien van het gezag der Overheden en van de pligten der Vorsten. Het Staatsregt, dat op de H. Schrift gegrond is, behelst eene pligtmatige gehoorzaamheid en eenen pligtmatigen wederstand ten opzigte der overheden, als zij overeenkomstig of strijdig met Gods woord regeren, en waardoor, volgens zijn Ed., noch trotsche zelfvolmaking noch schromelijke losbandigheid in de maatschappij kan ontstaan. De revolutionaire theoriën zijn, even als tegen de Openbaring, tegen de Geschiedenis gerigt. Eene grondige studie der Historie doet deze theoriën in hare onhestaanbaarheid ten duidelijkste kennen. Schrijvers als MONTESQUIEU en GUIZOT worden als voorbeelden aangehaald, dat zij dit zelv', soms huns ondanks, moesten erkennen. De Staat rust op de ontwikkeling van een' geschiedkundigen grondslag, en geenszins op het willekeurig in werking brengen van instellingen, die alle historisch gezag missen. De Schrijver beroept zich verder op de politieke Schrijvers, wel te verstaan die het met hem eens zijn; op de schriften der Ouden, op PLATO, op ARISTOTELES en op CICERO. Voorzeker vindt men bij hen reeds al de beginselen der echte staatkunde ontvouwd: den eerbied voor de Goden en voor de wetten, ontzag en gehoorzaamheid voor de overheden, den heilzamen invloed eener gestrenge opvoeding; maar tevens ook eene waarachtige zucht voor burgerlijke en staatkundige vrijheid en een afschuw voor de dwingelandij, of zij zich onder de heerschappij van éénen of van een bandeloos volk vertoone. Revolutionair waren de Sophisten, onder anderen een PROTAGORAS, die beweerde, dat het onmogelijk was iets van de Goden te weten, dat de mensch zichzelven ten wet en voor iedereen

eigen inzigt de maatstaf is aller dingen. De invloed dezer schriften is soms oorzaak van overdrevene republikeinsche gevoelens geweest, maar was geenszins geschikt om revolutionaire beginselen aan te kweeken.

De nieuwe wijsgeeren bragten, met uitzondering misschien van DESCARTES (?) en van eenige Engelsche geleerden, wier staatsregt op de leest der Engelsche Deïsten geschoeid is, volstrekt geene hulde aan deze beginselen; noch BACO, noch HUIG DE GROOT, noch LEIBNITZ maakten zich hieraan schuldig. Men zou hier de publicisten PUFFENDORF en BARBEYRAC kunnen bijvoegen. Doch het hedendaagsche Liberalismus begint niet met LOCKE en MONTESQUIEU in de 18de eeuw; in de 16de kan men reeds Schrijvers als HOTTMAN, BODIN, en voornamelijk LA BÉOTIE aanhalen, die hevige republikeinsche gevoelens voorstonden, en overtuigd waren, even als onze godsdienstige voorvaderen, dat de Volken niet om de Vorsten, maar deze om de Volken bestaan; een gevoelen, dat wij evenmin voor revolutionair houden, als de Schrijvers, die wij hier opnoemden, zulks waren. Doch de zoogenoemde Fransche wijsgeerige school der 18de eeuw, de volgelingen van VOLTAIRE, en vooral ROUSSEAU en zijne bewonderaars, waren zulks evenzeer als de Grieksche Sophisten. BURKE en PITT waren daarentegen hevige bestrijders der revolutionaire begrippen, die zich in de Fransche omwenteling hadden verwezentlijkt, even als VON GENTZ, DE BONALD en LE MAITRE; LAMENNAIS was zulks vroeger ook, eer hij de *Paroles d'un Croyant* schreef. Maar Mr. GROEN VAN PRINSTERER bewondert hierin vooral VON HALLER, in zijne *Restauration der Staatswissenschaft;* eene bewondering, die Ref. niet met zijn Ed. deelt, terwijl hij de onpartijdigheid van zijn oordeel over BILDERDIJK hulde doet. Hoezeer wij de groote letterkundige en historische kennis van den Schrijver in dit overzigt moeten erkennen, is het, naar ons gevoelen, niet van eenzijdigheid vrij te pleiten. Alle schriften, waarin hij den weerklank zijner meeningen vindt, zijn voortreffelijk, en die, waarin zulks niet plaats vindt, worden over het hoofd gezien. Vele der ge-

tuigen, die de Schrijver hier het laatst oproept, zijn niet vrij van hartstogt en vooringenomenheid geweest.

In de drie volgende Voorlezingen worden de antirevolutionaire beginsels, de historische staatsvormen en derzelver misbruiken behandeld. Volgens hem, heeft het *wezen* van den Staat tot kenmerk de onafhankelijkheid van het souverein gezag; de *oorsprong* daarvan is geene menschelijke, maar is eene Goddelijke instelling; de ontwikkeling in de verscheidenheid zijner vormen is eene geschiedkundige; het is de natuurlijke uitbreiding van het patriarchaal gezag, ook in den vorm der magtigste rijken, door geweld van wapenen, uitgestrektheid van landbezit enz. ontstaan; echter hebben er zich ook naast deze Vorstendommen vereenigingen tot een republikeinsch beheer gevormd, waar de souvereiniteit aan de gemeente behoorde. Wat de perken van het hoog gezag aangaat, dit was in den kring van eigene bevoegdheid besloten en op de onschendbaarheid van verkregene vrijheden en regten gegrond.

Tegen dit historisch staatsregt zijn voornamelijk de vier volgende tegenwerpingen gemaakt: 1°. Uit overdreven eerbied voor betwistbare historische is de onvoorwaardelijke oppermagt der algemeene regtsbeginselen miskend. 2°. Aan den regel: geen *imperium in imperio*, te weinig gedachtig, is men in veelsoortige botsing en verwarring, onvereenigbaar met de eenparige en krachtvolle werking van het staatsgezag, geraakt. 3°. De Goddelijke oorsprong van het gezag is voorwendsel en steun van het Despotisme geweest. 4°. Het gedwongen verband tusschen Kerk en Staat heeft, door verwarring van ongelijksoortige begrippen, de schromelijkste nadeelen gehad. — Deze vier tegenwerpingen worden door den Schrijver opgelost; dat hij ze geheel heeft uit den weg geruimd, zou Ref. niet durven beweren, want zij zijn verre van geheel ongegrond te zijn. Zonder tot revolutionaire beginselen te vervallen, kan men, buiten het geschiedkundig bestanddeel der Staten, ook een redelijk aannemen, dat het eerste, als het in deszelfs ontwikkeling ontaardt, kan wijzigen, of, als het geheel onbruikbaar is geworden, kan afschaffen. Oude regten kunnen door

den tijd in misbruiken veranderen, die den geregelden loop der maatschappelijke betrekkingen stremmen. Bij den voortgang der beschaving worden andere staatsvormen vereischt; want alle instellingen verouderen en geraken eenmaal in tegenspraak met de behoeften des tijds. De historische staatsvormen sleepten voorzeker vele misbruiken met zich, hoe scherpzinnig en vernuftig de Schrijver die verbloeme. In de 18de eeuw waren nog vele oude instellingen der Middeleeuwen overgebleven; voorregten van Adel en Geestelijkheid bleven bestaan, geheel in tegenspraak met den geest des tijds. Het vorstelijk gezag was door eigene zedeloosheid en willekeur in de achting der Volken gedaald, en had gegronde redenen tot misnoegen gegeven. Het oude staatkundig gebouw in *Europa* was inwendig verzwakt; de krachtige stoot van den omwentelingsgeest moest het spoedig doen instorten.

In de vier of vijf volgende Voorlezingen ontwikkelt de Schrijver: 1°. Dat de verbastering van het Staatsregt aan de opkomst van het revolutiebeginsel is bevorderlijk geweest. 2°. Dat de Reformatie in geenerlei opzigt als oorzaak der Revolutie kan aangemerkt worden. 3°. Dat de revolutieleer de openbaarwording is van het ongeloof in systematischen vorm, en eindelijk 4°. Dat de omwenteling, in de hoofdtrekken van hare geschiedenis, het contrast van haar beginsel met natuur en regt vertoont. — Wij kunnen niet dan instemmen met de hoofdstellingen, die hier ontwikkeld worden, voornamelijk als men zich op het historisch standpunt van Mr. GROEN VAN PRINSTERER plaatst. Te loochenen is het niet, dat de staatkundige Schrijvers van de 18de eeuw dit standpunt meestal hebben verlaten, en een meer rationeel of ideaal standpunt hebben aangenomen, waardoor zij den Staat niet zoo zeer op eene geschiedkundige herkomst, als wel op een zoogenoemd staatkundig verdrag hebben gegrond, hetgeen door niemand sterker dan door ROUSSEAU in zijn *Contrat Social* gedaan is, die daardoor als 't ware de Apostel, en zijn boek het Evangelie der Revolutionairen geworden is. Met volle regt wordt de beschuldiging afgeweerd, alsof de Hervorming eene der

aanleidende oorzaken van de Revolutie zou geweest zijn. Het hoofddoel van het geheele belangrijke geschrift, dat wij beschouwen, is, dat het revolutionair beginsel voornamelijk uit het godsdienstig Ongeloof voortspruit en hoofdzakelijk daarop gevestigd is; dit wordt dan ook met de vereischte uitvoerigheid uit elkander gezet. De revolutionaire beginselen zijn voornamelijk in de 18de eeuw in *Frankrijk* ontwikkeld, nadat zich daar een bijna volslagen ongeloof aan alle godsdienstige leerstukken niet alleen, maar aan die zedelijke beginselen, zonder welke geen orde, rust en ware vrijheid in den Staat kunnen plaats hebben, geopenbaard had. Het ongeloof ging van de hoogere standen, den Adel, de Geestelijkheid en de letterkundige Schrijvers, uit. Met den naam van wijsgeeren zich ten onregte versierende, verspreidden zij door hunne schriften dit ongeloof en die revolutionaire beginselen onder de massa des volks, en de omwenteling brak uit, toen, met de oude misbruiken, de zwakheid en willekeur der regering, de bedorvenheid van het hof en de grooten, de verwarde toestand der geldmiddelen, de Fransche natie hiervoor rijp was geworden. — Dat de revolutieleer in hare logische en strenge toepassing strijdt tegen het beginsel van natuur en regt, kan door het bovengenoemde geschrift van ROUSSEAU voldingend bewezen worden. Maar eene andere vraag is het, of, bij de toenemende beschaving der 18de eeuw, de staatsvormen niet in vele opzigten in tegenspraak met de behoeften der volken gekomen waren, en of er geene groote hervormingen noodzakelijk waren geworden, om het beginsel der ware vrijheid meer te verwezentlijken en het gezag der wetten en instellingen in de plaats van dat van personen en standen te stellen. Deze zucht tot verbetering in het staatsgebouw is geen revolutionair beginsel; het is er zelfs volkomen mede in strijd, en wordt zelfs daardoor onmogelijk gemaakt; doch het is tevens eene waarheid, die door de Geschiedenis wordt gestaafd, dat hervormingen door de regeringen zoo lang worden tegengehouden, dat oude misbruiken en gebrekkige instellingen meestal niet anders dan door het geweld der omwentelingen kunnen omvergeworpen en vernietigd worden.

De laatste Voorlezingen, de geschiedkundige ontwikkeling der omwentelingen ten onderwerp hebbende, de voorbereiding, de noodzakelijke loop, dien de gebeurtenissen, door de revolutionaire beginselen voortgestuwd, moesten vertoonen, het Schrikbewind, dat, als een consequent gevolg, zich in al deszelfs ijselijkheid moest voordoen, zijn door den Schrijver met eene meesterhand voorgesteld en betoogd. Het is vooral in het jaar 1848, dat de lezing daarvan, door de verbazende gebeurtenissen, die eerst in *Frankrijk* en daarna bijna in geheel *Europa* plaats grepen, eene dubbele belangrijkheid verkrijgt; even als het overzigt van 1794—1845 en het Besluit, waarin zoo vele behartigingswaardige wenken omtrent den toestand der volken en regeringen voorkomen. Hoewel Ref. hier en daar weder van den Schrijver moest verschillen, hetgeen zijn bestek hem niet toelaat in bijzonderheden te ontwikkelen, is hij het met hem volkomen eens, dat het zuiver revolutionair beginsel op eene hersenschim, de zoogenaamde Souvereiniteit des Volks, gegrond is; dat deze Souvereiniteit nimmer werkelijk bestaan kan, maar alleen een dekmantel is, waaronder de volksleiders zich verschuilen, om, door middel van een' opgeruiden volkshoop, tot een doel te geraken, dat niets met de ware vrijheid gemeen heeft. Die vrijheid rust op orde; de orde alleen brengt welvaart in de maatschappij; de welvaart der meervermogende en burgerklassen kan de toenemende armoede der minderen lenigen en werk verschaffen aan zoo vele handen, die thans werkeloos zijn. De wetten en instellingen moeten met den graad van beschaving en de behoeften der natiën in verband staan; zij maken wel uitsluitend het geluk der volken niet uit, maar moeten tot regel voor het bestuur en tot waarborg tegen alle willekeur verstrekken. Zonder orde, gehoorzaamheid aan de wetten, en ondergeschiktheid aan regering en overheden, gaat het geluk van den Staat en de welvaart des volks, vooral van de mingegoeden en de arbeidende klassen, te gronde. Verwarring, gebrek en regeringloosheid, met eene daarop volgende dwingelandij, zijn de gevolgen van staatsberoeringen, die op een geheel revolutionair beginsel gegrond

zijn. Ref. was steeds een voorstander der gematigde en waarachtige vrijheid in het staatkundige, een vijand van willekeur en overheersching, en dus ook van het revolutionair beginsel. Zijne geschriften, die hij reeds in 1825 en 1830 uitgaf, namelijk zijne *Staatkundige Instellingen der Oudheid in derzelver toepassing op die der hedendaagsche Maatschappijen* en zijne *Méditations politiques* kunnen heden nog daarvan ten bewijze strekken; en hetgeen zij behelzen, is nog van eenig gewigt in dit oogenblik. Hij was getuige van den strijd tusschen het stelsel van terugwerking en dat van vooruitgang en ontwikkeling in staatkundige en maatschappelijke vrijheid; van de woelingen, geheime en openlijke werkingen van het revolutionair beginsel, dat na 1814 nimmer rustte; dat, meestal bedwongen, soms voorzigtig afgeleid, eindelijk onverwachts de overwinning behaald heeft, en tegenwoordig dreigt de wet in geheel *Europa* te zullen geven, indien niet allen, die het met de ware vrijheid, op orde gegrond, wèl meenen, de handen ineenslaan. De denkbeelden omtrent het Goddelijk regt der Vorsten, en het noodzakelijk verband van Kerk en Staat, mogen hunnen tijd gehad hebben; maar dat de maatschappij op godsdienst en zedelijkheid, op de eerbiediging van ieders regten moet gevestigd zijn, zal wel altijd een onloochenbaar beginsel blijven. Ref. eindigt zijn verslag met den wensch, dat in deze dagen het werk van Mr. GROEN VAN PRINSTERER vele lezers moge vinden, die het met den geest des onderscheids en met eene bedaarde onpartijdigheid overwegen.

J. A. BAKKER.

Bijdragen tot de Geschiedenis der Omwenteling van 1795 *tot* 1798. *Door Mr.* G. W. VREEDE, *Hoogleeraar te Utrecht. Te Amsterdam, bij* J. F. Schleijer. 1847. *In gr.* 8*vo. VIII*, 122 *bl. f* 1-25.

Holland en de Hollanders. Door E. M. ARNDT, *Hoogleeraar te Bonn. Te Leeuwarden, bij* G. T. N. Suringar. 1847. *In gr.* 8*vo. f* :-90.

Wij voegen deze beide werkjes te zamen, omdat zij betrekking hebben op geschriften, door Mr. G. GROEN VAN PRINSTERER uitgegeven, namelijk zijn *Ongeloof en Revolutie* en zijn *Handboek der Geschiedenis van het Vaderland*. Het eerste kan als eene soort van wederlegging en teregtwijzing worden aangezien van hetgeen in het eerste geschrift over de omwenteling van 1795 voorkomt, en over het oordeel, dat daarin over de mannen, die toen aan het roer van Staat kwamen, wordt uitgesproken. Hunne verdiensten worden hier in vele opzigten in een geheel ander licht gesteld dan dat, waarin gezegde Schrijver hen wel zou willen doen verschijnen. Verre van met een' blinden of overdrevenen revolutionairen geest bezield te zijn, waren de meesten voorstanders van eene verlichte en gematigde vrijheid; en het is niet aan hen te wijten geweest, dat de omwenteling van 1795 zoo weinig tot heil van ons vaderland heeft opgeleverd. Eene meer zamenvattende en minder versnipperende wijze van behandeling der onderwerpen zoude deze belangrijke bijdragen nog meer geschikt tot de kennis van het gewigtig tijdvak onzer Geschiedenis, namelijk die der Bataafsche Republiek van 1795 tot 1798, hebben gemaakt.

N°. 2. Dit stukje is door Dr. H. RIEDEL uit een Duitsch algemeen Tijdschrift voor Geschiedenis vertaald, en boeit de aandacht, omdat wij daaruit het gevoelen leeren kennen van den vrijzinnigen Hoogleeraar ARNDT over *Holland* en de *Hollanders* niet alleen, maar ook over het verstandelijk, zedelijk, godsdienstig en staatkundig karakter van Mr. GROEN VAN PRINSTERER, in zijn verslag, dat hij van de vier eerste afleveringen van diens *Handboek der Geschiedenis van het Vaderland* geeft. Hoezeer de denkwijze van Prof. ARNDT ook van die des Hollandschen Schrijvers moge verschillen, is zijn oordeel daarover en over onze landgenooten vrij onpartijdig en gematigd, en steekt gunstig af bij dat, hetwelk gewoonlijk door vreemden daarover geveld wordt. Men zou zelfs onder de lezing wel wenschen, dat Prof. ARNDT wat meer zijn eigen gevoelen over onze geleerden, staatsmannen, krijgs- en zeehelden deed uitkomen; maar dit is

grootendeels dat van den Schrijver, dien hij aan *Duitschland* bekend maakte. Over het algemeen heerscht er nog in het buitenland eene onvergeeflijke onkunde ten opzigte van onze geschiedenis, zeden en landaard. De onbekendheid der vreemden met onze taal is daarvan niet de eenige oorzaak; zou eene geheel onverdiende minachting daarvan niet eene tweede kunnen zijn?

J. A. BAKKER.

Grondbeginselen der Mensch- en Zielkunde, naar de leer van Dr. K. C. F. KRAUSE *ontvouwd in twaalf Voorlezingen, gehouden te Parijs door Dr.* H. AHRENS, *Hoogleeraar der Wijsbegeerte enz. te Brussel. IIde Deel.*

(*Vervolg en slot van bl.* 377.)

De drie laatste Voorlezingen, de 10e, 11e en 12e, handelende *over den overgang der Psychologie tot de Metaphysica*, en de *ontvouwing van den analytischen gang, welken de geest moet houden, om te komen tot eene zekere kennis van het bestaan van God; geschiedenis en onderzoek der verschillende beproefde bewijzen voor het bestaan van God*, en de *ontvouwing der leer van God en Zijne verhouding tot de wereld; over het goede en kwade; de bestemming van den mensch en der menschheid*, zijn voorzeker nog de belangrijkste en zetten de kroon op dit wijsgeerig werk. Zij geven eene volledige schets van het geheele stelsel van KRAUSE, en verdienen als zoodanig de meeste aandacht van hen, die op de hoogte der wijsgeerige bespiegeling van onzen tijd willen blijven, waarin dit stelsel zoo veel opgang gemaakt heeft. De rijkdom der zaken en de ontwikkeling der begrippen, al was het slechts in de voornaamste trekken, te willen analyseren, laat de ons voorgeschrevene ruimte niet toe. Veel, wat hier meer uitvoerig voorkomt, is meer beknopt in het, door ons ook aangekondigde werk van Dr. BURGER, Jr., *Het opklimmende deel der Wijsbegeerte volgens* KRAUSE, aangewezen.

Een hoofdkenmerk der leer van dien wijsgeer, die hier door Dr. AHRENS zoo duidelijk uiteengezet wordt, is, dat zij zich boven de scherpe tegenstelling, die altijd tusschen het Pantheïsmus en Theïsmus, het *immanente* en *transcendente* bestaat, poogt te verheffen, en tot eene hoogere eenheid tracht op te klimmen, die beide deze tegenstellingen in eene alles omvattende harmonie oplost. God is bij KRAUSE niet afgescheiden, *transcendent*, van de wereld, zoo als in het Theïsmus, noch zoo geheel *immanent* in de wereld, dat Hij daarmede slechts één is, zoo als in het Pantheïsmus; maar God omvat het heelal en al de daarin zich bevindende redelijke wezens, de natuur en den geest, in zijne oneindigheid. Alles heeft den grond en de oorzaak zijns bestaans in deszelfs eeuwige verwerkelijking zijner volmaaktheden. Het Theïsmus en Pantheïsmus is hier in een Panentheïsmus of Theïenpantheïsmus, gelijk KRAUSE het zelf noemde, opgelost, waardoor God het Al door zijne oneindigheid omvat en alles *in* en *door* Hem is.

God wordt, door eenen analytischen gang der hoofdbegrippen van den geest, als de grond en oorzaak van alles ontwikkeld, namelijk uit het grondbegrip van een noodzakelijk wezen, in den geest zelven voorhanden, en kan eigenlijk, volgens KRAUSE en Dr. AHRENS, niet bewezen worden, omdat bewijzen iets van eenen hoogeren grond afleiden is, en God, als de hoogste grond, van niets kan worden afgeleid. Het geschiedkundig onderzoek van de voornaamste bewijzen voor Gods bestaan, zoo als: het *ontologische* uit het idée van een noodzakelijk en volmaakt wezen, van ANSELMUS van *Canterbury*, DESCARTES, MALLEBRANCHE en SPINOZA; het *cosmologische* van LEIBNITZ en WOLFF; het *physico-theologisch* bewijs van REIMARUS, en het *moralische* van KANT, is zeer belangrijk; het kon wel niet anders, of deze bewijzen moesten allen meer of min onvoldoende bevonden worden. Wij zijn echter nog niet ten volle overtuigd, dat de analytische ontwikkeling van het Godsbegrip volgens KRAUSE zoo geheel en voldingend het groote vraagstuk oplost, dat wij al deze verschillende bewijsproeven als gansch overtollig ter zijde kunnen leggen.

Het werkje van KANT, *Het eenigst mogelijk bewijs voor het bestaan van God*, zal hierdoor nog deszelfs waarde niet verliezen; wij zien ook geen groot onderscheid tusschen de deductie van KRAUSE en het ontologisch bewijs van ANSELMUS en DESCARTES.

Hetgeen in de laatste Voorlezing over het goede en kwade, over de bestemming van den mensch en der menschheid voorkomt, munt door klaarheid, onbekrompenheid en eene verhevene wijze van zien uit, die verre boven de gewone en beperkte gevoelens aangaande die hoogstgewigtige onderwerpen staat, en alle behartiging verdient.

Er zijn ons onder de lezing van dit werk verscheidene vragen en aanmerkingen voor den geest gekomen, die wij alle niet in het midden kunnen brengen. De voornaamste echter komen hierop neder:

1°. Komt ons, in de natuurbeschouwing, het begrip van *stof*, als de uiting van twee tegenovergestelde krachten, de uitzettende en aantrekkende kracht, beschouwd, te eenzijdig voor; de stof bezit wel krachten, doch die maken geenszins alleen derzelver wezen uit. Het zijn slechts eigenschappen, die ons haar bestaan doen bekend worden, zonder dat zij ons in den eigenlijken aard der stof doen indringen. Wij kunnen in de voorstelling der natuur de zelfstandigheid niet van de krachten afscheiden, of stellen, dat die krachten alleen de zelfstandigheid zouden uitmaken. Eene zoo abstracte en uitsluitend dynamische opvatting der natuur is even ongegrond als de materialistische denkbeelden der atomenleer, die de stof tot hare eerste en ondeelbare bestanddeelen wil ontleden.

2°. Zien wij de noodzakelijkheid niet in, om bij de physiologische beschrijving van den mensch eene ligchamelijke ziel, die met het ligchaam geboren wordt en sterft, die een geheugen en eene verbeeldingskracht voor haarzelve heeft, aan te nemen. Er bestaat wel in den mensch een dierlijk levensbeginsel, dat het stoffelijk ligchaam onderhoudt en doet bewegen; maar wij kunnen aan dit beginsel geene zelfbewustheid, geheugen of verbeeldingskracht toekennen, zon-

der twee zielen, eene stoffelijke en eene geestelijke ziel, in den mensch aan te nemen, dat eene ongerijmdheid zoude zijn.

3°. Met het gevoelen dier ligchamelijke ziel staat in verband het gewigt, dat er aan de droomen, verschijningen, het helderzien in den magnetischen slaap gehecht wordt, waarin veel voorkomt, dat door eene gestrenge en naauwkeurige waarneming en een onpartijdig onderzoek der daadzaken nog geenszins genoegzaam bewezen is, en alleen rust op eene voorstelling dier stoffelijke ziel, als één wezen met die der zinnelijke natuur in het algemeen uitmakende.

4°. Hetgeen wij reeds omtrent het begrip van tijd aangemerkt hebben is ook geheel op dat van ruimte toepasselijk; hiervan poogt Dr. AHRENS, in tegenoverstelling van KANT, ook eene objectieve bepaling te geven, en schiet hierin zoo wel, als bij dat van den tijd, te kort. Indien men zich hierin boven de subjectieve opvatting wil verheffen, komt men bij het begrip van tijd tot dat van oneindigen duur, zonder begin of einde, of de eeuwigheid, en bij dat van ruimte tot eene uitgebreidheid zonder eenige grenzen, of het oneindige in uitgestrektheid, waarin zich alles nevens elkander bevindt, even als in de eeuwigheid alle immer voortdurende veranderingen op elkander volgend plaats hebben.

5°. Hebben wij ons met het gevoelen van Dr. AHRENS omtrent de *Logica* van ARISTOTELES niet kunnen vereenigen, omdat wij zijn gestreng oordeel over dezelve geenszins konden billijken. De Logica, als de wetenschap der denkwetten, leert ons alleen een rigtig gebruik van ons verstand maken, juiste oordeelen vellen en besluiten trekken, maar geeft ons geene begripsbepalingen, hetgeen tot het gebied der Metaphysica en der Ontologie behoort. Men zie hierover de belangrijke Voorrede van de Fransche vertaling van het *Organon* van ARISTOTELES door BARTHELEMY ST. HILAIRE, een reuzenarbeid in vier boekdeelen, waardoor zich die Geleerde bij alle beoefenaars der wijsbegeerte hoogst verdienstelijk heeft gemaakt, door hen in staat te stellen de Logica in hare hoofdbron te bestuderen. Van nu af

aan is het onvergeeflijk, op de logische schriften van ARISTOTELES te smalen, zonder die gelezen te hebben.

Eindelijk, 6°. hoewel wij de poging van Dr. AHRENS, op het voetspoor van zijn' meester KRAUSE, om het Theïsmus en Pantheïsmus in eene hoogere eenheid op te lossen, toejuichen, omdat wij in beide eene eenzijdige beschouwing vinden, die onoverkomelijke zwarigheden bezit, zoo kunnen wij echter niet zeggen, dat die oplossing hier zoo voldingend is gegeven, dat er geene vragen en bedenkingen zouden overblijven. KRAUSE heeft van zijn stelsel de volgende schets ontworpen:

God,
als absoluut en oneindig Wezen, dat alles bevat.
God,
beschouwd naar Zijne eenheid als Opperwezen boven de wereld.
Voorzienigheid.

Natuur,	Geest,
met het overwigt van geheelheid, organismus, gevoel, gewaarwording.	met het overwigt van zelfstandigheid, vrijheid, gedachte, verstand.

Menschheid,
zijnde de eenigste harmonie; bevattende:

Vrouwelijk geslacht,	Mannelijk geslacht,
met overwigt van het natuurkarakter.	met overwigt van het geestelijk karakter.

Vereeniging
van man en vrouw.

God wordt hierin vooreerst als het absolute, oneindige en alles omvattende Wezen, en vervolgens als Opperwezen boven de wereld beschouwd, die zich als natuur en geest voordoet. God als Opperwezen, de Natuur en de Geest, zijn, hoewel ieder oneindig, in de hoogere eenheid en oneindigheid van het absolute wezen, de onuitsprekelijke een-en alheid, omvat; hetgeen in de werken van KRAUSE door eene figuur van elkander omringende cirkels zigtbaar wordt voorgesteld. Dit schema heeft veel overeenkomst met de leer van PLOTINUS, wiens Drieëenheid van het Eene, het Verstand en de Geest, weinig van het absolute, het Opper-

wezen en de Natuur en Geest, verschilt. Bij den Duitschen zoo wel als bij den Alexandrijnschen wijsgeer is het de emanatie, die alles, hier het Verstand en den Geest uit het Eene, daar het Opperwezen, de Natuur en den Geest uit het absolute laat uitvloeijen.

Niettegenstaande deze aanmerkingen en de bedenkingen, die wij reeds vroeger maakten, kunnen wij het werk van Dr. AHRENS aan alle beoefenaars der wijsbegeerte niet alleen, maar ook aan ieder beschaafd en eenigzins wetenschappelijk ontwikkeld lezer ruimschoots aanbevelen, vooral in eenen tijd, waarin aan *Nederland* de Philosophie meer belang begint te verwekken, en niet meer bij velen, zelfs bij name, geheel onbekend is. Ref. heeft door zijne uitvoerige aankondiging het zijne willen toebrengen, om dit werk meer algemeen bekend te maken. Het is jammer, dat de correctie, vooral van namen en getallen, hier en daar niet wat naauwkeuriger geschied is.

J. A. BAKKER.

Handboek der Oorheelkunde van Dr. M. FRANK, *vertaald, omgewerkt en met eenige aanteekeningen voorzien uit de openlijke Otiatrische Lessen van den Hoogleeraar* A. A. SEBASTIAN, *door* A. H. SWAAGMAN, *Med. Chir. et Art. obst. Doct. Met Platen. Te Groningen, bij* H. R. Roelfsema. 1847. *In gr.* 8*vo. f* 7-30.

Bij vroegere gelegenheden werd in dit Tijdschrift reeds de aandacht gevestigd op den verwaarloosden toestand der oorheelkunde hier te lande niet alleen maar ook in het buitenland. Ref. spoorde reeds een aantal jaren geleden de geneeskundigen aan, om met hem handen in een te slaan, ten einde daaraan een einde te maken. Hij gaf daartoe het voorbeeld en vestigde nu en dan de aandacht op enkele belangrijke punten, de oorheelkunde betreffende. De sluimering, waarin de oorheelkunde lang verkeerd had, scheen op te houden, de ontwaking naderde, want verschillenden toch dachten er aan, om een of ander buitenlandsch pro-

duct op Nederlandschen bodem te brengen. — Dr. SWAAGMAN was een van diegenen, die begrepen, dat het belang der oorheelkunde onder ons wel het meest zoude bevorderd worden door eene vertaling te leveren van het beste der bestaande oorheelkundige werken; daar het toch wel een reuzenwerk zal heeten, een zelfstandig, op eigene ervaring gegrond werk van een' Hollandsch heelkundige in het licht te zien verschijnen. — Alhoewel Ref. in het algemeen een vijand is om bijna alles, wat het buitenland oplevert, in een Hollandsch gewaad te zien steken, daar dit bij onze geneeskundigen waarlijk voor een groot deel den moed heeft uitgebluscht, om hunne eigene gedachten te doen werken, zoo zijn er evenwel uitzonderingen daaromtrent. Tot eene dezer uitzonderingen behoort dan ook wel het vertalen van eene oorheelkunde, en de geneeskundigen in Nederland zijn den Heer SWAAGMAN dank verschuldigd voor zijn werk. Hij heeft het doel bereikt; en alhoewel de oorziekten vaak het oog behoeven van een in dit bijzonder vak ervaren persoon, moet geen geneeskundige onkundig blijven, wat er in de laatste jaren in het belang der ongelukkige gehoorlijders geschied is; hij moet dengene kunnen beoordeelen, die zich meer speciaal op de behandeling der oorziekten heeft toegelegd. — Ten volle raden wij allen geneeskundigen, die de Hoogduitsche taal niet magtig genoeg zijn, aan, deze vertaling ter hand te nemen; want Dr. FRANK's Handboek is het beste wat tot den huidigen dag bestaat. Het is waar LINCKE bewees der wetenschap eene groote dienst door zijn belangrijk werk; maar het is niet zoo geschikt om een' oningewijde dadelijk zoodanig het vak, waarin hij vreemdeling is, te verduidelijken. — Om het belang der zaak zal Ref. een breedvoerig verslag van het werk zelf geven en bij belangrijke punten even stilstaan. — De vertaling wijkt hier en daar van het oorspronkelijke af door eene doelmatige rangschikking. Alhoewel Ref. het beter had gevonden om, gelijk in het oorspronkelijke, de afbeeldingen tusschen den tekst te behouden, zoo strekken de achter het werk gevoegde platen niet tot minder sieraad en nut, daar het ar-

mamentarium der oorheelkunde BIJNA volledig daarin opgenomen is.

Eerste gedeelte, over de Oorziekten in het algemeen (bl. 1—253).

Inleiding (1—18). Alvorens de Schrijver overgaat tot een geschiedkundig verslag van de vorderingen der oorheelkunde, doorloopt hij de aanleidende oorzaken, waarom deze tak der heelkunde zoo lang als het ware niet tot het domein van den geneesheer gerekend werd, maar veeleer in handen bleef van den rondreizenden kwakzalver. Tot een dezer oorzaken wordt te regt gerekend, de weinige pathologische onderzoekingen van het gehoororgaan en de schaars verspreide kennis van den bouw en de verrigtingen der deelen van het oor. — De geneeskundige wetenschappen nemen van dag tot dag te zeer de hulpbronnen te baat, om niet te veronderstellen dat deze langzamerhand ook meer op het gehoororgaan zullen toegepast worden. — Eene andere groote oorzaak staat evenwel aan de vorderingen der oorheelkunde meer in den weg naar het oordeel van den Ref., en dit is wel het weinige succes dat tot nog toe door de oorheelkundigen zelven behaald is, en de invloed die dit niet alleen uitoefent op de lijders, maar helaas op de geneeskundigen *zelven*. In plaats dat de geneesheer zoude inzien de moeijelijkheden die eene goede diagnosis tot eene oorziekte oplevert, haalt hij voor den man, die zich meer speciaal met deze ziekten ophoudt, medelijdend den schouder op, hij houdt den patient gedurende jaren af, zich tot den oorarts te wenden, en wanneer door hem alle hulpmiddelen uitgeput zijn tot bestrijding der ziekte, wanneer het gebrek op die hoogte gekomen is, dat menschelijk vermogen hier niets meer vermag, dan gelooft èn patient èn geneesheer dikwijls dat de tijd gekomen is om hier den oorarts te raadplegen. De honderdtallen oorziekten, die ik sedert een aantal jaren gelegenheid had te onderzoeken, leverden het duidelijkst bewijs hiervan op; een groot aantal dier gebreken zoude in het begin van hun ontstaan, gelijk iedere andere ziekte, te herstellen zijn; maar men dient eerst van een ingeworteld denkbeeld af te wijken, dat namelijk eene beginnende ge-

hoorziekte niet volstrekt alleen door plaatselijke middelen moet behandeld worden. — Het is waar, de oorspronkelijke Schrijver zegt, dat er vele nog niet verouderde gehoorziekten bestaan, die door eene gepaste plaatselijke behandeling kunnen verholpen worden; maar ter beoordeeling hiervan, of deze al of niet aangewezen is, zal een gepast onderzoek toch wel moeten voorafgegaan zijn, en hoe dikwijls dit over het hoofd gezien wordt, weet alleen Ref. te bevestigen, die daarom alle regt heeft om tegen dit misbruik te velde te trekken. — Het algemeen heerschende kwaad om, zoodra er een oorgebrek bestaat, noch op oorzaken, noch op verschijnselen, noch op andere vergezellende ziekten te letten, en alleen aan eene plaatselijke kwaal plaatselijke middelen tegenover te stellen heeft menig nuttig lid der maatschappij uit zijnen werkkring gerukt, heeft menig jong wicht rijp gemaakt voor de doofstommengestichten. — Geneeskundigen, het is eene harde waarheid, die ik, helaas! tegenover kunstbroederen moet ternederstellen; het is zoo, wij zijn dikwijls zelven oorzaak, dat het vertrouwen de lijders niet zoodanig bezielt, als het wel behoorde. Zij zien dikwijls zelven te zeer in, en wel dan, wanneer het te laat is, dat menschlievendheid vaak niet de handelingen van den geneesheer bezielt, maar dat bijoogmerken, en wat wel het ergst is, niet te durven bekennen, dat hij in de kennis dezer ziekten niet genoeg gevorderd is, het doel zijner handeling zijn; dat dan de geneeskundigen ook daarom een werk doorlezen, dat hun de eerste kennis zal geven van geschiedkundige ontwikkeling der oorheelkunde, wat zij was en voornamelijk wat zij nu is! — Met achting herdenkt men de namen van hen, die aan de ontleedkunde des gehoororgaans eene geheel nieuwe rigting gaven, VESALIUS, EUSTACHIUS, FALLOPIUS, CASSERIUS, later SCARPA, SÖMMERING, COTUNNIUS, en ROSENTHAL; maar voornamelijk noemt de Schrijver te regt DUVERNEY, die in 1683 een belangrijk werk het licht deed zien, dat ontleedkunde en physiologie zoowel, als de toen bekende gehoorziekten, mededeelde. — Ref. had van den Vertaler gewacht, ook hier onzen landgenoot niet te zien vergeten, den

Heer VAN DEN BROEK, die een allerbelangrijkst werk over anatomie en physiologie van het gehoor het licht doet zien, alles naar eigene onderzoekingen bewerkt. — Daar het doel van den Schrijver alleen is om practische wenken te geven, zoo noemt hij uit de geschiedenis ook alleen die mannen op, die de oorheelkunde als het ware tot eene wetenschap gemaakt hebben. — Met eerbied zal daarom immer de naam van den waren menschenvriend, den beroemden ITARD, genoemd worden, niet alleen dewijl hij zijn geheele leven opofferde voor doofstomme en doove lijders, maar ook na zijnen dood trachtte nuttig te zijn. Niet alleen dat zijn werk als geschiedkundig monument in waarde zal blijven, maar hij begreep dat zijn vermogen ook tot verzachting van zijne lijdende natuurgenooten kon strekken. Hij bestemde een fonds, waaruit alle twee jaren een prijs toegekend wordt voor het best gekeurde praktische werk in dit tijdvak uitgegeven. — In den loop dezer aankondiging zal Ref. gelegenheid genoeg hebben, ook andere mannen te gedenken, die aan de oorheelkunde groote diensten bewezen hebben. — In het voorbijgaan worden evenwel niet vergeten KRAMER, DELEAU, LINCKE, SCHMALZ, MENIÈRES, WOLFF, BONNAFONT, HUBERT VALLEROUX, CURTIS, BUCHANAN. — Alvorens van de inleiding af te stappen worden de verdeelingen opgegeven, die men getracht heeft aan te nemen bij de behandeling der oorziekten. — Het is waar, eene goede verdeeling strekt dikwijls tot een' gemakkelijken leiddraad in de beschrijving van deze of gene ziekte. — Refs. meening is het, dat men nog niet ver genoeg gevorderd is in de kennis der verschillende gehoorziekten, om reeds eene vaste verdeeling daaromtrent te maken, en wij juichen het van den Schrijver toe, dat ook zoodanig zijne meening was, daar hij hieromtrent geen stelsel schijnt aan te kleven. — Na de uitgave van Dr. FRANK's vertaling heeft SCHMALZ in zijne Allgemeine Pathologie des Gehörorganes eene verdeeling aangegeven in de ziekten van het werktuig des gehoors en de ziekten van het zintuig zelf, welke om de belangrijkheid hier opgegeven is. De eerste worden verdeeld: A. Naar den aard der ziekten in 1°. de ontstekingen.

2°. De mechanische ziekten van het oor. 3o. De zenuwziekten. B. Naar de stoornis in de verrigtingen van het zintuig des gehoors. 1°. De quantitative stoornis, dat is in eene ziekelijke opwekking en de vermindering van het hooren. 2o. De qualitative stoornis, Anomalacusis (*Anomaliae acusticae*, ITARD); zij bestaat daarin, dat werkelijk gehoorde toonen op een of beide ooren op eene andere wijze gehoord worden, dan dit bij goedhoorenden het geval is. Deze verdeelt SCHMALZ weder in *a.* het nagalmen der toonen, PARECHO (*Resonantia sonorum*); hier wordt iedere toon verlengd gehoord, zoodat de volgende toon zich met de vorige verwart; *b.* het valschhooren, *Paracusis* (*Paracusis musicalis*); hier worden toonen geheel anders waargenomen dan bij goedhoorenden; dit heeft voornamelijk betrekking bij het hooren van muzijk en gezang; zij, die daaraan lijden, verliezen hun muzijkale gehoor; *c.* het dubbelhooren, *diplacusis* (*Paracusis duplicata*), waarbij de toonen op beide ooren verschillend worden waargenomen, zoodat de zieke bij het spreken of bij het bespelen van een instrument dezelfde woorden of toonen tweemaal, en gelijktijdig twee van elkander verschillende stemmen of instrumenten gelooft te hooren — of dat hij de klank regts één of eenige toonen dieper hoort dan links — of dat de toonen op beide ooren eenen verschillenden indruk maken. 3°. Het oorensuizen, dat is er worden geluiden gehoord, die niet van buiten af naar het werktuig des gehoors gevoerd worden. — Deze aandoening, lastiger wel dan de doofheid zelve voor de lijders, kan men in vele onderdeelen verdeelen, bijna in zoo veel men wil. — Wat doet het er evenwel toe, komt men daarmede iets nader tot herstelling? Dit is evenwel bijna zeker en Ref. heeft dit te dikwijls reeds waargenomen, dat daar waar deze aandoening bestaat, zonder vergezellende doofheid, dit als een *prodromen* van de eerlang volgende vermindering van het hooren mag beschouwd worden. Nimmer nog merkte ik dit verschijnsel op, of, al naar gelang van de meerdere of mindere intensiteit, volgde de doofheid korter of langer daarop, en al naar dat de doofheid nu toeneemt, vermindert de lastige

oorsuizing, waarnaar de lijders slechts verlangen, al wordt dit betaald met het gemis des gehoors. Door de aandacht op dit belangrijke punt der oorheelkunde te vestigen, zoude welligt eens eene aanmerkelijke dienst aan de lijdende menschheid kunnen betoond worden. — Om deze aankondiging te voltooijen acht Ref. het noodig, hier en daar het later in de oorheelkunde bekend gewordene mede te deelen, en daarom stond hij bij de medeeling van SCHMALZ' verdeeling lange stil. De tijd moet leeren wat in deze te waardeeren zal zijn.

Om tot FRANK's werk zelf terug te keeren, gaan wij dan zijne symptomatologie (19—45) na. — Geen wonder dat hieromtrent veel te zeggen, veel aan te merken valt. — Het belangrijkste deel van chirurgie zoowel als van pathologie berust toch op het maken van eene zuivere diagnosis. — Hoe veel te meer moet het bij de nog zoo duistere gehoorziekten niet alleen, maar ook bij de zoo duistere symptomata, moeijelijk vallen, deze tot een goed geheel te brengen en eene gevolgtrekking daaruit te maken. — Blijven wij voor een oogenblik bij de leer der verschijnselen stilstaan; de Schrijver verdeelt ze in subjectieve en objectieve verschijnselen. — Om den graad der doofheid te bepalen, hebben PFINGSTEN, ITARD, WOLKE en anderen, verschillende middelen aan de hand gegeven. Geen werktuig, hoe vernuftig ook uitgedacht, zal den waren graad daarvan naauwkeurig kunnen bepalen. Ondervinding alleen, de gedurige omgang met dooven en het met een' goeden slag voorzien repetitie-zakuurwerk is wel naar Refs. meening het beste. Dikwijls heb ik ook dit niet noodig, en vergenoeg mij met de stem zachter of harder te doen klinken, en zoo doende met den graad der doofheid bekend te worden. — Op des Schrijvers aanmerking, dat de vatbaarheid voor de waarneming van de menschelijke stem niet altijd geëvenredigd is aan die voor de waarneming van een bepaald geluid, moet ik de opmerking maken, dat het juist dit is, hetgeen ik zoek, daar de gehoorlijders aan een bepaald geluid gewoon raken, en zich verbeelden het te hooren; maar dit is niet mogelijk met de menschelijke stem, daar ik de lijders nu en dan laat herhalen hetgeen ik gesproken heb. En hier neemt de Schrijver ook onder de

subjective geluidswaarnemingen op, het oorensuizen. — Het doet ons leed in deze geheel en al van den Schrijver te moeten verschillen: als symptoom heeft het oorensuizen voor ons volstrekt geene waarde meer, want, gelijk wij straks mededeelden, en gelijk ook het gevoelen van SCHMALZ schijnt te zijn, bestaat er dikwijls een oorensuizen zonder vergezellende doofheid, maar deze volgt bijna altijd later. De staat van duisternis, waarin omtrent dit hoofdverschijnsel nog verkeerd wordt, laat het niet toe, om langer daarbij stil te blijven staan. — Daar de objectieve verschijnselen, in verband met de subjectieve, dadelijk het hoofdstuk diagnostiek (46—135) insluiten, zoo staat ook Schrijvers gevoelen op den voorgrond, dat men geene uitspraak in de eene of andere gehoorziekte mag doen, zonder niet alleen de subjectieve, maar ook de objectieve verschijnselen in den volsten zin des woords nagegaan te hebben, Ref. huldigt des Schrijvers gezegde: »de diagnose moet altijd op een' met behulp der noodige werktuigen behoorlijk bewerkstelligd onderzoek berusten, en nimmer op subjectieve verschijnselen" (alleen).

Ook op dit punt stond Ref. reeds vroeger stil, en hij hoopt dat geneeskundigen in het algemeen zijne reeds zoo treurige gemaakte ervaringen eenigzins tot rigtsnoer zullen nemen, ten einde te trachten het groote aantal ongelukkigen daardoor te verminderen. — De werktuigen, volgens den Schrijver tot een doelmatig onderzoek noodig, zijn: 1. Een oorspiegel. 2. Een klein pincet. 3. Eene zilveren, matig dunne sonde. 4. Een catheter met eenige darmsnoeren, en 5. een handblaasbalg of luchtperspomp. — Na eenige oogenblikken stil gestaan te hebben bij het onderzoek van het uitwendige oor met het ongewapend oog, wordt eene ontleedkundige beschrijving daarvan gegeven. — Op eenige uitweiding omtrent de plaatsing van den patient tot onderzoek bij zonlicht zoowel als door den oorspiegel, volgt eene zeer naauwkeurige beschrijving van de verschillende uitgevondene middelen tot onderzoek van den uitwendigen gehoorweg. — Ieder oorheelkundige bijna maakt eene wijziging in den een' of anderen oorspiegel, die hem het best bevalt. In bijna alle vindt men dan ook het oorspronkelijke

denkbeeld terug. Ook onze landgenoot, de Heer VAN DEN BROEK, wordt hier door den geachten Vertaler herdacht. In 1842 toch gaf hij een' nieuwen spiegel aan de hand; in datzelfde jaar werd door mij in het Archief van Dr. HEIJE hiervan melding gemaakt, en tevens gezegd, dat deze spiegel mij reeds herhaalde malen nuttig was geweest, dat ik hieraan eene verbetering gebragt had, door namelijk een' gewijzigden spiegel van KRAMER met dien van den Heer VAN DEN BROEK te verbinden. — Tot nog toe bepaal ik mij alleen tot deze twee werktuigen, en daar waar het ongewapende oog te kort schiet, neem ik mijne toevlugt tot deze voor de diagnostiek onmisbare spiegels.

Na het inbrengen van den oorspiegel in den gehoorweg moet de staat van het oorsmeer dadelijk wel onze aandacht vestigen. Behalve de ziekelijke ophooping daarvan oefent deze stof eenen dadelijken invloed uit op de regelmatige overbrenging van de geluidstralen naar het trommelvlies; eene groote menigte aandoeningen van den uitwendigen gehoorweg worden door ziekelijk verhoogde of verminderde afscheiding van het oorsmeer voortgebragt. Daar waar de ziekten dieper, zoowel in het middengedeelte van het oor als in het labyrinth gezeteld zijn, is ook de afscheiding van dat oorsmeer dan in vele gevallen in het lijden betrokken. Een bewijs dus dat op dit onderwerp de aandacht bij het onderzoek moet gevestigd blijven. — Wat evenwel bij het onderzoek het meest moet gelden is de staat van het trommelvlies. Zonder oorspiegel is dit onderzoek bijna niet mogelijk, en nog daar waar door verschillende aandoeningen de gehoorgang vernauwd is, moet men trachten door den oorspiegel zelven tot het naauwkeurigste onderzoek te geraken; en wat ook verschillende schrijvers mogen gezegd hebben tot aanprijzing der sonde bij het onderzoek van het trommelvlies, deze wijze blijft immer onzeker en wat meer zegt gevaarlijk. Om over den juisten staat van een abnormaal trommelvlies te kunnen oordeelen, is het noodig om dit dikwijls in normalen toestand onderzocht te hebben. Zonder dat zoude men ligtelijk tot dwalingen kunnen geraken, zoo als in het geval van FABRICI, waar hij namelijk bij een'

officier het trommelvlies aan beide zijden diep naar binnen gedrongen vond. Even zoo in het medegedeelde geval van STRUTHS, waar door middel van zuigen een door een hevig geluid naar binnen gedreven trommelvlies wederom in natuurlijke ligging gebragt werd. — Te regt weidt de Schrijver uit omtrent het verkeerde van de denkbeelden van verslapte of naar binnen gedrongene tympana. Al deze redeneringen berusten op hypothesen. Eene naauwkeurige anatomische kennis der ligging van dit deel zal de ongegrondheid daarvan genoeg in het oog doen springen.

Bij het onderzoek van de trommelholte door middel van zamengeperste lucht langs de *tuba Eustachiana* staat de Schrijver lang stil. De verschillende geluiden, die de lucht hier voortbrengt, worden naar het stelsel van DELRAU verdedigd. Ref. erkent te veel de verdiensten van DELRAU, om veel hiertegen te willen aanvoeren; alleen dit schijnt hem zeker, dat DELRAU in zijne vooringenomenheid met zijne uitvinding te veel hierin heeft willen zoeken, en zoo is het ook met de beschrijving van de verschillende geluiden, die bij het onderzoek zouden voortgebragt worden. — Ik heb mij overtuigd, dat dit te veel van toevallige omstandigheden afhangt om voor alsnog bepaalde regelen hieromtrent op te geven. En wat de bewering van LODE betreft, dat het indringen van zamengeperste lucht uit den catheter in den tuba niet mogelijk zoude zijn volgens aërostatische wetten, is een te groote dwaling naar ons inzien, hetgeen ook kortelings door SCHMALZ zelven erkend is; en het zal wel niet twijfelachtig zijn, of LODE zelf zal spoedig dit zijn geuit denkbeeld laten varen, daar de ondervinding zekerlijk hierin veel meer opweegt, dan alleen de uitlegging in deze van aërostatische wetten enz. — Na zoo wel van de trommelholte als van de Eustachiaansche buis eene ontleedkundige beschrijving gegeven te hebben, komt het voor den oorheelkundige belangrijke onderwerp, de keus van den catheter. — Alvorens daartoe over te gaan wijdt de Schrijver nog uit omtrent de palatometer, een werktuig tot juiste bepaling der ligging van de monding der tuba Eustachii; ten einde te weten hoe ver de catheter in den neus moet voortgescho-

ven worden. — Dit werktuig is, naar Refs. oordeel, zoo niet ondoelmatig, ten minste zeker overbodig. — De oorarts die deze bewerking herhaalde malen heeft gedaan, heeft niet noodig tot een dergelijk middel zijne toevlugt te nemen. — De lijders hebben te dikwijls reeds veel tegen het catheterismus zelve, om niet zooveel mogelijk alle omhaal van werktuigen te vermijden, zoo deze niet volstrekt noodig zijn. Beter zoude dan nog naar Refs. oordeel zijn de handelwijze van Prof. GUNTHER, die tot hetzelfde doel geraakt door het snel naar achteren voeren van den tweeden vinger in den mond tot aan het zachte verhemelte en tot aan de monding van de *tuba Eustachii*. — De geachte Vertaler zegt in eene noot, bl. 116, de handelwijze van Prof. GUNTHER niet goed te keuren, daar deze in vele gevallen met verschillende onaangenaamheden voor den lijder vergezeld gaat. Alhoewel herhaalde malen deze methode door mij is aangewend, heb ik met geene bijzondere onaangenaamheden te kampen gehad. Maar al ware dit zoo niet, dan moet ik met den Vertaler instemmen, het nut van deze handelwijze niet in te zien. Immers de geoefende heelkundige zal spoedig genoeg den catheter appliceren; behalve nog dat het inbrengen van den vinger in den mond, vooral wanneer dit niet volstrekt noodzakelijk is, voor vele personen iets onkiesch in zich bevat. — De Schrijver geeft nu eene breedvoerige beschrijving van de verschillende aangeradene catheters. Hetgeen vroeger opgemerkt is omtrent den oorspiegel, is ook op dit werktuig toepasselijk. De meeste oorheelkundigen hebben ieder een eigen bogt voor den catheter opgegeven. — Zekerlijk zal men, wanneer men dagelijks herhaalde malen deze bewerking moet doen, ligtelijk liever tot ééne soort van catheter overhellen. Immers voor het eerst een' patient onderzoekende, zal een heelmeester dien catheter nemen, dien hij het meest gebruikt en waaraan hij gewoon is. Evenwel is het noodig bijna alle aangegevene catheters te bezitten, daar het bijna niet mogelijk is eene soort van catheter aan te raden, vermits de neusgang bij de meeste personen verschilt en het dikwijls noodig wordt achtereenvolgends verschillende aan te nemen, tot dat hij

den goeden gevonden heeft. Uit dit alles blijkt, dat het zeer moeijelijk zoude zijn om te bepalen, wiens catheter wel de beste zoude zijn. De meest door mij gebruikt wordende in de laatste twee jaren is de gewijzigde van DELEAU en die van SCHMALZ. Vroeger was ik gewoon meestal dien van KRAMER te gebruiken. — De voorkeur, die door sommigen alleen aan den elastieken catheter gegeven wordt, schijnt Ref. toe wel wat partijdig te zijn. Want hij, die gewoon is aan een' zilveren catheter, zal de bewerking even zoo zacht uitvoeren als hij, die aan een elastieken gewoon is. En de voordeelen buitendien, wat het verder inschuiven betreft van den laatsten, schijnen mij toe zeer overdreven te zijn. — Alvorens den catheter in te brengen, zijn wij gewoon altijd den catheter in een glas gevuld met koud water gedurende eenige oogenblikken te doen vertoeven, alsdan verdragen de lijders de aanraking daarvan het best, en voor de zindelijkheid is dit bij uitnemendheid goed. — PAPPENHEIM's gunstig gevoelen omtrent het doen appliceren van den catheter aan den lijder zelven, wanneer er namelijk eene dagelijksche applicatie van gassoorten in de tuba of trommelholte moet plaats hebben, kan Ref. volmondig bevestigen. Het is waar, het is niet altijd mogelijk, dit aan ieder toe te vertrouwen; ik had gelegenheid dit eenige malen enkele personen aan te leeren, die naar de plaats hunner woning gingen en die dagelijks, of zoo dikwijls door mij voorgeschreven was, de aanwending daarvan deden. En dat dit goed geschiedde, leverde wel het bewijs, dat een dezer personen, terwijl hij zich te *Parijs* bevond, ook den raad van den oorheelkundige MENIÈRES vragende, verzocht, wanneer de catheter moest geappliceerd worden, dit alsdan zelf te mogen doen, en na aanwending daarvan volbragt MENIÈRES verder zelf het onderzoek. — Wij zijn het voorts met den Schrijver eens, dat het volstrekt niet noodig is, den catheter met een bijzonder werktuig te bevestigen. Zeer dikwijls toch hebben de lijders mij verzocht, den voorhoofdband achter te laten. Sedert dien tijd gebruikt Ref. in de meeste gevallen slechts den duim en wijsvinger, of laat deze manoeuvre door de patienten doen, hetgeen zij

gewillig en naauwkeurig volbrengen, daar zij alsdan bevreesd zijn bij de beweging derzelve zich zelven pijn aan te doen. — Al de medegedeelde hulpmiddelen nu dienden tot een objectief onderzoek voor de ziekten van het uitwendige en middengedeelte van het oor, en de *tuba Eustachii*. De ziekten van het labyrinth zullen wel niet anders mogelijk zijn te onderkennen, dan door het naauwkeurigste subjectieve onderzoek. Wel is waar blijft het altijd gewis, dat men, alvorens tot eene ziekte van het inwendig gedeelte des oors te mogen besluiten, ook de geheele rij van hulpmiddelen moet doorloopen hebben, om bepaald te kunnen weten, dat de ziekte in geene andere deelen van het oor zetelt. En al is het na een objectief onderzoek zeker, dat deze deelen voor onze zintuigen ten minste gezond zijn, dan blijft het, en zulks is ook de meening van den Schrijver, altijd nog raadselachtig, waar de zitplaats der ziekte moge zijn. — Alvorens van het hoofdstuk diagnostiek af te stappen, vermeent de Schrijver dat het onderzoek van keel en mondholte naauwkeurig moet in acht genomen worden. Ref. is het daaromtrent niet alleen eens met den Schrijver, maar hij betreurt het, dat Dr. FRANK niet meer op de noodzakelijkheid van dit onderzoek zoo wel, als op dat van de geheele constitutie der lijders, heeft aangedrongen. Mijne ondervinding leerde mij, dat verreweg de helft der oorziekten, waar zij niet in het uitwendig oor gezeteld waren, aan ziekten van keel en mondholte toe te schrijven waren, en dan wederom door andere oorzaken onderhouden worden. Het is daarom dat Ref. er voornamelijk op aandringt, om op deze deelen bij het onderzoek zijne aandacht te vestigen. Omtrent de onderkenning van gesimuleerde doofheid moeten al die hulpmiddelen in het werk gesteld worden, die onder ons bereik vallen. Er zijn twee teekenen, waarop evenwel dient geacht te worden. De doofheid, die gesimuleerd wordt, moet dikwijls in eenen belangrijken graad aanwezig zijn, opdat het doel door deze personen bereikt worde; alsdan lette men vooral op het onvaste, als het ware dwalende oog, en op de stem, die meestal door de vermindering van het gehoor veranderd is, en waarop ook SIMS

en BUCHANAN aandachtig maakten, en dat door Ref kan bevestigd worden.

(Het vervolg en slot in het volgende Nommer.)

Voorlezing over de Eenheid der stoffelijke en geestelijke Schepping, door L. S. P. MEYBOOM, *Th. Dr. en V. D. M., uitgesproken bij het Natuurkundig Genootschap te Nijmegen, den 7 Oct.* 1847. *II. Te Nijmegen, bij* D. J. Haspels. 1847. *In gr.* 8*vo.* 50 *bl.* *f* : - 50.

Deze Voorlezing is, zoo als de titel reeds aanduidt, de tweede eener reeks van dergelijke voordragten, door den Schrijver bij het Natuurkundig Genootschap te *Nijmegen* gedaan en op verzoek van den Uitgever door Z.Eerw. afgestaan voor den druk. Kwam de vorige lezing: *over den invloed van de opmerking en nabootsing der Natuur op 's menschen ontwikkeling en volmaking*, ons in handen op een tijdstip, dat het schoone jaargetijde te meer tot bewondering en bespiegeling der ons omringende Natuur als uitlokt (*), ook thans, nu ons dit tweede stukje ten vervolge wordt aangeboden, staat de Zomer in haren schoonen dos, met al hare heerlijkheid ons voor oogen, en terwijl alles verandert hier op aarde in ongekende woeling en beweging dezes tijds, blinkt dáár nog dezelfde Zon als van den aanvang der Schepping tot op dezen dag, dezelfde majestueuze Hemel, dezelfde ontzaggelijke Zee, dezelfde tooi der geheele Natuur, als het beeld der onveranderlijkheid van God bij de veranderlijkheid van den uit- en inwendigen mensch, na zijnen val, na dat Eden, waarin het Opperwezen hem had geplaatst!

In de aankondiging en beoordeeling van het eerste Stukje hebben wij ons ondubbelzinnig en rond en warm en opregt meenen te moeten verklaren over het echt Evangelisch standpunt, dat de Natuurvorscher te kiezen heeft, vooral indien hij, zoo als de Schrijver deed, de Natuur, ook als van *geestelijken* aard, onder zijne beschouwing omvat; wij betuigden toen, dat het zelfs den meest gevorderden Wijsgeer onmogelijk is, op eene andere wijze, dan door het geopenbaarde Woord van onzen Verlosser, de wonderen der Natuur aan te nemen,

(*) *Vaderl. Letteroef.* Boekbesch. Oct. 1847.

in bespiegeling voor te stellen en eenigzins te verklaren. Bij die gelegenheid kwamen wij er evenzeer rond voor uit, dat men zoo ook wederom dat Evangelische naar waarheid niet kon belijden, zonder den Verlosser aan te nemen, zooals het Bijbelwoord dit leert.

Het heeft ons, boven verwachting, mogen wij wel zeggen, genoegen gegeven, dat deze onze ronde verklaring, destijds gedaan, billijking vond. De Heer MEYBOOM toch verklaart in de Voorrede van deze zijne tweede Voorlezing »den ge» eerden Recensent der eerste dank voor zijne heuschheid bij »zoo groot verschil van standpunt," en denkt, gelijk wij daartoe aanspoorden, de reeks zijner Lezingen, ook verder voort te zetten: de volgende zal handelen over het verband, waarin de mensch staat tot de hem omringende wereld, d. i. over het waarnemingsvermogen of den zin des menschen.

Wat nu de hier aangekondigde Voorlezing betreft, zoo moeten wij hulde doen aan den ijver en de navorsching, waarvan zij veelzins blijken geeft, hoezeer wij ons geenszins vereenigen kunnen met een telkens afzonderen van den CHRISTUS en den Schepper der wereld, b. v. bl. 44, daar toch de Bijbel, naar het begrip van steller dezes, leert, dat door dien Verlosser de wereld geschapen is. Voorts stuitte ons nog meer het daarmede verknochte dwaalbegrip, om dien CHRISTUS als 't ware op ééne lijn te plaatsen, of liever als in ééne adem te noemen, met de Wijsgeeren der menschen, zoo als bl. 58 nevens elkaar onder de magtigsten van geest worden geplaatst CYRUS, ALEXANDER, AUGUSTUS, NAPOLEON, PYTHAGORAS, SOCRATES, ZENO, MOZES, ZOROASTER, MOHAMED, CHRISTUS; evenzoo bl. 63 PLATO, ARISTOTELES, CHRISTUS als in vergelijking gebragt; bl. 64: CONFUCIUS, BUDHA, CHRISTUS, een HILDEBRAND, een LUTHER! bl. 75: »*Vergelijk* slechts den verstandelijken invloed van PYTHAGORAS, SOCRATES, MOZES, ZOROASTER, en ALEXANDER, CAESAR, NAPOLEON, CHRISTUS." Dat men toch niet vergelijke, waar geen vergelijken mogelijk is! Ook hinderde ons eene uitdrukking als deze, bl. 71: »CHRISTUS, die in zijne kerk op aarde een *opvoedingsinstituut* heeft daargesteld."

Voor 't overige behelst nogtans ook wederom deze Voorlezing veel goeds, en hoe geheel verschillend dan ook onze zienswijze met die des Schrijvers, als Christenen, zijn moge, het is niet te wraken, dat het aan 't licht komc, hoe men denkt, als 't slechts weêrkeerig opregt geschiedt: het is in

allen gevalle beter dan dat flaauwe dusgenaamde *juste milieu* in het Christendom, dat voor iedere individuele overtuiging doodelijk is.

Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden, bijeengebragt door A. J. VAN DER AA, *onder medewerking van eenige Vaderlandsche Geleerden. Xde Deel. S. Te Gorinchem, bij J.* Noorduyn. 1847 (8). *In gr. 8vo. 858 bl. Bij inteek. f* 8-10. *Buiten inteek. f* 10-75.

Wederom kondigen wij het pas ontvangen Deel van dit hoogstnuttige werk met allen spoed aan. Het bewijst opnieuw de uitstekende naauwkeurigheid, waarmede het wordt bearbeid. Waar op sommige plaatsen iets ontbreekt, is het van minder belang. Daartoe rekenen wij, dat niet overal de eigenaars en grootten der buitenplaatsen zijn opgenomen, ofschoon dit toch hier en daar eenigen misstand geeft, b. v. van het eene *Stadwijk* wel, van het andere niet. Voorts, dat hier en daar de opgave van het aantal schoolkinderen ontbreekt (*Schijndel, Stand-daar-buiten, Sterksel, Strijp*); of de grootte der polders (*Susanna-polder*, waar ook alle narigt van de indijking, die vóór eenige jaren plaats had, gemist wordt); of de huizen en inwoners (*Sirkelsdorp*); doch zulke dingen wijten wij noch aan den verzamelaar, noch aan zijne correspondenten, maar aan achteloosheid der betrokkene besturen en administratiën. Geheel missen wij het art. *Schenkenschans*, voormalige schans in de *over-Betuwe*, ter plaatse waar zich de *Rijn* in twee armen verdeelt, in 1586 aangelegd door den beroemden Veldoverste MAARTEN SCHENK.

Daarentegen gaat de zucht tot volledigheid somtijds wel wat ver; daaraan hebben wij hier toe te schrijven de melding van dijken en wegen (onderscheidene *Slaperdijken, Schinkeldijken* enz.), waarop wij ook bij eene vorige gelegenheid opmerkzaam maakten; ook de geographische ligging van min belangrijke plaatsen (*Schagen*), verg. Voorrede D. I, bladz. XII. De vermelding van de eerste predikanten is minder noodig, maar nu eenmaal aangenomen. Slechts zij ze dan naauwkeurig. Te *Serooskerke* (*Walcheren*) wordt genoemd CORNELIS SIMONSEN in 1775 (eene kennelijke drukfout voor 1577). Maar 1) wordt die predikant niet in 1577, maar in 1583 genoemd. (TE WATER, *Reform. v. Zeel.* 204), en 2)

heeft *Serooskerke* wel reeds in 1577 een' predikant gehad, maar deze wordt niet genoemd. (VROLIKHERT, *Vliss. Kerkh.* 9) Het *kan* SIMONSEN geweest zijn, maar dit is zeer onzeker. Zoo is ook de melding van vermaarde predikanten (of zulken, die schriften hebben in het licht gegeven) hier en daar voor vele aanvulling vatbaar. Te *Schiedam* o. a. misten wij, om slechts van lateren te spreken, F. A. CLARISSE, VAN GOGH, VAN HERWERDEN, ELIAS, DERMOUT.

Wanneer *Straaskerke* (*Walcheren*), als boerenuitspraak van *Serooskerke*, naar dit art. heenwijst, mogt hetzelfde woord (*Zuid-Beveland*) op denzelfden grond wijzen naar *'s Heer Arentskerke*, en eveneens *Stroskerke* naar *Serooskerke* (*Schouwen*). Doch dit geheele opnemen van verkeerde uitspraak in renvooi-artikelen achten wij eindeloos en overtollig.

De melding, dat te *Stratum* de toren aan de westzijde der kerk staat, is vrij belagchelijk, omdat dit niets buitengewoons is en bijna overal plaats heeft. — In het art. *Speelheuvel* staat, dat aldaar de R. K. kerk van *Someren* is geplaatst, en in het laatstgenoemde art., dat er de Protestantsche gevonden wordt. — Het art. *Spoordonk* (niet $1\frac{1}{4}$, maar $\frac{3}{4}$ uurs van *Oirschot* gelegen) verwijst naar een art. *Burg* (*den*), hetwelk wij te zijner plaatse niet gevonden hebben. — De *Stoofpolder* wordt gezegd op het *voormalige* eil. *Duiveland* te liggen: dit *epitheton* moet weg. *Duiveland* is *nog* een eiland. De polder *Stad* (*oude*) is, met eenige verandering en vele aanvulling, hetzelfde als *Oude-Stad* in Deel VIII. Zulke herhalingen zijn evenwel, vooral wanneer zij eenigzins uiteenloopen, verwarrend. — Men vindt hier en daar eene verkeerde spelling in eigennamen, ook van aangehaalde schrijvers, b. v. bladz. 473 not (1) SWALEWEN voor SWALUE.

Men ziet, onze aanmerkingen betreffen slechts eenige zaken van ondergeschikt belang, ons onder het doorbladeren in het oog gevallen. De bijvoegsels en verbeteringen, 8 bladz. groot, kan de verzamelaar wel weglaten. Ze wierden beter opgenomen in een slotdeel, dat buitendien toch een vereischte zal zijn, niet met verwijzing naar de Deelen en bladzijden, maar alphabetisch. Voorts herhalen wij onze onbepaalde aanprijzing van dit uitmuntende werk.

Handboek voor Veengraverij en Landontginning in de hooge Veenen en al wat daartoe behoort. Met Platen, Tabellen, voorbeelden en berekeningen. Door H. L. STEMFOORT, *Rijksmeter en Taxateur van den Turf in Drenthe, enz. Te Assen, bij* van Gorcum en Comp. 1847. *In gr.* 8*vo.* *f* 3-:

De uitgave van bovenstaand Handboek is, volgens het zeggen van den Schrijver, geschied naar aanleiding van eene prijsvraag, in den jare 1845 door de *Nederl. Maatsch. tot bevordering van Nijverheid* uitgeschreven, ter bekoming van een *Handboek voor de Veengraverij* in de hooge Veenen, met alles wat daartoe behoort. De Schrijver heeft lang geaarzeld, of hij al dan niet naar dezen prijs zou dingen, en hoewel zijne nederigheid hem tot het laatste deed besluiten, wilde hij evenwel de vruchten van zijne gedurende 13 jaren verkregene kennis en ondervinding zijnen landgenooten niet onthouden. Alhoewel Recensent die streken niet bewoont, waar hooge veenen gevonden worden, en hij dus met al die bijzondere kennis niet is toegerust, om over de meerdere of mindere doelmatigheid van enkele raadgevingen en bepaalde voorschriften van ondergeschikt belang met grond te oordeelen, is hij evenwel gedeeltelijk door eigene kennis, maar vooral door ingewonnen berigten van deskundigen, hem goedgunstig medegedeeld, tot de overtuiging gekomen, dat dit Handboek veel goeds bevat en voor belangstellenden in deze nuttige werkzaamheid eene onmisbare handleiding oplevert. Hartelijk wenschen wij met den Schrijver, dat hetzelve strekken moge tot uitbreiding der hooge veengraverijen en landontginningen, als zijnde mede een uitstekend middel om vele handen den kost te geven en woeste heidegronden in vruchtbare akkers te herscheppen.

Derde Verzameling van Regtsgeleerde Adviezen. In 's Gravenhage en te Amsterdam, bij de Gebr. van Cleef. 1848. *In gr.* 8*vo. XVI en* 213 *bl.* *f* 2-20.

Ook deze derde Verzameling van Regtsgeleerde Adviezen was ons welkom, en levert velerlei bewijzen van de studie en de vlijt der bewerkers. Dat ook door kundige regtsgeleerden

over vele der hier behandeld wordende punten verschillend kan worden gedacht, blijkt onder anderen daaruit, dat in de vierde Afdeeling: *Strafregt en Strafvordering*, voorkomt het antwoord op de vraag: „Zijn in *Nederland* de Prinsen en Prinsessen van het Koninklijk Huis aan de strafwet en aan de gewone wijze van strafvordering onderworpen?" Dat antwoord is een, op gronden van het strikte regt, uitgesproken *ja*. Men zie bl. 193—198. Doch het *Weekblad van het Regt*, N°. 888 en 904, uitgaande van beginselen van Staatsregt en Staatsbelang, alsook redekavelende uit hetgene, in overeenstemming met andere bepalingen, zou moeten geacht worden de *geest* der wet te zijn, zegt *neen*. Mr. DE WITTE VAN CITTERS, in de *Themis*, negende jaargang, N°. 2, bl. 301—304, levert eene uitmuntend gestelde beoordeeling dezer Verzameling, maar bestrijdt, op het punt der strafregtelijke verantwoordelijkheid der Prinsen en Prinsessen van het Koninklijk Huis, het *Weekblad van het Regt*, terwijl hij zich vereenigt met het gevoelen der Adviseuren. — Ref. kan zich niet ontveinzen, dat men der bestaande wet, naar zijn inzien, geweld moet doen, zoo men, met het *Weekblad van het Regt*, de Prinsen en Prinsessen aan alle strafvervolging wil onttrekken. Spreekt men over het *jus constituendum*, dan is het zeker ergerlijk en strijdig met de majesteit van den Troon, als men een' Prins of eene Prinses, en eveneens de Koningin, in zaken van strafvordering als beschuldigden kan dagvaarden, op het bankje der aangeklaagden plaatsen en vonnissen, even als de geringsten der onderdanen. Aan de andere zijde is de *strafeloosheid* dier voorname personen ten hoogste gevaarlijk. Zou een Prins niet een' doodslag in drift kunnen begaan? Zouden Prinsen en Prinsessen, zoude eene Koningin zich niet schuldig kunnen maken aan hoogverraad, of aan zamenspanning en dergelijke? — De ontworpen gewijzigde Grondwet, gelijk zij aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal is aangeboden, behelst de bepaling, dat de Koning onschendbaar is, maar de Ministers verantwoordelijk zijn. Zou daar ter plaatse, of elders in de Grondwet, niet vooreerst de Hooge Raad als éénige regter in strafzaken tegen de Koningin (namelijk niet de eventueel regerende Koningin, maar de loutere gemalin des Konings), de Prinses en Prinsessen van het Koninklijk Huis, op bij den Procureur-Generaal diens Raads te doene aanklagte, moeten worden aangewezen; met bepaling,

dat er geene andere straffen, ten gevolge van dergelijke beschuldigingen, kunnen worden opgelegd, dan geldboete in geval van beleediging van personen of benadeeling van eigendom, en verbanning uit *Nederland* en deszelfs koloniën, in geval van zwaardere, ook van staatsmisdaden; de bijzonderheden hieromtrent nader te regelen bij eene afzonderlijke wet, of wel bij het nieuwe Wetboek van Strafregt? — Het verschil van gevoelen over, en de hieromtrent bestaande leemten in het *jus constitutum*, maken dergelijke bepalingen, bij de wijziging der Grondwet, *volstrekt noodzakelijk*.

Middelburg, 3 Julij 1848. Mr. A. F. SIFFLÉ.

Paul's verblijf op den Sperwerhorst. Een Romantisch Verhaal, door J. VAN DER VEEN, AZ. *Te Groningen, bij* C. M. van Bolhuis Hoitsema. *In gr.* 8*vo.* 286 *bl. f* 3-:

Deze Roman verdient in zoover de voorkeur boven vele van zijne soort, als vinding en inkleeding zich van den gewonen sleur onderscheiden. Reeds de aanhef, de ontmoeting te *Gorinchem*, spant de aandacht door de geheimzinnige tint, die naar de ontknooping doet verlangen. De kleur, vooral ook in de voorstelling van godsdienstige begrippen onder den minderen stand, is die van het noordoostelijke gedeelte onzes vaderlands. Het verhaal houdt den lezer aangenaam bezig; de stijl is vrij goed, en de uitvoering zindelijk; waarom wij deze niet ongeschikte bijdrage tot de leesgezelschapsliteratuur boven vele minder beduidende en slordig vertaalde durven aanprijzen.

Een woord van den Recensent der Burgvrouw van Cellendoorn tegen het Iets over zijne Recensie, voorkomende in het Algemeen Amsterdamsch Handelsblad van den 22 Mei dezes jaars, tweede Editie, onder de ingezondene stukken, Antikritiek.

De Heer J. DIJK moest reeds bij de aankondiging van zijnen *Slapende in den Haarlemmerhout* in ons Tijdschrift de pil slikken, dat hij Koning WILLEM I eene vrij bespottelijke rol als *postillon d'amour* laat spelen, die weinig met de waardigheid van zijnen rang en ook met het bekend karak-

ter van dezen verstandigen Monarch overeenkomt; dat hij aan dien Koning zotheden toeschrijft, welke deze zeker nooit gezegd of gedacht heeft, en dat de schrijver luttel kennis van het hofleven aan den dag legt. Daarenboven werd hij van gezwollenheid en klingklang beschuldigd.

Een jaar later voerde de man *Sophia van Berthout* ten tooneele, en ontving de bestraffing, dat hij in dat boek eene schepping leverde, die het gevoel voor zedelijk schoon kwetst, en dat de schildering van zulk eene schepping een' zedelijken wansmaak verraadt.

Weder een jaar later kwam van denzelfden Heer J. DIJK een ander boek in 't licht, onder den titel van *de Kapellaan*, dat, voor zoo veel ons bekend is, in ons Tijdschrift nog niet is aangekondigd, maar, naar het ons voorkwam, ook al van geene betere qualiteit is, dan de beide vorigen.

Eindelijk viel ons de taak ten deel, om *de Burgvrouw van Collendoorn* van den Heer J. DIJK, Schrijver van *den Slapende*, van *Sophia van Berthout* en, wat meer zegt, van *de Kapellaan*, aan te kondigen niet alleen, maar ook te beoordeelen. — Hoe dit aan te leggen? — De Heer J. DIJK had zich door ernstige aanmerkingen van dien aard als de reeds vermelde in het minste niet laten storen in zijne prolificatie van papieren kinderen, en in de Voorrede der *Burgvrouw* kondigt hij aan, dat er al weder een varkentje in het zout ligt. (Een *varkentje* zeggen wij, al is het, dat de Heer J. DIJK er zich over ergert, dat wij zijne werken bij die smerige dieren vergelijken. Die beestjes spelen in onze nationale spreekwijzen eene even drukke rol als in onze keukens. In dit opzigt is de nakomelingschap nog niet ontaard van vader HOMERUS.) Dit varkentje zal opgedischt worden, zoodra het debiet der *Burgvrouw van Collendoorn* den Heer J. DIJK daartoe aanmoedigt. Wij zouden ons in onze beoordeeling er bij hebben kunnen bepalen, dat wij van het werk getuigden, dat het vol onwaarschijnlijkheden in de gebeurtenissen en karakterbeschrijvingen is, en dat er een volslagen gebrek aan eene goede zedelijke strekking in heerscht; en wij hebben dit ook verklaard in onze recensie. Maar aan zulke beoordeelingen bekreunt zich de Heer J. DIJK niet, en daartegen heeft hij ook niets ingebragt. Dit wisten wij vooraf wel, en daarom hebben wij den man zoo wat voor 't lapje gehouden; en ziet daar, nu is het leven gaande! Dat wij met hem gespot hebben, dat

wij den titel vergeleken hebben bij het uithangbord van eene kroeg, en het boek zelf bij het gestreepte monstervarken, waarop de strepen met eene grove verfkwast getrokken zijn, dat heeft de man zich aangetrokken. Nu stuift hij op als een getergde en gekwetste leeuw; doch laat ons liever zeggen, als een leeuwtje, dat men op den staart getrapt heeft, want hij keft en jankt, en, om te toonen, dat hij geen hond, maar een mensch is, scheldt hij ons uit, nu eens voor een' domkop, een dommelig slaperig mensch, rangschikt onze recensie onder de prullaria, en noemt ze bombarie; dan weder zijn wij boosaardig, laaghartig, verraderlijk en wat al meer van dien aard is. Wij nemen dit het vertoornde mannetje niet kwalijk; hij strijdt voor haardstede en altaren; hij bekent zelf, »het geldt zijn eigen werk."

De man kan het maar niet verkroppen, dat wij een boek, en dat wel *zijn* boek, bij een varken vergelijken. Eilieve, waarom niet? Heeft de Heer J. DIJK nooit gehoord, dat men van eene leerrede, verhandeling, of ook van een ellendig romannetje, zeide: »het is een mager beestje?" En waarom zou men dan niet mogen denken aan een mager varken? Of zou de Heer J. DIJK gemeend hebben, dat het eigenaardiger ware geweest, hemzelven bij zulk een varken te vergelijken? Immers van iemand, die kregelig is en tiert, zegt men: *hij schreeuwt als een mager varken.* In dat geval zouden wij den Heer J. DIJK geen ongelijk geven. Weet de auteur der *Burgvrouw van Collendoorn* niet, dat men voor de spreekwoorden: *Il ressemble au cahutier, il fait plus de bruit que de besogne*, en: *L'un bat les hayes et l'autre prend les oiseaux*, in onze taal de spreekwoorden heeft: *Het is met hem veel geschreeuw en weinig wol*, en: *De een scheert de varkens en de ander de schapen?*

Ten gevalle van den Heer J. DIJK zullen wij geene woorden meer verspillen. Wij zullen ook niet zeggen, dat de man een zot is; maar wij willen er echter aan herinneren, dat SALOMO zegt: *Ziet gij een' man die wijs is in zijne oogen, van een' zot is meer verwachting dan van hem.* Wij volharden in onze verklaring, dat *de Burgvrouw van Collendoorn* een werk is beneden de kritiek. Die ons niet wil gelooven, koope het boek; de prijs is drie guldens twintig cents. Maar die zich zijn geld beklaagt, wijte het niet aan ons; wij hebben gewaarschuwd. — N.B. De Heer J. DIJK geeft het werk uit voor zijne eigene rekening.

BOEKBESCHOUWING.

De Waalsche Gemeenten in Zeeland, voor en na de herroeping van het Edict van Nantes. Eene Bijdrage tot de Geschiedenis van de Hervormde Kerk in de Nederlanden. Door J. AB UTRECHT DRESSELHUIS. *Te Bergen-op-Zoom, bij* J. C. Verkouteren, 1848. *In gr.* 8*vo.* *IV en* 128 *bl.* *f* 1-50.

Ik had, ook wegens mijne vroegere betrekking tot de Waalsche Gemeenten van *Middelburg* en *Vlissingen*, dit geschrift van den geleerden DRESSELHUIS met zoo veel belangstelling gelezen, dat ik het aanzoek der Redactie, om het in dit Tijdschrift aan te kondigen, niet heb willen afwijzen. Te regt noemt de Eerw. Schrijver zijn opstel *eene bijdrage tot de Geschiedenis van de Hervormde Kerk in de Nederlanden*, en vele door hem vermelde bijzonderheden strekken ter wederlegging van het dwaalbegrip van sommigen, die de Waalsche Gemeenten in ons vaderland voorstellen als eene op zich zelve staande godsdienstige gezindte, een dusgenoemd *corps Wallon*, zelfs door eigene symbolische boeken van de Nederlandsche Hervormde Kerk onderscheiden. De geschiedenis getuigt, dat hier geen ander verschil op te merken valt dan dat der taal. In geloof en leer waren de Nederduitsche en Waalsche Kerken eenstemmig, gelijk dit steeds door beide erkend werd. Men zie, onder anderen, de Handelingen der Waalsche Synode te *Dordrecht* gehouden in 1606, art. 14.

Blijkens de Voorrede, had de Heer DRESSELHUIS bevonden, dat de onlangs uitgegevene werken van de Heeren BERG VAN DUSSEN MUILKERK en KOENEN voor *Zeeland* veel te wenschen overlaten. Het werk van Jhr. BERG is nog onvoltooid, doch het geleverde bevat eenen rijkdom van zaken, die althans van groote vlijt en belezenheid getuigt. De bekroonde prijsverhandeling des Heeren KOENEN beantwoordt zeker niet aan den weidschen titel: *Geschie-*

denis van de vestiging en den invloed der Fransche Vluchtelingen in Nederland. Als *Proeve* in een nog weinig bearbeid vak, moge het stuk zijne plaats hebben onder de werken der Leidsche Maatschappij. Intusschen lag de geschiedenis der *Waalsche Refuge* buiten het bestek der genoemde Schrijvers, die uitsluitend de *Fransche Refuge* ten onderwerp hadden. De Heer DRESSELHUIS omvat beide gebeurtenissen, voor zoo ver zij op *Zeeland* betrekking hebben, in het voor ons liggend geschrift.

In het EERSTE GEDEELTE handelt de Eerw. Schrijver over *de Waalsche Gemeenten in Zeeland vóór de herroeping van het Edict van Nantes*, 1572 *tot* 1685. De stichting dezer gemeenten klimt op tot de vestiging onzer burgerlijke en godsdienstige vrijheid. Zij was een gevolg der verhuizing van vele Hervormde *Walen* en *Vlamingen* naar de noordelijke *Nederlanden*, alwaar zij beveiliging zochten en vonden tegen geloofsdwang. Een groot aantal nam de wijk naar het naburige *Zeeland*. De Schrijver wil de Waalsche Gemeente te *Middelburg*, gesticht in 1574, als de oudste dier gemeenten in ons land beschouwd hebben. Hij erkent intusschen, dat reeds ten jare 1572 te *Vlissingen* in 't Fransch gepredikt werd, en men behoort in 't oog te houden, dat vele Waalsche Gemeenten ouder zijn dan hare kerkelijke organisatie: de stof was aanwezig vóór den vorm. Verder vinden wij hier een historisch verslag van den oorsprong der Waalsche Gemeenten in *Zeeuwsch Vlaanderen*, te *Zierikzee*, te *Goes*, alsmede van de Fransch-Nederduitsche Evangelieprediking te *Bergen op Zoom*, *Sluis*, *Aardenburg en Axel*. Verschillende min bekende bijzonderheden zijn ons hier voorgekomen, en het geheel schijnt ons toe van de zijde der naauwkeurigheid alle aanprijzing te verdienen. Op bl. 13 lezen wij, dat »van dien tijd af »(1587) zich het bestaan der beide zoogenaamde *Olijfber»gen* dagteekent." Het *bestaan* dezer kerken is van vroegere dagteekening. Ik vind reeds *l'Olive* vermeld aan het hoofd der Handelingen van de *Antwerpsche Synode*, 8 Sept. 1570, 'tgeen aan een nog vroeger bestaan denken doet. De beide *Olives* waren oudtijds bekend onder de benamin-

gen van *l'Olive occidentale* en *l'Olive orientale*. Het waren kerkelijke Districten, die verschillende kleine meestal landgemeenten omvatteden. Ik acht het waarschijnlijk, dat tot een der *Olives* behoorde *Tour* of *Tours*, mijns inziens eene verkorte schrijfwijze voor *Tourcoing*, alwaar de oudste ons bekende Waalsche Provinciale Synode gehouden werd, den 26 April 1563. Ditzelfde *Tour*, benevens eenige andere verkorte namen van dorpen en vlekken, als gezamentlijk uitmakende een der *Olives*, komt nog eens voor aan het hoofd der *Antwerpsche* Synodale Acten van 2 Febr. 1576. Op de vergadering te *Tourcoing*, in 1563, zullen zich alleen bevonden hebben afgevaardigden der Kerken van *l'Olive occidentale*, waardoor het begrijpelijk wordt, dat in datzelfde jaar nog vier andere soortgelijke bijeenkomsten plaats hadden.

Van den invloed der oude Waalsche Gemeenten in *Zeeland* weet de Eerw. DRESSELHUIS ons weinig te zeggen. Hij heeft evenwel hooge gedachten van dien invloed »op »de godsdienstige denkwijze van de ingezetenen in die stre»ken," en meent, dat »daardoor inzonderheid begrijpelijk »wordt de streng Calvinistische denkwijze, door welke *Wal»cheren* zich van den beginne af meer bepaaldelijk heeft on»derscheiden," bl. 33. Wij durven zonder stellige bewijzen zoo veel op rekening der oude *Walen* niet zetten. Gaarne erkennen wij, dat zij gemoedelijke Calvinisten waren, waarom ook de Remonstrantsche gevoelens weinig ingang bij hen vonden, en zij op de Nationale Synode van 1618 en 1619, met de aldaar vastgestelde leer instemden. Doch van een *streng* Calvinismus waren zij, over 't geheel, afkeerig, en de bewijzen hunner gematigde, verdraagzame en vredelievende denkwijs zijn nog in overvloed voorhanden in hunne synodale artikelen. Wij kunnen ons niet weêrhouden het volgende af te schrijven uit de Handelingen der Waalsche Synode van *Rotterdam*, 1612, Art. 19: »*Sur la difficulté survenue entre quelques membres de l'Eglise Wallonne de Rotterdam, s'offensans de ce que Henry de Nielles leur Pasteur, communique à la Ste. Cène en l'Eglise Flamande, en laquelle aussi il exerce le Ministère, les Députez du Synode des*

Eglises Wallonnes, assemblé au dit lieu, choisis pour adviser sur ce faict, ont trouvé bon d'exhorter les susdits membres de ne point s'aliéner pour cela de l'Eglise Wallonne, et de prier tant le dit Pasteur qu'iceux membres de se supporter mutuellement en charité et entretenir ensemble communion fraternelle, en attendant que Dieu par sa grâce suscite quelque remède à leurs difficultez." Wij voegen hierbij uit de Hand. der Syn. van *Delft*, 1613, Art. 14 en 15: »*Sur le différent survenu entre les Eglises Françoises d'Amsterdam et Rotterdam, la Compagnie a trouvé expédient que le tout soit assoupi sans extérieure dispute: Et laissant à la liberté de chasque Eglise de présenter la chaire à tel Ministre qu'elle voudra et dresser tel reiglement qu'elle estimera le plus convenable pour la conservation de sa paix, juge nostre frère Henry de Nielles, Pasteur de l'Eglise Françoise de Rotterdam, capable de prescher en toutes nos Eglises, comme aussi les autres Ministres de nostre Corps, et recognoist la dite Eglise pour vray membre de nostre Synode.*" — »*Pour obvier à toute confusion et maintenir noz Eglises en bonne concorde, la Compagnie a trouvé bon, que quand on entendra parmy les membres des Eglises quelque parole tendante au déshonneur de quelcun de nos Ministres et au préiudice de leur Ministère, ceux qui ont le bien et la paix de l'Eglise en recommandation, ayent à admonester les aucteurs et semences de tels propos de se contenir ou parler eux-mesmes ou faire parler, et représenter fraternellement à un tel ce qu'ilz ont à dire sur luy.*" Meer soortgelijke besluiten en uitspraken treft men aan in de Synodale Hand. van *Middelburg*, 1616, Art. 10, 14, 15, 19; *Amsterdam*, 1616, Art. 5, 6; *Leide*, 1617, Art. 11, 13, 14; *Dordrecht*, 1617, Art. 11—13; *Middelburg*, 1618, Art. 2, 15, 25—28; *Delft*, 1618, Art. 5—7, 30, 37; *Haarlem*, 1620, Art. 11; *Vlissingen*, 1620, Art. 16; *Dordrecht*, 1631, Art. 25, enz. In al deze Artikelen is, dunkt mij, de verzoenende, vredelievende en verdraagzame geest der oude Waalsche Synode onmiskenbaar. Zij betoont zich afkeerig van twist en tweedragt, van scheiding en scheuring; zij tracht eensgezindheid en rust in de kerk te

bevorderen; zij treedt tusschen *Amsterdam* en *Rotterdam* bemiddelend op; zij onthoudt zich van een beslissend oordeel uit te spreken over de betwiste punten, die zij, intusschen, ver is van gelijk te stellen met Sociniaansche en Anabaptische dwalingen; zij berispt de organen van beide partijen, niet wegens hunne gevoelens, maar uit hoofde van den scherpen en vinnigen toon waarop deze gevoelens worden voorgedragen en verdedigd; haar leus is *charité et équité;* hare Afgevaardigden ter Nationale Synode deelen niet in den hartstogtelijken ijver van vele anderen; nog in 1620, vermaant zij FABRICE DE LA BASSECOURT zeker twistschrift *sur l'élection éternelle* terug te houden, en, in 1631, geeft zij hem haar ongenoegen te kennen, over zijne onberadene bemoeijingen. Hoe dit alles, in eenen tijd van opgewondenheid en gisting, met eene *streng* Calvinistische rigting kan overeen gebragt worden, verklaar ik niet in te zien. De Eerw. DRESSELHUIS vergunne ons van oordeel te zijn, dat, indien het gematigde Calvinismus en de verzoenende geest der oude *Walen* meer invloed hadden uitgeoefend, zoo in *Walcheren* als elders, de geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk, in de XVIIde Eeuw, minder afzigtelijke bladzijden zou opleveren.

De herroeping van het Edict van *Nantes*, gevolgd van de komst der Fransche vlugtelingen in ons land, gaf aan de bestaande Waalsche Gemeenten eene aanzienlijke uitbreiding. De Heer DRESSELHUIS handelt over deze gebeurtenis, wat *Zeeland* betreft, in het TWEEDE GEDEELTE van zijn geschrift, 1685—1814. Hier wordt gesproken van de ondersteuning aan de uitgewekenen verleend, van liefderijke besluiten der Regering ten behoeve van sommige gerefugieerde Predikanten en hunne weduwen, van nieuwe Fransche gemeenten, te *Tholen*, *Veere*, *Cadzand*, *Oostburg* en elders gevestigd, (op bl. 67, zal voor 1780 moeten gelezen worden 1680, en voor 1585 en 1586, 1685 en 1686) van plaatselijke bijzonderheden betrekkelijk *Veere*, *Middelburg* en *Vlissingen*, enz. Deze laatste rubriek zou uitvoeriger geweest zijn, indien het plan des Schrijvers had medegebragt, de lotgevallen van elke gemeente afzonderlijk

te verhalen. Doch niet alles is voor de geschiedenis even belangrijk. Ook zijn vele kerkelijke Archieven van verdwenen Waalsche of Fransche Gemeenten verloren geraakt; die van *Vlissingen* zijn eene prooi der vlammen geworden; het gemis van andere, zelfs bij nog bestaande gemeenten, moet aan de zorgeloosheid van het voorgeslacht worden toegeschreven.

»Vatten wij nu dit alles te zamen," aldus schrijft de Heer DRESSELHUIS, bl. 88, »en houden wij daarbij tevens in »het oog, hoe groot er elders wordt opgegeven van den in»vloed, dien het refuge hetzij dan ten goede of ten kwade »op den toestand des Vaderlands zal hebben uitgeoefend, »dan zou men verwachten de blijken van dien invloed vooral »in *Zeeland* te zullen aantreffen, waar zich zoo vele uitge»wekenen nederzetteden en zoo vele nieuwe Gemeenten ver»rezen. En toch blijkt het uit niets, dat zij eenen bepaald »gunstigen of ongunstigen invloed hebben uitgeoefend op »kerk of zeden, op taal of letteren, op handel of nijver»heid, welligt alleen de landbouw uitgezonderd." Ook wij aarzelen niet, alle overdrevene voorstellingen van den invloed, door de Fransche vlugtelingen uitgeoefend, af te keuren. Niemand zal ontkennen, dat elke aanwinst van een aanzienlijk aantal arbeidzame, nijverige, niet onbeschaafde noch onbemiddelde, en op godsdienst en gewetensvrijheid prijsstellende ingezetenen, voor ieder land, voordeelig is. Intusschen laten zich deze voordeelen, meestal, niet duidelijk aanwijzen. Nieuwe ingezetenen houden spoedig op vreemdelingen te zijn, wanneer hunne werkzaamheid zich aansluit aan die des ganschen volks, tot welstand van het gemeenschappelijk vaderland. Op de Nederduitsche Hervormde Kerk konden de bekwame Predikers, uit *Frankrijk* overgekomen, geen' merkbaren invloed uitoefenen. Ik schrijf zulks grootendeels toe aan het verschil der taal, zonder andere oorzaken voorbij te zien. De predikwijze van DU BOSC, SAURIN en anderen heeft even weinig uitgewerkt, als de rekkelijkheid der oude *Walen:* wat trouwens niets ontneemt aan de waarde van het goede voorbeeld. Bovendien is de bloeitijd der Fransche prediking in ons land

van korten duur geweest, nagenoeg als die van het alhier ingevoerde Fransche fabriekwezen, dat zich bezwaarlijk eene halve eeuw heeft kunnen staande houden. Wel verre dus van den invloed der *Walen* en *Franschen* zeer hoog te schatten, ben ik integendeel van oordeel, dat de meer *liberale* Waalsche en Fransche geest spoedig de drukkende uitwerking gevoeld heeft van den zwaren, *orthodoxen* dampkring van *Nederland*. De bewijzen zijn in de Synodale Acten der Waalsche Kerken voorhanden.

De Eerw. Schrijver besluit deze afdeeling met eene opgave der Waalsche of Fransche kerken en predikantsplaatsen, die, sedert 1794, in *Zeeland* opgeheven zijn. Van twaalf Gemeenten, bediend door zestien Predikanten, is thans nog alleen die van *Middelburg*, met één Predikant, over.

De geschiedenis der Waalsche Gemeenten in *Zeeland*, na 1814, wordt, als meer bekend, kortelijk in het SLOT vermeld. Aan het verhaal des Schrijvers zou thans nog het een en ander kunnen toegevoegd worden. Eene *Naamlijst der Predikanten, die bij de Waalsche en Fransch-Duitsche Gemeenten in Zeeland dienst hebben gedaan*, voltooit het geheel.

Wij zijn den Eerw. DRESSELHUIS dank verschuldigd voor de zorgvuldige bewerking van dit geschrift. Onmisbare bouwstoffen worden hier geleverd voor eene Geschiedenis der Waalsche en Fransche Kerken in *Nederland*, die wij nog eens van eene geoefende hand hopen te ontvangen. Ook het gunstig oordeel van zijn Eerw. over de Waalsche Kerken lazen wij met genoegen. »Zonder den invloed van het »*refuge* zóó hoog te willen aanslaan als door sommigen ge»schiedt," zegt de Heer DRESSELHUIS bl. 114, »erken ik »de groote verpligting, welke *Nederland* heeft aan de Waal»sche Kerken, en, schoon leeraar in de landstaal, wensch »ik veeleer eene vermeerdering van het getal der Waalsche »Kerken dan eene vermindering, mits — de arme platlan»der niet ten koste van den rijken stedeling beroofd blijve »van de gelegenheid om God te vereeren en zijne pligten »en bestemming te leeren kennen." Ik heb vrede met deze

uitspraak. Naar mijn inzien, bestaan er thans in ons vaderland noch Waalsche noch Fransche Gemeenten, en mogen dus de vroeger aanwezige Waalsche en Fransche kerken als vervallen worden beschouwd. De afstammelingen der gerefugieerde *Walen* en *Franschen* zijn *Nederlanders* geworden; ik erken dit wat mij zelven betreft, ik weet het van al mijne Toehoorders, en in hoe ver zij en ik, regtens, van de Regering zouden kunnen eischen het Evangelie te hooren verkondigen in de taal onzer voorouders, die onze moedertaal niet meer is, is mij alles behalve helder. Doch bestaan er in ons land geene Waalsche noch Fransche Gemeenten meer, er bestaat nog, als overblijfsel van vorige tijden, eene Evangelieprediking in de Fransche taal, welker instandhouding mij, onder zekere voorwaarden, wenschelijk toeschijnt. Het Fransch is nu eenmaal de algemeene taal van het beschaafd Europa geworden; de kennis dier taal mag als volstrekt noodzakelijk voor ons worden beschouwd, zullen wij niet vreemd blijven aan de beweging der beschaving; inzonderheid voor onze hoogere standen is zij onontbeerlijk, al meende men voor den gevaarlijken invloed der Fransche letterkunde ernstig te moeten waarschuwen; eene eigene taal zou, voor een klein volk, geene weldaad zijn, indien zij tusschen dit volk en de overige wereld een slagboom vestigde; wij behooren te weten wat er buiten de grenzen van ons vaderland omgaat, en stelt men prijs op Fransche scholen en Fransche schouwburgen, waarom dan ook niet op Fransche kerken? Men behoude dan de nog bestaande Fransche Evangelieprediking, mits zij geschiede in den geest der oude *Walen* en eerste Fransche leeraars, door inboorlingen, gevormd op onze Hoogescholen, toegerust met al de kunde, die de tegenwoordige stand der wetenschap vereischt, de behoeften hunner toehoorders kennende, en geschikt, om, in de vormen van den beschaafden Franschen stijl, het Christendom te prediken, zoo als beschaafde *Hollanders* van allerlei gezindten het verlangen te hooren. Ik denk, dat zulk eene Fransche Evangelieprediking zich door eene nuttige strekking zal aanbevelen, en bijval vinden bij allen, die op

het standpunt van den Eerw. DRESSELHUIS staan, met wien ik trouwens ook wensch, dat zij geen groot bezwaar zij voor 's Rijks schatkist; en zij behoeft dit niet te wezen, indien de Waalsche Gemeenten haar geldelijk vermogen uitsluitend aanwenden ter bekostiging der eerdienst. Mogten daarentegen onze Fransche predikers zich meer en meer verwijderen van de liberale beginselen hunner voorgangers; wierden onze Fransche predikstoelen, bij voorkeur, ingeruimd aan vreemdelingen, even onbekend met ons volkskarakter als met onze godsdienstige ontwikkeling en wetenschappelijke vorderingen; stonden de Fransche kerken in ons midden als kweekscholen van bekrompene dweeperijen, als brandpunten van onverdraagzaamheid en godsdienshaat, als voertuigen van uitlandsche overdrijvingen; bleek het, dat de Fransche prediking regtstreeks ingerigt was, om den godsdienstigen zin van ons beschaafd publiek te bederven, aan bestaande oneenigheden voedsel te geven, de kerkelijke Besturen in hunne werking te belemmeren, en het zaad van misnoegen, wrevel en wederstand allerwege te verspreiden: dan zal ik hare opheffing zonder leedwezen aanzien, en de Nederlandsche Hervormde Kerk wegens dit verlies niet beklagen.

Rotterdam, Julij 1848. D. T. HUËT.

Bijbelsch Dagschrift, of de invloed van het Christendom op huiselijk en maatschappelijk geluk; in godsdienstige Overdenkingen op iederen dag des jaars 1847. *Met Platen. Te 's Gravenhage, bij* A. Kloots en Comp. 1847. *In gr.* 8*vo.* 690 *bl. f* 4-80.

Maria en Martha. Lektuur voor Christenvrouwen en moeders. Deel V—VII. Te Schoonhoven, bij S. E. van Nooten. 1846, 7. *In gr.* 8*vo. Ieder deel van* 192 *bl. f* 2-40.

Ofschoon het bestek van ons Tijdschrift ons niet vergunt,

periodieke werken, die wij reeds meermalen hebben vermeld, geregeld aan te kondigen, maken wij daaromtrent, om des nuttigen doels wille, gaarne eenigzins eene uitzondering met het *Bijbelsch Dagschrift*, dat nog altijd wordt voortgezet, en vooral met de keurige en smaakvolle *Maria en Martha*. De aanmoediging, die aan dit Tijdschrift op den duur te beurt valt, inzonderheid bij den overvloed van stichtelijke lektuur voor vrouwen van den beschaafden stand, bewijst evenzeer voor hetzelve, als voor de belangstelling der lezeressen. Het bijblad maakt ieder halfjaar een allerliefst kinderboekje met plaatjes uit, en het boekverslag geeft telkens eene korte maar over 't geheel juiste beoordeeling van hetgeen uitkomt en voor de Christelijke lezeressen belangrijk is. Daar de omslagblaadjes bij het verzamelen van zes stukjes tot een boekdeeltje wegvallen, zouden wij dat verslag liever, dan *daar*, op een afzonderlijk blaadje *er in* geplaatst zien.

Handboek der Oorheelkunde van Dr. M. FRANK, *vertaald, omgewerkt en met eenige aanteekeningen voorzien uit de openlijke Otiatrische Lessen van den Hoogleeraar* A. A. SEBASTIAN, *door* A. H. SWAAGMAN, *Med. Chir. et Art. obst. Doct.*

(*Vervolg en slot van bl.* 432.)

Aetiologie (136—162). Dat het een zeer duister veld blijft iets bepaalds omtrent de oorzaken der doofheid te zeggen, blijft buiten twijfel. — Naauwkeurige opmerking evenwel zal er toe moeten leiden, om vooral in dit gedeelte van de oorheelkunde belangrijke vorderingen te maken. — Dat ontstekingen zoowel van het uitwendige oor als van de verschillende deelen van de mond- en keelholte een der belangrijkste invloeden op het voortbrengen dezer ziekten zijn, heb ik vroeger reeds getracht aan te toonen in de door mij medegedeelde practische opmerkingen enz. Op dit punt zullen wij niet lang stilstaan, hetgeen trouwens door den

Schrijver breedvoerig wordt behandeld, en gecompleteerd wordt door verschillende bijgevoegde tabellarische overzigten van andere oorheelkundigen.

Beloop en uitgangen (162—167). Eene belangrijke daadzaak is het, dat de oorziekten in de meeste gevallen een zeer chronisch karakter aannemen, waardoor men zelden in de gelegenheid is acute ziektevormen waar te nemen. — Vandaar ook het weinige succes dat bij de behandeling van oorziekten verkregen wordt. — De lijkopeningen van aan doofheid geleden hebbende personen zijn nog zoo zelden geschied, dat uit de gemaakte opmerkingen nog geene gevolgen mogen getrokken worden.

Voorkomen, verspreiding, complicatie en combinatie (168—174). Omtrent het voorkomen van oorziekten in het algemeen schijnen de opmerkingen daarin overeen te stemmen, dat laag liggende landen, groot bevolkte steden, ophooping van menschen in een vertrek, belangrijke en spoedige temperatuur- en weersveranderingen hunnen bijzonderen invloed hebben op het voorkomen en verspreiden dezer ziekten. — Belangrijke opmerkingen vindt men daaromtrent in een goed bewerkt stuk van MENIÈRES in de *Gazette Médicale*, N°. 12 en 13, 1846. — Bepaald uitwendige ziekten van het oor schijnen meer op een enkel oor voor te komen; terwijl die doofheden, die het gevolg van verschillende huidziekten en ontstekingen van mond- en keelholte zijn, en dikwijls door den een' of anderen cachectischen toestand onderhouden worden, zich bij voorkeur op beide ooren schijnen te plaatsen. — Deze meening, welke de onze is, schijnt ook èn Schrijver èn Vertaler toegedaan te zijn. — De overtuigende blijken voorts van sympathie tusschen oor en hersenen zijn in vele gevallen niet te miskennen, waaruit het dan ook wel blijkbaar zal worden, waarom oorziekten dikwijls met vele andere complicatiën vergezeld gaan.

Prognostiek 174—184). Gelijk het in alle andere ziekten een der belangrijkste punten uitmaakt het stellen van eene prognosis, en men in deze ten uiterste voorzigtig moet zijn, des te meer is dit wanneer men uitspraak moet doen bij het onderzoek eener oorziekte. — Men mag evenmin te

veel als te weinig beloven. — Ref. spreekt hier niet waar het eene eenvoudige uitwendige aandoening is; maar daar waar het gebrek reeds gedurende jaren bestaan heeft, en waar het onderzoek geene dadelijke resultaten geeft, daar neme men de uiterste voorzigtigheid in acht. Want even nadeelig is het een lijder af te schrikken als aan te moedigen waar dit niet behoort. — De arts verbeurt hier zijn vertrouwen, de patient tijd en geldelijke opoffering. — Men vrage zoo vele inlichtingen mogelijk, en daar waar èn lengte van tijd, èn reeds gevolgde behandelingen, èn verkeerd aangewende middelen voor desorganisatiën doen vreezen, en het onderzoek dit bevestigt, dan is het beter den lijder geheel weg te zenden, dan nog hoop te geven. En te regt merkt onze Schrijver aan, in deze zich te rigten naar de individualiteit van den lijder zelve. — Uit dit alles blijkt het genoegzaam, hoe onzeker de regelen zijn tot het vestigen van een prognosis; en om deze reden kan men zich zeer zelden aan bepaalde voorschriften houden.

Therapie (184—253). In navolging van anderen, wordt hier een kritisch overzigt van de verschillende tot heden toe beproefde geneeswijzen gegeven. — Geen gebrek, waaraan de mensch onderhevig is, had waarschijnlijk die massa empirische middelen te verduren, als wel de doofheid, en alhoewel de kennis der oorziekten, in vergelijking van vroeger, belangrijk kan gezegd worden vooruitgegaan te zijn, worden deze middelen dikwijls toch vaak met overleg van den medicus gebruikt. Van geen middel is daarom ook meer misbruik gemaakt dan van de Electriciteit, en in het algemeen zijn daarvan geene gunstige gevallen bekend geworden. — Of de reeds in 1842 bekende en door Ref. medegedeelde proeve van IOBERT DE LAMBALLE vruchten hebbe gedragen, blijft een raadsel. Of evenwel, gelijk de Schrijver zegt, aan het galvanismus alle geneeskundige kracht in de otiatrie moet ontzegd worden, kan, dunkt mij, voor alsnog zoo zeker niet bevestigd worden. Meer dan beide vorige echter werd nog waarde gehecht aan mineraal en dierlijk magnetismus; en nog minder, dan beide vorige, verdient dit middel vertrouwen, alhoewel de aanwending niet

zoo veel schade kan berokkenen als de beide evengemelde. — De aanwending der moxa en het ferrum candens heeft eenige vereerders gevonden. Alhoewel de beroemde LARREY de moxa afgodisch vereerde, en Ref. in de *service de l'Hôpital des Invalides* door LARREY zelven dit middel bijzonder heeft hooren aanprijzen, zoo zijn deze redenen nog niet voldoende om eene algemeene aanwending, ten einde eene zoogenaamde afleiding te bewerken, ten stelligste aan te raden, en dit is evenzoo het geval met de algemeene aanprijzing van de *vesicantia*, het *ung. Autenr.*, de *caustica*, haarsnoeren en fontanellen; meestal worden al deze middelen aangewend bij de zoogenaamde nerveuse doofheden, en daar zijn zij allerverderfelijkst, en werken in het vervolg zeer schadelijk. — Alleen die gevallen, waar eene bepaalde congestie, chronische inflammatie of hypertrophie bestaat, daar kunnen en zullen dergelijke middelen, gelijk in alle andere ziekten, een gunstig gevolg hebben; en dan nog moeten zij met voorzorg gebezigd worden. — De douche en druipbaden vinden nu en dan ook aanbeveling; doch hebben eerder schadelijke dan gunstige gevolgen gehad. — Van geene geneeswijze echter wordt meerder misbruik gemaakt, en heeft men zulke schadelijke uitwerkselen te betreuren gehad, dan wel van de inspuitingen en indroppelingen, en vooral hebben de laatste, als empirisch middel, het meeste nadeel berokkend.

Baden, purgeermiddelen, bloedontlastingen zijn evenmin als algemeen geneesmiddel aan te prijzen als een der bovengenoemde methoden. — Voor elke doofheid in het bijzonder zal men ook zijn geneesplan moeten vaststellen; en de dagen van empirismus zijn toch voorbij, om niet eerst al die hulpmiddelen aan te wenden, die de tegenwoordige wetenschap aan de hand geeft; en daarom gaan wij de overige aangeprezene methoden met stilzwijgen voorbij. — Bij de verwijdering van het opgehoopte oorsmeer heeft men verschillende soorten spuitjes aangeraden. — Mijne gewoonte is het immer, een gewoon glazen spuitje te gebruiken; eene grootere spuit is volstrekt onnoodig, en ook des Schrijvers meening schijnt dit te zijn. — De vermindering van de afscheiding der oorkliertjes heeft aanleiding gegeven

tot het aanraden van menig middel, om in den uiterlijken gehoorweg te druipen. — Men bedenke evenwel, dat dit geene ziekte is die op zichzelve staat, maar meestal een symptoom van eene andere ziekte van het gehoororgaan; men neme dus daarbij de uiterste voorzigtigheid in acht, want meermalen is het mij gebleken, dat, ten gevolge van de eene of andere indruiping, het zintuig des gehoors is te niet gegaan, en zoude het mij niet moeijelijk vallen die voorbeelden aan te wijzen. — Algemeen zijn de oorheelkundigen het daaromtrent eens, dat de lucht door DELEAU aangeprezen, het natuurlijkste en zekerste middel is om het middenoor te onderzoeken, en voor de therapie van verschillende oorziekten heilzame gevolgen kan hebben. — En alhoewel DELEAU zelf daartoe en ook vele anderen, waaronder ook ITARD, inspuitingen van water door de tuba tot in de trommelholte hebben aanbevolen, zoo kwam de eerste daarvan terug, en wordt het zeer betwijfeld, of wel immer die inspuitingen de plaats hunner bestemming bereikten, en of niet dadelijk de vloeistof langs de wanden der tuba wegvloeide. — Dikwijls heb ik ook dergelijke inspuitingen willen aanwenden; nimmer echter had ik de zekere bewijzen, dat de vloeistof tot in de trommelholte doorgedrongen was, hetgeen toch bij inspuitingen van lucht wel zeer zelden het geval is; daar de lijders zelven na verloop van eenige dagen waarschuwen, of de lucht wel ter behoorlijke plaats komt. — Als diagnostisch middel niet alleen, maar om de lijder geene nutteloze vrees aan te jagen, is het niet altijd noodig zamengeperste lucht in te brengen; men beginne met zachtjes door den catheter te blazen, of dit met een elastiek spuitje, of door middel van eene met lucht gevulde blaas te doen. De nadeelen, die men heeft aangegeven na het aanwenden der luchtdouche, zijn door de tegenstanders wel wat overdreven. — Evenwel is het ook mij eenige keeren gebeurd, dat ik een emphysema echter niet van aanbelang zag verschijnen, dat den volgenden dag niettemin verdreven was. — De Schrijver laat nu eene beschrijving volgen van verschillende werktuigen om zamengeperste lucht in te brengen. Vele dier werktuigen, en

vooral die van DELEAU, zijn te omslagtig en te kostbaar. Verschillende even omslagtige werktuigen zijn er uitgedacht om warme en aetherische dampen in de *tuba Eustachii* te brengen, onder deze mag men voornamelijk noemen die van WOLFF, BERG, SCHMALZ, LINCKE, KRAMER en HUBERT-VALLEROUX. Na de ondervinding, die wij, met den Schrijver en den Vertaler gemaakt hebben, is de nuttigheid dier werktuigen ons nog volstrekt niet gebleken, om ze zoo onvoorwaardelijk aan te bevelen, als WOLFF en BERG vooral dit doen. — De Schrijver komt later, bij de behandeling der bijzondere ziektevormen op deze geneeswijze terug. — Voor dat de Schrijver van het eerste gedeelte zijns werks afstapt, deelt hij de verschillende werktuigen mede tot opvanging van het geluid voor die lijders, wier gehoorvermogen zoodanig verminderd is, dat zij tot een dergelijk middel hunne toevlugt moeten nemen. Het groot aantal der gehoorbuizen die reeds uitgevonden zijn, bewijzen genoegzaam, dat nog geen van alle aan de vereischten voldoet. — Ref. twijfelt er niet aan, of men zal, bij nadere kennis van physiologie zoowel als van pathologie van het gehoororgaan, een meer doelmatig werktuig vinden tot opneming en voortplanting van het geluid als die, welke tot nog toe bestaan.

Tweede gedeelte. Over de oorziekten in het bijzonder (254—557).

Eerste afdeeling. Ziekten van het uitwendige oor (254—292). Onder de opgesomde ziekten, waaraan het uitwendige oor onderhevig is, schijnt mij toe, dat de verschillende voorkomende huidziekten eene voorname plaats bekleeden, en die meestal, zoo zij aan het uitwendige oor ontstaan, naar de dieper gelegene deelen zich voortplanten, en jaren lang kunnen voortduren en bestaan, waarmede dikwijls een den lijder onaangenaam stemmend geruisch vergezeld gaat. Het valt niet te ontkennen, dat hier eene algemeene op de oorzaak gerigte behandeling alleen een gunstig gevolg kan hebben; ja, dat alleen plaatselijke middelen allernadeeligst zijn.

Tweede afdeeling. Ziekten van den uitwendigen gehoorgang (293—366). Bij de beschrijving der ziekten van dit

deel treft men in de eerste plaats aan, onder de vermelding van de imperforatie van den gehoorgang, de aanmerking van den Vertaler, op bl. 299, nopens het hulpmiddel tot diagnostiek, de stemvork namelijk. — Nadat WEBER en BONNAFONT de uitwerking van dit werktuig op het gehoor, door deszelfs trillend einde op het hoofd te plaatsen, hadden waargenomen, heeft SCHMALZ dit als diagnostisch hulpmiddel op de ziekten van het gehoor toegepast. Sedert twee jaren bedient Ref. zich ook daarvan, en hij moet bekennen verrassende uitkomsten daarmede verkregen te hebben. De vernaauwing van den gehoorgang schijnt mij meermalen voorgekomen te zijn dan de Schrijver. Vooral bij bejaarde personen van het vrouwelijke geslacht nam ik dit gebrek herhaalde malen waar; voor alsnog is het mij niet mogelijk eene bepaalde verklaring hiervan te geven; of het zoude moeten zijn het voortdurend dragen van eene muts, en het drukken daardoor van het uitwendige oor tegen het hoofd, hetgeen waarschijnlijk dit nadeelige gevolg op den gehoorgang heeft. Enkele malen mogt het mij gelukken de verwijdering te bewerkstelligen, door in den gehoorgang gebragte stukjes *spongia praeparata*, waardoor dan ook de doofheid verbeterde. — Onder de vreemde ligchamen, die zich soms in den uitwendigen gehoorgang voordoen, moet men voornamelijk zijne aandacht vestigen op het toevallig daarin geraken van insekten, hetgeen hevige en onaangename verschijnselen kan ten gevolge hebben. — De Schrijver en Vertaler spreken beide van eene *Lythiasis meatus auditorii*. Schrijver heeft eenige dier steenen onderzocht en zag dat zij uit carbonas calcis en epitheliumcellen bestonden. Vertaler nam een dergelijk geval waar bij eene jichtachtige lijderes. Onder de toevallen, die de vreemde ligchamen op deze plaats kunnen veroorzaken, behooren ook de hevige pijnen die kunnen ontstaan door drukking op de zenuwverspreidingen, en welke zelfs leiden kunnen tot levensgevaarlijke toevallen. Voorwaar een bondig bewijs hoe spoedig men trachten moet deze vreemde ligchamen te verwijderen. — Onder de aangegevene middelen tot wegneming derzelve behoort in de eerste plaats de inspuiting, en ten andere wel de extractie,

welke laatste vele moeijelijkheden kan opleveren. Niet te verwonderen is het dan ook, dat er vele werktuigen daarvoor zijn uitgedacht. Onder de medegedeelde vond ik met genoegen het met eene verloskundige tang overeenstemmend werktuigje van LINCKE, hetgeen ook Ref. herhaalde malen goede diensten bewezen heeft.

In het achtste onderdeel van deze afdeeling spreekt de Schrijver zeer uitvoerig over de polypen en soortgelijke uitwassen in den gehoorgang. — Het is zeker een der lastigste en onaangenaamste gebreken, die men ter behandeling krijgt. De groote misslagen, die nu en dan gemaakt worden bij de diagnostiek van de ziekten van het gehoor, doen zich zeer dikwijls in dit gebrek kennen. Een goede oorspiegel zal in deze den onderzoekenden arts te hulp moeten komen. — De aangegevene geneeswijzen bestaan in de volgende: 1. vernietiging door bijtmiddelen en gloeijend ijzer — het laatste is niet aan te bevelen — de lapis infernalis in substantie blijft altijd het zekerste middel daartoe. 2. Het opdroogen der polypen kan nu en dan bij granulatiën vooral en kleine slijmpolijpen met nut gebezigd worden. De sub acetas plumbi heeft Ref. in verschillende gevallen uitstekende diensten bewezen. 3. De exstirpatie met het mes kan alleen bij kleine polypen aangewend worden, en alsdan moet men nog het een of ander causticum aanwenden, om de achterblijvende grondvlakten te vernietigen. 4 en 5. Het afdrukken en de verbrijzeling zijn af te keuren. De methode, die het meest aanbevelingswaardig is, is de 6, het uittrekken. De laatste evenwel, het afbinden, is bijna in alle gevallen aanwendbaar en ook dikwijls aangewezen. — Schrijver beveelt aan het werktuigje van Dr. WILDE te *Dublin*, hetgeen ook naar Refs. gevoelen het beste is van de menigte, die daartoe aangeraden zijn. — Bij de behandeling van de negende onderafdeeling, de ontsteking van den gehoorgang, treft ons onder anderen de uitgang van deze aandoening in oorvloeijing (*otorrhaea*). Ref. begrijpt het niet, waarom later een afzonderlijk hoofdstuk hiervoor genomen is, daar het toch wel zeker is, dat eene oorvloei-

jing een gevolg is van eene voorafgegane ontsteking. De Schrijver heeft te regt bij de behandeling van deze zoo menigvuldig voorkomende oorziekte, de zeer goede verhandeling van Dr. WILDE, te *Dublin*, te baat genomen. Het voor oordeel, zoowel bij geneeskundigen als bij leeken, dient voornamelijk, wat dit punt betreft, nog wel bestreden te worden; en WILDE heeft in zijne verhandeling te regt daarop aangedrongen.

Derde afdeeling. Ziekten van het trommelvlies (376—422). Omtrent de aandoeningen, waaraan het trommelvlies onderhevig is, en die de Schrijver geregeld afhandelt, valt weinig aan te merken. De openingen in dat vlies gaan gewoonlijk met van tijd tot tijd zich herhalende ligte ontstekingen en geringe oorvloeijing gepaard, zoodat men zich beijveren moet in het algemeen schadelijke inwerkende oorzaken af te weren. Hierop gaat de Schrijver over, de meeningen van verschillenden, die de doorboring van het trommelvlies, bij ziekten daarvan in het bijzonder, of voor andere ziekten van het werktuig des gehoors aangeraden hebben, kritisch te behandelen. De aanwijzingen daartoe zijn zeer zeldzaam, en de ongunstige resultaten, die deze operatie opgeleverd heeft, zullen de aanwending daarvan hoe langer hoe meer tot zeer enkele gevallen in de toekomst bepalen. Bij de opsomming van de werktuigen tot doorboring is het werktuigje van FABRICI het doelmatigst, en is reeds verschillende malen door ons (alhoewel met geen gunstig resultaat) gebruikt.

Vierde afdeeling. Ziekten van de trommelholte (423—464). De onder N°. 2 van deze afdeeling behandeld wordende ziekte is de menigvuldigst voorkomende van de ziekten der trommelholte en is de zoogenaamde slijmvloed in het middenoor. De menigvuldige namen, die men aan dit gebrek gegeven heeft, bewijzen reeds genoeg, dat dit gebrek veler aandacht getrokken heeft. De ziekte, die Ref. hier bedoelt, is natuurlijk de chronische vorm, en hij heeft daarbij voornamelijk op het oog de ziekelijke veranderingen van het slijmvlies. Onder alle aangegevene hulpmiddelen kan

Ref., naar eigene ondervinding, volmondig met den Schrijver de toediening van het *acid. carbonicum* uit een daartoe bijzonder vervaardigden toestel aanbevelen, en hij gebruikt daartoe sedert eenige jaren den toestel geheel en al overeenkomende met de gazmachine van DÖBEREINER. De harstdampen, die HUBERT-VALLEROUX in deze gevallen aanraadt, hebben dat nut niet bewezen, hetgeen men hieraan heeft willen toeschrijven.

Vijfde afdeeling. Ziekten van de *Eustachiaansche* buizen (465—486). In het algemeen komt hier veel overeen met hetgeen reeds bij de ziekten van de trommelholte gezegd is. Op één punt echter moet hier voornamelijk gelet worden, en dat wel op de *stricturae tubae Eustachii*. Voor dit gebrek, wanneer het wel geconstateerd is, moet inderdaad èn lijder èn arts het grootste geduld aan den dag leggen. Nadat vooraf eene algemeene behandeling in de meeste gevallen heeft moeten voorafgaan, moet nu eene plaatselijke daarop volgen, die maanden lang duurt en waarbij de lijder in de meeste gevallen zijn geduld verliest. In het algemeen hebben de darmsnaren tot verwijding der vernaauwing zeer weinig blijvende diensten bewezen. — Ref. beveelt aan, de darmsnaren, alvorens ze in te brengen, in eene oplossing van *nitras argenti* te dompelen, en men zal alsdan een dubbel doel bereiken, een gedeelte der vernaauwing te vernietigen en ook door eene poos de darmsnaren te laten liggen, deze te doen uitzetten en daardoor als dilatator op de vernaauwing te werken. Door deze handelwijze te volgen, zal men iederen keer, dat de darmsnaar ingebragt wordt, dat gedeelte moeten afsnijden, hetgeen reeds ingebragt was.

Zesde afdeeling. Ziekten van het labyrinth (487—521). Schrijver geeft hier onder de rubriek zenuwdoofheid al die toestellen op, welke in den laatsten tijd aangegeven zijn tot inbrenging hetzij van water-, aether- of harstdampen. Ieder van de uitvinders heeft zeer veel op met zijn werktuig en de daarmede waargenomene gunstige resultaten. Ref. heeft al die werktuigen in zijn bezit, heeft ze allen, zonder onderscheid,

onbevooroordeeld aangewend. Hij kan evenwel niet zeggen, zoo veel gunstigs daarmede bewerkt te hebben. Alleen in die gevallen, waar men, de grondoorzaak erkennende, eene gepaste algemeene behandeling heeft doen voorafgaan, kon men door eene locale aanwending van bovengenoemde dampen nuttige effecten zien. Bij de duisternis, die in deze nog heerscht, is het overigens beter op dit punt niet verder uit te weiden.

De zevende en laatste afdeeling handelt over de doofstomheid. Meer en meer schijnt men er toe over te gaan, om de methode van den Abt DE L'ÉPÉE te wijzigen en te verbinden met die van AMMAN en HEINICKE, namelijk de doofstommen tot het spreken op te leiden. — De geachte Vertaler verzekert ons, dat te *Groningen* aan het Instituut goede resultaten verkregen worden van deze methode. In het belang der wetenschap ware het te wenschen, dat de gebroeders GUYOT de gunstige resultaten, bij hen ondervonden, mededeelden. Hier ter stede hebben wij een zeer merkwaardig voorbeeld voor oogen, van een doofstom kind, dat op deze wijze onderwezen wordt, welk onderwijs met het glansrijkste gevolg bekroond wordt. Later hoopt Referent speciaal, met toestemming van familiebetrekkingen en den onderwijzer van het kind, hierop terug te komen. Reeds vroeger bragt Ref. het nuttige dezer methode in eene kleine verhandeling onder het oog.

En hiermede aan het einde van het verslag zijnde, zoo wenschen wij Vertaler geluk met zijnen ondernomen arbeid. Moge de lust tot het beoefenen van oorziekten in het algemeen daardoor opgewekt worden, en mogten zij, die zich hier te lande meer bijzonder op dezen tak der heelkunde toeleggen, zich verbinden, om, hetzij door onderlinge mededeelingen, hetzij door mededeelingen door middel van de drukpers, ernstig mede te werken tot het meer en meer beoefenen van deze nog duistere ziekten.

Rotterdam, Junij 1848. A. SYMONS.

Levensgeschiedenis van een Kavaleriepaard. Door SEON J. B. ROCHAS, *Ridder van het Legioen van Eer, Vétérinaire Principal, Lid van onderscheidene Genootschappen. Bekroond met eene Gouden Medaille door de Société royale et centrale d'Agriculture te Parijs. In het Hollandsch overgebragt door* P. C. HEKMEIJER, *Veearts der 1ste Klasse, Paardenarts bij het Regement Rijdende Artillerie, en* A. DE VOS, *Veearts der 1ste Klasse, Adjunct Paardenarts bij hetzelfde Regement. Te Amersfoort, bij* W. J. van Bommel van Vloten. 1847. *In post* 8vo. *XII en* 152 *bl. f* 1 - 20.

Dit boekje is bestemd, om het belang aan te toonen, dat in eene goede behandeling van het paard tot behoud der Kavallerie gelegen is. De groote sterfte der paarden bij de Kavallerie en Artillerie, en de korte tijd, waarin deze dieren gemeenlijk dienst kunnen doen, hebben groote kosten ten gevolge. De nadeelige invloed, dien eene nalatige behandeling van de zijde der manschappen op hunne paarden uitoefent, het voordeel, dat daarentegen uit eene zorgvuldige oppassing voortvloeit, worden in dit werkje in het voorbeeld van eenen jongen *Franschman*, die, op het land opgevoed, alleen uit liefde voor een paard, dat hij zag geboren worden, in dienst was getreden, aanschouwelijk voor oogen gesteld. Die kavallerist verhaalt de geschiedenis van zijn paard. Het is een boekje over den omgang met paarden; het *verhaalt*, in plaats van dorre voorschriften of in hoofdstukken en paragraphen verdeelde levensregels te geven. Deze wijze van de zaak te behandelen kan voorzeker hare nuttigheid hebben; zulk een boekje wordt met meer genoegen gelezen dan eene handleiding in meer wetenschappelijken vorm; terwijl daarenboven hier de groote waarheid op den voorgrond staat, dat alles ligt en gemakkelijk wordt, wanneer men het naar eigene keuze en met liefde doet. 't Geen anders een last is, wordt dan een lust. Moge het boekje ook bij ons nut doen, en medewerken, om eene betere behandeling van het ons zoo nuttige redelooze dier, waartegen de mensch zich dikwerf de hardvochtigste handelingen veroorlooft, meer algemeen te verspreiden! Niet slechts het paard, maar ook de mensch zou zich bij die handelwijze wèl bevinden.

De Cochenille-teelt. Handleiding ten gebruike van Nederlandsche Planters; door een' Zeeofficier. Te Rotterdam, bij H. V. van Gogh. 1848. *In gr.* 8vo. *IV en* 30 *bl. f*: - 50.

Onder de belangrijkste voorwerpen voor den handel, welke de klasse der insekten oplevert, behoort ongetwijfeld de Cochenille. De schoone roode verwstof, die het verschaft, is algemeen bekend. Reeds vóór ruim drie eeuwen (het eerst in 1526) werd dit handelsartikel naar *Europa* overgebragt, en heeft de *kermes* der *Arabieren* bijkans geheel verdrongen. Het was vroeger als een plantaardig voortbrengsel, als eene soort van graan beschouwd, en dit wanbegrip moest nog in den aanvang der vorige eeuw door notariële acten bestreden worden (*Natuurlijke Historie van de Couchenille, beweezen met Authentique Documenten. Amsterdam* 1729. 8°.). In dat merkwaardig, in het Fransch en Nederduitsch uitgegeven stukje van zekeren MELCHIOR DE RUUSSCHER (niet op den titel maar bl. 46 genoemd) vindt men ook op bl. 47 eene afbeelding van het opgeweekte en daardoor duidelijk gemaakte insekt, met den zuiger en de pootjes, in tegenwoordigheid van den Heer G. ROËLL, toen Professor der Anatomie te *Amsterdam*, door J. WANDELAAR afgeteekend, den bekenden Graveur der ontleedkundige platen van onzen wijdvermaarden ALBINUS. Deze meening, dat het plantenkorrels waren, gaf tot den naam *Grana* (in het Spaansch) aanleiding, welke nog is overgebleven.

Het is bekend, dat de cochenilleteelt sedert 1828 op *Java* en thans ook op *Curaçao* is ingevoerd. Het kan daarom zijne nuttigheid hebben, dat een zeeofficier eenige oogenblikken van ledigen tijd besteed heeft tot het opstellen dezer beknopte Handleiding, welke hij vooral bewerkt heeft naar aanleiding van twee Spaansche, hem op zijne reizen in handen gekomene werkjes, die hij in het voorberigt aanhaalt. Het uitvoerig werk van THIERY DE MENONVILLE, die in 1777 naar *Guaxaca* in *Mexiko* reisde, om de cochenille naar *St. Domingo* over te brengen, schijnt hem niet bekend te zijn geweest.

Blik op den vroegeren en tegenwoordigen Toestand van het

Eiland Curaçao. Te Rotterdam, bij H. V. van Gogh. 1848. *In gr.* 8*vo.* 27 *bl.* *f* : - 40.

Deze brochure is voornamelijk ingerigt, om eenige onjuiste en onbewezene beschuldigingen te wederleggen, welke aangaande het bestuur en de administratie der kolonie *Curaçao* voorkomen in een stuk, hetwelk in onderscheidene nommers van de *Arnhemsche Courant* van April 1847 geplaatst was. De Baron VAN RADERS, die door de invoering van nieuwe kulturen aan de kolonie groote diensten bewezen heeft, wordt hier tegen de oordeelvellingen van dat dagblad met warmte verdedigd.

De Regten en Pligten van den Nederlandschen Landeigenaar, tegenover Heemraadschappen en Polderbesturen; door J. A. GERLACH, JR., *oud Lid der Provinciale Staten van Noord-Braband en Notaris te Heusden. 's Gravenhage, bij* de Erven Doorman. 1848. *In gr.* 8*vo.* 16 *bl.* *f* : - 20.

Het doel van dit vlugschrift is, nogmaals aan te bevelen des Schrijvers *Handboek voor Dijk- en Polderbeheer* (inzonderheid in de Provincie *Noord-Braband*), in 1846 te *'s Hertogenbosch* uitgegeven; en verder, om, bij vermelding dat gezegde werk nog door geheel het Rijk verkrijgbaar is, de bewoners van *andere* Provinciën op te wekken, het voorbeeld van *Noord-Braband* te volgen, en geen middel onbeproefd te laten tot verwerving van zulk billijk regt, als den landeigenaar in genoemde Provincie nu zoo ruimschoots is toegekend.

Daar wij gedachte Handboek reeds lang geleden met lof hebben aangekondigd, zal dit weinige over deze brochure hier wel genoeg zijn. Maar bij deze gelegenheid vestigen wij de aandacht onzer *Zeeuwsche* lezers op het *Iets ten betooge van het wenschelijke eener algeheele herziening van het Reglement van Administratie voor den Polder van Walcheren. Te Middelburg*, bij A. J. DE WILDE, 1848, prijs 15 cent. — Mogt men, ingevolge den wensch van den Heer GERLACH, eveneens alom de hand aan het werk slaan tot het bekomen van betere Polderreglementen! In *Walcheren*, vreezen wij, kunnen er nog vele boekjes en dagbladartikelen worden geschreven, eer er doortastende verbetering plaats grijpt. De

redenen, waarom er zoo veel in den weg staat, zullen de bewoners van dat eiland het beste begrijpen.

Middelburg, 3 Julij 1848. Mr. A. F. SIFFLÉ.

Déscription de la Chapelle Carlovingienne et de la Chapelle Romane, restes du château de Nimègue. Recherche Archéologique par ALEXANDER OLTMANS, Peintre, Membre de l'Académie Royale des Beaux-arts à Amsterdam. A Amsterdam, chez *J. M. E. Meijer*. 1847. Kl. in fol. *f* 2-50.

Het heeft *Nederland* nimmer aan mannen ontbroken, die zich onledig hielden met het beoefenen der Oudheidkunde, en het ware te wenschen, dat iemand tot het zamenstellen eener *Bibliotheek van vaderlandsche Oudheidkundigen* mogt besluiten, en DE WIND's *Bibliotheek van vaderlandsche Geschiedschrijvers* tot model nam. Wij missen een dergelijk werk. Elk weet, hoe groote verpligting de *Archaeologie* heeft aan HERULA, OUDAAN, PARS, L. SMIDS, SCRIVERIUS, BOXHORN, VAN SOMEREN, ALKEMADE, LYDIUS, PITISCUS, en vooral aan de beide SMETIUSSEN, die in het midden en einde der XVIIde eeuw bloeiden; bewondert hunnen ijver, geduld, naauwkeurigheid; staat verbaasd over de magt van citaten uit de schriften van vroegere en latere schrijvers, waarmede zij hunne stellingen bevestigden; doch betreurt het gemis van oordeel en smaak, dat op elke bladzijde hunner schriften doorstraalt. Gehecht aan oude denkbeelden en opvattingen, zagen zij met ontzag tegen hunne voorgangers op, en weken er even min van af als de *Scholastici* van ARISTOTELES; zwoeren bij hunne namen, als de leerlingen van PYTHAGORAS bij dien van hunnen meester. Maar dit was de geest der XVIIde eeuw in alle vakken van kennis en wetenschap! Helderder licht verspreidden hare beoefenaars der XVIIIde eeuw over de *historische* en *archaeologische* wetenschappen. Men begon de classici niet alleen met een philologisch maar ook met een antiquarisch oog te onderzoeken; men waagde het, de vroegere en latere interpretes te wederleggen, en gaf resultaten van onderzoek, in plaats van het *ipse dixit*. De schriften der BUSMANNEN, CANNEGIETER, DRAKENBORCH, PALUDANUS, VAN LIER, VAN WIJN, IN DE BETOUW en vele anderen strekken er tot bewijs van. Doch ook zij derfden, wat der geheele

eeuw ontbrak, *waren kunstzin, ervarenheid in de geschiedenis der kunst*, wier gewrochten zij beoordeelden. Ook bepaalden zij hun onderzoek meestal tot classieke oudheden; de middeleeuwsche werden naauwelijks aangeroerd, en de overblijfsels der bouwkunde wel afgebeeld, doch niet opzettelijk onderzocht en met in andere en verschillende oorden van *Europa* nog aanwezige vergeleken. Gewaagde men ei[illegible], dan deelde men eene ongegronde gissing mede of schreef zijn' voorganger na. WESTENDORP en vooral REUVENS waren diep doordrongen van het hooge belang van de geschiedenis der bouwkunde voor de *archaeologie* en de geschiedenis, en met hen begon geen *nieuw*, maar een *eerste* tijdperk voor dezelve; een tijdperk, dat, onder bescherming en voorlichting van het *Kon. Ned. Inst.*, der *Maatsch. van Nederl. Letterk.* en andere Genootschappen, maar vooral der *Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst* te *Amsterdam*, veel belooft en reeds het een en ander gaf, dat aan de verwachting voldeed. Hiertoe brengen wij het werk van den verdienstelijken OLTMANS, dat de laatstgemelde Maatschappij onder hare *Bijdragen* opnam, en, door den Schrijver zelven, om redenen, die wij billijken, in goed *Fransch* overgezet, op nieuw het licht ziet. *Diepe kunstzin, groote ervarenheid in hare geschiedenis, scherp oordeel, juiste blik, zeldzame naauwkeurigheid, onvermoeide vlijt*, ziedaar hetgeen wij in dit bouwkundig werk meenden op te merken. Algemeen is het toegejuicht, en wij deelen in dit *plaudite* van harte. De beide oude Kapellen, eenige overblijfsels van de *villa regia* van KAREL DEN GROOTE, zijn de hoofdvoorwerpen, waarmede de Schrijver zich bezig houdt; hetgeen hij nopens andere gestichten mededeelt, dient alleen om zijne ideën ten aanzien van die overblijfsels der oude bouwkunst te bevestigen. In zijn welgesteld *Avant-propos* ontwikkelde hij zijn plan, ten gevolge van hetgeen hij bij uitheemsche schrijvers over de Kapellen had gelezen, en onzes bedunkens heeft hij het uitnemend uitgewerkt en zijn zijne resultaten boven bedenking. Op dit *Avant-propos* volgt eene *Histoire architectonique du château de Nimègue*. Nieuwe bijzonderheden zal de deskundige in dit gedeelte niet ontmoeten. De Schrijver heeft zelf niet onderzocht, maar geeft slechts de resultaten der nasporingen van IN DE BETOUW, in diens *Lotgevallen en ondergang van den burgt binnen Nymegen, Nym.* 1796, te vinden. De inhoud is rijker dan het hovenschrift aanduidt, en bevat niet slechts de *histoire ar-*

chitectonique, maar de geheele geschiedenis van het slot; niet alleen de schaden, herstellingen, veranderingen, verbeteringen, die het onderging van deszelfs stichting door KAREL DEN GROOTE af tot deszelfs slooping in 1797; maar deszelfs verschillende lotgevallen; welke vorsten en vorstinnen het bewoond hebben; hoe dikwerf het door brand verwoest is; hoe OTTO II, (niet OTTO III) Graaf van *Gelderland*, het (voor 1600 mark zilvers) van Graaf WILLEM II van *Holland* in pandschap ontving; hoe KAREL VAN BOURGONDIË het bij de inneming van *Nijmegen*, 1473, als een gebouw, gelijk hij waande, door JULIUS CAESAR gesticht, spaarde, enz.

Het is jammer, dat de kundige Schrijver zijn m. s. niet door een' kenner der Latijnsche taal heeft laten overzien, dan zouden wij gewis ons niet tegen het gemengde gebruik van *Latijnsche* en *Fransche* eigennamen stooten; b. v. JULES CÉSAR, NÉRON, CLAUDIUS DRUSUS, *fils de* LIVIE *et de* TIBÈRE, HONORIUS, *fils de* THÉODOSE, TRAJAN, DIDIUS JULIANUS, CONSTANTIN enz.: waarom de Latijnsche of Fransche uitgangen bij allen niet behouden?

Hoofdstuk II voert tot opschrift: *Déscription de la Chapelle Carlovingienne ou octogonale.* Vroegere oudheidkundigen schreven der Kapel een' *Romeinschen* oorsprong toe. Paus LEO III, uit *Rome* verjaagd en in 779 door KAREL DEN GROOTE op den pauselijken zetel hersteld, zou haar, op verzoek des Keizers, tot Christelijk gebruik gewijd hebben. Lateren, en onder hen REUVENS, oordeelden, dat zij uit de dagen van dien Keizer was; een gevoelen, dat ook door OLTMANS omhelsd is. Mr. VON LASSAULX en F. KUGLER achtten, dat zij een *baptisterium* geweest is, en inderdaad zij heeft veel overeenkomst met de *baptisteria*, die men nog in de oude kerken ontmoet. VON QUAST toonde in zijn werk, *Die altchristlichen Bauwerke von Ravenna*, *Berlin* 1842, aan, dat de cathedrale (*Münster-Kirche*) te *Aken*, naar de *St. Vitalius*-Kerk te *Ravenna* gebouwd was. Zulks gaf SCHNAASE aanleiding, in het *Kunstblatt*; N°. 24 van 23 Maart 1843, de vraag te opperen, of de Kerk van *Othmarsheim* en de *Chapelle octogonale* navolgingen van deze beide monumenten konden zijn? Ten aanzien der eerste koesterde hij zelf geen' twijfel; maar met betrekking tot de laatste was hij niet zeker. Ook OLTMANS wilde eene poging aanwenden om haar te beantwoorden, voorzag zich van de noodige bescheiden nopens de kerken van *Aken*, *Ravenna* en *Othmarsheim*, begaf zich naar

Nijmegen en vergeleek ze uit- en inwendig, met de grootste naauwkeurigheid, met de kapel. Hij legt als een' platten grond dier gebouwen voor de oogen van den lezer, en toont met den vinger aan, waarin zij overeenkomen, waarin zij van elkander afwijken. Hoogstbelangrijk zijn deze aanwijzingen en getuigen van eene diepe studie der bouwkunde en vooral der kapel. Hij geeft in het IIIde Hoofdstuk, *Parallèle général et résumé des auteurs, qui ont traité cette matière*, de resultaten van zijn onderzoek dus op:

»*En résumant notre opinion, nous alléguerons comme autorité toute la déscription entière, où de temps en temps nous avons déjà formulé le pour et le contre. S'il est vrai que la Cathédrale d'*Aix-la-Chapelle, *nommée* Münster-Kirche, *a été bâtie de* 796 *à* 804, *nous devons conclure que notre Chapelle, qui n'a pas pu être inaugurée plus tard qu'en* 799, *a été bâtie presqu'en même temps.* 1)

Ensuite nous croyons que le vandalisme des Normands, *en* 880 2) *fit beaucoup de mal à l'édifice; ainsi que l'incendie de* 1047 3) *qui a encore augmenté cette déstruction. Des pierres de tuf plus régulières, des fenêtres primitives murées etc. nous conduisons que la restauration a été faite par* FRÉDÉRIC BARBEROUSSE *en* 1155, *et que du moins les nervures de la voûte, et les murs et les fenêtres du côté méridional, n'ont pas été ajoutés ou restaurés plus tard qu'environ* 1200, (*la fin*/

»1) *Il faut observer, que suivant* E. M. LANGLOIS, *dans son* Essai sur l'abbaye de St. Wandrille. Paris 1827, *la liste des abbés, tirée du* Chronicon Fontanellense, *le* Gallia Christiana, *le* Neustra Pia, *etc. porte que le nommé* ANSÉGISE *ou St.* ANSIGE *a été abbé de* 823 *à* 833 *et du moins n'a pas pu avoir été l'architecte après sa nomination à la dignité abbatiale. Il ne serait pas impossible qu'il eut bâti aussi notre Chapelle. D'ailleurs nous voyons dans la Chronique succincte d'*Aix-la-Chapelle *de* H. SCHMALHAUSEN, *d'après* HOPPIUS, *que le pape couronna l'Empereur à* Rome, *mais fit un séjour de* 8 *jours à* Aix-la-Chapelle, *l'an* 804, *pour inaugurer la nouvelle Cathédrale, de sorte qu'il n'est pas impossible que notre Chapelle ait été inaugurée dans la même année.*"

»2) Voyez *l'histoire architectonique: A Aix-la-Chapelle* la Cathédrale servit d'écurie aux *Normands*, l'an 881.

»3) Voyez la même histoire.

de l'époque Romane). *Les comptes publiés par M.* VAN HASSELT, *que nous avons mentionnés dans l'Histoire Architectonique, nous apprennent d'une manière certaine et décidée qu'on fit des restaurations considérables aux chapelles, l'an* 1397.

On trouve dans le texte le mot KAPELLEN *au pluriel, qui est formé par la dernière lettre, et quoiqu'on pût au besoin prétexter ici une faute d'orthographe ou d'écriture, nous admettons que cette réparation a été faite aux deux chapelles. Toutefois ceci n'empêche pas de reporter cette restauration en grande partie à la Chapelle* Carlovingienne; *car la croix de fer et la girouette neuve et cette quantité de plomb et d'ardoises nous font voir qu'on a renouvelé le toit. Plus, il est impossible d'admettre que cette croix et cette girouette aient été placées sur la Chapelle* Romane; *car la figure* 5 *de la planche III montre assez clairement que cette dernière était ornée d'une croix en pierre. Il est donc à croire qu'on a renouvelé entièrement le toit de la Chapelle* Carlovingienne *dans cette année, et de plus qu'on a rehaussé en même temps le mur de l'octogone au-dessus des lettres* c. c.; *car le nombre de* 3000 *briques, mentionné dans ce même compte, s'accorde avec la dimension de la partie ajoutée. La restauration plus récente de la voûte de la galerie supérieure et du toit est peut-être une conséquence du bombardement par les Français en* 1793. 1)

En faisant la comparaison des plans des quatre monuments, donnés sur la même échelle, on y verra assez de ressemblance. L'Église de Ravenne *a été achevée en* 547. MERTENS *fixe l'église d'*Othmarsheim *à l'an* 870, 2) *et la Cathédrale d'*Aix-la-Chapelle *et notre Chapelle sont contemporaines, la possibilité existant que notre Chapelle ait été achevée plus tôt. On pourrait se demander si elle n'aurait pas pu servir de modèle au lieu d'être une copie, mais il y a mille raisons concluantes pour croire le contraire. L'opinion du reste, que* BARBEROUSSE, *qui, comme nous le verrons plus trad (tard), a bâti probablement la Chapelle* Romane, *a restauré le sanctuaire édifié par son grand prédécesseur, trouve beaucoup d'appui dans sa restauration de la Cathédrale d'*Aix-la-Chapelle *en* 1165, *à laquelle il fit entr'autres cadeau d'un lustre de bronze, de forme octogonale, comme le monu-*

1) Voyez la même histoire.

2) Néanmoins sans prouver cette assertion.

ment, et dont l'inscription nous est communiquée par M. MERTENS. 1)

Hoofdstuk IV voert tot opschrift: *Déscription de la Chapelle Romane*, waarvan men de overblijfsels in het oostelijk deel van den *Valkhof* aantreft. Gelijk de vorige, hebben de meeste oudheidkundigen, als VAN LEEUWEN, MERULA, BOXHORN, SMITS, VAN SOMEREN, zelfs IN DE BETOUW in zijn *Bijvoegsel* (tot het vorengemeld werk over den burgt) *over de oude Kapellen te Nijmegen*, *Nijm.* 1804, ook deze kapel aan de *Romeinen* toegeschreven. REUVENS, die haar met de kerk van *Memleben* vergeleek, oordeelde, dat zij door Keizer FREDERIK BARBAROSSA in den *nieuw-Griekschen* of *Bisantijnschen* stijl was gesticht. OLTMANS geeft haar denzelfden stichter, doch tracht te bewijzen, dat zij in den *Romaanschen* stijl is opgetrokken. Hij doet zulks overtuigend en neemt, onzes bedunkens, allen twijfel weg. Hij eindigt zijn werk met *Quelques mots sur le château*, waarna de *Table explicative des gravures* en de gravuren zelven volgen, die met de uiterste naauwlettendheid en keurigheid zijn uitgevoerd.

Behalve het bovengemelde, vindt men, zoo in den tekst als in de noten, vele belangrijke opmerkingen, die regtstreeks of zijdelings in betrekking tot het onderwerp staan; b. v. aangaande de *Maatschappij tot bevordering der Bouwkunde*, de *St. Walburgs Kerk te Groningen*, de *architecture Romane*, de *crypta* enz. Nog eenmaal, wij hechten hooge waarde aan den arbeid van OLTMANS, wenschen vurig, dat anderen zijn voorbeeld volgen, en een terrein bearbeiden, dat nog geheel onbebouwd ligt; en onderteekenen gaarne den lof, door den beoordeelaar van *Die alte Kirche zu Marienhafe* in de *Vaderl. Letteroef.*, Maart 1848, N°. III, bl. 115, hem toegezwaaid.

» 1) Voici un des vers:

Caesar catholicus Romanorum Fredericus
Cum specie numerum cogens attendere clerum.
Ad templi normam sua sumunt munera formam
Istius octogonae donum regale coronae."

Bedenkingen tegen Art. 86 alinea 2 van het Ontwerp van gewijzigde Grondwet, behelzende dat Geestelijken niet benoembaar zijn tot Leden der Staten-Generaal. Te Leiden, bij P. Engels. 1848. *In gr. 8vo. 24 bl. f* ;-40.

Behooren Geestelijken tot de Vergadering der Volksvertegenwoordigers toegelaten, of daarvan uitgesloten te worden? Deze vraag is bij de tegenwoordige Grondwetsherziening ter spraak gebragt, en in beiderlei zin beantwoord. Bovenstaande Bedenkingen zijn tegen de uitsluiting gerigt; evenwel minder nog tegen de zaak, dan tegen den *modus quo*. Wij willen daaruit, maar ook van elders ontleenen, wat wij meenen, dat tot opheldering der zaak dienen kan.

In het *Plan van Constitutie voor het volk van Nederland* van het jaar 1796, maar hetwelk toen niet is aangenomen, waren de kerkelijke leeraars, te gelijk met de hoogleeraars, onderwijzers, krijgslieden en anderen niet verkiesbaar verklaard. De Staatsregeling van 1798, Art. 33, behield deze bepaling, doch slechts voorwaardelijk, wanneer namelijk de uitgeslotene niet alvorens afstand wilde doen van zijne bediening. De Constitutiën van 1801, 1805 en 1806 namen de uitsluitende bepaling, zonder verzachting of restrictie over. De Grondwet heeft in 1814, 1815 en 1840 die odieuse bepaling weggelaten. De negen Leden der Staten-Generaal, die in 1844 een aantal wijzigingen der Grondwet hebben voorgesteld, hadden ook, in den geest dier vroegere Constitutiën, de onbestaanbaarheid der hoedanigheid of bediening van godsdienstleeraar met politische verrigtingen aangenomen. Daar de leden der Staatscommissie van Maart ll., met eene enkele uitzondering, uit het gemelde Negental gekozen waren, was het wel te verwachten, dat het Ontwerp van gewijzigde Grondwet, door hen den Koning aan te bieden, eenen gelijken geest zou ademen, als de vroeger voorgestelde wijzigingen, en ieder, wien de loop der zaken niet onbekend was, heeft dus ook wel zonder bevreemding in Art. 86 van dat Ontwerp gelezen: *Geestelijken zijn niet benoembaar tot Leden van de Staten-Generaal.* De latere Ontwerpen tot wijziging der Grondwet, van Regeringswege bij de Staten-Generaal ingeleverd, en nu nog in behandeling, hebben daarvoor, in Art. 94, deze woorden: *De Leden der Staten-Generaal kunnen niet te gelijk zijn..... geestelijken, noch bedienaren van de Godsdienst.* Naar deze veranderde Redactie, in verband met de Memorie van Toelichting, mag men het daarvoor houden, dat men tot de voorwaardelijke uitsluiting van 1798 heeft willen terugkeeren.

En is nu deze uitsluiting, het zij dan al of niet voorwaardelijk, regtmatig en goed? Het middeleeuwsche Staatsregt verklaarde de Geestelijkheid en den Adel uitsluitend bevoegd

tot het beheer van den Staat. Dit is het tegenovergestelde uiterste. Het opkomen van eenen Derden Stand heeft dat praerogatief der Geestelijken verminderd; de Omwentelingen der vorige Eeuw hebben het opgeheven; bij een stelsel van Volksvertegenwoordiging is het eene ongerijmdheid. Wat daarvan nog overig is in Engeland en Zweden, waar de Protestantsche, en in Spanje en Portugal, waar de Roomsche Bisschoppen, *jure suo* rang en zitting hebben in de hoogste Staatsvergaderingen, mag wel als verouderd beschouwd worden, en zal wel moeten wijken voor den onweerstaanbaren voortgang van vrijzinnige begrippen in onze Eeuw. En althans, wanneer het beginsel van onderlinge gelijkheid der burgers bij de Staatswet erkend, en het genot van burgerlijke en burgerschapsregten aan allen, met uitsluiting alleen van minderjarigen en onwaardigen, verzekerd wordt, dan is het begrip van bevoorregte standen zelf volstrekt onhoudbaar. Zoo veel dan nog de Staatswet de onderscheiding van Geestelijkheid en Adel bij name blijft kennen, moet aan hen, die daartoe gerekend worden, gelijkelijk met de overige burgers, niet meer maar ook niet min, de toegang tot de Vergadering der Volksvertegenwoordigers geopend worden. Het is naar dat beginsel van gelijkheid, dat wij in Frankrijk enkele Roomsche Priesters en één Protestantschen Leeraar onder de Vertegenwoordigers hebben zien optreden; en dat het Frankforter Parlement eenige Roomsche Geestelijken, die allen ter regterzijde staan, en eenige Protestantsche Leeraars, die allen ter linkerzijde hebben plaats genomen, onder zijne leden telt; en dat ook nog elders de Godsdienstleeraar, zoo hij door de Kiezers benoemd is, gelijk ieder ander ter Staatsvergadering wordt toegelaten.

De uitsluiting der Geestelijken zal wel door niemand verdedigd worden, dan alleen als eene noodzakelijke, maar dan toch wezentlijke afwijking van het beginsel der algemeene gelijkheid. Om verkiesbaar te zijn, wordt alleen gevorderd, dat men Nederlander, ingezeten, in het volle genot der burgerlijke en burgerschapsregten zij, en den ouderdom van dertig jaren hebbe vervuld. Alleen de Geestelijke, ofschoon hij die vereischten bezit, kan niet worden toegelaten. Wij vragen naar redenen. De Memorie van Toelichting, eerst van de Staatscommissie, en later van de Regering, zal ze ons geven. Laat ons met onpartijdigheid hooren en oordeelen. De Geestelijken niet alleen, maar ook de Leden van den Hoogen Raad, van de Rekenkamer, en voorwaardelijk ook de krijgs-

lieden in werkelijke dienst en de Ministers zijn uitgesloten. Ja, maar het hangt van hunne keus, of van die hunner Committenten af, of zij al dan niet in de Kamers zitting zullen hebben of behouden. Hunne betrekking tot den Staat, zoo als deze bij de Staatswet geregeld en omschreven is, zou hen, ten aanzien van verantwoordelijkheid en onafhankelijkheid, òf meerder òf minder doen zijn, dan hunne medeleden in de Staatsvergadering; en het is dat verschil, hetwelk eerst moet vereffend worden, eer hunne geloofsbrieven worden aangenomen. Maar zoodanig verschil bestaat voor de Geestelijken niet. Zij zijn verantwoordelijk, als ieder ander Staatsburger, en zij zijn onafhankelijk, zoo veel als ieder vrij man wezen kan; en wederom aan de andere zijde hebben zij aan niemand eenige verantwoording op te leggen of af te eischen, en zijn zelfs, naar echte vrijzinnige beginselen, voor de Wet geene Geestelijken, maar alleen burgers van den Staat.

Maar de Geestelijken hebben eene *andere* taak, dan deel te nemen aan politische verrigtingen. Dit motief is scherp genoeg, ofschoon niet onverdiend, gepersifleerd, en de latere Memorie heeft het niet opgenomen. — Kerkgeloof en kerkgeschil mag in de staatkundige handelingen niet gemengd worden. Maar is er dan geen kerkgeloof meer, behalve bij de leeraars? Is het kerkgeschil onder de gewone leden der Gemeente geheel uitgedoofd? Of is het misschien denkbaar, dat anderen, die geen kerkelijk leerambt bekleeden, het kerkgeloof en kerkgeschil ter Staatsvergadering medebrengen, en dat doen op zoodanige wijze, als het wel van eenen godsdienstleeraar niet te verwachten zou zijn geweest? En is het dan waarlijk met de bekwaamheid of de goede gezindheid der Geestelijken zoo jammerlijk gesteld, dat het gevreesde kwaad niet is af te keeren, tenzij zij allen als onverdraagzame ijveraars en twistgierige heethoofden voor de geheele natie ten toon gesteld en uitgesloten worden?

Maar het is de roeping der Geestelijken niet, zich met Staatkunde bezig te houden. Wij hooren u, maar nemen de vrijheid te vragen, of het dan nu niet meer tot de Kerk behoort, en tot den Staat is overgebragt, om te bepalen, wat al of niet de roeping der Geestelijken zij. Bedoelt gij misschien, dat de Geestelijke voor zijne eigenlijke roeping ongeschikt wordt, wanneer hij zich met staatkunde gaat bezig houden? Wij zijn u erkentelijk voor uwe zorg, maar wij begrijpen niet, waarom gij den politieken leeraar van uwe Staatsvergadering uitsluit. Misschien ware hij daar te beter op zijne plaats,

naarmate hij voor de Kerk minder bruikbaar ware geworden. En het geldt nu immers de vereischten van een Lid der Staten-Generaal, en niet de roeping van den Geestelijke, volgens het Kerkelijk Reglement. Of zult gij misschien allen willen uitsluiten, die zonder eigenlijke roeping de Staatkunde beoefenen, dan zou Art. 94 nog al voor uitbreiding vatbaar zijn. Maar wie zal dan over die roeping tot beoefening der Staatkunde, in het hoogste ressort beslissen?

Maar neen, zegt gij, niet wij willen de roeping van den leeraar bepalen; wij nemen alleen de bepaling der kerk als veronderstelling aan, en naar deze is het de roeping der Geestelijken niet, om zich met de staatkundige zaken *dezer aarde* bezig te houden; en volgens deze praemisse besluiten wij, dat de Geestelijke, als niet geoefend in staatszaken, voor de betrekking van Volksvertegenwoordiger niet geschikt kan zijn. Sta mij wederom toe, naar de juiste verklaring uwer woorden te vragen! Hebben zij dezen zin, dat de bediening van den Geestelijke aan de Staatkunde tegenover staat, als de hemel tegenover de aarde? Wel dan mag wel ieder zich haasten om die bediening voor zich te vragen, eer hij misschien door de beoefening van de zaken dezer aarde ongeschikt voor den hemel wordt. Of is het uwe meening, dat de *soi disant* hemelsche roeping der Geestelijken hen ongeschikt maakt voor de dingen des tegenwoordigen levens. Die beschuldiging van eenzijdigheid is wel eens meer, en nog wel tegen het Christendom zelf en al zijne belijders ingebragt. Sommige dweepzieke menschen hebben zich in de daad aan die eenzijdigheid schuldig gemaakt. Maar ik behoef wel niet te zeggen, dat die fanatieken niet uitsluitend, noch voornamelijk tot den leeraarsstand behooren. — En de zoogenaamde Ordesgeestelijken dan? Welnu, zij treden wel niet in uwe Staatsvergadering op, of anders, wanneer zij zich zelve in hunne roeping vergissen, treden zij met LACORDAIRE vrijwillig weêr af. Om hunnentwil behoeft gij wel uwe uitsluitende bepaling in de Grondwet niet, en het allerminst hadt gij den schijn moeten aannemen, alsof gij met de wezentlijke roeping der Geestelijken hadt willen spotten. Ja, voor den hemel wil de Godsdienstleeraar, als ieder waarlijk geestelijk mensch, leven en werken; het hemelsche wil hij in zich zelven opnemen en aan anderen mededeelen; maar de dingen dezer aarde te verachten of buiten zijne opmerking te laten, dit is zoo verre van hem verwijderd, dat hij veel meer al het aardsche ver-

edeld en geheiligd, en zoo veel het kan zijn, den hemel tot de aarde overgebragt wenscht te zien.

Maar gelooft gij dan, dat de tegenwoordigheid der Geestelijken in de Staatsvergadering wenschelijk en nuttig wezen zou? Ik antwoord met de Regering zelve: *het goede, het nuttige, het doelmatige zijn onderdeelen of gevolgen van hetgeen regtvaardig is.* Ik weet niet, of misschien een Geestelijke zijnen invloed zou kunnen misbruiken; of misschien de betrekking van sommige Kerkelijken tot hunne opperhoofden de onafhankelijkheid van hunne stem zou kunnen benadeelen; of misschien..... maar dit zijn immers uwe bezwaren niet! Want zoo zij het waren, zoudt gij den moed hebben gehad, ze uit te spreken, en u met geene andere voorgewende redenen hebben zoeken te helpen. Of hebt gij misschien, zonder heldere bewustheid, u door vrees voor eenen te magtigen invloed der Geestelijken laten leiden? Ik geloof niet, dat die vrees gegrond kan zijn. Want ik acht juist dit het groote voordeel eener ware Volksvertegenwoordiging, dat al wat niet waar, niet goed, niet edel is, te spoediger openbaar, maar juist daardoor ook te eerder overwonnen wordt. Maar gij hebt toch zelf getoond dien invloed der Geestelijken niet grootelijks te vreezen. Of zoudt gij dan regtstreeksche verkiezing, waarbij die invloed gezegd wordt het meest krachtdadig, en dat nog wel in het verborgene te werken, hebben voorgesteld of toegelaten? Of anders, zie slechts toe, dat gij met uwe uitsluiting het gevreesde kwaad niet eer bevordert, dan stuit. En zoo waarlijk het kwaad niet te keeren is zonder onregt, dan *intereat mundus, fiat justitia!* Doch dit behoort wel niet tot de staatkunde deser aarde!

En gaat dan die uitsluiting der Geestelijken u zoo zeer ter harte? *Neen*, zoo veel mij zelven betreft, als die ten minste van alle staatkundige ambitie volkomen vrij gebleven ben. En zoo de uitsluitende bepaling ware weggelaten, dan zou de benoeming, althans van Protestantsche leeraars, wel mogelijk, maar daarom nog niet waarschijnlijk geweest zijn. *Ja*, zoo veel mij de eer der Godsdienstleeraars van nabij betreft, en het mij jammert, dat eene vrijzinnige Grondwet al mijne medebroeders, ook die van ander kerkgeloof zijn, met mij zelven beneden de overige Staatsburgers plaatst. Wat in andere Constitutiën natuurlijk of voor het minst niet beleedigend was, wordt eene ongerijmdheid en onregt bij zoo luide verkondiging van algemeene gelijkheid. En nog eens *ja*, om der Regering wil, wier vrijzinnige beginselen ik zoo gaarne bij allen geëerd wilde

zien, maar die ook reeds bij andere gelegenheid aanleiding gegeven heeft, dat iemand van tegenovergestelde beginselen uitriep: *Ziet, hoe liberaal de liberalen zijn!* Ik wensch de zegepraal van waarheid en vrijheid. Ik geloof, dat de vroeger gevolgde beginselen de ontwikkeling van beide niet genoeg begunstigen. Zoo lang die ontwikkeling door de tegenwoordige Regering bevorderd wordt, blijf ik voor hare duurzame kracht de beste wenschen koesteren, maar ook daarom bedroeft het mij te meer, hier en daar eene kwalijk verborgene antipathie te bespeuren tegen al wie geestelijk is of genoemd wordt. Dit kan toch wel geene liefde wekken. Ik eindig met den wensch, dat er veelmalen gelegenheid moge zijn, om door wezentlijke verdiensten en weldadigen invloed onze Staatsmannen te overtuigen, dat zij met hunne uitsluiting en geringschatting der Godsdienstleeraars te ver gegaan zijn.

En nu hebben wij de *Bedenkingen* geheel uit het oog verloren. Ik vraag geene verschooning, maar wil ieder, die in de zaak belang stelt, opwekken, om het boekje zich aan te schaffen, dewijl er nog wel het een en ander uit te leeren is, dat in ons Verslag, of wat dit geschrijf anders wezen moge, niet te lezen was.

Levensschets van Mr. CORNELIS HAGA. (*Met Wapens en Facsimilé.*) *Door* K. J. R. VAN HARDERWIJK. *Te Schiedam, bij* P. J. van Dijk. 1848. *In* 16°. *IV*, 88 *bl.*

Onder de beroemde en verdienstelijke *Nederlanders* der 17de eeuw zijn er nog velen, wier levensgeschiedenis niet behoorlijk opgehelderd is. Bij de bekwame Staatslieden, die dit schitterende tijdperk onzer vaderlandsche geschiedenis opgeleverd heeft, mag voorzeker ook de nog weinig bekende CORNELIS HAGA geteld worden. Het is dus eene welkome bijdrage van den Heer VAN HARDERWIJK, die ons hier een volledig tafereel van 's mans daden en lotgevallen levert, van zijne geboorte in het jaar 1578 tot zijnen dood, die in het jaar 1654 voorviel. Zich aan de regtsgeleerdheid toegewijd hebbende, vervulde hij naderhand twee verschillende gezantschappen in dienst van 's lands Staten, zoo als de korte zending naar het hof van *Zweden* in 1610 en 1611, en het langdurig verblijf als Ambassadeur bij de *Porte*. Het was

te *Konstantinopel*, dat hij den lande de gewigtigste diensten bewees, hier in de bijzonderheden verhaald. Na zijne terugkomst, en wel in het jaar 1645, bekleedde hij den hoogsteervollen post van voorzitter van den hoogen raad van *Holland* en *Westfriesland*, dien hij tot zijnen dood bleef vervullen.

Dit belangrijk levensberigt is met talrijke aanteekeningen en eenige bijlagen voorzien, die van de vlijt en naauwkeurigheid des Schrijvers getuigen, en dit kleine boekje der lezing overwaardig maken. Wij noodigen den Heer VAN HARDERWIJK uit, op dit spoor voort te gaan en in 't vervolg meerdere bijdragen van dien aard te leveren. De reeks van onze uitmuntende mannen, die zich in kunsten, wetenschappen, krijgs- en staatkunde hebben verdienstelijk gemaakt, is zoo uitgebreid, dat er nog wel verscheidene zullen zijn, van welke eene goed behandelde levensgeschiedenis ontbreekt. De studie onzer Vaderlandsche Geschiedenis kan niet anders dan winnen door zulke vruchten van een naauwlettend opsporen van hetgeen nog in zeer ongelijksoortige bronnen verspreid ligt.

Het Hollandsche Schilder- en Letterkundige Album. IIde Aflevering. Per jaargang f 12-:

Verschillende beletselen hebben Ref. verhinderd, de 2de Aflevering van bovengenoemd *Album*, volgens zijne belofte, in het N°. van Junij aan te kondigen. De lezers van *dit* Tijdschrift zullen het hem wel ten goede houden, dat hij zich nu, hoewel de 3de en 4de Aflevering reeds het licht zien, slechts tot de 2de Aflevering bepaalt. De navolgende stukken worden er in aangetroffen; als: *Het Dochtertje van Jairus* (*Markus* V: 22—43), door H. TOLLENS, CZ., met eene plaat door P. T. VAN WIJNGAARDE (niet WIJNGAARDE, maar WIJNGAERDT schrijft de Schilder). *De Zuiderkerk te Rotterdam*, door J. J. VAN OOSTERZEE, met eene plaat door J. WEISSENBRUCH. *De Borromesche Eilanden op het Lago maggiore*, door B. TER HAAR. *Bloode Piet*, door W. J. VAN ZEGGELEN.

Het gedicht van TOLLENS is roerend-schoon, den voortreffelijken Zanger waardig. 't Komt Ref. echter voor, dat de bede van JAÏRUS, tot den CHRISTUS om hulp en redding gerigt, door de wat te breede dichterlijke omschrijving wel iets van hare kracht en smeekenden aandrang verloren heeft. Wij weten het: het is zoo moeijelijk, dat eenvoudige, dat in de Bijbelsche verhalen en uitspraken schittert, te bewaren. 't Is

echter eene bijdrage, die het *Album* tot een wezentlijk sieraad verstrekt. Minder doet dit de steendrukplaat. Wij kunnen niet prijzen wat niet te prijzen is, en toch wenschten wij zoo gaarne, om den wille der onderneming en om het talent der kunstenaars, meer lofs, over het algemeen, aan het plaatwerk te kunnen geven. In de compositie is, dit ontkennen wij niet, veel goeds: de ernst van den CHRISTUS, de vreugde van de moeder, de stomme dankbaarheid van den vader voor de weldaad hart en huis bewezen, zijn zeer goed uitgedrukt; de opgewekte had Ref. wel gaarne wat minder wezenloos van gelaatstrekken gezien; maar wat nu de uitvoering betreft op den steen, deze laat veel, in fijnheid en kantigheid van behandeling, en vooral ook van effect, te wenschen over.

Dit doet voorzeker ook de plaat van de *Zuiderkerk* van WEISSENBRUCH. Wij willen er maar niet *veel* van zeggen. Wie de Aflevering bezit en de steendrukteekening beziet, zal het moeten toestemmen, dat de vreemdeling, *sulk* werk ziende, wezentlijk van onze lithographische kunst al een zeer treurig denkbeeld moet opvatten. Wie kan over de schoonheid des gebouws en de juistheid der aangebragte sieraden, uit deze plaat, oordeelen? Alles is onbestemd, zonder correctheid van teekening, zonder netheid van architectonische vormen daarneêr gekrabbeld. Die witte lucht en kleine wolkjes achter den toren zijn niet gelukkig: het heeft wel iets alsof er achter den omgang de vlam uitslaat. Dr. VAN OOSTERZEE doet het beter met de pen, dan de Heer WEISSENBRUCH met de stift. En wat verder de gedachten betreft, die VAN OOSTERZEE zelf over het onderwerp ontwikkelt, deze zijn den beroemden Kanselredenaar ten volle waardig, en dragen den eigendommelijken stempel van 's mans rijke verbeelding, krachtigen stijl, treffende tegenstellingen, en zullen voorzeker door ieder, die eenig gewigt hecht aan en verlangend uitziet naar de voltooijing van dit kerkgebouw, met uitstekend genoegen worden gelezen; en wij uiten met VAN OOSTERZEE den wensch, den nieuwen tempel aansprekende: »Dat er in u meer geestelijke steenen aan het Godsgebouw des Christendoms mogen toegevoegd worden dan gij steenen en sieraden telt. Dat van uwen leerstoel geene andere taal dan der reine waarheid weerklinke, en om zijnen voet geene andere dan eene heilbegeerige schaar zij verzameld! Dat niemand uwe poorten binnenga zonder het hart naar boven te

heffen, en niemand uwe poorten weder uittrede zonder tot het goede te zijn gewekt en gesterkt!" Men moet het geheele opstel lezen, om, bij vernieuwing, overtuigd te worden, hoe zeer de Redenaar over alles een waas van nieuwheid en frischheid weet te werpen, dat verrast, inneemt en de belangstelling al meer en meer klimmen doet.

Levendig en onderhoudend is het reistogtje, door Ds. TER HAAR naar de *Borromesche* eilanden beschreven. De lezer kan, bij iedere schrede, die hij met den reiziger voorwaarts doet, bemerken, dat hij hoogelijk is ingenomen met het natuur- en kunstgenot op dat togtje gemaakt; en ook op hem, gelijk op schier allen, die ooit *Italië* bezochten, heeft het natuurschoon van den *Lombardijschen* hemel, en het kunstschoon van beitel en penseel, een' diepen indruk gemaakt. Vandaar zijne schoone beschrijving van den Dom te *Milaan*, die als een Alp uit den grond schijnt opgewassen, die zuilen en piramiden van ijs op zijne schouders draagt. — Belangrijk is vooral wat hij omtrent CARLO BORROMEO en van het aan het *Borromesche* geslacht toebehoorende *Isola Bella* opteekent. Die iets van het kolossale beeld van den heiligen CAROLUS verlangt te weten, kan van dat bronzen gigantesk gevaarte hier eene korte opgave vinden. Wij meenen ergens te hebben gelezen, dat de nagel aan den duim eene spanne lang is; en zulks laat zich zeer goed verklaren, wanneer men weet, dat het hoofd eenige personen bevatten kan, en Ds. TER HAAR schrijft: »Men kan binnen in het standbeeld met twee ladders opklimmen, en, des verkiezende, in den neus van den heilige als in een armstoel zich nedervleijen." (*) Alles, wat hier verder voorkomt, is schilderachtig beschreven; en wie zóó reist, reist buiten twijfel voor zichzelven met genoegen en voordeel, en verrijkt geschiedenis en kunst met belangrijke mededeelingen. Met reden is de Heer TER HAAR opgetogen over hetgeen hij aanschouwde, en hij zal het zich zeker niet beklagen, dat hij niet heeft willen behooren onder hen, van wie VOLKMAN, in zijn reisboek door *Italië*, omtrent het bezoek van de *Borromesche* Eilanden, reeds schreef: »Het is niet te vergeven aan iemand, die de reis door *Italië* doet, wanneer hij niet een paar dagen aan het besigtigen van een oord besteedt, waarvan geen wedergâ te vinden is."

Bloode Piet, door W. J. VAN ZEGGELEN, besluit, regt

(*) De geachte steller schreef zeker *nedervlijen*.

naïf, deze Aflevering. Geheel in 's mans bekenden trant, is de versificatie gemakkelijk en vloeijend, en Ref. wenscht gaarne alle *bloode Pieten*, wanneer zij uit vrijen gaan, zulke mooije, lieve en voorkomende *Leentjes* toe. Hij zou gaarne eene proeve van het stukje hier inlasschen; doch men kan uit de dichterlijke vertelling niets ligten, daar het een tot het ander in onmiddellijk verband staat en het naïve ook zoude verloren gaan.

Nog wordt in deze Aflevering eene plaat van S. VAN DEN BERG, te *Haarlem*, gevonden. Ze is de beste in dit Cahier. VAN DEN BERG weet over al zijne stukken een' toon te verspreiden, die zeer behagelijk is, hoewel er wel wat weinig verscheidenheid van zamenstelling in heerscht: 't zijn veelal dezelfde gedachten.

Ref. zal van de derde en vierde Aflevering spoedig verslag geven. Hij raadt de Teekenaars vooral zorg en naauwkeurigheid van behandeling aan. Schrijvers en Dichters werken zoo waardiglijk mede, en de geheele onderneming is te eigenaardig en te belangrijk, dan dat Schilders en Letterkundigen hier niet gelijken tred zouden houden. *Hunne* kunst moet hier vooral niet op den achtergrond staan. Hij hoopt hiervan, voor de eer van zoo menig schildertalent en voor den roem der kunst, eerlang de proeven te zien.

Men zorge toch ook voor eene goede correctie.

HEEMSKERK. *Door* H. A. MEIJER, *Schrijver van* »*De Boekanier.*" *Te Amsterdam, bij* J. D. Sijbrandi. 1848. *In gr.* 8*vo. VIII en* 214 *bl.* *f* 3-:

Er zijn verscheidene jaren verloopen, sedert de Heer H. A. MEIJER zijnen *Boekanier* in het licht zond. De wijze, waarop dit dichtstuk werd ontvangen, was uitlokkend genoeg, om eene spoedige herhaling te wettigen. De dichter heeft een aanmerkelijk tijdvak laten voorbijgaan, voordat hij andermaal de aandacht van het dichtlievend publiek voor een uitgebreid dichtstuk inriep. Wij prijzen deze matiging, die, onzes inziens, getuigt, dat de dichter teregt begrijpt, hoe zeer doorgaans en bij de meesten de veelheid der stukken den rijkdom der poëzij benadeelt. Wij ontvangen dan thans ook met dubbel welgevallen deze nieuwe vrucht van zijnen indedaad rijken dichtgeest.

Er behoorden moed en zelfs vertrouwen op eigene krachten toe, om HEEMSKERK tot het onderwerp van dit uitvoerig dichtstuk te kiezen. Hij vangt te regt zijne Voorrede aan met de woorden: »Aan niemand onder het lezend publiek is voorzeker de naam van JACOB VAN HEEMSKERK vreemd, sedert de Heer TOLLENS zijne overwintering op *Nova Zembla* vereeuwigd heeft, en de Heer BOGAERS zijnen heldendood in den slag van *Gibraltar* bezong." Hij noemde daarmede twee meesterstukken onzer vaderlandsche poëzij, die met regt de meesten zouden hebben afgeschrikt, om zich aan de behandeling van een onderwerp te wagen, wat als van zelf tot vergelijkingen aanleiding kon en moest geven. De Heer MEIJER meende zich daardoor niet te moeten laten terughouden. Zijn oogmerk was niet, een dezer beide bedrijven tot het eigenlijke onderwerp van zijn gedicht te maken. »Naar de weinige, niet zamenhangende trekken, die ons alzoo van HEEMSKERK zijn bekend, een heldenbeeld te schilderen," zegt hij, »ziedaar wat ik mij in de volgende dichtregelen heb voorgesteld!" Dit doel heeft natuurlijk grooten invloed gehad op de geheele zamenstelling van het stuk. De phantasij des dichters heeft ruime speling, omdat ons van de geschiedenis van HEEMSKERK overigens weinig of niets bekend is, en het hem dus vrijstaat uit zijne verbeelding het ontbrekende naar willekeur aan te vullen. Wij hebben zeker daaraan niet de minst fraaije brokken in dit dichtstuk te danken. Het vertoont ons in den aanvang HEEMSKERK als jongeling, den telg van een oud-adellijk geslacht, maar dat van rang en aanzien is vervallen. Daar staat hij, bij den toren van den *Schreijershoek*,

In duister zielsgepeins verloren.
Hij had dien onnavolgbren zwier
In gang, in houding en manier,
Die, meer dan mantel en rapier,
Den zoon van goeden huize teekent;
Hoezeer in strijd met zijn gewaad,
Den schaamlen tolk van lagen staat,
Die, van verval en armoê sprekend,
Het ligt doorgrond geheim vertelt
Van deftige afkomst zonder geld.
Gedenkzuil van een trotsch verleden,
Door later tijd in 't stof vertreden.

In zijne ziel gloeit het vaste besluit, om den roem van zijn geslacht weder te doen herleven; maar de tijden zijn veranderd. Gelijk het voorgeslacht, dien roem te behalen op het oorlogsveld, daartoe biedt zich geene hem voegende gelegenheid aan.

Goud gold reeds, in die oude dagen,
Meer dan verdienste en edel bloed;
Goud was de zenuw en het merg,
De ziel van 't krijgsgebied;
Goud maakte een atlas van een dwerg;
En Heemskerk had het niet!

Maar een ander veld opent zich voor zijnen voet, de zee met hare wonderen, gevaar en strijd, en hij kiest het pad, dat deze hem opent.

In de tweede afdeeling vinden wij HEEMSKERK terug in den mannelijken leeftijd, nadat hij jaren lang in het noorden en zuiden heeft gezworven en zich eenen rijken oogst van roem heeft verzameld. Hij is thans gelukkig gehuwd en door de liefde aan den vasten wal geboeid: maar de stem des vaderlands roept hem tot den togt naar *Gibraltar*, die bestemd was om een roemrijk einde aan zijn leven te maken. Hij aarzelt, om aan zijne gade den pligt bekend te maken, die op hem rust, en de noodzakelijkheid van eene weldra aanstaande scheiding. De schok is voor haar zwak en teeder gestel te sterk, en hare ontijdige verlossing en spoedige dood ontrooven hem hoop en geluk.

De togt naar *Gibraltar* maakt nu den inhoud uit van het overige gedeelte van het dichtstuk. In de gesprekken en verhalen van het scheepsvolk gedurende de reis heeft de dichter gelegenheid gevonden, om, door het invlechten eener episode, zijnen held nogmaals in een schitterend licht van moed en vastberadenheid en edele zelfbeheersching te plaatsen. Bij den eigenlijken strijd voor *Gibraltar* verplaatst hij ons niet. Hij verkoos liever ons vóór den slag aan boord van den Spaanschen bevelhebber te brengen; en ons den Hollandschen vlootvoogd te schilderen, gelijk hij aan zijne onderbevelhebbers zijne bevelen mededeelt en het plan tot den strijd regelt. Hij heeft zich hier blijkbaar voor herhaling zoeken te wachten van datgene, wat de Heer BOGAERS opzettelijk en uitvoerig had behandeld. Zeer verschillende is de in-

druk, dien de geheele gebeurtenis op beide dichters heeft gemaakt. Zoo zij overeenkomen in bewondering en geestdrift voor hunnen held, zij wijken hemelsbreed af in hunne waardering van de gevolgen van dezen strijd. Het verschil is merkwaardig genoeg, om beider woorden nevens elkander te plaatsen.

BOGAERS ziet in den strijd bij *Gibraltar* de redding des vaderlands, waardoor FILIPS tot toegevendheid werd gedrongen. Aldus besluit hij zijn gedicht:

En Spanjes rijksmonarch?... Hij hoorde
Een' kreet, die hem door 't harte boorde,
Een' kreet van wanhoop, stervensnood:
Het was de doodstuip van zijn vloot.
Hij hoorde een lied van moed en glorie:
Het was de hymne der victorie,
Die opsteeg van het Neêrlandsch duin.
Hij staarde rond met schrik in de oogen:
En zag slechts schande en onvermogen;
Geen wrekers, die ten strijde vlogen.
't Gebouw zijns hoogmoeds viel in puin;
De rijkskroon waggelde op zijn kruin.
Hij had geen kracht meer om te veinsen;
Zijn ziel verzonk in diep gepeinzen.
Toen kwam er tot zijn oor een stem:
»Laat af, tiran!" zoo klonk het hem:
»Geen dwang zal ooit in Neêrland zeetlen!"
Hij rees, van 't kille zweet bedekt,
Als uit een' schrikbren droom gewekt...
»Zijt vrij dan, (knarste hij) vermeetlen!"
En met een sidderende hand
Hing hij zijn zegel aan 't BESTAND.

Geheel anders is het oordeel van MEIJER, die daarbij het voetspoor volgt van VAN MERTEREN. Men hoore:

O, had het noodlot slechts één dag de blonde haren
En 't grijze veldheersbrein des grooten mans verschoond:
Geen zege zonder vrucht had Neêrlands vlag gekroond,
En anders klonk 't verhaal der jammervolle dagen,
Die volgden! Hollands leeuw, op Calpe's top geplant,
Had Spanje in 't hart gewond, en 't afgesmeekt bestand
In vredebond verkeerd; hij had van Neêrlands stranden

Den krijg gewenteld over Spanjes koningslanden,
En de ijzren sleutel van haar grijze zuilenpoort
Had niet, eene eeuw daarna, reeds aan den Brit behoord.

Maar anders stond het in het boek van 't lot geschreven.
Te duur betaalde 't land met Heemskerk's kostbaar leven
D' onvruchtbren zegekrans, dien 't om zijn tombe vlocht.
Het groot bevrijdingswerk bleef nogmaals onvolwrocht.
Wel had hij, met zijn zwaard den tooverkring verbroken,
Die Spanjes naam omringde, en d' ouden smaad gewroken;
De zinsbegoocheling der volkren was geslaakt,
En 't handelspad van 't meer, als vroeger, vrijgemaakt;
Verwachtingsvol had, aan de ontgloeide zuiderkimmen,
Europa 't weerlicht van Gibraltar's brand zien glimmen;
Maar 't keerde lustloos van het schouwspel de oogen af,
Toen zij, wien 't werd vergund des vijands magt te breken
Als riet, na zulk een zege als 't noodlot zelden gaf,
Niets met zich voerden uit dien strijd, als zegetecken,
Dan 's overwinnaars lijk en zijn verbroken staf!

Misschien ligt de waarheid hier ook wel in het midden; en zooveel mag men wel als zeker stellen, dat HEEMSKERK's verlies tegen de overwinning opwoog, vooral ook omdat hij van haar beter partij zou hebben weten te trekken, en misschien de zaken reeds dadelijk tot eene uitkomst zou hebben gebragt, die nu nog verre verwijderd bleef.

Wat nu het plan van het dichtstuk aangaat, Rec. heeft er ééne groote aanmerking op. De dichter heeft, gelijk wij zagen, naar de weinige niet zamenhangende trekken, die ons van HEEMSKERK zijn bekend, een heldenbeeld willen schilderen; maar ik weet het daarbij niet te verdedigen, dat er van den bekenden togt naar het Noorden volstrekt geen gebruik is gemaakt. Heeft de dichter zich daarvan laten terughouden door de herinnering van het dichtstuk van TOLLENS? Ik kan dat niet denken; want dan zou BOGAERS hem evenzeer hebben afgeschrikt. Zonder den gang van zijn stuk te breken, had hij den togt naar en het verblijf op *Nova Zembla* tot het onderwerp kunnen maken van een der verhalen, door het scheepsvolk gedaan. Het had in den mond van een' ouden zeebonk, die den togt had medegemaakt, eene eigenaardige kleur verkregen, en zou den dichter gelegenheid hebben gegeven tot het bijvoegen van menigen schoonen trek

aan het ontworpen heldenbeeld. In dit opzigt heeft hij niet alleen niet alle partij van zijn gekozen onderwerp getrokken, maar heeft er, op eene, dunkt ons, niet te verantwoorden wijze, een belangrijk gedeelte van ongebruikt laten liggen. Het heeft daardoor eene zekere onvolledigheid gekregen, die onbevredigd laat, omdat de lezer stellig verwacht, dat ook dit belangrijk gedeelte van HERMSKERK's geschiedenis, dat hem bekend is en met zekere vooringenomenheid voor den held vervult, niet zal worden voorbijgezien.

Doch, zoo in dit opzigt dit dichtstuk te wenschen overlaat, elke der afzonderlijke afdeelingen is rijk, overrijk in dichterlijke schoonheden. Als een algemeen kenmerk van MEIJER's poëzij noemen wij zijne echt dichterlijke taal. Er mogen hier en daar aanmerkingen te maken zijn op zamengestelde woorden, op enkele regels of uitdrukkingen, maar over het geheel is de dictie poëtisch; het is niet, zoo als wij in dergelijke soort van verhalende poëzij meermalen aantreffen, enkel zekere gemakkelijkheid, om de woorden in maat en rijm te voegen, terwijl er overigens in den doorgaanden toon weinig dichterlijks is; maar hier toonen de keuze, de gloed, de schilderachtigheid der woorden, dat de Schrijver indedaad dichter is, en dichterlijke gedachten, waaraan zijne ziel rijk is, ook in dichterlijke bewoordingen weet uit te drukken. Hij bezit daarenboven het talent, om zijne verzen, in toon en trant en versbouw, te wijzigen naar de behandelde onderwerpen. Treffend schoon zijn de tooneelen tusschen HERMSKERK en zijne jonge gade, en gelukkig is de greep, wanneer hij door het voorbeeld van CLARISSENS haar de noodzakelijkheid wil doen gevoelen, dat hij luistere naar de stem der eer en van den pligt. Wij deelen er eene proeve uit mede:

Gij zijt mijn zaligheid, mijn leven!
Maar meer dan beiden is de pligt:
Zwaar treft, wie zijn gebod weerstreven,
Der schrikbre Nemesis gerigt!
Verbeeld u, dat ik voor u stond,
Het hoofd gebogen naar den grond,
De brandende oogen neêrgeslagen,
En antwoordde op uw dringend vragen
Met stamelenden mond!
Dat eedle mannen allerwegen,
Waarheen ik trad, beduidend zwegen;

Zoo als, met achteloozen groet,
Men voor een wijl zijn rede staakt,
Wanneer met onbescheiden voet
Een niet gebeden gast genaakt!
Dat hand noch mond, van klein noch groot,
Aan uw' gemaal het welkom bood,
Wanneer hij binnenkwam!
Dat in der vrouwen fieren kring
Uw oor 't gefluisterd smaadwoord ving
En 't hoongelach vernam!
Dat ge onophoudlijk, aan mijn zij',
't Gemompel hoordet: »Daar gaat hij,
Die schandvlek van zijn' stam!
Vergeefs roept hem 't benarde land;
Zijn zwakke, zenuwlooze hand
Vergat zijns vaders zwaard te voeren!
Elk onzer bragt, met vasten moed,
Zijn laatste kracht, zijn laatste goed,
Zijn kroost ten offer en zijn bloed:
Hem kon alleen de nood niet roeren!
Zij togen allen, allen heen,
De rijke en de arme, groot en kleen,
De blonde knaap, de grijze vader:
Maar Heemskerk bleef! Hij bleef alleen!
Heemskerk alleen is een verrader!"
Stel, Anna, stel dat beeld u voor;
Zou, met die schimprede in het oor,
Uw fier gemoed, vol bittren rouw,
Het weeuwenfloers van Claessens' vrouw
Niet boven zulk een lot verkiezen?

Wij willen nog een paar proeven geven van den onderscheiden dichttrant in dit stuk, maar onthouden ons daarbij van aanhalingen uit de geheele episode van HEEMSKERK's huwelijksleven, die in haar geheel moet worden gelezen. Wij kiezen, op den greep af, zijne beschrijving van den oceaan:

Geheimvol, duister als het graf,
Een raadsel van de schepping af,
Lag de oceaan, gelijk een droom,
Voor 't oog der volkren aan zijn zoom.
Zij kenden slechts een' smallen rand
Van 't donkerblaauwe kleed,

Dat, vreemd en grillig uitgetand,
Aan hunnen voet, op 't oeverzand,
Zijn plooijen golven deed.
Een labyrinth was 't zonder draad,
Waaruit geen voetstap wederkeerde;
Een doolhof, waar de geest van 't kwaad,
Als Creta's fabeldier, regeerde;
Een afgrond van ontzetbre faam,
Een schrikbeeld zonder vorm of naam.

Zoo vloden de eeuwen, als een dag,
Tot dat de tijd twee mannen baarde,
Die 't grijzend monster niet vervaarde,
Dat niemand, wie 't ook vreesde, ooit zag.
Hen had der wetenschappen gloed
Hoog boven 't bijgeloof verheven;
Hij was een lamp voor hunnen voet
In de onbekende waterdreven.
Hij was hun oog een heldre baak,
Hun moed een spoorslag tot de taak,
Een staf voor hun vermoeide leden,
Toen eens hun voet de schrikbre grens,
Die 't meir gesteld had aan den mensch,
Met vasten voet had overschreden.
Zij wenkten — over d' oceaan
Brak 't morgenrood der kennis aan.
Een nieuwe wereld, wier bestaan
In nacht en nevel lag bedolven,
Rees lagchende uit de blaauwe golven:
En 't oude Europe, op nieuw bezield,
Smolt, in aanbidding neêrgeknield,
De Gama's en Columbus namen
In 't hoog, onsterflijk loflied zamen!

Nog ééne proeve, en wij eindigen ons verslag. Wij kiezen haar uit des zeemans verhaal, hoe HEEMSKERK de muiterij aan bood bedwingt, die zich aan vrouwenschennis wilde schuldig maken:

Schoon, als de blinkende Englenvorst,
Wiens arm het vlammend wapen torscht,
Dat bliksemde aan de poort van Eden,
Stond Heemskerk daar, met vonklend oog,

Het stralend pantser om de leden,
En 't licht weerspieglend zwaard omhoog!
Zijn stem, die klaterde in 't verschiet,
Beheerschte 't schor-gejoel,
Gelijk het zilvren horenlied
Het buldrend slaggewoel.
»Terug, terug, gij laag geboeft!"
Zoo klonk 't gebiedend woord;
»De hals van hem, wiens voetstap toeft,
Maakt kennis met de koord!
Wat draalt ge en mort! Haalt boeijen, liên!
'k Verlang den moedige te zien,
Die 't waagt het staal, dat Holland gaf,
Te kruisen met mijn vlootheersstaf!"

Zij draalden! dreigend zonk een wolk
Op 't woest gelaat van 't muitend volk;
De handen zochten mes en dolk;
't Gevaar was groot!
Toen zong, schelklinkende in zijn vlugt,
Des vlootheers lemmer door de lucht,
En alles vlood:
Maar niet voordat het bloedig dek
Gemarmerd was met versche vlek
Van dieper rood.
Den norschen dog gelijk, wiens woede
Vernieling dreigt aan wien hij ziet,
Maar die voor de opgeheven roede
En vasten blik zijns meesters vliedt:
Zoo tuimelde de wilde hoop,
Beurtlings vertrappende en vertreden,
Met bloedende en gekneusde leden
Van trap en overloop.
Verdwenen, als een bliksemstraal,
Was de onweersstorm, zoo snel gerezen!
In korter tijd, dan ik 't verhaal,
Was 't dek weer eenzaam als voordezen;
Behalve waar, verminkt, verplet,
Er hier en daar een bloedend lag,
Die van het harde purperbed
Niet op zou staan vóór d' oordeelsdag:
Zoenoffer voor 't miskend gezag
En de overtreden wet!

Wij hebben verkozen, door het mededeelen van deze proeven, den lezer zelven in staat te stellen, om de poëzij van den *Heemskerk* te beoordeelen, bovenal, zoo wij hopen en vertrouwen, om hem tot de lezing uit te lokken. Het komt ons voor, dat de gebreken van dit stuk vooral daarin liggen, dat de dichter, door den gloed van zijnen dichtgeest voortgesleept, niet altijd zich genoeg matigen kan, en daardoor te breed, te uitvoerig wordt. Dat geldt vooral van de tweede

en derde afdeeling, met name van den zwanezang der stervende ANNA. Maar van den anderen kant erkennen wij gaarne het vele echt dichterlijke, dat wij daaraan hebben te danken. — Onder de stukken, die wij hier wedervonden, en die hier door het verband dubbel schoon worden, behoort het lied aan de avondster, vroeger in een onzer Almanakken geplaatst.

Wij danken den Heer MEIJER voor zijnen *Heemskerk*, en houden ons voor meerder aanbevolen. De toevoer van *wezentlijke* poëzij is tegenwoordig niet zoo groot, of wij mogen teregt hoogen prijs stellen op stukken, gelijk ons er hier een is aangeboden.

MICHIEL ADRIAANSZOON DE RUITER. *Historisch-Romantische Levensbeschrijving. Uit het Hoogduitsch van* HEINRICH SCHMIDT. *II Deelen. Te Amsterdam, bij* J. M. E. Meijer. *In gr. 8vo. 763 bl. f 7-20.*

Het doel van dit werk, waarvan wij gaarne vroeger eene beoordeeling hadden gegeven, is, den grootsten Zeeheld van *Nederland* in zijnen merkwaardigen levensloop voor te stellen. Het moet den vaderlandlievenden *Nederlander* goed doen, wanneer zijne groote mannen ook door vreemdelingen erkend en gevierd worden. Sedert eenige jaren toch schijnt die erkenning en waardering vooral bij de *Duitschers* plaats te hebben, hetwelk wij met meer dan één voorbeeld zouden kunnen staven.

Minder genoegen verschaft het ons, wanneer wij bemerken, dat, bij dien goeden wil onzer naburen, hunne middelen zoo gering zijn, om onze groote mannen te leeren kennen, en gebrek aan goede bronnen hen somtijds van de historische waarheid zoo geweldig doet afwijken. Zoo is het ook gegaan met het bovengenoemde werk. Hoewel wij de Duitsche uitgave, onder den titel »Schetsen uit *Hollands* Marine," niet gezien hebben, zoo blijkt het toch nog genoeg uit de vertaling, hoe zonderling de Schrijver met onze geschiedenis omspringt; ofschoon de Vertaler, met BRANDT's *Leven van* DE RUITER voor zich, zulks op vele plaatsen heeft gepoogd te herstellen.

Hoe dit echter zij, wij twijfelen niet, of het boek zal, over 't geheel, met genoegen door ons romanlezend publiek ontvangen worden. Stijl en taal zijn goed. Maar wij begrijpen niet, waardoor de Schrijver aanleiding heeft gekregen, om onzen grooten TROMP in het geheele werk zóó ten tooneele te voeren, als hij doet: de Vertaler had deze aardigheden van den Schrijver wel achterwege kunnen laten; even als het ons ondoelmatig voorkomt, de stukken, tot de geschiedenis behoorende, in zijn geheel op te nemen en die met andere letters ter onderscheiding te drukken. Deze maken, naar ons oordeel, eene zonderlinge figuur in een' roman.

De uitvoering laat niets te wenschen overig. De vignetten zijn fraai; het portret van DE RUITER is zelfs uitmuntend.

BOEKBESCHOUWING.

Handleiding bij het lezen der Openbaring van Johannes, voor beschaafde Christenen. Naar het Duitsch van Dr. F. J. ZÜLLIG, *Predikant te Heidelberg. Te Groningen, bij* A. L. Scholtens. 1848. *In gr.* 8*vo. IV en* 178 *bl. f* 1-80.

Wij vreezen wel, dat velen, reeds op den titel af, teruggeschrikt zullen worden door de gedachte, dat het de Openbaring van JOHANNES, een tot hiertoe onverklaard en onverklaarbaar bijbelboek, betreft. Die schrik zal niet minder worden, wanneer wij mededeelen, dat, volgens den oorspronkelijken titel van het Hoogduitsche werk, het Openbaringsboek nu *voor het eerst* daarin verklaard is geworden. De Schrijver zelf heeft ondervonden, dat velen zich aan die aankondiging: *une Apocalypse enfin expliquée*, geërgerd hebben, en heeft haar echter op het veranderde titelblad meer schijnbaar, dan wezentlijk teruggenomen. Wij zelven ontveinzen niet, dat de Voorrede van den Schrijver, in deze vertaling niet overgenomen, nog al aanleiding geeft, om over ingenomenheid met eigen werk te meesmuilen, en wij gelooven, dat hiermede de gunstige opname van het werk eer benadeeld, dan bevorderd heeft kunnen worden. En echter bij dat alles wenschen wij, de hier aangekondigde vertaling onder onze Landgenooten zoo veel mogelijk verbreid te zien, en willen door deze aankondiging, naar ons vermogen, daartoe medewerken.

De Schrijver, Dr. F. J. ZULLIG, is niet geheel onbekend in ons vaderland. Hij is een kweekeling der Utrechtsche Hoogeschool, en een leerling van HERINGA. In het jaar 1810 was hij in dienst der Waalsche Gemeente van *Rotterdam*, en heeft toen reeds uitgegeven een *Tableau Synoptique de l'Apocalypse*, waarin zijne denkbeelden om-

trent den aard en inhoud van dit Bijbelboek, nog niet ontwikkeld, maar aangeduid waren. Gedurende eene lange reeks van jaren heeft hij zijne studiën blijven voortzetten, en in 1833 heeft hij als *Eerste* Deel, met den titel van *Eschatologische Gezigten van Johannes den Godbespraakten*, uitgegeven eene Inleiding, vertaling en verklaring van Hoofdst. 1, 2 en 3. Niet weinig opzien heeft dat werk in en buiten Duitschland verwekt. Onze *Godgeleerde Bijdragen* hebben in der tijd, in zeer uitvoerige uittreksels, den inhoud er van doen kennen, en als wij ons wèl herinneren, met breeden lof de verdiensten van den Schrijver vermeld, als die in waarheid den sleutel tot verklaring van dit geheimzinnige boek gevonden heeft. Duidelijker en vollediger nog is de beschouwingswijze van den Schrijver bekend geworden bij de latere verschijning van het *Tweede* Deel, behelzende de verklaring van Hoofdst. 4—22; en het is daaruit vooral gebleken, dat de ontraadseling van vele geheimzinnige en vroeger misduide plaatsen, niet te vergeefs beloofd was geworden. Ofschoon wij voor ons niet instemmen met al de resultaten van het hier blootgelegde onderzoek, gelooven wij echter, dat de grondslagen der hier geleverde verklaring niet kunnen weêrsproken worden, en dat alzoo de eenige ware weg tot onthulling der verborgenheden van het Openbaringsboek door den Schrijver voor goed is gebaand geworden. Wij hebben geene aanwijzing gevonden, hoe de Schrijver tot ontdekking der belangrijke opmerkingen gekomen is, waarmede hij een nieuw en helder licht over dit duisterste der Bijbelboeken verspreid heeft. Maar wij verbeelden ons, dat hij de kracht van het *εὑρηκα* bij ervaring heeft leeren kennen, en begrijpen het daarom te eerder, zonder het echter onbepaald goed te keuren, dat hij, bij het gadeslaan der vele vergeefsche en moeitevolle pogingen van andere bekwame en verdienstelijke Schriftuitleggers, een' toon heeft aangeslagen, die te allen tijde, als niet welluidende, en vooral bij zoo degelijken letterarbeid, als onnoodig en ongepast vermeden moet worden. — Doch onze Lezers wenschen reeds met de hier bedoelde opmerkingen en resultaten nader

bekend te worden. Wij gaan aan hun verlangen voldoen, zoo veel de nu vertaalde *Handleiding* ons daartoe de stof aanbiedt, en de beperkte ruimte van ons Tijdschrift gedoogt.

Het behoeft wel niet gezegd te worden, dat zoo er ook nu nog iemand ware, die in het Openbaringsboek, of in de hier gegevene verklaring, de ontraadseling van hetgeen Gods raad den stervelingen verborgen hield, zoeken wilde, hij door ZULLIG, zoo min als door eenigen deugdelijken Exegeet van latere dagen, bevredigd zal worden. Evenmin behoort de Schrijver tot de zoodanigen, die met EICHHORN, hier eene hoogdichterlijke beschrijving meenen te vinden van *de Zegepraal der Christelijke Godsdienst over de Heidensche en Joodsche*, waarbij indedaad de beschrijving van het heil der toekomstige Eeuw, in de twee laatste Hoofdstukken, wel wat vreemd achteraan komt hinken. En het allerminst wil de Schrijver zich voegen bij hen, die in de geheele Apocalypse niet veel anders meenen te zien, dan het gewrocht eener Oostersche, d. i. hier, hoogst ongeregelde en teugellooze fantasie. Volgens den Schrijver bevat de Openbaring eene *profetistisch-profetische Eschatologie overeenkomstig het standpunt der Apostolische Eeuw*. Met andere en meer duidelijke woorden, is de inhoud van dit Bijbelboek te beschouwen als een tafereel, hetwelk ons de dingen der Toekomst voorstelt, overeenkomstig de denkwijze der Joodsche Christenen, die na den tijd van JEZUS, doch nog gelijktijdig met de Apostelen leefden, vertoont. Bepaaldelijk wordt hier gedoeld op hetgeen met bijbelschen term, niet *de wederkomst*, maar *de Toekomst*, *Parousie* van CHRISTUS genoemd wordt. Aan die heerlijke verschijning van den Heer gaan, als de barensweeën eener betere toekomst, bange tijden van strijd en verdrukking en velerlei lijden vooraf. Het toppunt, maar ook het einde der vreeselijke teekenen, welke den dag des Heeren vooraf aankondigen, is de verwoesting van den Jeruzalemschen tempel en de ondergang van den Joodschen Staat. De opstanding der dooden en het Oordeel is met de verwachte verschijning van CHRISTUS verbonden. De toekomende Eeuw, het gelukzalige rijk van Jehova volgt daarna. Deze wezentlijke bestand-

deelen der vroegste Christelijke *Eschatologie* worden in de Evangeliën, de Apostolische Brieven en ook in de Openbaring van JOHANNES gevonden. Eigenlijke voorspelling, behalve dat iedere *Eschatologie* uit haren aard profetisch is, wordt in het Openbaringsboek niet gevonden: of het zou de aankondiging van de *nabij zijnde* komst des Heeren en van *Jeruzalem's* verwoesting moeten zijn. Al het overige, wat niet tot het wezentlijke van de leer der laatste dingen, noch tot de eigenlijke voorspellingen behoort, moet beschouwd worden, en wil de Schrijver der Openbaring zelf beschouwd hebben, als dichterlijke voorstelling, verdichting, spel en gewrocht zijner verbeelding.

Ten aanzien nu van den wezentlijken inhoud der Openbaring: de voorstelling van de toekomst des Heeren, als die weldra, en gelijktijdig met de verwoesting van den Jeruzalemschen tempel wezen zou, doet ZULLIG opmerken, dat er ontegenzeggelijk bij de Joodsche Christenen der Apostolische Eeuw vergissing heeft plaats gehad, zooveel den *tijd* betreft, die als *nabij zijnde* door allen gedacht werd. Dit geldt de Apostelen en de Evangelieschrijvers zoo wel als den Schrijver van het Openbaringsboek; maar die vergissing mag niet aan JEZUS zelven toegekend worden, al is het dat zijne redenen, zoo als zij in de Evangeliën voorkomen, van gelijke veronderstelling schijnen uit te gaan. Doch hetgeen de hoofdzaak was in de verwachting der vroegste Christenen: de openbaring van het rijk van den CHRISTUS, en een betere toestand der wereld, dit is in waarheid vervuld geworden: wel niet zoo als men het zich in de Apostolische Eeuw gedacht en voorgesteld heeft, maar eigenlijk op nog betere wijze, door de vestiging eener afzonderlijke en van de Joodsche inrigting geheel vrije Christelijke Kerk, en wel, juist zoo als de geest der Profetie het had aangeduid, ten gevolge der verwoesting van den Jeruzalemschen tempel en de vernietiging van den Joodschen Staat. In die Kerk zien wij de komst van het nieuwe Godsrijk, hetwelk bestemd was voor de wereldheerschappij. In haar aanschouwen wij de wezentlijke vervulling der Profetie van het Openbarings-

ek; en is die vervulling niet geheel in dezelfde vormen

geschied, als waarin de *Eschatologie* der Apostolische Eeuw haar gedacht en verwacht heeft, dit mag niet als een bezwaar tegen het Openbaringsboek of andere Apostolische Schriften worden ingebragt, dewijl die vorm tot het menschelijke behoorde, en de Profetie, alleen naar haren wezentlijken inhoud, geestelijk en goddelijk is.

Is dus de Openbaring, naar haren eigenlijken inhoud, eene *Profetische Eschatologie*, het is in betrekking tot haren vorm, dat zij *Profetistisch* genoemd wordt. Want er wordt mede aangeduid, dat zij in haar plan naar het voorbeeld der Profetische Schriften van het Oude Testament aangelegd, en in denzelfden toon gesteld is. Hiertoe behooren de Profetische gezigten, waarin hier, naar het voorbeeld der Schriften van EZECHIËL, DANIËL en ZACHARIA, en naar vrije dichterlijke voorstelling, de leer van de dingen der Toekomst wordt voorgedragen. Zoodanig is reeds terstond de algemeene Inleiding tot het Boek eene verschijning van den Messias JEZUS. Als eene tweede of nadere Inleiding vinden wij de beschrijving van eene plegtige regtszitting in den hemel, waar het boek van het goddelijke gerigt geopend, en daarmede de volvoering van het groote Godsgerigt voorbereid wordt. Dat gerigt zelf, als de groote dag des Heeren, is gelijk aan het oude Egyptische, in de dagen van MOZES, en bestaat insgelijks uit tien onderscheidene zware plagen: waaraan echter hier, in het Openbaringsboek, nog vier andere plagen voorafgaan. Dit, en nog zoo veel anders, als de menigvuldige Engelverschijningen en het gesternte van den Messias, als een teeken aan den hemel getoond, is zuiver dichterlijk, en behoort tot den vorm, terwijl alleen de aankondiging van de nabij zijnde vreeselijke teekenen, die de komst des Heeren moeten voorafgaan, en van den beslisten ondergang der stad en tempel van *Jeruzalem*, als de wezentlijke inhoud dier gezigten te beschouwen is. Op gelijke wijze wordt de eigenlijke Toekomst van den Messias, waartoe de Opstanding der dooden en het Oordeel behoort, met vele dichterlijke beelden, als die van eene vuurzee, een draak of slang, en eenen troon als gerigtszetel, beschreven. Eindelijk is het tafereel van het Nieuwe *Jeruzalem*, met zijne bronnen en

levensboom, met zijne ringmuren en poorten, en met zijne straten van goud en grondslagen van edelgesteenten, niet anders noch meer dan eene dichterlijke en zinnebeeldige beschrijving van het volmaakte heil der godvruchtigen in de Toekomstige Eeuw.

Maar moge het alzoo voor den vrijen blik van den Schriftverklaarder noch onmogelijk, noch zelfs moeijelijk wezen, om den wezentlijken inhoud en den dichterlijken vorm van het Openbaringsboek van elkander te onderscheiden, er komen echter menigvuldige kleinere bijzonderheden in voor, waarvan het met geene zekerheid te bepalen is, of zij naar de bedoeling van den Schrijver tot den eigenlijken inhoud, of tot de inkleeding behooren. Want de verschijning van MOZES en ELIA, van een luisterrijk gesternte aan den hemel, van valsche Christussen en Profeten, en van booze geesten, hier als voorteekenen van de Toekomst des Heeren aangekondigd, was voor het minst bij de Joodsche Christenen der Apostolische Eeuw iets geheel anders en meer, dan dichterlijk zinnebeeld; en het is daarom wel niet waarschijnlijk, dat ook de Schrijver van het Openbaringsboek daaraan geene meer wezentlijke beteekenis zou toegekend hebben, terwijl het wederom, uit hoofde van andere redenen, niet mogelijk is, het zinnebeeldige, dat er in de beschrijving van die teekenen is, geheel te miskennen of voorbij te zien.

De taal en stijl van het Openbaringsboek zijn afwisselend dichterlijk en prozaïsch. Dichterlijk is de taal van al wat de Schrijver geeft, als door hem van andere, hemelsche wezens *gehoord*, prozaïsch daarentegen is de woordvorm in de beschrijving van al wat hij voorstelt, als door hem *gezien*. De dichterlijke vorm en maat is in den zin van het Hebreeuwsche Parallelismus bedoeld. — Hebreeuwsch, meer dan eenig ander boek des Nieuwen Testaments, is de Apocalypse in hare taalvormen, om de natuurlijke reden, dat de Schrijver, bij het zamenstellen, altijd bepaalde plaatsen der oude Profetische Schriften voor den geest had, die hij in zijn tafereel navolgde of op andere wijze gebruikte; waardoor het gebeuren moest, dat veel, hetwelk anders on-

verstaanbaar was, helder en duidelijk wordt, zoodra wij het ons voorstellen als door den Schrijver in het Hebreeuwsch gedacht, en als uit het Hebreeuwsch in Grieksche woorden overgezet.

Het meest eigenaardige in den vorm van het Openbaringsboek is gewis de als in raadselen verborgene inkleeding, en de schier ontelbare afzonderlijke *raadselen*, wier ontknooping den sleutel tot verklaring van de meeste duistere plaatsen als van zelve aangeeft. Kennelijk toch heeft de Schrijver in de zamenstelling en zamenvoeging van beelden en woorden, met geheimzinnig overleg, behalve de door hem uitgesprokene gedachten, nog eenen anderen zin verborgen, dien hij wil dat de lezers zoeken en raden zullen, en om welken te kunnen vinden, hij in sommige gevallen zelfs eenige wenken geeft. Bekend is het geheimzinnige getal van 666, waarmede de groote tegenstander van den CHRISTUS en zijn rijk wordt aangeduid, en waarop zoo vele vernuften, groote en kleine, gedurende al de verloopene eeuwen zich hebben stomp gedacht. Andere vernuftige spelingen, in de kunstmatige schikking en zamenvoeging van beelden, volzinnen en woorden, hebben betrekking tot de getalen van 2, 3, 4, 7, 10, 12 en hunne veelvouden. Nog andere kunstmatige uitdrukkingen en vormen zijn te verklaren uit de voorstelling der oude Joodsche en Christelijke wereld, waarbij de hemel, aarde, zee en afgrond, als de vier groote deelen van het Heelal gedacht werden. Soms wordt gesproken van geheimzinnige namen van God, CHRISTUS, de Godvruchtigen, het Godsrijk, die niet opgegeven, maar toch met enkele wenken en aanwijzingen te raden gegeven worden. Op nog velerlei andere wijze is de Enigmatiek der Hebreën hier in praktijk gebragt, en moet zij alzoo weerkeerig gekend en beoefend worden, om vele duisterheden van het Openbaringsboek te ontraadselen. Het is vooral te dezen aanzien, dat ZULLIG bijna overal zich als een gelukkig Exegeet en schrander Enigmatieker kennen doet. En mogt hij, gelijk ons toeschijnt, eene enkele maal, door zijn vernuft tot onhoudbare redenering geleid zijn geworden, wij gelooven toch dat vele door hem aangewezen

ontraadselingen, als eene niet verwerpelijke winst voor de wetenschap, door de Exegeten zullen moeten overgenomen en opgelegd worden.

Overeenkomstig met zijne geheele beschouwingswijze, heeft ZULLIG de planmatige verdeeling van het Openbaringsboek opgegeven, als bestaande uit Zeven onderscheidene Profetische Gezigten. Het *eerste* Gezigt, eene zuiver dichterlijke Inleiding van het geheele Boek, bevat eene persoonlijke verschijning van den Messias JEZUS, met de Zeven Godspraken (Brieven). Hoofdst. I: 12—III: 22. Het *tweede* Gezigt, eene bijzondere Inleiding tot de beschrijving van de teekenen der laatste tijden, vertoont eene Geregtszitting in den hemel, waarbij het Boek met zeven Zegelen door den Messias geopend wordt. H. IV—VII. Het *derde*, *vierde* en *vijfde* Gezigt, het Zevende Zegel met de zeven Bazuinen; de Zevende Bazuin met den Satan, den *Anti-Christ* en zijnen Profeet, als de drie groote tegenstanders van het Christusrijk; en de zeven laatste plagen met het valsche Jodendom, als eene andere vijandige magt tegen het rijk van God en CHRISTUS, bevatten de aankondiging der barensweeën of vreeselijke teekenen die den dag, de Toekomst des Heeren moeten voorafgaan. H. VIII—XVIII. Het *zesde* Gezigt beschrijft de Toekomst van den Messias zelven, met zijne duizendjarige heerschappij, en de daarop volgende algemeene Opstanding en het Oordeel. H. XIX, XX. Het *zevende* Gezigt, het Nieuwe *Jeruzalem*, en het herstelde Paradijs, is eene dichterlijke voorstelling van het heil der Godvruchtigen in de Toekomstige Eeuw. H. XXI, XXII.

Op het standpunt, dat ZULLIG heeft ingenomen, is het allezins natuurlijk, dat het onderzoek naar de echtheid van het Openbaringsboek alleen ten aanzien van geschiedkundige waarheid waarde hebben kan. Het boek moet overigens, om zijns zelfs wil, gewaardeerd worden, wie ook de Schrijver wezen moge. Wij schrijven het daaraan toe, dat dit onderzoek in deze Handleiding niet alleen zoo weinig uitvoerig, maar ook in vergelijking van al het overige, zoo weinig naauwkeurig en zelfs oppervlakkig is. Naar inwendige gronden wordt het boek aan den Apostel JOHANNES

toegekend, en dat niettegenstaande de latere onderzoekingen van EWALD, DE WETTE en LUECKE door onzen Schrijver gekend, gebruikt en gewaardeerd zijn! Het is niet onwaarschijnlijk, dat het vroeger ontvangene onderwijs van onze vaderlandsche Exegeten een' te diepen indruk bij ZUELLIG heeft gemaakt, om zijnen blik bij dit gedeelte van zijn onderzoek, als bij het overige, vrij en zuiver te doen zijn. Wij voor ons erkennen gereedelijk niet in te zien, hoe iemand, wiens Dogmatische begrippen hem overigens niet in den weg staan, den Schrijver van het Openbaringsboek met dien van het Evangelie en de Brieven als identisch beschouwen kan; en dit te minder, wanneer de Apocalypse, gelijk hier geschiedt, naar inhoud en vorm, als eene profetistisch-profetische *Eschatologie* beschouwd wordt. Doch ook den Schrijver blijve zijn regt, om zijn gevoelen, tegenover dat der verdienstelijkste Exegeten, uit te spreken en te handhaven! Ja, bij de bewustheid, die hij hebben moest, dat hij den inhoud en vorm van het Boek juister dan een hunner gekend en beschreven heeft, is het ligtelijk te begrijpen, dat zelfs de namen, die anders geacht worden iets te zijn, niet zwaar genoeg bij hem gewogen hebben, om zijne overtuiging naar hun gevoelen te doen overslaan.

Wat ons in deze Vertaling gegeven wordt als *Handleiding* bij het lezen der Openbaring, is in het oorspronkelijke werk de *Inleiding* tot de Vertaling en Verklaring van het Openbaringsboek. De Uitgever is voornemens het geheele werk, maar met aanmerkelijke bekorting, in nog twee stukken te doen volgen. De Vertaler is over het geheel wèl berekend voor zijne taak; immers zoo veel wij daarover hebben kunnen oordeelen. Want eerlijk willen wij bekennen, dat wij, bij het opmaken van ons verslag, liever en meer het oorspronkelijke werk, dan de vertaling gebezigd hebben. Op enkele uitdrukkingen in de vertaling hebben wij gestooten, als *zaamgelapt* (zaamgevoegd), *lapwoorden* (stopwoorden), *vermenigvuldigingen* (veelvouden), *kunstig schouwspel der Openbaring* (kunstige Dramatische toestel van het Openbaringsboek), *sproken* (verhalen der Overlevering), *wereld-*

deelen (*Welttheile*, deelen van het Heelal), *uitstalling van beelden* (*Bildersaal*, Beeldengalerij), *oordeelsboek* (boek van het regt of gerigtsboek). De naamlijst van Uitlegkundige Geschriften had uit de Voor. ede van het Tweede Deel moeten aangevuld zijn. Maar de Vertaler behoeft wel niet meer dan eenen enkelen wenk, om zijne taak met verhoogde zorgvuldigheid voort te zetten. Wij hopen, dat de deelneming van het beschaafde publiek hem en den Uitgever niet onbreken zal. Aan de belangstelling van allen, inzonderheid van Theologen, bevelen wij het oorspronkelijke werk en de vertaling met vernieuwden aandrang aan. Niet ligtelijk zal iemand het geschrift van ZULLIG met aandacht lezen, zonder voor zich zelven iets en veel geleerd te hebben; en dit kan wel niet van alle noch zelfs van vele boeken getuigd worden.

---

1. *Leerrede over Genesis V:* 5c, *uitgesproken den* 19 *December* 1847, *na het overlijden van den WelEerw. zeer Gel. Heer* PIETER VAN DER WILLIGEN, *Emeritus Predikant te Tiel, door* F. J. J. A. JUNIUS, *Theol. Doct. en Predikant te Tiel. Te Tiel, bij* A. van Loon. 1848. *In gr.* 8*vo.* 17 *bl.* *f* :-25.

2. *De Heer regeert; de aarde verheuge zich! Een woord voor onzen tijd. Leerrede over Psalm XCVII:* 1a, *door* C. W. PAPE, *Ridder der Orde van den Ned. Leeuw en Predikant te Heusden. Te Heusden, bij* A. F. G. de Pinéda. 1848. *In gr.* 8*vo.* 32 *bl.* *f* :-25.

3. *Het heerlijk uitzigt des Christens in gindsche gewesten. Leerrede over Openb. VII:* 17e, *door* W. IMMINK, *Predikant te Doesborgh. Te Doesborgh, bij* A. F. H. van Tr. de Bruyn. 1847. *In gr.* 8*vo.* 18 *bl.* *f* :-25.

Deze drie Leerredenen, naar tekstorde gerangschikt, voegen wij bijeen, om ze met een enkel woord aan te kondigen.

1. Die van den Eerw. JUNIUS, uitgesproken na het

overlijden van Ds. VAN DER WILLIGEN, onderscheidt zich door hooge eenvoudigheid. Hij bepaalde zijne gemeente, naar aanleiding van den gekozen' tekst, bij *den invloed, dien het vernemen van iemands dood in het algemeen en van den ontslapen' Evangeliedienaar in het bijzonder op ons maken moet*, en wees aan, dat zulk een doodsberigt ons denken doet aan hem, die stierf, onze harten verheft tot God, die hem gaf en nam, ons bij onszelven bepaalt, voor zoo verre wij tot den gestorvene in betrekking stonden, en ons herinnert, dat ook wij sterven zullen. Wij laten het liefst onbeslist, of er tot lof der nagedachtenis van VAN DER WILLIGEN niet nog meer had kunnen gezegd worden en op eenigzins andere wijze. En voor hetgeen wij misschien anders zouden gewenscht hebben, laten wij gaarne de verontschuldiging gelden van het korte tijdsbestek, den Eerw. JUNIUS tot voorbereiding gegeven. Hij had gehoopt, met de gemeente feest te vieren over het vijftigjarig bestaan des Ned. Zendelinggenootschaps, toen twee dagen te voren zijn voormalige ambtgenoot overleed. Daarom heeft hij nu deze Leerrede, waarvan de uitgave begeerd werd, ook laten drukken ten voordeele van dat Genootschap.

2. In de Leerrede van Ds. PAPE, naar aanleiding der tijdsomstandigheden gehouden, worden *eerst* deze vier bijzonderheden ontwikkeld: het Godsbestuur is onbeperkt en strekt zich over de geheele aarde uit — moge het dikwerf voor ons ondoorgrondelijk zijn, zoo is dit juist een bewijs, dat het een Godsbestuur is — in de schoonste overeenstemming staat het evenwel met de betrekking, waarin wij ons tot Hem bevinden — en in zijne ontwikkeling is het eene rijke bron van zegen voor allen, die God liefhebben. *Daarna* wordt hieruit stoffe ontleend tot geruststelling bij hetgeen ons anders met vrees vervullen en ontroeren moet — tot aanprijzing van wijze bedachtzaamheid in de beoordeeling van de verschijnselen onzer dagen en hunner mogelijke gevolgen — van getrouwheid aan onze roeping voor het tegenwoordige — van goede hope voor de toekomst. Het is een woord, op zijn pas gesproken, dat wij algemeen

verspreid wenschen en van welks behartiging wij goede vruchten verwachten.

3. Ook de Leerrede van Ds. IMMINK verdient aanbeveling. Uitgesproken na het overlijden van een dierbaar kind, schetst zij het heerlijk uitzigt van den Christen: *God zal alle tranen van hunne oogen afwisschen*, in deszelfs omvang, waarheid en weldadige werking. De ontwikkeling is eenvoudig en geleidelijk. Het *tweede* deel heeft ons het minst voldaan; maar het geheel maakt een' goeden indruk, tot vertroosting en heiliging. Uit den bouw der volzinnen meenen wij te kunnen opmaken, dat de Hr. IMMINK, wien wij zelfs niet van aangezigt kennen, bij de voordragt gevaar loopt van tot zekeren cadans te vervallen, die tot eentoonigheid leidt. Hij zij daartegen, ook ten gevalle van zijnen stijl, ernstig op zijne hoede, en duide ons deze welligt gewaagde opmerking niet ten kwade!

Korte Beschouwing van eenige der voornaamste natuurlijke voortbrengselen van den Indischen bodem, met het oog op de plaatselijke Nijverheid en de denkbeelden van Kolonisatie op Java; door W. L. DE STURLER, *Ridder der Militaire Willemsorde en Oud-Majoor van het Indische Leger. (Uitgesproken in de gewone Vergadering van het Genootschap ter bevordering der Natuurkundige Wetenschappen te Groningen, op den 24 Nov.* 1847.). *Te Groningen, bij* J. Oomkens, J.Zoon. 1848. *In gr.* 8*vo.* 53 *bl. f* :-60.

Dat onze Koloniën, dat *Java* vooral, aan het vaderland nog veel meer voordeel zouden opleveren, zoo wij van hare voortbrengselen al het nut wisten te trekken, dat zij kunnen aanbieden, kan alleen door hem betwijfeld worden, die omtrent de rijke verscheidenheid dier voortbrengselen onkundig is. De Majoor DE STURLER, door een langdurig verblijf in onze Indische Koloniën met veelvuldige ervaring toegerust, geeft ons in deze Verhandeling verscheidene belangrijke wenken over dit onderwerp. Wij achten het niet geheel hersenschimmig, dat voortaan onze oorlogschepen, ten deele althans, op *Java* gebouwd zouden kunnen worden, of dat ten minste het Jattiehout, uit *Indië* overgebragt, bij ons tot den scheeps-

bouw aangewend worde en ons van onze schatpligtigheid aan Noordsche Rijken grootendeels ontheffen kon. Ook vele geneesmiddelen uit het plantenrijk, die wij thans van vreemden koopen, kon men ongetwijfeld uit *Java* verkrijgen, zoo men slechts op die zaak oplettend was. In dezen tijd wordt *Nederland* tot eene meer dan gewone krachtsinspanning geroepen, om onder de Staten van *Europa* tegenover de aanmatigingen van *Duitschland* eene eervolle plaats en eenen zelfstandigen rang te bewaren. Dat men het gewigt der tijdsomstandigheden regt beseffe! Het pauperisme in *Nederland* kan door aanmoediging der nijverheid, door kolonisatie op *Java* worden gelenigd. Tegen eene landbouwende kolonisatie echter brengt de Schrijver bedenkingen in, die niet gemakkelijk te weerleggen zijn; het denkbeeld daartoe schijnt slechts bij hen te kunnen oprijzen, die met de plaatselijke gesteldheid en de geaardheid der oorspronkelijke bevolking onbekend zijn. — Wij bevelen dit werkje aan de aandacht van allen, die in de kennis onzer Koloniën en in de welvaart van *Nederland* belang stellen, en vooral aan de behartiging van hen, die op het bestuur van de betrekkingen tusschen het Moederland en de Koloniën eenigen invloed kunnen uitoefenen.

Verslag van het verhandelde op het eerste Landhuishoudkundig Congres, gehouden te Zwolle, den 11 *en* 12 *Junij* 1846. *Te Zwolle, bij* W. E. J. Tjeenk Willink. 1847. *In gr.* 8*vo.* 96 *bl. f* 1-:

Verslag van het verhandelde op het tweede Landhuishoudkundig Congres, gehouden te Arnhem, den 3, 4 *en* 5 *Junij* 1847. *Te Zwolle, bij* W. E. J. Tjeenk Willink. 1847. *In gr.* 8*vo.* 216 *bl. f* 2-20.

De eeuw, die wij beleven, kenschetst zich in de beoefening der wetenschappen en kunsten door vrije zamenkomsten. Deze bijeenkomsten schijnen hoe langer hoe meer bijval te vinden en de plaats van besloten Genootschappen met vaste leden, welke in de vorige eeuw vooral eenen grooten bloei bereikten, langzamerhand te zullen innemen. Het groote nut dier bijeenkomsten ligt, behalve in eene dikwerf voor het geheele volgende leven belangrijke personele kennismaking en daaruit voortvloeijende vriendschapsbetrekking tus-

schen beoefenaars van hetzelfde vak van wetenschap of kunst, ook vooral in eene wisseling van denkbeelden en onderlinge mededeeling van inzigten en ervaring, die ons uit den gewonen kring van eenzijdige beschouwing op het vrije veld der algemeene waarheidsliefde verplaatsen kan. Om echter tot stellige uitkomsten te geraken en niet te ontaarden in de doodende vormen van een Genootschap, moeten zulke bijeenkomsten een zeer juist bepaald en niet al te ruim doel hebben, of, zoo zij zich een ruimer veld kiezen, in onderscheidene sectiën of afdeelingen gesplitst worden. Elk, die jaarlijksche vergaderingen van een onzer nog talrijke geleerde Genootschappen een of meermalen bijwoonde, weet, dat de schaduwzijde dier vergaderingen vooral bestaat in het moeten aanhooren van Rapporten over onderwerpen, die men niet verstaat, en het hooren spreken en oordeelvellen over zaken van een bepaald vak van studie door personen, die, hoe bekwaam ook anders, over die zaken eigenlijk geen eigen oordeel hebben kunnen. Die aanmatiging wordt aanstekelijk: men hoort anderen een gevoelen uitbrengen over onze wetenschap, en nu meent men ook wel te mogen medespreken over onderwerpen, die de hunne betreffen. Bedriegen wij ons niet, dan is dit ook in het eerste Landhuishoudkundig Congres min of meer het geval geweest. Het Verslag van dat Congres althans verplaatst ons, door eene naauwkeurige opgave van 't geen elk, naar het hem inviel, adviseerde en sprak, somtijds op eene zeer aanschouwelijke wijze in eene vergadering, waar het noemen van een woord bijkans genoeg is om aan hem, die het uitsprak, eene commissie te doen opdragen, waartoe hij, volgens den aard zijner bijzondere studie of hoofdbezigheid, eigenlijk ongeroepen was. Het noodzakelijke van sectiën te vormen is door den Baron VAN ITTERSUM op het tweede Congres te regt ter sprake gebragt, hoezeer de vergadering daaromtrent geene beslissing genomen heeft. — Het tweede Congres moet, volgens het Verslag, niet altijd even belangrijk als het eerste geweest zijn. Men had minder tijd tot vrije discussie door het voorlezen der lange Rapporten, waaronder dat over de afschaffing der Tienden, hoe belangrijk ook, hoogst vermoeijend moet geweest zijn om aan te hooren. 't Verwondert ons dan ook niet, op den laatsten dag der bijeenkomst een voorstel te hooren, om in het vervolg de Rapporten niet meer te doen voorgelezen.

Het Landbouwkundig Congres heeft zijnen oorsprong te

danken aan eene uitnoodiging aan de Nederlandsche landbouwkundigen, die van de *Overijsselsche vereeniging tot ontwikkeling van Provinciale welvaart* was uitgegaan. Het is een verblijdend verschijnsel, dat de opkomst zoo talrijk was, (bij het eerste 211, bij het tweede 250) hoezeer bij het eerste Congres de deelnemers uit *Zwolle* zelf verreweg de meerderheid der aanwezigen uitmaakten, hetgeen in *Arnhem* volstrekt het geval niet was, waar men er minder eene stedelijke zaak van scheen te maken, terwijl ook het getal der landbouwkundigen uit *Zwolle* op het tweede Congres bijkans tot $\frac{1}{6}$ versmolten was. De bijeenkomst te *Arnhem* heeft dus meer algemeene deelneming gevonden dan die te *Zwolle*, en was in de daad nog veel talrijker dan de enkele cijfers aanwijzen. Die aangroeijende deelneming is een bewijs van vermeerderde belangstelling.

Het zou weinig nuttigheid hebben, zoo wij den geheelen inhoud der beide Verslagen aan de lezers van dit Tijdschrift beknoptelijk wilden mededeelen. Wij vergenoegen ons met dezelve allen aan te bevelen, die in den vaderlandschen Landbouw belang stellen, en die, om welke redenen dan ook, van het genoegen verstoken waren de vergaderingen bij te wonen. Wij beloven ons van deze vergaderingen voor de welvaart des Vaderlands veel goeds, vooral wanneer de tijd der bijeenkomst meer aan vrije discussie dan aan het voorlezen van lange verhandelingen wordt toegewijd.

De nieuwe wijsgeerige School. Te Utrecht, bij Kemink en Zoon. 1847. *In gr.* 8*vo.* 48 *bl.* *f* :-50.

Het geschrift, dat wij hier aankondigen, geeft ons een vrij volledig verslag van den inhoud en de strekking der stellige Wijsbegeerte (*Philosophie positive*) van AUGUSTE COMTE, en is als zoodanig de lezing en overdenking dubbel waardig. Men vindt hier kort zamengevat hetgeen in het *Cours de philosophie positive*, in zes Deelen, van 1830—1842 te *Parijs* uitgekomen, uitvoerig ontwikkeld wordt. Ref. erkent, het boekje met genoegen gelezen te hebben, als eene beknopte bijdrage tot de wetenschappelijke stelsels van onzen tijd; maar verklaart ook tevens, dat hij hierin geene voorstelling van eene nieuwe wijsgeerige School gevonden heeft. Integendeel is het gezigtspunt van COMTE eer oud

te noemen; het is in de wetenschap reeds lang voorbijgestreefd; vooral is het niet wijsgeerig, daar het tegen alle bespiegelingen *a priori*, op redewetten gegrond, gerigt is, en niet alleen tegen de zoogenaamde theologische, maar ook tegen de metaphysische wijsbegeerte den oorlog verklaart, om daarvoor eene stellige algemeene wetenschap in de plaats te zetten.

De leer van COMTE, dat er drie tijdperken in de beoefening der wetenschappen bestaan hebben, is niet geheel ongegrond; zij zijn, namelijk, het theologische, toen zij het eigendom der priester-kasten bij sommige volken der Oudheid, zoo als de *Indiërs*, de *Perzen* en de *Egyptenaren*, waren, en in de middeleeuwen, toen zij bijna uitsluitend door de Geestelijkheid werden beoefend; het metaphysische, waarin de wetenschappen meestal, volgens beginselen der bovennatuurkundige bespiegeling, aan een willekeurig stelsel werden ondergeschikt; hetwelk zoo lang voortduurde, tot dat BACO, NEWTON en LOCKE den waren weg ter vordering in de stellige kennis aanwezen; te weten, eene naauwkeurige waarneming der verschijnselen, op proeven en wiskundige berekening gegrond, waardoor het mogelijk geworden is, volgens COMTE, de grondslagen eener stellige wijsbegeerte te leggen; dat is, de menschelijke kennis tot den rang eener exacte wetenschap te verheffen. COMTE onderscheidt zes zuivere wetenschappen, welke hij aldus rangschikt: de wiskunde, de sterrekunde, de natuurkunde, de scheikunde, de *biologie* (*physiologie*) en de *sociologie*, of de leer der maatschappijen. Volgens hem kan het geheele gebied der menschelijke kennis tot deze zes wetenschappen betrokken worden. De zielkunde (*psychologie*) en de bovennatuurkunde zijn, even als de theologie, verouderd en behooren hiertoe niet meer, maar wel tot die tijdperken, waaruit de wetenschappen voor altijd getreden zijn. Dit gevoelen bestond zeer vroeg, en werd in *Griekenland* reeds door DEMOCRITUS en de Sophisten, die SOCRATES bestreed, met eene beslissende stoutheid voorgedragen. Het is een gewijzigd *materialismus*, dat niets aanneemt dan hetgeen gemeten, gewogen en berekend kan worden, dat het onafhankelijk bestaan der rede en der waarheden, die uit haar voortvloeijen, ontkent, en alle kennis van den mensch uitsluitend tot de indrukken bepaalt, die hij door zijne zintuigen van de buiten hem bestaande voorwerpen verkrijgt. De zielkunde, die ons

tot zelfkennis leidt, die ons tot het zelfbewustzijn doet doordringen, is voor hetzelve eene hersenschimmige wetenschap, die alle grondslagen mist, even als de zedekunde, die op dit zelfbewustzijn gegrond is en eene onvoorwaardelijke deugdsbetrachting tot beginsel heeft. Het godsdienstig gevoel behoort tot het theologisch standpunt, waarboven men reeds lang verre verheven is; terwijl de zede- en staatkunde, even als de natuur, aan vaste en onveranderlijke wetten van ontwikkeling onderworpen zijn, zoodat daarin even zoo min als hier aan de vrijheid eenige plaats toegekend wordt, en de individuën tot den rang van noodzakelijke raderen van het groote organismus verlaagd worden. Dit *materialismus* was ook de leer der *Fransche* wijsbegeerte van de 18de eeuw, die van DIDEROT, HELVETIUS, DE LA METTRIE en van het *Système de la Nature;* het komt hier weder bij COMTE, eenigzins anders ingekleed, voor. Hij verkondigt het in strijd tegen de psychologische en eclectische School van COUSIN en zijne leerlingen, die het oude *materialismus* met zulk een goed gevolg in *Frankrijk* bekampt en grootendeels overwonnen hebben. Gelijk het *materialismus* niet nieuw is, heeft het ook zich altijd den naam van wijsbegeerte evenzeer ten onregte toegeëigend, omdat het eigenlijk anti-wijsgeerig is te noemen, en nimmer heeft opgehouden tegen de redelijke wijsbegeerte te smalen, en een' hoogst oppervlakkigen en magtspreukigen krijg te voeren tegen ARISTOTELES zoo wel, als tegen PLATO, DESCARTES, SPINOZA, LEIBNITZ, KANT, FICHTE, SCHELLING, HEGEL en KRAUSE, en deze lichten der menschheid voor een' hoop phantastieke droomers en onnutte bespiegelaars uit te krijten, die de wetenschappen meer hebben teruggezet, dan vorderingen doen maken.

Hetgeen COMTE, en met hem een ander Fransch geleerde, LITTRÉ, als eene nieuwe wijsbegeerte voordragen, is zulks dus niet; het is eene eenzijdige voorstelling van het gebied der menschelijke kennis in de natuur- en staatkundige wetenschappen. Wat de eerste betreft, hierover vindt men goede opmerkingen, die toch ook eigenlijk niets nieuws bevatten, alhoewel zij door de bespiegelende wijsbegeerte ten volle worden beaamd en door haar reeds voor lang aan het licht gebragt zijn. Maar in de staatkundige wetenschap de zedelijke vrijheid der individuën en het godsdienstig gevoel te verloochenen, is dit niet de deur voor de ontbindende beginselen der Socialisten en Communisten openzetten, die, noch door

godsdienstige noch door zedelijke beginselen geleid, de maatschappij in hare grondvesten van *gezin* en *eigendom* willen omkeeren, en de ware vrijheid, met Godsdienst, deugd en beschaving, den ondergang bedreigen? AUGUSTE COMTE, die zich, als leerling van St. SIMON, reeds vroeg van diens sekte afscheidde, zal voorzeker hieraan geen deel nemen; niettemin heeft zijne leer eene strekking daartoe behouden. Wij gelooven niet, dat in *Nederland* de zoogenaamde stellige Wijsbegeerte veel aanhangers zal vinden, al mogt het door ons aangekondigde boekje veel lezers trekken.

J. A. BAKKER.

Epitome antiquitatum Romanarum et Graecarum ex E. F. ROSENII, v. d. de antiquitatibus libris. Scripsit Dr. H. C. MICHAËLIUS, Gymnasii Enchusani Rector. Harlemi, *A. C. Kruseman*. 1848. 8vo. 130 p. *f* 1-30.

In vroegere jaren werden *Romeinsche* en *Grieksche* oudheden op de *Latijnsche* scholen in ons vaderland niet gedoceerd. Aan de Academiën leerde men ze deels uit de dictaten der Hoogleeraren, deels uit de aanteekeningen op de Classici, de werken van ROSINUS, PETISCUS en anderen. Alleen voor de literatores ex professo en de juristen commentarieerde men NIEUWPOORT, ROS, later TUSS en anderen, zeldzaam ging men buiten de grenzen van het *pars de Civilibus*. In deze eeuw is men de oudheidkunde wel niet ijveriger maar toch oordeelkundiger dan weleer beginnen te beoefenen en meer belang te stellen in de huiselijke zeden en gewoonten der Ouden, zonder welker kennis het niet mogelijk is hunne schriften te verstaan. Aan de Hoogescholen wordt geregeld onderwijs in de oudheidkunde gegeven, en de menigte musea en zoo vele grootere en kleinere schriften bewijzen, dat dit onderwijs niet onvruchtbaar is en de lust voor hare beoefening meer en meer ontwaakt. Sedert men niet meer tevreden is, dat de leerlingen der *Latijnsche* scholen met eene zeer oppervlakkige kennis der geleerde talen, uit een paar rudimenta, de woordenboeken van HOOGSTRATEN, PETISCUS, SCHREVELIUS en anderen geput, zonder eenig begrip van oude geographie, fabelkunde, oudheidkunde en historie, den drempel van het paleis van MINERVA betreden, heeft de leervijze aan dezelve eene groote verandering ondergaan, die,

sedert er leermeesters, in de scholen van VAN HEUSDEN, BAKE, PEERLKAMP, GOUDRIAAN gevormd, aangesteld werden, nog aanmerkelijk verbeterd en meer overeenkomstig de behoeften van dezen tijd ingerigt is. Vóór de invoering van het staatsexamen, werden de zoogenoemde bijvakken, waartoe ook de oudheidkunde behoorde, naauwelijks aangeroerd, en de meeste studenten hadden slechts een zeer oppervlakkig denkbeeld van dezelve, wanneer zij de scholen verlieten. Tot de eischen der staatsexaminatoren behoorde ook, en te regt, een meer dan oppervlakkige oudheidkundige kennis. Om die te erlangen behoefde de studerende jeugd een compendium, minder omslagtig, meer overeenkomstig de hoogte der wetenschap dan die van NIEUWPOORT, BOS en anderen. Aan die behoefte heeft Dr. MICHAËLIS, een man reeds gunstig bekend in de Republiek der letteren door zijne *Dissertatio literaria continens* L. ANNAEI SENECAE *Consolationem ad Marciam*, *Haarlemi* 1840, trachten te voldoen. Wij aarzelen niet, het gebruik van zijn Compendium allen schoolbestuurders aan te bevelen. Het paart volledigheid aan beknoptheid, duidelijkheid aan deugdsaamheid van stijl. De taal is over het algemeen zuiver, en de Heer MICHAËLIS heeft wèl gedaan haar op de hoogte der studerende jeugd te houden. Wij behoeven naauwelijks te melden, dat ook dit boeksken zijne gebreken heeft, die het gebruik er van zal leeren kennen. Mogt elk, die ze ontdekt, ze aan den geëerden Schrijver mededeelen, ten einde bij eene tweede uitgaaf te kunnen dienen. Dit zij genoeg ter aankondiging van het geschrift. Mogelijk komen wij er later op terug, en geven dan een oordeelkundig overzigt, dat wij ook in de *Symbolae* verwachten.

Antwoord aan den Heer Mr. R. W. TADAMA *op zijn werkje, getiteld: De waarheid aangaande* RUDOLF VAN DEN BERG, *enz. door Mr.* R. A. BARON VAN HOËVELL-NYENHUIS. *Te Leeuwarden, bij* H. P. de Swart en Zoon. 1847. *In gr.* 8vo. 47 *bl.*

Het was niet te verwachten, dat de Baron van HOËVELL het stilzwijgen zou bewaren tegen het werkje des Heeren TADAMA, waarvan wij vroeger in dit Tijdschrift (1847, N°. XVI, bl. 175) melding maakten. Ware zulks het geval geweest, dan had hij toegestemd, dat de stukken, waarvan hij ten be-

wijze van een huwelijk tusschen LUDOLF VAN DEN BERG en CATHERINA DE LA CAPELLE gebruik gemaakt heeft, onecht waren, en dat dus Graaf ANTOINE MARIE PIERRE VAN BREDA nimmer in regte linie van gemelden LUDOLF VAN DEN BERG afgestamd is.

In het voor ons liggende werkje worden nu die stukken, met den noodigen tekst er bijgevoegd, door den Schrijver medegedeeld. Hij heeft daardoor den strijd met den Heer TADAMA, over de wettige of onwettige geboorte der Heeren VAN BREDA uit LUDOLF VAN DEN BERG, wederom opgevat, en vermeent nu door de mededeeling der oorspronkelijke stukken allen twijfel desaangaande te hebben weggenomen.

Wij twijfelen er niet aan, of velen hebben dien strijd met ons belangstellend gadegeslagen, en wij mogen ons dus overtuigd houden, dat die in zijn geheel aan allen bekend is. Het is dus niet van ons te vergen, van de vele door de schrijvers aangevoerde punten gewag te maken, en ook niet een oordeel over hunne meeningen uit te spreken, daar de tegenpartij de eenige is, die, doorkneed in al de deelen des geschils en toegerust met de tegenbewijsstukken, in dezen oordeel kan vellen.

Wij hebben dan ook met de aankondiging van het werkje des Heeren VAN HOËVELL gewacht, of 's mans tegenpartij, de Heer TADAMA, geen wederantwoord op hetzelve zou geven. Eerder dan wij verwacht hadden is dit geschied; men leze de *Bijdragen voor Vaderl. Geschiedenis en Oudheidkunde* van den Heer NIJHOFF, D. VI, bl. 118, en men zal er het antwoord des Heeren TADAMA vinden.

Verre van toe te stemmen, dat door het werkje van den Heer VAN HOËVELL de zaak beslist is, meent de Heer TADAMA, dat zij juist niet in helderheid gewonnen heeft. Wel zegt hij, dat thans de bijlagen geheel zijn medegedeeld, waardoor nu de twijfeling, die hij vroeger opperde, of er wel originelen van de toen door den Heer VAN HOËVELL aangevoerde kopijen bestonden, geheel vervalt; ook kan hij toegeven, dat de medegedeelde Charters en brieven alle uitwendige kenteekenen van echtheid dragen; maar hij gelooft nog, aan de inwendige echtheid derzelven op goeden grond te mogen twijfelen. Hij vervolgt met eenige punten op te sommen, door hem aangevoerd, maar door den Baron VAN HOËVELL in zijn werkje onbeantwoord gelaten, en meent dus zich ontslagen te mogen achten op die punten terug te komen. Hij gaat

verder voort eenige andere stellingen des Schrijvers te wederleggen, en eindigt met de verklaring, dat de Stamvader der Heeren VAN BREDA een duister en dubbelzinnig persoon is, en dat deze het, ondanks de pogingen van den Heer VAN HOËVELL, wel blijven zal.

Men ziet uit het bovenstaande, dat de strijd tusschen beide Heeren in geenen deele geëindigd is. Rec., die zich in dien strijd noch wil noch kan mengen, moet erkennen, dat beide partijen bewijzen gegeven hebben, voor de verdediging van hun gevoelen berekend te zijn. Veel heeft de historische en genealogische wetenschap er door gewonnen, en de Schrijvers zullen zeker van allen hiervoor dank inoogsten. Vraagt men nu, wij herhalen het, of de strijd beslist is, en of een der strijders overwonnen heeft, wij twijfelen er aan; ofschoon wij, na de lezing van het geschrijf des Heeren TADAMA in de genoemde *Bijdragen*, moeten erkennen, dat *zijn* gevoelen het meest waarschijnlijke is. Waar het echter op de echtheid of onechtheid der Archieven aankomt, valt het moeijelijk te beslissen. Mogt de Heer VAN HOËVELL nog vasthouden aan zijne stelling, het zal ons aangenaam zijn, zijn wederantwoord onzen lezeren bekend te maken, en hen daardoor eenigzins te houden op de hoogte des geschils, dat, èn om het onderwerp, èn om de uitmuntende wijze van behandeling, belang inboezemt, en dat wij hopen, dat met bescheidenheid en waardigheid zal worden ten einde gebragt.

Verslag van de Gebeurtenissen, voorgevallen te Amsterdam op 24 Maart 1848, 'en kort overzigt van het Regtsgeding daarop gevolgd. Door de H.H. Mrs. P. H. HOLTHENIUS *en* B. J. PLOOS VAN AMSTEL. *Te Amsterdam, bij* G. J. A. Beijerinck. 1848. *In gr.* 8*vo. IV en* 75 *bl. f* : - 75.

Over Vertegenwoordiging en Verkiezing in de Nederlandsche Hervormde Kerk. Een woord ter gelegenheid van de Grondwetsherziening, gelijktijdig in die Kerk en in den Staat. Door J. A. H. HENSINGA. *Te Amsterdam, bij* P. B. van Waning Bolt. 1848. *In gr.* 8*vo.* 35 *bl. f* : - 50.

Rapport en Missive, op den 11 *Mei* 1848 *aan den Koning gerigt door* G. GRAAF SCHIMMELPENNINCK, *Minister van*

Staat, enz. In 's Gravenhage en te Amsterdam, bij de Gebr. van Cleef. 1848. *In gr. 8vo. IV en 81 bl. f* : - 80.

De Vrijheid der Drukpers hier te lande, uit een historisch oogpunt beschouwd door Mr. A. C. VAN HEUSDE. *Te Haarlem, bij* J. B. van Loghem, Jr. 1847. *In gr. 8vo. IV en 37 bl. f* : - 50.

Zal de herziening der Grondwet willekeurig of wettig tot stand worden gebragt? Door Mr. B. TELLEGEN. *Te Groningen, bij* P. van Zweeden. 1848. *In gr. 8vo. 8 bl. f* : - 12½.

Nummer een der hier aangekondigde vlugschriften levert een uitvoerig verslag van hetgene den 24 Maart 1848 te *Amsterdam* is voorgevallen. Bij de lezing moet men echter niet vergeten op twee punten te letten: vooreerst, dat het verhaal geschiedt door twee van de verdedigers der beschuldigden, en dus wellig eenigzins anders zou gekleurd zijn, indien het uit de pen van den openbaren aanklager, wederom anders, indien het uit die van een gansch onpartijdig ooggetuige gevloeid ware. Ten tweede, dat er onderscheid is tusschen hetgene regtens bewezen en hetgene den geschiedvorscher toereikend gebleken is: want dezelfde Raadsheer, die dezen of genen, bij gebrek van het in regten gevorderde bewijs, overeenkomstig zijnen pligt helpt vrijspreken, zou mogelijk als pragmatisch geschiedschrijver een ander oordeel over de zaak vellen. Schoon dus Recensent, uit een strafregtelijk oogpunt, zich volkomen met het geslagen arrest van den Hove vereenigt, en er het bewijs in ziet, dat de Nederlandsche Regter, verheven boven hartstogt en partijschap, gevoordeeld heeft naar den regel der wet; schoon hij al verder erkent, dat de raadslieden der beschuldigden de hun toevertrouwde zaken doelmatig en voortreffelijk hebben verdedigd, meent hij echter, op een geschiedkundig standpunt zich plaatsende, het geval eenigzins anders te moeten beschouwen. De briefjes, den 23 Maart vroeg in den morgen op vele plaatsen aangeplakt, ten einde alle ambachts- en werklieden, den 24sten, des namiddags ten 12 ure, zich op den Dam zouden begeven, schijnen hem wel degelijk met een misdadig oogmerk te zijn verspreid. Dat alles op plundering hier en daar, en dat grootendeels door eenige ledigloopers en straatjongens, is neder-

gekomen, schijnt ons alleen het gevolg van den goeden geest der Amsterdamsche handwerkslieden. Het doel was gemist, en nu hadden er slechts eenige ongeregeldheden plaats; maar het oogmerk der aanleggers, wie zij ook waren, was voorzeker van ergere strekking.

Bij nummer twee betoogt de Heer MENSINGA duidelijk en krachtig, dat het met de vertegenwoordiging en verkiezing in de Nederlandsche Hervormde Kerk nog ruim zoo ongunstig gesteld is, als tegenwoordig met die in den Staat; dat de bestaande kerkelijke organisatie een uitvloeisel is van de aristocratische Staatsinrigting; dat het ontwerp der kerkelijke grondwetsherziening, gelijk de Synodale Commissie het geleverd had, even onvoldoende is, als de 27 ontwerpen der staatkundige grondwetsherziening, naar de voordragt der afgetreden Ministers; dat in beide ontwerpen de geest van behoud der grondbeginselen van 1814, 1815 en 1816 doorstraalt, en het kerkelijk ontwerp inzonderheid de *Caesareopapie*, of het oppergezag des Konings in kerkelijke zaken, begunstigt; en dat het noodzakelijk is, de definitive herziening van het algemeene Reglement der Hervormde Kerk uit te stellen, tot nadat de nieuwe Grondwet zal zijn aangenomen; terwijl daarna, vermits de bestaande Commissie haar eigen stelsel niet kan verloochenen en het vertrouwen der gemeente verloren heeft, eene speciale Commissie tot herziening op ruimere schaal zou behooren te worden benoemd. Wie kent niet reeds dit voortreffelijk geschreven werkje? Geene Predikanten, Ouderlingen of Diakenen, geene nadenkende en invloedhebbende gemeenteleden mogen het onbestudeerd laten, en de Synode geve toch acht op de teekenen des tijds, tot voorkoming van eene scheuring, veel grooter, dan bevorens die der Afgescheidenen!

Het derde hier aangekondigde vlugschrift is het Rapport met Missive, aan den Koning, den 11 Mei dezes jaars, door Graaf SCHIMMELPENNINCK ingediend. Wij zien hier de reeds algemeen bekende redenen uiteengezet, waarom hij zich met de meerderheid van het tijdelijk Ministerie, welks President hij was, niet kon vereenigen. De bezwaren tegen de voorgeslagen wijze van zamenstelling der Eerste Kamer van de Staten-Generaal zijn wel de voornaamste, en, helaas! het schijnt wel, dat de Tweede Kamer niet weinig tot het gevoelen van Graaf SCHIMMELPENNINCK overhelt. Het is waar, de Eerste Kamer, gelijk de Ministeriële ontwerpen haar voor-

stelden, en vooral gelijk de Staatscommissie haar had voorgedragen, kan weinig kwaad, maar ook weinig goed doen. Doch Recensent kan het niet van zich afwerpen, dat men haar, die ons door de *Belgen* in 1815 is opgedrongen, slechts aanhoudt uit beleefdheid, uit inschikkelijkheid. Hoe kan toch ooit eene Eerste Kamer den volkswensch tegenhouden, zoo dikwerf de Regering en de Tweede Kamer het eens zijn? Zoo zij het waagt, lokt zij eene omwenteling uit, waarbij zij zelve het eerste zal te gronde gaan. Het éénige nut zou wezen tot verwerping van eenige, in de Tweede Kamer door amendementen zoodanig onkenbaar gemaakte wet, dat de Regering er niet van geliefde gediend te zijn. Maar dan wordt de Eerste Kamer weder een instrument der Regering, en om *dit* te zijn, zouden hare Leden door den Koning moeten zijn aangesteld; doch juist daardoor zouden zij vertegenwoordigers van den Koning en niet van de Natie zijn, welke laatste onmogelijk kan worden vertegenwoordigd door mannen, op welker benoeming zij regtstreeks noch zijdelings invloed heeft uitgeoefend. Graaf SCHIMMELPENNINCK heeft dat gevoeld, en wilde derhalve door eene andere soort van kiezers, dan die der Tweede Kamer, eene driedubbele lijst van candidaten doen opmaken, waaruit de Koning de benoeming *voor het leven* naar welgevallen doen zou.

Dit laatste is het ergste. Wat baat den Koning zijn regt tot ontbinding der Tweede Kamer, en wat helpt het volk zijn regt tot herkiezing der alzoo ontslagenen, of tot benoeming van andersgezinden, indien de halsstarrigheid van de meesten der *voor hun leven* aangestelde Leden der Eerste Kamer den uitgedrukten wensch van Koning en volk trotseren kan? — Men zegge niet: mannen, uit eene driedubbele lijst van candidaten door den Koning benoemd, zullen wel den volkswensch, maar nooit dien des Konings willen verijdelen; want vooreerst moet de constitutionele Koning niet geacht worden eene andere begeerte, dan zijn volk, te koesteren. Bewijst de herkiezing der ontbonden Tweede Kamer, dat zijn Ministerie in het ongelijk is gesteld, dan neemt het of krijgt het zijn ontslag, en het nieuwe Ministerie is dadelijk met de vertegenwoordiging in harmonie. Zijn de beide Kamers ontbonden, men heeft dezelfde slotsom. Maar is de Eerste Kamer *nooit* ontbindbaar, en zijn de Leden aangesteld *voor hun leven*, dan kan men te doen krijgen met *royalistes plus que le Roi*, of eigenlijk met onverzettelijke aristocraten, die kroon

en vaderland aan hunne verouderde denkbeelden opofferen. De ondervinding der laatste dagen heeft het geleerd, hoe gevaarlijk eene Eerste Kamer, voor het leven benoemd, zou kunnen worden. Het palliatief, de Leden der Eerste Kamer naar welgevallen te mogen vermeerderen, is voor die Kamer eene bittere bespotting: want aldus maakt men haar eerst alvermogend in schijn, en daarna ontzenuwt men haar door eene willekeurige bijvoeging. Zoo iets heeft veel van een goochelspel. Voor het overige verwijzen wij naar hetgene van wege het aangebleven tijdelijk Ministerie gezegd is, ten opzigte van de uitbreiding van magt, die Graaf SCHIMMELPENNINCK aan de Eerste Kamer wilde schenken.

Nu volge de geschiedkundige beschouwing van *de vrijheid der Drukpers hier te lande*, door Mr. A. C. VAN HEUSDE. Dit werkje is uitnemend geschikt, om hen, die buitensporig met onze voormalige aristocratische, of zelfs met de democratische Bataafsche Republiek zijn ingenomen, te regt te wijzen, en aan te toonen, dat wij, welke bezwaren ook mogen zijn overgebleven, thans werkelijk meerdere vrijheid van drukpers genieten, dan onze voorouders. Op de aanmerking echter, dat men thans al zeer veel straffeloos zeggen kan, hetwelk te voren den schrijver duur zou zijn te staan gekomen, valt wel iets af te dingen. Immers, het is niet genoeg, dat de Hooge Raad iemand eindelijk vrijspreekt. Men ga eens na, hoe veel kosten en onaangenaamheden, zoo al niet preventive gevangenis, al ligt te voren zijn doorgeworsteld! Gaarne willen wij echter erkennen, dat, in de meeste gevallen, de schrijver van het vervolgde artikel wel wat verdiend had. Doch zoo Referent te dezen zijnen wensch had, zouden er slechts twee punten behoeven veranderd te worden in de wetgeving, gelijk zij is. Het eerste, zoo ras de schatkist het lijden kan, is de afschaffing van het zegel op de dagbladen, die in een klein land, als het onze, daardoor te veel worden gedrukt. Het andere punt is de afschaffing der wetsbepaling, die alles voor laster verklaart, wat iemand tot benadeeling in de achting zijner medeburgers strekt, en niet kan gestaafd worden door een vonnis of eene authentieke acte. Deze Napoleontische bepaling is waarlijk tiranniek. Stel eens: een Minister of Hoofdambtenaar pleegt eene willekeurige daad. Een dagblad brengt dit aan het licht, en berispt hem even krachtig als bescheiden. Er geschiedt vervolging. Men kan met getuigen en onderhandsche stukken

volledig bewijs leveren van de waarheid der aantijging. Men heeft dus werkelijk, door de openbaarmaking, den Lande eene dienst gedaan: want Koning en Volk wenschen slechts, wat regt en billijk is. En echter wordt men gestraft: want de *historisch bewezen* waarheid is niet gebleken uit een *vonnis* of uit eene *authentieke acte!* Is dit nu vrijheid van drukpers? Zeker neen! Maar zou men vrijheid bezitten, al wierd men gestraft, omdat men, *op welke wijze ook*, zijne aantijging niet bewijzen kon? Zeker ja! want vrijheid is geene losbandigheid, en hij, die iemand beschuldigt, moet hetgeene hij beweert voor de gemoedelijke overtuiging des Regters kunnen staven, of althans aantoonen, indien hij *nu* nog dwaalt, dat wel iedereen, op zulke gronden, eveneens zou hebben geoordeeld. Bovendien is er nog iets. Juist omdat elk strafbaar is, die zijne aantijging door geen vonnis of authentiek stuk bewijzen kan, wordt elke lastering des te eerder geloofd: want men denkt alligt: „Ja! mogt het „maar onderzocht worden! Maar men mag niet met getuigen „bewijzen." En op dien grond ontstaat er steeds een vermoeden ten voordeele van den vervolgd wordende.

En hiermede begeven wij ons ter beschouwing van de laatste brochure: *Zal de herziening der Grondwet willekeurig of wettig tot stand worden gebragt?* — Het opstel is gerigt tegen de bekende brochure van den Heer ROEST VAN LIMBURG: *Aan wie zal het door den Koning goedgekeurde Ontwerp van Grondwet worden voorgelegd, aan de Staten-Generaal, of aan de stemgeregtigde Natie?* waarop die Heer ten antwoord geeft: *aan de stemgeregtigde Natie*, waardoor hij niet wil aanduiden, dat eene constituérende vergadering worde bijeengeroepen, maar alleen, dat elk stemgeregtigde, door invulling van biljet of teekenen op eene lijst, zich vóór of tegen verklare.

Zoo iets nu noemt onze tegenschrijver *willekeurig*, en de onderwerping aan de beslissing der Staten-Generaal noemt hij den *wettigen* weg.

Wat ons betreft, begrijpen wij niet, hoe de Heer ROEST VAN LIMBURG aan zijne *stemgeregtigde* Natie gekomen is. De stemgeregtigdheid is tot heel iets anders bij de nog in werking zijnde Grondwet geschonken. Neen! naar *zijn* beginsel in de uiterste consequentie zou men dan alle meerderjarige *Nederlanders* moeten oproepen, om, voor zoo veel zij tegen de nieuwe Grondwet waren, op de Griffie van het Raad- of Gemeentehuis te teekenen; en al wie daar niet kwam teeke-

men, zou moeten gerekend worden zich vóór te hebben verklaard. Als dit in Maart ware gebeurd, dan zou vóór het einde van April alles in orde zijn geweest. En *wettig* is toch wel *in den hoogsten graad* al wat door de *meerderheid* der bevolking wordt goedgevonden.

Of nu daartegen de herziening der Grondwet op zoodanig eene wijze, dat het aristocratische grondbeginsel geheel worde omgekeerd, *wettig* door de Staten-Generaal kan geschieden, is eene andere vraag. Art. 227 der Grondwet zegt: »In ge»val in het vervolg eenige verandering of bijvoeging in de »Grondwet noodig mogte zijn." Daardoor worden dus de Staten-Generaal geregtigd tot zoodanig eene herziening als in 1840; maar tot eene geheele omkeering van grondbeginselen hebben zij eigenlijk geen mandaat. Bovendien, zijn ze bevoegd om *ja* te zeggen, zij kunnen ook het *neen* uitspreken. Wat derhalve te doen, als de Eerste Kamer eens de gewijzigde Grondwet verwerpt, of wel zoo de dubbele Kamer dit waagt? Nu reeds wordt er (volgens loopend gerucht) bij de Provinciale Staten door de Conservativen, die er de meerderheid in uitmaken, op gewerkt, om tegenstanders van Staatshervorming en vereenvoudiging in de dubbele Kamer benoemd te krijgen.

Men zal antwoorden: »wel nu! in dat geval een appèl op »de Natie: want de Grondwet is om het volk en niet het »volk om de Grondwet." Er zal dan ook geen ander middel over zijn: want dat al onze verwachtingen in rook zouden verdwijnen; dat een handvol aanzienlijken Koning en Volk op den duur zouden tergen en overheerschen, dit zou niet kunnen geduld worden! Doch alzoo zal men toch moeten *eindigen* met hetzelfde, waarmede men had kunnen beginnen, en maanden lang is intusschen geheel het land in angst en spanning gehouden.

Thans is echter die éénig wettige weg, zoo lang de dubbele Kamer, of reeds vroeger de Eerste Kamer, de nieuwe Grondwet niet zal verworpen hebben, vooreerst afgesloten. Wij moeten nu afwachten, wat er op den *schijnbaar* wettigen weg door de Staten-Generaal zal worden gedaan. De Hemel geve aan de Aanzienlijken wijsheid, opdat zij, door een hardnekkig tegenstreven, het vaderland niet aan al de schokken eener omwenteling *blootstellen*! Hoe de Schrijver der hier aangekondigde brochure, bl. 4 en 5, zoo gunstig over de keuzen, door Provinciale Staten gedaan, kan spreken,

begrijpen wij niet. Nog de laatste verkiezingen van Leden der Tweede Kamer bewijzen de beginselloosheid en ongelijkheid van zich zelven der meeste Provinciale Vergaderingen, en mitsdien derzelver ongeschiktheid, gelijk ze thans zijn zamengesteld uit de drie zoogenaamde standen, tot Kiescolleg iën voor de volksvertegenwoordiging.

Middelburg, Aug. 1848. A. F. SIFFLÉ.

Bijbelsche Vrouwen. Dichterlijk Album. Vrouwen des Ouden Verbonds. Met Platen. Te Haarlem, bij A. C. Kruseman. 1847. *f* 7 - 80.

Het is indedaad een prachtwerk, dat in dit *Dichterlijk Album* het publiek wordt aangeboden. Een tiental meestal zeer fraaije platen stelt even zoo vele vrouwen uit het Oude Verbond voor, en een tiental onzer meest begaafde dichters heeft bij deze platen dichtstukken geleverd. Wij behoeven slechts eene lijst te geven van de medewerkers tot de zamenstelling van dit Album, om onze lezers te doen gevoelen, dat de uitgever zich beijverd heeft, om het zoo voortreffelijk mogelijk te doen worden. Tien afleveringen, tot een sierlijk boekdeel vereenigd, bevatten: *Eva* door N. BEETS, *Hagar* door DA COSTA, *Rebekka* door S. J. VAN DEN BERGH, *Rachel* door BENNINK JANSSONIUS, *Jephta's Dochter* door TOLLENS, *Delila* door A. P. VAN GRONINGEN, *Ruth* door HASEBROEK, *Hanna* door TER HAAR, *Abigaël* door J. VAN LENNEP, en *de Moeder der zeven Zonen* door J. J. S. TEN KATE. Druk en uitvoering zijn waarlijk prachtig, en er zijn geen moeite of kosten gespaard, om dit *Dichterlijk Album* aan de verwachting en belofte te doen beantwoorden.

Het spreekt van zelf, dat het tiental dichtstukken, door zoo verschillende dichters zamengesteld, ook zeer onderscheiden zijn moet in trant, in toon, in geest, in dichterlijke waarde; dat het in het eene meer, in het andere minder te zien is, dat de dichter een opgegeven onderwerp bezong. Het is er ook verre van daan, dat die onderwerpen alle even behagelijk, of dichterlijk en rijk zouden zijn; terwijl bij de meest aanlokkelijke de dichter niet zelden met een ander bezwaar had te kampen — namelijk, dat zij vroeger door anderen waren bezongen. Het is ons oogmerk niet, om van al

deze stukken eene beoordeeling te geven. Uit enkele slechts willen wij eene.en andere proeve mededeelen, waaruit onze lezers de verscheidenheid zullen kunnen zien van datgene, wat hun hier wordt aangeboden.

Wij beginnen met de eerste aflevering, waarin BEETS EVA bezingt, zeker reeds daarom geene gemakkelijke taak, omdat het onderwerp zoo dikwijls is behandeld. De vergelijking zal in sommige opzigten, gelooven wij, voor den Heer BEETS niet gunstig uitvallen. Wie *Adam's Eerstgeboorne* van BOGAERTS kent, zal op menige plaats daaraan verre de voorkeur geven. Maar met dat al is de greep, dien de dichter ter behandeling van zijne stoffe heeft gedaan, zeer gelukkig te noemen. Het oogpunt, waaruit EVA hier beschouwd wordt, is treffend, en de meewarige toon, die te haren opzigte wordt aangeslagen, stemt wèl overeen met de uitdrukking, die in de plaat op het aangezigt der eerste moeder zigtbaar is. »Wie zal," zoo vangt de dichter aan,

Wie zal uw lijden ons verhalen,
O Moeder! uit wier vruchtbren schoot
Al 't leven en het lijden sproot
Dat, in zijn worstlen met den dood,
Zijn stem verheft in de aardsche dalen?
. . . . . .
Wie zal ons zeggen, welke ellende,
En hoe, ze een ziel verscheuren moest,
Die in haar volheid, zag verwoest
De zaligheden, die zij kende?
. . . . . .
Neen, Moeder! zoo zy u gedenken,
De kindren die gy achterliet,
't Is zelden om uw diep verdriet
Een diep gevoelden traan te schenken;
Niet om zich voor den geest te wenken
Het treurig beeld der schoonste vrouw,
Versteend van plotselingen rouw;
Het is niet om u natestaren,
Zoo als gy Edens stroom doorwaadt,
Het hoofd gebukt, de blonde hairen
Ten sluier voor 't verbleekt gelaat;
Den rug gekeerd naar 't laatste stralen

Van 't ondergaande zonnelicht,
En naar den oever 't oog gericht,
Waar uwe voeten zullen dwalen;
De hand gelegd in Adams hand,
Niet losgelaten, niet gegrepen,
Bereid het leven voortteslepen
In 't door den vloek gedrukte land;
Het is niet om den kreet te hooren,
Den kreet die door 't gebergte schalt,
Om alle heemlen door te boren,
Als barenswee u overvalt;
. . . . . .
't Is niet om met u neer te bukken,
Daar gy uw Abel — ach hoe bleek! —
Van bloed wilt zuivren in de beek,
En door hem aan uw hart te drukken,
Hem 't leven dat zijn hart ontweek,
Het wondre, weggevluchte leven! —
Met duizend kussen wedergeven,
Een proef, waarby uw ziel bezweek!
Het is niet om al de ijslijkheden
Te voelen in haar volle som,
Van uw verschriklijke' ouderdom,
Vergrijsde ballinge van Eden!
Die acht geslachten voor zich heeft,
Ter dood toe lijdende aan uw wonden,
En de aard vervullende met zonden,
Waarin uw eerste zonde leeft.

In plaats van zulk een medegevoel is

De naam waarmeê ze u kennen leeren
Aan 't kroost, hun dankbaar voor die les
Van ouderliefde en vroom vereeren,
Is anders geen dan — zondares;
Eerste, ergste, dwaaste zondaresse!

Wij bedriegen ons wel niet, wanneer wij deze opvatting van het onderwerp gelukkig noemen, ofschoon ook de verdere uitwerking ons minder geeft, dan wij verwachten.

Opmerkelijk is vooral ook het dichtstuk *Hagar* van DA

COSTA. HAGAR zelve heeft eigenlijk daarmede weinig te maken. Hare aandoenlijke geschiedenis wordt daarin slechts hier en daar als ter loops met eenige weinige regelen herdacht. Het zijn historische beschouwingen en herinneringen, die zich in den geest des dichters met den naam van HAGAR verbinden. Het geheele stuk heeft iets fragmentarisch dat de dichter zich de moeite niet heeft gegeven om weg te nemen. In plaats van geleidelijke overgangen, die de afzonderlijke deelen tot een geheel verbinden, gebruikt de dichter de telkens herhaalde uitroeping:

»De moeder Ismaëls!"

Rec. vindt deze wijze van handelen meer gemakkelijk dan fraai, en houdt het er voor, dat het dichtstuk er bij zou gewonnen hebben, wanneer het beter aaneengeschakeld ware. Die gedurige herhaling van dat: »de moeder Ismaëls!" doet den lezer onwillekeurig vragen: waartoe hier die nutteloze woorden? Of moeten ze dienen, om niet te doen vergeten dat HAGAR eigenlijk het onderwerp van het dichtstuk heet te zijn, wat anders misschien ligt over het hoofd werd gezien? Doch, ondanks deze bedenking tegen den vorm, acht Rec. dit een der beste en fraaiste stukken uit den bundel. Wij deelen er enkele proeven uit mede, b. v. de beschrijving van den kemel en het paard des *Arabiers*.

Zijn kemel! — 't Levend schip, dat door de zandzeebaren
Zijn koers houdt, rijk bevracht met keur van Oosterwaren,
Het zandpaard, dat in 't zaal, hem door natuur gewrocht,
Zijn ruiter rustig voert door d' eindeloozen tocht,
Hem knielend afwerpt en weêr opvangt, en, waar de oogen
Vergeefs een waterdrop als uit te vorschen pogen,
De karavane met zijn reuk ten dienste staat,
En wellen opspoort, die nog laven. Op de maat,
Van dat de zon herrijst, vervolgt het dier te vrede
Met onvertraagden vaart, met onverhaasten trede,
Gelijk de kloknaald tikt, zijn weg, ten zy zich 't lied
Versnelle, waar ook hy gevoelig 't oor aan biedt:
De klaagzang, niet altijd eentoonig, van den drijver,
Of wel de lofpsalm van den pelgrim, vol van ijver
Maar lijdzaam, die aan 't eind van 't onverkwikkend pad
Jeruzalem zal zien, de onsterfelijke stad. —
Zijn ros! — De roem van oude, de vriend van zijn berijder!

Dat ros steeds, waar de spreuk van d' Idumeeschen lijder
  Ter eer zijns Gods van zong: » Wie gaf het paard zijn kracht,
  Zijn heldenhart? Wie heeft zijn hals bekleed met pracht
Van manen, golvende op den wind? Men ziet hem dansen
Gelijk een sprinkhaan, bij de bliksemende lansen,
  De pijlen, rootlend in hun koker, en het zwaard
  Dat flikkert in zijn oog, voor galm noch glans vervaard;
Een wolk gaat opwaart van zijn snuiven, — met zijn hoeven
Verslindt hy 't slagveld of hy trappelt het tot groeven,
  En ijlt het harnas te gemoet, of schuimt en woelt,
  Terwijl hy aan 't gebit zijn krijgsdrift bloedend koelt,
En antwoordt brieschend op den donder der trompetten,
Waarby de vaandelen zich in beweging zetten."

Van geheel anderen aard, maar niet minder dichterlijk, en geheel den geest ademende van DA COSTA's lateren dichttrant, is het gedeelte, waarin hij, de geschiedenis van HAGAR's nakroost volgende, over MOHAMMED spreekt.

  Een man, als uit het niet gebiedend opgetreên;
  In aart en levensgang vol tegenstrijdigheên;
Veehoeder, handlaar, held, straks staat- en sectestichter,
Schoon ongeletterd toch in 't diepst zijns wezens dichter,
  Voor Godsdienst brandende, voor waarheid koel van zin
  En (zoon van Abram en de Egyptische slavin)
Zich voelende beheerscht door Israëls propheten,
Voor Issa bovenal gedrongen in 't geweten
  Tot eerbied en ontzag, toch in onbuigbren trots
  Zich zelven predikend als opperzendling Gods; —
Hervormer, ja (wellicht!) zijns tijds, en voorbereider
Van beetre, maar weldra slechts zelf- en volksmisleider;
  Om strijd zich vleiende en gevleid, gewaand profeet
  En lasterlijk in 't eind begroet als Paracleet.

Wij schrijven nog eenige regelen af uit dit in vele opzigten fraaije en belangrijke dichtstuk, waarin de dichter over de kruistogten en over den tijd der herleving van letteren en Godsdienst spreekt:

Wat stormen! Welk een reeks van nieuwe worstelingen,
Onvruchtbaar lang, zoo 't scheen, maar kiem van grooter dingen:

Zie, 't Westen werpt zich op het Oosten by den kreet
Van Clermont uitgegaan: »God wil het!" leus en eed
Dier in gestalte en hart onovertroffen Ridderen,
(Voor wie de Bondgenoot het eerst moest leeren sidderen!)
Gekleed in ijzer en van ijzer zelf. Naar 't graf
Des Heilgen trekken ze op, het zwaard voor pelgrimsstaf
Geheven, om dien grond vóór 't rijpen van Gods tijden
(By- tegen wangeloof) van d' Islam rein te strijden!
Ai! zoek den levende niet by de doôn! noch wacht
Van 't ijdel zelfgekwel, van de ijzren heldenkracht
Triumfen, die alleen Gods waarheid kan behalen.
Het Oosten staat u nog. Uw negen tochten falen!...
God had iets beters voor u weggelegd, Euroop,
In zijner mogendheên aanbiddelijken loop:
Der talen sleutel weêr-, de Drukkunst uitgevonden,
De Schrift der Waarheid van haar windselen ontbonden,
Het Woord des levens op het aardrijk wijd verspreid,
Van 't aardrijk te gelijk de grenzen uitgebreid.

Het was ons eene aangename verrassing, TOLLENS in dit *Album* weder te zien optreden met een stuk, dat verre is van de dagen des ouderdoms te verraden. *Jephta's Dochter* behoorde zeker niet onder de aanlokkelijkste onderwerpen, die hier ter behandeling worden aangeboden. Van de opvatting van JEPHTA's karakter hing hier zeer veel af, en het is bekend, hoe onderscheiden de voorstelling is, welke men zich daarvan maakt. Volkomen zijn wij het met den dichter eens, wanneer hij den schoonschijnenden glimp verwerpt, dien men wel eens aan JEPHTA's gedrag heeft zoeken te geven, om daardoor zijn karakter of liever dat van den regter Israëls te redden. Het is een tooneel uit de ruwheid der regterlijke tijden, dat men niet uit eenen verkeerden en overdreven eerbied voor het Israëlitische volk behoeft te verzachten. Het afgrijzen van JEPHTA's gelofte, die niets anders kan bedoelen dan het offeren van een menschenleven aan God, de afschuw, dien het volvoeren van die gelofte in den dood zijner dochter bij ons opwekt, verklaren en regtvaardigen de taal des dichters, als hij zegt:

Of dacht gij in uw dwaze hoop,
Toen gij met God dorst handel drijven,

Dat aan uw zij de winst zou blijven
Van d' aan Hem voorgedragen koop?
Buig, bid! De roê werd opgeheven!
Kniel, bid vergifnis! zondaar, boet!
Tot welk een top uw overmoed,
Uw smaad, uw schennis zij gedreven,
Hij, die kan straffen, kan vergeven;
Jehova gruwt van menschenbloed,
Bid... Maar gij bidt niet; neen, verwaten'!
Wat slag u op den schedel viel,
Toch heeft hij in uw harde ziel
Den hoogmoed ongekneusd gelaten.
Verpletterd werd ge, niet gekneed;
En is uw blik omhoog geslagen,
't Is niet om God genâ te vragen;
En perst zich uit uw borst een kreet,
Het is om d' Eeuwige aan te klagen,
Die u zijn almagt voelen deed.

Doch het komt ons voor, dat het zedelijk, ook het dichterlijk gevoel hier toch eenige vergoeding had gevorderd. JEPHTA is in het grootste deel van het stuk te veel hoofdpersoon, dan dat er, nadat de slag gevallen is, niets anders van hem worde gezegd, dan het slot:

En Jephthaas naam?... Hij grijpt ons aan,
Alsof we een wanklank hooren slaan;
Hij doet ons rillen, eer we 't weten.
Het waar dien veldheer dienst gedaan,
Indien hem de aarde had vergeten.

Rec. stond VONDEL's *Jephtha* levendig voor den geest en diens wanhopige klagt, als hij na het volvoeren der gruweldaad tot zichzelven komt en de avondzon aldus aanspreekt:

Jaegh voort, jaegh voort. Indien ge stil bleef staen
Of deisde voor dit outer; ras aen 't zinken,
Hael in 't verzuim, om andren toe te blincken,
Die waerdiger verdienen 't heiligh light,
Den glans van uw gezegend aengesicht

T' aenschouwen, dan dees schelmsche dochterslaghter,
Aertsmoordenaer, bloetschender, wetverachter,
Die naer den mont der wetgeleerden noch
Godts priesters niet wou luisteren. Och, och,
Nu gaen te spa, te spa mijne oogen open!
. . . . . .
Ick zie den geest der maeght rondom my waeren;
Daer staet ze; zie hoe zy noch waert en spoockt.
Legt af dit zwaert, dit grouwzaem zwaert, het rookt
Van edel bloet. Och, breng het uit mijne oogen
Dat drywerf, uit vertsaechtheid en medoogen
En schrick, ontzagh te treffen, toe te slaen
Op 't marmerbeelt. Helaes, het is gedaen,
Mijn eer, mijn staet, mijn bloet en al verloren!

Het belge de dichters der meeste overige stukken niet, zoo wij hen ditmaal met stilzwijgen voorbijgaan. Wij doen dat niet omdat er niet veel goeds, ja schoons in hunne verzen wordt gevonden, maar omdat èn de onderwerpen minder piquant of behagelijk zijn, èn de ruimte ons niet toelaat breedvoerig van dezelve te spreken. Van allen staat het vers van TEN KATE het minst in overeenstemming met de bijgevoegde plaat, die ons voorkomt onder de schoonste van uitvoering te behooren. In hunne soort lezen wij met genoegen de stukken van KASEBROEK, VAN DEN BERGH, VAN LENNEP, zonder dat evenwel een van allen eenen zeer diepen indruk maakte. Er blijven er twee over, waarbij wij nog wat uitvoeriger willen stilstaan, en wel vooral ten aanzien van één punt, waarin zij zich onwillekeurig tot onderlinge vergelijking ons aanbevelen. Het is de *Rachel* van BENNINK JANSSONIUS en de *Hanna* van TER HAAR. De belangstelling in beide deze bijbelsche vrouwen is vooral op één punt bepaald; hare langdurige kinderloosheid bij den zegen der vruchtbaarheid, aan de tweede vrouw van beider echtgenooten geschonken. Het geldt dus hier vooral de schildering en ontwikkeling van het vrouwelijke gevoel, de ontleding als 't ware van het vrouwelijke hart daar, waar het zijne innigste, teederste gewaarwordingen betreft. De beide dichters hebben dit ook zeer goed gevoeld, en aan dezen karakteristieken trek in de geschiedenis dezer twee bijbelsche vrouwen het hem toekomende belang niet onthouden. Doch

hoe geheel verschillend zijn de middelen, die zij daartoe hebben gebezigd! Men hoore BENNINK JANSSONIUS:

Maar gij, o Rachel, had uw harte
Nog aan die liefde niet genoeg,
Dat zich, verdoofd door felle smarte,
Uw oog onrustig opwaarts sloeg
En nog om hooger zegen vroeg?
Bleef dan niet Jacob's liefde en trouwe
U al uw sterkte, licht en troost,
Dat gy in bange zielerouwe
Den hemel rustloos vroegt om kroost?
Moest gy, van vuurge liefde aan 't gloeien,
Hem nog met sterker banden boeien?
Was by 't u blaakrend zielsgevoel
Nog Jakob's brandend hart te koel?
Of vreest gy, roem van Charan's vrouwen,
Voor 't rekken van dien liefdeband,
Als hy niet in een minlijk pand
Zijns Rachel's beeltnis zou aanschouwen?
Als hadt gy niet in elken blik,
In iedre zucht, zijn hart ontrezen,
De liefde van die ziel gelezen
Die tot zijn jongsten levenssnik
Nog een gedachte aan u zou wezen?

Neen, door de teêrste min gedreven,
Hadt ge alles voor den gade veil
Dien ge innig liefhebt als uw leven!
Uw beê, uw droom, is Jakob's heil.
Reeds alles hadt gy hem gegeven,
Wat ooit een hart te schenken had,
Dien onuitputbren liefdeschat....
Maar was er nog één bloem te strooien,
Gy moest die werpen op zijn pad!
Want de aard met hemelglans te tooien
Voor hem, die heel uw hart bezat —
't Was alles, wat uw liefde bad.

Zietdaar de wijze, waarop BENNINK JANSSONIUS van dezen trek in RACHEL's geschiedenis gebruik heeft gemaakt. Rec.

ontkent niet, dat deze verzen iets liefelijks hebben; dat de dichter zich een bepaald begrip heeft voorgesteld, door RACHEL's verlangen naar kinderen uit hare liefde tot JACOB te ontwikkelen. Maar of hij daarmede diep in de vrouwelijke ziel heeft gelezen; of niet elke vrouw, in RACHEL's geval verkeerende, elke moeder hem zou toevoegen: Gij hebt u in de roerselen en drijfveren van het vrouwelijke hart bedrogen en de innigheid haars gevoels bij dezen wensch naar kinderen niet gekend! — dat is eene andere vraag.

Hoe veel dieper is de Heer TER HAAR hier ingedrongen! Men heeft hem vroeger wel eens verweten, dat hij in zijne poëzij te weinig den mensch teekende, en geene genoegzame kennis van het menschelijke hart en karakter aan den dag legde; het is alsof hij zich in HANNA's teekening heeft beijverd, om eene proeve van het tegendeel te geven, en het is ook daarom, dat wij ons niet kunnen weerhouden, om eenige (schoon misschien voor uittreksels wat al te uitvoerige) trekken van zijne schildering mede te deelen. Zoo wij den dichter regt willen doen weervaren, moeten wij een groot gedeelte van *Hanna's klagt* afschrijven. Het is reeds terstond de vrouw, die den bitteren weedom van haar hart in woorden uitstort, als zij uitroept:

O ween hier uit, ontroostbre gade
— Uw voorhoofd gloeit, uw oog is nat —
Die 's morgens vroeg en 's avonds spade,
Maar vruchtloos, God om kindren badt
En nooit, als gift van Zijn genade,
Een zuigling op uw knieën hadt!
Wel is de vruchtbre vrouw gezegend,
Die moeder werd van talrijk kroost:
Zij heeft wat haar in droefheid troost;
Zij wordt met lach en groet bejegend.
De weduw in haar treurgewaad
Wekt ieders deernis voor heur rouwe,
Maar wee der kinderlooze vrouwe!
Haar volgt in Israel hoon en smaad.

Treffend heeft TER HAAR partij getrokken van den naijver tusschen de beide vrouwen, de eene boven de andere met kinderen bevoorregt, maar daarentegen achterstaande in de

liefde des echtgenoots. Hij doet het door het schilderen van eenige kleine huiselijke tafereelen. Ziet de beide vrouwen aan den feestdisch:

Ja, 'k zag wel hoe gy tergend lachte
En welk een blik gy sloegt op my,
De diep vernederde en verachte,
Peninna, toen gy, met een ry
Van soons en dochtren aan uw zy,
— Als groene en frissche palmenloten
Rondom den moederstam gesproten —
Weer aanzat op het feestgety.

Vruchteloos is de teederheid van Elkana.

Ach, schoon 'k in stilte dulde en lijde,
Meest eenzaam klaag en voor haar oog
Zorgvuldig te verbergen poog
Hoe ik haar moedervreugd benijde,
Toch geeft haar vlammende ijverzucht
Zich in vernieuwde terging lucht.

Maar HANNA is door dat smachtend verlangen naar kinderen toch niet gevoelloos geworden òf voor de vreugde òf voor de droefheid der meer bevoorregte. Zij deelt in beide met al de teederheid van haar gevoel; en het is juist de smadende wijze, waarop die deelneming wordt teruggestooten, die hare smart het grievendst doet vlijmen. Dit geheele stuk is te schoon, dan dat wij het den lezer mogen onthouden, die TER HAAR's treffende schildering naar waarde zal beoordeelen.

'k Had laatst, getuige van de weelde,
Waar 't moederhart van overvliet,
Peninna, die haar zuigling streelde,
Met tranen in het oog, bespied.
Zij had haar sluijer afgeslagen,
En 't kind, door haar in 't bad gedragen,
Lag naakt te spartlen in haar schoot.
De paarlen hingen aan de wangen,
Die 't met een lach had opgevangen,

En 't mondje zocht met zoet verlangen
De borst weer, die de moeder 't bood.
Die aanblik had mijn ziel verteederd;
Maar dikwerf door haar trots vernederd,
Trad ik schroomvallig nader, stak
Haar zuigling de armen toe en sprak:
»Jehova zij uw kroost ten hoeder,
Peninna, driewerf zaalge moeder!
Wat is uw jongste lievling schoon:
Wel moogt gij trotsch zijn op dien zoon!"
En kuste 't lief aanvallig wichtjen
De drupplen weg van 't aangezigtjen.

Maar zij, een boschleeuwin gelijk,
Hield fierder 't fiere hoofd geheven,
En 't schamperwoord werd weergegeven:
»Zoo is het, Hanna; ik ben rijk,
En gij zijt arm!" Ik zweeg en zuchtte
En liet het poezlig armpje los.
Toen rees ik siddrend op en vlugtte
In schaduw van 't olijvenbosch,
Waar 'k niet mijn tranen had te smoren
En 't woud mijn droeve klagt liet hooren.

Nog dieper was mijn ziel bewogen,
Toen 'k eens haar snikkend neergebogen
Zag weenen over 't kinderlijk.
De tranen, die aan de oogleên hongen,
De hand krampachtig zaamgewrongen,
De haarvlecht aan haar band ontsprongen,
't Gaf al van bittre droefheid blijk.
Ach, moedervreugd en moedersmarte
Jaagt de eigen trilling mij door 't harte!
Ik fluisterde: »Beklaagbre vrouw,
Wie zou niet deelen in uw rouw?
Ikween met u, schoon ik de ellende,
Die u de ziel verscheurt, nooit kende!"
»Houd op," sprak zij met scherp verwijt;
»Zoudt gij mij troosten, gij het weten,
Wat smart mijn borst heeft opgereten,
Onvruchtbre, die geen moeder zijt!"

God weet, hoe diep die pijlen treffen,
En 'k waar verkwijnd in mijn verdriet,
Zoo Elkana zoo goedig niet
De neergebogene op bleef heffen,
Die hij in 't stof vertreden ziet.

Wij mogen haar hier in hare schildering van de liefde haars echtgenoots niet volgen, en hebben alleen nog ruimte voor dat gedeelte van hare klagt, waar zij betuigt zelfs haar leven voor de vervulling van haren zielwensch veil te hebben:

o Vroeg te sterven waar niet wreed,
Zoo mij die vreugd slechts bleef beschoren,
Dat ik den eersten levenskreet
Van 't wicht, dat aan mijn schoot ontgleed,
Nog vóór mijn stervensuur mogt hooren;
Zoo 'k uit de volgestroomde borst,
Nog eenmaal slechts, mijns kindjens dorst,
Bedwelmd van zoete vreugd, mogt lesschen,
En 't siddrend aan mijn hart mogt pressen...
Dan lei ik willig 't leven af,
En Elkana gaf mijn gebeente
Een plaats bij Rachel's lijkgesteente
En kwam dáár treuren op mijn graf.

Rec. eindigt hier zijn verslag. Hij deelde uit deze en gene stukken uittreksels mede, zoowel om zijn oordeel over die stukken en over den bundel in het algemeen te staven, als om den lezer te overtuigen, dat het dit *Album* niet aan menige schoone plaats ontbreekt, en dat het ook als *dichterlijk Album* allezins op onderscheiding en goedkeuring mag aanspraak maken. Wij hopen, dat de Uitgever zich voor zijne moeite beloond vinde, en dat de tijdsomstandigheden hem niet zullen weerhouden, om den tweeden bundel, vrouwen des Nieuwen Verbonds, te laten volgen. Moge hij daarvoor bij onze dichters vooral geene mindere ondersteuning vinden!

Gevolgen van het Revolutiemaken. Proeve van een Alphabetisch overzigt in rijm. Te Amsterdam, bij de Wed. R. Stemvers. 1848. *In gr.* 8*vo.* 52 *bl. op postpapier. f* : - 45.

De gewelddadige Revolutie, die in *Frankrijk* den troon verbrijzelden, en er voor de Constitutionele Monarchij weder eene Republiek in de plaats stelde, gaf den niet genoemden maar niet onbekenden Schrijver dit boekje in de pen. Het bevat eene verzameling van dertig kleine, meestal puntige alleen- en zamenspraken van bekleeders van onderscheidene beroepen en bedrijven, die in hunne zaken en zakken bevinden, dat se bij die revolutie niets gewonnen maar veel geleden hebben. De *Franschen*, hier sprekende ingevoerd, houden elk een' spiegel voor oogen van de bittere teleurstellingen, die *zij* ondervinden, welke dachten, dat eene andere ook eene betere en meer voordeelige orde van zaken zoude zijn, en van de rampzalige gevolgen, die het verval van bestaande welvaart heeft op het levenslot van den gegoeden en op de verdienste en zeden van den minderen stand.

Die gevolgen echter staan ons, door hetgeen we in dagbladen en tijdschriften er van gelezen, en ook in ons eigen Land, waar de Fransche wereldschok mede niet zonder alle réactie bleef, er van gezien hebben, zoo donker voor den geest, dat we, het boekje openslaande, niet anders dachten, of we zouden een geheel alphabet van enkel ellende vinden. In dat opzigt werden we hier aangenaam teleurgesteld; want, hoewel de Schrijver juist geen aanleiding geeft om van lagchen te schateren, meer dan eens dwingt hij een' lach af, en stemt den lezer veeleer tot scherts, dan tot een zwaartobbend inzien der gebeurtenissen. Het *ridendo dicere verum* schijnt 's Dichters zinspreuk te zijn geweest. Misschien ware het echter, om des indruks wille, beter geweest, als hij hier en daar de epigrammatische rigting zijner dichtstukjes meer nog gewijzigd had naar het oogmerk der opstellen, die uitsluitend ten doel hebben om een' heilzamen afschrik van het revolutie-maken in te boezemen. Aan den anderen kant is het niet te ontkennen, dat de aardigheden, kwinkslagen, woordspelingen en invallen, die den *Banketbakker*, *Broodbakker*, *Hoedemaker en Kleermaker*, *Kom-en-eisch-winkelier*, *Kunstschilder*, *Logementhouder*, *Modewerker*, *Muzikant*, *Schoenmaker*, *Slagter* en *Vroedvrouw* in den mond zijn gelegd, en even zoo de bespiegelingen van den *Arts*, *Predikant en Pastoor*, en van den *Tuinman*, veel bijdragen om afwisseling en levendigheid te geven aan eene lezing, die welligt eentoonig ware geworden, als ieder eene bloote *variatie* leverde van het *thema* der algemeene naarheid. Dit laatste doen eigenlijk de *Acteur*, *Dienstmaagd*, *Effectenhandelaar*, *Hoogleeraar*, *Koetsier en*

Lakkei, *Koopman*, *Lombard- en Pandjeshuis-houder*, *Rentenier*, *Slooper* en *Zilversmid*; en hetgeen den *Apotheker*, *Geweermaker*, *Glazemaker*, *Topper* en *Couranlier* in den mond is gelegd, weegt minder, omdat het of meer algemeen is, of ook van standen komt, die bij zulke bewegingen, immers een tijdlang, meer voor- dan nadeel hebben. Hoe dit zij, het boekje bevat, zoo als 't daar ligt, eene regt onderhoudende lectuur, en is tevens wèl berekend om nut te stichten.

Tot eene proeve van geest en trant kiezen wij het stukje, getiteld:

RENTENIER.

»Een Rentenier een arrem dier!"
Zoo was het te allen tijde;
Maar nimmer paste 't spreekwoord hier
Zoo juist, als thans, op beide.
Het dier, meest naakt en kaal en bloot,
Draagt onbeklaagd de lasten,
Die al te vaak, tot aan zijn' dood
Verzwarend, op hem tasten:
Zoo hoort men d' armen Rentenier
Vergeefs zijn renten vragen,
Bedreigd, als een belastbaar dier,
Met lasten, zwaar te dragen.
Maar wat is rijkdom, wèl beschouwd?
Een kreet: »De dood den Rijken!"
Spelt gruw'len; en hoe ligt weegt goud,
Bij 't zien van stapels lijken!...
Men noemt alle eigendom een roof,
Door plond'ring weer te halen;
En zulk een leer, zij vindt geloof:
Hoe kan de Rede dwalen!
Onzinnigen! gij slagt het hoen,
Om 't gouden ei te rooven.
Wie zal u kleeden, wie u voên?
De raven van daarboven?
Dan kwamen zij niet tot u, neen,
Op hoogere bevelen,
Maar wis uit sympathie-alleen,
Om 't aas met u te deelen!
God wilde 't onderscheid van stand,

Tot heil der Maatschappije;
Ontrukt men haar aan dat verband,
Zij rijpt voor slavernije.
Ellende wordt straks aller deel.
Wie dan, die werk verschaffe?
Zichzelv' besteelt, wie ons besteel':
Zoo volgt op 't kwaad de straffe.

Aan het slot vindt men een' krachtigen Epistel aan den Parijschen Predikant COQUEREL, over zijn gezegde, dat »het Evangelie republikeinsch is."

Wij kunnen dit werkje, hetwelk bovendien goedkoop mag heeten, en ook uitwendig een behagelijk voorkomen heeft, onvoorwaardelijk aanbevelen, en wenschen, dat het medewerke om geheel *Nederland* met den Dichter te doen zamenstemmen in de bede:

Verlos, o Heer! ons van al 't booze!
Bewaar ons voor de Republiek!

Ernst en Luim. Verhalen van HEINRICH ZSCHOKKE. *Te Groningen, bij* H. R. Roelfsema. 1847. *In gr.* 8*vo.* 275 *bl. f* 2-99.

De uitgever kondigt in de Voorrede dezen bundel aan als een vervolg op eene dergelijke verzameling van verhalen, een jaar vroeger in het licht verschenen onder den titel: *Groote kleinigheden*. Ook nu zijn het wederom de in verschillende tijdschriften verspreide verhalen van ZSCHOKKE, die den inhoud uitmaken van het thans aangekondigde werk; en hetgeen wij aanmerkten op den vorigen bundel is ook toepasselijk op den tegenwoordigen. Van de vijf verhalen, die hier voorkomen, bevatten de twee eersten veel onwaarschijnlijks. De Roomschgezinde en Engelsche Presbyteriaan, met welken de Schrijver den lezer in *de stichting van Maryland* bekend maakt, zijn veel te liberaal voor aanhangers van deze gezindheden in de eerste helft der zeventiende eeuw; terwijl een verstandig man niet zoo spoedig alleen door brieven verliefd zal worden op een meisje, en, indien dit ook bij iemand plaats heeft, de zaak niet ligt zulk een goed einde zal hebben als

dit in de *IJslandsche brieven* wordt voorgesteld. *Grootheid geen geluk* is alweder een oude bekende, vroeger reeds in een' anderen soortgelijken bundel aan ons lezend publiek gepresenteerd. *De Herberg te Cransac* is niets anders dan een divertissement, wat zedelijke strekking betreft, noch nuttig, noch schadelijk. *Een Keizer, die burger werd*, is een fragment, in hetwelk de Schrijver zijne ook door andere schriften bekende gevoelen, over het noodige tot het geluk der menschen, over de burgerlijke vrijheid, over het Christendom in den mond legt van eenen Griekschen wijsgeer, die over deze onderwerpen in gesprek treedt met den tot het ambteloore leven teruggekeerden voormaligen Keizer DIOCLETIANUS. Ofschoon het voor ieder, wien eenige leesbibliotheek of andere verzameling van hedendaagsche werken ter beschikking wordt gegeven, gemakkelijk is, om, even als uit eene welvoorziene spijskamer, eenige geregten ter opdisching uit te kiezen, en wij dus geene gewigtige reden hebben, om het verdienstelijke van den arbeid des Vertalers hoog te roemen, bestaat er echter eene soort en wel eene talrijke soort van lezers, die zich, even gelijk de bezoekers van eene gaarkeuken, gaarne vergenoegen met en zelfs smullen aan eene tafel, voorzien van zulke overgeschotene brokken. Wij willen de zoodanigen niet storen in hunnen maaltijd en hun vermaak niet bederven. Maar, wat den naam van ZSCHOKKE betreft, die hier tot aanbeveling moet verstrekken, zoo gaat het eenen veelschrijvenden auteur wel eens even als een' goeden en bruikbaren gelegenheidsdichter, wien men voor zijne reputatie geene groote dienst zou bewijzen, indien men zijne extemporés, die uitgediend hebben, na bij hare eerste verschijning aardig bevonden te zijn, nog eens ging opwarmen. Wij herinneren ons, eenen Waalschen *coutelier*, die gevraagd werd naar de reden, waarom zijne koopwaar zoo zeer in waarde verschilde, eens vrij naïf te hebben hooren zeggen: „*Nous avons des rasoirs à raser et des rasoirs à vendre.*" Het bundeltje is op den koop gemaakt, en, als zoodanig beschouwd, bruikbaar, om den tijd, dien men tot de lezing besteedt, aangenaam door te brengen.

N°. IX. *Boekbesch.* bl. 385, reg. 3 v. o. staat *verbaast* voor verbaasd.

BOEKBESCHOUWING.

Geschiedenis der Doopsgezinden in Holland, Zeeland, Utrecht en Gelderland. Van derzelver ontstaan tot op dezen tijd, uit oorspronkelijke stukken en echte berigten opgemaakt door S. BLAUPOT TEN CATE. *IIde Deel. Te Amsterdam, bij* P. N. van Kampen. 1847. *In gr.* 8*vo. XVI en* 265 *bl. f* 3-20.

De Heer TEN CATE eindigt met dit deel zijnen arbeid. Bedriegt Rec. zich niet, dan laat juist dit deel het meeste te wenschen, dan treedt het vooral ook hier in het licht, hoe weinig dit boek eigenlijk eene Geschiedenis der Doopsgezinden mag heeten, en hoe zeer het meer eene verzameling is van berigten, die eenen toekomstigen geschiedschrijver tot bouwstof zouden kunnen dienen. De aanmerkingen, die Rec. op het vorige deel maakte, en die gedeeltelijk de onvermijdelijke gevolgen zijn van de wijze, waarop TEN CATE in verschillende werken de provinciale geschiedenissen der Doopsgezinden heeft behandeld, blijven ook hier van volle kracht; maar er komen nog andere bedenkingen op, die geene betrekking hebben op dien vorm, waartoe de loop der zaak den Schrijver onwillekeurig gebragt heeft, en die vooral ook zoodanige gedeelten van dit werk raken, welke op zichzelve staan en hier eene volledige en grondiger behandeling hadden gevorderd. Op niet weinige plaatsen komt het ons voor, dat er in de bewerking, vooral ook in den stijl blijken zijn van overhaasting, alsof het boekdeel volstrekt binnen eenen gegeven tijd gereed en in het licht moest zijn; iets, wat zeker op elken letterkundigen arbeid van zeer ongunstigen invloed wezen moet.

Het derde Hoofdstuk, dat met dit tweede deel aanvangt, loopt over de achttiende en de eerste helft der negentiende eeuw, en brengt dus de geschiedenis ten einde. Het bevat vier afdeelingen. In de eerste wordt over de betrekking tot den Staat en tot andere Kerkgenootschappen gesproken.

In de tweede, over de Societeiten en de Kweekschool; in de derde, over den wetenschappelijken, godsdienstigen en zedelijken toestand; in de vierde, eindelijk, over den invloed van de aangewezene *geestverandering* op de tegenwoordige gesteldheid der gemeenten. Eenige bijlagen en *fac-similés* der handteekeningen van beroemde Doopsgezinden besluiten het boek.

Naarmate wij met onze beschouwingen meer tot onzen tijd naderen, levert de betrekking tusschen het Doopsgezinde Kerkgenootschap en den Staat, of ook tot de andere Kerkgenootschappen, natuurlijk minder belangrijke bijzonderheden ter mededeeling op. De goede verstandhouding, van lieverlede ontstaan, blijft voortduren, en, met uitzondering van enkele punten, blijft de eensgezindheid ongestoord. Dat sedert de Bataafsche Republiek het huwelijk burgerlijk gesloten moet worden, en alleen kerkelijk kan worden ingezegend, zal niet ligt door verstandigen als een maatregel van bezwarenden of drukkenden aard worden beschouwd, omdat de Staat daarbij slechts voor de maatschappelijke belangen zijner burgers waakt, en aan ieder volkomene vrijheid geeft, om het burgerlijk gesloten huwelijk op zoodanige wijze kerkelijk te bevestigen, als met zijne bijzondere begrippen overeenkomt. Dat het huwelijk daardoor thans bij velen tot een bloot burgerlijk verdrag verlaagd is, gelijk hier, bl. 4, gezegd wordt, is niet het noodzakelijk gevolg van den verstandigen en goeden maatregel der burgerlijke wet, maar van de laauwheid en onverschilligheid ten aanzien der Godsdienst, welke in menig opzigt het laatst der vorige en het begin der tegenwoordige eeuw kenmerkte. Ook daarin is langzamerhand op vele plaatsen verbetering gekomen.

De afkeer van het wapendragen alleen gaf in de latere tijden nog meermalen aanleiding tot moeijelijkheden en onderhandelingen met de regeringen. Te verwonderen zeker was het niet, dat men meer en meer bezwaar vond, om de Doopsgezinden van den wapenhandel en de krijgsdienst vrij te stellen, toen men zag dat een groot aantal uit eigene beweging daaraan deelnam; en wij mogen het als een wezentlijk

bewijs van gematigdheid beschouwen, dat men nog in 1796, op voorstel van SCHIMMELPENNINCK, besloot: »dat men ontslag van wapenvoeren zou vergunnen alleen aan godsdienstige Genootschappen, welke zoodanige gemoedelijke bezwaren mogten hebben, reeds van ouds opgerigt en thans nog in den vaderlande aanwezig." (bl. 16.) Bekend is het, dat sedert NAPOLEON, die, zooals de Schrijver zich zeer weinig Hollandsch en in den deftigen stijl vrij ongepast uitdrukt, *niet zoo veel omstandigheden maakte met dergelijke gewetensbezwaren*, deze vrijstelling geheel heeft opgehouden. (*)

De Schrijver gaat vervolgens over tot het behandelen van de betrekking tusschen de Doopsgezinden en de overige Kerkgenootschappen. Hij begint daarbij met de *Collegianten*. Hij zondert deze dus, en te regt, hier zeer opzettelijk van de Doopsgezinden af; te vreemder is het, dat later WAGENAAR, hier een hunner beroemdste leden genoemd en ook vervolgens dikwijls met den naam van *Collegiant* bestempeld, met kracht en geweld onder de Doopsgezinde beroemde mannen wordt geteld, terwijl de inconsequentie nog grooter wordt door de noot op bl. 160, waar de Schrijver zegt, dat WAGENAAR niet alleen zijne boezemvrienden onder de Doopsgezinden telde, maar het ook in het leerstuk van den doop geheel met hen eens was, en zelf duidelijk door die uitdrukkingen te kennen geeft, dat WAGENAAR niet tot de Doopsgezinden behoorde.

Opmerkelijk is het, hoe de betrekking tot de Remonstranten, vroeger naauw en innig, langzamerhand is verflaauwd; eene verflaauwing, waarover hij alleen zich kan verheugen, die meent, dat de tijd voorbij is, waarin het bestaan van de afzonderlijke vrijere Kerkgenootschappen voor de zaak van verlichte godsdienstkennis van belang was: eene meening, die wij verre zijn van te deelen, wanneer wij het oog op vele verschijnselen van onze dagen vestigen.

(*) Dat SCHLOSSER niet Professor te *Göttingen*, maar te *Heidelberg* is, had den Schrijver moeten bewaren voor den misslag, die hem bl. 14 dezen naam doet schrijven, in plaats van dien van SCHLÖTZER.

Kwamen er van tijd tot tijd twistschriften in het licht tusschen Remonstranten en Doopsgezinden, het is niet vreemd, dat dit ook niet zelden, ondanks alle toenadering der partijen, tusschen Doopsgezinden en Hervormden gebeurde. Aan een dier twistschriften, dat van den Hoogleeraar G. VAN HEMERT, *Brief aan den Heere* G. MAATSCHOEN, *betreffende voornamentlijk den oorsprong en de betrekkingen der Mennoniten* enz. schijnt de Schrijver, en niet ten onregte, nog al eenig gewigt te hechten; althans hij zegt, op bl. 37, dat hij daarop in eene der bijlagen zal terugkomen. Hij had daartoe ook eene zeer geschikte gelegenheid in Bijlage II, handelende over *schriftelijke aanvallen van Hervormden tegen de leer der Doopsgezinden, en verdediging, door de laatsten ondernomen, inzonderheid gedurende de XVIIde eeuw.* Wij zochten daar dan ook de behandeling van dit punt, en vonden in de noot bl. 223: »Uit de XVIIIde eeuw moeten wij hier nog noemen den »Brief van G. VAN HEMERT aan G. MAATSCHOEN, *Middelburg* 1744." Was het den Schrijver ontgaan, wat hij op bl. 37 had beloofd? Was het twistschrift sedert minder belangrijk geworden in zijn oog? Of vond hij het gemakkelijker, om het maar stilletjes ter zijde te schuiven? Wij hopen het eerste, omdat wij dan enkel hier een spoor vinden van de overhaasting, waarmede dit deel schijnt afgewerkt. Het laatste gedeelte dezer afdeeling hangt een treurig tafereel op van den achteruitgang en de vervloeijing van vele gemeenten; vele zijn geheel verdwenen, en wij gelooven, dat de hoop op herstel van gemeenten, die sedert schier eene eeuw niet meer bestaan, wel alleen of grootelijks in den wensch van den Schrijver gegrond zal zijn.

Zeer onvoldaan heeft ons de tweede afdeeling van dit Hoofdstuk gelaten. Zij handelt over *de Societeiten en de Kweekschool*, en, vooral wat de laatste betreft, hadden wij regt om veel meer te verlangen, dan hier gegeven is. In de Societeiten of vereenigingen zien wij soortgelijke verschijnselen, als wij ook in andere provinciën hebben opgemerkt. Zij hadden onderscheidene bedoelingen. De Waterlandsche Societeit stelde zich oorspronkelijk vooral voor,

om voor de predikdienst in de gemeenten te zorgen, en ging van de leeraars uit; er voegden zich daarbij langzamerhand ook andere bedoelingen, die duidelijk worden uitgedrukt in hetgeen wij bl. 62 lezen: »Duidelijk straalt de bedoeling dezer Societeit door in de berigten omtrent hare vergaderingen van 1693, 1697 en 1698. Wij vinden, dat zij toen gingen: »over 't maken en stellen van eene beurtcedul voor eenige gemeenten, en om verder te overwegen 't geen tot voortplanting en welstand der leere mogt dienen; om te handelen over, en met elkander te helpen overleggen en bevorderen, 't geen dat tot welstand en opbouw der vereenigde Vlaamsche en Waterlandsche Doopsgezinde gemeenten in *Noord-Holland* zou mogen dienen." De werkzaamheden van bijkans elke vergadering hebben dan ook hierin bestaan, dat men het verzoek van zoodanige gemeenten in overweging nam, die hulp verzochten in de predikdienst door andere leeraars, in het verkrijgen van leeraars bij gelegenheid van vacatures, in het bezoldigen van dezelve, en in den onderstand voor hare armen." In de latere tijden bepaalt zich de werkzaamheid dezer inrigting geheel tot het ondersteunen van hulpbehoevende gemeenten, terwijl in de behoefte der predikdienst door eene andere vereeniging wordt voorzien.

De Friesche Societeit, sedert 1837 met de Waterlandsche vereenigd, zag den nood der armen en de behoefte aan predikdienst wel niet voorbij, maar blijkbaar had zij ook ten doel, om voor de zuiverheid van Christelijk geloof en zeden en voor de rust en eensgezindheid bij de gemeenten te waken (bl. 71). Iets dergelijks gold van de Zonsche Societeit, die zich vooral het handhaven van het gezag der belijdenissen voorstelde (bl. 81); eene zaak, die bij het veldwinnen van vrijzinniger denkbeelden op den duur onmogelijk was. Bij iedere vergadering moest een zeker vredesconcept worden voorgelezen, wat de beginselen der societeitsleden heette uit te drukken; maar »zoodra de lecture geëindigd was, ontstonden daarover doorgaans zoo vele aanmerkingen, dat het scheen alsof men zamengekomen ware, niet om zich voor blijvende leden der Societeit te verklaren,

maar om veranderingen te maken in den grondsteen. Om evenwel vrede te behouden en het verlies van Societeitsgemeenten voor te komen, besloot men in 1759 eenparig tot dit noodmiddel, dat men na de voorlezing der genoemde regelen allen zou stilzwijgen, en dat men telkens in het boek zou aanteekenen: »is met stilzwijgen gepasseerd; welk stilzwijgen voor goedkeuren gehouden wordt." Het spreekt van zelf, dat dergelijk eene ontduiking op den duur niet kon baten, en dat de ontbinding der Societeit langzamerhand volgen moest.

Bij het spreken over de *Lamisten* en hunne vereeniging komt de Schrijver als van zelf op het ontstaan der behoefte aan eene kweekschool voor predikanten, op de pogingen, die tot vervulling dier behoefte werden in het werk gesteld, op de stichting en de geschiedenis der Kweekschool zelve onder de Hoogleeraren NIEUWENHUIS, OOSTERBAAN, HESSELINK en R. KOOPMANS, waarbij natuurlijk van de oprigting der tegenwoordige *Algemeene Doopsgezinde Societeit* melding wordt gemaakt. Het is hier vooral, dat wij het den Schrijver moeijelijk kunnen vergeven, dat hij niet dieper tot de zaak is doorgedrongen, en dat hij zich vergenoegd heeft met eene oppervlakkige mededeeling van historische bijzonderheden, van welke hij in menig opzigt had kunnen zeggen, wat wij hem in het vorige deel meermalen hoorden verklaren, dat hij dingen met stilzwijgen voorbijgaat, omdat hij niet herhalen wil, wat anderen reeds vóór hem hebben behandeld. Naauwkeurig zijn zelfs hier niet alle uitdrukkingen. Zoo is het onjuist, dat de *Kweekschool* vóór de oprigting van de Algemeene Societeit proponenten aanstelde, gelijk men uit bl. 104 zou moeten opmaken. Het was de Amsterdamsche kerkeraad, die dit deed; de proponenten waren proponenten bij de Amsterdamsche gemeente; de Amsterdamsche kerkeraad was het ook, die den Hoogleeraar beriep, omdat de geheele Kweekschool eene inrigting was, die door *Amsterdam* werd bekostigd en in stand gehouden.

Doch hier ware het de plaats geweest, om dieper tot de zaken in te dringen. Zoo er iets is, wat van grooten invloed

moest zijn op den geheelen geest, die het Genootschap heeft bezield, het is natuurlijk de Kweekschool geweest, aan welke van lieverlede het grootste aantal der leeraren werd gevormd. Indien men dan door eene geschiedenis der Doopsgezinden iets meer verstaat, dan eene oppervlakkige vermelding van gebeurtenissen, die dikwijls voor het algemeen minder belangrijk moeten zijn, dan verwacht men in deze afdeeling onderzoekingen, welke tot de regte kennis van het geheele Genootschap moeten opleiden. De biographische mededeelingen omtrent de onderscheidene Hoogleeraren hebben slechts in zooverre belang, als zij dienstbaar kunnen worden, om den gang der vorming en ontwikkeling dezer mannen te doen kennen en daardoor den geest en de strekking van hun onderwijs te verklaren en toe te lichten. In hunne betrekking als Hoogleeraren van de Doopsgezinde Kweekschool had hunne werkzaamheid behooren te worden gekarakteriseerd. In welken geest zij arbeidden, had moeten worden aangetoond. Er had behooren te worden onderzocht, hoedanig het onderwijs in de verschillende tijdvakken was ingerigt, welken invloed daarop de geest des tijds oefende, en hoe weerkeerig de rigting van het onderwijs aan de Kweekschool invloed heeft gehad op den geest van het Genootschap. Zoo als nu alles is behandeld, blijft de Schrijver geheel bij het uitwendige, zonder tot het wezen der zaak door te dringen; hij laat den nadenkenden lezer, die iets meer verlangt dan eene nomenclatuur van personen en eene optelling van gebeurde zaken, onbevredigd. Waarom ook, vragen wij, bij de behandeling van hetgene betrekking heeft op *het Fonds voor de buitenlandsche nooden*, aan het slot van deze afdeeling, waarom ook daar niet wat dieper ingedrongen in den geest, waaruit dit merkwaardige verschijnsel voortvloeide; een verschijnsel zoo opmerkelijk, dat RUES, gelijk de Schrijver bl. 117 herinnert, er eene afzonderlijke afdeeling mede begint onder het opschrift: »Van de verbindtenis aller Doopsgezinden met elkander." Hoe had de Schrijver hier onwillekeurig eene vingerwijzing moeten zien, die hem den weg aanwees tot beschouwingen, voor zijn onderwerp indedaad belangrijk!

De derde afdeeling handelt over *den wetenschappelijken, godsdienstigen en zedelijken toestand.* Zij begint met eene breede optelling van mannen, die in verschillende vakken van wetenschap en letteren zich verdienstelijk hebben gemaakt. Dergelijke lijsten vindt men ook in de vroegere werken van den Heer TEN CATE. Ons is het altijd voorgekomen, dat zij eerst dàn belangrijk zouden zijn, wanneer, althans met betrekking tot de voornaamste daarop voorkomende personen, eene fiksche en degelijke karakteristiek hunner verdiensten en hunner werken werd gegeven. Zulk eene karakteristiek, niet alleen van de godgeleerden onder hen, maar ook van de zoodanigen, die andere vakken van wetenschap of letterkunde beoefenden, zou, gelooven wij, voor de kennis van den geest in het Doopsgezinde Genootschap zelve zeer belangrijk hebben kunnen worden, en aan deze afdeeling groote waarde hebben bijgezet. Gemakkelijk ware dit niet geweest, en er zou eene grondige studie toe hebben behoord van hetgene door Doopsgezinden is geschreven. Maar de resultaten van die studie zouden de moeite hebben beloond, en den lezer indedaad den wetenschappelijken toestand hebben leeren kennen, waarvan hij zich door het nu geleverde wel weinig klare denkbeelden zal kunnen vormen. Zij zouden daartoe van meer dienst zijn geweest, dan de opsomming, die men op bl. 129 vindt van werken van Doopsgezinde schrijvers, die in andere talen zijn overgebragt, of van Doopsgezinde godgeleerden, die den akademischen graad van Doctor in de Letteren mogten verwerven. Het laatste komt ons voor, eene zaak van zoo weinig beteekenis te zijn, dat zij de vermelding naauwelijks verdient, en de lijst van vertaalde werken wordt zeer klein, wanneer men alleen let op dezulke, die om hunne wetenschappelijke of letterkundige verdiensten door buitenlanders werden overgebragt.

Moeijelijk is het zeker, om met juistheid en onpartijdigheid den godsdienstigen en zedelijken toestand van een geheel Genootschap te schetsen, en TEN CATE deed wèl, dat hij »zich hier zoo weinig mogelijk met allerlei bespiegelingen wilde inlaten, en zoo veel hij kon op duidelijke daad-

zaken en onwraakbare getuigenissen wilde steunen." (bl. 164.) De door ons aangewezene behandeling van veel van het voorgaande zou, verbeelden wij ons, in zoo verre op dit gedeelte van invloed zijn geweest, dat daardoor deze en gene verschijnselen in het godsdienstige en zedelijke werden toegelicht en verklaard. — De vierde of laatste afdeeling handelt voornamelijk over de vereenigingen van verschillende Doopsgezinde gemeenten, die op vele plaatsen gedurende het nu behandelde tijdvak zijn tot stand gekomen, en over den vooruitgang, dien TEN CATE tegenwoordig in den uitwendigen bloei van het Genootschap meent op te merken.

Wij zijn aan het einde van ons beoordeelend verslag van den inhoud genaderd. Zoo wij daarin sporen van overhaasting in de wijze van behandeling der onderwerpen meenden te bespeuren, ook de stijl levert, tot ons leedwezen, eene menigte bewijzen van onnaauwkeurigheid en slordigheid op. De hoop, door Rec. in zijne aankondiging van het eerste deel uitgedrukt, dat de Schrijver daarop bij het ter perse leggen van het volgende deel zorgvuldiger zou zijn, is niet vervuld. Enkele staaltjes uit de vele laten wij volgen: bl. 5, die... de *onregtzinnige* (!) gevoelens van SPINOZA *scheen toegedaan geworden*; bl. 7, *verwittigde aan de Burgemeesters de beroeping; ib.* van de zijde der gemeente *werd te kennen gegeven, niet te weten;* bl. 25, *gelijk* wij — hebben afgehandeld, *zoo* gaan wij nu over; bl. 27, *aansluiting tot; ib.* men zag geene *bijeenkomsten* meer *verschijnen;* bl. 35, *kindsche doop;* bl. 39, *beginnende met een* tijd — *kan het niet onbelangrijk zijn;* bl. 55, STAPPER *vervolgde* met zijne beurtlijst; bl. 74, deze vermaning *verwisselde* later met eene zoogenaamde voorrede; bl. 96, het *Athenaeum* te Franeker; bl. 113, *Niet zoo lange jaren, als in zijne voorgangers*, mogt de Kweekschool zich *in zijn bezit verheugen;* bl. 118, De Berners hernieuwden een plakkaat, *dat zij... hadden gegeven en op de uitroeijing... was aangelegd;* bl. 125, voorheerst heeft ons de bijzondere wetenschappelijke rigting, reeds in de XVIIe eeuw *begonnen*, maar in de XVIIIe *nog ster-*

ker doorgevoerd; bl. 126, Teyler's *genootschap* moet zijn *stichting;* bl. 128, wetenschappen, welke tot de *kerkelijke geschiedenis* van *eenige* gezindte behooren; bl. 130, wij hebben reeds gelegenheid gehad, om op te merken, dat de stelselmatige godgeleerdheid, al werd zij door de Doopsgezinden beoefend, evenwel niet dikwijls noch op den kansel noch in geschrifte aan het volk werd voorgesteld. *Men vindt er echter, behalve de belijdenissen, eenige* enz.; bl. 173, en toch was die verflaauwing welligt grootendeels een gevolg van het toenemen *eener meer zoogenaamd verlichte en beschaafde, verbonden met eene loszinnige denkwijze en wereldsche levenswijze;* bl. 178, *opschorting van het avondmaal;* bl. 179, *hand aan hand gepaard gaan.* Kleine onnaauwkeurigheden in namen enz. willen wij gaarne als drukfouten beschouwen; maar waarom bl. 223 bij *Borchet* een vraagteeken staat, begrijpen wij niet. De Heer TEN CATE kent toch zeker *Borcette* wel, even buiten *Aken* gelegen en beroemd om zijne bronnen?

Het smart Rec., dat hij, schoon het goede gaarne erkennende, dat ook in dit deel wordt gevonden, geen gunstiger oordeel kon vellen. De Schrijver had hier onderscheidene punten te behandelen, die voor de Geschiedenis der Doopsgezinden van veel belang zijn, en die, bij dieper indringen tot de zaken en grondiger studie van het onderwerp, zijn werk regt interessant hadden kunnen maken. Zoo als het boek daar nu ligt, deelt het wel veel wetenswaardige zaken mede, maar voldoet niet aan datgene, wat men regt had te verwachten, en dat is te meer te bejammeren, omdat er, na al het geschrevene, aan eene nieuwe bewerking van het onderwerp in de eerste tijden wel niet valt te denken.

Leerrede over 2 Korinthe IX: 12—15. *Een woord van opwekking aan de Nederduitsche Hervormde Gemeente te Dordrecht tot liefdadige medewerking in de oprigting van een Bestedelingenhuis voor oude Mannen en Vrouwen. Door* W. R. VEDER, *Theol. Doct. Te Dor-*

drecht, bij Blussé en van Braam. 1847. *In gr.* 8vo. 38 *bl.* *f* :-50.

De breede titel vermeldt het naaste doel, waartoe deze Leerrede uitgesproken en daarna uitgegeven werd. De Dordrechtsche Gemeente, bij het bezit van eene welgeregelde en ijverig beheerde Diakonie, en bij het aanwezen van twee welingerigte Gestichten van de soort, welke men Hofjes noemt, blijft nog altijd een Oude-mannen- en vrouwenhuis ontberen. Onder den naam van Bestedelingen worden de oude menschen van wege de Diakonie, door nijvere behoeftige familiën geherbergd en verpleegd. Wie ooit die kosthuizen der armen bezocht, en daarbij de gelegenheid heeft gehad, om de Armen-Gestichten in andere steden te bezoeken, met hunne ruime, heldere en frissche eet-, slaap- en ziekenzalen, met hunne godsdienstige oefeningen, onderwijzingen en lees- of biduren, in een woord, met al wat een arme in den avond van zijn leven redelijkerwijze voor zich verlangen mag, moet wel doordrongen zijn van den wensch, dat eene Gemeente, die den welverdienden roem heeft van kerkelijken en godsdienstigen zin, niet langer op zoo gebrekkige wijze hare armen in hunne grijsheid verzorge. Er is nu in het laatst van het vorige jaar eene poging gedaan, om dien wensch vervuld te zien. De bovenstaande Leerrede werd, als een woord van opwekking tot dat goede werk, op den 14 November, des avonds in de Groote Kerk uitgesproken, en geheel ten voordeele der bedoelde inrigting in druk uitgegeven.

Niet enkel om het weldadige doel, maar ook om inhoud en vorm zijn wij met dit product van kanselwelsprekendheid hoogelijk ingenomen. En toch, naar recensentenaard, beginnen wij met twee aanmerkingen. De eerste betreft de keus der zangverzen: Voorzang Gez. 72 vs. 1, 2. Tusschenzang Gez. 82 vs. 7, 8. Nazang Gez. 72 vs. 3, 4. Weldadigheid aan armen is alzoo het thema zoo wel van de Gezangen als van de geheele Leerrede. De gebeden zullen wel daarmede overeengestemd hebben, en alzoo werd de godsdienstige aandacht der Gemeente geheel en uitslui-

tend op dat ééne onderwerp bepaald. Wij houden dit voor eene al te consequente toepassing van het beginsel der eenheid. Zoo verre mag onze kerkelijke gewoonte, om de Leerrede tot middelpunt van geheel onze godsdienstoefening te stellen, niet worden uitgestrekt. Vooral wanneer het onderwerp zoo speciëel is, moet door Gezang en Gebed voor meer algemeene stichting gezorgd worden, zonder dat daarbij eene wenschelijke eenheid schade behoeft te lijden. Wij zouden b. v. aan eene lofzegging, uit de waarde des Evanlies, de liefde van God, het heilige voorbeeld van JEZUS, of de onderlinge betrekking der Christenen ontleend, boven dezen, daarenboven nog al prozaïschen lof der weldadigheid, voor het Godsdienstig gezang de voorkeur gegeven hebben. Dan ware, zoo wij meenen, beter gezorgd voor de behoefte aan heiliging en troost, die voor velen iets anders eischte dan eene uitsluitende aanbeveling der weldadigheid. — Onze tweede aanmerking geldt het gebruik van den Tekst in het Tweede Deel der Leerrede. De inhoud namelijk van dat Deel wijst veel meer op het geheele achtste en negende Hoofdstuk, dan wel bepaaldelijk op de gekozene en voorgelezene Tekstverzen heen. Wij keuren dit in zich zelf niet af, maar dan ware eene andere keus, b. v. van H. VIII vs. 7, 11 of IX vs. 7, 11, naar wij gelooven, meer doelmatig geweest. Of zoo de hier gekozene Tekstverzen gevolgd worden, dan moet uitsluitend over de vruchten, uitwerkselen, gevolgen der weldadigheid gesproken worden, waarbij het wel niet moeijelijk kon zijn, al het wezentlijke op te nemen, dat hier, sub 1, 2 en 4 over de voorwerpen, de gronden van verpligting, en de drangredenen der weldadigheid gezegd is geworden.

En wat is er nu, na deze aanmerkingen, in deze Leerrede te prijzen? Vooreerst, dat iedere aandachtige hoorder zich den inhoud en zin van eene vrij uitvoerige bijbelplaats op bevattelijke en ouderhoudende wijze heeft verklaard, en daarmede zijne kennis van den toestand der vroegste Gemeenten en van hare onderlinge betrekking heeft vermeerderd gezien. Daarenboven is de Christelijke weldadigheid in het algemeen, en het bedoelde liefdewerk voor de Dor-

drechtsche armen in het bijzonder, zoo gepast en krachtiglijk aangeprezen, dat eene goede uitwerking op hart en wandel wel niet heeft kunnen achterblijven. Nog is er in plan en verdeeling der Leerrede eene lofwaardige eenvoudigheid betracht; eene meer dan gewone zuiverheid van denken en gevoelen straalt in alles door; eene heldere en welluidende taal en stijl, nu en dan niet zonder verheffing van toon, strekken dezer kanselrede tot niet geringe aanbeveling, terwijl bij dat alles, gelijk wij uit ervaring weten, een waardig uiterlijk de innerlijke kracht der rede onverzwakt en onverminderd aan de hoorders mededeelt. Het bevreemdt ons niet, dat de aanzienlijkste Gemeenten van ons Vaderland dezen Prediker voor zich begeerd hebben. Dat hij herhaaldelijk die roepstemmen afwees, strekt der Dordrechtsche Gemeente, en de wijze waarop hij het deed, hem zelven tot eer. En toch, wanneer vroeger of later die roepstemmen nog eens tot hem kwamen, twijfelen wij, of hij ze zou mogen afwijzen, zonder ontrouw aan zijne roeping en aan CHRISTUS den Heer. *Luk.* XIX: 15.

Het ware niet oneigenaardig geweest, indien een historisch berigt van de bestaande inrigtingen voor de armen te *Dordrecht*, eene breedere opgaaf van hetgeen tot oprigting van het gewenschte Bestedelingenhuis gedaan is of zou worden, en soortgelijke bijzonderheden aan deze Leerrede toegevoegd waren geweest, waardoor zij nog beter tot een blijvend aandenken voor die plaatselijke Gemeente had kunnen strekken. Misschien biedt de gunstige uitslag der aangewende pogingen aan den Heer VEDER, of een ander der Dordrechtsche Predikanten nog wel de gelegenheid aan, om dezen wensch te vervullen.

Wat hebben wij van het Ontwerp van gewijzigde Grondwet te verwachten met betrekking tot Godsdienst en Onderwijs? Door P. HOFSTEDE DE GROOT, *Hoogleeraar en Schoolopziener. Te Groningen, bij* C. M. van Bolhuis Hoitsema. 1848. *In gr.* 8*vo.* 32 *bl.* *f* :-35.

In dit weinig uitvoerig maar veel omvattend Geschrift zijn

eenige bedenkingen geopperd tegen het Ontwerp, door de Staats-Commissie in de maand April ll. den Koning aangeboden en gelijktijdig ter algemeene kennis gebragt. Later zijn de Twaalf Ontwerpen van 20 Junij daarvoor in de plaats gekomen. Na eenige wijzigingen, ten gevolge van het gemeen overleg der Regering en Staten-Generaal, zijn die Ontwerpen aangenomen; en de Dubbele Kamer heeft nu nog in het laatste ressort over de Grondwetsherziening beslissende uitspraak te doen. Waartoe dan nu nog deze aankondiging *post festum?* Mij dunkt, zij is niet zonder groote nuttigheid. Want vooreerst kan daaruit blijken, welke wijzigingen in de Grondwet ten gevolge van deze en soortgelijke bedenkingen zijn aangebragt, en alzoo zal ieder, naarmate van eigene inzigten en beschouwingswijze, bepalen kunnen, of en in hoeverre de Hoogleeraar en de Regering den lof en dank der Natie zich hebben waardig gemaakt. Daarbij willen wij doen uitkomen, welk verschil tusschen de Regering en den Schrijver, ook na de latere wijzigingen, nog onvereffend gebleven is; en ieder moge dan, al weder overeenkomstig met het standpunt, dat hij zelf heeft ingenomen, voor de toekomst vreezen of hopen. Wij willen onpartijdig van een en ander verslag doen en het eindoordeel den Lezer vrijlaten.

De titels van het boek en van den Schrijver wijzen aan, dat en waarom de Grondwetsherziening hier bepaaldelijk uit het oogpunt van Godsdienst en Onderwijs beschouwd geworden is. Tot andere, meer eigenlijk staatkundige beschouwingen zou den Theologischen Professor en den Schoolopziener al ligt de vereischte bevoegdheid zijn ontzegd geworden: niemand zal loochenen, dat hij, in zijne betrekking tot de Kerk en School, geheel op eigen terrein gebleven is. De man zelf is onder ons algemeen, als weinigen, bekend. De lof van ijver, bekwaamheid en eenvoudigen zin wordt hem door allen gegeven. Eene vrijzinnige denkwijze in het godsdienstige wordt hem, tot lof of ten smaad, toegekend. In dit Geschrift stelt hij zich zelven kennelijk tegenover aan die hij de Ultra's onder de Liberalen, de Catholieken en Gereformeerden noemt. Waar dezen in het verdedigen van de meest vrijzinnige bepalingen, zij het ook zonder

gemeenschap van beginsel en bedoeling, vereenigd zijn, moet wel de Groninger Hoogleeraar geoordeeld worden eenzijdig, bekrompen en zelfs onverdraagzaam te wezen. Hij zelf zal zich dat oordeel, en wel zonder grooten strijd van zelfverloochening getroosten, als onafscheidelijk van de plaats, die hij nu in het Centrum, een weinig ter linkerzijde, heeft ingenomen. Bij den tegenwoordigen strijd van beginselen heeft ieder op zijne beurt alligt te klagen over groote gestrengheid, onbarmhartigheid, of zelfs onbillijkheid van oordeel. Doch komen wij van den Schrijver tot het boek.

Het eerste bezwaar geldt het zoogenaamde *regt van Vereeniging*, Art. 10. (later Ontwerp I. Art. 15.) Met het oog op de *kloosterlijke* inrigtingen, wordt eene beperkte uitoefening van dat regt, niet alleen tot verzekering van publieke *orde*, maar ook van publieke *welvaart* gevraagd. Ten aanzien van dit artikel heeft de Regering gezegd, dat men er veel in gezocht heeft, dat er eigenlijk niet in te vinden is. De latere wijziging neemt het ingebragte bezwaar, zoo het geacht wordt wezentlijk te zijn, niet weg. Maar ligtelijk zal men meenen, dat wettelijke bepalingen tegen de uitbreiding en vermenigvuldiging der kloosterlijke instellingen in ons Vaderland, zoo zij anders noodig, wenschelijk en raadzaam zijn, door deze Grondwettige bepaling niet worden uitgesloten, en toch ook wel nooit het regt van vereeniging zelf verkorten mogen.

De *regtstreeksche verkiezing* van de Leden der Staten-Generaal, Art. 72, 74 (81, 82), wordt, uit vrees voor inmenging van kerkelijk gezag in de keus van volksvertegenwoordiging, vooral van de zijde der Roomsche geestelijkheid, afgekeurd en aan de verkiezingen met éénen trap achtergesteld. Men weet hoe ijverige verdediging het stelsel van *getrapte* Verkiezingen ook bij anderen gevonden heeft. Ten aanzien van de Tweede Kamer is nu de regtstreeksche verkiezing behouden, en voor de Eerste Kamer is de keus aan de Provinciale Staten opgedragen. De grond van vrees voor ongepasten invloed der Geestelijken is dus verminderd, niet weggenomen. Het kan dus, en in sommige Kiesdistricten *zal* het gebeuren, dat Kerkgeloof, meer dan het heil van het gemeenschappelijk Vaderland, de leus wordt. Velen ech-

ter zullen oordeelen, dat dit wel op geenerlei wijze, bij de tegenwoordige gesteldheid der maatschappij, te verhoeden ware geweest, en dat ook, bij vrije ontwikkeling van den volksgeest, het kwaad zich zelf genezen zal, al is het dat de aanwezige en kwalijk verborgene inwendige verdeeldheid daarbij meer uitwendig en openbaar zal worden. Maar om na te melden redenen gelooven wij, dat het gevreesde kwaad minder groot zal zijn, dan men schijnt te meenen.

Hetzelfde artikel 72 had aan den Doctoralen graad, onafhankelijk van allen census, het staatsburgerlijke regt van kiezer te zijn, toegekend. Naast en tegenover deze loffelijke bepaling werd door den Schrijver eene andere verlangd, volgens welke niemand, wegens zijn aandeel in de belastingen anders bevoegd, dat regt zou mogen oefenen, zoo hij niet bewijzen kon de algemeene beginselen van beschaving te bezitten, die door middel van het lager onderwijs bij ons te verkrijgen zijn. Zoo ver wij weten is van deze bedenking geene notitie genomen; en in waarheid steunt zij wel vooral op een onjuist begrip van de *regtstreeksche* verkiezingen, die op verre na geene *algemeene* kiesbevoegdheid in zich sluiten. De Census, ofschoon bij de latere Regeringsontwerpen nog aanmerkelijk verlaagd, laat naauwelijks meer dan één honderdste gedeelte der Natie of anders ongeveer één twintigste deel der meerderjarige ingezetenen, aan wie het genot van burgerlijke en burgerschapsregten wordt toegekend, tot uitoefening van het stemregt toe. De regering zegt, dat elk ijverig en beleidvol man, al is hij onder de nadeeligste omstandigheden geboren, het door werkzaamheid zoo ver kan brengen, om de vereischte som tot stijving der schatkist te kunnen bijdragen en alzoo de kiesbevoegdheid te verkrijgen. Referent is op pijnelijke wijze door die woorden aangedaan geweest, Want ofschoon hij niet in de nadeeligste omstandigheden geboren, en in zijne loopbaan voorspoedig geweest is boven velen, heeft hij het wel zoo verre gebragt, om zijne kinderen op fatsoenlijke wijze te kunnen opvoeden, en zonder kommer en niet zonder eer in zijnen stand te leven, maar tot het stemregt, naar de bepalingen der gewijzigde Grondwet, heeft hij het nu op meer dan veertigjarigen leeftijd nog niet gebragt, en heeft hij zelfs niet

veel vooruitzigt dat hij het ooit brengen zal: of het moest langs den weg van onverhoopte en aanzienlijke vermeerdering der bestaande belastingen zijn! Wel scheen hij, naar het eerste Ontwerp, met den Doctoralen hoed ook het stemregt verkregen te hebben. Maar de latere Ontwerpen hebben deze vrijzinnige bepaling niet opgenomen. Referent beklaagt zich hierover voor zich zelven niet: al mag hij het even zoo weinig goedkeuren, dat de regel: *Virtus post nummos*, zoo onbepaald gevolgd is, en al gelooft hij dat de Regering, alleen bij gemis van genoegzame kennis van zaken, heeft kunnen zeggen, dat de voorgestelde census ieder ijverig en beleidvol man tot Kiezer maakt. Maar onze opmerking moet veeleer leiden tot eene gunstige beoordeeling der *regtstreeksche* verkiezingen. Want zoo alleen zoo klein gedeelte der burgers tot het stemregt wordt toegelaten, heeft men dan wel grootelijks te vreezen, òf dat *velen*, die noch lezen noch schrijven kunnen, kiezers zullen zijn, òf dat de kiesvergadering in eene twist- en kloppartij, als van eene ruwe volksmenigte ontaarden zal, òf, eindelijk, dat de invloed der Geestelijkheid zich zoo gemakkelijk en onbepaald zal kunnen doen gelden?

Het andere aangehaalde artikel 74 (82) bepaalde een zeer hoogen census voor de verkiesbaarheid tot Lid der Eerste Kamer. De Schrijver wil de bepaalde som voor een vijfde verminderd, of liever nog, op het voetspoor van hetgeen elders plaats heeft, in elke provincie naar evenredigheid der bevolking geregeld hebben. De latere en laatste wijzigingen van dit artikel hebben dien wensch verwezentlijkt, maar het algemeene bezwaar, dat die Kamer alleen en uitsluitend de geld-aristocratie vertegenwoordigen zal, in onverminderde kracht laten bestaan.

De *Eed van zuivering* voor de Leden der Staten-Generaal was uit het Ontwerp der Staatscommissie van Maart ll. weggevallen. De Schrijver ergert zich hieraan, als tegenstrijdig met den godsdienstigen volkszin. De Regering heeft te regt de bepaling van art. 86 in haar Ontwerp weêr op- en daarmede het bezwaar van den Schrijver weggenomen.

Na hetgeen wij, nu eene maand geleden, over de wille-

keurige uitsluiting der Geestelijken geschreven hebben, zeggen wij daarvan nu alleen, dat ook de Schrijver, de woorden van eenen Regtsgeleerde, Mr. C. L. SCHULLER TOT PEURSSUM, daartoe overnemende, protest heeft doen aanteekenen: wij behoeven niet te zeggen, dat het vergeefsch geweest is.

Wij komen tot het Hoofdstuk *van de Godsdienst.* — Art. 156 (188): *Ieder* belijdt *zijne godsdienstige meeningen met volkomen vrijheid*, heeft bij den Schrijver, als bij anderen, velerlei bedenking gebaard, maar die meer gegrond is op hetgeen in deze woorden ingebragt, dan daarbij naar letter of geest uitgesproken is. Vrijheid van denken, zonder belijdenis, behoeft geen' wettelijken waarborg. Belijdenis is wel te onderscheiden van handeling. Er is hier van individuële, er wordt in volgende artikelen eerst van genootschappelijke vrijheid gesproken. Wanneer, onder den schijn van godsdienstige meening en belijdenis, de eerbied voor den Koning, regterlijke en wettelijke verbindtenissen, het regt van eigendom, en de openbare zeden geschonden worden, dan moet dit uit dien hoofde, maar geenszins als beperking van vrije belijdenis strafbaar zijn. De Regering heeft te regt die vrijheid onbeperkt en onverzwakt gehandhaafd.

Art. 157 (189): *Aan alle Kerkgenootschappen in het Rijk wordt gelijke bescherming verleend.* De nog vigerende Grondwet scheen, door de invoeging van een enkel woord, de bescherming van den Staat te ontzeggen aan alle genootschappen, die na de invoering der Constitutie gesticht mogten zijn. De Schrijver wil dat weggevallen woord: *bestaande*, of liever de verklaring, dat eene wettelijke toelating de voorwaarde der toegezegde bescherming is, in het Ontwerp zien opgenomen. Wij gelooven dat de vrees voor St. Simonisten en Thugs overdreven, de meening dat hunne verderfelijke leeringen door Grondwettige bepalingen bestreden moeten worden, onjuist, en de gewone Strafwetgeving tot bestrijding van het gevreesde kwaad allezins genoegzaam is. De wettelijke toelating, als zonder welke een genootschap voor den Staat niet bestaat, is, zoo wij meenen, te regt door de Regering in haar Ontwerp onvermeld gebleven.

Art. 159: *Alle openbare oefening van Godsdienst wordt toegelaten*, voor zoo verre *die niet geacht kan worden eenige storenis aan de publieke orde en rust te zullen toebrengen*, scheen aan velen en ook aan den Schrijver bedenkelijk toe. Wij gelooven, dat de bijgevoegde restrictie voldoende had kunnen zijn; althans was zij wel niet bedenkelijker dan het vroegere art. 191. Wijselijk heeft echter de Regering, in de door haar voorgestelde bepaling, de verlangde toevoeging: *binnen gebouwen en besloten plaatsen* opgenomen.

Bij Art. 160 (192) wil de Schrijver, door eene geheel nieuwe bepaling, het zedelijk gedrag en de kunde der Godsdienstleeraars, als voorwaarde hunner erkenning door den Staat, en voor vreemdelingen eene bijzondere vergunning der Regering voor hunne toelating, voorgeschreven zien. Dit zou, naar wij meenen, eene Staatszorg voor de Kerk medebrengen, die niet alleen het vroeger bestaande verre te boven gaat, maar ook en vooral met den geheelen geest der gewijzigde Grondwet te eenemale strijdt. Het kon naauwelijks in ernst worden verwacht, dat de Regering tot zoodanige bepaling komen zou. Het gevaar van onophoudelijke opruijing des volks, waar het dreigen of zich vertoonen mogt, moet op andere wijze worden voorgekomen en tegengegaan.

Art. 162: *De Kerkgemeenten hebben de* vrije keus *harer leeraren, en het* regt van briefwisseling *met hare hoofden, gelijk dat om hunne kerkelijke voorschriften af te kondigen, behoudens de verantwoordelijkheid volgens de Strafwet*, geeft den Schrijver aanleiding tot een wat ver gezocht en tot een ander meer wezentlijk bezwaar. De keus en benoeming der leeraars namelijk, tot het *jus in sacra* behoorende, valt niet onder de bepalingen der Staatswet. De *vrije* of ook *onvrije* verkiezing blijve aan de Gemeenten en haar geloof overgelaten. Maar wij vragen: mogt dan aan de voorgestelde bepaling een andere zin gegeven worden, dan dat die verkiezing, *zoo veel den Staat betreft*, vrij gegeven wordt? Dit zelfde artikel stond in verband met de opheffing van het regt van Collatie, welke opheffing door den

Schrijver in principe wordt goedgekeurd, maar waartegen van andere zijde bezwaren zijn ingebragt. Wij gelooven, dat op die wijze de geest der ware Christelijke vrijheid en de teekenen der tijden zijn miskend geworden, en betreuren het in goeden ernst, dat de Regering er toe gekomen is, om die vrije keus der leeraars terug te nemen, of althans onvermeld te laten, en het zoogenoemde *regt* van Collatie, *ad interim*, der Kerk of den Collatoren terug te geven.

Meer wezentlijk is het bezwaar tegen het regt van briefwisseling der Gemeenten met hare hoofden, hetwelk de opheffing van het regt van *Placet* in zich sluit. Tegen alle bedenkingen en remonstrantiën in, heeft de Regering deze tweede alinea van Art. 162 (later Ontwerp VI. Art. 8) behouden, en volgens de Memorie van Toelichting hierdoor getoond, dat zij onder geen geestelijk gezag hoegenaamd bukken wil. Het is niet bij ons, dat men verregaande vrees voor de gevolgen van deze opheffing van het Placet te zoeken heeft. Maar of nu de Regering, met deze Concessie aan de meest ijverige Catholieken, in waarheid een bewijs van zedelijke kracht gegeven heeft, dit is eene gewetensvraag, die de Stellers der gezegde Memorie beter dan wij kunnen beantwoorden. Is het Placet zelf een gevaarlijk wapen genoemd, waarmede de Regering wel zich zelve kwetsen, maar niet verdedigen kan, ernstig en welgemeend is onze wensch, dat de opheffing van dat regt blijken moge, niet even zoo gevaarlijk geweest, als de uitoefening daarvan verondersteld werd te zijn.

Art. 183, over het Onderwijs, heeft voor den Schrijver het grootste bezwaar van allen, maar wat gedeeltelijk door de later aangebragte wijzigingen is weggenomen. Zoo wel de *zedelijkheid* als de *bekwaamheid* des onderwijzers is nu gewaarborgd. Het onderwijs is, als vroeger, verklaard *een voorwerp van de zorg* der Regering te zijn. De verpligte zorg der Regering, dat *overal openbaar onderwijs* gegeven worde, is erkend. De nadeelen van een zoogenoemd vrij onderwijs kunnen geacht worden daarmede grootendeels te zijn afgekeerd. Het beginsel, dat het geven van onderwijs vrij moet zijn, kan wel ook nu

nog in de toepassing tot schadelijke gevolgen leiden; maar mogt het daarom verkort of geloochend worden? En is het nu waarlijk te vreezen, dat de oprigting van bijzondere scholen, de onderlinge verdraagzaamheid, die, helaas! sedert eene reeks van jaren, meer in naam dan in de daad bestaat, nog meer zal doen wijken, wij zeggen het met diep gevoelde overtuiging den Schrijver na, wij vreezen den strijd niet; het Vaderland zal niet weder in slavernij gedompeld worden; de ware vrijheid zal zegepralen. Maar wie te gelijk aan de ellende denkt, welke van onderlinge verdeeldheid en twisten der burgers het noodwendig gevolg moet zijn, wenscht ook met ons en wil er toe medewerken, dat die strijd, zoo veel het kan, nog voorkomen worde.

En nu ten slotte zal wel ieder met ons den Schrijver willen dank zeggen voor de loffelijke wijze, waarop hij ernstig en moedig heeft voorgestaan, wat hij voor Godsdienst en Onderwijs noodig en raadzaam keurde, al is het dat niet al zijne bezwaren door ons konden overgenomen worden. Ons Verslag kan, nu het werk der Grondwetsherziening nog niet geheel ten einde gebragt is, wel niet geacht worden, alle belangrijkheid te missen; het moge, bij het volgen der openbare beraadslagingen in de Dubbele Kamer, tot een onpartijdig en bezadigd oordeel helpen leiden, en den geest der Wetgeving duidelijker doen kennen, waaronder wij voortaan leven zullen: waartoe de God der waarheid en der vrijheid Zijnen zegen geve!

De noodzakelijkheid van algemeen toezigt op het gebruik van Vergiften betoogd uit de menigvuldigheid der oorzaken van vergiftiging. Door A. W. M. VAN HASSELT, *Med. en Chir. Doctor, Officier van Gezondheid der tweede Klasse bij 's Rijks Kweekschool voor Militaire Geneeskundigen. Te Utrecht, bij* J. G. van Terveen en Zoon. 1848. *In gr.* 8*vo.* 141 *bl.* *f* 1-30.

Het onderwerp, in het bovenaangekondigd werkje behandeld, had oorspronkelijk tot eene voorlezing gediend,

door den Schrijver in het Natuurkundig Genootschap te *Utrecht* uitgesproken; aan deze voorlezing heeft hij uitbreiding en wijziging gegeven, en, zoodanig veranderd, haar aan een grooter publiek door den druk aangeboden. Bij de beoordeeling van het werkje van Dr. VAN HASSELT moet men dezen oorsprong noodwendig in het oog houden; want hierdoor is veel slechts aangestipt, hetwelk anders voor eene meer uitvoerige behandeling geschikt zou zijn geweest. Niet minder moet men in het oog houden, dat het niet alleen voor geneeskundigen, maar — en zelfs wel hoofdzakelijk — voor leeken is geschreven, ten einde dezen opmerkzaam te maken op de veelvuldige gevaren, waarmede zij van vele zijden door vergiftige zelfstandigheden worden bedreigd. Het zij verre van ons, dat wij hiermede zouden willen zeggen, dat de geleerde Schrijver zijn onderwerp oppervlakkig behandeld heeft; integendeel, bijna op elke bladzijde draagt het werkje kenmerken van de groote belezenheid des opstellers, en van zijne bekendheid met al datgene, wat zoowel middellijk als onmiddellijk met zijn onderwerp in verband staat. Maar hij heeft van die belezenheid met eene wijze spaarzaamheid gebruik gemaakt, en alleen datgene medegedeeld, hetwelk hij rekende onder het bereik te vallen van die lezers, voor welke hij hoofdzakelijk zijn boek bestemde. Het is dus vooral door voorbeelden, uit de annalen der wetenschap bijeenverzameld, dat hij de noodzakelijkheid van een algemeen toezigt op het gebruik der vergiften heeft aangetoond; voorbeelden, welke door hunne afschrikkende kracht voor den leek oneindig meer bewijzen, dan het voortreffelijkste wetenschappelijk betoog. Wij nemen het dan ook als niets meer, dan als eene *captatio benevolentiae*, aan, wanneer Dr. VAN HASSELT in zijne inleiding als 't ware verschooning vraagt, dat hij het waagt, om voor een gemengd publiek over *vergiften* te spreken. Wij zijn het met hem eens, dat in vele hedendaagsche romans dit onderwerp met te veel ligtzinnigheid is aangeroerd; met hem keuren wij het te veel ruchtbaar maken van toxicologische regtsgedingen door geschriften in de volkstaal af, vooral wanneer hierbij tevens de moeijelijkheid, ja dikwijls de onmogelijk-

heid, om de misdaad *regtens* te bewijzen, wordt aangetoond, omdat door zulke geschriften menigeen met die misdaad gemeenzaam wordt gemaakt, en tevens de kansen leert kennen, om de straf van den wereldlijken regter te ontgaan. Iets geheel anders is het, wanneer men zoodanig over vergiften spreekt als onze Schrijver; dergelijke geschriften verdienen onze onverdeelde toejuiching, zoowel om het oogmerk, waarmede zij zijn opgesteld, als, gelijk van het aangekondigde werk mag gezegd worden, om de wijze van bewerking.

De Heer VAN HASSELT beschouwt de vergiftiging uit zes verschillende oogpunten. 1°. De *vergiftiging door toeval*, door onkunde of roekeloosheid, door snoeplust of onvoorzigtigheid. De verschillende gevaren, welke ons hierdoor in de drie rijken der natuur omringen, worden met levendigheid geschilderd en in de bijzonderheden nagegaan; die gevaren dreigen in onze huiskamers, in onze keukens, in onze tuinen, van onze huisdieren enz., hetwelk alles door voorbeelden wordt gestaafd; tegen die gevaren kunnen wij ons behoeden door huiselijke waakzaamheid, door uitbreiding van kennis der meest dagelijksche oorzaken tot toevallige vergiftiging, door openbaar toezigt op somtijds vergiftig voedsel, door beperking van onbeperkt oeconomisch-technisch gebruik van vergiften, door vermindering van vergiftige voortbrengselen uit het planten- en dierenrijk. — Eene *tweede* algemeene reeks van vergiftigingen vindt haar ontstaan in *winzucht* en *gebrek*, door deels toevallige, deels opzettelijke verontreiniging of vervalsching van meerdere [verscheidene] levensbehoeften en voorwerpen van weelde. In dit hoofdstuk wordt, behalve van de vergiftige inmengsels in brood en in verschillende dranken, ook over het vleesch van zieke runderen gesproken, over de bonbons etc. Om hier onheilen te verhoeden, zijn voorzeker wettelijke verordeningen en een zorgvuldig toezien op het naleven dier verordeningen uiterst noodzakelijk. — In de *derde* plaats kan vergiftiging het gevolg wezen van een onvoorzigtig gebruik van *geneeskrachtige zelfstandigheden*. De Schrijver spreekt hier 1°. over de geheime volksmiddelen, welke ons

vooral van uit het buitenland toestroomen, en door winkeliers, ja zelfs door gewetenlooze apothekers, in hoogdravende courantenartikels, voor de onnoozele lijders, hoog worden opgevijzeld (*); vervolgens over de huismiddelen, welker verstandig en matig gebruik de Schrijver niet wraakt, maar waarbij toch omtrent vele eene waarschuwende stem noodig is; en 3°. over de eigenlijk gezegde geneesmiddelen, welke door onvoorzigtigheid van den patiënt of zijne oppassers, door zorgeloosheid bij de bereiding of aflevering, of ook langs andere wegen gevaarlijk kunnen worden. Het is hier vooral, dat de onheilen door een goed georganiseerd geneeskundig toevoorzigt kunnen worden voorkomen. — Eene *vierde* oorzaak van vergiftiging ligt in de uitoefening van sommige *ambachten*, *bedrijven* en *beroepen*. Het ligt op den weg der geneeskundige policie (welke bij ons te lande nog zoo veel te wenschen overlaat) om hier onheilen zooveel mogelijk te voorkomen. — *Zelfvergiftiging* is het *vijfde* punt, hetwelk de Schrijver behandelt; terwijl hij in het laatste hoofdstuk den *vergiftmoord* beschouwt. Als middelen, om dezen zoo veel mogelijk te bemoeijelijken, stelt de Schrijver voor: het verbieden van een te vrij gebruik van vergiften, het moeijelijk maken en openbaren van den aankoop van vergiften, het zintuigelijk waarneembaar maken derzelve, het beteekenen van vergiftige stoffen als zoodanig.

Dit is de korte inhoud van het werkje van Dr. VAN HASSELT, waaraan de lezer, met ons, na deze opgave, den lof van beknoptheid en zaakrijkheid niet zal ontzeggen. Wanneer hij zich de moeite geeft het boekje zelf door te lezen, zal hij tevens ontwaren, dat het met zaakkennis is geschreven. Wij bevelen hem die lezing dringend aan, in het belang van hemzelven en van zijne huisgenooten. Wij wenschen, dat menige wenk, in dit geschrift gegeven, ook in een staatsgeneeskundig opzigt behartiging moge vinden.

(*) Wie denkt hier niet aan de *Holloway*-pillen en de *Holloway*-zalf, welker walgelijke aanprijzing men bijna dagelijks in de dagbladen lezen kan?

Het doet ons pijnlijk aan, wanneer wij bedenken, hoe verre wij hier te lande in dit opzigt bij andere beschaafde natiën achterstaan, hoe gebrekkig onze geneeskundige staatsregeling is, en hoe weinig waarborgen zij oplevert tegen vergiftigingen door toevallige en andere oorzaken. Moge het werk der Commissie, onlangs tot het herzien der geneeskundige wetten door de hooge Regering aangesteld, ook in dit opzigt heilzame vruchten dragen, en mogen wij niet ook weder van haar moeten zeggen, zoo als van vroegere dergelijke Commissiën: *Parturient montes, nascetur ridiculus mus!*

Grondbeginselen van den wetenschappelijken Landbouw, door A. D. THAER. *Bewerkt door* E. G. ENKLAAR, *Directeur van het Landhuishoudelijk Instituut te Zalk. Iste Deel. Te Zwolle, bij* W. E. J. Tjeenk Willink. *In gr.* 8*vo.* 1842. 513 *bl. IIde Deel,* 382 *bl. IIIde Deel,* 374 *bl. en* 10 *Platen. IVde Deel,* 1847. 592 *bl. Te zamen f* 17-:

De wetenschappelijke Landbouw heeft in deze eeuw veel meer beoefening gevonden en wordt op hoogeren prijs gesteld dan te voren. De ongewone vorderingen, die de natuurkundige wetenschappen gemaakt hebben, het licht, daardoor over het bedrijf van den landbouwer ontstoken, aan de eene zijde, en aan den anderen kant de meer algemeen ontstane zucht, om, bij het onzekere van andere middelen van bestaan, zich toe te leggen op werkzaamheden, die in haren uitslag van der menschen luim, van de veranderingen in staatkundige betrekkingen bijkans onafhankelijk zijn, en door de voortbrenging der eerste levensbehoefte eenen vasten waarborg hebben van bestendigheid; deze zijn de hoofdoorzaken, waaraan men de genoemde belangstelling heeft toe te schrijven. Ons Vaderland bleef in dezen niet geheel achterlijk, hoezeer er betrekkelijk nog zeer weinig verrigt is, en er eerst in de laatstverloopene jaren een nieuw leven in de Landbouwkunde bij ons ontwaakt is. Niet alleen nieuw ontstane Maatschappijen, maar vooral de sedert 1846 gehoudene *Landhuishoudkundige Congressen* zijn daarvan zoo vele bewijzen. Voor zoo ver nu de Hoogduitsche taal aan de wetenschappelijke Landbouwers in ons Vaderland niet algemeen bekend mag

worden geacht, (hoezeer bij onze natie eene meer verspreide kennis aan vreemde talen gevonden wordt, dan bij de meeste overige volken van *Europa*) kan de vertaling van het hoofdwerk van THAER hare nuttigheid hebben; eene vertaling, tot welke de Heer ENKLAAR vooral door de Zeeuwsche Commissie van Landbouw werd aangemoedigd. Het werk heeft anders wel niet *zijne waarde*, gelijk de Vertaler het in de voorrede vragend uitdrukt, maar *veel van zijne waarde* verloren, en de verdediging in die voorrede bewijst eigenlijk te veel en daardoor niet wat te bewijzen was. Want dat de getuigenissen van oudere schrijvers nog dikwerf worden aangehaald, en dat de werken der Romeinsche schrijvers over den Landbouw niet al hunne waarde verloren hebben, kan toch op zichzelf de *vertaling* nog niet regtvaardigen van een werk, waarvan de Schrijver reeds vóór 20 jaren in gevorderden ouderdom overleed en welks aanvang in het oorspronkelijke reeds in 1810, dus vóór ruim 38 jaren het licht zag. Hoe is de gedaante der natuurkundige wetenschappen, vooral van die, welke den belangrijksten invloed op den Landbouw uitoefenen, in de laatste 20 jaren veranderd! De Vertaler heeft dat ook wel gevoeld, hoezeer hij slechts spaarzame aanteekeningen bij het werk gevoegd heeft, die vooral in het tweede deel, dat over de gesteldheid der gronden handelt, gevonden worden en meerendeels uit SPRENGEL genomen zijn.

Wij aarzelen desniettemin geenszins, om den vlijtigen Vertaler voor zijnen arbeid dank te zeggen en het werk van THAER aan de beoefenaars des Landbouws in ons Vaderland dringend aan te bevelen. Het werk is van een' meer algemeen administrativen en practischen aard, en wetenschappelijke verklaringen over onderwerpen van planten-physiologie komen er bijkans niet in voor. Daardoor heeft het voor een groot gedeelte eene blijvende waarde behouden, en zulks te meer, doordien de beroemde Schrijver in *Duitschland*, bepaaldelijk in *Hannover* en *Pruissen*, het eerst de voordeelen van een verbeterd landbouwkundig stelsel, vooral naar de ervaring der Engelsche landbouwers, met zijne pen en zijn voorbeeld krachtig verkondigd en verbreid heeft.

Het is in de volgende orde, dat THAER zijn onderwerp behandeld heeft. Iste Hoofdstuk: *Grondoesting*. Onder deze benaming worden hier twee zeer verschillende zaken behandeld, wier zamenhang alleen in dat (niet zeer bepaalde) woord

»Grondvesting" te zoeken is; vooreerst namelijk de gronden, waarop de wetenschap rust (ervaring, proefneming, hulpwetenschappen); ten andere de voorwaarden ter uitoefening van het bedrijf, waarbij achtereenvolgens op de eigenschappen, die den persoon, welke het uitoefent, moeten kenschetsen, op het kapitaal der onderneming en op de keuze van het landgoed en de verschillende wijzen van het, òf in eigendom òf in pacht, te bezitten, gelet wordt. — IIde Hoofdstuk: *Oeconomie*, of de leer der onderlinge verhoudingen, der inrigting en van het bestuur van een bedrijf. Hier geeft de Schrijver eerst eenige opheldering over den waren zin van het woord *oeconomie*, waaraan men in lateren tijd zulke oneigenlijke en somtijds geheel willekeurige en wijd uiteenloopende beteekenissen gegeven heeft. Oeconomie beteekent in den eigenlijken zin *huisbestuur*; de *Grieken* gebruikten dat woord niet van den landbouw. Wil men dus van *Oeconomia ruralis* spreken, dan kan men het in allen gevalle niet wel verdedigen, dat die benaming, gelijk op onze Hoogescholen veelal geschiedt, als synoniem met Landhuishoudkunde beschouwd wordt. Onze Schrijver althans beperkt in dit werk den zin van Oeconomie, in betrekking tot de Landbouwkunde, tot de inrigting, de regeling van den arbeid, tot het bestuur, de berekening van uitgaven en inkomsten en tot de boekhouding van het bedrijf. — IIIde Hoofdstuk: *Agronomie*. Hieronder verstaat de Schrijver de leer der bestanddeelen en eigenschappen en de daarop berustende beoordeeling en waardering van den grond. Dit Hoofdstuk beslaat een groot gedeelte van het tweede deel. Het overige van dit deel, gelijk ook het geheele derde deel, is toegewijd aan het IVde Hoofdstuk: de *Agricultuur*. Deze, de toebereiding van den grond voor het doel des landbouwers, is gedeeltelijk scheikundig, gedeeltelijk werktuigelijk. Het vierde Hoofdstuk bevat alzoo twee afdeelingen; de eerste afdeeling handelt over de leer der bemesting, de tweede over de werktuigelijke verbetering van den grond. In deze tweede afdeeling worden natuurlijk ook de bouwgereedschappen behoorlijk beschreven en beoordeeld, terwijl verder met uitvoerigheid het werk der bereiding van den grond, de vruchtbaarmaking van woeste gronden, de omheining der akkers, de ontwatering, de ontginning van veenen en broekgronden, de bewatering, de gras- en hooibouw en het aanleggen van weiden achtervolgens behandeld worden. — Het Vde en VIde Hoofdstuk (aan welker

behandeling het vierde deel is toegewijd) handelen over de productie, — het vijfde over de plantaardige productie, het zesde over de veeteelt. In het vijfde Hoofdstuk worden eerst de graangewassen, dan de peulvruchten en de boekweit, vervolgens de handelgewassen, en eindelijk de voederkruiden behandeld. Bij de veeteelt is ook de paardenfokkerij, doch slechts zeer kort, behandeld; van de bijenteelt wordt geene melding gemaakt.

Door deze beknopte Inhoudsopgave kunnen de lezers van dit Tijdschrift, die met het werk van THAER nog niet bekend zijn, eenigermate over zijne strekking en behandeling oordeelen. Van de meeste Duitsche *Leerboeken* onderscheidt het zich door de weglating van alle opgaven omtrent de litteratuur van het vak; opgaven, welke in een werk over eene praktikale wetenschap misschien minder noodig waren, en waarin men in allen gevalle dikwerf meer eene praalvertooning van geleerdheid van de zijde des Schrijvers kan opmerken, dan zijne zucht om nut te stichten aan den kant der lezers. De Vertaler komt ons voor zich van zijne taak goed gekweten te hebben, hoezeer het te menigvuldige gebruik van »dezelve" en »derzelver" aan onze hedendaagsche Schrijvers en taalkundigen mishagen zal en enkele Germanismen zijnen stijl aankleven. Zoo hinderde ons reeds in den aanvang het gebruik van het woord *koppen*; I, bl. 6: »Alle wetenschappen van dergelijken aard hebben slechts vorderingen gemaakt door zoodanige koppen, die theorie en eigene ondervinding — wetenschap en ervaring — vereenigden. De theorie des Landbouws heeft tot vóór niet lange jaren bijna uitsluitend zulke koppen bezig gehouden, die enz." Of *Verlag* door vertier goed zou zijn overgebragt, moeten wij betwijfelen. Op bl. 19 van het eerste deel leten wij: »Het geluk hetwelk het gezigt hiervan (van de natuur) oplevert, streelt niet alleen de ziel, maar *wekt ook het geloof op, dat de eeuwige wijsheid, welke haar werk in de stoffelijke wereld voor ons oog ten toon spreidt, en de stof onder gedurig nieuwe gedaanten doet te voorschijn treden, zal ook in het rijk der geesten alles volgens een groot plan tot een overeenstemmend geheel geordend hebben, welks voltooijing aan de eeuwigheid voorbehouden is.*" Hier vordert eene goede constructie, dat men leze: *wekt ook het geloof op, dat de eeuwige wijsheid* enz. *ook in het rijk der geesten alles volgens een groot plan zal geordend hebben* enz. Maar ook dan nog, welk eene in-

gewikkelde voorstelling, welk een belemmerde voortgang van eene zeer eenvoudige gedachte! Doch wij willen bij deze en dergelijke aanmerkingen niet stilstaan. Hier en daar vonden wij moeijelijkheden in het regt verstaan der zaken, die veelligt met een enkel woord des Vertalers waren uit den weg geruimd. Zoo bleef ons b. v. in de tafel Iste Deel bl. 70 veel duisters, terwijl althans in zulk een overzigt alles duidelijk wezen moest.

Wij hebben boven in het voorbijgaan over de Landhuishoudkunde aan onze Hoogescholen gesproken. Volgens het Besluit van 2 Augustus 1815 op het hooger Onderwijs moet de *Landhuishoudkunde* aan elke Hoogeschool, in de wis- en natuurkundige Faculteit, onderwezen worden. Onze Schrijver laat zich over de Leerstoelen der Landhuishoudkunde aan Hoogescholen op deze wijze uit: »Voor zoo verre deze (leerstoelen) aan den toekomstigen Staatsman, regtsgeleerde, zelfs den Godgeleerde en geneesheer, een duidelijk begrip van het landhuishoudelijk bedrijf verschaffen moeten, erken ik derzelver nuttigheid, en wensch slechts, dat de voordragt daarvan (*de voordragt van deze leerstoelen!*), voor dit eenige, daardoor bereikbare doel, behoorlijk ingerigt moge zijn. Voor den onderwijs zoekenden landbouwer schijnen zij mij volstrekt ongeschikt toe, daar de betrekkingen der Hoogeschool, de levenswijze der studenten en de geheele wijze van beschouwing der zaken aldaar, iets ongelijksoortigs in zijne vorming brengt, hetwelk hem met betrekking tot zijne volgende werkzaamheid en levenswijze ligtelijk nadeelig worden, en men bovendien naauwelijks verwachten kan, dat een werkdadig-wetenschappelijk landbouwer eene onderwijzersplaats aan Hoogescholen zou aannemen en elk ander hiertoe volstrekt ongeschikt is." *Voor den onderwijs zoekenden landbouwer* hebben zich deze leerstoelen dan ook bij ons nutteloos bewezen; maar men had ze in ons vaderland alleen ten nutte der Studenten in de Godgeleerdheid opgerigt, die het landhuishoudkundig onderrigt vrij algemeen, als eene plaag of als eene contributie aan den Professor beschouwden. Aan het aanleeren van de voorbereidende natuurkundige wetenschappen had men bij het ontwerpen des Reglements niet gedacht; en welk belang konden toekomstige Godgeleerden stellen in een vak van onderwijs, dat, voor zoo ver het als wetenschap behandeld zal worden, vooral als toegepaste natuurkundige wetenschap moet worden onder-

wezen? Daarom is men dan ook later teruggekomen van deze aan de Godgeleerde Studenten opgelegde dwangbepaling, en één voordeel althans is hier uit ontsproten, dat men namelijk, bij het altijd nog veel te gering getal van Hoogleeraren aan onze Akademiën, geen' afzonderlijken Leerstoel voor de Landhuishoudkunde meer behoeft te behouden, gelijk te *Leiden* b. v. jaren lang geschiedde, terwijl de geheele faculteit der wis- en natuurkundige wetenschappen buitendien slechts drie gewone Professoren telde. Op den wetenschappelijken toestand van den Landbouw mogt echter de Regering in ons Vaderland wel meer bijzonder het oog vestigen. Wierd aan de Hoogescholen het onderwijs in natuurkundige wetenschappen, vooral in Natuur- en Scheikunde, in Geologie en de onderscheidene deelen der Natuurlijke Geschiedenis, meer algemeen bijgewoond, dan zouden toekomstige Grondbezitters en Dorpsleeraars daarvan veelvuldig voordeel kunnen trekken, en ook de Landbouwkunde zoude er krachtdadiger door bevorderd worden, dan door de naleving van Artikel 83 van genoemd Besluit van 1815. Maar voor den toekomstigen Landbouwer zelven kunnen opzettelijke inrigtingen van onderwijs met eene daaraan verbondene *Modelboerderij* alleen aan het oogmerk voldoen.

Handboekje der Aardrijkskunde van het Koningrijk der Nederlanden, het Groothertogdom Luxemburg en de bezittingen der Nederlanders buiten Europa. Inzonderheid ten dienste van jonge lieden, die eene beschaafde opvoeding ontvangen. Door P. H. WITKAMP. *Tweede, veel vermeerderde Druk. Te Amsterdam, bij* C. L. Brinkman. 1847. *In kl.* 8*vo.* 176 *bl.* *f* : - 50.

De wensch, dien Rec. uitte bij de beoordeeling van de eerste uitgave van dit nuttige boekje, (zie *Vaderl. Letteroef.* voor 1845, bl. 312 en 315) is door het verschijnen van den tweeden druk vervuld. Het ruime debiet van het werkje is een bewijs, dat men het veelzijdige nut er van heeft ingezien, en de inhoud van dezen tweeden druk gaf ons de overtuiging, dat de geachte Schrijver van onze aanteekeningen en aanmerkingen wel heeft willen gebruik maken. Te regt draagt dus deze uitgave den naam van veel vermeerderden

druk; eene enkele inzage der beide drukken zal ieder daarvan volkomen overtuigen.

Over den inhoud van dit Handboekje is door ons uitvoerig gesproken bij de beoordeeling der eerste uitgave. Den Schrijver zij dank gezegd voor zijnen nuttigen arbeid; wij hopen, dat deze op regten prijs zal worden geschat.

De Wijsbegeerte van het leven der Natuur, tegenover de bespiegelende en natuur-philosophien. Door HEINRICH VOGEL. *Uit het Hoogduitsch vertaald door* J. L. DUSSEAU. *Te Amsterdam, bij* de Gebr. Diederichs. 1847. *In gr.* 8*vo. XV*, 266 *bl. f* 2-50.

In *Duitschland* heeft het even zoo min als in *Frankrijk* aan bestrijders van de rationele wijsbegeerte ontbroken. Al de wijsgeerige stelsels, die zich sedert KANT aldaar opvolgden, vonden een' min of meer heftigen tegenstand van het empirisch materialismus, dat zich, onder verschillende gedaanten, als leer van het gezond verstand en zinnelijke natuurbeschouwing, tegenover de bespiegeling plaatste, die soms, vooral onder FICHTE, SCHELLING, en thans nog in de *Hegelsche* School, te ver ging. De zoogenaamde *Schellingsche* philosophie der Natuur en de absolute heerschappij van het *Hegelsche idee* zijn zeker niet geschikt om ons in de ware kennis der Natuur groote vorderingen te doen maken. Zij hebben vele tegenspraak uitgelokt, en onder anderen is het geschrift van HEINRICH VOGEL, die met eene nieuwe wijsbegeerte van het leven der Natuur optreedt, hiervan het gevolg geweest.

Het is echter zeer twijfelachtig, dat de nieuwe philosophische natuurbeschouwing van VOGEL, die geheel op het sensualismus gegrond is, en toch hiermede zeer vreemde bespiegelingen verbindt, zeer veel opgang zal maken en ons dieper in de kennis der Natuur zal inleiden. Er heerscht in het werk van den Duitschen Schrijver eene doorgaande polemische strekking tegen de *Hegelsche* leer, waartoe zijne Inleiding, inzonderheid aan Wijsgeeren gerigt, en zijne theorie van het weten voornamelijk dienstbaar zijn. Zij bevatten vele gezonde opmerkingen tegen de overdrevene bespiegeling, het misbruik der logische vormen en de constructiën *a priori*, waarmede de nieuwste Duitsche wijsbegeerte

zoo dikwijls de Natuur zocht te verklaren; doch wij zien niet, dat men hier ook geheel en al van dit gebrek is vrij te pleiten en men zich ook niet aan gewaagde theoretische bespiegelingen in de natuurbeschouwing heeft overgegeven.

Dat er een leven in het gansche heelal verspreid is, dat er geene doode stof bestaat, maar alles bezield en de uitdrukking is van die altijd werkzame krachten, die het groote geheel vervullen, is reeds lang door de wijsbegeerte zoowel als door de wetenschappelijke natuurkunde uitgemaakt, en als zoodanig verkondigt ons VOGEL niets nieuws; hetgeen bij hem zulks is, en hem eigendommelijk toebehoort, is zoo vreemd, dat wij hiervan eenige hoofdpunten zullen aanhalen, ten einde te bewijzen, dat de wetenschap, die, volgens zijn gevoelen, alleen op zintuigelijke waarneming en aanschouwing gegrond is, waarlijk hiermede geen schrede vooruitkomt, maar integendeel in den mist van willekeurige hypothesen en phantasiebeelden van den regten weg afdwaalt.

Onder de elf grondwaarheden der natuurleer van VOGEL komen onder anderen deze voor: 1. »De geheele *tellurische* en *kosmische* natuur en al derzelver ligchamen en vormen zijn voortbrengselen, door de vereeniging van twee geslachtelijk verschillende elementen te weeg gebragt, die zich bij voortduring in nieuwe vormen ontwikkelen tegenover de inwerking van een derde, — het *solaire* — element, dat deze verbindingen tracht te verbreken, en zich met het mannelijke der beide eerste elementen, — de zuurstof, — te vereenigen." 9. »Het voorwaarts strevende leven der anorganische en organische voorwerpen bestaat alleen in den strijd van het *basische* en *solaire* element, waarvan de zuurstof het voorwerp is." Eindelijk 11. »De moederlijke basis bij de organische ligchamen van hooger orde, bepaaldelijk bij den mensch, vestigt zich in de hersenen, en oefent door middel van de zenuwen haren invloed op het orgaan der reproductie uit, om, door middel van het tegenovergestelde solaire element, der vegetatieve van het ligchaam voedsel te verschaffen, en hetzelve in staat te stellen nieuwe molekulaire verbindingen aan de vroeger gevormde te schakelen, enz.

Wien dit duidelijk voorkomt moge het begrijpen; wij stellen zulke hypothesen gelijk met de phantasiën der *Schellingsche* Natuurphilosophie. Eene wijsbegeerte, die de zin-

tuigelijke indrukken, hier *beelden* genoemd, voor de eenige bron der kennis aanziet, moet natuurlijk al hetgeen betrekking tot de rede, het verstand, het zedelijk-, schoonheids- en godsdienstig gevoel heeft, onder de hersenschimmen en zinledige bespiegelingen rekenen. De leer van God en onsterfelijkheid behoort in dit stelsel niet te huis; ook hangt hetgeen men over het Opperwezen in het werk van HEINRICH VOGEL vindt zoo los met het overige te zamen, dat men er het niet zoude missen, al kwam het hier niet voor. De God van deze algemeene levensphilosophie is noch persoonlijk (dit zou een anthropomorphitisch denkbeeld zijn) noch pantheïstisch met de natuur verbonden; maar wat is Hij dan? Slechts eene duistere grondoorzaak een geheel *onbekende* God, waarvan men niets zeggen noch denken kan. Het zelfbewustzijn en de onsterfelijkheid der ziel zijn hier even duister behandeld; echter schijnt de ontkenning van een persoonlijk voortbestaan hier door te schemeren; terwijl de zedeleer, niettegenstaande de gemoedelijke uitweidingen van den Schrijver, voor hem niets anders dan een regel van het welbegrepen eigenbelang en de zucht tot geluk en welzijn wezen kan.

Eene natuurbeschouwing, die al de hoogere vermogens van den mensch voor nietig en onbestaanbaar verklaart, is voorzeker eene koude, bekrompene en troostelooze voorstelling, die wel te vergeefs de verhevene waarheden, door de oude en nieuwe wijsbegeerte aan het licht gebragt, zal pogen te vernietigen, evenmin als zij de godsdienstige en zedelijke overtuiging van den denkenden mensch zal kunnen schokken. De wijsbegeerte, waartegen HEINRICH VOGEL met zoo veel zelfvertrouwen te velde trekt, zal voor zijne tegenwerpingen en sensualistische theorie niet bezwijken; integendeel, zij treedt als overwinnares uit dit strijdperk, en beschaamt de magtelooze pogingen harer bestrijders.

Wat de kennis der Natuur betreft, zij schat die hoog, en reikt hare fakkel toe aan hem, die in hare geheimen wil doordringen, en het geheel, zoo wel als de afzonderlijke deelen, in hunne verwonderlijke zamenstelling wil beschouwen. In den *Kosmos* van den voortreffelijken A. VON HUMBOLDT heeft de wijsgeerige natuurbeschouwer een meesterstuk geleverd, dat aan al de vereischten van de diepzinnigste denkingskracht en het naauwkeurigst wetenschappelijk, geleerd en geschiedkundig onderzoek voldoet. Het is een gedenkstuk, voor de

echt philosophische behandeling der natuurkundige wetenschappen opgerigt, dat een doorslaand bewijs oplevert van den heilzamen invloed eener wetenschap, die de wetgeefster van al de bijzondere wetenschappen is, wie zij haar doel aanwijst, met den weg, dien zij moeten bewandelen, om dat doel te bereiken. De *Kosmos* zal onder de voortbrengselen der gegronde wetenschap nog heerlijk prijken, als vele beslissende natuurtheoriën, en onder anderen ook die van HEINRICH VOGEL, lang zullen vergeten zijn. Even zoo als 't Ref. groot genoegen deed, het werk van HUMBOLDT spoedig in onze taal met zorg te zien overgebragt, moet hij erkennen, dat de vertaling van *de Wijsbegeerte van het leven der Natuur* wel kon achterwegen gebleven zijn, omdat onze landgenooten hiervan voor hunne natuur-, godsdienst- en zedelijke kennis weinig nut zullen trekken niet alleen, maar zelfs verkeerde en schadelijke gevoelens zouden kunnen opdoen.

J. A. BAKKER.

Recherches historiques et critiques sur le véritable auteur du livre de *l'Imitation de Jésus Christ*; examen des droits de THOMAS À KEMPIS, de GERSEN et de GERSON, avec une réponse aux derniers adversaires de THOMAS À KEMPIS, M. M. NAPIONE, CANCELLIERI, DE GRÉGORY, GENCE, DAUNOU, ONESIME LE ROI et THOMASSY, suivi de documents inédits par J. B. MALOU, chanoine hororaire de la Cathédrale de Bruges, Professeur de Théologie et Bibliothécaire à l'Université catholique à Rome et de la Société d'émulation pour l'étude de l'Histoire et des Antiquités de la Flandre. Louvain, chez *C. J. Tontegy*, libraire éditeur. 1848. In gr. 8vo. pp. 250.

» Heeft een onzer geleerden (Ds. HASEBROEK) het verlangen
» van zijne medeburgers vervuld, door het leveren eener al-
» lervoortreffelijkste overzetting (der *Imitatio J. C.*); zou geen
» ander aan het verlangen van de leden der Republiek der
» Letteren, naar het einde van eenen strijd (over den autheur
» van dit boeksken), die meer dan vier eeuwen geduurd
» heeft, kunnen voldoen? *Nederland* eene kroon geven, die
» MARILLON te vergeefs voor *Frankrijk* trachtte te erlangen?
» Daar twijfelen wij niet aan, indien een onzer Letterkun-

»dige Genootschappen hem daartoe opwekt, zijne letterschat»ten voor hem opent, zijnen invloed voor hem aanwendt.
»Reeds zijn de *Gersenisten* overwonnen, »*der ganse Gersen*
»»*ist ein Name ohne Sache;*" maar nog woelen de *Gerso*
»*nisten* en de *Kempisten*. Men onderzoeke nogmaals beider
»gronden; beschouwe vooral met een oordeelkundig maar on»partijdig oog beider handschriften; spore onbekende, mo»gelijk nog hier en daar in kloosterstof begravene, op, en
»beslisse dan, niet in het *Nederduitsch*, maar in het *Latijn*,
»de taal der geleerden, en, zoo ik mij niet geheel bedrieg,
»zullen zij in die uitspraak berusten. Een onzer geleerde
»Genootschappen bevestige het oordeel van het Parlement,
»en het standbeeld van THOMAS À KEMPIS vervange dat van
»GERSON!" Zoo liet zich Dr. SCHOTEL, vóór drie jaren, in zijn »*Iets tot navolging van Jezus Christus*" (*) hooren: doch zijne stem bleef in ons vaderland onbeantwoord, niemand gordde zich ten strijde aan; geen vaderlandsch genootschap scheen belang in de zaak te stellen. Zijne woorden trokken echter de aandacht van den geleerden Kanunnik, Hoogleeraar en Bibliothecaris MALOU, te *Leuven*, bekend door zijne uitgaaf van het *Chronicon Aldenburgense minus* (†), der *Bibliotheca ascetica* (§), maar vooral door zijn werk: *La lecture de la Sainte Bible en langue vulgaire, jugée d'après l'Ecriture, la tradition et la sainte raison*, (**) en versterkte

(*) *Breda.* BROESE 1845. 8vo.

(†) *Auctore anonymo, ex veteri membrana. edid.* J. B. MALOU. *In* 4to. *Brugis* 1840.

(§) *B. A. in qua praestantissima S. S. Patrum et ecclesiasticorum scriptorum opuscula ad codices mss. aut optimae notae editiones recensita, exhibentur ad usum cleri...* ICKX *et* GERTS. *Lovanii* 1846—1848. Reeds zien VIII deelen het licht.

(**) Twee vol. in 8vo. *Louvain* 1846. MALOU heeft uitgegeven: D. ALGERI, *Canonici et Scholastici Leodicenses. De Sacramentis corporis et sanguinis dominici libri III. Accedit Libellus de Sacrificio Missae, eidem* D. ALGERO *adscriptus. Emendatius in lucem denuo edidit, adjectis notis ac praefatione,* J. B. MALOU, *Lovanii* 1847. *In* 12mo. *Le martyre de sainte Stratonice et de son fiancé saint* SÉLEUCUS, *qui eut lieu à Cyzique en l'an* 297, *traduit en Français d'après la version Latine publiée dans le troisième volume de la Bi-*

hem in zijn vroeger opgevat voornemen om dien Gordiaanschen knoop door te hakken. En, zoo iemand, was Hij daartoe geschikt, die aan het hoofd eener rijke bibliotheek, en door talloozo letterschatten omringd, over de ontzettende menigte werken, die hij, om den strijd te beslissen, behoefde, kon beschikken, en aan grenzenlooze onderzoeklust diepe geleerdheid en schranderheid van oordeel paart. Na de lezing van zijn doorwrocht geschrift, kunnen wij in gemoede verklaren, dat hij, onzes oordeels, den kamp volkomen geeindigd en voor altijd de kroon aan onzen landgenoot THOMAS À KEMPIS gegeven heeft. Na eene korte inleiding geeft hij een (*) *Resumé historique de la controverse agitée depuis* 250 *ans, sur le véritable auteur du livre de l'Imitation de Jésus Christ*, en onderzoekt vervolgens *Les droits et les titres de* THOMAS À KEMPIS. Eerst behandelt hij de getuigenissen der tijdgenooten van THOMAS: JOH. BUSCHIUS, HERMAN RIJD, den *Duitschen* overzetter der drie eerste boeken in 1448, drie en twintig jaren voor den dood van THOMAS, een onbekenden tijdgenoot en levensbeschrijver van THOMAS, van ALBERT HARDENBERG, leerling van een' leerling van THOMAS, MATHIAS FARINATOR, PETRUS SCOTUS, JOH. MAUBURNE, den Uitgever der *Imitatio* in 1489 te *Memmingen*, der *Fransche* vertaling 1493 te *Parijs* van GEORGE PIRCKHAMER, PETRUS DANHAUSER, JOHANN GAILER KAISPERGER, JAC. PHIL. FORESTUS, BADIUS ARCENSIUS. — »*Une tradition*, dus eindigt MALOU dit onderdeel, *bien établie plus de trente ans avant la mort d'un auteur, et reçue encore sans contestation pendant plus de trente ans après cette mort, ne peut pas être légitimement suspecte. Cette tradition est surtout légitime, incontestable, lorsqu'elle a été conservée dans le sein d'un corps d'une Société, d'un ordre religieux dont tous les membres se connaissent, s'aident, se surveillent et ne peuvent ni conspirer pour tromper le public, ni être trompés eux-mêmes au sujet d'un fait qui s'est passé sous leurs yeux. J'ajouterai, qu'il est inouï dans l'histoire des lettres, qu'on ait attribué à un auteur moderne un ouvrage ancien. On a plusieurs fois attribué à un auteur*

---

bliotheca ascetica de Louvain-Louvain 1847, waarvan eene tweede uitgaaf ter perse is. Voorts *Pieuse explication des principales prières du chrétien, in* 18°. *Louvain* 1841, ens.

(*) *Alg. Letterl. Maands.* 1847. N°. 7, p. 493.

ancien un ouvrage moderne, afin de lui concilier une plus grande autorité; mais le contraire ne s'est jamais fait et n'a jamais pu se faire. Or, voila ce qui aurait eu lieu selon les Gersénistes: l'Imitation qui existait depuis environ deux siècles aurait été attribuée à THOMAS À KEMPIS, *qui ne l'avait jamais écrite. Un pareil plagiat est impossible, surtout lorsqu'il s'agit d' un ouvrage aussi remarquable que l'Imitation de Jésus Christ.*" Na de getuigenissen der tijdgenooten, onderzoekt de Schrijver de handschriften der *Imitatio*, die den naam van THOMAS voeren. *On ne peut dissimuler*, dus eindigt hij, *que la preuve tirée des manuscrits ne soit très-favorable à* THOMAS À KEMPIS, *d'abord en elle-même, et abstraction faite des titres que ses compétiteurs pourraient faire valoir pour leur cause, et en second lieu, relativement à ces compétiteurs, qui, vu leur âge, auraient dû posséder des titres meilleurs, et qui ne peuvent revendiquer cependant aucun titre comparable à ceux de notre auteur.* Ook de uitgaven der *Imitatio*, met den naam van THOMAS, doen de schaal tot hem overhellen, maar vooral zijn de inwendige bewijzen, aan den inhoud en de taal van het gulden boeksken ontleend, overtuigend dat THOMAS de Schrijver *is*, en geen ander dezelve wezen *kan*. Wij loochenen niet, dat al deze getuigenissen bekend, en door velen reeds vóór onzen landgenoot aangevoerd zijn, doch zoo als KALOU heeft niemand ze nog in het licht gesteld. Belangrijk en zeer onpartijdig is het *Examen des difficultés que les Gersénistes opposent aux Kempistes.* Eerst onderzoekt hij het getuigenis van TRITHEMIUS, dan de regten van BERNARD VAN CLAIRVAUX, THOMAS GALLUS, St. BONAVENTURA, UBERTIN DE CASAL, PETRUS DE CORBARIO, HENRICUS KALKER, voorts de handschr. die men ouder dan den tijd van THOMAS achtte. Vooral lezenswaardig is zijn oordeel over de *Citations du livre de l'Imitation, faites avant l'époque où* THOMAS À KEMPIS *a pu l'écrire et de Difficultés tirées du livre de l'Imitation*, en wij zijn het volkomen met hem eens. »*De toutes ces difficultés, les unes spécieuses, les autres futiles, que nous avons resumées, il n'en est aucune, que nous n'ayons réduite à néant.* THOMAS À KEMPIS *reste donc en possession des titres que nous lui avons assurés.*" Het onderzoek der *Droits et titres de* GERSEN kon niet anders dan het bekende resultaat opleveren, dat GERSEN een verdicht persoon, zijne geschiedenis een letterkundige roman is. In dit Hoofdstuk, dat overigens geen

nieuwe gezigtspunten aanbiedt, verdient vooral die paragraaf gelezen te worden, welke het opschrift voert: » *Du nouveau système de défense inventé par* M. DE GRÉGORY. *Le manuscrit et le Diarium de Advocatis.* Grondig is de wederlegging der regten van GERSON, die nu THOMAS de meeste voorstanders heeft. Eerst onderzoekt hij de *arguments produits en faveur des droits de* GERSON, als: *Témoins contemporains en faveur de* GERSON; *manuscrits de l'Imitation favorables à* GERSON, het *Manuscrit de Valenciennes*, de stelling van ONÉSIME LE ROY, » *qui considérait l'Internelle consolation, comme le texte original de l'Imitation*; vervolgens de *arguments intrinsèques puisés dans l'Imitation en faveur de* GERSON; eindelijk voert hij *arguments décisifs contre Gerson* aan. *Incertitude et hésitations des défenseurs de Gerson; conviction unanime des savants*, de volgende *éditions des œuvres de* GERSON, *qui lui refusent le livre de l'Imitation*, en na eenige *arguments intrinsèques décisifs contre* GERSON aangevoerd te hebben, eindigt hij dus: » *Ma tâche est achevée. J'ai résumé l'histoire de la controverse agitée depuis plus de deux siècles, sur le véritable auteur de l'Imitation, j'ai exposé, avec toute la brièveté possible les motifs que l'on peut faire valoir en faveur des trois prétendants; j'ai discuté les arguments nouveaux que l'on a produits depuis peu. Que le lecteur impartial prononce. Je ne doute point, pour ma part, qu'il n'avoue avec* XAVIER DE FELLER, *que* » DEPUIS LONGTEMPS LA CONTROVERSE TOUCHANT L'AUTEUR DU LIVRE DE L'IMITATION EST DÉCIDÉE EN FAVEUR DE THOMAS À KEMPIS AU TRIBUNAL DES VRAIS SAVANTS. Voor zoo ver wij konden nagaan, heeft MALOU van alles gebruik gemaakt, betgeen tot op dezen tijd over de *Imitatio* geschreven was. Niet alleen nag hij betgeen in *Frankrijk*, *België* en *Italie* over deselve het licht zag, in, maar was ook bekend met de voornaamste *Duitsche* en *Nederlandsche* bronnen, en het verheugde hem, dat de heeren DELPRAT, SCHOLZ, KITS, ROIJAARDS, SCHOTEL, in zijn gevoelen deelden. Kort voor hij de pen op het papier zette, onder het opstellen en daarna, verschenen er zoo in *Frankrijk* als in *Duitschland* nog vele nieuwe uitgaven en vertalingen der *Imitatio*, doch niet één, welke de twist zelve aanroerde, die men dan nu ook voor altijd beslist kon achten. In een *Appendix* geeft MALOU nog eene *Biographie contemporaine et épitaphe inédites de* THOMAS à KEMPIS, een *opuscule flamand inédit de* THOMAS à KEMPIS, *sur*

les bons et les mauvais discours, een *opuscule inédit de* FLORENTIUS RUDEWIJNS, *maître de* THOMAS À KEMPIS. *Le prétendu second livre de l'Imitation inédit publié par* M. LIEBNER *en* 1342. en eene *Note Supplémentaire* over de brochure van GÉRSINE LE ROY, GERSEN *auteur de l'Imitation de Jésus Christ, monument à Lyers. Étrange découverte de* M. J.... 19 *pages in* 8*vo. Paris* 1845. Wij eindigen dit verslag met de mededeeling van den inhoud van het gemelde Vlaamsche handschrift, overgenomen uit Ms. 4587 der Bourgondische bibliotheek, door de hand van THOMAS zelven geschreven.

Van goeden woerden te horen ende die to spreken.

Onse lieve Here Jhesus Christus secht: zalich syn sij die dat woert Godes horen, en dat bewaren. Nu merct dat hier na volghet. Een goet woert is loves weert; een ydel woert is beter ghesweghen. Een oetmoedich woert, dat stygchtet meest. Een sacht woert breect den toorn. Een hart woert verstuert die herten. Een bescheiden woert ghevet verstandenisse. Een zoet godlic woert maket vroude. Een troestlic woert is goldes weert. Een wyslic woert is seer nut in synre tyt. Een haestich woert veriaghet die vrende. Een loes woert is schande weert. Een waerachtich woert is eren weerdich. Een dienstig woert is dankes wert. Een voorsienich woert is een seer kostel, ende allen menscher noet, die onbegrepen wil wesen in sinen leven. Dat moet een seer goet stichtich woert wesen, dat een swighen sal verbeteren. Beter is ghesweghen dan ghekeven.

Allen woerden en sal men nyet gheloven, noch oec voert segghen. Swighen ende lyden maket vrede ende doet verbliden. Also langhe als ghi levet, soo selde leren lyden, luttel spreken, vake beden, die cranken draghen, den quaden wyken. Luttel onderwyndens, maket vele vredes. Ghene hoecheit sueken, noch eer begheren, is die rechte wech ten ewighen leven.

Set uwen troest en hopen in Gode alleen; west oetmodich ende barmhertich tot den armen in 't ghemeen. Doet naer Godes raet, ende schuwet de quade paede, so selde God wel behaghen ende des viants stricke ontgaen, metter hulpe Godes en doechden wassen, ende vast van bynnen staen.

So edel is die doghet ende een goet heilich leven, dattet goet boven alle schonheit ende rycheit, ende starcheit, ende verdient sekerlike dat ewighe leven. Die doeghet verwint

alle boesheit ende ydelheit der werelt; se wederstaet des vlants becoringhe en dwinghet dat crancke licham te volgen der reden ende den Heilighen Gheest. God moet ons alle gader in doechden sterken ende voor alle sunden behoeden, dat we na desen sterfliken leven weerdig werden te comen in dat ewighe leven. Amen.

In alle noden en stonden; in alle beghinne en eynde, se come ons te hulpe die heilighe moder Gods, Maria mit Jhesus horen lyeven kijnde. Amen. Anno Domini M°. CCC°. LVJ°.

Finitus et scriptus per manus fratris Thomae Kempis.

Biographisch Handwoordenboek. Levensbeschrijvingen der meest beroemde Personen uit alle Eeuwen en Volken. Door G. ENGELBERTS GERRITS. *IIde Aflevering. Amsterdam, bij* M. H. Binger. 1847. *In gr.* 8*vo.* *f* 1 - 20.

De tweede Aflevering van dit Woordenboek blijft zich in bewerking volkomen gelijk, en meestal worden dezelfde bronnen, vroeger door den Verzamelaar aangewezen, ook nu opgegeven. Onze lezers zullen gevoelen, dat wij geen breedvoerig verslag van zulk een' arbeid *kunnen* geven. Veel wordt hier van de belezenheid, naauwkeurigheid en geschiedkundige kennis van den opsteller voorondersteld, en, gelijk alle menschelijk werk onvolmaakt is, zoo zal dit dan ook vooral wel het geval met het zoo moeijelijke van het zamenstellen eens Woordenboeks zijn. Het is niet gemakkelijk te beoordeelen, in hoe ver deze of gene personen belangrijker zijn om te worden opgenomen dan anderen, daar zulks niet alleen van den individuelen smaak, maar niet zelden van het wetenschappelijke, of letterkundige, of kunstvak afhankelijk is, waarin men zelf zich beweegt, en waardoor men soms eene zekere vooringenomenheid gevoelt voor dezulken, wier verdiensten, geleerdheid en kunstbeoefening wij meer dan anderen van nabij kennen en waarderen. Een Woordenboek wordt echter voor het algemeen geschreven, en men moet zorg dragen, dat geen persoon, die zich maar eenigzins, in welk vak dan ook, verdienstelijk gemaakt of naam verworven heeft, vergeten zij. Er is ook reeds zoo veel voorhanden, hetwelk tot geschikten leidraad dienen kan, dat men hoe langer hoe minder leemten moest aantreffen; terwijl de zoo-

dunige, als hier nog worden gevonden, meerendeels aan overhaasting, te weinig nadenken en te vlugtig onderzoek zijn toe te schrijven.

Gelijk wij vroeger zeiden, bevatten vele artikelen bijzonderheden, gezegden of handelwijzen van personen, die de lezing aangenamer en belangrijker maken, dan zulks in andere werken van dien aard het geval is; en doorgaans weet de verzamelaar uit den schat, die hem ten dienste staat, veel goeds op te delven. De artikelen BEDA, BEETHOVEN, BELZONI e. a., leveren hiervan de blijken op. Maar, waarom, van BELZONI en andere reizigers gewagende, den bekenden reiziger BIORNSTHAL geene plaats gegeven? Waarom aan den *Engelschen* tooneelspeler BITTERTON een artikel gewijd en den *Nederlandschen* WARD BINGLEY vergeten. Hoe kon de Heer ENGELBERTS GERRITS zulk een merkwaardig persoon over het hoofd zien? Is het *Gedachtenisoffer aan* WARD BINGLEY, door onzen VAN WALRÉ, hem een gesloten boek? Zijn BINGLEY's tooneelverdiensten hem onbekend? Voorzeker verdiende die Priester van *Melpomene* en *Thalia* hier eene eervolle plaats. Ook hadden wij o. a. gaarne een plaatsje vergund gezien aan A. VAN BEMMELEN, Lector in de Wis-, Natuur- en Sterrekunde te *'s Hage*, en in 1822 overleden; terwijl zeker onder de genen, die wel hadden behooren genoemd te worden, de oud-Pensionaris van *Holland*, PIETER VAN BLEISWIJK, moest vermeld staan. AHAZUERUS VAN DEN BERG, in vele opzigten en voor zijnen tijd een merkwaardig persoon; P. C. BOR, die eene eerste plaats onder onze *Nederlandsche* geschiedschrijvers om getrouwheid en naauwkeurigheid bekleedt; BRENDER À BRANDIS, als dichter en letterkundige verdienstelijk bekend; JAN en JOHAN DE BRUNE (men denke om des eersten *Wetsteen der Vernuften*, om het *Zinnewerk* (*Emblemata*) des anderen) worden hier gemist. Verdienden zij minder eene plaats dan b. v. een BERNARDUS BOSCH, BERONICIUS en anderen? waarvan de laatste, even als PIETER BODDAERT, *Junior*, van wien dan ook geene melding wordt gemaakt, meer tot de beruchte dan tot de beroemde personen behoort.

Wij hebben slechts aangestipt, welke *Nederlanders*, die hier worden gemist, ons voor den geest kwamen. Er zullen van hier en elders nog wel anderen zijn. Het zijn eenvoudige wenken, om voor het vervolg met de meeste oplettendheid te werk te gaan, en bij tijd en wijlen het gebrek-

kige, dat de Verzamelaar er zelf nog wel in vinden zal, buiten hetgeen door ons is aangewezen, te herstellen.

Wij kunnen hem wel aanraden te blijven voortgaan met, nu en dan, in zijne artikelen eenige proeven van den schrijfstijl, of dichttrant, of merkwaardige gezegden van beroemde personen op te geven. Zulks zal buiten twijfel het aangename der lezing verhoogen. Wij troffen dit in de artikelen K. W. BILDERDIJK, BOSSUET en de vroeger reeds door ons genoemden met genoegen aan.

Iets over HIERONYMUS VAN BEVERNINGH en BRUNO VAN DER DUSSEN; *door Dr.* G. D. J. SCHOTEL, *Predikant te Tilburg. Te 's Hertogenbosch, bij* Gebr. Muller. 1847. *In gr.* 8*vo.* 190 *bl. f* 2-:

Met genoegen zetten wij ons neder; om een werk van den geleerden SCHOTEL aan te kondigen, handelende over twee mannen, die in het bijzonder, de een meer, de ander minder, op het tooneel der geschiedenis gehandeld en uitgeblonken hebben. HIERONYMUS VAN BEVERNINGH, de grootste vriend van JAN DE WITT en BRUNO VAN DER DUSSEN! Men denke echter niet van beide beroemde staatsmannen hier eene volledige levensbeschrijving te vinden; dit was ook geenszins het doel van den Schrijver, daar hij slechts eene schets wilde geven, aan de geschiedenis van hunnen tijd ontleend, om daarin de belangrijkste fragmenten in te vlechten uit eene verzameling handschriften, door de genoemde staatsmannen nagelaten, die den Schrijver in handen waren gekomen.

Eene enkele inzage van dit werk zal iedereen van deszelfs belangrijkheid voor de geschiedenis des vaderlands en die onzer beroemde mannen overtuigen. Het is onmogelijk, een naauwkeurig overzigt van de vele belangrijke brieven en bijlagen, die wij er in aantreffen, hier in weinige woorden te geven. Wij willen echter het belangrijkste zoo veel mogelijk aanstippen, hetwelk voldoende zal zijn om den lezer met den tegenwoordigen arbeid des Schrijvers bekend te maken.

De titel geeft reeds te kennen, dat het werk in twee afdeelingen gesplitst is. Bladz. 2 tot 10 treffen wij allereerst aan vier brieven van MELCHIOR VAN BEVERNINGH aan zijnen zoon HIERONYMUS, toen deze te *Gouda* ter Latijnsche School ging, en aldaar het onderwijs genoot onder den geleerden

Rector JACOBUS HOVIUS. Deze brieven zijn hoogst belangrijk, te meer daar allen, die over den beroemden staatsman geschreven hebben, ten aanzien zijner jongelingsjaren veelal, bij gebrek aan berigten, het stilzwijgen in acht nemen, die, wij zeggen het den Schrijver na, een helder licht verspreiden over het karakter en den aanleg van den jeugdigen geleerde, van wien men toen reeds de grootste verwachtingen koesterde.

Op blad. 14 komt voor een brief van ALBERTINE, Prinses van *Oranje*, aan BEVERNINGH geschreven, toen deze, bij gelegenheid der onlusten in *Groningen*, ten voordeele van den Prins in 1659 was werkzaam geweest, waarvoor de Prinses in genoemden brief haren dank aan hem betuigde.

Op bladz. 80 vinden wij een' hoogst belangrijken brief van WILLEM III, Prins van *Oranje*, die zich ten jare 1672 te *Dieren* bevond, aan VAN BEVERNINGH. Uit dezen brief blijkt, gelijk de Heer SCHOTEL teregt aanmerkt, de niet ongegronde bezorgdheid van den jeugdigen, doch reeds zoo helder in de toekomst zienden, Vorst, aangaande de zwakheid van het *IJssel*-frontier, hetwelk, op eene zoo groote uitgestrektheid tusschen de vestingen, eene menigte doorwaadbare plaatsen in den *IJssel* had.

Als Bijdragen, komen in het eerste gedeelte van het werk nog voor eenige fragmenten uit brieven van DE WITT en FAGEL, die door derzelver belangrijkheid ten volle de opmerkzaamheid verdienen, alsmede een uittreksel van het verbaal der Gedeputeerden te velde in 1672, hetwelk voor den geschiedvorscher eene geheel nieuwe bron om uit te putten kan genoemd worden.

Omtrent BRUNO VAN DER DUSSEN, aan wien het tweede deel van het werk des Heeren SCHOTEL gewijd is, heeft de Schrijver, volgens eigene getuigenis, weinig kunnen ontdekken, dat niet overbekend was. Er is echter ook hier veel, de belangstelling van den geschiedschrijver overwaardig. Behalve eenige belangrijke brieven van WILLEM BUYS, die wij bl. 77 tot 82 aantreffen, komt van bladz. 82 tot 142 voor een gedeelte van de geheime briefwisseling van SCHELTUS, Secretaris van BUYS te *Parijs*, met VAN DER DUSSEN. Deze brieven zijn voor de kennis der staatkundige gebeurtenissen van dien tijd van zeer veel gewigt, en wij twijfelen niet, of velen zullen er den Schrijver dank voor zeggen.

Onder de Bijlagen, die van bl. 145 tot 190 voorkomen,

treffen wij aan een *Sommier van diversche Ampten, Chargien* enz. van den Heer DIRCK JANSZ. LONCQ, door VAN BEVERNINGH vervaardigd; voorts bl. 154 een' brief van WILLEM DEN I aan de regering van *Gouda*, waarin hij berigt geeft van de victorie op de Zuiderzee, en bl. 155 een' van MAXIMILIAAN VAN BOSSU, insgelijks aan de regering van *Gouda* geschreven, betreffende jonkheer ARENT VAN DORP, verder bl. 165 tot 182 eene Genealogie van BEVERNINGH en STANDART; eindelijk bl. 183 eenige aanteekeningen betreffende het buitenverblijf van BEVERNINGH, in der tijd, door C. VAN ALKEMADE vervaardigd en aan diens handschrift ontleend.

Uit deze korte inhoudsopgave zal het gebleken zijn, dat er weder veel in dit werk voorkomt, dat elders niet te vinden is, en voor de geschiedenis van ons vaderland zeer groote waarde heeft. Wij wenschen dus, dat dit werk door het Nederlandsche publiek met dezelfde belangstelling moge ontvangen worden, die aan des Schrijvers vorige geschied-, letter- en oudheidkundige voortbrengsels te beurt viel.

De uitvoering is net; het titelvignet, voorstellende de wapens van BEVERNINGH en VANDER DUSSEN versiert het werk.

Dr. Rovius, in en buiten praktijk, onder gezonden en kranken. Tooneelen uit het leven van den Geneesheer ten platte lande, naar eene veeljarige ondervinding geschetst. Met Platen. Iste Aflevering. Te Schoonhoven, bij S. E. van Nooten. 1848. *In gr.* 8*vo.* 80 *bl.* *f* : - 75.

Niettegenstaande het min of meer bespottelijke en valsche daglicht, waain de stand van den plattenlands-heelmeester wel eens gesteld wordt, is ongetwijfeld die stand zeer nuttig, en wordt vooral in ons vaderland dikwijls door mannen bekleed, die, meestal verstoken van de hulp en den raad van ambtgenooten, geheel op zichzelven staan, en juist daardoor hunne scherpzinnigheid en handigheid oefenen en in juiste taal en praktische bekwaamheid den gepromoveerden doctor somtijds overtreffen. Tooneelen uit het leven van den Nederlandschen Geneesheer ten platte lande kunnen, wanneer zij goed opgeschilderd zijn, zeer veel belangrijks bezitten voor de beoefening zoo wel van menschenkennis in het algemeen, als voor de uitbreiding der kennis van de deugden en gebre-

ken, der vooroordeelen en ook van het huiselijk en maatschappelijk leven van onzen landaard. Bezit ons publiek het, uit het Engelsch overgebragte, *Dagboek*, of brokstukken uit het *Dagboek van eenen Geneesheer*, de arbeid van Dr. ROVIUS kan niet geacht worden overbodig te zijn; want, het idé moge uit genoemd dagboek of uit een dergelijk werk ontleend zijn, de thans door ons aangekondigde *tooneelen* zijn oorspronkelijk en behooren zoo geheel in *Nederland* te huis, dat, indien zij zelfs met veranderde namen op buitenlandschen bodem werden overgebragt, zij de Nederlandsche kleur en beelden zouden behouden. Daarenboven de arts, die er zich van bewust is, dat de verpligtingen, die op hem rusten, groot van omvang en zwaar zijn, en die deze verpligtingen zoo naauwkeurig toont te kennen als de Schrijver van deze tooneelen, en de gave bezit om zoo treffend naar het leven te schilderen, dien achten wij bevoegd om zijne bijdragen te leveren tot bevrediging van den steeds levendigen leeslust van het publiek. Meermalen, onder anderen bij het bezoek van de leden der provinciale geneeskundige commissie ten huize van den geneesheer, bij de beschrijving van zijnen eersten patient en van den predikant des dorps, hadden wij er op het oog, van welke het gold: *Mutato nomine de te fabula narratur.* (*) Met zeer veel genoegen beschouwden wij de hier geleverde schetsen uit het bedrijvige leven van den plattelandsgeneesheer, en achten deze tooneelen in allen deele geschikt om den lezer eenig denkbeeld te geven van de velerlei schakeringen aan deze loopbaan eigen. Het is daarom, dat wij de gunstige ontvangst van deze aflevering, en dus de voortzetting van dezen arbeid, van harte wenschen.

Geert. Een Verhaal voor het Volk, vooral ten platten lande. 't Hoogduitsch gevolgd door C. VAN SCHAICK. *Te Amsterdam, bij* G. J. A. Beijerinck. 1847. *In gr.* 8*vo.* 354 *bl. f* 2-20.

Niet zonder winderigen ophef is dit geschrift in de dagbladen aangekondigd, met aanhaling eener recensie, waarin het genoemd wordt »een Volksboek, zoo als wij geen ander in onze taal hebben." Of het laatste waar zij, durft Rec.,

(*) Onder eenen anderen naam wordt er van u gesproken.

die zich niet aanmatigt alle Volksboeken in onze taal te kennen, niet zoo stellig te verzekeren; maar dat het een uitmuntend Volksboek is, dit is waar, volkomen waar. De Heer VAN SCHAICK noemt het eene vrije navolging van een Zwitsersch Volksboek: *Uli, der Knecht;* maar het is eene geheele overplanting op Nederlandschen, bepaald Drentschen bodem. Het tooneel, het volksleven, de boerderij, het is alles »krek," zou de boer zeggen; en al kwam den bewerker alleen de eer toe van het volksleven dergenen, in wier midden hij geplaatst is, juist te hebben opgemerkt, dan ware dat reeds niet gering; want zal een dorpsprédikant waarlijk nuttig zijn voor zijne gemeente, dan moet hij haar godsdienstig niet alleen, maar ook haar huiselijk leven, haar bedrijf, hare denkwijze over de zaken van den dagelijkschen omgang naauwkeurig opmerken en zich eigen maken. En als zoodanig bewijs van bestuderen van het boerenleven staat *Geert*, schoon voor het overige van geheel andersoortigen inhoud, waardig naast *Mastland*. Maar de schildering is ook hoogst natuurlijk, hier en daar afdalende tot in de geringste kleinigheden, als eene schildering van DOUW, nergens jagt makende of effect; zoo, dat het ons zeer verwonderen zou, indien niet de helft der lezers, in zoo ver zij ten minste met het plaatselijke bekend zijn, zeide: zoo kan ik ook wel schrijven! En dat is toch, in een Volksboek vooral, het ware.

De draad is hoogst eenvoudig, ook al zoo als het in een Volksboek behoort. Een boerenknecht, op den weg om een liederlijke dronkaard en luiaard te worden, vindt in zijnen baas iemand, die met zachtheid en verstand hem op een beter spoor brengt, zoodat de verkwister een voorbeeld van zuinigheid, de dronkaard van matigheid, (zonder maatschappij, en ook dit heeft de Schrijver *voor zijn publiek* goed gezien) de luiaard van vlijt, de onverschillige van oppassendheid wordt. Vervolgens komt hij bij een' anderen rijken boer als meesterknecht. Alles liep daar in het honderd; hoi was er meester en alles verward; de teekening dezer verwarde boerderij is uitmuntend; Rec. vond er eene, die hij even zoo kent, getopt en gedraaid in terug. *Geert* herstelt dit alles met oneindig veel moeite, onaangenaamheid en tegenkanting. Baas *Jochem* is wel wat geoutreerd, maar wat zijn die *Stiena* en *Bregje* naar het leven geschilderd! Alles eindigt er mede, dat *Geert* deze boerderij in pacht bekomt,

en, daar een Roman, al is hij voor het volk, met trouwen dient te eindigen, *Bregje*, de kloeke dienstmaagd, tot vrouw bekomt. *Leida*, de pronkster, de sentimentele dochter van *Jochem*, is eene te overdrevene malloot voor een Drentsch boerenmeisje, en de reis van haar en hare moeder naar de baden te *Bentheim* is wat onwaarschijnlijk. Men had haar wel anders aan het dwaze huwelijk met den commissionair kunnen helpen. Ik moet nog zeggen, dat taal en spreekwijzen uitmuntend zijn. En zedelessen worden nergens, als in eene preek, opzettelijk aangewezen, zoodat de lezer zich bij den arm getrokken voelt, om te hooren: hier is dit, is dat te leeren. Neen! ongedwongen worden ze in het verhaal zelf aanschouwelijk gemaakt. Kortom, wij wenschen dit onderhoudende, alleraangenaamste en hoogst nuttige Volksboek in de regte handen. Misschien kon en moest het, om het daar te brengen, waar het zijn moet, de helft korter en goedkooper zijn. De bewerker had dan hetgeen hem overbleef in anderen vorm en met andere personen als afzonderlijk Volksboek kunnen geven.

Dergelijke tooneelen uit het volksleven in andere provinciën, vooral die iets kenmerkends hebben, zoo als *Friesland*, *Zeeland* enz., wenschten wij wel van andere schrijvers, die op hun terrein zoo goed bekend zijn als Ds. VAN SCHAICK in *Drenthe*; en gaven er gaarne driekwart voor van de vertaalde Romans.

WERKJES VOOR DE JEUGD.

Wij hebben weder eenige kinderboekjes aan te melden, hetwelk wij bij de groote menigte boeken *of* niet kunnen *of* met een enkel woord moeten doen.

De weg der zaligheid voor kinderen, of: hoe komen de kinderen tot Jezus! Naar het Engelsch van J. ABBOTH, *door* K. H. HEPPEN, *Predikant bij de Evang. Luthersche Gemeente te 's Gravenhage. Te Amsterdam, bij* G. Portielje. *In kl.* 8*vo.* 104 *bl.* *f* : - 90.

Dezelfde hartelijkheid van toon, dezelfde warmte van voorstelling, dezelfde rijkdom van beelden en gelijkenissen ter verduidelijking, die wij in de vóór eenige jaren in het Nederduitsch vertaalde werken van dezen Schrijver voor volwassenen opmerkten, stralen ook in dit regt lieve, net uitgevoerde

en met twee goede steendrukplaatjes uitgedoste, zeer aanbevelenswaardige godsdienstige boekje voor de jeugd door.

Ook uit het Engelsch is:

Vertellingen van den ouden Daniël. Uit het Engelsch, naar den twaalfden druk. Met Platen. Te Groningen, bij W. van Boekeren. *In kl.* 8*vo.* 176 *bl. f* 1-25.

Goed en nuttig; doch een dozijn drukken zal het bij ons, waar zulk eene groote menigte kinderboekjes is, wel niet beleven.

Spiegel der Deugd. Kleine Gedichten en Verhalen voor jonge lieden, door P. J. V. DUSSEAU. *Te Schiedam, bij* M. Gouda. *In kl.* 8*vo.* 96 *bl. f* :-75.

Proza, poëzij en een paar plaatjes. Het eerste is kinderlijker van toon dan het laatste. Maar het is eene zeer zwakke beschuldiging, VAN ALPHEN niet te evenaren. De Schrijver heeft reeds veel bruikbaars voor kinderen geschreven.

Pieter Simpel. 120 *Bl.*

benevens

De Geschiedenis van Wilhelm Tell. 110 *Bl.*

en

Loango. 123 *Bl.*

alle

Verhalen voor de Jeugd, door F. HOFFMANN. *Te Groningen, bij* J. Römelingh. *In* 12*mo. Ieder f* :-75.

zijn lief geschrevene boekjes met nette steendrukplaatjes, die wij, even als:

De arme Jacob, eene treffende Geschiedenis voor Kinderen; door O. G. HELDRING. *Tweede Druk. Te Zutphen, bij* W. C. Wansleven. *In kl.* 8*vo. f* :-15.

en

Raadt eens. Voor lieve Kinderen. Te Dordrecht, bij P. Los, Gz. *In kl.* 8*vo.*

allen aankondigen en aanprijzen.

Wij hebben de nieuwe bijdragen voor de bibliotheek der jeugd sedert eenigen tijd verzuimd aan te kondigen. Het bovenstaande herstelle zulks eenigermate. En ten deze zeggen wij den kleinen na: »k zal 't niet weder doen."

BOEKBESCHOUWING.

Twaalftal Kerkelijke Reden, van S. A. BUDDINGH, *Theol. Doct. en Predikant te Batavia. Uitgegeven ten voordeele van het Parapattan-Weezen-Gesticht. Batavia, ter Drukkerij van het Bataviaasch Genootschap.* 1847. *In gr.* 8*vo.* 261 *bl. f* 3-60.

Met groote belangstelling ontvingen wij van de hand van Dr. BUDDINGH dezen bundel Leerredenen. Zij mogen ons tot eene proeve verstrekken van 's mans bekwaamheid en ijver, en leggen gunstige getuigenis af van de Evangeliepredikiug in onze Overzeesche bezittingen. De uitgave is bovendien met een liefdadig oogmerk geschied, en eene zeer breede naamlijst van Inteekenaren, die daartoe hebben willen medewerken, gaat vooraf. Wanneer zij nu, niet tevreden met het storten hunner geldelijke bijdrage, den bundel, dien zij er voor ontvingen, ook in handen en den belangrijken inhoud daarvan ernstig ter harte nemen, dan zal de zegen van God, die over dezen arbeid is afgesmeekt, wel niet achterblijven.

Over de zonderlinge spelling: *Kerkelijke Reden* in plaats van *Redenen* of *Leerredenen*, door BUDDINGH voorgestaan, willen wij met hem niet twisten. Wij blijven aan het spraakgebruik te dezen opzigte de voorkeur geven en zien in de afwijking daarvan eene etymologische spitsvindigheid.

Van de onderwerpen, in deze Leerredenen behandeld, zijn sommige meer of minder aan elkander verwant. Zij luiden als volgt: *de Christelijke belijdenis, Luk.* XII: 8; *het Christendom aanschouwelijk in den Christen, Filipp.* II: 16[a]; *de Christen één geest met* CHRISTUS, 1 *Kor.* VI: 17; *ons hemelsch burgerschap, Filipp.* III: 20[a]; JEZUS's *vertrouwen op God, Joh.* VIII: 27—30; *het begeerlijke van den dood voor het geloof in* CHRISTUS, *Filipp.* I: 23; *het gebed voor elkander, Jak* V: 16[m]; *het bescheiden deel, Spreuk.* XXX: 8[b], 9; *wijsheid in het goede en onnoozel-*

heid in het kwade, *Rom.* XVI: 19b; *aard en natuur van het hemelsch leven*, *Openb.* XXII: 5a; *de geboorte van* JEZUS, *Luk.* II: 7—14; *sterven en herleven*, *Pred.* IX: 15a. De onderwerpen zijn, zoo als uit deze opgave blijkt, belangrijk genoeg. Er is bij de keuze eene gepaste verscheidenheid in het oog gehouden. En de thema's zijn doorgaans met juistheid uit de gekozene teksten afgeleid.

Ook de ontwikkeling verdient meestal lof. De plannen zijn over het algemeen geleidelijk en goed. Zij kenmerken zich door eenvoudigheid en soms door vernuftige vinding. Enkele zijn echter niet boven bedenking en berisping zelfs verheven. Vreemd is in de *tweede* leerrede het *eerste* deel, dat de vraag beantwoordt, *wat het Christendom is*, waarop dan eerst in het *tweede* deel de aanwijzing volgt, *hoe het Christendom in het leven van den Christen aanschouwelijk kan zijn.* Even vreemd is het, dat in de *vijfde* leerrede, nadat JEZUS' vertrouwen op God is voorgesteld als een kinderlijk, verstandig en nederig vertrouwen, daarna, als nu de grondslag, waarop het rustte, zal worden aangewezen, met groote uitvoerigheid gezegd wordt, waarom zoo vele menschen op God niet *durven*, niet *kunnen*, niet *mogen* vertrouwen. Zoo leidt ook de verdeeling der *achtste* leerrede tot herhalingen en is alles behalve logisch. De inhoud der beide laatste deelen, die dan ook zeer kort afloopen, was reeds begrepen in het *eerste* deel. Even zoo is het gelegen met de *negende* leerrede. *Wijs te zijn in het goede* en *onnoozel te zijn in het kwade* is in den grond hetzelfde. En als in de *twaalfde* leerrede, uitgesproken op Oudejaarsavond, aan de waarheid, in den tekst vervat, *de levenden weten, dat ze sterven zullen*, eene andere toegevoegd en in het *tweede* deel behandeld wordt, *de levenden weten, dat de dooden herleven zullen*, dan zien wij daarin eene ongeoorloofde en onverschoonlijke *homiletische* zonde. Minder hoog rekenen wij het den Prediker aan, dat zijne *Inleidingen*, op enkele uitzonderingen na, doorgaans weinig meer dan een enkel voorwoord bevatten, aan den tekst ontleend. Wij keuren het echter evenzeer af als de groote onevenredigheid van sommige deelen in verhouding tot an-

dere. Dit valt vooral in het oog bij het *derde* deel der *vijfde*, *zesde* en *zevende* leerrede, waar het met eene meer uitvoerige *peroratie* gelijk staat.

In weerwil van deze aanmerkingen kunnen wij van den inhoud der Leerredenen zelve met lof gewagen. De waarheid, die in CHRISTUS is, staat daarin op den voorgrond, vrij van dogmatische bekrompenheid. Op een leven in de gemeenschap met CHRISTUS wordt met den meesten ernst aangedrongen. De bijzondere zoowel als algemeene behoeften der hoorders worden in het oog gehouden. De toon zoowel der bestraffing als der opwekking en vertroosting wordt bij afwisseling aangeslagen. Er is levendigheid in den stijl, en, waar het noodig is, nadruk en kracht. De prediker spreekt hier niet *voor* zijn gehoor, maar *tot* hen, bij wijze van regtstreeksche toespraak. Het is hem blijkbaar om hunne stichting en opbouwing te doen. En indien de voordragt eenigermate in overeenstemming is met de leerredenen zelve, dan kan het niet anders, of BUDDINGH mag geteld worden onder de begaafde predikers van het Evangelie en van zijne prediking mogen wij ons goede vruchten beloven.

Het zou ons niet zwaar vallen, dit ons gunstig oordeel met menigte van proeven te staven. Dat hij zich op de tekstverklaring verstaat, kan b. v. blijken uit bl. 73—77, waar bewezen wordt, dat *Filipp.* III: 20ª moet gelezen worden: *ons burgerschap is in den hemel* en niet: *onze wandel.* Dat hij, van hetgeen bij ongewijde schrijvers voorkomt, een gepast gebruik weet te maken, uit bl. 118, waar de inleiding ontleend is aan een gezegde van SENECA, bl. 158, waar van de PLUTUS VAN ARISTOPHANES melding wordt gemaakt, en bl. 164, waar een plaats uit HORATIUS voorkomt. Dat hij tegen het naamchristendom met ernst te velde trekt en opregte geloofsverbindtenis en geloofsgemeenschap met den Heer, blijkbaar in een' godzaligen wandel, van allen vordert, uit de *drie* eerste leerredenen. Dat hij de bijzondere behoeften zijner hoorders niet uit het oog verliest, uit bl. 14, waar hunne laauwheid in de belijdenis van CHRISTUS wordt bestraft, bl. 80, waar van hun verblijf in eene

kolonie, bij de behandeling van *Filipp.* III: 20ª, gelukkig wordt partij getrokken, bl. 155, waar aan ouders het bidden voor hunne verwijderde kinderen wordt aanbevolen. Dat hem de gave van roerende welsprekendheid niet ontbreekt, uit bl. 145, bl. 191—194, bl. 213 enz. In het algemeen zijn ons de *vierde* en *zevende* leerrede boven de overige uitstekend bevallen. Vooral munt, onzes inziens, de *zevende* uit, over *het bidden voor elkander*, door zuiverheid van vinding, verscheidenheid en volledigheid van inhoud, indringende zeggenskracht en nuttigheid van strekking.

Wij zouden wenschen, dat wij hier onze beoordeeling konden eindigen. Maar wat ons nog op het harte ligt, mogen wij niet verzwijgen. Tegenover de geroemde deugden staan hier en daar grove gebreken, die den bundel in ons oog ontsieren. Dat de losse, gemakkelijke stijl doorgaans niet vrij is van tautologie en meer gesoigneerd had kunnen worden, is welligt te verschoonen. Maar de wansmaak, die zich soms vertoont, is inderdaad onverschoonlijk. Het ergerlijkst vertoont hij zich in de *elfde* leerrede, eene geheel mislukte preek, die wij om de eer van BUDDINGH wenschen zouden, dat ongedrukt gebleven ware. Wat dáár voorkomt bl. 229—231 over het lijden van MARIA gedurende hare zwangerschap, bl. 237—239 over hare teleurstelling bij de geboorte van haar «kindje" in armoede en ellende, is onwaar en verzonnen. De gewijde geschiedenis geeft niet alleen geene aanleiding tot zulke voorstellingen, maar wederspreekt ze zelfs. En zoowel het Kersfeest, als de feeststoffe, die behandeld werd, vorderden andere overdenkingen, dan zulke *romantische*. Het is ons onbegrijpelijk, hoe BUDDINGH deze leerrede, na haar gesteld en uitgesproken te hebben, nog aan de drukpers heeft kunnen overgeven. Zij ontsiert den ganschen bundel. — Ook die over *Filipp.* I: 23 mishaagt ons om meer dan ééne reden. Alle tekstverklaring ontbreekt er aan. Het thema: *het begeerlijke van den dood voor het geloof in* CHRISTUS, is onduidelijk en onnaauwkeurig. Het *eerste* deel, over hetgeen de dood bitters en vernederends heeft voor ons menschelijk gevoel, is een *hors d'oeuvre*. Het *tweede* deel, waarom de dood voor het

geloof in CHRISTUS begeerlijk zij, is onwaar. De dood, in het algemeen beschouwd, wordt dáár als begeerlijk voorgesteld, omdat hij het leven van zonde en ellende sluit, en het leven opent van volmaakte deugd en volmaakt geluk. Er wordt gezegd, bl. 128, dat hij *aan elk sterfbed verschijnt, om in het ligchaam, dat hij doodt, ook* de zonde *te verdelgen, om elk menschelijk hart, dat sterft, ook aan de heerschappij der zonde te ontrukken, om ieder' zondaar voor altijd vrij te maken van haar dienst en banden.* Maar dat alles geldt immers alleen van den opregten Christen, die reeds hier op aarde der zonde is afgestorven, en is niet op elken sterveling zonder onderscheid van toepassing? Deze nadere bepaling echter, die hier niet ontbreken mogt, ontbreekt geheel. En als er in het *laatste* deel op geloof in CHRISTUS wordt aangedrongen, dan geschiedt dit alleen, opdat men den doodschrik leere overwinnen, niet opdat men voor zulk sterven voorbereid en voor den dood der zonde bewaard worde. Ziet, zoo wordt — onvoorzigtig genoeg! — de deur wijd opengezet voor allerlei ligtzinnigheid. Wij willen de bedoeling van den Prediker niet miskennen; maar verklaren toch óok onbewimpeld, dat het ons onverklaarbaar is, hoe hij zóó heeft kunnen prediken. — De *tiende* leerrede, over *Openb.* XXII: 5ª, lijdt eenigermate aan hetzelfde gebrek. Althans de vermaning, die bl. 220, 221 vorkomt, had stelliger en krachtiger moeten zijn, om het gevaar, dat er misbruik gemaakt werd van de hope der zaligheid, geheel weg te nemen. Zij is, vergeleken met hetgeen voorafgaat, flaauw en krachteloos. — Wansmaak is het in onze oogen, als er bl. 70 gezegd wordt: *als wij ons zelven aan den Heer geven, dan geeft Hij zich zelven aan ons, — ontvangen wij Hem daarvoor in plaats. Als wij ons hart aan Hem opdragen, krijgen wij* zijn *hart daarvoor in ruiling. T.! kent ge iets grooters, iets heerlijkers onder de zon dan het hart van* CHRISTUS? enz.

Maar genoeg reeds, en welligt meer dan genoeg. Wij miskennen de bekwaamheden van BUDDINGH niet. Wij zien het velerlei goede, dat zijne leerredenen kenmerkt, niet voorbij. Wij hebben lof voor zijnen ijver. Maar wij wezen ook de

gebreken, waaronder zeer grove zijn, in zijnen bundel aan, opdat hij ze bestrijde en aflegge. Wij bidden hem, dat hij zijne verbeelding beteugele en het gemoedsleven in gemeenschap met den Heer in zich opwekke. Wij wenschen, dat hij voortga in oefening. Dan mogen wij van zijnen goeden aanleg en zijne vele gaven rijpere vruchten verwachten. En de gemeente te *Batavia*, mede aan zijne zorgen toevertrouwd, zal dan, zoo wij vertrouwen, te hoogeren prijs stellen op zijnen arbeid en toenemen in geloof en heiligmaking. Dat zij zoo!

Feestrede bij gelegenheid der vergadering van de Afdeeling des Nederlandschen Zendelinggenootschaps: 's Hertogenbosch, aldaar gehouden den 15 *Junij* 1848; *door* J. TH. ENDTZ, *medebesturend Lid des Genootschaps en Predikant te Helmond. Te 's Hertogenbosch, bij* Gebr. Muller. 1848. *In gr.* 8*vo.* 30 *bl.* *f* :-40.

De onder dezen titel in het licht gezondene redevoering werd op den eersten verjaardag van de stichting der Bossche afdeeling van het Zendelinggenootschap uitgesproken. Ambtsbroeders, in grooten getale daarbij tegenwoordig, begeerden de uitgave; hoogachting, vriendschap en dankbaarheid willigden dat verlangen in. De Spreker beschouwt de vestiging der genoemde afdeeling als *vereerend*, *verpligtend* en *zaligend*. (De redenaar, zich gaarne in de opgave van zijn plan symmetrisch uitdrukkende, zou wèl gedaan hebben voor het laatste woord *verblijdend* in de plaats te stellen.) Vereerend: want zij is een blijk van vooruitgang in heldere Evangelische kennis, in waren Christuszin, in gewenschte volmaking. Verpligtend, want zij eischt bereidwillige volharding, bescheidene aanmoediging, standvastig vertrouwen. Zaligend, omdat zij de verzekering schenkt der reinste zelfvoldoening, der hartelijkste dankbaarheid (n. l. van degenen, die door de werkzaamheid van het Genootschap tot het Christendom gebragt worden) en der uitnemendste belooning. Men ziet alzoo het geheel geregen in het korset van

het driemaal drie, waaraan men zeker het tweede punt van het laatste deel te danken heeft, hetwelk anders reeds geheel in het eerste punt lag opgesloten. De uitwerking is zaakrijk, ofschoon breed genoeg aangelegd. Behalve nagebed en nazang, die er toch zeker wel geweest zijn, wordt het gebedene en gezongene medegedeeld. Het eerstgenoemde onderscheidt zich niet, en het laatste werd afgewisseld met verzen uit de Evangelische gezangen, uitgevoerd door een koor. Zoo iets strekt tot opluistering, vooral daar het gewone gezang meestal zeer veel te wenschen overlaat. In de wijze, waarop de Spreker tot het gezang uitnoodigt, hadden wij, zoo als in de gansche houding van het geheel, wat meer smaak begeerd. Als verhandeling heeft het stuk eene hooge waarde, vooral om het gesaisonneerde van het eerste deel; maar voor het doel hebben wij voor ons liever iets korters, puntigers, eleganters bij zulke gelegenheden. Met dat al is de redenaar een man, wiens hoofd en hart op de regte plaats zitten. De stijl is niet boven het middelmatige, doch rijkdom van zaken doet daarmede ligter vrede hebben.

De vrijheid des Evangelies. *Leerrede van* H. M. G. VAN OOSTERZEE, *Predikant te Oirschot. Te 's Hertogenbosch, bij* Gebr. Muller. 1848. *In gr.* 8*vo. f* :-40.

Wij haasten ons deze leerrede aan te kondigen, omdat zij eene vrucht is des tijds en gepast voor den tijd en daarom ook in den tijd moet worden bekend gemaakt om op zijnen tijd te worden gebruikt en niet welligt later onder de stukjes van den dag verloren te gaan.

Niet alleen onder den indruk van den tegenwoordigen tijd, die vrijheid tot zijne leus heeft, in 't algemeen is deze rede opgesteld en uitgesproken, maar bijzonder ook onder dien van in die dagen bij de vaderlandsche gemeenten openlijk aangewende pogingen om, met den naam van vrijheid, der Nederlandsche Hervormde Kerk banden aan te leggen van bepaalde begrippen en leerstukken, waarom ook niet oneigenaardig boven hare eerste aankondiging te lezen was 18 Au-

en vermaning tot regt gebruik van 't verkondigde Evangelie, bl. 26 volgg. Wij onthouden ons noode van het mededeelen van proeven, maar vertrouwen genoeg gezegd te hebben om tot de lezing en behartiging op te wekken. — Op bl. 25, reg. 19 v. b. zal *afgesleten* wel eene drukfout zijn voor *afgesloten*.

Verslag over de Cliniek voor inwendige Ziekten, gegeven bij de Clinische School te Rotterdam, gedurende den cursus van 1 *September* 1846 *tot* 19 *Junij* 1847, *door* G. PH. F. GROSHANS, *M. D., Lector in de Geneeskunde aan gemelde School. Te Rotterdam, bij* H. A. Kramers. 1848. *In gr.* 8*vo.* 112 *bl.* *f* 1-20.

Even als in de vorige jaren biedt ook thans wederom Dr. GROSHANS aan het geneeskundig publiek een verslag aan over de verschillende ziektegevallen, welke hij gedurende den laatstvoorgaanden cursus op zijne kliniek behandeld heeft; thans echter niet, zoo als vroeger, in het een of ander tijdschrift, maar hij heeft het afzonderlijk in den handel verkrijgbaar gesteld, omdat het voor een enkel nommer van een tijdschrift te groot was geworden. Referent wenscht, dat een uitgebreid debiet van dit werkje Schrijver en Uitgever moge aanmoedigen, op een volgend jaar denzelfden weg te bewandelen en dat alzoo deze verslagen *blijvend* in meerdere handen mogen komen, dan bij plaatsing in geneeskundige tijdschriften doorgaans het geval is. Ongaarne zoude Ref. zien, dat Dr. GROSHANS in vervolg van tijd afweek van de loffelijke gewoonte, welke hij thans reeds eenige jaren heeft gevolgd; en het is ook hierom, dat hij gemeend heeft, zoo spoedig mogelijk de aandacht van het geneeskundig publiek op dit verslag te moeten vestigen. Reeds in eenen vorigen jaargang der *Vaderlandsche Letteroefeningen* heeft Referent op het belangrijke van dergelijke verslagen opmerkzaam gemaakt; van dit belang schijnt ook Dr. GROSHANS doordrongen te zijn, blijkens den ijver, waarmede hij deze zaak behartigt; mogt hij hierin navolging vinden bij de andere

geneeskundigen hier te lande, die aan het hoofd staan van klinische inrigtingen!

Uit het verslag blijkt, dat het aantal opgenomene lijders eene vrij aanmerkelijke vermeerdering heeft ondergaan, in vergelijking met vroegere jaren, zijnde het van 115 tot 143 geklommen: van deze 143 lijders zijn 91 genezen, 14 hebben de inrigting ongenezen verlaten en 38 zijn overleden. De verhouding van het aantal overledenen tot dat der herstelden is uit den aard der zaak ongunstiger, dan in de gewone gasthuizen, daar Dr. GROSHANS uit de in het gasthuis opgenomene zieken voor de kliniek de zoodanige uitkoos, welke hiertoe het geschiktst waren. Er wordt dan ook in dit verslag, behalve van vele andere ongeneeslijke of moeijelijk te genezene ziekten, van 17 gevallen van phthisis pulmonalis melding gemaakt, eene verhouding, welke alleen door die der febris intermittens (25) overtroffen wordt. Van genoegzaam alle doodelijk afgeloopene gevallen wordt de lijkopening naauwkeurig vermeld en niet zelden wordt uit vroegere cursussen een of ander ter toelichting bijgevoegd. De orde, waarin in dit verslag de verschillende ziektegevallen worden vermeld, is de volgende: *typhus*, *febris intermittens*, *morbilli*, *rheumatismus chronicus*, *meningitis*, *encephalomalacia*, *tubercula cerebri*, *meningitis medullae spinalis*, *paralysis agitans*, *mania potatorum*, *tubercula en phthisis pulmonum*, *bronchitis*, *fungus pulmonum*, *apoplexia pulmonum*, *hartziekten* (*ossificatio valvulae mitralis*, *hypertrophia cordis*, *dilatatio cordis*), *dysphagie*, *gastritis chronica*, *scirrhus pylori*, *diarrhoea*, *abscessus hepatis*, *icterus*, *fungus hepatis*, *hydrops ascites*, *haematuria*, *morbus Brightii* en *anosarca;* benevens eenige gevallen van *scabies*, *syphilis secundaria* en niet nader bepaalde *morbi cutanei*. De ziektegeschiedenissen en de verslagen omtrent de lijkopeningen zijn beknopt en duidelijk, en datgene, waarop het hoofdzakelijk aankomt, wordt behoorlijk in het licht gesteld. Enkele onderwerpen heeft de Schrijver aan eene meer uitvoerige uiteenzetting onderworpen, met name de phthisis tuberculosa en de ziekelijke veranderingen van de lever; hetgeen wij over deze ziektetoestanden lezen, is hoogstbe-

langrijk, en reeds alleen hierom zoude de uitgave van dit verslag meer dan gewettigd zijn. Ruim 50 bladzijden worden aan de eerstgenoemde ziekte gewijd (bl. 18—69); het is vooral over de moeijelijkheid van, zelfs met behulp van percussie en auscultatie, in sommige gevallen phthisis tuberculosa van andere chronische aandoeningen der longen te onderscheiden, dat de Schrijver hier handelt; die moeijelijkheid heeft waarschijnlijk aanleiding gegeven, dat er vele gevallen van genezene phthisis tuberculosa worden vermeld, die zelfs door latere lijkopeningen, wanneer de lijders aan geheel andere ziekten waren overleden, schijnbaar zijn bevestigd geworden, — en welke toch geenszins tot deze categorie, maar veeleer tot chronische pneumonie behooren. Vele verschijnselen der longtering kunnen namelijk door verhardingen in het weefsel der longen worden voortgebragt, zonder dat er bij de lijkopening tuberkels in de longen worden gevonden. Dr. GROSHANS beroept zich hier op ADDISON (*Observations on pneumonia and its consequences*, in GUY's *Hospital Reports* 1843), wiens verhandeling voorzeker hier te lande weinig bekend is, weshalve de Schrijver hier dan ook eenigzins breedvoeriger is. Deze mededeeling en de daaruit afgeleide gevolgtrekkingen zijn hoogstbelangrijk; intusschen hadden wij wel gewenscht, dat de geleerde Schrijver de woorden van den Engelschen geneesheer met de bevindingen der geneeskundigen van het vaste land, met name van ROKITANSKY, had vergeleken; zulks had welligt aan zijn verloog nog meerdere belangrijkheid kunnen geven. ADDISON spreekt van eene soort van pneumonie, waarbij de luchtpijptakken niet in de ziekte deelen en waarbij eene albumineuse stof in het weefsel wordt uitgestort, welke verhardt en zich soms zoo innig met het weefsel vereenigt, dat men geen spoor meer van den bouw der luchtcellen of van het celwijsweefsel, dat de kwabbetjes vereenigde, terugvindt. Bij klierachtige voorwerpen is het albumen minder vast, het interlobulaire celweefsel kan duidelijk onderscheiden worden en de albumineuse stof heeft een korrelachtig voorkomen: zij heeft het voorkomen van gewone tuberculeuse stof en schijnt het gevolg van eene minder sterke gesteldheid van den lijder te

wezen; zij wordt soms ontstekingachtige tuberkel genoemd. Indien wij ons niet bedriegen, komt deze beschrijving met twee verschillende pathologische toestanden van het longweefsel overeen, welke ROKITANSKY in zijn Handboek der pathologische anatomie beschrijft; den eersten vorm houden wij voor de interstitiële pneumonie, welke aldaar (*Handb. d. spec. pathol. Anatomie*, III Theil. p. 107 sq.) beschreven wordt; de tweede vorm komt welligt wezentlijk met den zoogenoemden interstitiëlen tuberkel overeen, wanneer zich hierbij pneumonisch lijden voegt; althans het voorkomen van dien tweeden vorm bij zwakkelijke, scrophuleuse voorwerpen, terwijl er later (p. 30) van verandering in eene kalkachtige zelfstandigheid gesproken wordt, hetwelk vooral plaats heeft, wanneer deze albumineuse stof zich in de bovenste kwab der long bevindt, doet ons hier eerder aan tuberculosis dan aan chronische pneumonie denken. Maar ook kunnen beide vormen zeer wel gezamentlijk voorkomen, wanneer zich namelijk rondom den in verweeking overgaanden tuberkel eene interstitiële pneumonie ontwikkelt (ROKITANSKY p. 129), door LAENNEC *infiltration tuberculeuse gelatiniforme* genoemd, en welke onder gunstige omstandigheden genezing der caverne kan te weeg brengen. (ROKITANSKY p. 149). Indien nu onze meening ten aanzien van den eersten door ADDISON beschreven vorm juist is, zoo zoude daaruit blijken, dat de interstitiële pneumonie in Engeland (en welligt ook bij ons) veelvuldiger voorkomt, dan in meer binnenwaarts gelegene landen; volgens WUNDERLICH (*Handb. der Pathologie und Therapie* 1847, Bd. III, p. 463) komt zij slechts onder bijzondere omstandigheden, zooals b. v. bij oude lieden voor, terwijl vele anderen het voorkomen derzelve geheel ontkennen en ENGEL (*Anleitung zur Beurtheilung des Leichenbefundes*, p. 279) de mogelijkheid van het voorkomen eener interstitiële pneumonie in twijfel trekt; volgens ADDISON daarentegen komt zij niet zoo geheel zeldzaam, en zelfs bij jonge, overigens gezonde personen voor. Dat deze interstitiële pneumonie in somimge, schoon zeldzaam voorkomende, gevallen, in abscesvorming kan overgaan, vermeldt zoowel ROKITANSKY, als WUNDERLICH. In deze gevallen is de

verwisseling met phthisis zeer mogelijk, te meer, daar deze vorm van pneumonie gewoonlijk het bovenste gedeelte van de bovenste kwab der long aandoet; dit zal dan ook wel de *phthisis pneumonica* zijn, waarvan Dr. GROSHANS (p. 35) spreekt; terwijl waarschijnlijk de *phthisis tuberculo-pneumonica* eene verbinding van den interstitiëlen tuberkel met interstitiële pneumonie is en in ongunstig afloopende gevallen welligt tot den geïnfiltreerden tuberkel (hepatisatie door een tuberculeus produkt, volgens ROKITANSKY (p. 123)) moet gebragt worden. Wij hebben ons deze aanmerking vooral ook daarom veroorloofd, omdat Dr. GROSHANS het voornemen schijnt te hebben, later een uitvoeriger werk over phthisis tuberculosa in het licht te geven; wij achten het van belang, dat hij hierbij de waarnemingen en opmerkingen der Engelsche geneeskundigen niet alleen *mededeelt*, maar ze vooral ook *vergelijkt* met die der geneeskundigen van het vaste land, opdat soms de lezer niet zoude meenen, dat door de eerstgemelden ziektevormen beschreven worden, welke bij de laatste niet zijn vermeld. — Wij kunnen den Heer GROSHANS niet verder in zijn belangrijk betoog volgen, noch ook in zijne therapeutische beschouwingen, welke wij ten volle beämen; wij zouden ons verslag hierdoor te uitvoerig maken en verwijzen dus liever den lezer naar het werkje zelf.

Behalve deze beschouwingen over phthisis tuberculosa treffen wij ook eenige meerdere uitvoerigheid aan in de behandeling van eene minder algemeen voorkomende ziekte, namelijk van den fungus hepatis. De Schrijver deelt hieromtrent eenige belangrijke waarnemingen, gedeeltelijk ook reeds vroeger door hem gedaan, mede; naar aanleiding van deze wijst hij op de moeijelijkheid, om deze ziekte, vooral in een vroeger tijdperk, gedurende het leven te erkennen, en op de zwarigheden, welke eene juiste waardeering van de resultaten van het manuaal onderzoek van het abdomen in den weg staan. En toch is het van het hoogste gewigt, ook deze ziekte tijdig te erkennen, minder omdat er veel hoop bestaat, om haar te genezen, dan veeleer om zich van alle ingrijpende behandelingswijzen te onthouden, daar de ziekte bij eene negatieve behandeling langen tijd stationair kan blij-

ven, terwijl hare ontwikkeling vooral door sterk werkende geneesmiddelen bevorderd wordt.

Het ligt eenigzins in den aard der zaak, dat een verslag omtrent eene klinische inrigting minder geschikt is, om er een besluit uit af te leiden omtrent den aard der ziekten, welke op de plaats, waar die inrigting zich bevindt, epidemisch geheerscht hebben; de gewone gasthuispraktijk komt in dit opzigt meer in aanmerking. Intusschen kan men toch uit het vrij groot aantal gevallen van f. intermittens, welke in de kliniek zijn opgenomen, in vergelijking met dat van andere acute ziekten, afleiden, dat ook in Rotterdam gedurende het najaar van 1846 en het voorjaar van 1847, evenzeer als elders, tusschenpoozende koortsen meer dan in andere jaren geheerscht hebben: immers terwijl er slechts van 3 gevallen van typhus sprake is, werden er 25 lijders aan f. intermittens verpleegd. Evenwel schijnt de aard der koortsen veel gematigder geweest te zijn, dan elders, met name te Amsterdam; voorbeelden van bijzondere boosaardigheid kwamen op het clinicum niet voor. Naar ons inzien blijkt die meerdere goedaardigheid ook daaruit, dat de Schrijver verklaart: »Kinine en kinoidine werden beide algemeen door mij bij het clinisch onderwijs en ook in de armenpraktijk aangewend, *zonder dat ik eenig onderscheid in de werkzaamheid zag.*" Recensent moet verklaren, dat zijne ondervinding ten opzigte van de werkzaamheid der chinoidine, gedurende de koortsëpidemiën van 1846 en 1847 binnen onze Hoofdstad verkregen, minder gunstig is. Vooreerst moet hij zeggen, dat die werkzaamheid nooit *gelijk stond* met die der chinine; er werd ten *minste* eene dubbele hoeveelheid vereischt. Dit zoude evenwel voor het gebruik van dit middel geene zwarigheid opleveren, daar het ongeveer zesmaal goedkooper is dan de chinine. Maar ten anderen heeft hij de chinoidine als een hoogst onzeker middel leeren kennen, hetwelk alleen bij ligtere intermittensgevallen en ook voor de nabehandeling, *na* het onderdrukken der koorts, vertrouwen verdient. Deze onzekerheid der werking is waarschijnlijk aan de meerdere of mindere hoeveelheid chinine en cinchonine, welke deze harsachtige stof bevat, toe te schrijven; zooals bekend is, wordt de chinoidine bereid uit

de moederloog, welke na de krystallisering der sulphas chinini overblijft, en zij is een mengsel van chinine met hars en kleurstof; niet altoos is die hoeveelheid chinine dezelfde en hierdoor ontstaat eene ongelijkmatigheid in de werking, waaraan men ook wel door bijvoeging van eene zekere hoeveelheid chinine heeft trachten te gemoet te komen. Een derde bezwaar bij de aanwending der chinoidine ondervond Recensent hierin, dat dit middel over het algemeen minder goed verdragen werd, dan de sulphas chinini. Terwijl deze laatste ook bij gastrische toestanden doorgaans zonder nadeel wordt toegediend, ja deze zelfs niet zelden helpt wegnemen, werd de chinoidine, ook bij vrij goeden toestand der eerste wegen, niet zelden weggebraakt en bezwaarde de lijders bijna altijd. Hierdoor kon dit middel in de remitterende koortsen, waarin de chinine zoo veel nut doet, nooit gebruikt worden; bij febres quotidianae, waar men slechts eene tusschenpoozing van weinige uren heeft en dikwijls nog gedurende den koortsaanval de koortsverdrijvende middelen moest toedienen, kwam het evenmin te pas; bij febres quartanae, in welke doorgaans groote giften chinine, en deze dikwijls nog met andere tonische middelen vereenigd, werden vereischt, werkte het veel te zwak; alleen in ligte gevallen van febres tertianae werkte het iets uit, en dan nog moest de koortsvrije dag volkomen vrij zijn van alle ziekteverschijnselen, daar het anders dikwijls niet werd verdragen. Dit is hetgeen aan Recensent eene uitgebreide ondervinding, gedurende de beide laatste jaren binnen de Hoofdstad opgedaan, omtrent de werkzaamheid der chinoidine heeft geleerd. De gunstiger resultaten, door Dr. GROSHANS verkregen, zijn, naar zijne meening, gedeeltelijk aan de mindere hevigheid der koortsepidemie te Rotterdam toe te schrijven; en wij hebben dus hier wederom het bewijs, hoeveel het bij de werkzaamheid van het een of ander middel op de uitwendige omstandigheden aankomt, waaronder het wordt voorgeschreven.

Recensent eindigt zijne aankondiging, die reeds vrij lang is geworden, met Dr. GROSHANS voor zijne bijdragen voor onze geneeskundige literatuur dank te zeggen en hem aan te moedigen, in het belang dier literatuur, jaarlijks op het ingeslagen spoor voort te gaan.

De storingen in de beweging der ligchamen van ons Zonnestelsel, voorgedragen in de taal van het dagelijksche leven; door F. KAISER, *Hoogleeraar te Leiden. Te Amsterdam, bij* C. G. Sulpke. 1847. *In gr.* 8*vo.* 79 *bl. f* :- 80.

Hoe voortreffelijk ook des Hoogleeraars *verklaring van den Sterrenhemel* zij, het was een wezentlijk gebrek, dat geen afzonderlijk hoofdstuk toegewijd was aan de *perturbatiën* der ligchamen van ons zonnestelsel, een der belangrijkste onderwerpen van de hedendaagsche sterrekunde, waarbij elke schijnbare ongelijkvormigheid aan de groote wet der zwaartekracht eene nieuwe bevestiging van hare zekerheid geworden is, waardoor wij dieper zijn ingeleid in de kennis van den bouw onzes zonnestelsels; van de massa's der ligchamen waaruit het bestaat; van hetgeen de eeuwige Schepper door ééne eenvoudige kracht heeft te weeg gebragt, om aan zijne werken eene vaste duurzaamheid te verzekeren. Het overzigt der storingen is het allerschoonste gedenkstuk voor den menschelijken geest. Daarom is het een wezentlijke rijkdom, dien de tweede druk van het werk des Hoogleeraars — reeds spoedig noodzakelijk geworden, hetgeen wezentlijk onzen landgenooten tot eer strekt — boven den eersten, vooruit heeft. Prof. KAISER, die het ware nut van zijne lezers met edele onbekrompenheid op het oog houdt, zag ongaarne de bezitters van den eersten druk verstoken van dit belangrijk bijvoegsel, en geeft daarom te hunnen behoeve dit afzonderlijk stukje als een: »*nieuw hoofdstuk uit den tweeden druk van de* verklaring des Sterrenhemels; *ten behoeve van hen, die den eersten druk bezitten, afzonderlijk uitgegeven.*"

Na eene algemeene aanwijzing van de noodwendige gevolgen der algemeene zwaartekracht, wordt het zoogenoemde vraagstuk der drie ligchamen behandeld; aangetoond, wat men door storingen verstaat en door den invloed, dien *Jupiter* en *Saturnus* op elkanderen en op het geheele zonnestelsel uitoefenen, aanschouwelijk gemaakt. Vervolgens aange-

wezen, dat de naauwkeurige opmerking der perturbatiën aanleiding gegeven heeft tot een der stoutste en schoonste resultaten, de kennis van het bestaan eener planeet buiten de baan van *Uranus*. Hier wordt regt gedaan aan den jeugdigen wiskundige ADAMS te *Cambridge*, die nog vóór den beroemden ontdekker van de nieuwe planeet, LEVERRIER, haar bestaan bewezen en hare plaats bepaald had. Ref. vermoedde en schreef reeds vóór eenige jaren, dat »het misschien aan de late nakomelingschap gelukken zal, uit de verstoringen, die de kometen ondergaan, welke zich zoover van de zon verwijderen, de ver afgelegene ligchamen te leeren kennen, welke die aantrekking uitoefenen, *en alzoo uit derzelver uitwerking het besluit tot hun bestaan te trekken.* Dit schreef Ref. in 1841, weinig vermoedende, dat na zoo korten tijd de wiskunde het bestaan, de plaats en de beweging van eene nieuwe planeet, *Neptunus, à priori* zou aantoonen. De Hoogleeraar behandelt daarna de storingen van onze maan en die der wachters van *Jupiter* en *Saturnus;* vervolgens die der kometen, en brengt eindelijk het een en ander in het midden nopens de resultaten, door de wetenschap uit de kennis der storingen getrokken, vooral met betrekking tot de duurzaamheid (*stabiliteit*) van ons zonnestelsel.

Wij behoeven dit naauwkeurig en helder geschreven stukje slechts aan te bevelen aan de bezitters van den eersten druk des werks van den Hoogleeraar, en verblijden er ons over, dat de schoonste van alle wetenschappen op zoodanige wijze »in de taal van het dagelijksche leven" voorgedragen wordt.

Handelingen over de herziening der Grondwet. 1847—1848. *Iste en IIde Aflevering. Te 's Gravenhage, bij* Gebr. Belinfante. *In gr.* 8*vo. Te zamen* 224 *bl. f* 2-10.

Schoon deze beide afleveringen slechts het begin van het uitvoerige werk zijn, hetwelk wij nu weder (doch thans over eene vollediger herziening, dan de vorige in 1840, waar-

van bij den Heer J. BELINFANTE het verslag is uitgegeven) van de Gebroeders BELINFANTE zullen ontvangen; terwijl het overigens zich aansluit aan de, door dezelfde Boekhandelaren in het licht gegevene, *voorstellen tót herziening in* 1845: schoon derhalve het hierboven aangekondigde door meerder staat gevolgd te worden, willen wij echter niet nalaten met een enkel woord de verschijning er van te vermelden.

De eerste aflevering behelst de aanspraak des Koninga in October 1847, waarbij in 't algemeen eene herziening beloofd wordt. Verder de aanspraak van den nieuwen Voorzitter der Tweede Kamer; het adres in antwoord op de Troonrede; de behandeling van het vraagstuk der Grondwet, namelijk, in hoe verre de Troonrede iets wezentlijks liet vooruitzien; en de zamenstelling der Staten-Generaal, zitting 1847—1848. Voorts de aanbieding der 27 Ontwerpen met de Memorie van toelichting, en de vergelijking dier ontwerpen met de Grondwet van 1840. Hierop volgt het verslag van de Commissie van Rapporteurs ter Tweede Kamer, uitgebragt 16 Maart 1848, na de Koninklijke boodschap van den 13 Maart, die met leedwezen in de verzameling gemist wordt, doch denkelijk niet wordt medegedeeld, omdat zij slechts mondeling was, per Adjudant aan den Voorzitter, en zonder dat er een officiéle tekst van schijnt te bestaan. Eindelijk het berigt der aftreding van de toenmalige Ministers, het Koninklijk Besluit tot uitbreiding der Grondwetsherziening en wegens de zamenstelling van een nieuw Ministerie, benevens daarbij behoorende berigten, en de zamenstelling van dat nieuwe (tijdelijk) Ministerie.

De tweede aflevering behelst het ontwerp van gewijzigde Grondwet zelf, en het verslag der tot het opstellen daarvan door den Koning benoemde, zich van die taak zoo loffelijk gekweten hebbende, Commissie.

Als men zoo verder al de redevoeringen en stukken, tot de zaak betrekkelijk, verkrijgt, zal dit weder eene verzameling zijn, die van het gedurig naslaan der Staatscourant en harer bijvoegsels te dien opzigte bevrijdt, en

allerbelangrijkst voor de geschiedenis van ons vaderland worden zal.

Naauwkeurigheid zal echter de grootste verdienste der Uitgevers blijven: immers zij kunnen slechts *bijeenzamelen* en *mededeelen*. Men zorge dus zoodanige feilen te vermijden, als bl. 5 aan het einde, waar de laatste regel: *dat men niet genoeg in het oog gehouden heeft de bijzondere* overtollig is en den zamenhang breekt.

Anders heeft Referent in deze beide afleveringen geene zinstorende drukfouten gevonden.

Middelburg, 2 Sept. 1848. Mr. A. F. SIFFLÉ.

De Breede Kerkeraad te Leyden in betrekking tot het Huiszittenhuis. Door een Lid van den Kerkeraad. Te Leyden, bij D. J. Couvée. 1848. *In gr.* 8*vo.* 64 *bl.* *f* :-60.

Het gebeurde te Leiden op den 3den Junij ll. heeft op het oogenblik niet dáár alleen maar ook elders in ons vaderland veel gerucht gemaakt; dat kon wel niet anders, want het is gelukkig nog ongewoon, ja wij mogen zeggen ongehoord, dat bedienaren van de godsdienst, opzienders der gemeente, verzorgers der armen, zonder eenig wettig bevel en zonder eenigen regtsvorm, op last van de stedelijke overheid, door agenten van policie aangetast en met geweld uitgeworpen zijn uit eene plaats, waar zij, volgens hunne innigste, aan de overheid bekend gemaakte en door deze met geenerlei reden tegengesproken, overtuiging, zich met den meest wettigen titel bevonden.

Met dat al vindt de zaak vooral op den duur niet die algemeene belangstelling, welke zij onzes inziens verdient. De eerste indruk is er van uitgewischt en zij zelve bij velen als vergeten. Dat is niet onnatuurlijk zoolang men het feit op zich zelf beschouwt; er is sedert zooveel voor het vaderland gewigtigs en van de meest ver uitziende gevolgen gebeurd, dat predikanten, ouderlingen en diakenen te Leiden

zelve overtuigd moeten zijn, dat de hoon hun aangedaan, schoon voor hun gevoel onuitwischbaar, de aandacht van anderen niet lang kon bezig houden. Maar het is hier geen feit, dat op zich zelf staat, de zaak heeft eene meer algemeene strekking, zij is als zoodanig deels burgerlijk deels kerkelijk van het hoogste belang. *Burgerlijk* omdat het hier geldt de magt en de bevoegdheid der stedelijke overheid. Is zij die niet te buiten gegaan, dan is het door het gebeurde bewezen, dat elk burger, die eenig verschil met de stedelijke regering heeft, aan hare willekeur is onderworpen en dat zij tegen elk, die haar hindert, zonder eenig regterlijk bevel geweld mag gebruiken (*). Dat wil voor de burgerlijke vrijheid nog al iets beteekenen, en misschien was er dan nog dringender noodzakelijkheid aan voorziening daartegen dan aan herziening der grondwet. *Kerkelijk* dewijl het, afgezien ook van den openbaren hoon aan al de verschillende vertegenwoordigers der Nederduitsche hervormde kerken in hunne qualiteiten als zoodanig aangedaan, hier eigenlijk de vraag geldt, of de hervormde kerk zal zijn en blijven in dien staat van onmondigheid, waardoor anderen dan zij hare goederen beheeren, en van afhankelijkheid van en onderwerping aan de burgerlijke overheid, in voege als die bij vroegere eenheid van Kerk en Staat heeft plaats gegrepen. Wonderbaar verschijnsel in eenen tijd, waarin men voor elk kerkgenootschap volkomen, welligt al te onbeperkte vrijheid proclameert, zonderlinge bewering opgeworpen en gesteund ook door de mannen der vrijheid. In de daad het feit moge alleen den kerkeraad van Leiden betreffen, het aristocratisch beginsel er van is iets, dat de geheele Nederlandsche hervormde kerk aangaat en waartegen zij als tegen overheersching moet waken.

Dit meenden wij vooraf te moeten zeggen om de aandacht te vestigen op het belangrijk geschrift, dat wij hier aankondigen, en dat, hoewel geenerlei officiëel karakter hebbende,

(*) Zou dit alleen niet grond genoeg zijn voor elken burger, maar ook voor elk zedelijk ligchaam in Leiden, om zich de zaak aan te trekken en daartegen te protesteeren? Zij is toch een spiegel van hetgeen bij gelegenheid te wachten staat; ieder moet denken: *hodie illi cras mihi.*

echter met volkomen kennis van zaken, en schoon van een lid des kerkeraads en te gelijk slagtoffer van het geweld der regering, toch met bedaardheid en gematigdheid het geschil en het vóorgevallene in het licht stelt. Nuttig en noodig moet dit genoemd worden; schoon toch, naar men verneemt, de raad der stad Leiden, in zijne vergadering, bij meerderheid het gedrag van Burgemeester en Wethouders heeft goedgekeurd, heeft men dit, bij de algemeene afkeuring, tot hiertoe niet in het openbaar durven doen; men heeft eenen anderen weg ingeslagen, men heeft èn door allerlei gerechten èn door dagblad-geschrijf van verschillenden aard deels de zaak in geschil zelve, deels de handelwijze van den kerkeraad op zoodanige wijze trachten voor te stellen, dat het gepleegd geweld als een noodzakelijk gevolg daarvan, als iets waartoe men gedwongen was voorkwam, en daarin verschooning zoo al niet verdediging vinden moest. Deze kunstgreep is welligt bij niet weinigen maar al te wel gelukt. Deze, voor zoover het hun om waarheid te doen is, en vele anderen, die met de zaak niet of niet genoeg bekend zijn, kunnen hier de eenvoudige waarheid vernemen. Het wijst eerst geschiedkundig en met echte bescheiden aan, wat het huiszittenhuis in zijnen oorsprong was en is, en hoedanig de betrekking van den kerkeraad daartoe moet beschouwd worden. Het geeft daarna eenvoudig op, hoe er reeds vroeger, maar vooral in den laatsten tijd door regering en kerkeraad gehandeld is. Het laatste bijzonder wordt met de uiterste naauwkeurigheid medegedeeld, en in plaats van algemeene door niets gestaafde bewoordingen en openlijke of meer bedekte aantijgingen om partij in een ongunstig, schuldig of wel bespottelijk daglicht te stellen, geeft dit stuk feiten en waar 't er op aankomt ook de bescheiden in zijn geheel, zoodat ieder nu voor zich zelven zal kunnen oordeelen wat gedaan en geschreven is. Wij geven er geen oordeel over, maar wenschen dat het stuk gelezen en de voor burgerlijke vrijheid en kerkelijk regt zoo belangrijke zaak moge ter harte genomen worden. Het zal niet ongepast zijn, dat zoo ook eenmaal het onthaal, dat de kerkeraad bij verschillende autoriteiten vond, ook ten aanzien van het beklag der

beleedigde personen, aan het publiek worde medegedeeld, en wij hopen, dat dit, zoodra de tijd daartoe verschenen is, mede door eenen bevoegde zal geschieden.

De Hervorming van den tegenwoordigen staat der Nederlandsche Hervormde Kerk. Redevoering door G. H. VAN SENDEN, *Theol. Doct. en Predikant te Zwolle. Met Bijvoegsels. Uitgegeven door de Vereeniging van Hervormde Predikanten in Overijssel. Te Amsterdam, bij* de Wed. R. Stemvers. 1848. *In gr.* 8vo. 79 *bl.* *f* :-70.

Hervorming der Hervormde Kerk! Het is eene ware *Contradictio in terminis*, en ook de zaak zelve moet wel ongerijmd toeschijnen aan allen, die òf de Hervorming der zestiende eeuw miskennen òf haar als ook voor de toekomstige eeuwen volteoid beschouwen. Maar waardig en wenschelijk is de voortgaande Hervorming der aanvankelijk reeds Hervormde Kerk in onze oogen, als die bij den regtmatigen lof, dat zij, als iedere andere Protestantsche afdeeling, hare oudere zuster verre voorbij gestreefd is, de gereede erkentenis voegen, dat zij tot de volmaaktheid op verre na nog niet is gekomen. Daarom waarderen wij het vooral, dat zij in het beginsel der vrijheid een' waarborg tegen onbewegelijken stilstand en in de gezuiverde kennis van het Evangelie eene onvergankelijke levenskracht in zich draagt, die wel geheel of ten deele ontbreken moet, waar Kerkgezag en Kerkleer in de plaats van Gods woord getreden is. Het is door dat beginsel en die kracht, dat iedere Gemeente de hervorming moet erlangen, welke zij bij voortduur behoeft. Ware dit slechts in onze eeuw altijd en door allen helder ingezien en te goeder trouw erkend, wij meenen dat de boose geest van scheiding en scheuring niet zoo gereeden ingang gevonden zou hebben, en dat menig onheil, der Hervormde Kerk vooral bejegend, beter te voorkomen of af te wenden geweest zou zijn. *Reactie* en *Revolutie* worden niet duurzaam tegengegaan, dan alleen door een wèl gevolgd stelsel van *Hervorming*. De Conservatieven, die meenen alles te vermogen door niets te doen, moeten wel eenmaal uit hunne zoete rust wakker geschud en tot het inzigt gebragt worden, dat zij geene behou-

ders, maar zonder het te weten of te willen, meer dan iemand anders, oorzaak van latere bewegingen en woelingen geweest zijn. Maar laat ons gelooven, dat het stelsel van behoud, in den Staat nu wel voor goed overwonnen, ook in de Kerk voortaan niet meer, gelijk sedert vele jaren, heerschen zal. Zoo wie nu nog aan dat verouderde stelsel zich vastklemmen wil, zal eerst zich zelven schaden, maar daarna ook voor de rampzalige gevolgen van zijne verkeerd gewijzigde vasthoudendheid verantwoordelijk zijn. Wij spreken in den ruimsten en meest algemeenen zin: Hervorming van de Hervormde Kerk wenschen en verwachten wij. Niemand en niets zal haar kunnen verhinderen of duurzaam tegengaan. Wat echter in deze dagen meest besproken wordt, geldt in meer beperkten zin, de verandering en verbetering van den vorm van kerkbeheer. Ook in dien bepaalden zin moet de titel van het voor ons liggend werkje verstaan worden. Naar het ons toeschijnt is die titel eerst na het opstellen en uitspreken der Redevoering en bij de opentlijke uitgaaf gekozen; en het zal wel voornamelijk daaraan toe te schrijven zijn, dat hij niet juister noch minder dubbelzinnig is.

Het is eene Redevoering, die op den 30 Augustus ll., in de eerste Vergadering der Vereeniging van Hervormde Predikanten in Overijssel, uitgesproken werd. Gelijk men zich herinnert, zijn zoodanige Predikanten-vereenigingen, hetzij zich uitsluitend bepalende tot de Hervormde, hetzij meer vrijgezind en Christelijk zich uitstrekkende tot de geheele Protestantsche Kerk, in Gelderland, Groningen, Vriesland, Noord-Braband, Utrecht, en nu ook Overijssel tot stand gekomen. Zuid- en Noord-Holland zullen volgen. Zal er wel één Provincie willen achterblijven? Er is wel als bezwaar ingebragt, dat die vereenigingen van Predikanten wegens de bestaande Ringsvergaderingen onnoodig en overtollig, wegens de aankweeking van petitiezucht en democratische beginselen schadelijk, en voor het gezag der Kerkbesturen, ja ook der geheele kerkelijke organisatie gevaarlijk waren. Maar ziet hoe weinig die bedenkingen mogen gelden! De kerkelijke Organisatie van 1816 is voor den adem des tijds bezweken, en aan de vereenigingen behoort wel de verdienste niet, van haar te hebben vernietigd of opgeheven. Het is een misverstand of misbruik van het woord, wanneer eene vereeniging, waartoe alleen Predikanten zamenkomen, tegen-

over de Kerk, dat is immers de verzameling der Christenbelijders, als te zeer democratisch wordt beschouwd en veroordeeld. En mogen dan de petitiën door Predikanten na ernstige en vrije beraadslaging opgemaakt, en tot hunne medebroeders in de heilige bediening gerigt, gelijkgesteld worden met hetgeen nu of dan bij hooge Staatsmagten ingeleverd, en door eene ongeoefende massa, zonder het te kennen, met kruisjes en hanepoten is onderteekend geworden? De Ringsvergaderingen zijn meerendeels tot levenlooze vormen geworden, en al ware dit zoo niet, dan zouden zij wel geene Provinciale Vereeniging van Predikanten in kracht en werking kunnen evenaren. Maar waartoe zullen wij ons nog bekommeren over bedenkingen en bezwaren, die zoo weinig in de schatting der kerkelijken gewogen hebben, dat nu reeds, ongeveer in twee jaren tijds, schier al onze Nederlandsche Gewesten zoodanige Vereenigingen hebben zien ontstaan, en zelfs de mannen, die vroeger hare verklaarde tegenstanders waren, niet alleen den schijn verre van zich weren van nu nog den geest, waarvan die vereenigingen zijn uitgegaan, te willen bestrijden, maar ook zelfs onder hare oprigters en voorstanders genoemd worden.

Gelijk wij reeds gezegd hebben, wordt hier bepaaldelijk over verandering en verbetering van het kerkbeheer gesproken. De verschillende grieven, tegen de organisatie van 1816 ingebragt, worden opgesomd en bij het licht der Geschiedenis beoordeeld. Het bekende werk van YPEIJ en DERMOUT is ten grondslag gelegd bij het beknopte en toch volledige overzigt van de onderscheidene ontworpen of tot stand gekomen organisatiën der Hervormde Kerk, sedert 1795. Eene hoogst loffelijke onpartijdigheid is daarbij in acht genomen. En het is wel het meest aan den stijl, d. i. aan de zucht tot krachtig en vurig spreken, toe te schrijven, dat sommige uitspraken gewijzigd en verzacht moeten worden, om juist en waar te zijn. Zoo worden bijv. de bestuurders van den Nederlandschen Staat in 1795 en vervolgens gezegd, van den geest der Fransche ongodsdienstigheid en goddeloosheid doortrokken te zijn geweest. Maar de Schrijver weet immers zoo goed als wij, dat die booze geest, reeds vóór onze omwentelingen, in Frankrijk zelf een deel van zijne kracht en invloed verloren had, en dat onze *Vijfënnegentigers* wel veeltijds een kwalijk verborgen tegenzin tegen het kerkgeloof gekoesterd, maar toch

nooit de godsdienst zelve gesmaad of eene ijdele Godin der Rede in de plaats van den Heer des hemels en der aarde gehuldigd hebben. Meer naar waarheid lezen wij elders: »eerbied voor een Opperwezen werd wenschelijk gekeurd; daarentegen gehechtheid aan hetgeen Gereformeerden van Remonstranten of Protestanten van Roomschen onderscheidt, werd toegeschreven aan kleingeestigen geloofsijver." En opdat niemand wane dat wij een' lofredenaar der Revolutie hebben ingevoerd, zijn het de woorden van Mr. G. GROEN VAN PRINSTERER, *Kort Overzigt van de Geschiedenis des Vaderlands*, bl. 87, die wij hebben uitgeschreven.

Nog enkele andere voorbeelden zijn ons in deze Redevoering voorgekomen, dat uit de voorliefde voor krachtige woorden en termen, de schijn, zoo al niet het wezen van partijdig oordeel en uitspraak geboren is. Maar wie zich daarover zou mogen beklagen, gewisselijk de ontwerpers van het *Algemeen Reglement* van 1816 niet. Teregt is de groote gelijkheid daarvan met het *Concept-Reglement* van 1808 onder Koning LODEWIJK, in het licht gesteld. Voor de Vaderlandsche Kerkgeschiedenis ware het niet zonder belang dat Concept eindelijk eens uit het stof van Staatskabinet of Ministerieel Bureau op te delven, waar het reeds zoo lang als begraven ligt. Met gelijke billijkheid wordt al het goede opgeteld, waardoor de organisatie van 1816 zich boven hetgeen vroeger bestond, onderscheiden heeft. Zie vooral bl. 52, 53. De goede trouw en loffelijke bedoelingen der ontwerpers worden, gelijk regt is, buiten allen twijfel gesteld. En zoo wij nu hiermede vergelijken wat de laatst overgeblevene van die ontwerpers vroeger en later over die organisatie geschreven heeft, zal deze naauwelijks bevonden worden een zoo ijverig lofredenaar te zijn als de Schrijver, die hier als moedig bestrijder is opgetreden. Tegenover den ruimen lof staat de opmerking van twee groote feilen: *de oppermagt van den Staat*, en *het nominatiestelsel*.

Het zijn de omstandigheden des tijds, die gebiedend verandering en verbetering eischen. Hervorming en vooruitgang in het staatkundige en eene vrijzinnige grondwetsherziening, als die nu tot stand gekomen is, maken het onraadzaam, maar tevens onmogelijk, om aan de eischen des tijds langer weerstand te bieden. Vrijheid en kracht is behoefte voor de Hervormde Kerk, inzonderheid tegenover de naijverige ouders

zuster. Maar daarom mag zij, tegenover den Staat, niet in touwen blijven, die hare handen binden, hare vrije beweging belemmeren en de rigting van haren gang beperken. En even zoo moet het middenpunt der (uitwendige) kerkelijke eenheid niet langer een gegeven en opgedrongen, maar een zelf gekozen zijn, waaraan allen zich aansluiten, en dat het orgaan van allen is.

En nu de middelen, om tot die verandering en verbetering te komen? Het mag geen herstel van het gezag, noch ook eene uitzuivering en herziening der Symbolische Schriften zijn. De oude Nederlandsche Kerk, formulier aan formulier toevoegende, was in tegenspraak met zichzelve, stookte een vuur onder eigen dak, maakte huichelaars en leugenaars, en geraakte in oneerlijken strijd met haar eigen levensbeginsel. Het is onbedachtzaamheid, in dezen tijd naar de wan te willen grijpen, om den dorschvloer te zuiveren en het kaf van het koren te scheiden. En het is waarlijk niet verstandiger, den teruggang te drijven tot de misvattingen der Hervormers zelven en de dwalingen hunner schoolgeleerdheid. In waarheid, de kunstmagneet, die vroeger zoo velen van het Evangelie aftrok, hen boeijende aan menschelijk woord, heeft nu bijna al hare kracht verloren. Eenmaal zullen allen berusten in de geloofsleuze, waarop allen gedoopt zijn, en die de Heer zelf aan zijne Kerk gegeven heeft.

De gewenschte verbetering moet van eene vrijzinnige herziening van het Algemeen Kerkelijk Reglement uitgaan. Het is hier wel de plaats niet, om de wenschen des Schrijvers met het sedert ontworpen en voorloopig vastgesteld *Gerevideerd Algemeen Reglement* te vergelijken, of aan te wijzen, waarin zij vervuld en zelfs overtroffen, en waarin zij onvervuld gebleven zijn. Alleen zij het met een enkel woord gezegd, dat het Synodale Concept de verkiezing der Predikanten uitsluitend aan den zoogenaamden Grooten Kerkeraad met assumtie van een bepaald aantal van Oud-Kerkeraadsleden opdraagt, en voor ieder der overige Kerkeraadsleden, aan de Gemeente de keus uit een viertal geeft. In waarheid is dit te veel of te weinig: te veel, indien het regt van verkiezing niet aan de Gemeente behoort; te weinig, indien dat regt met de eene hand, ten aanzien van het meest belangrijke gegeven, en met de andere hand, voor hetgeen de Gemeente het naaste aan het harte ligt, teruggenomen wordt. De Ge-

meente is zoowel bevoegd om een' Predikant als om een' Ouderling uit een gegeven viertal te verkiezen. Zij zal het doorgaans met evenveel kennis van zaken kunnen doen, als het door de Kerkeraden pleegt te geschieden. Wat nu is voorgesteld, moet er toe leiden om de belangstelling der Gemeente in de uitoefening van haar stemregt te onder te houden en na korten tijd alles tot het oude te doen terugkeeren. Er mag niet verondersteld worden dat zoo iets bedoeld zou zijn. Maar wat men gewis niet gewild heeft en wat toch het gevolg der nu voorgestelde bepalingen wezen zal, is de onbelemmerde invloed van partijschappen en ijveraars, die het niet of weinig betwiste terrein zullen innemen en inhouden, en alzoo middellijk ook de verkiezing der Predikanten zullen regelen, wat bij meerdere vrijzinnigheid dier bepalingen niet zoo gemakkelijk voor eene weinig talrijke minderheid geweest zou zijn. Bij meer algemeene uitoefening van het stemregt der Gemeente vreest men voor intrigues. Gij moet dan ook in eenvoudigheid des harten gelooven, dat dit schandelijk kwaad bij de nu bestaande wijze van verkiezing genoegzaam is uitgesloten. En wat kan er te vreezen zijn, zoo slechts het viertal van den Kerkeraad, dat der Gemeente wordt aangeboden, zuiver en goed is; — hoe zou dan de keus zelve verwerpelijk kunnen zijn? O, dat men slechts toezie en niemand tot het uiterste drijve! Er zijn in de Hervormde Kerk, die hun regt verkort achten, en die niet zijn af te wijzen, zoo zij lijdelijk moeten afwachten, wie de man des Kerkeraads wezen zal; maar die als minderheid zich aan de meerderheid zullen moeten onderwerpen, zoo zij hun aandeel in de verkiezing hebben gehad, of die, zoo zij de meerderheid uitmaken, niet door de minderheid overheerscht mogen worden. Van waar is het toch dat men zoo lang en op zoo velerlei wijze zich zelven en anderen door fictie en illusie misleidt? En terwijl wij dit zeggen, hebben wij inzonderheid het oog op hetgeen onbedachtelijk is voorgesteld, dat alle niet stemmende leden der Gemeente geacht zullen worden, zich te voegen bij de keus des Kerkeraads: een maatregel die niet veel beter dan eene openlijke bespotting der leden, die hunne stem komen uitbrengen, wezen zou; waarom het bevreemden mag, dat dit door onzen Schrijver zonder welverdiende kritiek vermeld en zelfs niet zonder alle goedkeuring overgenomen wordt, bl. 72. Maar hierover zal elders moeten gehandeld worden.

Ofschoon wij ruim zooveel over den inhoud der Redevoering van Dr. VAN SENDEN naar vrijen trant geredeneerd, dan op eene volledige opgaaf daarvan ons bevlijtigd hebben, behoeven wij nu echter de verzekering wel niet te geven, dat alles op eene belangwekkende wijze behandeld is geworden. En deze belangrijkheid wordt niet weinig verhoogd door de Bijvoegsels of Aanteekeningen, die van bl. 32 tot 79 doorloopen. Er is daarin een wezentlijke schat van kennis nedergelegd, zoo als het van den Schrijver verwacht mogt worden. Er is daaruit veel te leeren omtrent de vroegere en latere Kerkordeningen, en ook nog al curieuse bijzonderheden zijn daarin opgenomen, omtrent den eigenlijken oorsprong en de geschiedenis der invoering van het Reglement van 1816. Velen zullen met ons oordeelen, dat de Aanteekeningen, zelfs boven de Redevoering, geschikt zijn om aan dit geschrift eene blijvende waarde te verzekeren. Zoo degelijke geschriften mogen niet met den dag voorbijgaan. Het ware schade voor de wetenschap van kerkelijk regt. Is er hier of daar eene enkele aanteekening, die zonder schade gemist had kunnen worden, bij zoo veel belangrijks, als hier geleverd wordt, moge het dan gelden: *superflua non nocent:* overvloed schaadt niet. Wat ik bij eenen wenschelijken herdruk op bl. 26 gewijzigd en op bl. 60 weggenomen wilde zien, zeide ik den Schrijver liefst niet in het openbaar. Men zou mij ligtelijk verkeerd verstaan, en dan wierd het gevaar van ergernis, gegeven of genomen, nog al meerder.

En wat nu wel de Schrijver voor zichzelven zoeken en bedoelen zou! Die vraag worde aan onze behouders overgelaten, die de zwakheid hunner zaak verraden, wanneer zij als een eerste argument tegen het streven der vrijzinnigen voorop plaatsen, dat het niet bij allen uit zuivere beginselen voortkomt. Het moet dan waarlijk in die wereld der Conservatieven al heel zuiver toegaan, dat zij zich bevoegd achten om hunne tegenstanders, niet enkel naar woord en daad, maar ook naar beginsel en bedoeling te oordeelen. Wij zijn gewoon dat oordeel, ook ten aanzien van die niet met ons zijn, aan eene andere vierschaar over te dragen. En zoo wie zich de deugdelijkheid zijner zaak bewust is, behoeft ook wel het kerkelijk of wetenschappelijk geschil niet op het terrein van personaliteiten over te brengen. Daarom willen wij niet vragen, noch toestaan dat anderen vragen naar eenig per-

soonlijk doel van den Schrijver, anders dan hetgeen in zijne redevoering zelve voor oogen ligt: namelijk om reeds terstond bij de eerste vergadering der Overijsselsche Predikanten-Vereeniging, den broederzin en het kerkelijk leven op te wekken en te verhoogen, en ook langs dien weg de Hervorming voor te bereiden, die in onzen tijd dringend vereischt wordt; maar nu ook niet langer zal kunnen terugblijven. Wij eindigen met de slotwoorden van den Schrijver: »Er wordt een beter tijdperk voor de Nederlandsche Hervormde Kerk geboren. Het voorgaande was noodig, om aan het volgende het aanzijn te geven. Ook dat wij thans intreden zal, op zijne beurt, worden vervangen door een beter. Steeds ga het voort in aannadering tot de volmaaktheid. Hemelsche Vader, uw koningrijk kome!"

De vrije Fries. Mengelingen, uitgegeven door het Friesch Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde. Vden Deels Iste Stuk. Te Leeuwarden, bij G. T. N. Suringar. 1847. *In gr.* 8*vo.* 96 *bl. f* : -60.

Het Tijdschrift *de vrije Fries* gaat voort, met ook in dit vijfde deel, waarvan het eerste stuk hier wordt aangekondigd, zijnen door de vorige deelen welverkregenen roem te handhaven en aan het oogmark zijner oprigting te beantwoorden. Dit nummer behelst: *Opgraving en bewaring van Oudheden.* Uit het *Deensch*, door Jhr. Mr. H. DE HAAN HETTEMA. Het stuk is de vertaling eener handleiding, getiteld: *Om Nordiske Oldsager og deres Opbevaring*, welke in Augustus 1831 door het Koninklijk Genootschap van Noordsche Oudheidkunde te *Koppenhagen* is uitgegeven, en door den Heer HETTEMA reeds eenigen tijd geleden uit gemelde hoofdstad van *Denemarken* ontvangen was. De daarin voorkomende inlichtingen en wenken verdienen wel te worden behartigd.

Dezelfde verdienstelijke Oudheid- en Geschiedkundige laat bl. 22 tot 28 hierop volgen een *Berigt omtrent eene Muurschildering in de Sint Maartenskerk te Bolsward.* Eene gekleurde plaat, met opgaaf der afmeting, is er bijgevoegd. De muurschildering bevindt zich in twee bogen nevens elkander. De eene boog bevat een mans borstbeeld, de andere twee.

Het geheel heeft het onderschrift: WILHELMUS *hic ne humiliatur fides*, en schijnt, naar het oordeel van HETTEMA, te zijn opgerigt door den deken Jhr. WATZE VAN HEETEMA, ter eere van den zoogenaamden Kettermeester WILHELMUS LINDANUS, die het Protestantisme zocht tegen te gaan, maar tevens de kerk in de kerk zelve te hervormen, welke dubbele poging dezen Geloofsonderzoeker bij beide partijen gehaat maakte.

Mr. J. DIRKS leverde eene beschouwing van *de togten der Friesen onder* KAREL *den Grooten tegen de Wilten en Avaren*, in 789 en 791. Dit belangrijk onderzoek loopt door tot bl. 52. Doch genoemde Schrijver heeft nog meer willen bijdragen: want onmiddellijk hierop volgt: *De Friezen voor Aken, in* 1248, waaruit blijkt, van hoe veel dienst de Friesche kruisvaarders voor Koning WILLEM zijn geweest, zoodat zij aldaar, even als zoo dikwerf in vorige tijden, eenen buitengewonen roem behaalden.

Dr. J. G. OTTEMA vervolgde zijn *Verslag over eenige Handschriften der Chronijk van Worp van Thabor*, en komt bl. 84 tot het besluit, dat geen derzelve ouder is dan het eerst door hem vermelde H. S. van het Provinciaal Archief van *Friesland*, te *Leeuwarden*, waarover kan gezien worden *de vrije Fries*, IIIde deel, bl. 105 en 118.

Eindelijk brengt de Heer J. VAN LEEUWEN eene waardige hulde aan EISE EISINGA, wiens levensloop en studiën eenvoudig worden beschreven; terwijl juist daardoor de verdiensten van den grootendeels zichzelven gevormd hebbende wiskundige, vervaardiger van het meest beroemde Planetarium, des te sterker in het oog vallen.

Wij besluiten onze aankondiging met den wensch, dat het Friesche Tijdschrift steeds even gelukkig moge worden voortgezet.

Aanprijzing van huiselijk leven. Iets voor onzen tijd. Te Arnhem, bij G. W. van der Wiel. 1848. *In gr. 8vo.* 126 *bl. f* 1-20.

Wie heeft in onze dagen den tijd, om zich te verdiepen in bespiegelingen over het stille huiselijke leven? De openbare

zaken trokken de algemeene aandacht; jan en alle man neemt daaraan deel; van staatkundige tinnegieters wemelt het; weldra zullen wij (tot heil of tot verderf van het vaderland?) het klucht- of treurspel hebben van regtstreeksche verkiezingen, waarbij duizenden, die er voor geen greintje verstand van hebben, zullen helpen beslissen, wie over 's lands hoogste belangen zullen waken. Waarlijk, er behoort moed toe, om in zulk eenen tijd over het huiselijke leven te durven schrijven! En toch, is het niet thans vooral noodig en nuttig, op de zegeningen zoowel, als op de verpligtingen te wijzen, die daaruit voortvloeijen? Wij vereenigen ons gaarne met den Schrijver, als hij zegt: »Elk leeft eerst voor *zichzelven*, daarna voor *zijn gezin*, eindelijk voor *den Staat*. Die goed voor zichzelven was, zijne belangen met wijsheid, ijver en trouw behartigde in de dagen zijner opleiding en vorming, die wordt goed voor het gezin, dat hij voor zich tot stand brengt, en die goed en deugdelijk is voor zijn gezin, heeft zich tot burger van den Staat gevormd. De huisgezinnen zijn de kleine kringen, die, als kleine maatschappijen, de groote maatschappij uitmaken. Hoe zal iemand bekwaam zijn voor, getrouw wezen in 't groote, die in 't kleine niet bruikbaar is?" De waarheid, in deze woorden uitgedrukt, wordt dikwijls miskend; en het zou niet moeijelijk vallen vele voorbeelden aan te wijzen van dezulken, die met veel lawaai naar buiten werken, en wier huiselijk leven verre is van te zijn wat het behoorde te wezen. Ons sta het vrij daarbij te twijfelen, of hen een wezentlijk goede geest bezielt, en of hunne bedoelingen zoo zuiver zijn als zij schijnen. Wie het hem opgedragen werk in den huiselijken kring verwaarloost, is ontrouw aan zijne eerste en heiligste roeping, en wane niet, die ontrouw door eenige andere philanthropie, hoe fraai en edel die ook moge schijnen, te kunnen vergoeden!

Doch wij zouden van het boekje, dat wij beoordeelen, afdwalen. Het is een welgeschreven, ernstig en gemoedelijk, eenvoudig en hartelijk woord ter aanprijzing van het huiselijke leven. De Schrijver bepaalt en beschrijft eerst het huiselijke leven, toont aan, wat het is, hoe het met onze bestemming overeenkomt, hoe het naar Rede, Godsdienst en Christendom moet worden gerigt. Daarop ontwikkelt hij den invloed, dien zulk een huiselijk leven heeft op 's menschen deugd en geluk. Hij beantwoordt daarbij in de eerste plaats

de volgende vragen: Welke deugden kweekt het huiselijk leven? Waarom wordt in het huiselijke leven onze zedelijke volkomenheid meer bevorderd, dan buiten hetzelve? Welke zijn de oorzaken, dat het huiselijke leven ondeugden teelt, of dat ondeugden in hetzelve geteeld worden? Eindelijk leidt hij de genoegens van het huiselijke leven af uit de betrekkingen, waarin het plaatst, uit de verhoogde deugd, die het aanbrengt, uit de geschiktheid, die het geeft, voor onze betrekking buiten den huiselijken kring, in het maatschappelijke leven. Dat alles wordt in een' goeden en geleidelijken stijl ontwikkeld. Wij zouden gewenscht hebben, dat die stijl levendiger en meer afwisselend was, om daardoor den lezer meer te kunnen boeijen; op die wijze zou het geschrevene zeker nog meer ingang hebben kunnen vinden. Het geheel eindigt met een eenvoudig verhaal, dat het voorafgaande betoog als door een voorbeeld moet bevestigen. Ook hier maken wij op den stijl en de inkleeding dezelfde aanmerking. Doch dit neemt niet weg, dat wij het boekje ernstig en van ganscher harte aanbevelen, en dat wij den Schrijver als zijne zoetste belooning toewenschen, dat zijn geschrift moge medewerken, om onder ons volk de deugd der huiselijkheid en het geluk des huiselijken levens aan te kweeken en te bevorderen, opdat het kenmerkende van onzen landaard ook daarin, bij al de woeling en onrust der tijden, moge bewaard blijven!

Reize naar het Land der Boggdhufs, onuitgegeven fragment van LEMUEL GULLIVER, *in het licht gegeven door* HENDRIK VAN BRAKEL. *Te Amsterdam, bij* de Wed. R. Stemvers. 1848. *In* 8*vo.* 40 *bl.* *f* :-30.

De uitgever geeft het volgende verhaal van de redenen, waarom dit fragment van den beroemden reiziger GULLIVER zoo laat in het licht verscheen. Een oudoom van hem, die de laatste jaren zijns levens in *Engeland* doorbragt, had eene groote liefhebberij in het verzamelen van oude geschriften, om het even of hij die lezen kon al dan niet; hij liet hem dus eene groote kist met papieren na, die hij, in zijn testament, zijne *letterkundige werkzaamheden* noemde. Zoodra de Heer HENDRIK VAN BRAKEL hiervan meester was,

ging hij in dit gedeelte zijner erfenis aan het snuffelen, maar vond er in het begin zeer weinig, dat de moeite waard was te bewaren. Doch eindelijk viel hem een net geschreven handschriftje in het oog, dat het opschrift *Travel to Boggdhufs* voerde, en, bij nadere inzage, van den geestigen reiziger LEMUEL GULLIVER bleek te zijn. Het is slechts een gedeelte, dat er, helaas, van bewaard is gebleven; want het scheidt er plotseling te midden van eenen volzin uit. Alle pogingen van den uitgever, om het vervolg van dit belangrijk reisverhaal te vinden, zijn vruchteloos geweest, zoo als ook om de redenen op te sporen, die SWIFT, den Engelschen verzamelaar van GULLIVER's *Reisen*, genoopt hebben, dit reisavontuur niet onder de andere van den onvermoeiden zwerver op te nemen, waarover deze zich ook in het begin van dit Reisjournaal zeer verwondert.

Wij zullen, om het genoegen der lezers niet vooruit te loopen, geen droog verslag geven van hetgeen hier met de bekende naïve geestigheid en natuurlijke eenvoudigheid, aan GULLIVER zoo eigen, verteld wordt, evenmin als wij ons in aardrijkskundige onderzoekingen verdiepen willen, waar eigenlijk het land der *Boggdhufs* gelegen is, of wat oord der bewoonde aarde hier bedoeld wordt. Wij hebben te vergeefs dezen welluidenden naam in de voornaamste aardrijkskundige woordenboeken gezocht; zoodat het nu zeker is, dat hierdoor eene lang onbekend geblevene landontdekking aan het licht is gekomen.

Het is echter bekend, dat GULLIVER, onder den vorm van een eenvoudig reisverhaal, wel eens toespelingen op de staatkundige gesteldheid van *Engeland* in zijnen tijd, maakte, want hij moet in het geheel niet van een' satirieken geest ontbloot geweest zijn. Wij weten niet, of zulks ook met dit fragment het geval moge zijn geweest. Wij zouden daar haast aan twijfelen, en daardoor misschien de reden kunnen gissen, waarom SWIFT dit onopgesmukt reisjournaal niet bij de andere togten van GULLIVER opnam.

Bij eene oplettende lezing van het tafereel der zeden en gewoonten der bewoners van het land der *Boggdhufs* kwam het ons voor, dat, door eene verwonderlijke speling van het toeval, veel op de gesteldheid van ons vaderland in dezen zoo belangrijken en kritieken tijd van toepassing zou kunnen gemaakt worden; iets, waaraan voorzeker GULLIVER,

hoe scherpzinnig hij ook moge geweest zijn, niet zal hebben gedacht.

Tot bewijs hiervan geven wij de volgende aanduidingen, die wij echter geheel aan de meerdere fijnheid van doorzigt der lezers onderwerpen.

Op bl. 9 vindt men van de *Makal-Manti* en de *Smido-Manti* gewag gemaakt, waardoor de liberale en de behoudende partij in ons vaderland zouden kunnen verstaan worden.

Bl. 10. De *Stormbrievers*, waarvan hier gesproken wordt, schijnen vreemde gelukzoekers te zijn, die zich indringen, om allerlei wind van politiek, vrijheidskreten enz. op onzen bodem over te brengen.

Bl. 13 en volgg. schijnt men eene persiflage van het oude kiesstelsel (het getrapte) aan te treffen, waardoor men tot eene *soi-disant*-vertegenwoordiging geraakt.

Bl. 17 en volgg. schilderen misschien de koorts der volksverhuizing, en geven eene aanwijzing van kolonisatie, als middel om de manie van naar *Amerika* te trekken tegen te gaan.

Bl. 23 en volgg. wordt het zoogenoemde vrije onderwijs en zijne gevolgen geschetst.

Bl. 31 en volgg. Persiflage van de dwaasheid om ambtsbedieningen naar de godsdienstbelijdenis te geven.

Bl. 36 en volgg. Ironie op de vordering der Roomschgezinden om processiën op straat te houden; en eindelijk bl. 39, dat bij het ultra-liberalismus de Koning tot een stroopop vernederd wordt.

Ref. geeft deze aanduidingen en verklaringen volstrekt als geen evangelie; hij kan hierin dwalen, en laat het geheel aan de vele lezers, die hij dit boekje toewenscht, over, hier andere en nog meerdere toespelingen te zoeken en te vinden. Dit zal voorzeker de oogenblikken veraangenamen, die zij aan dit geschrift zullen toewijden. Misschien zullen zij in het eerst er niet regt in thuis komen; maar bij herhaalde lezing en overdenking zal er voor hen een licht opgaan, dat hen voor al de moeite der inspanning zal schadeloos stellen, en zij zullen den Heere HENDRIK VAN BRAKEL dank zeggen voor de gelegenheid, waarin hij hen gesteld heeft, om gebruik van hun vernuft en scherpzinnigheid te maken; want, hoezeer dit boekje slechts klein is, is er veel in op te merken

en te verklaren. Misschien komen zij wel tot het besluit, dat, even zoo als men vermoedt dat SWIFT GULLIVER's *Reizen* zelf gemaakt heeft, de Heer VAN BRAKEL ook dit laatste reisfragment zelf zal vervaardigd hebben.

Lotgevallen van twee Matrozen, gedurende hun verblijf op een der Markieseneilanden. Naar het Engelsch van HERMAN MELVILLE. *II Deelen. Te Haarlem, bij de Erven* F. Bohn. 1847. *In gr.* 8*vo.* 490 *bl. f* 5 - :

Even gelijk in de voorgaande eeuw de steeds toenemende bekendheid met *Amerika* aanleiding gaf tot het vervaardigen van velerlei *Robinsonades*, vindt thans de verbeelding van vele fraaije geesten voedsel tot het voortbrengen van dergelijke verhalen in de ontdekkingen der *Europeanen* in *Australië* of *Polynesië*. Evenmin als wij het verhaal der lotgevallen van *Robinson Crusoë* voor geheel en al verdicht houden, weigeren wij alle geloof aan het verhaal, hetwelk ons in dit werk wordt aangeboden. Dat twee matrozen van eenen Noord-Amerikaanschen walvischvaarder van hun schip vlugten, en eenige maanden op een der eilanden van *Polynesië* zich onder de inboorlingen ophouden, is eene zoo dagelijks voorkomende gebeurtenis, dat wij bij de aankondiging van haar verhaal op zichzelve geene reden hebben om aan eene verdichting te denken. Maar, indien de matroos (die op den titel HERMAN, maar in het werk zelf, veel eigenaardiger, TOM of THOMAS genoemd wordt) MELVILLE zijne eigene wezentlijk ondervondene lotgevallen en die van zijnen makker beschreven heeft, dan mogen wij het er veilig voor houden, dat hij zijne gedenkschriften of mondelinge mededeelingen toevertrouwd heeft aan een' van die speculanten in deze soort van letterkundige producten, die dan ook, naar de gewoonte van zulke schrijvers, aan den eenvoudigen zeerob allerlei humoristische of wijsgeerige aanmerkingen en geleerde aanhalingen in den mond gelegd heeft. Van elders weten wij, dat de nieuwste en meestgeachte aardrijkskundigen *Noekahiwa*, het grootste der *Markieseneilanden*, beschrijven, als bestaande uit naakte, oneffene, grootendeels ontoegankelijke bergen, die hier en daar zeer vruchtbare en waterrijke dalen vormen. De rotsen, die aan de zijde van het zeestrand eene

steile helling hebben, en van welke de schoonste watervallen nederstorten, onder welke er een is, die van eene hoogte van tweeduizend voeten nedervalt, worden vruchteloos door de vreeselijke branding der zee geteisterd, en vergunnen slechts hier en daar van uit de zee, dáár, waar zij gespleten zijn, het gezigt op de bekoorlijke valleijen van het eiland. De inboorlingen maken een welgemaakt en schoon menschenras uit, en legden steeds de meest vriendschappelijke gezindheid jegens de *Europeanen* aan den dag, maar leven onder elkander in gestadige oorlogen, bij het voeren van welke zij het er vooral op toeleggen om gevangenen magtig te worden, die zij braden en opeten. Met deze algemeene berigten komen die, welke MELVILLE meer in de bijzonderheden mededeelt, waarmede een verblijf van meer dan zes maanden op *Noekahiwa* hem bekend had gemaakt, overeen. Aan de gewone stoffaadje van deze soort van werken, onder anderen beschrijvingen van kannibaalsche feesten, van minnehandel met eene kannibaalsche schoone, en de vrij levendige schildering der bestorming van een schip door eene school van zwemmende ligtekooijen, die het alzoo voor eenigen tijd tot een drijvend bordeel maakten, ontbreekt het ook hier niet. Overigens moeten wij erkennen, dat de inhoud van het werk meer beantwoordt aan de eischen der eerbaarheid, dan het nog al weelderige titelvignet zou doen vermoeden. Het belangrijkste gedeelte van het boek is, naar ons oordeel, dat, hetwelk berigten behelst aangaande de natuurlijke gesteldheid en de voortbrengselen van het land, aangaande den maatschappelijken toestand en algemeene karaktertrekken der bewoners. Hetgeen de Schrijver verklaart gezien en bijgewoond te hebben, draagt in alle deelen het kenmerk der geloofwaardigheid. Derhalve, als eene bijdrage tot de beoefening der land- en volkenkunde, en daarbij ook geschikt tot aangenaam onderhoud, verdient het werk de opmerkzaamheid onzer lezende landgenooten.

Polixena. Geschiedkundige Roman. (*Zweden van* 1788 *tot* 1792.) *Naar het Hoogduitsch. II Deelen. Te Amsterdam, bij* J. C. van Kesteren. *In gr.* 8*vo.* 532 *bl. f* 4 - 80.

In zoo ver een geschiedkundige Roman, bij de verdichting

van het verhaal, nogtans niet kennelijk strijdig mag zijn met de wezentlijke geschiedenis, draagt dit werk ten onregte den naam van *geschiedkundigen* Roman. Zelfs zou de illusie van het verhaal aangenamer zijn, indien het niet gepaard ging met eene in allen deele onwaarachtige voorstelling van een nog niet zeer ver verwijderd tijdperk der Zweedsche geschiedenis. Gaarne zouden wij GUSTAAF DEN III, die zijne misslagen zoo zwaar geboet heeft, in vrede laten rusten; maar wanneer wij zijne gedachtenis hooren verheerlijken, als die van eenen beminnelijken Vorst, die het slagtoffer is geweest der aristokratie van den Zweedschen Adel, dan herinneren wij het ons onwillekeurig, dat de naauwkeurigste en nieuwste berigten den vroeger vergoden Koning hebben leeren kennen als eenen heerschzuchtigen dwingeland, die door zijne verkwistingen zijn volk verarmde, door de door hem aangemoedigde losbandigheid der zeden van zijn hof op die des volks den schadelijksten invloed oefende, en zich het treurige lot, hetwelk hem trof, al verontschuldigt dit de moordenaars niet, waardig maakte. »Wanneer toch," gelijk een geacht Zweedsch Schrijver (*) zegt, »Godslasteringen de hoftaal vormen, en de eene maîtres na de andere de koninklijke sponde bestijgt, dan loert het misnoegen stellig op den drempel der vorstelijke woning." Even gunstig wordt in den thans aangekondigden Roman geoordeeld over 's Konings broeder KAREL VAN SUDERMANNLAND, die door de ware geschiedenis wordt voorgesteld als waarschijnlijk medepligtig aan den moord van zijnen koninklijken broeder, en gedurende zijn regentschap, na den dood des Konings, zich als een valsch en gewetenloos voogd gedroeg omtrent den minderjarigen GUSTAAF IV.

Wat den Roman als Roman betreft, die is onderhoudend en overigens niet zonder eene goede zedelijke strekking; vooral is het karakter der beminnelijke POLIXENA zeer belangwekkend. Als een boek tot uitspanning is het werk bruikbaar voor zoodanige lezers, wie de onwaarachtige voorstelling der geschiedenis en van den voornaamsten persoon in dit verhaal niet hinderen zal. Ten slotte laten wij op ons verslag nog, als eene regtvaardiging van onze aanmerkingen, het oordeel van den beroemden Zweedschen Geschiedschrijver GEYER over

(*) VON KÜHLBERG.

GUSTAAF volgen: »De natuur, die hem zoo vele schitterende hoedanigheden had toegedeeld, had hem die hoedanigheden niet geschonken, welke noodig waren voor zijn geluk en dat van zijn volk. Zijn onstuimige geest, aangehitst door eene al te levendige verbeelding, en beneveld door ingewortelde vooroordeelen, veroorloofde hem niet den weg te bewandelen, dien de voorzigtigheid en regtvaardigheid hem voorschreven. Zijn wil werd niet geregeld door gestrenge, zuivere en deugdzame beginselen. Hij legde altijd meer vlugheid van geest dan oordeel aan den dag. Zijne eerzucht was zonder grenzen; maar hij hechtte geen ander denkbeeld aan den roem, dan dat van eene schitterende magt, en deed denzelven meer in eene wijdklinkende meening dan in eenen wezentlijk goeden naam bestaan."

Contarini Fleming. Een Roman van B. D'ISRAËLI. *Uit het Engelsch vertaald. II Deelen. Te Utrecht, bij* J. G. van Terveen en Zoon. 1846. *In gr.* 8*vo.* 630 *bl. f* 5-70.

Dit is geen roman van de gewone soort. De Schrijver heeft zich een bepaald doel voorgesteld, waarvan hij zelf getuigt, dat het »ten allen dage als tot de moeijelijkst te behandelen beschouwd en daarom ook in de romantische letterkunde van alle landen nimmer behandeld is geworden, te weten *de ontwikkeling en vorming van den dichterlijken aanleg.* Toen D'ISRAËLI dit boek schreef, kon hij misschien aldus spreken; later ontving het publiek eenen soortgelijken roman in ANDERSEN's *Improvisator*, die blijkbaar hetzelfde thema zich ter behandeling koos. Ons komt het voor, dat aan den laatsten de uitwerking van het onderwerp beter is gelukt dan aan den eersten, misschien wel omdat hij grootendeels zijne eigene ondervindingen en gewaarwordingen slechts had mede te deelen, en zijnen held in omstandigheden plaatste, niet geheel vreemd aan die, waarin hij zelf had verkeerd. D'ISRAËLI heeft zich geheel in eene denkbeeldige wereld verplaatst, en is daardoor, onzes inziens, tot onwaarschijnlijkheid en onnatuurlijkheid vervallen. Misschien ook is Rec. te onpoëtisch, om het noodzakelijk verband te kunnen doorzien tusschen veel van het hier verhaalde en de ontwikkeling van een' dichterlijken aanleg. Tot die onwaarschijnlijk-

heden en onnatuurlijkheden zou hij b. v. rekenen het geheele verhaal van de poëtische struikrooverbende, waarin een geheele troep fatsoenlijke en aanzienlijke jongelieden in goeden ernst een tijdlang het dichterlijke beroep van roover uitoefenen. Vraagt men overigens, of er niet veel, zeer veel fraais in dit boek wordt gevonden, het antwoord is volmondig toestemmende. Zoowel in de teekening der karakters, als in de episoden van het verhaal, in de schildering van onderscheidene landen en volken, is veel, wat van groote bekwaamheid getuigt, maar ook veel, wat ons voorkomt, geheel buiten het eigenlijke onderwerp om te loopen en tot ontwikkeling daarvan volstrekt niet te dienen. De resultaten van het geheel lieten ons ook onbevredigd. Waartoe wordt de dichterlijke aanleg ontwikkeld? Wat brengt hij ten slotte voort, wat de vroegere zonderlingheid en veelsoortige dwaasheid verschoont en doet vergeten? Op al dergelijke vragen vinden wij hier, dunkt ons, geen bevredigend antwoord. Het is alsof de Schrijver zelf daaromtrent nog tot geen resultaat is gekomen en nog in het land der droomen voortleeft. Trouwens, zijne latere werken, zijne staatkundige romans zoowel, als zijne staatkundige begrippen, zouden ons dat ook van zelf doen vermoeden.

Met al die aanmerkingen beschouwen wij dit boek toch geheel niet als onverdienstelijk of der lezing onwaardig. Integendeel, wij durven die wel aanbevelen; het is meer dan een gewone roman; het had, naar ons inzien, nog meer en beter moeten en kunnen worden. Maar ook zoo als het daar ligt, getuigt het van veel bekwaamheid, van levendige verbeelding en dichterlijken gloed. Het verwondert ons daarom niet, dat het in *Engeland* veel lezers heeft gevonden, en dat het met den stroom der alledaagsche romans niet in vergetelheid is weggezonken.

De Vertaler heeft zich van zijne taak wèl gekweten.

De vloek der zelfzucht. Naar het Engelsch van de Gravin VAN BLESSINGTON. *III Deelen. Te Amsterdam, bij* P. Kraay, Jun. 1848. *In gr.* 8*vo.* 378 *bl. f* 8-:

Het is eene prijselijke eigenschap van de meeste niet historische Engelsche romans, dat zij zich een of ander bepaald

punt ter uitwerking hebben voorgesteld. Het geldt de schildering van een of ander bepaald karakter, de ontwikkeling van eene of andere bepaalde waarheid. Te ontkennen is het niet, dat de schrijvers zich daardoor wel eens laten vervoeren tot eene wijdloopigheid, die minder goedkeuring verdient en op de grenzen komt van langdradigheid; maar van den anderen kant worden dikwijls de bedoelde romans iets meer dan louter lectuur van uitspanning en mogen indedaad dienstbaar gerekend worden aan de bevordering der kennis van het menschelijke hart en karakter.

Ook het boek, dat wij thans aankondigen, bezit deze goede eigenschap. De titel bevalt ons het minste; wij zouden er aan twijfelen, of het juist uitdrukt, wat het boek bedoelt. De daad, wier rampzalige gevolgen het hoofdonderwerp van het verhaal uitmaakt, kan, ja, tot zelfzucht worden teruggebragt, maar is toch te zeer onvoorbedacht de opwelling van het oogenblik, dan dat men haar daaraan bepaald zal toeschrijven. *The fatal error* is daarom in het oorspronkelijke de meer gepaste titel.

Men zou bij het lezen van dezen roman schier op het denkbeeld komen, dat de Schrijfster door het lezen van de *Ellen Middleton* van Lady FULLERTON opgewekt is geworden, om een soortgelijk karakter, als ELLEN is, te teekenen, en te ontwikkelen, hoe soortgelijke omstandigheden op het mannelijk karakter moeten werken; zoo veel gelijks is er in de situatie van de heldin in het eene, van den held in het andere boek. Dat is haar ook zeer goed gelukt, en de Vertaler mogt te regt spreken van de uitvoerige schildering, de haarfijne ontleding van het karakter, waarvan zelfzucht zeker den grondtrek uitmaakt, en dat hier in zijnen kleingeestigen hoogmoed, in zijnen bekrompen argwaan, in zijn gebrek aan zedelijke kracht wordt ten toon gesteld. Rec. vindt het jammer, dat de Schrijfster die ééne groote gebeurtenis, welke den held zijn geheele volgende leven tot eenen vloek maakt, zoodanig heeft gekozen, dat zij zoo geheel onopzettelijk is. Al waren de gevolgen ook geheel onberekenbaar, de daad zelve moest wat meer eigene schuld medebrengen, om de waarschuwing indruk te doen maken.

Daarmede willen wij intusschen het vele goede en treffende zelfs in dit verhaal niet ontkennen, en meenen, dat het tot het getal derzulken behoort, waaruit voor de ken-

nis van het menschelijke hart en leven nut is te trekken. Wij bevelen het dan ook gaarne ter lectuur aan, en geven daarbij den Vertaler even gaarne den lof, dat hij zijne taak goed heeft volbragt.

De Toovenaar. Door LEITCH RITCHIE. *Uit het Engelsch vertaald door* J. F. ROSDIJK. *II Deelen. Te Amsterdam, bij* M. H. Binger. 1847. *In gr.* 8*vo.* 596 *bl. f* 6-:

Wij herinneren ons, dat reeds vóór eenigen tijd de vertaling van eenen zoogenaamd historischen roman bij ons, onder den titel van *Gilles de Rais*, in het licht is verschenen. Dezelfde historische legende van eenen Franschen edelman, die in het jaar 1440 te *Nantes*, als van tooverij beschuldigd, is ter dood gebragt, heeft nu eenen anderen bewerker gevonden. Voor zoo veel wij ons *Gilles de Rais* herinneren kunnen, is het thans aangekondigde werk op grooter schaal vervaardigd, en schildert meer in bijzonderheden de zedelijke en maatschappelijke gesteldheid van *Frankrijk* in die dagen. Indien dit verhaal al geene verhevene karakters of bij uitnemendheid navolgenswaardige voorbeelden ter beschouwing aanbiedt, zoo is het toch vrij van zulke levendige voorstellingen der ondeugd, die de verbeelding bekoren en de zinnelijke driften prikkelen; terwijl de afwisseling en het woelige der bedrijven toch den leeslust boeit en aangenaam bezig houdt. Waarom wij het er voor houden, dat het grootste getal van ons romanlezend publiek het boek niet onvoldaan uit de handen zal leggen.

Lotgevallen van den jongen Willem, of het spreekwoord bevestigd: Met God en met eer. Door T. VAN SPALL, *Pred. te Klundert. Te Schoonhoven, bij* S. E. van Nooten. 1848. *In kl.* 8*vo.* 76 *bl. f* :-60.

Het zou voldoende zijn om dit boekje aan te bevelen, indien wij slechts verklaarden, dat de naam des Schrijvers tot een waarborg verstrekte voor de waarde van het verhaal. De Eerw. VAN SPALL, ook door verhalen van grooteren omvang reeds gunstig bekend als een nuttig en aangenaam

Schrijver voor het volk, bestemde dit werkje meer in het bijzonder voor jongelingen uit de zoogenaamde burgerklasse, die na het verlaten der school vooruemens zijn een beroep te leeren, ten einde nuttig te wezen voor de maatschappij en voor hun onderhoud te kunnen zorgen. Het kleine verhaal stelt een tafereel voor naar het werkelijke leven. Het behelst wel geene tooneelen uit het leven en den toestand van de magtigen en rijken der aarde, maar ook de toestand van den eenvoudigen burger geeft aan den deugdzamen en Christelijken mensch de eigenaardige gelegenheid tot beoefening van zulke deugden, die zelfs in den geringsten stand den stempel dragen van een edel hart en van ware levenswijsheid. Dit is het, wat men in het onderhavige werkje allerwegen opmerkt. De ambachtsman, die kommerlijk met gade en kinderen leeft van de vrucht van zijnen handenarbeid, en nogtans den armen en hulpeloozen wees, den achtergelaten zoon van zijnen broeder, niet overlaat aan diakonie- of armbestuur, maar dien als kind opneemt in zijn eigen gezin. De doodelijke kranke en stervende vader, die op zijn sterfbed zijnen zoon troost met de herinnering aan God en vermaant om God steeds voor oogen te houden. De dankbare wees, die door deugd, door vlijt en liefde zijne weldoeners tot vreugde en tot zegen verstrekt, en ook voor zichzelven Gods zegen ondervindt. Zietdaar hetgeen de Schrijver bevallig en onderhoudend schildert. Dat het zulk een geschriftje niet aan eene goede zedelijke strekking ontbreekt, zal, hopen wij, door onzen lezer reeds bij deze eenvoudige aankondiging gevoeld worden. Eene gunstige ontvangst doe 's mans arbeid aan zijne bedoeling beantwoorden, en oefene een' heilzamen invloed uit op de gemoederen onzer jeugdige landgenooten!

Bedsermoenen, door DOUGLAS JERROLD. *Te Haarlem, bij* de Erven F. Bohn. 1848. *In kl.* 8*vo.* 156 *bl. f* : - 90.

De inval, om eene snarige vrouw voor te stellen, die haren geduldigen echtgenoot achter de gordijnen (de titel *gordijnenpreken* zou dan ook wel zoo eigenaardig in onze taal geweest zijn) kapittelt, is op zichzelven niet onaardig. Dertig variatiën evenwel op bijkans geen ander thema dan: gij zijt een verkwister! is te veel, om niet in het zoutelooze te vallen. En over dit onderwerp loopen de meeste. Die er dan ook eene uitzondering op maken, zijn niet de minst geestige. Overigens tellen wij onder de beste: *Caudle heeft de paraplui uitgeleend*, omdat de spijtige dame met eene verbazende vindingrijkheid allerlei grieven aan die zeer eenvoudige zaak weet vast te knoopen. *Jufvrouw Caudle voorspelt aan haren man een alleraangenaamst leven, wanneer hare »goede moeder" bij hen komt inwonen*, om het grappige der bogten,

waarin zij zich wringt, ten einde haren zin te krijgen; *Caudle is vrijmetselaar geworden*, om het kluchtige dreigen, vleijen, bestraffen, alles dooreen, om achter het fijne van de zaak te geraken, en *het voornemen om Kaatje weg te jagen*, wegens de dwaze invallen der spreekster. In een ledig kwartiertje neemt men het boeksken eens tot verstrooijing ter hand; maar de weinige opgewektheid, die men zal gevoelen, om de meeste stukjes andermaal te lezen, bewijst genoeg, dat het de zoodanige aan het ware vernuft ontbreekt. Ook heeft de eenheid van vorm iets eenzelvigs. Als men in zulke preekjes niet gedurig iets nieuws en pikants weet te leggen, doet men beter, ze niet te schrijven.

Friedel de Zwerver. Eene Geschiedenis uit het Duitsche Volksleven, door W. VON HORN. *Te Groningen, bij* F. Wilkens. 1847. *In gr.* 8*vo.* 274 *bl.* *f* 2-60.

Indien men door het Duitsche Volksleven verstaat het volksleven in *Duitschland* vóór ongeveer honderd jaren, dan hebben wij vrede met den titel, en als zoodanig heeft het tafereel eene bijzondere aantrekkelijkheid. Thans immers vallen, ten gevolge van meerdere aanrakingen en verkeer der volken, de verschillende zeden, gelaatstrekken, spraak en levenswijze der menschen, die men in groot aantal, door middel van spoorwegen, dikwijls op één en denzelfden dag aantreft, minder onder de aandacht van den beschrijver, dan dit vroeger het geval was. Het ons hier thans aangebodene verhaal schetst ons den dorpskleedermaker, die, als het orakel der eenvoudige boeren van zijne woonplaats en als de eenige dorpeling, die ooit iets van de wijde wereld gezien heeft, hunne winteravonden door zijne vertellingen aangenaam verkort; de avonturen van den zwervenden ketellapper, die met zijne vrouw en kinderen, en zijne gansche bezitting op eenen ezel geladen, de afgelegene bergstreken rondtrekt; benevens de lotgevallen van den landbewoner, die, door buitengewone omstandigheden in den krijg en naar de overzeesche gewesten gelokt, als een rijk man in zijn geboorteland terugkeert. Het lot van den zwerver, die, ofschoon teleurgesteld in zijne getrouwe liefde en aan eene aaneenschakeling van rampen ten doel staande, aan het einde de zelfvoldoening heeft van, in het bezit van een aanzienlijk vermogen en eenen gelukkigen ouderdom, de weldoener te zijn van al zijne bloedverwanten en voormalige begunstigers, wekt de levendigste belangstelling; weshalve wij het er voor houden, dat de Vertaler door de overbrenging van dit verhaal aan zijne lezende landgenooten eene aangename dienst heeft bewezen.

BOEKBESCHOUWING.

Hoe de menschen al met den Bijbel gehandeld hebben, of omtrekken eener Geschiedenis des Bijbels, in Brieven aan zijne Vrienden, van CLAUDIUS. *Uit het Hoogduitsch. Tweede Druk. Te Amsterdam, bij* J. C. Sepp en Zoon. 1847. *In gr.* 8*vo.* 127 *bl. f* 1-10.

Verhandeling over het wenschelijke eener verbeterde Staten-overzetting des Bijbels; bijzonder met opzigt tot het Nieuwe Testament. Te Koevorden, bij D. H. van der Scheer. 1847. *In royaal* 8*vo.* 48 *bl. f* :-60.

Wij kunnen de aankondiging dezer twee geschriften gevoegelijk in ééne beoordeeling zamenvatten, want beide zijn eene soort van inleiding tot hetzelfde Boek, den Bijbel; beide behelzen het een en ander over den *kanon*, over de geschiedenis van den tekst des Bijbels, over verschillende vertalingen, en wat dies meer zij. Het eerste ontwikkelt breedvoeriger, wat het begin van het tweede slechts kortelijk vermeldt; het eene is van meer algemeene strekking, het andere van bepaalder doel.

De Schrijver van N°. 1 is ons onbekend; ten minste de bekende *Wandsbecker Bothe* zal het wel niet zijn. Na op den voorgrond gesteld te hebben, dat eene geschiedenis des Bijbels hoofdzakelijk bestaat in of nederkomt op eene beschouwing van de verschillende opvattingen van en inzigten in den Bijbel, brengt de Schrijver het eerste tijdvak van de geschiedenis (der opvatting) des Bijbels tot aan de vijftiende eeuw, en wijst aan, deels dat de Bijbel toen als een onfeilbaar gezag hebbend regter beschouwd werd; deels, dat hij eigenlijk een onbekend boek was, en het niet anders kon zijn, zoowel wegens de zeldzaamheid en kostbaarheid der boeken, als ten gevolge van onkunde der talen en vrees voor de geestelijke en wereldlijke magt. De scholastiek tastte wel den Bijbel niet aan, maar was er onverschilliger

voor; trouwens men weet, dat de scholastieken evenzeer uit ARISTOTELES bewijzen voor hunne stellingen en teksten voor hunne predikatiën haalden, als uit den Bijbel. Het was dan ook eene armzalige, gebrekkige kennis, die van den Bijbel in dien tijd te bekomen was, waartoe een gedeelte uit de *Biblia pauperum* wordt aangehaald. Toen echter de dageraad der Hervorming begon aan te breken, reeds in het begin der vijftiende eeuw, werd de Bijbel een krachtig wapen tegen de Kerk. De drukkunst maakte dien oneindig algemeener bekend. Overzettingen bragten hem onder het oog ook van de leeken, die den grondtekst niet verstonden. Het andere tijdvak vervolgt de geschiedenis des Bijbels tot in onzen leeftijd. De Kerk begon zich tegen het gezag des Bijbels als eenigen regel van geloof aan te kanten. LUTHER wordt door den Bijbel gebragt tot het verwerpen van alle gezag van Kerkvaders, Pausen en Kerkvergaderingen. Vertalingen verspreiden zich, Duitsche, Noordsche, Engelsche, Fransche, Italiaansche, Nederduitsche. Ook de Katholijke Kerk levert overzettingen. Voorts komt nu in aanmerking de *tekst* des Bijbels. Verschillende teksten dienden tot grondslag voor onderscheidene vertalingen; de Latijnsche *Vulgata* handhaafde haar gezag in den boezem der Roomsche Kerk; de Grieksche vertaling van het O. V. (de LXX) werd op (misschien eenigzins beneden) hare waarde geschat. De Hebreeuwsche tekst; de *Masorethen;* verdiensten der Protestanten omtrent de tekstkritiek. Men ziet, dat dit gedeelte van het werkje niet zoo bepaald over de tekstkritiek van het N. V. handelt, als over die van het O. En het is dan ook een wezentlijk gebrek, (straks zullen wij zien, dat het ook een gebrek van N°. 2 is) dat de nieuwste onderzoekingen op dit veld den Schrijver niet schijnen bekend te zijn geweest. Eindelijk dan komt hij tot den *kanon* als zoodanig, en besluit met eenige zeer oppervlakkige aanmerkingen over den strijd, die in de laatste jaren tusschen de met reuzenschreden voortgaande natuurkundige wetenschappen en den Bijbel ontstaan is. Het gewigt van dit onderwerp, de invloed, dien het heeft op de gansche wijze van den Bijbel te beschouwen;

de kracht der aanvallen van deze zijde op dit boek; de noodzakelijkheid, om het gansche inzigt in den Bijbel te wijzigen en den Goddelijken oorsprong van denzelven geheel anders te omschrijven — dit alles had gemaakt, dat het onmiddellijk op des Schrijvers weg zou hebben gelegen, daaromtrent zijne lezers tot grondiger en helderder oordeel te leiden. BRETSCHNEIDER heeft er vóór een paar jaren eene korte verhandeling over gegeven, die de punten van beschouwing meer aanroert dan ontwikkelt; en wij wachten nog altijd eene op de hoogte der godgeleerde en natuurkundige wetenschappen plaatsende *monographie* over dit moeijelijke maar hoogst belangrijke onderwerp; waarbij, zien wij niet geheel verkeerd, de wèl aangevatte behandeling zou doen blijken, dat de eer des Bijbels minder te lijden had, dan men algemeen schijnt te duchten, mits men het doel en de strekking van den Bijbel — en ook zelfs zijnen oorsprong terugbrenge binnen de grenzen, die men ze nooit had moeten doen verlaten, als wanneer de aanvallen van het ongeloof veel onschadelijker zouden gebleven zijn.

Doch dit in het voorbijgaan. Het aangekondigde werkje staat, zoo als wij te kennen gaven, niet op de geheele hoogte der wetenschap, maar bevat zeer vele wetenswaardige zaken voor de zoodanigen, die te hunner oefeninge een kort overzigt willen hebben van de lotgevallen des Bijbelboeks, of, om het met de woorden van den zonderlingen titel te zeggen: »hoe de menschen al met den Bijbel gehandeld (onwillekeurig lazen wij haast: *geleefd*) hebben.

N°. 2 is eigenlijk de uitgewerkte voorrede eener herziene en verbeterde Staten-overzetting van den Bijbel, die bij den uitgever dezer verhandeling in het licht zou verschijnen, of welligt reeds verschenen is. De opsteller wil eigenlijk aan minkundigen of mindoordenkenden doen gevoelen, dat het geene heiligschennis zij, de verbeterende hand te slaan aan de gewone of zoogenaamde Staten-vertaling des Bijbels. Daartoe zal hij beginnen met het geven van »een geschiedkundig overzigt van het voornaamste betrekkelijk den tekst, bij wijze van inleiding."

Het vangt aan met den oorsprong van de schriften des

N. T. en van derzelver verzameling in den *kanon;* benevens de verspreiding daarvan door oude vertalingen en afschriften, waarbij het een en ander wordt medegedeeld nopens de stoffen, waarop en waarmede, de figuren (lettersoorten) waarin, en de personen, waardoor dit afschrijven vóór de uitvinding der boekdrukkunst geschiedde. Daarna iets over de *palimpsesten.* De onmogelijkheid wordt verder aangetoond van opzettelijke vervalsching of verminking des N. T.'s, met bijbrenging van de oorzaken der verschillende lezingen, als: schrijffouten uit achteloosheid, verbeteringen door gissing, het in den tekst opnemen van verklarende woorden, het overschrijven van verkortingen, het schrijven van getallen in letters. Van het eene en andere worden wel ter snede de voorbeelden bijgebragt, voor zoo ver die onder het oog van onkundigen in het Grieksch kunnen gebragt worden. Nu volgt een kort overzigt van den geschiedkundigen gang, welken de behandeling van den grondtekst sedert de uitvinding der boekdrukkunst gehad heeft, vooral tot op de vervaardiging der Staten-overzetting. Daaruit blijkt, dat de vervaardigers van de laatste verstoken waren van vele hulpmiddelen, die later zijn ontdekt, om eenen *goeden* tekst te vertalen. Maar ook om den tekst, dien zij hadden, *goed* te vertalen. Taal- en oudheidkunde — welke reuzenschreden hebben zij in de laatste twee eeuwen gedaan! Waarlijk, wanneer men zich op de hoogte plaatst, die de wetenschap thans heeft bereikt, en men ziet dan eens achter zich nederwaarts in het dal, waarin de geleerdste mannen van hunnen tijd vóór twee eeuwen arbeidden, dan wordt men vervuld van bewondering voor de geleerdheid, schranderheid, oordeelkunde en fijnen tact der voortreffelijke mannen, aan wie het reuzenwerk der vertaling van den Bijbel werd opgedragen. En wel ver van hunne verdiensten met driestheid in de schaduw te stellen, houden wij hunne namen onsterfelijk. Hoe oneindig veel hulpmiddelen biedt onze leeftijd aan; en wanneer nu VAN DER PALM, staande te midden van dien schat, doorvoed met naauwkeurige kennis van 't geen in het begin der zeventiende eeuw naauwelijks — laat ons zeggen geheel niet, voor iemand verkrijg-

baar was; wanneer VAN DER PALM van zijne Bijbel-overzetting zegt, dat hij er veertig jaren aan had gearbeid, waarvan acht als een paard — kan men dan niet, met alle achting voor de vervaardigers der overzetting, op welke de Nederlandsche Hervormde Kerk sedert ruim twee eeuwen mogt roem dragen, zeggen, dat zij er zich thans mede behelpt?

Breedvoerig en naauwkeurig is de Schrijver over den arbeid van hen en van de herzieners. Hij geeft hun den welverdienden lof, en komt alzoo tot vermelding van het gebrekkige in hunnen arbeid. Het bestaat *vooreerst* in het *splitsen* van den doorloopenden tekst *in hoofdstukken en verzen*. Wij erkennen het dikwijls gebrekkige, dikwijls onvoegzame van die verdeeling; en wij zouden de eersten zijn, om den Schrijver bij te vallen in haar onbepaald af te keuren, indien men den — ondersteld geheel onbekenden — Bijbel moest gaan drukken. Hetgeen VAN DER PALM (*) ter verdediging van zijn behouden van dezen vorm des Bijbels gezegd heeft, is meer vernuftig gezegd, dan zuiver gedacht; het eenige, waarop weinig valt af te dingen, is de noodzakelijkheid eener nieuwe verdeeling, die altijd willekeurig is. En wat alles afdoet, maar door den schranderen man slechts in het voorbijgaan genoemd is, de aanhalingen, die het bijbehoud der oude kapittel- en verzenverdeeling noodzakelijk maken. Het is dus in het afgetrokkene goed, wat de Schrijver schimpend daarop, en den lof der voorgenomene Bijbeluitgave uitbazuinend, verkondigt. Ook het op zich zelf gebrekkige kan door de omstandigheden onvermijdelijk worden. Het *tweede*, door hem genoemd, zal minder tegenspraak lijden: *de vooruitgang in kennis der Oostersche en Grieksche talen*. Deze heeft zeker in de Staten-overzetting vele fouten doen opmerken. Of de Schrijver dezer verhandeling de man zij, om met bedachtzaamheid en oordeel daarvan gebruik te maken bij het verbeteren van de genoemde overzetting, zou niet dan uit zijnen arbeid kunnen blijken. Wij hebben dien niet onder

(*) *Brief aan de Synode* vóór zijne *Bijbelvertaling*, bl. 25, 26.

de oogen gehad, en moeten dus ons oordeel opschorten. *Ten derde* noemt hij den *voortgang der tekstkritiek*. Hier is hij althans niet op de hoogte der wetenschap. GRIESBACH is hem het *corpus juris*, in wiens arbeid wij, behoudens kleine wijzigingen, hebben te berusten. Alsof dan SCHULTZ, RINCK, LACHMAN, en vooral SCHLEIJERMACHER (*) en FISCHENDORF, den arbeid van GRIESBACH niet in de schaduw hadden gesteld! Het geleerde stuk over de Tekstkritiek van Dr. J. I. DOEDES was, blijkens de aanteekening op bladz. 39, den Schrijver niet onbekend, maar hij vermeent, des ongeacht, bij zijne meening over GRIESBACH te mogen blijven, *deels* omdat er tusschen de wijze, waarop GRIESBACH en DOEDES den tekst willen zuiveren, geen zoo groot practisch verschil is (behalve dat de eerste de waarde des H. S. S. voorop stelt, en daarna hunne getuigenis aangaande de lezing weegt, de tweede zaak, omkeert en uit de lezing, naar vaste grondregelen gekozen, de waarde van het H. S. afleidt; de eerste zich door eerbied voor den door niets dan herkomst uit eenen on-kritischen tijd gewettigden *textus receptus* laat verkloeken, de tweede zich ruiterlijk van dit juk ontslaat; de eerste een willekeurig zamenstel geeft van kritische regelen, de laatste die bouwt op grondstellingen over de oorzaken der tekstvervalsching), en *deels* vomdat men alzoo eerst zou moeten afbreken wat GRIESBACH opgebouwd heeft, en daarna over lange jaren nog niet eens verder zijn, dan deze

(*) In de kritiek van het N. T. is SCHLEIJERMACHER (met allen eerbied zij het van den grooten man gezegd!) een *scepticus*, maar toch: hoe scherpzinnig heeft hij aan de wetenschap haren verderen weg afgebakend! En dat is in het algemeen ten aanzien van de verschillende deelen der Theologie zijne groote verdienste. Ja, omtrent de verschillende deelen: wie is de ijsbreker der nieuwe wijsgeerige ontwikkeling van het Christendom — SCHLEIJERMACHER; wie van de nieuwere homiletiek (wij spreken natuurlijk meer van de stof, dan van den vorm) — nogmaals SCHLEIJERMACHER; wie van de kritiek — al weder SCHLEIJERMACHER. Is het te verwonderen, dat zij, die 's mans inzigten deelen, met hem, misschien te veel, dweepen?

geleerde het reeds gebragt heeft." Het gewaagde en onwetenschappelijke van zulke redeneringen behoeft niet in het licht te worden gesteld. — Een *vierde* opzigt, waarin het gebrekkige van de Staten-overzetting blijkt, is de *interpunctie*. De zin hangt in het Grieksch, dikwijls met groot verschil, van het interpungeren af. De Schrijver noemt KNAPP als den Godgeleerde, die daaromtrent de meeste verdiensten heeft. Zeker omdat zijne uitgave van het N. T. in dit opzigt met meer zorgvuldigheid, dan de gewone, bearbeid is. Later hebben evenwel de nieuwste exegeten deze zaak met meer aandacht behartigd. Zij blijft echter altijd problematisch, en is meer de taak der exegese, dan van eene uitgave, die de resultaten nederlegt. De vertaler moet eene gemotiveerde opvatting kiezen. Daarin heeft de Schrijver gelijk, dat dit onderwerp nog geheel niet is afgedaan. Ten *vijfde* vorderen *taal en spelling* herziening. Voorzeker: het bevreemdde ons echter, onder de hulpmiddelen niet opgenoemd te vinden twee stukjes van wijlen Prof. IPEY, het tweede met Mr. W. C. ACKERSDIJK, over verouderde woorden in de Staten-vertaling. Ten *zesde: onjuiste inlassching en plaatsing van teksthaakjes*. Daartoe brengt de Schrijver hetgeen wij onder de proeven van min juiste vertaling zouden rekenen, de verwaarloozing van het *artikel*. Ten aanzien van den H. Geest — waaromtrent de dogmatiek de vertalers eene menigte fouten heeft doen begaan — worden een paar stalen bijgebragt. Wij voegen er bij, wat ons juist invalt, dat, *Joh.* I: 14, door dit vertalen met een lidwoord, dat in den grondtekst niet gevonden wordt, de zin geheel onverstaanbaar is gewordon: *eene heerlijkheid, als* DES *Eeniggeborenen van* DEN *Vader*. Wat beteekent deze vergelijking? Wij hebben gezien de heerlijkheid van JEZUS CHRISTUS, als des Eeniggeborenen van den Vader. Moet dit beteekenen: zoo als den Eeniggeborene des Vaders betaamt? Zeker niet; ook de gelijkluidende vertaling van VAN DER PALM is onjuist: er staat ὡς μονογενοῦς παρὰ πατρός: *als van een eeniggeboren* [zoon] *van eenen vader*. En dan is de vergelijking (ὡς) duidelijk en krachtig. De Schrijver besluit met de beantwoording

van twee vragen: of het niet beter ware eene geheel nieuwe vertaling te geven? en of de aangekondigde onderneming tijdig zij? Het laatste beamende, ontkent hij het eerste. Toegegeven, dat de Staten-overzetting zoo vele gebreken hebbe, als zijn opgenoemd, is het ons niet regt helder, wat hij meent met het verschil tusschen eene nieuwe overzetting en het verbeteren der bestaande. Het eerste zal toch altijd wel een gebruikmaken van de laatste toelaten, en het verhelpen van de gebreken in de Staten-overzetting, die uit de *eerste*, *tweede*, vooral *derde* en *vierde* oorzaken ontstaan zijn, zal wel hetzelfde zijn als het leveren eener nieuwe vertaling. Wat de tijdigheid aangaat: de Schrijver ziet tegen de invoering eener hierziening van de bestaande Bijbelvertaling wel tegenstand te gemoet, maar meent, dat dit in eene goede zaak niet mag afschrikken. Zoo is het ook; maar hij moest hier onderscheid hebben gemaakt tusschen het uitgeven van eene verbeterde Staten-overzetting als een gewoon boek, en het legaal invoeren ten kerkelijken gebruike door of op last der Synode. Hij verwacht, dat »deze eerlang die heilige zaak zal behartigen met al dien ernst, welken deszelfs gewigt zoo waardig is, en dat de tijd niet verre meer af zijn zal, waarin wij ons in eene herziene en verbeterde Staten-overzetting des Bijbels mogen verheugen." Wat wil de Schrijver dan nu eigenlijk? Dat de Synode zelve de hand aan het werk sla? Men zou het zeggen; want hij drukt het vertrouwen uit, dat de Synode »niet dwaas genoeg zal zijn, dit werk aan andere dan de bekwaamste en braafste mannen des lands toe te vertrouwen." Maar dan zou de »reeds afgedrukte en binnen kort bij den uitgever in het licht te zenden" herziene Bijbeluitgave zeer overbodig en de arbeid van den bewerker geheel nutteloos worden. Misschien vleit deze zich met de legale invoering van *zijne* bewerking? Wij weten het niet. Maar dit weten wij wel, dat wij weinig gevaars duchten van het in gebruik komen van verschillende Bijbelvertalingen en van het »weder plaats grijpen derzelfde ongelijkmatigheid, die in de Nederlandsche provincieën vóór de invoering der Staten-vertaling plaats had." Want *vooreerst*: de onderneming van eene nieuwe,

zorgvuldig bewerkte Bijbelvertaling staat niet gelijk met die van een' Duitschen Roman. Geen boekverkooper zal uit speculatie dat werk toevertrouwen aan iemand zonder algemeen erkende bekwaamheid, en deze mannen zullen zulk een' reuzenärbeid niet zoo maar met luchtige hand aanvatten. Tegen het uitgeven van allerlei gebrekkige vertalingen of herzieningen vinden wij dus genoegzamen waarborg in het belang van de boekhandelaars zelve. *Ten tweede:* indien twee, drie, vier van elkander in kleinigheden (meer kan het, bij de voorbeeldige getrouwheid der Staten-overzetting, toch niet zijn) van de gewone verschillende vertalingen al eens in gebruik waren; wat schade? Kan het niet ook zijn nut hebben, dat de opmerkzame gebruikers zich daarin verschillende overzettingen vinden voorgelegd? Wordt er het denkbeeld niet door tegengegaan, dat de Staten-overzetting de eenige, ware, echte Bijbel is, voor welken minkundigen evenveel eerbied hebben, als de Roomsche kerk voor de *Vulgata? Ten derde:* de tijden staan niet gelijk. Tot 1637 waren er, ja, verschillende Bijbelvertalingen in omloop en gebruik. Maar hoe zagen die er uit? Vertalingen van vertalingen, en hoe gebrekkig waren in den tijd van de vervaardiging dier overgezette vertalingen de hulpmiddelen tot zulk eenen arbeid? Wat dus vóór ruim twee eeuwen verwarring gaf en verbetering hoogst noodzakelijk deed zijn, kan nu zonder schade plaats vinden, en prijst zich in sommige opzigten aan. *Ten vierde:* wij zijn sedert lang tot de overtuiging gekomen, en dit boekje heeft ons in die overtuiging bevestigd, dat het voorschrijven van eene bepaalde Bijbelvertaling ten kerkelijken gebruike vroeger hoogst noodzakelijk, maar tegenwoordig onnoodig, ondoenlijk en schadelijk zij. Onnoodig, want in dezen tijd van vrije prediking en opvatting van het Evangelie ligt het voor de hand, dat men niet leggen of liggen kan aan den band van eene kerkelijk regtzinnige Bijbelvertaling. Vroeger was dit iets anders: de Staten-overzetting sprak de regtzinnige en voorgeschrevene opvatting van den Bijbel uit, van welke niemand in de Staatskerk mogt afwijken. Daarom zeggen ook de Staten-generaal in de acte van invoering der overzetting,

dat zij is vervaardigd, opdat »Gods heilig woord, naar den regten zin, oogmerk en verstand van den grondtekst en spraak, waarin God de Heer Almagtig genadiglijk gelieſd heeft zijne leer en godsdienst door het ingeven des H. Geestes te openbaren, mogt worden *uitgelegd, geleerd* en *gepredikt;*" en dat zij is geapprobeerd, ten einde zij »in de kerken en publieke scholen mogt worden aangenomen en gebruikt" door alle kerkelijke personen »tot bevordering van de eenheid der kerk." Van die eenheid der kerk en van dat verbindende eener Bijbelvertaling bij prediking en onderwijs hebben wij tegenwoordig geheel andere begrippen, dan men daarvoor geene officiéle Bijbelvertaling noodig heeft. Maar behoort, zal men misschien zeggen, het bestuur der kerk dan niet te waken tegen het kerkelijke gebruik van onjuiste, geheel van den zin der H. Schrift afwijkende, of zelfs wel daartegen strijdende vertalingen? Wij gelooven, dat er weinig vrees is, dat men die bekome. Ze zouden bij diegenen, welke er een *kerkelijk* gebruik van maken, geenen aftrek vinden. Onderstel eens, dat men eene verminkte, verkeerde Nederlandsche vertaling van den Bijbel in het licht gave, en door buitengewoon goedkoopen prijs het kerkelijk gebruik trachtte in te sluiken. In dezen tijd van het publicisme is aanstonds de scheeve overzetting gebrandmerkt, en de eene Recensent na den anderen stelt haar aan de kaak. Ieder is in de gelegenheid — niet om dien Bijbel met het oorspronkelijke te vergelijken, maar het met andere, geaccrediteerde vertalingen te doen, en de ondernemer van het kostbare werk komt er met schade af. — Bovendien achten wij het voorschrijven van eene bepaalde overzetting ten kerkelijken gebruike ondoenlijk. Wat is eigenlijk dit: »ten kerkelijken gebruike," zoo als de kerkelijke besturen zeggen, alleen de Staten-overzetting te zullen toelaten? Bij de openbare godsdienstoefening kan men niemand beletten, den Bijbel mede te nemen, dien hij goedvindt; en wanneer overigens het beheer van de kerk als gebouw het niet verhindert, kan geene Synode of de daarvan afdalende besturen iemand beletten, zijnen Bijbel in de kerk te laten liggen. Het ganſche »toelaten" zou dus alleen nederkomen op den Bijbel,

uit welken de Predikant zijnen tekst en de voorlezer de opgegeven hoofdstukken voorleest. Maar wij vragen: wordt daarop toezigt uitgeoefend? Waar en aan wie is het voorgeschreven? Wordt er bij de kerkvisitatie onderzoek naar gedaan. Rec. heeft nog onlangs, in eene kerk zijnde, waar de predikant lid van het klassikaal bestuur was, ten gebruike van den voorlezer, den Nederduitschen Bijbel van het Britsche Bijbelgenootschap, te *Londen* gedrukt, en van geene de minste kerkelijke goedkeuring voorzien, en geenen dan dien, vinden liggen. Dit is er van dat »toelaten ten kerkelijken gebruike." Er was toezigt op en handhaving van mogelijk, toen geen Bijbel mogt gedrukt worden, dan na authorisatie van wege den Staat aan den boekverkooper, die genoodzaakt was, zijne drukken door voorgeschrevene onderteekenaars te laten authentiseren. Nu is het ondoenlijk. Het is ook schadelijk, gelijk iedere wet schadelijk is, die men niet in staat is te handhaven, omdat zij den eerbied voor den wetgever vermindert; schadelijk, omdat het de vrijheid belemmert, omdat het leeraars, die de waarheid alleen liefhebben en verkondigen, noodzaakt, zich somtijds in moeijelijke bogten te wringen ten gevalle eener in haren tijd hoogst voortreffelijke, maar voor het licht en de behoefte onzer dagen niet meer passende Bijbelvertaling; en eindelijk, omdat aldus, gelijk reeds gezegd is, voedsel gegeven wordt aan het wanbegrip, alsof die vertaling alleen de echte Bijbel ware.

De Schrijver meent, dat het doelmatig geweest ware, in der tijd eene beëedigde, permanente Commissie van Bijbelvertaling te benoemen, »die van de haar voorgekomene of haar aangewezene verbeteringen telkens eene lijst maakte, om ze vervolgens, na ingewonnen oordeel van Synoden of Classen, in latere Bijbeldrukken op te nemen; dan ware welligt deze overzetting ongevoelig tot eene volkomenheid gebragt, dat zij niet alleen met de beste vertalingen van den tegenwoordigen tijd konde wedijveren, maar ook boven dezelve de voorkeur verdiende." In het eerst was, gelijk hij er bijvoegt, die maatregel wegens de toenmalige kerkinrigting onuitvoerlijk; maar zou hij het nu daarom nog zijn? Het

is hier de plaats niet, denkbeelden op te geven nopens de zamenstelling en den arbeid van zoodanig eene Commissie, die, naar ons inzien, niet uit leden van kerkelijke besturen *als zoodanig*, maar uit Hoogleeraren der Godgeleerdheid en kundige Predikanten behoorde te bestaan. De door hen bearbeide en bij nieuwe drukken telkens verbeterde Bijbel-uitgaven behoorden noch behoefden eenig verbindend gezag te hebben; ze zouden het van zelf krijgen, en welligt ware alzoo, zonder schokken, van lieverlede eene gedurig aan de volmaaktheid naderende Bijbel-overzetting voorbereid, en tevens een weg tot minder juiste, minder doelmatige overzettingen afgesneden. De Evangelische Gezangen der Hervormden geven — dit valt ons hier in — daarvan eene proeve in het klein. In de oorspronkelijke uitgave en vroegere drukken vond men, *Gez.* LXII: 7, een op zich zelf waar, maar toch stuitend denkbeeld aldus uitgedrukt:

Kuische Jezus!
O, heilig mij!
Dat ik als gij
Ook kuisch van hart en wandel zij.

De authentiseurs der latere drukken (voor zoo ver deze ons onder het oog komen) hebben geene zwarigheid gemaakt, gezangboeken te onderteekenen, waarin het woord *kuisch* veranderd is in *rein*, zoo als het dan nu ook langzamerhand in allen zal gevonden worden. Zij hadden door eene kleine verandering in de voorafgaande regels de verbetering nog volkomener kunnen maken; maar wij wilden door dit voorbeeld alleen aantoonen, hoe men onmerkbaar zacht aan zulke verbeteringen ingang kan geven.

Rec. ziet, dat hij van het beoordeelen herhaaldelijk is afgeweken; het bij deze aanleiding geschrevene vinde verdediging in den aard en het belang der zaak.

Vrede door het bloed des kruises. Leerrede op den Goeden Vrijdag, over Col. I: 20ª, *door* P. H. HUGENHOLTZ, *Theol. Dr. en Predikant te Rotterdam. Uitgegeven*

ten voordeele van het Nederl. Zendelinggenootschap. Te Rotterdam, bij van der Meer en Verbruggen. 1848. *In gr.* 8*vo. VIII en* 22 *bl. f* :-30.

Wij ontvangen hier van den Eerw. HUGENHOLTZ eene regt goede, Evangelische Leerrede, gehouden op den Goeden Vrijdag, en tevens zóó ingerigt, dat de Avondmaalsviering op het Paaschfeest er door werd voorbereid. Aanleiding tot de keuze van den tekst werd hem gegeven door het geschrift van Mr. GROEN VAN PRINSTERER over *het Nederlandsche Zendelinggenootschap.* Na de lezing van dat geschrift nam hij de gelegenheid van den Goeden Vrijdag te baat, om openlijk te doen blijken, wat hij bij de zinspreuk des Genootschaps denkt, hoe hij *vrede door het bloed des kruises* meent te moeten verkondigen en wenscht verkondigd te zien. En tot de uitgave besloot hij te eerder, omdat hij, tot dat Genootschap in naauwe betrekking geplaatst, zich overtuigd mag houden, dat zijne opvatting van het Evangelie daar niet alleen geduld, maar ook door velen gedeeld wordt. Wij zien ons, bij de beoordeeling dezer Leerrede, hierdoor verpligt tot de opgave van hetgeen haar, als geloofsbelijdenis beschouwd, kenmerkt. En dan verdient het opmerking, dat de zoogenaamde *voldoening*-theorie hier niet gevonden wordt. *Is het niet een dwaalbegrip* — lezen wij bl. 19 — *dat bij dezen en genen wordt gevonden, alsof onze Heer door zijn sterven voor de zonde* (l. zonden) *den toorn van God had gestild, en hem bewogen, om de schuldigen niet te straffen, om met de van Hem afvallige wereld vrede te maken?* Dit stemt overeen met de opvatting van het begrip van zonde, die hier voorkomt. De vijandschap, door de zonde te weeg gebragt, bestaat uitsluitend aan de zijde van den mensch. De verzoening, door het bloed des kruises uitgewerkt, heeft de strekking, om die vijandschap weg te nemen. Daartoe *heeft God aan de wereld genade bewezen, vergeving geschonken door den dood van zijnen Zoon. Terwijl Hij zijne regtvaardigheid betoonde, zijne hooge majesteit handhaafde en der wereld in den dood des onschuldigen hare schuld voor oogen stelde, heeft*

Hij te gelijker tijd het meest schuldgevoelende hart gerustgesteld door de zekerheid, dat de straf reeds is gedragen (bl. 12). Zien wij wèl, dan vindt deze opvatting, waarbij *geen antwoord gezocht wordt op elke vraag, die bij het kruis in ons oprijst* (bl. 14), geene genade in de oogen van tegenstanders als GROEN VAN PRINSTERER *c. s.* En daarom vreezen wij ook, dat de poging, hier aangewend, om hen voor het Genootschap te winnen, hoe welgemeend ook, noodwendig schipbreuk lijden zal op hunne dogmatische onverzettelijkheid. Meer verwachten wij daarvoor van de onbewimpelde verklaring, onlangs, naar aanleiding eener ingekomen vraag, door de Buitengewone Vergadering te *Rotterdam* met groote eenstemmigheid gedaan aangaande de duurzame getrouwheid des Genootschaps aan de grondslagen, waarop het vóór meer dan vijftig jaren gevestigd is. Door die verklaring zijn op ééns al de aanklagten en lasteringen, tegen het Genootschap ingebragt, zegevierend wederlegd. Daardoor is tevens het even onbekrompen als Christelijk-geloovig standpunt, waarop het staat, voor allen aangewezen. En een iegelijk, die zich nu onttrekt, heeft toe te zien, hoe hij zich verantwoorde voor God en menschen.

Wij verblijden ons, dat mannen, als HUGENHOLTZ en anderen, in onze dagen met zoo groote vrijmoedigheid uitkomen voor hunne gematigde, echt Evangelische denkwijze, en bevelen deze Leerrede allen aan, wien wat zij van den Heer gelooven en belijden geen koud begrip des verstands is, maar die vertroosting en versterking zoeken aan den voet van het kruis.

Practisch Handboek der Kinderziekten, naar het Engelsch van J. M. COLEY, *M. D. Vrij bewerkt en vermeerderd door* L. H. VERWEY, *M. D. Stads-Geneesheer te Sloten. Iste Aflevering. Te Sneek, bij* van Druten en Bleeker. 1848. *In gr. 8vo. IV en* 128 *bl. f* 1-20.

Het is nog niet lang geleden, sinds Recensent twee vertaalde werken over kinderziekten in dit Tijdschrift heeft

aangekondigd, en thans wordt hem reeds weder een derde ter beoordeeling toegezonden. Onwillekeurig rijst de vraag bij hem op, of er in onze taal nog behoefte bestaat aan een zoodanig handboek. Het komt hem voor, dat, indien het hier een oorspronkelijk werk gold, men in de beoordeeling omtrent het bestaan van die behoefte eenigzins inschikkelijker zoude mogen zijn, dan thans nu het al weder eene vertaling is, welke ons wordt aangeboden. Immers hetgeen omtrent ziekten van volwassenen geldt, dat namelijk in elk land en bij elk volk de ziekten gewijzigd worden naar den grond, de luchtsgesteldheid, de levenswijze, de geaardheid en andere eigenaardigheden, welke men aldaar aantreft, dit zal ook wel in meerdere of mindere mate waar zijn omtrent de ziekten der kinderen; en de uitgave van een oorspronkelijk werk over kinderziekten zoude dus hare nuttigheid kunnen hebben. Indien alzoo de Vertaler, »wiens naam (volgens zijne eigene verzekering) aan onze geneeskundigen niet onvoordeelig bekend is," en die »eene bijzondere neiging voor de beoefening van dit gedeelte der geneeskunde en eene vrij rijke ervaring in dit opzigt" heeft verkregen, zich had verledigd, om uit dien schat van ervaring aan ons geneeskundig publiek een oorspronkelijk werk aan te bieden, zouden wij die poging van harte hebben toegejuicht, daar hij hiermede getracht zoude hebben in eene wezentlijke behoefte te voorzien. Behoefte aan vertaalde handboeken over kinderziekten bestaat er echter niet, en het argument, door den Vertaler aangevoerd, dat namelijk COLEY een Engelsch Schrijver is, terwijl de andere bij ons vertaalde werken van Duitschen oorsprong zijn, komt aan Recensent van te minder gewigt voor, omdat in het Handboek van MEISSNER eene vrij volledige kennis niet alleen met de Duitsche literatuur, maar ook met die van andere landen doorstraalt. Alleen eene grootere voortreffelijkheid van bewerking, een juister inzigt in vele zaken zoude, naar Recensent's oordeel, de uitgave van deze vertaling van COLEY's Handboek kunnen regtvaardigen. Bezit het die eigenschappen boven de vroeger bij ons in het licht verschenene vertalingen, met name boven die van MEISSNER? Het doet Recensent leed, hierop

geen toestemmend antwoord te kunnen geven. Het werk van COLEY is naar zijne meening niet beter, doch ook — de regtvaardigheid eischt zulks te erkennen — in vele opzigten niet slechter, dan de meeste handboeken over kinderziekten. Het heeft met dat van BRESSLER gemeen, dat het den lezer dadelijk met speciële pathologie op het lijf valt; dit schijnt ook den Vertaler gehinderd te hebben, althans hij belooft aan de laatste aflevering eene inleiding tot de pathologie en therapie der Kinderziekten te zullen toevoegen. Hiermede zal het gebrek wel eenigzins verholpen worden, maar het blijft toch altoos lapwerk en de lap wordt niet tijdig, noch op de regte plaats aangezet. Ofschoon de verdeeling en rangschikking der verschillende ziekten niet de hoofdzaak van een goed handboek mogen uitmaken, heeft de lezer toch het regt, om eenen geregelden gang in de bewerking te eischen. Het werk van COLEY mist dien, onzes inziens, ten eenmale. Het vangt aan met de ziekten van den navel, handelt daarna over de breuken, daarna over de gezwellen aan het hoofd, over het groot tongbandje, over atresie van den anus, over den horrelvoet en andere verkrommingen en brengt ons alzoo, voorzeker niet met eenen zachten overgang, op de oogziekten (p. 16). Deze worden hier vrij uitvoerig (tot p. 48) beschreven; ook de ophthalmia scrophulosa, variolosa, morbillosa en scarlatinosa vinden hier hare plaats, zonder dat deze ziekten, waaruit zij ontstaan, zelve nog zijn behandeld; ook komt hier veel voor, wat minder in een handboek over kinderziekten, dan wel in een werk over oogziekten te pas komt, terwijl er zelfs ziektegevallen van kinderen (?) van 18 jaren worden medegedeeld. Na vervolgens een paar korte hoofdstukjes aan de waterbreuk, de ontsteking der borstklieren en aan de geelzucht der pasgeborenen te hebben toegewijd, geeft ons de Schrijver op p. 51 een schema der huidziekten volgens WILLAN en BIETT en behandelt vervolgens kortelijk nagenoeg alle huidziekten, koortsige en niet-koortsige, welke zoowel volwassenen, als kinderen kunnen aantasten. Eindelijk (op p. 105) komen wij tot de ziekten der mond- en keelholte, waaronder wij de verschillende vormen van sto-

matitis vinden opgenomen; onmiddellijk achter deze volgt de *zwelling* der amandelen, daarna de tandvorming en de ziekten gedurende deze, vervolgens de speekselvloed (na het gebruik van mercurialia), dysphagia rheumatica, parotitis de hazenlip en eindelijk de keelcroup. In deze bonte volgreeks komen de verschillende opgenoemde ziekten in deze eerste aflevering voor: welk een plan de Schrijver zich bij deze wijze van behandeling heeft voorgesteld, hebben wij niet kunnen ontdekken.

Wat nu de behandeling van elk der verschillende opgenoemde onderwerpen betreft, wil Recensent niet ontkennen, dat hier veel, wat praktisch bruikbaar is, wordt aangetroffen en dat veeltijds de regelen eener rationele therapie zijn inachtgenomen. Wij kunnen het evenwel niet goedkeuren, wanneer wij genoegzaam overal, waar de werkzaamheid der buiksorganen moet bevorderd worden, de calomel en de jalappe bovenaan geplaatst vinden; het veelvuldig gebruik van mercurialia behoort voorzeker niet tot de voortreffelijkste kenmerken der Engelsche geneesmiddelen, terwijl ook de jalappe in de kinderpraxis veeltijds door zachter werkende middelen kan vervangen worden. Zooals de lezer dezer aankondiging uit het boven gezegde zal hebben gezien, behoort een groot gedeelte der in deze eerste aflevering behandelde onderwerpen meer op het gebied der chirurgie en oogheelkunde, dan in een Handboek over Kinderziekten; men zal ze in de werken over bovengenoemde takken der geneeskunde ook beter en vollediger behandeld vinden, dan bij COLEY; dit geldt evenzeer van de hier behandelde huidziekten. Praktisch bruikbaar moge het werk van COLEY zijn, maar de ziektebeschrijvingen zijn toch uiterst oppervlakkig; bij morbilli, scarlatina, variola en andere acute ziekten wordt van lijkopeningen niet, of hoogstens slechts in het voorbijgaan gesproken, eene oppervlakkige opsomming van symptomata is al wat voor ziektebeschrijving gelden moet. Het geheele hoofdstuk over vaccine beslaat naauwelijks anderhalve bladzijde. Ook op de therapie der koortsige huiduitslagen hadden wij hier en daar gewigtige aanmerkingen. Zoo raadt de Schrijver (p. 58) bij die varieteit

der maxelen, welke met congestiën en eenen opgewekten toestand der zenuwen begint, het uitwendig gebruik van carbonas ammoniae, van warm water met wijn, van pulvis Doveri aan; komt er nu reactie [welke zich wel niet lang laat wachten], dan doe men eene aderlating. Bij aandoening der gehoorbeentjes, doen men best de uitstooting derzelve af te wachten; [zoude men niet beter doen, te zorgen, dat men de otitis interna zoodanig behandelt, dat er geene uitstooting van gehoorbeentjes volgt? Rec.].

Uit het medegedeelde blijkt, dunkt ons, genoegzaam, dat er geene reden bestond, om het aantal vertaalde handboeken over kinderziekten met dat van COLEY te vermeerderen. De vertaling zelve is over het algemeen goed geslaagd en laat zich vloeijend lezen. Dr. VERWEY zegt op den omslag van deze aflevering, dat de Hoogduitsche vertaling bij de bewerking wordt gebruikt; wij vermoeden, dat zulks alleen geschiedt, waar deze uitgave welligt met aanmerkingen van den Hoogduitschen Vertaler is verrijkt, daar op den titel der Nederduitsche uitgave „*Naar het Engelsch*" staat te lezen. Intusschen zijn er door dit gebruik maken eenige Germanismen ingeslopen, die in een werk, dat uit het Engelsch is overgebragt, eene dubbel zonderlinge figuur maken, zoals (p. 37) *geronseld* voor *gerimpeld* of iets dergelijks; gedurig lezen wij *bevallen* voor *aandoen*, onder anderen (p. 59), waar van het roodvonk gezegd wordt, dat deze ziekte het individu slechts eenmaal *bevalt*, iets, hetwelk de meeste lijders aan die kwaal niet zullen toestemmen; p. 66 en elders *rooden hof* voor *rooden kring* of *omtrek*; p. 103 *zijdeglanzend* voor *glinsterend als zijde*; p. 100 wordt van eene huidziekte (*maculae*) gezegd, dat zij hare zitplaats heeft in het *slijmvlies* (*Schleimnetz*), iets hetwelk hier onzin is. — De druk is compres en de uitvoering vrij goed.

De leer der Handelsovereenkomsten en Verbindtenissen, in praktijk gebragt; met mededeeling van formulieren voor de voornaamste verbindtenissen, en aanwijzing der bepalingen en regten, waaraan die verbindtenissen

bij de Wetten op het Zegel en de Registratie onderworpen zijn. Te Amsterdam, bij P. N. van Kampen. 1848. *In gr.* 8*vo. VIII en* 335 *bl. f* 3-25.

De zich niet noemende Schrijver zegt, bl. VI zijner Voorrede: »wij gelooven daarom" [dewijl de meeste geschriften over het Wetboek van Koophandel hoofdzakelijk voor regtsgeleerden bestemd, en voor den koopman doorgaans onverstaanbaar zijn], »dat er behoefte, groote behoefte bestaat »aan een werk, duidelijk, eenvoudig, bevattelijk zamengesteld, dat den gewonen koopman zijne regten en verpligtingen leert kennen, zonder hem te vermoeijen met regtsgeleerde motiven of spitsvondige redeneringen; een werk, »dat hij moet kunnen opslaan bij voorkomende moeijelijkheden of het aangaan van in zijn oog belangrijke overeenkomsten, en waarin hij zijne zaak, voor zoo verre die met »de wetten in aanraking komt, kort, duidelijk en klaar vindt »blootgelegd; in één woord, een werk, dat den koopman »zijne wettelijke regten en verpligtingen, den aard, de »kracht en de gevolgen zijner overeenkomsten leert kennen, dáár, waar geene ingewikkelde gevallen de tusschenkomst van eenen regtsgeleerde noodzakelijk maken."

Ziedaar dus het doel der uitgaaf. »Mogt onze arbeid »eenigen bijval vinden" (zegt de Schrijver verder bl. VIII): »dan stellen wij ons voor, van een hooger standpunt, dan »dat, waarop wij ons nu plaatsten, doch altijd in het »uitsluitend belang van den handel, ook de nu voorbijgegane titels van het Wetboek van Koophandel te behandelen."

Gaarne zullen wij eenmaal dat meer wetenschappelijke werk van den Schrijver ontvangen. Voor het tegenwoordige, schoon het aan ook voor kooplieden bruikbare handboeken zoo volstrekt niet ontbreekt, verheugen wij ons over hetgene thans reeds is geleverd: want zeker zal de koopman nergens zoo veel van hetgene hij behoort te weten en na te komen zoo beknopt en duidelijk bijeenvinden. Wij vestigen de aandacht op bl. 248 en 249, als in den handel, vooral van en met winkeliers, zeer belangrijk, omdat zoo zelden op de vereischten van goede wissels gelet wordt: »De betrokkene

»wordt geacht bezitter te zijn van fondsen, den trekker »toebehoorende; hij kan dit zijn doordien de trekker fond»sen bij hem heeft nedergelegd, of uit hoofde hij aan den »trekker geldsommen verschuldigd is; is de betrokkene be»zitter van fondsen, den trekker behoorende, dan bevat »veelal de wisselbrief den last op den betrokkene, om uit »die fondsen het bedrag van den brief te voldoen, en »wel in dezer voege:

»A.... den.... De Heer B... te.... gelieve te betalen »(op zigt, of vier weken na zigt, of op den.... aan den Heer »C..... [te....] of order de som van ..... waarde in »rekening, zullende zijn Ed. valideren in rekening, volgens »(of zonder) advies van ZEd. d.w. dienaar"

»D...."

»— — — — — Men ziet hieruit, dat een wisselbrief wel »degelijk strekken kan, om, zonder overmaking van gelden, »schulden tusschen handelaren, op verschillende plaatsen »woonachtig, te kwijten, *doch dat het wisselcontract alleen »tusschen trekker en nemer bestaan kan, de betrokkene »in elk geval alleen lasthebber van den trekker is.* De »tallooze wissels, dagelijks in omloop, zelfs naar gedrukte »formulieren, en in dezer voege zamengesteld:

»De Heeer A.... te.... gelieve te betalen aan den »Heer B. of order de som van .... »zullende ZEd. vali»deren in rekening voor geleverde goederen door ZEd. dienaar C.

»A..... te....

»*zijn geene wisselbrieven. Er blijkt niet, dat de waarde »tusschen trekker en nemer is vewisseld*, dat er eene wis»selovereenkomst is aangegaan; de nemer is hier alleen »*gemagtigd tot ontvangst.* Hij wordt geen *eigenaar* van »den zoogenaamden wisselbrief, maar moet het bedrag daar»van aan den trekker verantwoorden. (Art. 1839. B. W.) »Men verwarre deze wisselbrieven niet met die, getrokken »aan de order van een derde, alleen ten einde de beta»ling te vorderen."

Bij het naslaan van het werk, hier en daar, heeft Referent op geene onnaauwkeurigheden gestuit. A. F. SIFFLÉ.

Proeve over de beperkingen van den Eigendom door het Politieregt, door W. C. D. OLIVIER. *Te Leyden, bij* J. B. Gebhard en Comp. 1847. *In gr.* 8*vo. X en* 276 *bl. f* 2-70.

Het verheugt ons, dat de Heer OLIVIER, overeenkomstig den raad van zijnen hooggeschatten leermeester Prof. THORBECKE, dit, zoo men wil, Akademisch Proefschrift in onze moedertaal bewerkt en uitgegeven heeft; terwijl hij bovendien, door verdediging van Latijnsche *theses*, aan de wet voldaan heeft. Want, gelijk hij in zijne voorrede aanmerkt, men moet al dikwerf aan de Latijnsche (of ook wel kwaad-Latijnsche) woorden eene beteekenis geven, die zij oudtijds niet hadden; en zeker zouden vele hedendaagsche Dissertatiën, op een aantal punten en bij eene menigte uitdrukkingen, door de oude Romeinsche Regtsgeleerden, indien zij uit hun graf opstonden, volstrekt niet worden begrepen.

Ook heeft de Schrijver te regt de onteigening ten algemeenen nutte niet opgenomen onder de beperkingen van den eigendom, omdat de onteigening niet slechts de regten treft, die uit den eigendom der zaak onstaan, maar het bezit der zaak zelve aan den eigenaar ontneemt; terwijl, bij beperking van het regt, de zaak geheel aan den eigenaar wordt gelaten, maar zijne bevoegdheid, om er over te beschikken, alleenlijk naauwer wordt begrensd. Maar juist hieruit ziet men, hoe verkeerd Art. 564 van het Burg. Wetb. een aantal zakelijke regten tot onroerende zaken verklaart, ja zelfs de regtsvorderingen, om vaste goederen terug te eischen of te doen leveren, daaronder begrijpt. Want, als men uit *dat* artikel *consequent* redeneert, dan is elke afneming van een zakelijk regt, elke oplegging van erfdienstbaarheid, b. v. die der *servitude défensive* (gelijk de Fransche Schrijvers haar noemen) om binnen zekeren afstand van eenige vesting niet te mogen bouwen of planten, de ontneming van een zakelijk regt, derhalve van eene *zaak*, en dus eene ont eigening! — De Schrijver heeft dat onregtskundige wetsartikel dan ook maar onaangeroerd gelaten, en alleen de

beperkingen van den eigendom door het Politieregt onderzocht.

Zeer belangrijk is onder anderen § 1 der tweede Afdeeling, *Jagt en Visscherij* (bl. 24—57). Bij zoo veel onwettigs, als er te dezen bestaat, en bij de wezentlijke behoefte, dat echter het wild niet worde uitgeroeid noch de visscherij te gronde ga, is eene betere, met de Grondwet overeenkomstige regeling der zaak dringend noodig. Kluchtig is inderdaad Art. 44 der Wet van 11 Julij 1814 (S. B. N°. 79) *houdende bepalingen op het stuk der Jagt en Visscherij:* »Al wie eene akte tot de jagt, of eene permissie, om in »geregistreerde jagten te jagen, of eene extraordinaire per»missie zal bekomen hebben, zal *op zijnen eigenen of ge»huurden grond* vermogen te *schieten* en te *dooden* wilde »zwijnen, wolven, vossen, dassen, otters, bunsings, wezels, »wilde katten, konijnen, arenden, valken, gieren, sperwers »en dergelijke schadelijke dieren en vogelen."

Dat men de jagt op herten, hazen, konijnen en dergelijk aan regelen onderwerpt, laat zich begrijpen; maar dat men, *op eigenen of gehuurden grond*, geene wolven, bunzings, arenden, gieren en soortgelijke roofdieren mag schieten en dooden, tenzij na vooraf bekomen verlof, is toch waarlijk al te erg.

Wij wenschen den Heer OLIVIER geluk met deze welgeslaagde Proeve.

Middelburg. A. F. SIFFLÉ.

Ontwerp van een gerediveerd Reglement voor het bestuur der Hervormde Kerk in het Koningrijk der Nederlanden. Uitgegeven met Aanteekeningen door H. J. SPIJKER, *Th. Doct. en Pred. te Amsterdam. Te Amsterdam, bij* J. Muller. 1848. *In gr.* 8*vo.* 52 *bl. f* : - 40.

Op de aankondiging der allerbelangrijkste Redevoering van den Heer VAN SENDEN, met haren rijken bijvoegselenschat (*) laten wij een verslag volgen, dat het publiek met een stukje

(*) Zie ons vorig Nommer bl. 544—606.

van den Heer SPIJKER zal bekend maken dat van soortgelijken aard is. Toen Dr. VAN SENDEN zijne Redevoering opstelde en uitsprak, was er van de nieuwe organisatie der Kerk nog niets bekend. Hij legde het groot gebrek, dat in den tegenwoordigen Kerkstaat is, met veel vrijmoedigheid, open, en toonde voldingend aan niet alleen het wenschelijke maar ook het volstrekt noodzakelijke van verbetering, terwijl hij de middelen aan de hand gaf om den Kerkstaat te reformeren. Toen de Heer SPIJKER zijne pen op het papier zette, was de nieuwe organisatie inderdaad gekomen; de Synode had haar *ontwerp* voor de Kerkelijke Grondwet openbaar gemaakt. Gelijk de Zwolsche, zoo stelt ook de Amsterdamsche Kerkleeraar zich ter take, om het gebrek aan te wijzen, opdat het verbeterd worde. Beide mannen hebben, terwijl zij dit doen, het oog open voor het goede; beide handhaven hunne waardigheid door vrijmoedigheid en bondigheid in het behandelen van eene teedere zaak.

De Heer SPIJKER heeft zijn stukje laten voorafgaan door een voorberigt. De Synode, dat is de hoofdinhond er van, zond haar *ontwerp* ook aan de Kerkeraden. Zij deed het, opdat deze, des verkiezende, hunne meeningen omtrent de *beginselen* en *hoofdzaken*, daarin vervat, zouden doen kennen. SPIJKER hoort hierin eene roeping aan alle opzieners der vaderlandsche gemeenten, om het Synodale stuk aan eigen oordeel te onderwerpen, en de hoofdbepalingen door hare stem òf te ondersteunen òf te helpen tegengaan en te bestrijden. Hij betreurt, dat de tijd, nog openstaande tot zulke mededeelingen, kort is. Daarom kan hij geene volledige en uitvoerige beschouwing geven; tot aanteekeningen op de beginselen en grondregelen moet hij zich bepalen. Intusschen hij geeft niet alleen zijne eigene opmerkingen, ook uit het *Rapport der Commissie van Revisie* deelt hij tot opheldering en bevestiging mede wat hem belangrijk scheen. Doch terwijl hij uit dat Rapport slechts enkele brokstukken geeft, is het *Ontwerp van het gerevideerd algemeen Reglement* in zijn geheel hier afgedrukt. Het beslaat bl. 1—24. Van bl. 25—52 volgen de *Aanteekeningen* met kleiner letters gezet.

Het Synodale stuk begint met Algemeene bepalingen, art. 1—16. Slechts op drie van die artikels teekent de Schrijver iets aan. Waar het *ontwerp* zegt: »*Het hoofddoel van allen, aan wie eenig Kerkbestuur wordt opgedragen*, behoort te zijn *handhaving van de Evangelische Geloofsbelijdenis der Herv. Kerk*," bestaat de Aanmerking uit aanhalingen *allereerst* van

vier plaatsen uit het N. T., — *dan* van een zinsnede uit het rapport der Commissie, — *vervolgens* van een gezegde van Mr. GROEN VAN PRINSTERER, en *eindelijk* van Dr. G. H. VAN SENDEN. De laatste zegt: »*Het staat te denken, dat eindelijk allen berusten in die geloofsleus, waarop allen gedoopt zijn; — gij gevoelt, ik bedoel die korte, maar alomvattende, die de Heer zelf aan zijn Godsrijk heeft gegeven.*" — Het is waar, Dr. SPIJKER zegt *hier* niet met zoo vele woorden, aan welke hij de voorkeur geeft, doch wie de gevoelens van den man van elders kent, behoeft er niet lang naar te raden. Alle onzekerheid daarenboven wordt weggenomen door hetgeen hij schrijft op bl. 50. Hij wil: »dat de belijdenis onzer Hervormde Kerk, volgens Art. 5, in haar *uitsluitend Evangelisch* karakter erkend blijve, terwijl wij, openlijk en in overeenstemming met velen, verklaren, dat wij eenen anderen of naauweren band, dan die ons aan het gezag van CHRISTUS en aan het Evangelie verbindt, niet zouden kunnen of mogen dragen." — De tweede aanmerking valt op art. 9. Hij schrijft daar: »de ervaring heeft geleerd, dat de vrijheid en de menschelijke zwakheid den regel van herkiesbaarheid niet kunnen dragen." Zeer waar, wanneer de herkiesbaarheid afhankelijk wordt gemaakt van de te herkiezen personen zelve. In de provinciale Kerkbesturen conjugeerde men; het was: *ik* word herkozen, *gij* wordt herkozen, *hij* wordt herkozen, *wij* worden herkozen enz. Het Gouvernement conjugeerde mede, maar sprak in den *imperativus*. — De derde reflectie is op art. 15. Scherp is de bestraffing over de terminologie, *minder*, *hooger*, nog *hooger* en *hoogste Kerkbestuur*. Doch de pleister, die SPIJKER op de wond legt, vat niet. Immers dat art. is geenszins letterlijk uit het vroegere reglement overgenomen; het is overgenomen met veranderingen. Voor *ontvangene bevelen* schreef men *ontvangene aanschrijvingen*. Waarom ook het andere niet, gelijk dit, verzacht? Waarlijk, daar spookt nog de Hierarchale geest, die is uit den Booze!

Eenen ruimeren oogst geeft het *eerste Hoofdstuk*, dat handelt van het *bestuur over elke gemeente in het bijzonder*. — Het verdient opmerking, dat SPIJKER met VAN SENDEN daarin overeenstemt, dat het concept van 1808 in eene gewijzigde gedaante bij de organisatie in 1816 is aan het licht getreden. Hij merkt verder op, dat de Synode verzuimde het *ontwerp* ook aan de Kerkmeesters mede te deelen. Doch zulke kleine bijzonderheden aan te stippen is toereikend. Van meer gewigt zijn de reflectiën des Schrijvers op art. 19. Dat

artikel stelt: de *ouderlingen, diakenen en administrateurs der kerkelijke goederen worden door de bevoegde manslidmaten der gemeente, uit een viertal voor elken aftredende, opgemaakt door den grooten Kerkeraad en voor te dragen aan de gemeente.* Spijker keurt die beperking der vrije verkiezing niet goed. Hij gelooft dat zij de gemeenten in den vroegeren doodelijken sluimer zal bewaren of tot dien doen wederkeeren. Rec. stuitte op de uitdrukking: »de genomineerden van den Kerkeraad zijn *vertegenwoordigers* van den Kerkeraad." — Rec. vraagt: hoe kunnen genomineerden door den Kerkeraad, die genomineerd zijn om leden van den Kerkeraad en dus van hetzelfde collegie te worden, in eenen goeden zin *vertegenwoordigers van den Kerkeraad* heeten? Doch dit in het voorbijgaan. Het vlekje wordt verdonkerd door hetgeen er op volgt, waar hij de Synode toespreekt op eene ronde en krachtige wijs. Ook moet men hem op art. 22 vergelijken. Dat handelt over de wijze der Predikantsberoeping, als zullende geschieden door den grooten Kerkeraad, in vereeniging met bevoegde leden der gemeente, die haar vroeger gediend hebben. Hier is het: »Gij zegt, de gemeente kiest door hare vertegenwoordigers. Ja, zeggen wij, zoo gij die vertegenwoordiging reeds op haar eersten trap niet illusoir maakt, zie art. 19.. Geef mij, bij de benoeming der gewone Kerkeraadsleden de vrije keus der gemeente, en ik wil, vooreerst nog en ja, ook voor langen tijd, eene nominatie van de predikanten, door den Kerkeraad geformeerd en ter electie aan de gemeente voorgedragen, mij laten welgevallen. Maar zoo niet, al uwe concessiën zullen niet verhinderen dat het ontwaakt gevoel van vrijheid en regt in de gemeente blijft spreken, eischen, dreigen! Ziet gij niet, hoe nu reeds die stem, luide door sommigen aangeheven, als de zegekreet eener overheerschende minderheid, velen uwer geestverwanten, als door panischen schrik, weerloos en radeloos maakt? Bij algemeen erkend stemregt zou die minderheid niet half zoo veel vermogen; want dan eerst zoudt gij met haar in uw wederzijdsch goedregt en daarom magtig zijn." Zeer juist! De Synode heeft het beginsel, dat zij zelve stelde, verloochend. Hare Commissie zeide; »er is vrije kerkelijke *verkiezing van hare* (de Kerk) vertegenwoordigers en bestuurders noodig, *uitgaande van de gemeenten zelven*, die de Nederlandsch Hervormde Kerk uitmaken;" zie het Rapport bl, 2. Maar de handen der gemeente bindt men, ter zelfder tijde, dat men verkondigt:

wij willen u vrij maken! Men houde toch wel in het oog, dat men aldus de grondzuil wegrukt, waarop men het gebouw der kerk zegt te vestigen; de geheele vertegenwoordiging, tot aan de Synode toe, wordt, wat hare wettigheid betreft, twijfelachtig. Men mag dan het geheele stelsel wel, gelijk SPIJKER bl. 46 doet, een *basterdstelsel* noemen. Intusschen was het ook eene zeer moeijelijke taak voor de Synode, zich ten eenenmale te ontdoen van den nominatiegeest en het stelsel van *regtstreeksche verkiezing* aan te nemen. Het is wel ongelukkig voor de Kerk, dat niet vrije mannen het *ontwerp* hebben geconcipiëerd, gelijk met de Grondwet van den Staat het geval is geweest. Er was slechts één lid op de Synode, die in dezen juist zag. Men zie het *Rapport*, Bijl. A, bl. 29: »naar het oordeel van een der leden, behoort de keuze van Ouderlingen en Diakenen door de gemeente, niet door eene voordragt van den Kerkeraad te worden beperkt."

Doch keeren wij tot de aanmerkingen van SPIJKER terug. Hij handelt over den *invloed der Collatoren*, art. 23; eene kleine historische uitweiding gaat vooraf, en het slot is: »indien de voordragt eener nominatie aan de *gemeente* en de electie aan den Collator toegekend wordt, is het onregt voor een deel ten minste verholpen." Doch is hij van oordeel, dat ook deze invloed algeheel moet worden weggenomen.

Het Tweede *Hoofdstuk van het ontwerp* is van het *bestuur over meer gemeenten vereenigd*, namentlijk de *klassen*, de *klassikale Commissiën*, de *provinciale Commissie* van Bestuur en de *collegiën* van *Examinatoren* der *kandidaten*. Bij de *eerste* afdeeling is alles te prijzen. Op de *tweede* valt aan te merken, dat art. 38 eene zijdeur opent, waardoor al het uitgedrevene kwaad weêr kan binnensluipen, en dat art. 39 eene vertegenwoordiging in de klassikale Commissie van Administrateurs der kerkelijke goederen en diakenen wenschelijk maakt. De Schrijver had reeds op art. 17 daarvan gesproken. Rec. gelooft, dat de leden der Commissie kunnen geacht worden, toereikende kennis te bezitten, om de administratiën van kerkelijke en diakonale zaken te beoordeelen. Ook van de leden der Provinciale Commissie mag men zulks veronderstellen ten opzigte van volksbesturen, dat SPIJKER hetzelfde voorstelt; zie hem op art. 44. Op de *derde* afdeeling valt veel aan te merken. SPIJKER stelt bij art. 42 het gevoelen op den voorgrond van het eene lid der Commissie van revisie,

die de geheele instelling eener prov. Commissie, tusschen de klassikale Commissie en de Synode in, *onnoodig*, *kostbaar*, en *belemmerend* noemt. Maar men heeft naar dien man niet gehoord; ook is men afgeweken van het rapport dat de benoeming wilde door de klassikale vergadering. Men is er toe overgegaan om provinciale Commissiën samen te stellen uit de presidenten der klassikale Commissiën, benevens twee ouderlingen en een' secretaris. Doch modderende viel men in de sloot. Hier zijn erge fouten in het Synodale stuk, die noodwendig moeten verholpen worden (art. 43 en 44), althans als die Commissie zal blijven. Rec. zoude zeggen: *oui bono?* Mogelijk is de Schrijver het wel met hem eens, om die geheele afdeeling te roijeren. Door de uitbreiding van een paar artikels bij de Afdeeling II en Hoofdst. III zal men het gemis van haar niet gevoelen. Rec. gelooft, dat deze maatregel te meer noodig is, omdat bij Afdeeling IV een nieuw Collegie wordt ingesteld, dat het prov. bestuur in een belangrijk gedeelte van deszelfs werkzaamheden vervangt, namelijk het *Collegie* van *Examinatoren*. Drie zulke Collegiën zullen er zijn; de Schrijver is er vóór, om de zittingen niet uitsluitend in de steden der Akademiën, maar in die der provinciën naar volgorde te houden. Tegen de Akademiesteden, als plaatsen van examen, zou Rec. zeer sterk zijn. — Verder heeft SPIJKER geene aanmerkingen.

Eindelijk komt men aan het *derde Hoofdstuk: het bestuur over al de gemeenten samen*. Zoo als het thans is voorgesteld, gaat er op drie Predikanten één ouderling; uit elke klasse verschijnt er één afgevaardigde ter Synode; SPIJKER haalt op art. 53 den meervermelden man van de Commissie aan, en brengt eene plaats bij uit de bekende redevoering van den Overijsselaar. Er behoorde, naar het een en ander, meer Presbyterianismus in de hooge Kerkvergadering te zijn. Getrouw aan zijn beginsel, wil de auteur ook *Diakenen* en *Administrateurs* van kerkelijke goederen in de Synode hebben. Op art. 54 heeft de Schrijver eene aanmerking, die gemengd is met *humor*. Het bepaalt, dat er slechts om de drie jaren uit het Waalsche ressort één ouderling zal verschijnen. SPIJKER zegt: *difficile est satyram non scribere;* maar ik mogt wel SPIJKER vragen, of — alléén *Amsterdam*, *Rotterdam* en *den Haag* uitgezonderd — niet al die Waalsche gemeenten, bestaande uit geboren Nederlanders, *satyren*, bijtende satyren zijn op onze schoone moedertaal en onzen degelijken landaard? Ook op art. 57 valt eene aanmerking. Het luidt al-

dus: *Het zal der Herv. Kerk welgevallig zijn, dat een Commissaris des Konings, zijnde van Protestantsche belijdenis en geadsisteerd, zoo hij zulks verkiest, door den Secretaris-Generaal, de Synodale vergadering bijwone.* SPIJKER haalt hier den wat vreemdsoortigen lof van BROES aan, en laat dan de hatelijke zinsnede uit REPELAAR VAN DRIEL's schrijven aan den Eerw. Kerkeraad te *Amsterdam* volgen. Hij weidt vervolgens over de zaak zelve uit, — en hij komt tot het resultaat, dat de Commissaris des Konings niet behoort in de Synodale vergadering. Rec. gelooft, dat de Synode, dit artikel stellende, een *compliment* wilde maken aan den Minister. Art. 63 geldt een teêr punt; het geldt de wetgeving voor de geheele Nederl. Herv. Kerk. De Synode komt daar voor als wetgeefster; doch de helft der klassikale Commissiën moet doen blijken van hare toestemming ten aanzien der beginselen en hoofdzaken — en, kan de Staat geacht worden regtstreeksch belang te hebben bij de reglementen of bepalingen, dan moeten zij gemaakt worden bij overleg met de Hooge Regering. Inderdaad een der gewigtigste bepalingen. Immers alle reglementen moeten herzien, — nieuwe gemaakt worden. Zal de Synode het doen, alleen de klassikale Commissiën raadplegende, en dus alles niet alleen buiten de Kerkeraden, maar ook buiten de Klassen overwogen en vastgesteld worden? Van waar ook, dat men de geprojecteerde Provinciale Commissiën van bestuur geheel voorbijgaat? Is het, omdat men vroeger de provinciale Kerkbesturen alléén consuleerde? Doch wat hiervan ook zij, de Synode gevoelt zelve, dat zij alleen de wetgevende magt *niet* kan zijn. Voor de Regering, die tot nu toe met haar de wetten maakte, of althans ze veranderde en vaststelde, moet een *ander* Collegie in plaats treden. Welk! — de klassikale vergadering. Hierop komen ook ten naastenbij de gevoelens van SPIJKER neder. Rec. acht het hoogst ongeraden, dat dit artikel zoo blijve.

Behalve de Commissie tot het examen zal er nog eene andere, die ook nieuw is, worden ingesteld. Het is het *Collegie van Judicature*, art. 65. Kerkelijke regters zullen het zijn, zamen zullen zij wezen de Hooge Raad der Kerk. De Schrijver keurt dit plan af en Rec. voegt zich van ganscher harte bij hem. Waarlijk, in de onderscheidene Commissiën van bestuur en bepaaldelijk in de Synode komt er nu door onderlingen, die regtsgeleerden zijn, genoeg juridieke kennis; ook zijn er onder de gecommitteerde Predikanten altijd,

die toereikende wetenschap hebben van hetgeen regt is in de kerk. Ik huiver op de vooronderstelling van eene afzonderlijke *kerkelijke vierschaar;* de *Inquisitie* valt er mij onwillekeurig bij te binnen! Waarlijk, in iets van dien aard konde die vierschaar verbasteren. De laatste artikelen zijn *van de Synodale Commissie.* Ééne aanmerking slechts heeft de Schrijver hierop, zich hoofdzakelijk tot het sub 4 en 6 van art. 68 bepalende. Hare zamenstelling is, blijkens art. 66, zoo als die der thans bestaande. Maar wanneer Rec. die in aanmerking neemt, — wanneer hij een oog slaat op de werkzaamheden van die Commissie, art. 68 opgesomd, — wanneer hij hierbij voegt zoo veel, als in het belang van het voortdurend bestaan, van de voortgaande ontwikkeling en den wenschelijken bloei der Nederl. Herv. Kerk, van die Commissie zal afhankelijk zijn, — dan wanhoopt hij er aan, dat eene Commissie, naar het hier gegeven project, immer zal kunnen zijn, wat zij behoort te wezen. VAN SENDEN vermijdt in zijn ontwerp (zie redevoering, bl. 29) de benaming *Synodale Commissie;* hij zegt: »de Synode hebbe eene *permanente Comissie.* Geen dag mag een ligchaam, zoo groot als de (Nederl.) Hervormde Kerk zonder hoofd zijn; geen dag zonder de vertegenwoordiging in zijn middelpunt." Maar dagen niet alleen, weken en maanden zal zij, als deze Synodale Commissie geene Permanente wordt, *zonder hoofd* zijn.

De Heer SPIJKER sluit met de betuiging, dat hij niemand heeft willen krenken of bedroeven, en bidt, dat, zoo er iets tegen zijnen wil mogt zijn overgebleven, hetwelk den schijn of de strekking daartoe hebben kan, het daarvoor te houden dat het doorgehaald is. — Rec. gelooft niet, dat dit verzoek ingang zal vinden. Het *odium ecclesiasticum* laat zich niet zoo ligt verbidden. Er zijn menschen die, als zij de zaak niet kunnen wederleggen, den persoon aanvallen; die dit het liefst doen sluipende in het donker. En toch heeft SPIJKER nog slechts een klein gedeelte van de gebreken aangewezen, die het *ontwerp* aankleven. Vele zijn hem ontgaan. Het kan, zóó als het daar ligt, evenmin aangenomen als verworpen worden; het eerste niet om de groote gebreken, het andere niet om de goede beginsels. Zal de Synode, de laatste behoudende, zich eene algeheele zuivering van haar stuk laten welgevallen en zelve de hand er aan leggen? Mogt zij het onverhoopt niet willen, — de Kerk doe het dan zelve. De Synode is niet de Kerk en buiten de Kerk is zij thans *niets.*

Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden, bijeengebragt door A. J. VAN DER AA, *onder medewerking van eenige Vaderlandsche Geleerden. XIde Deel. T—V. Te Gorinchem, bij* J. Noorduyn en Zoon. 1848. *In gr.* 8*vo.* 963 *bl. Bij inteek. f* 7-50. *Buiten int. f* 10-:

Dit deel is waarschijnlijk het voorlaatste van het belangrijke werk, welks voortzetting wij van tijd tot tijd aankondigden. Ref. heeft het, even als de vorigen, doorgeloopen en, waar hij bekend was, met meer naauwkeurigheid gelezen. En het spreekt wel van zelf, dat ook bij den grootsten lof van volledigheid en naauwkeurigheid, het overblijven van eenige leemten en het insluipen van eenige fouten onmogelijk geheel kan vermeden worden. Tot de eersten behooren in dit deel, voor zooveel wij het aanteekenden: *Torentjes* (*Huis met de vier*) had wegens de bekendheid van den naam een verwijzingsartikel naar *Endegeest* moeten zijn. Men mist, behalve misschien op meer artikelen: de opgave der gemeentewapens te *Tongelre* en te *Vorden;* de namen der eigenaars van de heerlijkheid *Tols-einde.* Te *Utrecht* wordt onder de bekende Remonstrantsche predikanten de voorlaatste, FREDERIK VAN TEUTEM, niet genoemd, die o. a. eenige leerredenen heeft in het licht gegeven; en onder de voornaamste straten dier stad mist men de grootste: de *lange nieuwstraat.* Daarentegen zijn overtollig: het art. *Vrouwenverdriet,* een gehucht genoemd, maar dat niet bestaat en nooit bestaan heeft. De Schrijver is vermoedelijk op het dwaalspoor gebragt door de kaart van HATTINGA, waarop deze naam wordt gevonden, doch welke destijds die was van eene boerenhofstede, die sedert lang dezen naam heeft verwisseld voor *Mon-genie,* welk art. evenwel teregt zoo min als de naam van andere gewone hoeven (waar zou het dan ook heen!) op zijne plaats voorkomt. Even weinig behoorde men de artikels *Tonnedijk* en *Torensluis* (te Amsterdam) aan te treffen. Ook zal het wel overtollig zijn, dat van de R. K. Kerk te *Vollenhove* gezegd wordt, dat zij een altaar bezit.

Onjuist is het volgende: *Taxandrië* zou den naam van

de *Taxandriërs* ontleenen, en dit van *taszand* komen. Wij laten dit laatste gelden voor hetgeen het zijn mag, doch dan komt in geen geval de naam van het land van dien der bewoners, maar omgekeerd. *Teerns.* Indien J. G. TERENTIUS in 1681 in 22jarigen ouderdom Hoogleeraar is geworden, kan hij niet in 1629 geboren zijn; het laatste jaargetal moet dus zijn 1659 of het éerste 1651. *Tricht.* »Men telt er 154 en met het kerkelijk daartoe behoorende *Reijersoord* 151 huizen." Hier schuilt kennelijk eene drukfout (*Reijersoord* heeft volgens dat art. 142 huizen). *Utrecht.* Onder de aldaar gestaan hebbende predikanten staat J. HERINGA, EZ., die er wel Hoogleeraar, maar geen gewoon Predikant geweest is; hetzelfde geldt van GABRIËL VAN OORDT. *Vrouwenpolder.* Deze Lieve Vrouw, die den naam en vóór de Hervorming grooten roem aan deze plaats gegeven heeft, was geen *beeld*, maar eene *schilderij;* de legende, nopens de vervaardiging van dezelve, vindt men in dit werk zelf op het art. *Monnikendijk. Valkenswaard* heeft wel een orgel in de Hervormde Kerk. *Vught.* Door de verwarring van den tegenw. en verl. tijd in enkele werkwoorden zijn bijzonderheden nopens het orgel in de Hervormde en den voormaligen toren bij de R. K. kerk onduidelijk en ten deele met zichzelv' in tegenspraak gekomen.

Dit deel heeft niet, gelijk de voorgaanden, een aanhangsel van verbeteringen. Zoo die onder het afdrukken zijn voorgekomen, zal de Heer VAN DER AA die hebben laten liggen tot na het afwerken van het geheel, hetwelk ongetwijfeld eene nalezing over het geheele werk bevatten zal, waarbij de wenken van ons en andere beoordeelaars mede zullen kunnen gebruikt worden. Om het gebruik van al die nalezingen gemakkelijk te maken, geven wij den Schrijver in bedenking, zijn werk te besluiten met eene alphabetische naamlijst van alle artikelen, waarop eenige verbetering en nalezing gegeven is, en raden de bezitters van dit werk, hem tijdige mededeeling te doen van de misstellingen en aanvullingen, die hun bij het gebruik zijn voorgekomen. De volmaking van dit kostbare werk is het belang van ieder, die het bezit, en aldus kan nog menige ingeslopen feil of latere verandering worden aangewezen.

Geschiedenis van het Nederlandsche Zeewezen, door *Mr.* J. C. DE JONGE, *Staatsraad*, *Archivarius van het Rijk. VIden Deels 2de Stuk. Van de Omwenteling des jaars* 1795 *tot de inlijving in Frankrijk* 1810. *Te 's Gravenhage enz. bij* de Gebr. van Cleef. 1848. *In gr.* 8*vo. XXXVIII en* 691 *bl. f* 6-85.

Zoo is dan hiermede het voortreffelijk werk van den Archivarius DE JONGE voltooid. Dezelfde onpartijdigheid, dezelfde naauwkeurigheid, die eene aanbeveling waren voor de vroeger verschenen stukken, strekken ook dit laatste stuk tot eere; te meer, daar dit gedeelte der geschiedenis, door de voorkomende namen van velen, zich zoo zeer aansluit aan het tegenwoordige tijdvak.

Wat ook dáár, waar de dapperheid mogelijk gelijk staat, meerderheid van ondervinding en kennis vermag, kan men welligt het beste zien, wanneer men den door ons verlorenen zeeslag van *Kamperduin*, benevens voorafgegane en volgende tegenspoeden, onder den heldhaftigen, maar tot Admiraal toen nog ongeschikten DE WINTER, en andere minbedrevene aanvoerders van deze en gene smaldeelen, vergelijkt met de zegevierende overbrenging der Bataafsche flotille naar *Ambleteuse*, deels onder persoonlijk opperbewind, maar toch overigens naar de gegeven orders door den eerst naderhand tot vice-Admiraal bevorderden VER-HUELL, die al zijne onderhoorigen met den waren geest wist te bezielen.

Naar wij vernemen, zal er eene geïllustreerde uitgaaf van geheel dit werk van den Heer Archivarius DE JONGE het licht zien. Hartelijk wenschen wij, dat die onderneming tot eer der natie worde uitgevoerd, zoodat het werk er waarlijk door worde opgeluisterd, en niet, gelijk somwijlen, ontsierd. De inwendige waarde vordert eene illustratie, die daaraan eenigermate beantwoordt.

Zou eene uitgaaf met fraaije staalplaten, boven eene zoogenaamd geïllustreerde niet de voorkeur verdienen?

Middelburg. A. F. SIFFLÉ.

Het Munstersche Vredesverdrag tusschen Nederland en Spanje, gesloten den 30 *Januarij* 1648, *godsdienstig herdacht den* 30 *Januarij* 1848, *door* D. F. HUËT, *Predikant te Rotterdam. Te Rotterdam, bij* Mensing en van Westreenen. 1848. *In gr.* 8*vo.* 21 *bl.* *f* : - 30.

Eene vrije vertaling of navolging van de Fransche toespraak, in welke de Eerw. HUËT in de avondbeurt van den 30 Januarij l.l. het Munstersche Vredesverdrag met zijne gemeente herdacht. De tekst is 1 *Kon.* VIII: 57, 58. Na eene inleiding, genomen uit den tekst en de gelegenheid van den dag, leidt de redenaar zijne toehoorders tot de erkentenis, dat *God met onze Vaderen is geweest* — tot de bede, dat *Hij ook met ons zij* — tot den wensch, dat Zijn bijstand *ons hart tot Hem neige* — en tot betuiging van de zucht, *om te wandelen in al Zijne wegen, en de geboden te onderhouden, die Hij onzen vaderen heeft voorgeschreven.* Men ziet, hoe eenvoudig de tekst is gevolgd, en zich aan dezen de toespraak aansluit. Eenvoud, gepastheid, ernst en een Christelijke geest kenmerken het geheel. De waardige man hebbe onzen en aller weldenkende landgenooten welmeenenden dank voor dit woord, dat, op zijn pas gesproken, als gouden appelen in zilveren schalen is.

Laatste Gedichten van H. TOLLENS, CZ. *Te Leeuwarden, bij* G. T. W. Suringar. 1848. *In gr.* 8*vo.* *f* 3 - 60.

Meermalen vernamen wij de vraag: »Zwijgt TOLLENS geheel en hebben wij van hem verder niets meer te wachten?" maar bevonden ons buiten staat, daarop een bevredigend antwoord te geven. Intusschen verspreidde zich het gerucht, dat er een bundel Gedichten van den algemeen geachten zanger zich onder de pers bevond. Dit gerucht werd weldra in zekerheid veranderd, en het voortbrengsel zijner Muze met blijkbaar verlangen te gemoet gezien.

Dat verlangen is thans bevredigd, door het in 't licht verschijnen van den naast ons liggenden bundel; maar het bijvoegelijke woord *laatste*, voor de hier bijeenverzamelde *Gedichten* geplaatst, zal bij niet weinigen onder onze Land-

genooten een gevoel van weemoed doen ontstaan, dat niet beter gevoelen dan beschrijven laat.

Ook wij zagen dat woord met aandoening, eene aandoening te inniger, vermits TOLLENS er de man niet naar is, om gelijk dit bij sommigen wel eens het geval was, met woorden te spelen. Intusschen lazen wij in het *Voorberigt* eene mededeeling des Dichters, die ons de vergunning geeft, het gebezigde woord slechts op de uitgave van *meerdere Gedichten, in éénen bundel verzameld*, van toepassing te maken. Een blik op het *Titelvignet* versterkte ons in onze meening. De handeling der daar voorgestelde Muze toch doet het eenigzins twijfelachtig voorkomen, of zij het speeltuig nederzet, dan wel of zij gezind is dat weder in de handen te nemen. Dat twijfelachtige in de houding der Zangster willen wij, in allen gevalle, voor een goed voorteeken houden, en van den verdienstelijken Dichter geen afscheid nemen.

Sommige van de hier verzamelde Gedichten zagen bereids vroeger het licht, of werden bij monde van den Vriend der Heeren TOLLENS, den Hoog gel. Heere A.B. DES AMORIE VAN DER HOEVEN, hier en elders voorgedragen; sommige ook vonden wij hier, zoo als zij voor het eerst de pers hadden verlaten. Zullen wij van hetgeen hier gevonden wordt eene dorre inhoudsopgave leveren? Maar wie behoeft of verlangt die? Begeert men eene proeve van *dit of dat* stukje? Maar wie vraagt nog naar proeven van het meesterlijk talent des geliefden Zangers? Het geven van dergelijke proeven moge tot aanmoediging strekken van den nog jeugdigen kunstenaar, of een' nog weinig bekenden Dichter bij het publiek aanbevelen; maar noch het een noch het ander kan op den Zanger der *Overwintering op Nova-Zembla* van toepassing zijn; zijne liederen, bekend, of voor de eerste maal ons in handen komende, zijn even als goede *wijn, die geen krans behoeft.*

Men houde dit niet als een *compliment* aan den Heer TOLLENS, maar als eene vrucht onzer innige overtuiging, bevestigd door de belangstelling van onze Landgenooten in alles, wat van den vereerden Dichter afkomstig is. Of wie is hij, die ooit een lied van TOLLENS onvoldaan, ongeroerd, ongesticht ter zijde legde? Wiens verzen werden met meer verlangen te gemoet gezien, gretiger aangenomen, williger en gemakkelijker in het geheugen geprent en, in beschaafde

kringen, met meer welgevallen gehoord? Maar, waartoe langer naar hetgeen algemeen genoeg bekend is gevraagd?

Is het alzoo onze bedoeling niet, om *over* den bundel, die daar nevens ons ligt, in het breede uit te weiden, het is *naar aanleiding daarvan*, dat wij wenschten te spreken over den tegenwoordigen stand der vaderlandsche Poëzij, in verband met het karakter en den smaak onzer Landgenooten, en met een' blik op den verdienstelijken arbeid, dien wij hebben aangekondigd.

Daarover ware eene verhandeling te schrijven. Hiertoe ontbreken ons evenwel het voornemen en de plaatsruimte. Wij bepalen ons alzoo tot eenige losse trekken.

De rigting der vaderlandsche Poëzij is, gedurende de laatste jaren, door sommigen van het tot hiertoe betreden spoor in meerdere of mindere mate afgeleid, en men heeft van eene *oude* en *nieuwe* School hooren gewagen. Jeugdige Zangers vooral, naar 't schijnt, vermoeid van te staren op de werken, waardoor hoogst verdienstelijke voorgangers den roem der onsterfelijkheid voor hunne namen hadden verworven, zijn van de meening uitgegaan, dat het doel van hun dichterlijk streven op een ander dan op het tot hiertoe betreden spoor behoorde gezocht te worden. Bepaalden zich de vroegere Zangers tot den *tijd*, *waarin*, en tot de *maatschappelijke en huiselijke toestanden*, *onder welke* zij leefden; of bragten zij de *geschiedenis van het voorgeslacht* of die der *wereld* met de *omstandigheden*, *waaronder zij verkeerden*, in verband; hunne opvolgers handelden over het geheel anders. De tafereelen, die zij schetsen, werden doorgaans uit den tijd der Middeleeuwen genomen, en, men moet het bekennen, die dagen van bandeloos geweld, ridderlijken moed, kloosterlijke vroomheid en ongebondenheid, vorstelijke willekeur, zinnelijke eerdienst, nevens de diepste onwetendheid des volks, of wat wij hier nog meer zouden kunnen noemen, gaven aan de geschetste tafereelen een levendig koloriet. Anderen, minder ingenomen met zulke *romantische* voorstellingen, maar des te meer waarde hechtende aan eene *bepaalde godsdienstige gevoelsrigting*, verwijderden zich nog verder van onze dagen. Bij hen zien wij geene tournooijen of rooftogten, geene bidcellen of Inquisitieholen, geene kerk- of vorstenpraal. Neen, het zijn de aloude Boetprofeten, die aan *Jeruzalem* of *Samaria* de straffen des Allerhoogsten ver-

kondigen, of, aan Babels stroomen, klaagliederen aanheffen, die zij ons afmalen.

En waarom zouden zij dit niet mogen, in een gebied, waarin het niemand mag verhinderd worden te zingen wat het hart gevoelt en het hoofd kan goedkeuren? Verre is het er dan ook daarom van af, dat wij de rigting der *nieuwere* School onbepaald zouden afkeuren. Wij verzetten ons slechts tegen het beweren, dat de *oudere* School zichzelve overleefd en uitgediend zoude hebben; en, ten einde dat verzet te bekrachtigen, beroepen wij ons op het karakter en den smaak der Natie, zoo als deze in verband staan met de vaderlandsche Dichtkunst, en zich door eene hooge waardering der liederen van *Nederlands* geliefden Volksdichter hebben doen kennen.

Van oudsher was de Dichtkunst bij onzen landaard bijzonder geacht. Hoe kon het ook anders, daar de vaderlandsche Dichtschool, even als dit met de vaderlandsche Schilderschool het geval was, *het bijzonder kenmerkend karakter der Natie*, als van zelve had aangenomen? De *Nederlander* vertoeft wel het liefste bij tooneelen van *huiselijk geluk*, *liefde*, *vriendschap*, *deugd* en *vroomheid*. De zanger, die hem de schoone *Natuur* doet bewonderen, wiens lied hem tot *God* verheft en de waarde van de *Godsdienst* voor hem in hemelsche trekken teekent, is hem bovenal welkom. Besnaart de Dichter zijne lier voor het *Vaderland* en een eerwaardig *voorgeslacht*, of brengt hij zijne hulde aan de hier zoo aanhoudend beoefende deugden van *weldadigheid* en *menschenliefde*, hij is geheel gehoor. (Getuige de uitgave van den, in dezen bundel herdrukten, *Bedelbrief*, die voor de Armen te *Rijswijk* honderden guldens opbragt.) Neen, zoo lang de *Nederlander* zijn nationaal karakter behoudt en smaak blijft vinden in eene echt poëtische voorstelling van al wat wij daar opnoemden, of er nog zouden kunnen bijvoegen, zoo lang zal hij de *oudere* Dichtschool niet beschouwen als had zij uitgediend of zich zelve overleefd!

Als een oud-leerling *dier* School staat de Dichter TOLLENS voor ons. Achtënzestig winters zijn over hem voorbijgegaan, en toch staat hij dáár als een krachtvol jongeling, geenszins als een oude van dagen; en wanneer hij de hand aan het speeltuig legt, luisteren allen!

Vanwaar die aandacht, belangstelling en blijde verwach-

ting? Is het, omdat de zanger, na ernstig overdenken, wikken en wegen, de rigting van zijn dichterlijk streven bepaalde tot een nog onbetreden spoor? Is het, omdat hij den rijken schat zijner taalkennis aan ons vertoont in verouderde woorden, die vóór drie- vierhonderd jaren verstaanbaar waren, maar het nu niet meer zijn, dan in de cel van een' taalgeleerde? Is het, omdat hij zijne gedachten in orakelspreuken kleedt, waarvan wij den zin en de meening niet begrijpen, en die ons in de ooren klinken als wiskundige terminologiën? Is het omdat hij het wee! uitspreekt over onzen tijd, onze zeden en al ons streven en trachten, en ons aan het rampzalig heden ontvoeren wil, niet om ons te wijzen op betere toekomst, maar op het lang verledene, toen het nacht was op aarde, nacht in de hoofden en harten der menschen? Neen, niets van dat alles wachten wij van den Dichter van ons *Volkslied!* Zijn hart en zuivere smaak geven hem den grondtoon aan voor het lied, dat hem uit de volgestroomde borst ontvloeit. Hij zingt niet, omdat hij zingen *wil*, maar omdat hij zingen *moet* en het hart er hem toe aanspoort, maar ook juist hierom vinden zijne liederen weêrklank in de harten zijner hoorders. De taal, die hij spreekt, is voor allen verstaanbaar: voor jongen en ouden, aanzienlijken en geringen, geleerden en ongeleerden; zij is *ongekunsteld, eenvoudig, natuurlijk* en *waar*. Hoort of leest men zijne gedichten, dan schijnen ze met zoo veel gemak en met zoo weinig kunstmatige inspanning vervaardigd te zijn, dat men alligt zou wanen, dat het luttel moeite kan inhebben iets soortgelijks te vervaardigen. Nimmer zet hij de boetbazuin aan den mond; veeleer wil hij ons door de toonen der veldschalmei verkwikken, bij het verheffen van het schoone in de natuur; zijne lier doen klinken voor het Vaderland, de deugd, het huiselijk geluk, de vriendschap, en al wat goed en lofwaardig is en wèl luidt. Of grijpt zijne hand in de snaren der harp, om den Oneindige zijne hulde te brengen, dan prijzen wij met hem den Vader der Geesten, die Liefde is, was en wezen zal.

In één woord, en om alles zamen te vatten: de liederen van TOLLENS dragen het kenmerk van het *goede* en *schoone*, van *eenvoud*, *natuur* en *waarheid*, en daarom vonden en vinden zij zoo veel bijval in de harten zijner Landgenooten, zoo bijzonder ontvankelijk voor al wat *goed* en *schoon*, *eenvoudig*, *natuurlijk* en *waar* is.

Men beschuldige ons niet van eenzijdigheid in onze beschouwing, en als verkondigden wij de leer, dat het oog van den *Nederlander* slechts een deel van het uitgebreide veld der Dichtkunst zou kunnen overzien; of als lag zijn gezigtskring binnen de grenzen van zijnen tijd, zijn vaderland en onmiddellijke omgevingen besloten. — Verre van daar! Ook *hier* hebben de zangen van HOMERUS en HORATIUS, van TASSO en CAMOËNS niet vergeefs geklonken, en met bewondering staart de Landgenoot op de hemelhooge kruinen van den *Pindus*, de stad der *Caesars* en den vorstelijken hoofdstroom van *Lusitanië*. Maar is het hem euvel te duiden, wanneer hij, verzadigd van het schoone, hem door het vreemde en den vreemdeling in rijken overvloed geboden, als om zich te verpozen, met innig welgevallen den blik vestigt op het eenvoudig natuurschoon der vaderlandsche heuvelen en duinvalleijen, velden en vlieten, boschgronden en graanakkers? Dáár vindt hij zich te huis; hij aanschouwt er zijne zeden, gewoonten, denkwijze en betrekkingen, met één woord: hij is in het *Vaderland* — en wat kan elders daarbij halen!

Neen, het oog van den *Nederlander* is niet zoo kortziende, dat hij het gevleugelde Paard der Dichtkunst in hooge gewesten niet zou kunnen volgen! Maar het gaat hem aan het hart, wanneer men somtijds het edele dier wil dwingen, om aan de onnatuurlijke en halsbrekende *touren* van den *circus* deel te nemen, als ware de tempel der Muzen tot het geven van kermisvertooningen ingerigt!

Mogt dit aan sommigen als te hard gesproken toeschijnen, men beschouwe de gebezigde beeldspraak als eene waarschuwing, die ons niet geheel overtollig toeschijnt. Of ontbreekt het ons aan dichtstukken, waarin men het gemis van een' goeden, verstaanbaren zin, door zinledige klanken en krachtwoorden heeft pogen te vergoeden? Vinden wij niet in sommige liederen eene zonderlinge spraakverwarring en onvoegzame vermenging van *oud-* en *nieuw-Nederduitsch*, als ware daarnaar de waardij der poëtische verdienste te berekenen? Of wordt de lektuur van menig gedicht, in stede van den beminnaar der vaderlandsche Dicht- en Letterkunde tot aangename verpozing na voleindigde dagtaak te strekken, niet veeleer een voorwerp van vermoeijende inspanning? Wie zal, op goeden grond, het tegengestelde durven beweren?

Wij schreven dit ter liefde voor de kunst en hare beoefe-

naars, onverschillig tot welke School zij geacht willen worden te behooren; want wij hebben niet de minste bedoeling iemand persoonlijk te grieven of te beleedigen. De vaderlandsche kunst en haar bloei gaan ons ter harte; haren vooruitgang wenschen wij, zoowel in de *oude* als in de *nieuwe* School, langs den weg van *natuur*, *waarheid* en *eenvoud*.

Sedert de laatste jaren vernamen wij, meer dan eens, dat, in sommige Leesgezelschappen, poëtische werken worden uitgesloten. Mag dit als bewijs gelden, dat de Natie den smaak voor Poëzij verloren heeft? Wij gelooven het niet; immers hoorden wij geluktijdig de klagt, dat de Dichter van de JOCHEBED zijne verzen slechts voor zijne vrienden, maar niet voor al zijne Landgenooten verkrijgbaar stelde: en het bleek ons hieruit, dat hij, die de denkwijze, het gevoel, den smaak en de behoeften der Natie kent en daaraan voldoening weet te verschaffen, bij haar eene welkome ontvangst te wachten heeft. Wat daaraan voldoet noch voldoen kan, moge in zijne soort waardij bezitten en aan sommige letterbeoefenaars of geleerden van eene bepaalde rigting behagen; het groot publiek zal er ongevoelig voor blijven. Wie bij het Volk een toegenegen oor wenscht te vinden, moet, in de ruimste beteekenis des woords, *Volksdichter* wezen.

Het is, naar onze overtuiging, eene gewaagde stelling, dat men, voor het Volk dichtende, verpligt zou wezen, telkens denzelfden ouden en platgetreden weg te gaan. Immers veranderen de tijden en, met de tijden, de menschen; niets is daarbij bestendiger dan de onbestendigheid, en het ontbrak wel nooit, allerminst in onze dagen, aan eene gedurige afwisseling, waarvan de Dichter, die met zijnen tijd medegaat, zijne verschijnselen opmerkt en zijnen geest raadpleegt, overvloedige partij kan trekken. Is het niet duidelijk, dat hierbij alle eentoonigheid moet wegvallen? Men zoeke de verscheidenheid slechts dáár, waar zij ons voor oogen staat en op de nuttigste wijze aangewend kan worden.

Dan genoeg! Wij besluiten onze beschouwingen, die wij slechts in enkele losse trekken hebben aangegeven. Wij danken den Heer TOLLENS voor al het goede en schoone, dat hij ons ook in dezen zijnen *laatsten* bundel schonk, mede in naam onzer erkentelijke Landgenooten, en wenschen van ganscher harte, dat de Algoede hem nog lange leven,

gezondheid, lust en kracht schenke, om ons, van uit *Rijswijk's* stille dreven, op de welluidende toonen zijner dichtlier, van tijd tot tijd en wanneer het hart hem tot zingen noopt, te onthalen. Het is wel zijn verklaarde wensch, naar anderen te luisteren; maar welligt geeft dat luisteren hem wel eens aanleiding tot het ontlasten van zijn gemoed, zij het dan ook maar in een enkel lied. Hij gaf er ons eenige hope op, en met die hoop willen wij ons bij voorraad reeds verheugen.

Onze tijd. Merkwaardige gebeurtenissen onzer dagen, op het gebied van staatkunde, geschiedenis, land- en volkenkunde, kunsten, wetenschappen, nijverheid, enz. mitsgaders levens- en karakterschetsen van vermaarde tijdgenooten, samengesteld door eene vereeniging van letterkundigen. I Deel. Blad. 1—5. *Te Amsterdam, bij* Gebr. Diederichs, 1848. *In gr. 8vo.* 80 *bl. f* -75.

Zoodra wij (4 November) het begin van deze niet zonder winderigen ophef, ook als »vervolg op alle bestaande encyclopediën" aangekondigde onderneming ontvingen, haastten wij ons met haar aan te kondigen, daar zij als vrucht van onzen snel bewogen tijd eene spoedige bekendwording vordert. Het overzigt van de geschiedenis der jongste Fransche omwenteling, dat het grootste gedeelte der voor ons liggende en als proeve uitgegevene bladen inneemt: is volledig, juist en goed geschreven. Eenige regelen over de Duitsche rijkskleuren zijn vrij oppervlakkig; van de levensschets van Koning KAREL ALBERT hebben wij hier nog slechts het begin. De uitvoering is zeer compres en slechts zeldzaam vindt men drukfouten, zoo zinstorend als Bladz. 39 reg. 22: *rijwegen* voor *bijwegen*. Overigens is het overdreven, wanneer het heet, dat één vel van dit werk zooveel zal behelzen, als drie van gewonen letterdruk. De laatste heeft doorgaans p. m. 20 m. letters op een vel; hier zijn er p. m. 48 m. Ofschoon dus dit produkt van *onzen tijd* zeker wel met overdrijving de »goedkoopste van alle bestaande ondernemingen" genoemd wordt; duur is het zeker in het geheel niet, indien maar op den duur de waarde er aan beantwoordt, zoo als wij nader hopen te zien. Men belooft niet alleen in het

politieke, maar ook in het wetenschappelijke hetgeen *onze tijd* medebrengt en vordert; maar meermalen werd het spreekwoord bewaarheid, dat tusschen doen en zeggen, vele mijlen leggen. En dat zou jammer zijn van deze niet onbelangrijke, hoewel genoeg opgevijzelde en met eenen zeer veel belovenden titel prijkende uitgave.

Zenobia, of de Val van Palmyra. Naar het Engelsch van WILLIAM WARR, *Evangeliedienaar. III Deelen. Te 's Gravenhage, bij* W. P. van Stockum. 1847. *In gr.* 8*vo.* 725 *bl. f* 7 - 20.

Palmyra was het *Tadmor*, door *Salomo* gesticht. De heerlijke streek, waarin deze stad was gebouwd, was toen eene *Oase* in de dorre zandzee. Onder Keizer TRAJANUS werd de bevolking dezer stad vermeerderd door eene Romeinsche volkplanting. In de derde eeuw van onze jaartelling werd *Palmyra*, onder ODENATUS de zetel van een onafhankelijk koningrijk, aan hetwelk zelf *Egypte* en een gedeelte van *Klein-Azië* onderworpen was. Na den dood van ODENATUS handhaafde zich ZENOBIA, zijne weduwe, een' geruimen tijd in het gebied tegen de veroveringszucht der *Romeinen*, tot dat, in het jaar 273 na de geboorte van CHRISTUS, Keizer AURELIANUS haar leger versloeg, de gevangen Koningin zelve in zegepraal naar *Rome* voerde, en de schoone stad *Palmyra* verwoestte. Ook de beroemde wijsgeer LONGINUS, de getrouwe staatsdienaar en raadsman, verloor bij die gelegenheid het leven door de bijl van een' Romeinschen scherprechter. Wij houden het er voor, dat geen belangwekkender onderwerp voor eene afzonderlijke zuiver geschiedkundige behandeling had kunnen gekozen worden, en de Schrijver van dit werk blijkt, door zijne gemeenzame kennis van de geschiedenis van dien tijd, van de hoogte, die letterkunde en wijsgeerte bereikt hadden, en van den ontluikenden invloed des Christendoms, juist de man te zijn, aan wien de behandeling van zulk een onderwerp zeer goed zou toevertrouwd zijn geweest. Maar de heerschende smaak vorderde eene romantische dichting, en aan de eischen van dien smaak heeft de Schrijver toegegeven. Dat het werk daarbij gewonnen heeft in waarde, durven wij niet beweren. Verschillend is de taak van den vervaardiger eens Romans en

die van eenen Geschiedschrijver. Die een' geschiedkundigen roman schrijft, moge hij ook minder gebonden zijn aan de waarheid in zijn verhaal, behoort echter, vooral wanneer hij personen uit den tijd, waarin het door hem verhaalde voorvalt, sprekende invoert, niets te schrijven dan hetgeen in allen deele overeenkomt met de denkbeelden en gesteldheid der zaken van dien tijd. En aan dezen eisch heeft de Schrijver van dezen roman niet altijd voldaan. Wanneer aan den *Romein* DEMETRIUS de uitdrukking in den mond gelegd wordt, dat ZABDAS, de veldheer van ZENOBIA, de spiegel is van een volmaakt ridder, wordt het woord *ridder* gebezigd in de middeleeuwsche beteekenis, waarin dit woord bij de *Romeinen* niet bekend was, evenmin als de naam *Milaan* voor *Mediolanum* en de naam *Sarracenen*. Ook klinkt het wat westersch, en is minder overeenkomstig met het bestendige der jaargetijden in het Palmyreensche gebied, wanneer ZENOBIA zegt: »Het weêr begunstigt ons plan (om eene jagtpartij te houden) uitermate." Het aangemerkte betreft wel kleinigheden; maar hetgeen in een verhaal uit den hedendaagschen tijd voegzaam is, wordt hinderlijk, ja soms belagchelijk, wanneer het wordt opgedischt als de taal van personen uit den ouden tijd, die zoo niet konden gedacht en gesproken hebben. Stellen wij ons, om dit te gevoelen, slechts de beruchte afbeelding voor van den Aartsvader ABRAHAM met eene paruik en een' driekantig opgetoomden hoed. Soortgelijke aanmerkingen zouden wij er meer kunnen maken. Ware de Schrijver onze landgenoot, wij zouden hem raden, zich liever niet tot zulk eene accommodatie te leenen, maar liever zuiver geschiedkundig te arbeiden in zijnen waarlijk fraaijen stijl, die, niettegenstaande het aangemerkte, dit boek nog altijd geschikt maakt tot een aangenaam onderhoud, terwijl de getrouwe voorstelling der ware gebeurtenissen dezen roman zelfs door den beoefenaar der geschiedenis met nut zal doen lezen.

HECTOR FIERAMOSCA, *of het Tweegevecht van Barletta. Naar het Italiaansche van* M. D'AZEGLIO. *Te Schoonhoven, bij* S. E. van Nooten, 1847. *In gr.* 8*vo.* 368 *bl.* *f* 3 - 25.

Bij gelegenheid der oneenigheden tusschen *Frankrijk* onder de regering van LODEWIJK XII en *Spanje*, over het bezit

van het Koningrijk *Napels*, ontstond er in de, door den Hertog VAN NEMOURS belegerde en door den beroemden GONZALVO DI CORDOVA verdedigde stad *Barletta*, bij eene onderhandeling over de uitwisseling der gevangenen, eene woordwisseling, of de Fransche dan of de Italiaansche troepen de dapperste waren, dewijl een der aldaar aanwezige *Franschen* de *Italianen* een verwijfd en ontaard volk genoemd had. Om den twist te beslissen, kwam men, met goedkeuring der wederzijdsche Veldheeren, overeen, dat er een wedstrijd zou plaats hebben tusschen dertien *Franschen* en even zoo vele *Italianen*. Op den bepaalden dag, den 13 Februarij 1502, trokken de beide legers, als aanschouwers van het gevecht, in eene vlakte tusschen de steden *Andria* en *Corrato*. Het kampgevecht had plaats. Aan beide zijden legden de partijen veel moed, sterkte en behendigheid aan den dag. Eindelijk echter behaalden de *Italianen* de volkomene overwinning, daar al de *Franschen* gewond of ontwapend werden. Hoe betrekkelijk onbeduidend deze gebeurtenis ook op zichzelve wezen mogt, schijnt zij echter eene andere wending aan geheel den oorlog gegeven, en den grond tot de menigvuldige nederlagen en ongelukken gelegd te hebben, welke kort daarop voor de Fransche legermagt verderfelijk werden. Het is deze omstandigheid, en ook de nationale trots der *Italianen*, welke te weeg gebragt heeft, dat dit kampgevecht door alle Geschiedschrijvers van dien tijd, vooral MURATORI, JOVIUS, GUICCIARDINI, SUMMONTE, en ook dichters, zoo als VIDA, uitvoerig is verhaald en bezongen. Dit kampgeveeht nu is het, hetwelk door den Schrijver tot het onderwerp van eenen historischen roman gekozen is, daar hij den ongelukkigen minnehandel verhaalt van den held van dezen roman, HECTOR FIERAMOSCA, een' der meest beroemde Italiaansche kampvechters in dezen strijd, met zekere GINEVRA, welker dood op eene gruwzame wijze door den beruchten CESAR BORGIA werd veroorzaakt. Ofschoon de eenvoudige voorstelling van het wezentlijk voorgevallene onderhoudend genoeg zou geweest zijn, om den lezer aangenaam bezig te houden, mogen wij echter den Schrijver de getuigenis niet weigeren, dat hij een werk geleverd heeft, hetwelk, bij vergelijking met MANZONI, zijne eigenaardige verdienste behoudt; terwijl wij zelfs aan den meer gestrengen beoefenaar der geschiedenis dezen roman aanbevelen, wegens de waarheid en levendigheid, waarmede de karakters der handelende personen worden geschilderd. Zoo vinde dan ook deze vertaling bij ons lezend publiek eene gunstige ontvangst.

Hoe men 't verst komt. Een blik op het leven en de maatschappij in onzen tijd. Door den Schrijver van: Het Beleg van Haarlem, onder [*den naam van*] J. V. D. CAPELLE

(J. F. BOSDIJK). *Te Utrecht, bij* J. G. van Terveen en Zoon. 1848. *In gr.* 8*vo.* 275 *bl. f* 3-:

De twee hoofdpersonen, om welke zich de voor ons liggende Roman beweegt, zijn twee jonge menschen, de een zonder eigenlijke bekwaamheden, maar geslepen tot allerlei listen, om aan geld te geraken, en baatzuchtig in den hoogsten graad; de ander, arm, maar eerlijk en hoogst bekwaam, laat zich door zijnen vriend verlokken, om zijn kantoor te verlaten, ten einde de hem voorgespiegelde schitterende voordeelen deelachtig te worden als hoofdschrijver en mederedacteur van een op te rigten dagblad, hetwelk slechts de dekmantel is van schandelijke opligterij. Van de geldelijke voordeelen, die *Karel* najaagt, ten einde alzoo op eerlijke wijze (want de treken en bedriegerijen worden voor hem verborgen gehouden) de hand te erlangen van het meisje zijner keuze, komt dan ook niets. De afzetter wordt ontmaskerd, en *Karel* levert eene proeve, dat men door braafheid, arbeidzaamheid, goede trouw en nederigheid »het verst komt." De geschiedenis is onderhoudend; sommige karakters, gelijk dat van den ouden heer *Zacharias de Groot*, en tooneelen zoo als het verjaarpartijtje te diens huize, zijn met levendigheid geschilderd; en daar de situatiën uit den hedendaagschen tijd zijn, zal, des twijfelen wij niet, dit verhaal zijne lezers wel vinden. Vooral de kwakzalverij met en door dagbladen wordt er naar verdienste in ten toon gesteld. Ze zijn evenmin uit de lucht gegrepen als de elegante bedrieger *Albert*. Zijn er hier en daar nog wel eenige hooggestevelde uitweidingen, zoo als over de Hollandsche bedachtzaamheid in niet weg te vliegen met het vreemde en nieuwe, wij moeten den Schrijver het regt doen van te erkennen, dat deze minder hinderlijk zijn, dan in sommige zijner vroegere Romans. De druk is zuiver en de taal insgelijks (de Schrijver weet toch wel, dat *Eutopiaansch*, bladz. 202, *Utopiaansch* moet zijn?); zoodat wij dit boek met ruimte aan Leesbibliotheken en Leesgezelschappen mogen aanprijzen. De Schrijver worde door gunstige beoordeeling maar niet verlokt tot te veel schrijven, waaruit zoo ligt onachtzaamheid ontstaat.

N°. X. *Boekbesch.* bl. 433, reg. 10, staat: *der eerste dank*; men lese: *zeg ik dank.*

N°. XII. bl. 529, reg. 2, lese men, voor *verbrijzelden*, *verbrijzelde.*

BOEKBESCHOUWING.

Christendom en Ongeloof. Twintig Voorlezingen over de godsdienstgeschillen des tegenwoordigen tijds, door Dr. DANIËL SCHENKEL. *Woorden van strijd en vrede. Uit het Hoogduitsch door* J. OUDIJK VAN PUTTEN. *Met een voorwoord van Dr.* J. J. VAN OOSTERZEE. *Te Rotterdam, bij* van der Meer en Verbruggen. 1848. 456 *bl.* *f* 3-90.

In het verledene ligt de kiem van het tegenwoordige verborgen. Wie de gebeurtenissen van onze dagen tracht te verstaan, moet die, welke daaraan voorafgegaan zijn, regt leeren kennen. Zonder de naauwkeurige wetenschap van hetgeen er op godsdienstig en staatkundig terrein in de laatste jaren is voorgevallen, mag het ten eenemale onmogelijk heeten, om over de godsdienstige en staatkundige geschillen, die het hedendaagsch *Europa* beroeren, een grondig oordeel te vellen en daaruit met eenige waarschijnlijkheid te besluiten tot hetgeen wij van de naaste toekomst te verwachten of te vreezen hebben. Wij juichen daarom elke poging toe, die er wordt aangewend, om hetgeen thans is, te verlichten met den fakkel der geschiedenis. Onze eeuw heeft hare eigene krankheden, die de zorg der genezing behoeven. Geene ijdele theoriën, die, van allen historischen grondslag losgerukt, als in de lucht zweven, kunnen ons baten. De geschiedenis alleen is de leermeesteresse der wijsheid. Terwijl zij ons den sleutel toereikt tot de regte kennis van onzen tegenwoordigen toestand, wijst zij met de ziekteverschijnselen ook de geneesmiddelen aan en plaatst ons op het éénig ware standpunt, dat ons voegt.

Te midden van de verdeeldheden der Christelijke kerk, behoort ieder Christen van den beschaafden stand, welke rigting hij ook mag zijn toegedaan, zich gedurig af te vragen, wat hem te doen staat en waarnaar hij streven moet. Het is eene schoone taak, anderen in de beantwoording dier

vraag behulpzaam te zijn, hunnen Christelijken ijver op te wekken en te besturen, hun het pad te wijzen en te banen, dat tot de meest wenschelijke uitkomst leiden kan. Maar niet allen, die zulk eene taak op zich nemen, zijn daartegen opgewassen en verdienen ons vertrouwen. Aanhangers eener partij vooral en ultra's verdienen niet gehoord te worden. Wie een' bekwamen wegwijzer en leidsman verlangt, hem noemen wij Dr. SCHENKEL en zijn belangrijk geschrift: *Religiöse Zeitkämpfe*, hetwelk onder bovenstaanden titel: *Christendom en Ongeloof*, onder ons verschenen is, en welks verschijning wij met blijdschap begroeten.

Uit de voorrede of het voorwoord van Dr. VAN OOSTERZEE vernemen wij, dat de Schrijver zich reeds ten jare 1838 in de godgeleerde wereld heeft bekend gemaakt door eene latijnsche Verhandeling over de verschillende secten der eerste *Corinthische* gemeente, dat hij later in een strijdschrift tegen den Hoogleeraar GERVINUS het beginsel des positiven Christendoms met nadruk en kracht heeft gehandhaafd, en zich vooral talrijke hoogschatters heeft verworven door zijn uitvoerig werk over *het wezen van het Protestantisme*, waarvan het derde of laatste deel nog met belangstelling te gemoet gezien wordt. Voorts wordt ons berigt, dat SCHENKEL met eene veelomvattende wetenschap eene echt Christelijke denkwijze vereenigt, op geloovig standpunt geplaatst, de verschijnselen onzer dagen beoordeelt naar den maatstaf van het Evangelie, en zonder vrees allen oproept tot moedigen strijd tegen het antichristelijk beginsel, dat zich in verschillende vormen vertoont; dat desniettemin zijn streven *irenisch* is van aard, zoodat hij allen, die binnen de grenzen van Christendom en Hervorming staan, wenscht te vereenigen, en niet van den triomf eens bepaalden stelsels, maar van het doordringen eens beteren geestes heil verwacht voor de Evangelische kerk. Eindelijk moeten wij nog vermelden, dat deze twintig Voorlezingen door den Schrijver in den winter van 1846 gehouden zijn te *Schaffhausen*, waar hij woont, in een' kring van hoogbeschaafden, en, naar zijne bedoeling, strekken moesten, om hun de godsdienstgeschillen onzer dagen te leeren kennen, in verband met het wezen

van het Christendom in het algemeen en van het Protestantisme in het bijzonder. Hij bewandelt daarbij, na het wezen der Godsdienst en der Hervorming verklaard te hebben, den historischen weg, vestigt de aandacht op het tijdvak der Protestantsche orthodoxie, gaat vandaar over tot dat der moderne verlichting, het Piëtismus en de Broedergemeente, om dan het Rationalisme in zijne betrekking tot KANT, en den gang der Duitsche wijsbegeerte van dezen tot op de tegenwoordige dagen te schetsen. Aan het stelsel van HEGEL wordt het moderne Antichristendom vastgeknoopt en tot in zijne laatste, schrikkelijke ontwikkelingen geteekend. De merkwaardigste verschijnselen, die zich deels tegenover, deels uit het ongeloof ontwikkeld hebben, de Jesuiten, de Duitsch-Katholijken, de Lichtvrienden en de Communisten, worden daarna in oogenschouw genomen. In de laatstgenoemden vertoont zich een stelselmatige opstand tegen alle godsdienst en zedelijkheid. En zoo eindigt de Schrijver met aan te wijzen, welke reactie van de zijde des geloofs hij voor het heil der kerk en der menschheid mogelijk en wenschelijk acht.

Zooveel meenden wij uit het wèlgeschreven voorwoord, deels letterlijk, deels gewijzigd, te moeten overnemen. Met den hoogen lof, daarin aan SCHENKEL en zijn werk gegeven, stemmen wij na de lezing gereedelijk en van heeler harte in. Wij verblijden ons over de tijdige uitgave van een in menig opzigt zoo hoogst belangrijk geschrift, dat, door VAN OOSTERZEE aanbevolen, in aller handen kome en zegen uitstorte in aller harten!

Vraagt iemand, waarmede wij onze lofspraak staven zullen, wij beroepen ons op den ganschen inhoud en hebben daarin bewonderd een' zeldzamen rijkdom van stof, die, naar gelang harer belangrijkheid, meer of minder uitvoerig behandeld is, eene grondige historische kennis, de vrucht van naauwkeurig onderzoek, die bij de behandeling ten grondslag ligt, een' echt wijsgeerigen tact, om de verschillende gebeurtenissen en rigtingen in betrekking tot elkander te plaatsen en de eene uit de andere te verklaren, de geleidelijke orde, die, naar den leidraad der geschiedenis, in

acht genomen is, de gematigdheid en onbekrompenheid der oordeelvellingen over personen en zaken van vroegeren en lateren tijd, de onafhankelijkheid van het gekozen' standpunt, de kalmte en rustigheid der voorstelling, de verzekerdheid des geloofs, te midden van de onzekere verwachting der toekomst, en eindelijk de volledigheid. Zulk een werk, door zulke deugden versierd, kan in onze dagen eene weldadige werking doen. Met belangstelling gelezen, verruimt het den blik en het hart. En nevens den Godgeleerde leert de Christen daardoor zijn standpunt en zijne roeping kennen en onder opzien tot God eene betere toekomst zoowel verbeiden als voorbereiden, zooveel hij kan.

Onze lofspraak, hoe welverdiend ook, kan echter niet onbepaald of onvoorwaardelijk zijn. Waar zoo vele belangrijke bijzonderheden en levensvragen ter sprake komen, daar moet zich als van zelf hier en daar eenig verschil van gevoelen openbaren. Zoo meenen wij, dat de beide eerste Voorlezingen *over het wezen van de Godsdienst en het Protestantisme* die helderheid en duidelijkheid missen, die wij daar vooral gewenscht en gewacht hadden. Uit den aard der zaak moesten zij meer afgetrokken van inhond zijn, dan de volgende; maar ook na herhaalde lezing is het ons niet gelukt tot volkomen inzigt te geraken van de beschouwingswijze des Schrijvers, en het is ons twijfelachtig gebleven, of het hemzelven nog wel in alles regt helder geworden is. Dit neemt echter niet weg, dat hier veel goeds en schoons gevonden wordt en dat er veel uit te leeren valt. — Evenmin kunnen wij ons volkomen vereenigen met hetgeen in de *tiende* Voorlezing voorkomt over de *erfzonde* en *de voldoening*, welke beide kerkelijke leerstukken tegenover de Rationalisten gehandhaafd worden, zoo het heet. Wèl beschouwd, is het echter niet zoozeer de kerkleer, die gehandhaafd wordt, als wel de, naar des Schrijvers gevoelen, meer Evangelische opvatting dier leerstukken. Maar waarom dan niet ruiterlijk gezegd, dat de kerkleer zelve, naar zijne overtuiging niet is te verdedigen. Of staat men de leer der *erfzonde* voor, als men wel gelooft aan de algemeenheid van het menschelijke bederf en de voortplanting der zonde, maar

niet aan eigenlijk gezegde toerekening van ADAM's overtreding? En kan het in kerkelijken zin de leer der *voldoening* heeten, als men beweert, dat God zijnen Zoon JEZUS CHRISTUS in de wereld gezonden heeft, *om aan zijne oneindige liefde genoeg te doen?* Onze dagen vorderen volkomene opregtheid. Halve woorden leiden tot geen ander dan hoogstgebrekkig resultaat. En de spraakverwarring is reeds groot genoeg. — Onder de Voorlezingen, die wij uitvoeriger gewenscht hadden, behoort vooral de *veertiende*, die over de *Jezuiten* handelt. Aan haren inhoud is het te bemerken, dat er in de jongste maanden veel belangrijks is voorgevallen, waarvan de Schrijver nog tenaauwernood eenig voorgevoel had. — Wij twijfelen ook zeer, of de woelingen der *Duitsch-Katholijken* en *Lichtvrienden* wel genoeg in helder licht zijn geplaatst, en of er in het bijzonder geen onregt is gedaan aan UHLICH, die van WISLICENUS nog al verschilt in rigting en geloofsovertuiging. Wij mogen daarbij echter niet vergeten, hoe moeijelijk het is, om een onpartijdig oordeel te vellen over tijdgenooten en gebeurtenissen, die als onder ons oog voorvallen. — Eindelijk hadden wij in de beide laatste Voorlezingen *over de reactie des geloofs* nog al iets meer verlangd en verwacht, dan zij geven. En wat zij bevatten, is op verre na niet even bruikbaar voor ons. Dit brengt ons tot de klagt, die wij niet mogen terughouden, dat een zoo uitstekend werk als dat van SCHENKEL, ofschoon de eer der vertaling dubbel waardig, toch slechts ten halve berekend is voor de behoeften onzer landgenooten. Het smart ons daarom, meer dan wij zeggen kunnen, dat VAN OOSTERZEE niet heeft kunnen besluiten, om, met het oog op onze vaderlandsche kerk en wetenschap, aan te vullen en te wijzigen, wat hier bepaaldelijk met het oog op *Zwitserland* of *Duitschland* gezegd wordt. Hij zou daarmede een hoogst verdienstelijk werk verrigt hebben. IJdel is de hoop, waarmede hij zich vleit, dat de geoefende lezer zelf in staat zal zijn, om zonder zijne aanwijzing SCHENKEL's meening te vatten en de toepassing op ons vaderland, waar het noodig is, in stilte te maken. Zulke geoefende lezers zijn er, zoo wij meenen, slechts weinige,

tenzij onder den geleerden stand. En juist ingeoefende, maar beschaafde Christenen behooven in onze dagen teregt gewezen en in hun oordeel over de verschijnselen van onzen leeftijd bestuurd te worden. Overigens komt VAN OOSTERZEE, nevens den Vertaler, lof en dank toe voor de naauwgezette zorg, aan de vertaling en de uitgave besteed.

Tot eene proeve van den geest zoo wel als van den stijl van het werk, deelen wij de volgende passage mede, die op bladz. 417 voorkomt: »Ontegenzeggelijk bestaat er in »de Evangelische Kerk eene partij, die in de geheele ont»wikkeling der theologie, sedert honderd jaren, niets ziet »dan afval en dwaling, en die slechts heil vinden zou dáárin, »dat men weder terugkeerde tot de leerstellingen en tot den »geheelen toestand van zaken der zestiende en zeventiende »eeuw. Tegen zulk eene reactie moet ik mij rondborstig »verklaren, en vooral daarom, dewijl het *geene reactie* is »*des geloofs*. Het is bloot *eene reactie der dogmen, der* »*zienswijzen en meeningen*. Ik heb vroeger aangewezen, »dat de orthodoxie der zeventiende eeuw een eenzijdig ge»wrocht geweest is van het verstand, en ik geloof geen al »te hard oordeel uit te sprekon, wanneer ik van de ortho»doxie der negentiende eeuw hetzelfde zeg. Daarmede mis»ken ik geenszins het lofwaardige conservative streven van »enkele, meer bijzonder op den voorgrond tredende schuts»lieden dezer rigting, en begrijp, dat het *negatief uiterste* »hier het *positief uiterste* heeft veroorzaakt. Maar bij deze »rigting komt het kerkregterlijke en kerkpolitische element »zoo sterk uit, dat het den opmerkzamen beschouwer niet »ontgaan kan, dat het hier om nog iets anders te doen is, »dan om het geloof te redden. Met vastgestelde dogmen, »met een afgesleten en afgerond systema, met eene onbuig»zaam-objective autoriteit, met eene tot onverbrekelijke »wet verhevene geloofsbelijdenis, laat zich de eenheid der »kerk slechts op eene wijze bewaren, die bij den voortbrui»schenden stroom des tijds en bij krachtige werkzaamheid »eener, den historischen vooruitgang toegedane, rigting niet »kan toegepast worden. Het is waar, terwijl de orthodoxie »een onbepaald vasthouden aan de oude inspiratieleer, on-

»bepaalde onderwerping aan de oud-kerkelijke geloofsbelij-»denissen, onbepaalde aanneming der oud-kerkelijke leer-»stellingen vordert, heeft zij het voordeel, tegen de Room-»sche kerk en tegen heterodoxie en ketterij eene duidelijke »en bepaalde stelling in te nemen, en zij behoeft niet te zeg-»gen »ik zoek," maar zij kan veeleer zeggen »ik heb ge-»»vonden." Maar dit *vinden* is toch slechts schijnbaar. Zij »heeft niet werkelijk gevonden, maar slechts ontleend, en »hare stellingen behouden alleen voor diegenen kracht, »welke alle resultaten des onderzoeks sedert de laatste hon-»derd jaren al dadelijk verwerpen, en zich inbeelden, dat »het Protestantismus zijn voor alle tijden geldend toppunt »in den loop van de zestiende en zeventiende eeuw bereikt »heeft." En een weinig verder, bl. 419: »Ik verklaar »openlijk, dat ik mij aan de reactie des geloofs tegen het »ongeloof aansluit, maar *niet in den vorm der orthodoxie.* »Ik houd dien vorm voor mislukt, daar zij de behoeften des »verstands niet met het gemoed verzoent; daar zij de hooge »beteekenis miskent, welke aan het individu in alle aange-»legenheden des geloofs en des geestes toekomt; daar zij de »waarheid als eens vooral uitgemaakt vaststellen wil, zonder »daarbij eenigzins 's menschen behoefte aan steeds voort-»gaande ontwikkeling in aanmerking te nemen."

Wij bevelen ten slotte de *achttiende* Voorlezing bijzonder aan, wenschende, dat ieder, door haar voorgelicht, terugdeinze voor het verderfelijke Communisme, hetwelk, indien het algemeen werd, verderf en dood zou verspreiden over geheel *Europa.*

Dr. A. THOLUCK. *De strijd des Geloofs. Een boek voor beschaafde Christenen, die bevrediging zoeken. Uit het Hoogduitsch. Iste Stuk.* 2 *Afleveringen. Te Haarlem, bij* A. C. Kruseman. 1847. *In gr.* 8*vo.* 224 *bl. f* 2-15.

Ons publiek is reeds door onderscheidene vertalingen met den naam van Dr. THOLUCK bekend geworden, en heeft

den man leeren hoogachten, die onder *Duitschland's* Godgeleerden eene eerste plaats bekleedt. Of het daarom echter goedkeuring verdient, dat men van zijne talrijke geschriften het eene na het andere overbrengt in onze moedertaal, zouden wij, met het oog op dit geschrift, dat wij thans aankondigen, niet gaarne onvoorwaardelijk toestemmen. Wel hebben wij het met groote belangstelling gelezen, den geleerden, veelzijdig gevormden Schrijver bij vernieuwing bewonderd, veel van hem geleerd en in zooverre ons over de uitgave verblijd; maar aan den anderen kant komt de uitgave ons minder gepast en doelmatig voor, omdat de inhoud geheel op Duitschen leest is geschoeid; omdat de uitersten, waartoe men in *Duitschland* vervallen is, daarin bijkans uitsluitend bestreden worden; omdat het geschrift, indien het zou zijn ingerigt naar de vatbaarheid en behoeften onzer landgenooten, eene gansche omwerking zou moeten ondergaan. Wij vreezen zelfs, dat sommige gedeelten door *onze* beschaafde Christenen tenaauwernood goed begrepen zullen worden. Dit *eerste* stuk bevat *zes* gesprekken, getiteld: *rede en rationalisme*, *rede en geloof*, *geloof en schrift*, *vooruitgang*, *vooruitgang en formulieren*, *de nieuwe dag des geloofs*. Deze gesprekken worden gevoerd tusschen twee mannen van verschillende, sterk uiteenloopende rigtingen. Een der Lichtvrienden treedt op onder den naam van KAREL, en brengt met vrijmoedigheid en zucht tot waarheid zijne bezwaren tegen het positieve Christendom in het midden, die door EMILIUS, den vertegenwoordiger van het Christelijk geloof, wederlegd en ontzenuwd worden. Daar echter eerstgenoemde in den zin van de mannen des vooruitgangs niet ver genoeg gaat, treedt zekere JULIUS tegen hem op, die tot de gloeijendste ijveraars van het *Communisme* behoort en wiens leuze is geheele verwerping van het Christendom, dat uitgediend heeft. KAREL blijft weigeren, in weerwil der aangewende pogingen, om over te gaan tot zijne ultra-partij, en door het geloof van EMILIUS wordt in zijn gemoed de rust hersteld. En als deze in de aanprijzing van zijn geloof aanstoot gegeven heeft aan zekeren GERHARD, de type van kerke-

lijke formulier-regtzinnigheid, gelukt het hem, ook dezen bestrijder kalm en rustig te wederleggen. Tot zóó ver loopt dit *eerste* stuk. Wij hebben nu nog een *tweede* of laatste te wachten, dat mede uit twee Afleveringen bestaan en handelen zal over de gewigtige vraag: *wie was* CHRISTUS? Nu men eenmaal met het werk der vertaling begonnen en daarin over het algemeen niet ongelukkig geslaagd is, wenschen wij van harte, dat ook den Uitgever de vereischte aanmoediging tot de voortzetting der uitgave niet ontbreken zal. (*) Met vrijmoedigheid prijzen wij den arbeid van THOLUCK allen aan, die op de hoogte staan, om er de regte vruchten van te plukken. Het verschil van gevoelens, ook in het godsdienstige, losse zich welhaast, onder hoogeren zegen, op in de éénheid des geloofs en der liefde door JEZUS CHRISTUS den Heer!

(*) De beide Afleveringen, boven aangekondigd, verschenen in 1847 in het licht, en de vrij uitvoerige Voorrede van den Vertaler, v. A., was gedagteekend *Aug.* 1847. Thans echter, vóór het afdrukken dezer aankondiging, zendt men ons een boekdeel toe, waarin beide Afleveringen vervat zijn, de vroegere Voorrede door eene andere, geteekend *Julij* 1848, vervangen is, en de titel, die het jaartal 1848 voert, geen gewag maakt van een *eerste Stuk*, terwijl berigt wordt, dat de Schrijver, Prof. THOLUCK, op de vraag: of het vroeger aangekondigde *tweede* deel van dit werk spoedig verschijnen zou, geantwoord heeft: »dat hij reeds de bewerking daarvan »had ondernomen, en het zoo spoedig, als zijne bezigheden »hem dit zouden veroorloven, in het licht zou zenden." Wij vermelden dit een en ander, maar laten het oordeel daarover aan den bescheiden lezer.

Geschiedenis der Christelijke Kerk, voor Katechisatiën en Huisgezinnen. Vrij naar het Hoogduitsch van W. LEIPOLDT, *door* G. W. SANNES, *Predikant te Pekel-A. Met een Voorberigt van* P. HOFSTEDE DE GROOT, *Hoogleeraar te Groningen. Vierde, op nieuw verbeterde*

en vermeerderde druk. Te Groningen, bij M. Smit. 1847. *In kl.* 8*vo.* 264 *bl. f* 1-25.

Beknopte Handleiding tot de regte kennis en waardering van de Heilige Schriften, voor Katechisatiën en Huisgezinnen. Vrij naar het Hoogduitsch van denzelfden. Door M. A. AMSHOFF, *Predikant te Groningen. Bij denzelfden. In kl.* 8*vo.* 64 *bl. f* :-40.

Het buitengewone vertier van het eerstgenoemde dezer werkjes heeft binnen den tijd van zes jaren eenen vierden druk noodig gemaakt. Eene groote zeldzaamheid voorwaar; maar het is ook een zoo beknopt, volledig, verstaanbaar overzigt over de kerkelijke geschiedenis, als men zou kunnen wenschen. Daar dit Tijdschrift vroeger (*) het noodige over den geest en vorm van deze Handleiding gezegd heeft, achten wij onnoodig, zulks bij dezen herdruk te herhalen, dien wij enkel aankondigen met den wensch van verderen zegen over het gebruik, en de betuiging onzer dankbaarheid aan vertaler en verbeteraar, alsmede aan den uitgever voor de goede uitvoering en den goedkoopen prijs.

De door dit geschrift zoo gunstig onder ons bekend geworden naam van den nu reeds overleden, waardigen Schrijver zal ook wel genoeg zijn, om aan het tweede dezer werkjes eene gunstige ontvangst te verzekeren.

In § 14 wordt op eene beknopte en duidelijke wijze het noodige gezegd over Gods openbaring aan de menschen in het algemeen, en die, welke in de H. S. wordt medegedeeld in het bijzonder; het ontstaan, de voortreffelijkheid en het regte gebruik des Bijbels, benevens den hoofdinhoud van de verschillende Bijbelboeken. Dit een en ander is voor het oogmerk geschikt en genoegzaam. De resultaten der kritiek zouden hier niet te pas komen, en er is nog wel het een en ander, dat de katechisatie kan aanvullen: zoo als de zin, waarin de Bijbel gezegd wordt Gods woord te

(*) 1843. *Boekbesch.* bladz. 482, van eene andere hand.

bevatten, en meer van dien aard. Het bevordere kennis en hoogschatting van de schriften, die wijs kunnen maken tot zaligheid!

De Scheikunde van het onbewerktuigde en bewerktuigde rijk, bevattelijk voorgesteld en met eenvoudige proeven opgehelderd. Naar het Hoogduitsch van Dr. J. A. STÖCKHARDT, *door* J. W. GUNNING. *Met eene Voorrede van Prof.* G. J. MULDER. *Met eene menigte Afbeeldingen. Te Schoonhoven, bij* S. E. van Nooten. 1848. *In kl.* 8*vo. XX en* 556 *bl. f* 4-50.

Van dit, ons voor eenigen tijd toegezonden werkje, willen wij, nu het voltooid voor ons ligt, eene korte aankondiging ter aanprijzing geven. Deszelfs doel is het geven eener wel korte, doch over het algemeen geenszins onvolledige noch oppervlakkige kennis der scheikunde; het verschaft dus het eerste onderrigt in deze in zoo vele opzigten voor elk beschaafd mensch belangrijke wetenschap, welker tegenwoordige toestand voorzeker niet minder geschikt is, om ons tot bewondering van den Schepper op te voeren, als om het menschelijke vernuft te leeren hoogschatten, dat door talrijke naauwkeurige nasporingen, door onvermoeid voortstreven op den ingeslagen weg, het zoo ver gebragt heeft in de ontwikkeling der door de natuur gevolgde wetten, en uit die nasporingen zoo ontelbare nuttige toepassingen heeft weten af te leiden. Tot bereiking van deze beide doeleinden schijnt het werkje ons bij uitnemendheid geschikt. Over het algemeen is het bevattelijk geschreven en worden de daadzaken zeer geleidelijk ontwikkeld, zoodat de volgende onderwerpen steeds als 't ware van zelve uit het voorafgegane afgeleid worden. De Schrijver vangt aan met eene korte beschouwing van hetgeen men onder scheikundige werkingen te verstaan heeft, geeft het onderscheid op tusschen anorganische en organische verbindingen, waarna hij het belangrijke der studie van de scheikunde schetst en hetgeen men onder verwantschap verstaat ontwikkelt, vervol-

gens als onderdeelen der scheikunde de analytische, synthetische en toegepaste scheikunde aanneemt, alle welke deelen als 't ware bekroond worden door de theorie. Hierop volgt een hoofdstuk over wegen en meten, en iets over de elementen der Ouden, waarvan de drie eerste als zinnebeelden van den vasten, vloeibaren of luchtvormigen toestand kunnen gelden, ten vierde het vuur, echter als zinnebeeld der scheikundige kracht. Nu volgt eene beschouwing der warmte en der veranderingen, welke dezelve in de ligchamen te weeg brengt, waarbij eenige algemeene scheikundige bewerkingen, oplossen, kristalliseren, smelten, ter sprake komen. Ongaarne misten wij eene dergelijke beschouwing der overige zoogenaamde onweegbare stoffen, van welke de electriciteit althans voor de scheikunde en vooral voor hare theorie niet minder belangrijk is dan de warmte. Na de zamenstelling van het water vermeld te hebben, gaat de Schrijver over tot de beschouwing der afzonderlijke scheikundig enkelvoudige ligchamen, zoo als natuurlijk was, beginnende met de zuurstof en de waterstof, waarna over de dampkringslucht (met hare belangrijke physische eigenschappen) gehandeld wordt; vervolgens stikstof, koolstof, theorie der verbranding, zwavel, phosphorus en de waterstofverbindingen van genoemde elementen, *chlorium*, *jodium*, *cyanogenium*, de zuurstofzuren en de waterstofzuren der beschrevene ligchamen, alsmede de drie belangrijkste plantaardige zuren, wijnsteen-, azijn- en zuringzuur. Nu worden de metalen der loogen, loogaarden en aarden, derzelver verbindingen en zouten beschreven. Eerst nu, dus als de leerling reeds eenig begrip van scheikundige verbindingen heeft, vinden wij eene geleidelijke ontwikkeling der scheikundige verbindingswetten. Daarop gaat de Schrijver over tot de beschouwing der zware metalen, welke door hem in drie groepen verdeeld zijn, en van derzelver verbindingen. Vooral is de geschiedenis van het ijzer regt fiks ontwikkeld. Na de beschouwing der metalen volgt die der plantaardige ligchamen. Het uitvoerigst worden hierbij de zoogenaamde indifferente plantenstoffen behandeld, waarbij de veranderingen, welke deze door de ver-

schillende agentia ondergaan, en de daaruit volgende praktische doeleinden zeer naauwkeurig worden vermeld. De gistingen, de vorming van den aether en de zeepbereiding worden hierbij opgenomen en zijn zeer bevattelijk voorgesteld. De leer der kleurstoffen en theorie der verwkunst is in het, overigens meer technische werk van GIRARDIN (*Scheikunde voor den beschaafden stand en het fabrijkwezen*) uitvoeriger behandeld. Voorts worden de alcaloïden en de vroeger nog niet behandelde organische zuren zeer kort beschreven; deze afdeeling eindigt met eene wel duidelijke, doch niet zeer diepgaande beschouwing van den wasdom en den groei der planten. Ten slotte worden de dierlijke stoffen behandeld. Dit laatste deel, dat naauwelijks 24 bladzijden beslaat, is zeker het minst uitgewerkt en het oppervlakkigst van het geheele werkje, hetgeen vooral voor de physiologisch-scheikundige verrigtingen, als spijsvertering, voeding en ademhaling geldt. Achter elke hoofdafdeeling der genoemde ligchamen vindt men telkens een kort overzigt van de eigenschappen der beschrevene groep en der wetten, die uit de voorafgaande beschouwing voortvloeiden, waardoor aan het geheugen van den leerling zeer te gemoet wordt gekomen, terwijl de Schrijver niet minder gezorgd heeft overal de praktische aanwending der scheikunde in het fabriekwezen, den landbouw enz. in het oog te doen springen. Men ziet uit dit overzigt hoe zeer het werkje tot het voorgestelde doel dienen kan; wij gelooven dat, schoon beschaafde volwassenen hetzelve niet onvoldaan uit de hand zullen leggen, zelfs jeugdige lezers, voor welke de Hoogleeraar MULDER het vooral aanprijst, gemakkelijk het gelezene zullen begrijpen. Zoo eenmaal op onze scholen ook eenig onderrigt in de wetenschappen der natuur gegeven mogt worden, vinden wij hier eene geschikte leidraad voor de scheikundige lessen. De meeste proeven zullen, wegens derzelver duidelijke en uitvoerige beschrijving, gemakkelijk herhaald kunnen worden; ook de houtsneden verdienen lof en verduidelijken zeer den tekst. Voor den aanstaanden geneeskundige, die echter niet door de scheikunde leert ziekten door artsenijmiddelen te verdrijven (bl. 4), den

artsenijbereidkundige en fabriekant kan het werkje als allereerst en uitlokkend onderrigt niet ongepast zijn; het spreekt echter van zelf, dat deze eene dieper gaande studie behoeven. Op enkele uitdrukkingen zouden welligt kleine aanmerkingen te maken zijn; zoo had bij de phosphorwaterstof de niet van zelf ontbrandbare wijziging vermeld kunnen worden; zoo staat (bl. 117) de wet, dat, zoo twee ligchamen scheikundig op elkander zullen werken, één althans vloeibaar of gasvormig moet zijn, veel te absoluut. Op bl. 411 zegt de Schrijver, dat de spoeling als voedsel voor huisdieren, die gemest moeten worden, hooggeschat wordt. Het ondoelmatige der voeding met brandewijn-spoeling is onlangs krachtig aangetoond door D. F. EHLERS, in de *Blätter des Hamburgischen Vereins gegen das Branntweintrinken* von 1847, van welk stuk eene vertaling gegeven is door Mr. C. C. E. D'ENGELBRONNER, achter zijne rede »de Afschaffing van den sterken drank als volksdrank, aangeprezen door de staatshuishoudkunde." Doch genoeg. Het gezegde moge tot aanprijzing van het werkje dienen, aan hetwelk wij vele koopers en nog meer vlijtige en nadenkende lezers toewenschen.

Het Leven van LODEWIJK PHILIPS, *Koning der Franschen. Naar het Hoogduitsch van Dr.* C. BIRCH. *Vrij bewerkt door* DANIËL VERGENS. *Vde en laatste Deel. Te Haarlem, bij* de Erven F. Bohn. 1848. *In gr.* 8*vo. IV en* 326 *bl. f* 2-90.

De Hollandsche bewerker van dit voor de geschiedenis der laatste tijden zoo belangrijk werk had zich voorgesteld, het leven van den Koning der Franschen niet verder dan tot het einde van 1847 voort te zetten. Toen hij hiermede bezig was, en zijn arbeid voor het grootste gedeelte reeds was afgedrukt, brak de omwenteling van Februarij 1848 te *Parijs* uit. Na die onverwachte ontzettende wending in het lot van den grijzen Vorst, scheen het hem toe, dat hij daardoor verpligt was om zijne taak tot aan het einde der staat-

kundige loopbaan van LODEWIJK FILIPS uit te strekken. Hij heeft zich dan aan die verpligting niet geheel willen onttrekken; maar het viel hem zwaar op zulk eene treurige wijze deze levensbeschrijving te moeten eindigen.

De inhoud van dit deel is dus niet het minst merkwaardige. Het bevat de geschiedenis van den Koning der Franschen, te gelijk met die van *Frankrijk* en gedeeltelijk die van *Europa* tevens, van den val van het Ministerie MOLÉ tot de optreding van THIERS als eersten Minister (Maart 1839—Maart 1840); verder het Ministerie van THIERS (Maart—October 1840). Van de optreding van het Ministerie GUIZOT tot aan den dood van den Hertog VAN ORLEANS (October 1840—Julij 1842). Van die noodlottige gebeurtenis tot het einde van 1847; terwijl de omwenteling van 24 Februarij 1848 in een Besluit met korte doch krachtige trekken geschetst wordt.

Dit vijfde deel geeft ons eene duidelijke uiteenzetting van de oorzaken, die tot den val van LODEWIJK FILIPS hebben bijgedragen; eene gebeurtenis echter, die aan allen onverwacht is voorgekomen, omdat men den troon in *Frankrijk*, ten minste gedurende het leven van dien staatkundigen Vorst, genoegzaam gevestigd meende. Men ziet hier een' zamenloop van misslagen, verkeerde berekeningen en geheime en openlijke zamenzweringen de uitbarsting van Februarij 1848 voorbereiden. Het te lang volhouden van het impopulaire Ministerie van GUIZOT, die, niettegenstaande zijne hooge bekwaamheden en goede bedoelingen, bij de meerderheid der natie gehaat was; eene buitenlandsche staatkunde, die, ten koste van de ijdelheid der Franschen, de vrede op het vaste land, tegen elken prijs scheen te willen behouden, en hoe langer hoe meer eene beslissende conservatieve kleur aannam, terwijl de Spaansche huwelijksgeschiedenis, de wangunst van het Engelsch kabinet ten sterkste opwekte, konden in dien onzekeren tijd geen' waarborg van duurzaamheid geven.

Onvoorzigtiger nog was, alle vorderingen tot verbetering in het kiesstelsel en andere noodige hervormingen door eene kunstmatige meerderheid in de Kamers te willen tegen-

gaan, en de luide openbaring der publieke opinie hieromtrent te willen trotseren. De geest der zoogenoemde reformistische banketten was wel niet te verdedigen, doch door eenige ter juiste tijd gegevene concessiën waren zij misschien opgehouden, omdat zij doelloos gemaakt waren; door dezelve met geweld te willen stuiten, werd hun invloed dreigend en eindelijk onwederstaanbaar. Voeg hierbij de woelingen der republikeinsche, socialistische en communistische faktiën, de uitwerking van geschriften als de *Histoire des Girondins* van DE LAMARTINE en die van de *Révolution française* van LOUIS BLANC; dan zal het ons niet meer verwonderen, dat de grondslagen van den troon op het einde van 1847 reeds waren ondermijnd, dat de haat tegen de regering, waarin soms omkooping en andere misbruiken plaats hadden, tegen de grooten, die zich aan lage baatzucht en gruweldaden als een DE PRASLIN schuldig maakten, en tegen den burgerstand, die voorgesteld werd als van het zweet en den arbeid des volks te leven, zoo waren toegenomen, dat eene schijnbaar minbeduidende omstandigheid aanleiding tot het uitbarsten eener staatkundige niet alleen, maar tot eene maatschappelijke omwenteling kon geven. Zij heeft de regering van LODEWIJK FILIPS nog gedurende zijn leven reeds tot de geschiedenis doen overgaan, zonder dat men nog in staat is om een onpartijdig oordeel, te midden der staatkundige woelingen en de gespannenheid der hartstogten, daarover te vellen. Dit zij aan een' rustiger tijd verbleven, als de maatschappijen, uit derzelver koortsachtigen toestand tot een' kalmer staat van wettelijkheid, orde en ware vrijheid zullen gekomen zijn.

Wij eindigen de aankondiging van den arbeid der H.H. BIRCH en VERGENS, met dien nogmaals als eene onmisbare bijdrage voor dit gedeelte der geschiedenis van onzen tijd, dat men als een gesloten tijdvak kan aanzien, aan te prijzen. tevens den laatste onzen dank betuigende voor de onpartijdige en duidelijke voorstelling der Parijsche gebeurtenissen van Februarij 1848 en derzelver naaste oorzaken en aanleiding. Men verkrijgt er hierdoor eene andere en geregelder kennis van, dan door de partijdige, brommende en verwarde

verhalen der dagbladen en brochures. Wij wenschen dit werk vele lezers toe, die nut kunnen trekken uit de vele lessen en waarschuwingen die het bevat; zij zullen voorzeker dan nog meer afkeerig worden van de valsche vrijheidskoorts en den maatschappelijken tuimelgeest, die *Europa* nog in verwarring, angst en onzekerheid houdt.

MEHEMED ALI *en deszelfs gebied. Door den Schrijver der Brieven eens Afgestorvenen.* (*Prins* PUCKLER MUSKAU.) *Opper-Egypte. In gr.* 8*vo.* 325 *bl. f* 3-25.

Idem, Nubië en Sudan. Beide te Amersfoort, bij W. J. van Bommel van Vloten. *In gr.* 8*vo.* 305 *bl. f* 3-:

Deze beide boekdeelen maken het vervolg uit van het werk, waarover Rec. in N°. VIII van den vorigen jaargang eene aanprijzende aankondiging gaf. Die zelfde aanbeveling mag hij ook aan deze afdeelingen van de reizen des afgestorvenen geven. Met groot genoegen volgt men den beroemden reiziger op zijne togten, en hoort hem de indrukken beschrijven, die de onderscheidene voorwerpen op hem maken. Het zijn tooneelen vol afwisseling, waarop hij den lezer verplaatst. Nu eens is ook hier MEHEMED ALI de hoofdpersoon, waarop de aandacht wordt gevestigd; dan zijn het reisontmoetingen, die de opmerkzaamheid trekken; nu eens beschrijvingen van steden en landen, dan van merkwaardige overblijfsels der oudheid, die de belangstelling boeijen; overal volgt men den reiziger met genoegen, en hoort hem gaarne zijne ontmoetingen aanhalen, zijne beschouwingen mededeelen. Hier en daar had misschien de Vertaler enkele stukken voegzaam kunnen weglaten, b. v. het hoofdstuk, getiteld: *Afgeperste Verdediging*, omdat de aanval, waartegen die verdediging is gerigt, geheel in *Duitschland* te huis behoort en bij ons naauwelijks bekend is.

Met het tweede deel vangt de Schrijver zijne reize naar *Opper-Egypte* aan, werwaarts hij den Onderkoning zoude

volgen, die reeds daarhenen was vertrokken, en, gelijk hij ons in het eerste deel veel merkwaardigs heeft medegedeeld, zoo doet hij dit thans niet minder. Verbazingwekkend zijn de schilderingen, die wij op verschillende plaatsen van de beide laatste deelen aantreffen, van de opmerkelijke overblijfselen der hooge oudheid, welke de Schrijver op zijnen togt ontmoet. Zonder het ten toon spreiden van antiquarische geleerdheid weet hij den lezer een helder denkbeeld te geven van hetgene hij ziet, voor zooveel het dengenen, die nooit iets dergelijks met eigene oogen heeft aanschouwd, mogelijk is, zich van deze reusachtige gebouwen der aloudheid een denkbeeld te maken. Met regt mag de Vertaler beweren, dat de lezer hier eene nuttige zoowel als aangename lectuur ontvangt, en van ganscher harte bevelen wij deze boekdeelen allen aan, die met het belangrijke gebied van MEHEMED ALI verlangen bekend te worden. Hoedanig zal de toekomst zijn van al de kolossale ondernemingen des Onderkonings, die thans, door ziekte en ouderdom verzwakt en in treurigen toestand van geest verkeerende, de teugels des bestuurs niet langer voeren kan? Zal het met moeite tot stand gebragte werk staande blijven, of zal het weldra weder in het niet terugzinken? De tijd zal het moeten leeren.

Naar Parijs, Havre en Tours, in den zomer van 1847, *door Mr.* A. W. ENGELEN. *Met Platen. Te Groningen, bij* W. van Boekeren. 1848. *In gr.* 8*vo.* 373 *bl.* *f* 3-90.

De Heer ENGELEN is door vroegere soortgelijke reisbeschrijvingen, als die, welke het publiek hier aangeboden wordt, genoegzaam bekend, om eene uitvoerige aankondiging van dit boek noodeloos te maken. Men moet in zijne werken geene verrassende wendingen, geene diepe blikken in het maatschappelijke leven, geene treffende oorspronkelijkheid van denkbeelden zoeken; maar hij is daarentegen een goed en naauwkeurig opmerker, die hetgene hij ziet in een' aangenamen en onderhoudenden stijl weet mede te dee-

len, en dien men gaarne bij zijne wandelingen volgt. Wat hem eigenaardig kenmerkt, is de rijkdom van historische herinneringen, die hij medebrengt en overal mededeelt. Bij vroegere gelegenheden waren het vooral ook volksoverleveringen en verhalen, waarmede hij zijne reisbeschrijvingen stoffeerde: hier zijn het meer bepaald geschiedkundige feiten, door wier herinnering hij aan zijne schildering van de bezochte plaatsen leven bijzet. Het doel van zijnen togt was, een stoomtogtje naar *Parijs* te doen, en vandaar zuid- en noordwestelijk de spoorweglinie te volgen, tot zooverre deze in de eerstgenoemde rigting is voltooid, en de laatste op het *Kanaal* stuit. Van *Keulen* gaat de reis over *Brussel* naar *Parijs*. *Frankrijk's* hoofdstad werd vroeger door ENGELEN bezocht, en leverde hem toen de stoffe op voor een soortgelijk reisverhaal; wij vinden hier dus ook geen volledig overzigt van het merkwaardige dezer wereldstad, maar bezoeken toch onder zijn geleide deze en gene belangrijke inrigting, doen onderscheidene uitstapjes naar *St. Denys*, *St. Germain*, *Versailles*, *Fontainebleau*, *Montereau* enz. en vinden overal in hem een' aangenamen en onderhoudenden gids, die door zijne beschrijvingen zoowel, als door zijne herinneringen, onze aandacht weet te boeijen. Hij doet daarop eenen togt met den spoorweg naar *Rouaan* en *Hâvre*, keert naar *Parijs* terug, om andermaal per spoorweg, naar *Orleans*, *Blois* en *Tours* te vertrekken, en snelt vervolgens langs denzelfden weg terug, om over *België* en *Keulen* zich weder huiswaarts te spoeden.

De lezing van dit boek maakt op sommige punten een' zonderlingen indruk. Het reisje werd in 1847 gedaan, het boek kort daarop geschreven en ter perse gelegd, en was afgedrukt toen de laatste revolutie uitbarstte. Hoe veel is er veranderd, in de denkwijze der menschen en in de wezentlijkheid, in den korten tusschentijd, die er verloopen is tusschen dit uitstapje en de uitgave van het werk! Onwillekeurig zou de toon hier en daar geheel anders zijn geweest, zoo de Februarijdagen het schrijven of drukken dezer bladen waren voorafgegaan; maar des te merkwaardiger komt ons thans de mededeeling voor van de indrukken, zoo weinig

maanden vóór de geweldige uitbarsting in *Frankrijk's* hoofdstad ontvangen, ook ten aanzien van den Koning en het koninklijke huis.

Wij twijfelen niet, of ook dit boek van den Heer ENGELEN zal door het publiek met welgevallen worden gelezen, al is het dan ook, dat het niet door diepte of rijkdom van eigene beschouwingswijzen over de maatschappelijke vraagstukken van onzen tijd uitmunt. Welgeschreven en onderhoudend, beantwoordt het aan het doel, dat de Schrijver zich voorstelde.

Gids voor Reizigers door Nederland; door P. H. WITKAMP. *Met eene Kaart en Platte Gronden. Te Amsterdam, bij* J. H. Laarman. 1847. *In post* 8*vo.* 384 *bl. gecartonneerd. f* 3-75.

Ofschoon in de laatste jaren onderscheidene beschrijvingen van ons Koningrijk het licht hebben gezien, meende de Schrijver, dat aan een zoodanig werkje behoefte bestond. Zeer breedvoerig is de beschrijving van de merkwaardigste gebouwen in de voornaamste steden; b. v. in de *Musea* worden bijna alle schilderijen opgenoemd. In andere opzigten is het weder kort, om niet te zeggen arm, zoodat de reiziger, die natuurschoon zoekt, nog al eens in de gelegenheid komt, om zijnen Gids teleurgesteld weg te bergen, ook daar, waar hij regt had op diens aanwijzingen te rekenen. Voorts vindt men opgave van de voornaamste logementen, dag- en jaarmarkten in de steden, en dergelijke. De postkantoren zijn *wel* — de stations der paardenposterij *niet* aangeduid. Ook laat zich de Gids niet in met het noemen van reisgelegenheden. De platte gronden zijn van de steden *Amsterdam*, *'s Gravenhage*, *Rotterdam* en *Utrecht*. De kaart is goed, maar mist eene aanwijzing der beteekenis van de verschillende lijnen. Ref. nam dezen Gids onlangs met zich op een uitstapje door een gedeelte van *Noordbraband* en *Zeeland*, vooral ook ten einde het boekje beter te kunnen beoordeelen, waartoe het hem was toege-

zonden. Hij nam zijnen weg uit de hoofdstad door het *Gooi* naar *Utrecht;* vandaar over *Gorinchem* naar *'s Hertogenbosch*, door de *Meijerij* naar *Breda* en *Bergen op Zoom;* vandaar door *Zeeland*, en over *Rotterdam* terug. Eenige aanmerkingen en aanvullingen, daaruit voortgevloeid, deelen wij mede, ofschoon nu de volgorde in het reisboek niet volgende.

Te *Soestdijk* misten wij de vermelding der beroemde schilderij van PIENEMAN: de slag van *Quatre-bras*, die wij ons van een vroeger bezoek herinnerden. Te *'s Hertogenbosch* was de opgave van den Gids oorzaak eener grappige vergissing. Want deze wees ons als logementen o. a. aan *Hôtel du lion d'or* en *Hôtel Chevallier*. Het bleek hetzelfde te zijn, zijnde de eerste de naam van het logement, de andere die van den kastelein. Men berigtte er ons, dat de groote linnenmarkt in die stad den 24 *Junij* gehouden wordt. Ons op den Gids verlatende, zouden wij er eene maand te laat gekomen zijn. — Het groote en met onderscheidene kerken, waaronder de merkwaardige van het Kruisheeren-klooster, prijkende *Uden* vonden wij slechts met een woord vermeld; zoo ook het nette, welvarende en zeer bezienswaardige *Veghel*. — Te *Oirschot*, dat niet 3½ maar 2½ uur van *Eindhoven* ligt, vroegen wij te vergeefs naar een »statig kasteel, dat op een eilandje in de *Beerse* ligt." Men berigtte, dat het sedert onheugelijke jaren niet meer bestond. Eveneens waren wij teleurgesteld, in de prachtige *St. Pieterskerk* aldaar, vragende naar de »prachtige marmeren graftombe van het geslacht MERODE." Een steen, waarop het doopvont geplaatst is, was alles, wat er sedert lange jaren meer van bestond. Ook zagen wij er de hervormde kerk, zijnde eene overoude kapel van duifsteen, om der oudheid wille merkwaardig, daar zij ongetwijfeld van de tiende of elfde eeuw dagteekent. — Bij *Tilburg* misten wij de vermelding van de uitgestrekte en schoone landhoeven des Konings en van de fraaije kazerne. Wij vonden er geen logement *het Zwaard*, maar wel *de Zwaan*. Een van den laatsten naam was te *Breda* onze verblijfplaats; de Gids vermeldde het niet.

Te *Goes* toonde men ons, behalve den gedenksteen voor FRANS NAERBOUT, ook eenen voor den beroemden staatsman JACOB VALCKE, mede niet genoemd. Hetzelfde is het geval met het bezienswaardige drooge dok te *Vlissingen*. Niet aan *de vier*, maar slechts aan *twee* zijden van het voetstuk waarop het standbeeld van DE RUYTER staat, leest men een opschrift. — Verkeerdelijk leest men, bladz. 291, dat op het praalgraf der EVERTSEN te *Middelburg* staat, dat het uit de *St Paulskerk* overgebragt is. Er staat: *St. Pieterskerk*, en zoo is het ook. Het hospitaal te *Veere* bestaat als zoodanig niet meer; het was gevestigd in de groote kerk, een zwaar gebouw, waarbij men eenen, ook niet genoemden, merkwaardigen en kunstigen regenbak vindt. Men toonde er ons, getrouwer dan ons reisboek, het huis, waarin MARIA VAN REIGERSBERGEN geboren werd, alsmede in de hervormde kerk een gedenkteeken voor NIEGRODE, eenen der voornaamste hervormers in *Zeeland*. — Te *Domburg* zeide men ons, dat het smeltploegen sedert lang had opgehouden. — Op het eiland *Schouwen* bezagen wij te *Haamstede* het aloude kasteel der Heeren van dien naam, dat boven andere melding verdiend had; het is echter zeer in verval, en onze Schrijver, die met regt daarover klaagt bij de ridderzaal te *'s Gravenhage* en het Pausenhof te *Delft*, had hier ook wel een woordje mogen zeggen van het verwaarloozen van dat gedenkstuk des beroemden WITTE VAN HAAMSTEDE, *Hollands* ridderlijken bevrijder in de 13de eeuw, wien de edele VAN LENNEP aan het *Manpad* bij *Haarlem* een monument heeft opgerigt, van hetwelk de Gids op zijne plaats wel spreekt, maar zonder den stichter te noemen. — Wij beziglgden bij *Haamstede* den prachtigen kustlichttoren, waarop de toestel ons veel bezienswaardiger voorkwam dan die te *Westkappel*, van welken het reisboek met veel meer ophef gesproken had. Eenen anderen lichttoren nabij het dorp *Renesse* vonden wij geheel niet vermeld; ook niet het licht op den toren te *Goedereede*, waarop wij te *Brouwershaven* over de *Grevelingen* een schoon gezigt hadden.

Men ziet, er is nog al wat overgeslagen. En toch is het

boek hier en daar veel te uitvoerig, met name in het uitschrijven van inscriptiën op monumenten en dergelijke, die de reiziger òf zelf ziet, òf in het oorspronkelijke òf vertaald overal vinden kan, en die hier nevens de somtijds zeer minutieuze beschrijving van gebouwen (die te *Amsterdam* beslaan alleen meer dan 60 bladzijden) eene noodelooze wijdloopigheid geven.

Het Oorlogstooneel in Italië. Eene Schets van het Lombardisch-Venetiaansch Koningrijk en eenige aangrenzende oorden. Door P. H. WITKAMP. *Met eene Kaart der Gouvernementen Lombardijë en Venetië. Te Amsterdam, bij* Weytingh en van der Haart. 1848. *In gr.* 8*vo.* 80 *bl.* *f* :-90.

Italië heeft sedert eenigen tijd veler aandacht bezig gehouden door den vrijheidskamp, in het eerst met zooveel geluk in *Lombardije* en *Venetië* tegen *Oostenrijk* volgehouden, ondersteund door het leger en de krijgskunde van Koning KAREL ALBERT; doch het heeft zoowel als deze voor de overmagt der Oostenrijksche wapenen moeten zwichten, en weinig beantwoord aan hetgeen men, na den opstand van *Milaan* en *Venetië* en het verdrijven van den Veldmaarschalk RADETZKY tot bijna aan gene zijde der *Alpen*, van den haat, dien het tegen de vreemde overheersching aan den dag legde, zou verwacht hebben.

Het aangekondigde werkje geeft eene uitvoerige geschied- en aardrijkskundige beschrijving van het noordelijk gedeelte van het Italiaansche Schiereiland, namelijk van het Lombardijsch-Venetiaansch Koningrijk, waarin vele historische en statistieke bijzonderheden voorkomen, geschikt om ons met die schoone landstreken en merkwaardige steden, in haren vroegeren en hedendaagschen toestand, voldoende bekend te doen worden. Het is dus eene geschikte handleiding voor hen, die met meer dan gewone aandacht het oorlogstooneel van de laatste maanden nog eens willen nagaan. Bij deze gelegenheid moeten wij de krijgskundigen en al-

len, die lust gevoelen deze oorlogsöperatiën in bijzonderheden na te gaan, op de meesterlijke militaire beschrijving van *Italië* opmerkzaam maken, die in de *Mémoires* van NAPOLEON, geschreven op *St. Helena* door de Generaals GOURGAUD en MONTHOLON, voorkomt; daar toch verkrijgt men eenduidelijk denkbeeld van al de hulpmiddelen van verdediging, die het noordelijk gedeelte, dat door de *Po* en zoo vele daarin uitloopende rivieren doorsneden wordt, aanbiedt, alsmede van den staat der vestingen, en de maatregelen om het met een' goeden uitslag aan te tasten; eene beschrijving, geheel den grooten Veldheer waardig, die dezelve in de pen gaf.

Kinderliederen door J. P. HEIJE. *Uitgave zonder zangwijzen.* *Te Amsterdam, bij* P. N. van Kampen. 1847. *In kl. 8vo.* 61 *bl.* *f* : - 30.

VAN ALPHEN zou als kinderdichter zijnen naam de onsterfelijkheid verzekerd hebben, indien hij die niet door zijne Cantaten en voortreffelijke Kerkliederen verworven had. Dit is reeds zoo dikwerf gezegd, en wordt zoo eenparig erkend, dat wij schroomen moeten het te herhalen. Doch vanwaar die onverdeelde goedkeuring, toejuiching en bewondering aan zijn werk te beurt gevallen, die zijne kindergedichtjes vele jaren achtereen bestendig en onverminderd zijn blijven volgen, die ze langer dan eene halve eeuw op den stroom des tijds deden bovendrijven, waarin zoo vele dichtwerken van mindere of meerdere verdiensten zijn ondergegaan? — Is het, omdat hij, gelukkiger dan iemand, den kindertoon weet te vatten, en dat er naauwelijks één toestand in de kinderwereld gedacht kan worden, waarin hij zich niet met de grootste gemakkelijkheid weet over te plaatsen, die hij niet in zijne versjes, die, eens van buiten geleerd, nimmer vergeten worden, aanschouwelijk gemaakt heeft? — Ja, maar die zelfde gelukkige begaafdheid om het kind geheel als kind te doen spreken, en zichzelven in den kinderlijken leeftijd te verplaatsen, mag toch aan sommige dichters, die na hem op hetzelfde *genre* zich hebben toegelegd, geenszins ontzegd worden. Er moeten nog andere oorzaken zijn, waarom men aan hem dien onbetwistbaren voorrang heeft toegekend, en konden deze niet

voornamelijk daarin te zoeken zijn, dat zijne gedichtjes, bij den practischen zin die ze kenschetst, bij het veelzijdig gebruik, dat daarvan in het leven gemaakt kan worden, even zaakrijk en degelijk als klaar en bevattelijk van inhoud zijn. VAN ALPHEN is ons het voorbeeld van echte en edele populariteit. Hij daalt wel af tot het kinderlijk begrip en verstand, maar terwijl hij zich tot de kleinen, wier hand hij gevat heeft, nederbuigt, leert hij hen op hunne teenen te staan, en al hooger en hooger tegen knie en schouder op te klimmen. De moraal die hij predikt is even leerzaam en gewigtig als zij duidelijk en eenvoudig, en aanstonds als met de hand te tasten is; en naauwelijks zult gij in den bundel zijner gedichtjes er één kunnen vinden, dat niet, gelijk het den kinderlijken geest uitdrukt, ook den kinderlijken geest opheft en veredelt. Hierin blijven wij VAN ALPHEN nog altijd onovertroffen en schier onovertreffbaar noemen.

De Heer HEIJE heeft als kinderdichter, en niet minder door zijne pogingen tot verbetering van het volksgezang een te welverdienden roem verworven, dan dat hij deswege onze lofspraak zou behoeven. Evenmin behoeft hij te vreezen, dat eene mingunstige recensie hem dien roem zou kunnen ontnemen; maar juist omdat wij hem van al onze jongere dichters het meest geschikt en in staat achten, om het voetspoor van VAN ALPHEN te drukken, zal hij ons ten goede houden, dat wij het voor ons liggende boekske — waarin hij eene verzameling van kinderversjes — vroeger reeds door hem opgesteld, maar met de zangwijzen uitgegeven, thans zonder zangwijzen, aan de vaderlandsche jeugd aanbiedt — niet maar vlugtig aankondigen, maar aan eene gestrengere kritiek onderwerpen. En dan moeten wij de onbewimpelde verklaring laten voorafgaan, dat wij aan dit bundeltje — van zijne andere gedichtjes, door de Maatschappij *tot Nut van 't Algemeen* uitgegeven, spreken wij thans niet — geenszins dien blijvenden opgang durven te voorspellen, welke aan zijnen beroemden voorganger te beurt is gevallen.

Onze hoofdbedenking tegen deze kinderliederen van den Heer HEIJE hebben wij reeds in onze inleiding uitgedrukt. Het komt ons voor, dat hij, in weerwil van het onmiskenbare talent, hem geschonken, om kinderdichter te zijn, het onderscheid tusschen *kinderlyk* en *kinderachtig* niet genoeg in het oog hondt, dat hij, uit zucht om verstaanbaar te zijn, veel te laag en te diep afdaalt, zonder zich gelijktijdig moeite te

geven om het kinderlijke verstand op te heffen en verder te brengen. Eene gegronde aanmerking op vele kindergedichtjes uit de oude doos was deze, dat de eenzijdigheid der opvoeding, welke bij de ontwikkeling van den geest het ligchaam deed verwaarlozen, maar al te zeer daarin doorstraalt: dat men het kind veel te weinig lustig spelen en springen, en, dikwerf niet zonder groote pedanterie, te veel redeneren en denken liet. Deze beschuldiging, welke welligt zelfs van enkele stukjes van VAN ALPHEN geldt, zal niet ligtelijk tegen den Heer HEIJE kunnen ingebragt worden, maar hij zie toe, dat hij niet tot het tegenovergestelde uiterste vervalle. Hij speelt en duikelt, even als vader *Claudius* met zijne kinderen, met de kleinen langs den grond, en de kleine jongens (vooral wanneer men die niet ouder dan tusschen de zes en negen jaren zich denkt) zullen bij het lezen en opzeggen van vele dezer versjes een razend pleizier hebben, maar ook — als weinigbeteekenend ze ras weder vergeten hebben, zonder veel voedsel voor den geest en het hart te hebben opgedaan. Wij willen, om de gegrondheid onzer aanmerking te staven, het bundeltje vlugtig doorloopen.

Grasen. Pluk bloemen, pluk bloemen
Pluk bloemen en gras,
En wrijf die elkaâr
Door het haar
Bij het stoeijen.

Wij hebben er volkomen vrede meê, dat de kleinen, wanneer zij langs het grasveld huppelen, eens wakker en dapper aan het grazen gaan, maar wanneer nu in het referein bij herhaling de vraag voorkomt:

Waar anders zou gras en waar bloemen voor groeijen
En bloeijen?

Dan ligt er toch waarlijk wel een ander antwoord gereed, dan: ze elkaâr door het gezigt te wrijven, en neus en ooren er meê vol te stoppen.

Voorjaarskoelte. De strekking of leering van dit stukje, bepaaldelijk van het laatste couplet, hebben wij niet gevat, of het moet deze zijn, dat de doctor van oordeel is, dat men ook des nachts de buitenlucht, wanneer zij niet te scherp is, eene vrije speling door het vertrek moet laten. De twee regels

Vogelfluiten, bladgeruisch
Smelten in uw wiekgesuis,

zijn voor het kind van dien leeftijd, waarvoor deze versjes bestemd zijn, onverstaanbaar.

Kersentijd en *Kersenplukken* zijn als versjes heel lief, snoeperig lief als gij wilt, maar de dichter heeft er niet aan gedacht om de geringste leering er in te vlechten. In plaats van aan het slot van het tweede stukje, wanneer hij uitroept:

Kersen, kersen van de Mei,
Iedre maand de rozen bloeijen.....
Alle maanden moest ge groeijen,
Voor der kindren zoete rei
Kersen, kersen van de Mei!

een verlangen op te wekken, dat niet bevredigd kan worden, had hij, met een kleine wending van gedachten, aan het kind kunnen voorhouden, dat de kersen dubbel lekker smaken, omdat zij slechts éénmaal in het jaar terugkomen.

Zoo ook in den *Appelboom:*

Wel Appelboom! wat sta je rijk,
Ge lijkt wel één(en) bloesem.

is de toespraak, welke de tuinmansvrouw aan dien kleinen vrager rigt, al zeer weinig beteekenend:

»Neen," zei ze toen, mijn lieve schat
En kneep mij in mijn *kaken;*

kaken zou de jongen zeker niet gezegd hebben, en onze anders kiesche dichter ook niet, ware het niet om des lieven rijmwoords wille:

Neen, wacht nog maar een dag of wat,
Dan staat hij als een laken.

Wensch. Ik wou dat ik een vogel was,
Een vogeltje met veêren.

Die wensch is in het kind niet onnatuurlijk, ook de leering, hieruit afgeleid,

Wie wijs is, blijft hetgeen hij was

is niet ongepast, maar het denkbeeld is niet goed uitgedrukt, want het staat niet aan de keuze van het kind kind te blijven of een vogel te worden; *wie wijs is*, had hij willen zeggen, blijft altijd gaarne, is altijd vergenoegd met hetgene hij is.

Vlieger oplaten. Palmen, palmen, wat je mag.
Kan je hem niet bovenhouên,
Zorg ten minste voor je touwen....
't Is een les voor d' ouden dag.

Om die les voor den ouden dag voor het kind verstaanbaar te maken, had deze beeldspraak voor het minst door een paar regels moeten vertolkt worden.

Van zeven kikkertjes. Daar zaten zeven kikkertjes
Al in een' boeren sloot;
De sloot was toegevroren,
Ze lagen halfef dood!

Is het noodig, vroegen wij ons zelven af, om den lof der populariteit na te jagen tot den platten toon onzer kermis-

deuntjes af te dalen? De les, welke er in dit stukje steekt, zit weder zoo diep in de sloot, dat het kind, hetwelk nog in die kikkertjes behagen schept, haar wel niet zal kunnen vinden.

Onze manieren. Dit stukje heldert nog het meest onze aanmerking op. De Heer HEIJE blijft hier weder geheel bij het algemeene en oppervlakkige, zonder eenige bepaalde waarschuwing tegen de ondeugd. Op de vraag: Wat zijn *goeije*, *zoete*, *brave*, *vrome*, *ouwe*, *trouwe* manieren, blijft de dichter het antwoord schuldig.

Blindemannetje. Allerliefst aardig, maar zonder eenige moraal.

Engelen. In den Bijbel staat geschreven
Dat Gods Englen ons omzweven,
En bewaken in den nacht.
Dat geen boosheid ons kan hinderen,
En dat alle vrome kinderen
Veilig slapen in hun wacht.

Dikwijls als ik had gebeden,
Was 't of op mijn oogeleden
Nog een nachtkus werd gedrukt.
Zou dat niet een Engel wezen,
Dacht ik, en met heilig vreezen,
Heb ik 't hoofd ter rust gebukt.

Dat de Engelen het bed der kinderen omzweven, is een dier denkbeelden, welke schier in ieder kinderboekje terugkomen. Het is ook eene onschuldige gedachte, welke, hoe dikwerf ook gebezigd, hier zeer wel hare plaats mogt vinden, maar het weinige wat de Bijbel van de beschermengelen leert, is zóó onbestemd, en daarenboven van zóó onzekere uitlegging, dat de dichter bezwaarlijk aan de kinderen de teksten zal kunnen aanwijzen, indien zij mogten vragen, waar dat alles geschreven staat? Ook vreezen wij, dat een kind, 't welk aan den nachtkus van een' Engel gelooft, al zeer spoedig ook aan de verschijning van spoken en kwade geesten zal gaan gelooven.

Wij schreven dit laatste stukje af, omdat wij het, behoudens deze aanmerking, als dichtstukje een der schoonste in dit bundeltje achten, en de dichter zou onze beoordeeling ten eenenmale miskennen, indien hij meende dat de hier neêrgestelde aanmerkingen in zekeren vitlust haren oorsprong hadden. Wij schatten hem ook als kinderdichter hoog, maar wij wenschen, dat hij zich door den lof, die hem als zoodanig wordt toegezwaaid, niet late bedwelmen of weerhouden om naar meerdere volkomenheid te streven. De Heer HEIJE is, gelijk bekend is, een warm vereerder der toonkunst. De gunstige invloed daarvan laat zich ook in zijnen dichttrant bespeuren. Zijne verzen zijn welluidend en zangerig, maar hij vergete niet, zelfs niet wanneer hij voor kinderen schrijft, dat de dichtkunst de edele bestemming heeft, in schoone en welluidende klanken gedachten te leveren.

REGISTER

VAN DE

BOEKBESCHOUWING.

A.

Aa, (*A. J. van der*) Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden. XIde Deel. S. Gorinch. bij *J. Noorduyn en Zoon.* Bl. 434

——— ——— XIde D. T—V. Bij denzelfden. 650

Aanprijzing van huiselijk leven. Arnh. bij *G. W. van der Wiel.* 607

Abboth, (*J.*) De weg der zaligheid voor kinderen. Amst. bij *G. Portielje.* 575

Ahrens, (*H.*) Grondbeginselen der Mensch- en Zielkunde, naar de leer van Dr. *K. C. F. Krause.* IIde D. Utr. bij *Kemink en Zoon.* 373

——— ——— ———

(Vervolg en slot.) 414

Alison, (*A.*) Geschiedenis van het Spaansch Schiereiland. IIde D. Breda, bij *Broese en Comp.* 21

Almanak voor het Schoone en Goede. Amst. bij *G. J. A. Beijerinck.* 44

——— (Miniatuur-) Utr. bij *L. E. Bosch en Zoon.* 45

——— (Christel. Volks-) Amst. bij *P. N. van Kampen.* 45

——— (Nederl. Volks-) Schoonh. bij *S. E. van Nooten.* 46

——— voor Hollandsche Blijgeestigen. Bij denzelfde. 46

——— (Landhuishoudkundige) Gron. bij *J. Oomkens, Jz.* 47

——— (Zak-) inzonderheid voor de provincie Zeeland. Amst. bij *de Wed. R. Stemvers.* 48

——— voor de Jeugd. Amst. bij *G. J. A. Beijerinck.* 48

——— in miniatuur voor Kinderen. Schoonh. bij *S. E. van Nooten.* 48

——— (Geldersche Volks-) Arnh. bij *G. van Eldik Thieme.* 133

——— (Friesche Volks-) Sneek, bij *van Druten en Bleeker.* 135

Almanak. (Groninger Volks-) Gron. bij *J. Oomkens, Jz.* 136
——— (Utrechtsche Volks-) Utr. bij *L. E. Bosch en Zoon.* 137
——— (Overijsselschen) voor Oudheid en Letteren. Devent. bij *J. de Lange.* 138
——— (Amsterdamsche Studenten-) Amst. bij *C. G. van der Post.* 138
——— tot gezellig onderhoud. Gorinch. bij *A. van der Mast.* 139
——— (Katholijke Volks-) Eerste Jaarg. Gron. bij *R. G. J. Sladoot.* 140
Alte Kirche zu Marienhafe in Ostfriesland. (Die) Emden, bei H. Woortman, Jgr. 115
Amshoff, (*M. A.*) Beknopte Handleiding tot de regte kennis en waardering van de Heilige Schriften. Gron. bij *M. Smit.* 674
Appert's (*B.*) Gedenkschriften uit de tijden des Keizerrijks enz. III Deelen. Utr. bij *J. G. van Terveen en Zoon.* 169
Arndt, (*E. M.*) Holland en de Hollanders. Leeuw. bij *G. T. N. Suringar.* 412
Aurora. 's Hag. bij *K. Fuhri.* 37
Azeglio, (*M. d'*) *Hector Fieramosca.* Schoonh. bij *S. E. van Nooten.* 662

B.

Bastiat, (*F.*) Staatshuishoudkundige Drogredenen. Utr. bij *C. van der Post, Jr.* 22
Beckmann, (*M.*) Een Huisgezin uit den aanzienlijken stand. II Deelen. Gron. bij *H. R. Roelfsema.* 358
Bedenkingen tegen Art. 86 alinea 2 van het Ontwerp van gewijzigde Grondwet. Leid. bij *P. Engels.* 469
Bennekom, (*H. J. van*) Proeve eener Armenwet voor het Koningrijk der Nederlanden. Utr. bij *Kemink en Zoon.* 298
Birch, (*C.*) Het Leven van *Lodewijk Filips.* IV Deelen. Haarl. bij *de Erven F. Bohn.* 381
——— ——— Vde en laatste D. Bij denzelfde. 678
Blaupot ten Cate, (*S.*) Geschiedenis der Doopsgezinden in Holland, Zeeland, Utrecht en Gelderland. IIde D. Amst. bij *P. N. van Kampen.* 529
Bleekrode, (*S.*) Jaarboekje van Wetenschappen en Kunsten. Rott. bij *H. Nijgh.* 131

Blessington, (*Van*) Gedenkschriften van eene Kamenier. III Deelen. Amst. bij *P. N. van Kampen.* 32

——————— De vloek der zelfzucht. III Deelen. Amst. bij *P. Kraay, Jr.* 616

Blik op den vroegeren en tegenwoordigen toestand van het Eiland Curaçao. Rott. bij *H. V. van Gogh.* 462

Bomhard, (*C.*) Wenken en Lessen ter voorbereiding tot het Akademieleven. Doesb. bij *A. F. H. van Tr. de Bruyn.* 151

Bosdijk, (*J. F.*) Hoe men 't verst komt. Utr. bij *J. G. van Terveen en Zoon.* 663

Boudewijn, Jonge-Jufvrouwen. 's Hag. bij *J. L. van der Vliet.* 220

Brakel, (*H. van*) Reize naar het Land der Boggdhufz. Amst. bij *de Wed. R. Stemvers.* 609

Bremer, (*F.*) Een Dagboek. II Deelen. Haarl. bij *A. C. Kruseman.* 359

Buddingh, (*S. A.*) Twaalftal Kerkelijke Reden. Batavia, ter Drukkerij van het Bataviaasch Genootschap. 577

Bulwer, (*E. L.*) Lucretia, of de Kinderen van den nacht. III Deelen. Amst. bij *M. H. Binger.* 214

——————— De Familie Beaufort. III Deelen. Amst. bij *P. N. van Kampen.* 360

Burg, (*P. van der*) Eerste Grondbeginselen der Natuurkunde. III Stukjes. Gouda, bij *G. B. van Goor.* 153

Burgmeijer, (*J. J.*) Kerkelijk Nederland. 's Bosch, bij *Gebr. Verhoeven.* 140

Bijbelsch Dagschrift. 1847. 's Hag. bij *A. Kloots en Comp.* 449

Bijbelsche Vrouwen. Haarl. bij *A. C. Kruseman.* 516

Byckoer, (De) Frysk Jierboekje foar 1848. Frentsjer, by *W. J. Bruining, Kz.* 136

C.

Capadose, (*A.*) Gedachten over den toestand der zielen in den staat der afgescheidenheid. 's Hag. bij *P. C. Dill.* 5

Camerarius' (*P.*) levensdagen in den kerker der Inquisitie te Rome. Amst. bij *J. C. Sepp en Zoon.* 262

Carew, (*C.*) Diana Locksley. Amst. bij *P. Kraay, Jr.* 396

Claudius, Hoe de menschen al met den Bijbel gehandeld hebben. Amst. bij *J. C. Sepp en Zoon.* 621

Cochenille-teelt. (De) Rott. bij *H. V. van Gogh.* 462

Groot, (*P. Hofstede de*) Voorlezingen over de Geschiedenis der Opvoeding des Menschdoms door God. Isten D. 2de Stuk. Gron. bij *A. L. Scholtens.* 1

IIde D. 1ste en 2de Stuk. Bij denzelfde. 269

——— Wat hebben wij van het Ontwerp van gewijzigde Grondwet te verwachten met betrekking tot Godsdienst en Onderwijs? Gron. bij *C. M. van Bolhuis Hoitsema.* 541

Grootheid (De) naar de wereld. II Deelen. Doesb. bij *A. F. H. van Tr. de Bruyn.* 358

Gromm'é, (*W. D.*) De biddende Christen. Leyd. bij *C. C. van der Hoek.* 330

Groshans, (*G. Ph. F.*) Verslag over de Cliniek voor inwendige Ziekten. Rott. bij *H. A. Kramers.* 586

H.

Haan Hettema, (*M. de*) Leeuwaarden na en vóór hare wording als stad. Leeuw. bij *van Meursinge.* 303

Haar, (*B. ter*) De St. Paulus-rots. Amst. bij *G. W. Tielkemeijer* en *W. Willems.* 83

Hahn Hahn, Clelia Conti. Utr. bij *J. G. van Terveen en Zoon.* 359

Hall, (*Marshall*) Waarnemingen en Wenken. Schoonh. bij *S. E. van Nooten.* 64

Hanerau, (*V. de*) Onderrigt voor den Bijbellezer. 's Hag. bij *A. Kloots en Comp.* 192

Handelingen over de herziening der Grondwet. 1847—1848. Iste en IIde Aflev. 's Hag. bij *Gebr. Belinfante.* 594

Harderwijk, (*K. J. R. van*) Levenschets van Mr. *Cornelis Haga.* Schied. bij *P. J. van Dijk.* 475

Hasselt, (*A. W. M. van*) De noodzakelijkheid van algemeen toezigt op het gebruik van Vergiften. Utr. bij *J. G. van Terveen en Zoon.* 549

Hazelhoff, (*A.*) De van ouds bekende nuttige en aangename Tijdkorter. Gron. bij *A. Hazelhoff.* 48

Hebel, (*J. P.*) Geschiedenissen des Bijbels, voor de Jeugd. Amst. bij *L. F. J. Hassels.* 185

Heldring, (*O. G.*) De Anna-Polowna-Polder. Amst. bij *G. J. A. Beijerinck.* 333

Heldring, (*O. G.*) De arme Jacob. Zutph. bij *W. C. Wansleven.* 576

Hemkes, Kz. (*H.*) Handboek voor Schoolopzieners, enz. II Deelen. Gron. bij *J. Oomkens, Jz.* 209

——— Handleiding voor Kweekelingen. Bij denzelfde. 250

Henoch, (*E.*) Klinische ervaringen. Utr. bij *J. G. van Terveen en Zoon.* 10

Henry, (*P.*) Het Leven van *Johannes Calvijn.* II Deelen. Rott. bij *van der Meer en Verbruggen.* 397

Herbert, (*H. W.*) De Zamenzweerder. Amst. bij *J. D. Sijbrandi.* 312

Herder van Bern, (*P.*) Reis van Utrecht naar Baden-Baden. 's Hag. bij *de Erven Doorman.* 26

Herwerden, C.H.z. (*C. H. van*) Lijkrede. Gron. bij *M. Smit.* 99

——— Jubelrede, ter gedachtenis van het vijftigjarig bestaan des Nederlandschen Zendelinggenootschaps. Gron. bij *C. P. Meijer.* 279

Het Kind in omgang met God. Gouda, bij *G. B. van Goor.* 147

Heusde, (*A. C. van*) De Vrijheid der Drukpers hier te lande. Haarl. bij *J. B. van Loghem, Jr.* 570

Heije, (*J. P.*) Kinderliederen. Amst. bij *P. N. van Kampen.* 688

Hoëvell-Nyenhuis, (*R. A. Baron van*) Antwoord aan den Heer Mr. *R. W. Tadama.* 507

Hoeven, (*Abm des Amorie van der*) Eenheid in het noodige. Leeuw. bij *G. T. N. Suringar.* 285

——— Leerredenen. IIde D. Bij denzelfde. 317

Hoffmann, (*F.*) Het vertrouwen op God beschaamt niet. Amst. bij *G. J. A. Beijerinck.* 268

——— Pieter Simpel. Gron. bij *J. Römelingh.* 576

——— De Geschiedenis van Wilhelm Tell. Bij denzelfde. 576

——— Loango. Bij denzelfde. 576

——— Verhalen voor de Jeugd. Bij denzelfde. 576

Hollandsche (Het) Schilder- en Letterkundige Album. Iste Aflev. 's Hag. bij *C. W. Mieling.* 253

——— IIde Aflev. Bij denzelfde. 476

Horn, (*W. von*) Friedel de Zwerver. Gron. bij *F. Wilkens*. 620

Huët, (*D. T.*) Het Munstersche Vredesverdrag. Rott. bij *Mensing en van Westreenen*. 653

Hugenholtz, (*P. H.*) Vrede door het bloed des kruises. Rott. bij *van der Meer en Verbruggen*. 632

Humboldt, (*A. von*) Kosmos. Iste D. Leid. bij *P. H. van den Heuvell*. 240

Hunt, (*Leigh*) De Zoogbroeder. II Deelen. Devent. bij *M. Ballot*. 264

I.

Immink, (*W.*) Leerrede over *Openb.* VII: 17°. Doesb. bij *A. F. H. van Tr. de Bruyn*. 489

Israëli, (*B. d'*) Contarini Fleming. II D. Utr. bij *J. G. van Terveen en Zoon*. 605

J.

Jaarboekje. (Zaanlandsch) Zaandijk, bij *J. Heynis, Thz.* 47

James, (*G. P. R.*) Beauchamp. II Deelen. Amst. bij *D. H. Fikkert*. 394

——————— Heidelberg. III Deelen. Amst. bij *P. N. van Kampen*. 394

Jerrold, (*D.*) Bedsermoenen. Haarl. bij *de Erven F. Bohn*. 619

Jonge, (*J. C. de*) Geschiedenis van het Nederlandsche Zeewezen. VIden D. 2de Stuk. 's Hag bij *de Gebr. van Cleef*. 652

Junius, (*F. J. J. A.*) Leerrede over *Genesis* V: 5°. Tiel, bij *A. van Loon*. 498

K.

Kaiser, (*F.*) De storingen in de beweging der ligchamen van ons Zonnestelsel. Amst. bij *C. G. Sulpke*. 593

Kell, (*J.*) De Dorpspredikant. Gron. bij *P. van Zweeden*. 358

Kerkeraad (De Breede) te Leyden in betrekking tot het Huiszittenhuis. Leyd. bij *D. J. Couvée.* 596

Keyser (*J. P. de*) Repertorium voor buitenlandsche Theologie. Isten D. 1ste Stuk. Utr. en Meppel, bij *W. H. van Heyningen.* 281

Koetsveld, (*C. E. van*) De Volksstem. Schoonh. bij *S. E. van Nooten.* 296

———————— De kleine Bijbelsche Historievragen. Arnh. bij *Is. An. Nijhoff.* 369

Krebs, (*J. B.*) De drie zuilen des Tempels. Gorinch. bij *H. Horneer.* 159

L.

L...., (*H. M.*) Coquetterie. 's Hag. bij *K. Fuhri.* 392

Leer (De) der Handelsovereenkomsten en Verbindtenissen. Amst. bij *P. N. van Kampen.* 638

Leeuwen, (*J. van*) De Armwet. Leyd. bij *P. Engels.* 351

Leipoldt, (*W.*) Geschiedenis der Christelijke Kerk. Gron. bij *M. Smit.* 673

Lennep, (*J. van*) Nederlandsche Legenden. II D. Amst. bij *P. Meijer Warnars.* 305

Limburg Brouwer, (*P. van*) Het Leesgezelschap te Diepenbeek, Gron. bij *W. van Boekeren.* 86

Loeff, (*A. Rutgers van der*) Godsdienstige Oefeningen. Zutph. bij *A. E. C. van Someren.* 7

Loke, (*J. J.*) Handboek voor Notarissen. Breda, bij *Broese en Comp.* 196

M.

Magnin, (*I. S.*) De voormalige Kloosters in Drenthe. Heerenveen, bij *F. Hessel.* 172

Malou, (J. B.) *Recherches historiques. Louvain, chez* C. J. Tontegij. 562

Marheineke, (*Ph.*) De Hervorming voornamelijk in Duitschland. Amst. bij *P. N. van Kampen.* 145

Maria en Martha. Deel V—VII. Schoonh. bij *S. E. van Nooten.* 449

Martensen, (*H.*) Grondschets der Zedelijke Wijsbegeerte. Utr. bij *W. H. van Heyningen.* 200

Meissner, (*F. L.*) De Ziekten der Kinderen. IIde D. Gorinch. bij *J. Noorduin en Zoon.* 370

Melville, (*H.*) Lotgevallen van twee Matrozen. II Deelen. Haarl. bij *de Erven F. Bohn.* 612

Mensert, (*W.*) Nog iets over de Brillen. Amst. bij *de Wed. R. Stemvers.* 332

Mensinga, (*J. A. M.*) Over Vertegenwoordiging en Verkiezing. Amst. bij *P. B. van Waning Bolt.* 509

Meppen, (*K. N.*) *Agatha.* Kern van Levenswijsheid. Amst. bij *G. Portielje.* 266

Messager des Sciences historiques. Année 1847. *Gand, chez* L. Hebbelynck. 378

Meijer, (*H. A.*) *Heemskerk.* Amst. bij *J. D. Sijbrandi.* 479

Meyboom, (*L. S. P*) Voorlezing. II. Nijm. bij *D. J. Haspels.* 432

Michaëlius, (H. C.) *Epitome antiquitatum Romanarum et Graecarum. Harlemi*, A. C. Kruseman. 506

Montholon, Geschiedenis van *Napoleon's* gevangenschap op St. Helena. II Deelen. Amersf. bij *W. J. van Bommel van Vloten.* 334

N.

Nieritz, (*G.*) Het verwoeste Slot. Amst. bij *G. J. A. Beijerinck.* 263

Nolthenius en *B. J. Ploos van Amstel*, (*P. M.*) Verslag. Amst. bij *G. J. A. Beijerinck.* 509

O.

Okken, (U. P.) *Dissertatio Historico-Theologica. Gron. apud* G. J. van Haagen. 63

Olivier, (*W. C. D.*) Proeve over de beperkingen van den Eigendom. Leyd. bij *J. B. Gebhard en Comp.* 641

Oltmans, (A.) *Description de la Chapelle Carlovingienne. Amst. chez* J. M. E. Meijer. 464

Onschendbaarheid (De) des Konings gehandhaafd. Leyd. bij *J. H. Gebhard en Comp.* 81

Onze tijd. Iste D. Blad 1—5. Amst. bij *Gebr. Diederichs.* 660

Oosterzee, (*H. M. C. van*) Beknopte Uitspraakleer der Nederlandsche Taal. 's Bosch, bij *Gebr. Muller*. 118
——————— De vrijheid des Evangelies. Bij denzelfde. 583
Opzoomer, (*C. W.*) Eenheid in het noodige. Leyd. bij *J. H. Gebhard en Comp.* 285

P.

Pape, (*C. W.*) Leerrede over *Psalm* XCVII: 1ª. Heusden, bij *A. F. G. de Pinéda*. 489
Picard, (*H.*) De Banneling. II Deelen. Gouda, bij *G. B. van Goor*. 385
Pleyte, (*J.*) Abraham's Offerande. Rott. bij *M. Wijt en Zonen*. 276
Polixena. II Deelen. Amst. bij *J. C. van Kesteren*. 613
Pot, (*G. W. van der*) Leerrede over *Deuteron*. VIII: 16. Haarl. bij *A. C. Kruseman*. 61
Puckler Muskau, *Mehemed Ali* en deszelfs gebied. Amersf. bij *W. J. van Bommel van Vloten*. 681
——————— Nubië en Sudan. Bij denzelfde. 681

R.

Raadt eens. Dordr. bij *P. Los, Gz.* 576
Ranke, (*L.*) De Pausen in de zestiende en zeventiende Eeuw. IIde en IIIde D. Haarl. bij *de Erven F. Bohn*. 93

IVde D. Bij denzelfde. 361
Remak, (*R.*) Diagnostische en pathogenetische Onderzoekingen. Dev. bij *M. Ballot*. 102
Riedel, (*H.*) Kort begrip der oude Historie. IIde Stuk. Gron. bij *W. van Boekeren*. 113
Ritchie, (*Leitch*) De Toovenaar. II Deelen. Amst. bij *M. H. Binger*. 618
Ritter, (*B.*) De Ziekten van den Mensch. I. Amersf. bij *W. J. van Bommel van Vloten*. 148
Roseville, (*C. A. de*) Een boekje voor alle moeders. Gron. bij *H. R. Roelfsema*. 284
Rossum, (*R. W. van*) Leerrede over *Handel.* XX: 17—20ª. Rott. bij *M. Wijt en Zonen*. 232
Rovius, (Dr.) in en buiten praktijk. Iste Aflev. Schoonh. bij *S. E. van Nooten*. 572

Rust, (*W. A.*) Schets der Technologie. Iste en IIde Stukje. Gouda, bij *G. B. van Goor.* 193
——————— IIIde en IVde Stukje. Bij denzelfde. 372

S.

Sandwijk, (*G. van*) Een ernstig woord. Purmerende, bij *J. Schuitemaker.* 27
Schaick, (*C. van*) Jakob. Amst. bij *G. J. A. Beijerinck.* 259
——————— Geert. Bij denzelfde. 573
Schenkel, (*D.*) Christendom en Ongeloof. Rott. bij *van der Meer en Verbruggen.* 665
Schimmel, (*H. J.*) Twee Tudors. Amst. bij *W. C. Ippel.* 173
——————— Joan Woutersz. Bij denzelfde. 173
Schimmelpenninck, (*G.*) Rapport en Missive. 's Hag. en Amst. bij *de Gebr. van Cleef.* 509
Schmidt, (*H.*) *Michiel Adriaanszoon de Ruiter.* Amst. bij *J. M. E. Meijer.* 488
Schoppe, geb. *Weise*, (*A.*) De Propheet. Zaltb. bij *J. Crol.* 394
Schotel, (*G. D. J.*) Iets over *Hieronymus van Beverningh* en *Bruno van der Dussen.* 's Bosch, bij *Gebr. Muller.* 570
Schrant, (*J. M.*) Lofrede op *Alfred* den Groote. Leid. bij *J. J. Thijssens en Zoon.* 336
Schucking, (*Levin*) De Gravin van Quernheim. Amst. bij *J. C. van Kesteren.* 359
Sebald, (*H. L.*) Waak en bid. Amst. bij *P. N. van Kampen.* 339
Senden, (*G. H. van*) Dankstond voor den Oogst. Zwolle, bij *J. J. Tijl.* 8
——————— De Hervorming van den tegenwoordigen staat der Nederlandsche Hervormde Kerk. Amst. bij *de Wed. R. Stemvers.* 599
Serre, (De la) *Histoire de l'entrée de la Reine mère. Amst. chez* J. M. E. Meijer. 244
Setten, (*K. F. van*) Woorden voor het hart. 's Bosch, bij *Gebr. Muller.* 34
Sinclair, (*C.*) Jane Bouverie. Haarl. bij *A. C. Kruseman.* 392
Spall, (*T. van*) Lotgevallen van den jongen Willem. Schoonh. bij *S. E. van Nooten.* 618

Spandaw, (*H. A.*) Nieuwe en verspreide Poëzij. Gron. bij *W. van Boekeren.* 340

Spijker, (*H. J.*) Ontwerp van een gerediveerd Reglement enz. Amst. bij *J. Muller.* 642

Stem (Eene) uit Oost-Indië. Utr. bij *C. van der Post, Jr.* 161

Stemfoort, (*H. L.*) Handboek voor Veengraverij. Assen, bij *van Gorcum en Comp.* 436

Stöckhardt, (*J. A.*) De Scheikunde van het onbewerktuigde en bewerktuigde rijk. Schoonh. bij *S. E. van Nooten.* 675

Strijd (De) tusschen theorie en praktijk. Gorinch. bij *H. Horneer.* 24

Sturler, (*W. L. de*) Korte Beschouwing van eenige der voornaamste natuurlijke voortbrengselen van den Indischen bodem. Gron. bij *J. Oomkens, J. Zoon.* 500

Sue, (*E.*) De Calvinisten in de Cevennes. IIde D. Utr. bij *L. E. Bosch en Zoon.* 213

T.

Tellegen, (*B.*) Zal de herziening der Grondwet willekeurig of wettig tot stand worden gebragt? Gron. bij *P. van Zweeden.* 510

Thaer, (*A. D.*) Grondbeginselen van den wetenschappelijken Landbouw. Iste—IVde D. Zwolle, bij *W. E. J. Tjeenk Willink.* 553

Theremin, (*F.*) Demosthenes en Massillon. 's Hag. bij *J. M. van 't Haaff.* 49

Tholuck, (*A.*) Gethsemane — Golgotha. Rott. bij *van der Meer en Verbruggen.* 141

——— De strijd des Geloofs. Iste Stuk. 2 Aflev. Haarl. bij *A. C. Kruseman.* 671

Thorbecke, (*J. R.*) Over Plaatselijke Begrooting. Leyd. bij *P. H. van den Heuvell.* 81

Tollens, Cz. (*H.*) Een Bedelbrief in den Winter. 's Hag. bij *K. Fuhri.* 129

Tollens, *Cz.* (*H.*) Laatste Gedichten. Leeuw. bij *G. T. N. Suringar.* 653

V.

Vaandrig. (De) Haarl. bij *J. B. van Loghem*, *Jr.* 356
Veder, (*W. R.*) Leerrede over 2 *Korinthe* IX: 12—15. Dordr. bij *Blussé en van Braam.* 538
Veen, *Az.* (*J. van der*) Paul's verblijf op den Sperwerhorst. Gron. bij *C. M. van Bolhuis Hoitsema.* 438
Venedey, (*J.*) Eene Badkuur in het Zuiden van Frankrijk. Iste D. Bij denzelfde. 311
IIde D. Bij denzelfde. 263
Verbeek, (*R. P.*) *Paul Gerhardt.* II Deelen. Utr. bij *J. G. van Terveen en Zoon.* 357
Verborgenheden (De) van Berlijn. II Deelen. Amst. bij *C. F. Stemler.* 353
Vergeet mij niet. Amst. bij *J. H. Laarman.* 42
Verhandeling over het wenschelijke eener verbeterde Staten-overzetting. Koevorden, bij *D. H. van der Scheer.* 621
Verslag van het verhandelde op het eerste Landhuishoudkundig Congres. Zwolle, bij *W. E. J. Tjeenk Willink.* 501
tweede
Bij denzelfde. 501
Vertellingen van den ouden Daniël. Gron. bij *W. van Boekeren.* 576
Verzameling (Derde) van Regtsgeleerde Adviezen. 's Hag. en Amst. bij *de Gebr. van Cleef.* 436
Vidocq, De Voetschrocijers. III Deelen. Gorich. bij *A. van der Mast.* 224
Vogel, (*H.*) De Wijsbegeerte van het leven der Natuur. Amst. bij *de Gebr. Diederichs.* 559
Vreede, (*G. W.*) Bijdrage tot de Geschiedenis der Omwenteling. Amst. bij *J. F. Schleijer.* 412
Vries, (*J. de*) *Sammaël* de Booze. II Deelen. Devent. bij *M. Ballot.* 265

Vrouwen. (De) II D. Zaltb. bij *J. P. Croll.* 360

Vrije (De) Fries. Iste Stuk. Leeuw. bij *G. T. N. Suringar.* 606

Vijfde (De) Junij 1848. 's Bosch, bij *Gebr. Muller.* 337

W.

Ware, (*W.*) Zenobia, of de Val van Palmyra. III Deelen. 's Hag. bij *W. P. van Stockum.* 661

Waterman, (*J.*) Leerrede over *Psalm* CXLV: 9, 10. Zwolle, bij *J. J. Tijl.* 8

Webb, (*B. J.*) *Naomi.* II D. 's Hag. bij *K. Fuhri.* 219

Weddik, (*B. T. Lublink*) Eenheid in het noodige, enz. Amst. bij *G. Portielje.* 285

Wet op het Notarisambt. Amst. bij *L. van Bakkenes.* 196

Witkamp, (*P. H.*) Handboekje der Aardrijkskunde. Amst. bij *C. L. Brinkman.* 558

———— Gids voor Reizigers door Nederland. Amst. bij *J. Laarman.* 684

———— Het Oorlogstooneel in Italië. Amst. bij *Weytingh en van der Haart.* 687

Wittstein, (*G. C.*) De bereiding en onderzoeking van Schei- en Artsenijbereidkundige Praeparaten. Arnh. bij *J. G. Stenfert Kroese.* 237

Woord (Een) aan Neêrlands Jongelingschap. Gouda, bij *G. B. van Goor.* 236

Woorden van *Luther* over den Christen. Gron. bij *M. Smit.* 101

———— Ouders. Bij denzelfde. 101

Wijsgeerige School. (De nieuwe) Utr. bij *Kemink en Zoon.* 503

Z.

Zeegers, (*L. T.*) Wis- en natuurkundige Aardrijksbeschrijving. Amst. bij *Weytingh en van der Haart.* 110

Zschokke, (*H.*) Ernst en Luim. Gron. bij *H. R. Roelfsema.* 531

Züllig, (*F. J.*) Handleiding bij het lezen der Openbaring Johannes. Gron. bij *A. L. Scholtens.* 489

Een woord van den Recensent der Burgvrouw van Collendoorn tegen het Iets over zijne Recensie, voorkomende in het Algemeen Amsterdamsch Handelsblad van den 22 Mei dezes jaars, tweede Editie, onder de ingezondene stukken, Antikritiek. 438